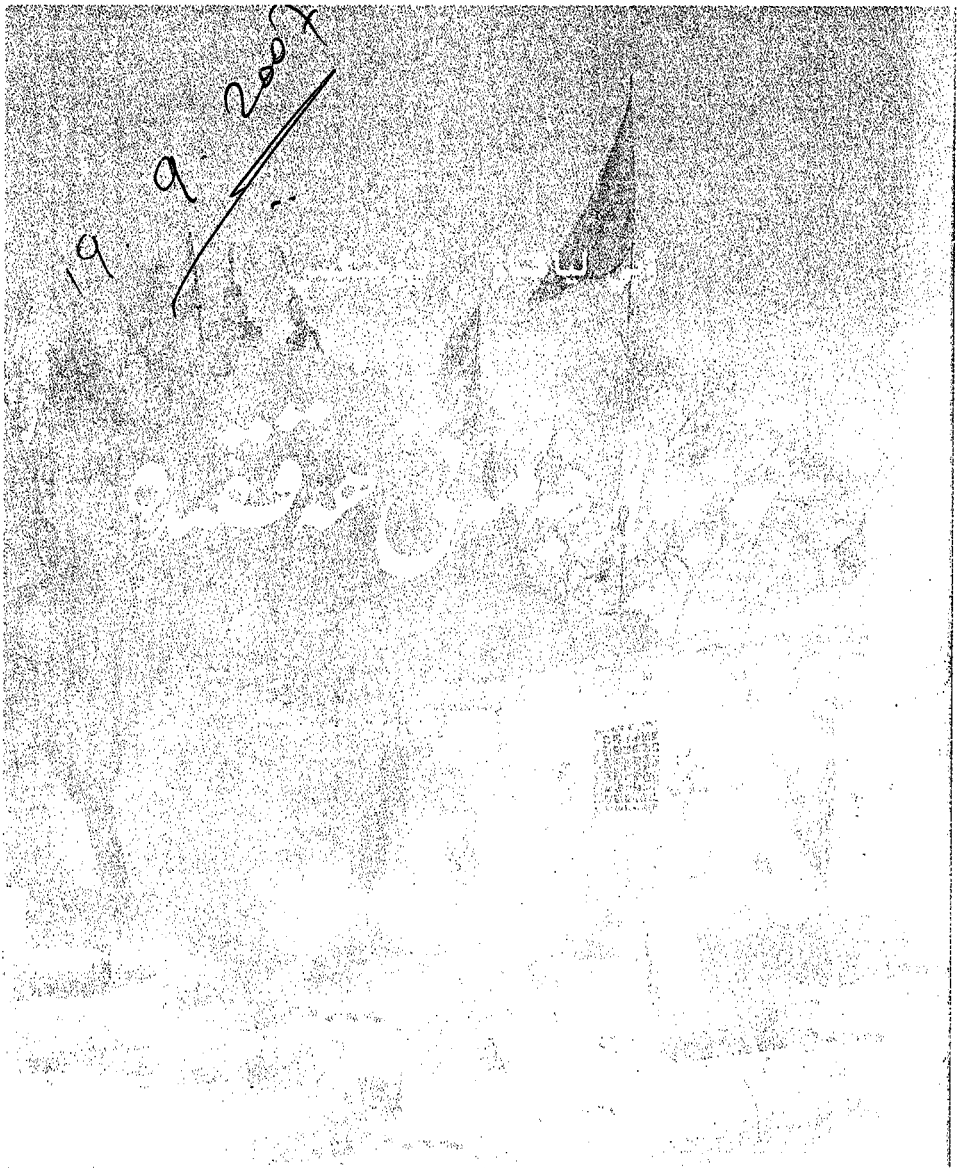

مسئله‌تله‌ر نه‌شریاتی

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

قسقىچە مەزمۇنى

بۇ كىتاب دۆلەت مائارىپ كومىتېتىنىڭ "8-بەش يىللىق پىلان"دىكى ئىجتىمائىي پەنلەر بويىچە نۇقتىلىق تۈرلەرگە كىرگۈزۈلگەن " نەقشىبەندىيە-خوجلار مەزھەپلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات" نىڭ ئەڭ ئاخىرقى نەتىجىسى.

مەزكۇر مەزھەپ (ئاقتاغلىقلار ۋە قاراتاغلىقلار) XVI ئەسىردىن بۇيان غەربىي يۇرتتا يۈز بەرگەن سىياسىي كۈرەشلەردىكى مۇھىم كۈچلەردىن بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىزچىل تۈردە جەمئىيەت مۇقىمسىزلىقىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى بولۇپ كەلدى ۋە جۈملىگو، چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئەستايىدىل تەتقىق قىلىدىغان تېمىلىرىدىن بولۇپ قالدى، شۇنداقلا بۇ ھەقتىكى مەنبەلەرنىڭ كەملىكى، قالايمىقانلىقى ۋە باش-ئايىغىنىڭ باغلانمايدىغانلىقى سەۋەبىدىن ئۇنتۇرا ئاسىيا تارىخى تەتقىقاتىدىكى ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان قىيىن نوقتىلارنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى.

بۇ كىتابنىڭ ئاپتورلىرى يېڭىدىن ئېلان قىلىنغان مۇسۇلمان مەنبەلىرى ۋە يېڭىدىن بايقالغان خەنزۇچە ماتېرىياللاردىن، شۇنداقلا دۆلەت ئىچى-سىرتىدىكى پىشقەدەملەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن كەڭ ۋە ئەتراپلىق پايدىلىنىپ تەپسىلىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئاساسىدا زىچ ھەمكارلىشىپ، ئون نەچچە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىش ئارقىلىق دۆلەت ئىچى-سىرتى بويىچە ئومۇميۈزلۈك ۋە سىستېمىلىق بولغان بۇ ئەسەرنى تۈنجى بولۇپ يېزىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھەقتىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇپ ئېلىمىزدىكى خوجلار تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتنى دۇنيا بويىچە ئالدىنقى سەۋىيىگە يەتكۈزدى.

بۇ كىتاب تارىخىي پاكىتلارغا سادىق بولۇش ۋە ئىلمىي دەلىللەش

ئارقىلىق ئاتالـمىش "مۇقەددەس ئىسـلام دۆلىتى" ياكى "خوجىلار دەۋرى" نىڭ كېيىنكى كىشىلەر ياساپ چىققان تارىخىي كۆلەڭگە ئىكەنلىكىنى ئېچىپ تاشلاپ، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىغا تارىخىي رېئاللىقنى بايان قىلىپ بېرىدۇ، شۇنداقلا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، دۆلەتنىڭ مۇقىملىقى ۋە چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا چوڭ ياردەم بېرىدۇ.

مۇندەرىجە

I باب ئاساسىي تارىخىي مەنبەلەر ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ..... (1)
§ 1 ئاساسىي تارىخىي مەنبەلەر ..... (1)
§ 2 تەتقىقاتنىڭ ئومومىي ئەھۋالى ..... (47)
II باب ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە غەربىي يۇرتقا تارقىلىشى ... (70)
§ 1 ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشى ..... (70)
§ 2 ئىسلام دىنىنىڭ غەربىي يۇرتقا تارقىلىشى ..... (94)
III باب موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى غەربىي يۇرتتا ئىسلامىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ..... (134)
§ 1 موڭغۇللارنىڭ غەربىي يۇرتنى بويسۇندۇرۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ..... (134)
§ 2 نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ..... (157)
IV باب قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى ..... (195)
§ 1 خوجىلارنىڭ يىلتىزى ..... (195)
§ 2 خوجا ئىسھاقنىڭ يەركەن خانلىقىدىكى پائالىيەتلىرى ..... (201)
§ 3 قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ يەركەن خاندانلىقىدا ئۈستۈنلۈك قازىنىشى ... (217)
§ 4 يەركەن خانلىقىنىڭ زاۋاللىقىغا يۈزلىنىشى ۋە خوجىلار تەسىرىنىڭ كۈچەيىشى ..... (228)
V باب قاراتاغلىق خوجىلار بىلەن ئاقتاغلىق خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ۋە ئۇنىڭ يەركەن خانلىقىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ..... (260)
§ 1 قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ سىياسىي ۋەزىيەتنى كونترول قىلىۋېلىشى .....(260)
§ 2 ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە خانلىقتىكى ئىچكى ماجىرالارنىڭ كۈچەيىشى ..... (272)
§ 3 ئىككى مەزھەپنىڭ كۈرىشى ۋە يەركەن خانلىقىدىكى ماجىرالار ..... (296)

VI باب جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرىتاغ-نىڭ جەنۇبىي قىسمىنى قوشۇۋېلىشى ۋە ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ يەنمۇ روناق تېپىشى ..... (313)
§ 1 جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىنى پاراكەندە قىلىشى ۋە تىزگىنلىۋېلىشى ..... (313)
§ 2 غالدانىنىڭ يەركەن خانلىقىنى قوشۇۋېلىشى..... (334)
§ 3 ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ يەنمۇ روناق تېپىشى..... (354)
VII باب خوجىلارنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى پائالىيەتلىرى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ..... (387)
§ 1 سېۋان ئارابتان-نىڭ خوجىلارنى تىزگىنلىشى ۋە تەڭرىتاغ-نىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كۈچەيتىلىشى ..... (387)
§ 2 جۇڭغار خانلىقىدىكى ئىچكى ماجىرا ۋە قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ قارشىلىقلىرى ..... (404)
§ 3 چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغ-نىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ..... (414)
VIII باب چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى ئاقتاغلىق خوجىلار توپلىڭى ۋە ئۇنىڭ مەغلۇبىيىتى ..... (438)
§ 1 چوڭ-كىچىك خوجىلار توپلىڭى..... (438)
§ 2 چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغ-نىڭ جەنۇبىنى قايتۇرۇۋېلىشى ۋە چوڭ-كىچىك خوجىلارنىڭ ھالاكىتى ..... (463)
§ 3 خاتىمە ..... (499)
پايدىلانغان ماتېرىياللار ..... (509)

كىرىش سۆز

بۇ كىتاب بىز ئۇستىمىزگە ئالغان دۆلەت ماتارىپ كومىتېتنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر بويىچە "8-بەش يىللىق پىلان" دىكى نوقتىلىق تۇرلەرگە كىرگۈزۈلگەن تەتقىقاتنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نەتىجىسى. 1985-يىلىدىن بۇيان ئىككىمىز بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا خوجلار جەمەتى ھەققىدىكى تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەتبۇئاتلاردا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 40 نەچچە پارچە ماقالە ئېلان قىلدۇق ھەمدە ماگىستىرلىق ۋە دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيىلىرىنىڭ تېمىسى سۈپىتىدە مەخسۇس ئىشلىدۇق، يەنە «يەركەن خانلىقىنىڭ تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» ناملىق بىر كىتاب چىقاردۇق. شۇڭا مەزكۇر كىتاب بىزنىڭ بۇ تېما ھەققىدىكى ئۇزۇن مەزگىللىك تەتقىقاتىمىزنىڭ بىر قېتىم يىغىنچاقلىنىشى، سىستېمىلىشىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

"غەربىي يۇرت"—كۆپ مەنىلىك ئاتالغۇ، بىز بۇ يەردە تىلغا ئېلىۋاتقان غەربىي يۇرت بولسا جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بىر تارىخىي نام بولۇپ ئىشلىتىلىش سۈپىتى بىلەن جۇڭگو تارىخىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر قۇرغان ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلۇگۈھەننىڭ غەربىگە جايلاشقان كەڭ رايونىنى بىلدۈرىدۇ. قەدىمدىن تارتىپ غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەتلەر بولۇپ كەلگەن، بۇ مۇناسىۋەتلەر مىڭ، چىڭ دەۋرلىرىدە تېخىمۇ راۋاجلانغانىدى. غەربىي يۇرت ھۆكۈمرانلىرى مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان بارىدى-كەلدى مۇناسىۋەتنى "ئالتۇن يول" دەپ قاراپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە بۇ يولنىڭ راۋان بولۇشىغا كۈچ چىقارغان ۋە سوۋغا-سالام يوللاپ تۇرغانىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى چىڭ سۇلالىسى ئىگىلىگەندىن

ئىلىم جەھەتتىكى ئامىللاردىن سىياسىي ئېھتىياجنى كۆزلىگەن ئاممىلار كۆپرەك ئىدى. قارا نىيەتلەر كۆپ قېتىم مۇشۇ خىيالىي كۆلەڭگىدىن پايدىلىنىپ ئۇنى قۇتراتقۇلۇق ۋە تەرغىبات قورالى قىلىۋالغاندى، خوجىلارنىڭ كۆپ قېتىملىق تاجاۋۇزلىرى ۋە توپىلاڭلىرىمۇ "پادىشاھلىقنى تىرىلدۈرۈش" ۋىۋىسكىسنى كۆتىرىپ چىققاندى. ئۇلار غەربىي يۇرت، ھەتتا پۈتۈن مەملىكەتتە ئۇزۇن مەزگىللىك داۋالغۇش، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى، خەلقنىڭ ۋەيران بولۇشى، مەزكۇر رايوننىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ ئالغا قاراپ راۋاجلىنىشىنىڭ توسقۇنلۇققا ئۇچرىشى قاتارلىقلارغا سەۋەب بولدى. بىز بۇ كىتابنىڭ «خاتىمە» قىسمىدا بۇ ئېچىنىشلىق تارىخىي ساۋاقنى خاتىرىلەپ قويدۇق.

خوجىلار جەمەتىنىڭ نەسەبى مۇرەككەپ، شەخسلەر كۆپ بولغانلىقتىن "خوجىلار نەسەبنامىسى" نى ئوقۇرمەنلەرنىڭ قوشۇمچە پايدىلىنىشىغا ئالاھىدە سۇندۇق. بۇ تېمىنىڭ چېتىلىش دائىرىسى كەڭ، ئەمما بىلىدىغانلىرىمىز چەكلىك بولغاچقا توغرا بولمىغان ۋە كەمتۈك قالغان جايلىرى توغرىسىدا مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

I باب ئاساسىي تارىخىي مەنبەلەر ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

§ 1 ئاساسىي تارىخىي مەنبەلەر

1. مۇسۇلمان مەنبەلىرى

(1) «تارىخى رەشىدىي». بۇ ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى بولغان مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر (1499-1551) دوغلات جەمەتىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى چاغاتاي خانلىقىدىكى ھەربىي ئاقسۆڭەكلەردىن ئىدى. XIV ئەسىردىن كېيىن دوغلات جەمەتىنىڭ تەسىرى تېز ئېشىپ، ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ كۆپ قىسمى بۇ جەمەتنىڭ ئاتا مىراس زېمىنى بولۇپ قالغان، مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ تاغىسى سەئىد مۇھەممەد مىرزا يەركەن خانلىقىنىڭ تۆھپىكار قۇرغۇچىلىرىدىن بولۇپ، خانلىقنىڭ ئەڭ ئالىي ئەمىرى — ئۇلۇس بېگى بولغانىدى. مۇھەممەد ھەيدەرمۇ بۇ خانلىقتا مۇھىم مەنسەپتە بولغان بولۇپ، سەئىدخاننىڭ يېقىنلىرىدىن ئىدى، شۇڭا ھەربىي ۋە مەمۇرىي جەھەتتىكى مۇھىم ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇراتتى. شۇنداقلا كۆپ قېتىم قوشۇن باشلاپ لەشكىرىي يۈرۈشكە چىققانىدى. لېكىن، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، خانلىق ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەش ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈش نىيىتىدە دۇغلات جەمەتىگە ئەجەللىك زەربە بەرگەچكە، مۇھەممەد ھەيدەر ھىندىستانغا كېتىشكە مەجبۇر بولغان، كېيىنچە كەشمىرگە

بېرىپ يەرلىك ھۆكۈمران بولغان. ئۇ مۇشۇ يەردە تارىخي ئەسەر «تارىخى رەشىدي» نى يېزىپ چىققان. ئۇ بۇ ئەسەرنىڭ كىرىش سۆزىدە بۇ ئەسەرنى ۋەتىنىمىزنىڭ ھۆكۈمرانى ئابدۇرەشىدخانغا بېغىشلىغانلىقىنى قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ.

«تارىخى رەشىدي» ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى قىسمى يەنى رەسمىي تارىخ قىسمى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ سالنامىسى بولۇپ، 1347 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈر تەختكە چىقىقان ۋاقتىتىن باشلاپ 1533 - يىلى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان مۇئەللىپنىڭ تاغىسى سەئىد مۇھەممەدنى قەتل قىلغانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى ۋەقەلەر بايان قىلىنغان. بۇ قىسمدىكى ئىلگىرىكىرەك ۋاقىتلارغا مەنسۇپ تارىخي ماتېرىياللار ئاساسەن بەزى رىۋايەتلەر ۋە شەرەفىدىن ئەلى يەزدى يازغان «زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان. كېيىنرەك ۋاقىتلارغا دائىر ماتېرىياللار ئۆزىنىڭ كۆرگەن - بىلگەنلىرىگە ئاساسەن يېزىلغان. ئاپتور ئەسەرنىڭ بۇ قىسمىنى 1544-يىلى يېزىشقا كىرىشىپ، 1547-يىلى تامامىلىغان. ئىككىنچى قىسمىدا، ئۆزىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە ئۆزى ياشىغان دەۋرىنىڭ تارىخى، مۇئەللىپنىڭ تۇغۇلغان يىلىدىن (1499 - يىلى) باشلاپ ئىككىنچى قېتىم كەشمىرگە بارغان يىلى (1541 - يىلى) غىچە بولغان ئەھۋاللارنى بايان قىلىنغان. مۇئەللىپ ئىككىنچى قىسمىنى 1541 - يىلى يېزىشقا كىرىشىپ، 1544-يىلى پۈتتۈرگەن. ئىككىنچى قىسمى بىرىنچى قىسمىنىڭ ماتېرىيال تەييارلىقى بولۇپ، ھەجىم جەھەتتە بىرىنچى قىسمىدىن بىر باراۋەر كېلىپ. ئۇنىڭ مەزمۇنى مول بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي تۈزۈمۈش، سىياسىي كۆرەش، ھەربىي پائالىيەتلەرگە دائىر كۆپلىگەن جانلىق كارتىنىلار ساقلىنىپ قالغان، ئۇنىڭغا يەنە خان - پادىشاھلارنىڭ ھەربىرىدە مىزانى كىرگۈزۈلگەن. بۇ ئەسەردە

خوجلار پائالىيەتلىرى توغرىسىدا بىۋاستە خاتىرىلەر بولمىسىمۇ، ئەمما بىزنى كەڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

«تارىخى رەشىدىي» گە تارىختىن بۇيان يۇقىرى باھا بېرىلىپ كەلگەن①. ئاپتۇر خېلى يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە ئىدى، ئەسلىي ئەسەر پارسچە يېزىلغان بولۇپ، ئىلگىرى-كېيىن ئىككى قېتىم ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ كىتاب ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ تارقالغان بولۇپ نۇرغۇن قولىيازما نۇسخىسى قېپقالغان. «تارىخى رەشىدىي» نى ئې. د. روسس ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلغان، ن. ئېلىئاس تەھرىرلەپ ئىزاھلىغان ۋە تەتقىقات خاراكتېرلىك ئۇزۇن كىرىش سۆز يازغان. ئاشۇ قېتىمقى ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخىسى 1895 - يىلى نەشر قىلىنغان، 1898 - يىلى 2 - قېتىم نەشر قىلىنغان. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى بۇ كىتابنى ئىنگلىزچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان، ۋاڭ جىلەي ئەپەندى ئۇنى سىلىشتۇرۇپ چىققان ۋە ئىزاھ بەرگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - ، 1986 - يىللىرى «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرىنىڭ تارىخى — تارىخى رەشىدىي» دېگەن نامدا ئىككى تۇم قىلىپ نەشر قىلغان.

(2) شاھ مەھمۇد جۇراس يازغان «تارىخ»* («خرونكا»). بۇ، يەركەن خانلىقىنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى مەخسۇس ئەسەر. بۇ ئەسەر كېيىنرەك (1915 - يىلى) تېپىلغان، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ بىرلا كۆچۈرمە نۇسخىسى زامانىمىزغا يېتىپ كېلەلىگەن (يازما ھۆججەتلەردە خوتەن رايونىدا ئۇنىڭ يەنە بىر قولىيازما نۇسخىسى بارلىقى تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ ھازىرغىچە تېپىلمىدى)، ھالبۇكى

---

* بۇ كىتاب 1988-يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن «سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دېگەن نامدا نەشر قىلىنغان.

بۇ بىردىنبىر قوليازما نۇسخىمۇ كۆپ يىللاردىن بۇيان غايىب بولۇپ كېتىپ، 1945 - يىلىغا كەلگەندە موسكۋادىكى لېنىن كۇتۇپخانىسىدا ئۇشتۇمتۇت پەيدا بولۇپ قالغان. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ قولىيازما نۇسخىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسىمۇ بار. بۇنى ۋ. بارتولد سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇزېيىدا سۇرەتكە تارتقۇزغان. بارتولد هايات چېغىدا بۇ كىتابنى تەھرىرلەپ نەشر قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ تەييارلىق كۆرگەن بولسىمۇ، ئارزۇسىغا يېتەلمىگەن.

«تارىخ» نىڭ ئاپتورى شاھ مەھمۇد ئىبىن مىرزا فازىل جۇراسىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمۇ يەركەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان سەئىدخانغا ئەگىشىپ قەشقەرگە لەشكىرىي يۈرۈش قىلىپ كەلگەن ئەمىرلەردىن بولۇپ، خانلىقنىڭ قۇرۇلۇشىغا چوڭ تۆھپىلەرنى قوشقان. مۇھەممەدخان (1592—1609) ۋە ئەھمەدخان (1609—1618) دەۋرلىرىدە جۇراس جەمەتىنىڭ ئورنى ئۆسكەن، ئۆزبېكلەر بىلەن بولغان كۈرەشتە مۇھىم روللارنى ئوينىغان. مۇئەللىپ دىنىي مەزھەپلەر كۈرىشى كەسكىنلەشكەن، ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ئۆتكۈرلەشكەن بىر دەۋردە ياشىغان، توققۇز خانىنىڭ ئالمىشىشىنى، ئاق تاغلىق ۋە قاراتاغلىق خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەشلەرنى، جۇڭغارىيە قوشۇنلىرىنىڭ بېسىپ كىرىشىنى ۋە خانلىقنىڭ هالاك بولغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ هاياتى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات يوق. ئۇ تەخمىنەن XVII ئەسىرنىڭ يىگىرمىنچى يىللىرىدا تۇغۇلۇپ، شۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، 70 - 80 ياشتا ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن.

«تارىخ» تەخمىنەن 1672—1676 - يىللىرى «تارىخى رەشىدىي» نىڭ داۋامى سۈپىتىدە يېزىلغان. بۇ كىتابنىڭ ئالدىنقى

قىسمىغا «تارىخى رەشىدي» دىن مەزمۇنلار كىرگۈزۈلگەن، كىيىنكى قىسمىنى ئاپتور ئۆزى يازغان، بۇ قىسىم سۇلتان ئابدۇرەشىدخان تەختكە چىققان ۋاقىت (1533 - يىلى) تىن ئاپتور ئەسەرنى يازغان ۋاقىت يەنى ئىسمائىلخان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن خانلىقنىڭ ھالاك بولۇشىغىچە بولغان بىرنەچچە يىل ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ «تارىخ» دېگەن ئەسىرىنىڭ كىيىنكى قىسمى يەنى ئۆزى بايان قىلغان قىسمى ئاساسەن ئاغزاكى تارىخىي ماتېرىياللار ــ ئاپتورنىڭ جەمەتىدىكىلەر قالدۇرۇپ كەتكەن مەلۇمات ۋە رىۋايەتلەردۇر، ئۇ كىيىنكى قىسمىنى بەزى ۋەقەلەرگە ئىشتىراك قىلغۇچىلاردىن ئاڭلىغانلىرى ۋە ئۆزىنىڭ بىۋاستە كەچۈرمىشلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىققان. شۇڭا بۇ قىسىم ئاساسەن بىرىنچى قول ماتېرىياللار بولۇپ تولىمۇ قىممەتلىك ۋە ئىشەنچلىك. «تارىخ» پارسچە يېزىلغان، بارتولدنىڭ بۇ كىتابقا بەرگەن باھاسى ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس② . ئاكىمۇشكىن بۇ كىتابنىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبى ئەنئەنىۋى ئوردا تارىخنامىلىرىنىڭ ئۇسلۇبىغا ئوخشىمايدۇ، "ئۇ ئەڭ ئاددىي تىل بىلەن يېزىلغان"، ئۇنىڭدا كىشىنى گاڭگىرىتىدىغان ماقال-تەمسىللەر، ئارتۇقچە ۋە دەبدەبىلىك ئىبارىلەرمۇ، ئاجايىپ - غارايىپ جۇملىلەرمۇ يوق، دەپ قارايدۇ. لېكىن ئۇ يەنە ئاپتورنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات ئۇسلۇبىغا تەقلىد قىلماقچى بولۇپ، ئىمكانقەدەر ئەرەبچە ئىبارە ۋە سۆزلەرنى كۆپلەپ قوللىنىپ پۈتكۈل ئەسەرنىڭ تىلىنى ياخشى ماسلاشتۇرالماي كەتكۈزۈپ قويغانلىقىنمۇ ئىنكار قىلمايدۇ③. مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا بۇ بىر تارىخىي ئەسەر بولسىمۇ بۇنىڭدا تۇغرا ۋاقىت قارىشى كەمچىل، بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ يىل دەۋرى ۋە ئاي كۈنى يوق. شۇڭا باشقا تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ ۋەقەلەرنىڭ دەۋرىنى بېكىتىش زۆرۈر.

ئاكسموشكىن «تارىخ» نىڭ ئاپتورى ئۆزى يازغان قىسمىنى، يەنى كېيىنكى قىسمىنى سېلىشتۇروپ بېكىتتى، ئىزاھلىدى ھەمدە ئۇنى رۇسچىغا تەرجىمە قىلىپ، 1976 - يىلى موسكۋادا نەشر قىلدۇردى. بۇ نۇسخىغا ئاكسموشكىن 123 - بەتلىك تەتقىقات خاراكتېرلىك كىرىش سۆز يازدى، ئاخىرىغا سېلىشتۇروپ چىقىلغان پارسچە ئەسلي تېكىست قوشۇمچە قىلىندى. شۇڭا بۇ نۇسخىنى ئىلمىيلىكى ناھايىتى يۇقىرى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. بولۇپمۇ بۇ ئەسەرنىڭ رۇسچە ئىزاھلىرىدا مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن. ئەمما بۇ ئەسەرنىڭ قوليازما نۇسخىلىرىنىڭ كۆپى روسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ تەتقىقات ئورۇنلىرىدا ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، ھازىرغا قەدەر ئاشكارا ئېلان قىلىنمىدى، شۇنداقتىمۇ ئۇلار خوجىلار جەمەتىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

(3) نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى». بۇ ئۇيغۇرچە يېزىلغان تارىخي ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىرغىچە تېپىلغان قولىيازما نۇسخىلىرىغا كىتاب نامى قويۇلمىغان ۋە ئاپتورنىڭ ئىسمىمۇ يېزىلمىغان. بەزى ئالىملار بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ئۇنى «قەشقەر تارىخى» دەپ ئاتىغان، بۇنى نىسپي ھالدا توغرا دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ئەسەردە ئادەتتىكى تارىخي ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە بولىدىغان كىرىش سۆز ۋە خاتىمە بولمىغاچقا ئاپتورنىڭ بۇ ئەسەرنى قاچان، قانداق مەقسەتتە يازغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئەسەر مەزمۇنىدىكى تىل ئۇسلۇبىغا ئاساسەن بەزى ئالىملار بۇ كىتابنى XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرى يەركەندە يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ تەخمىن قىلىدۇ.

«قەشقەر تارىخى» دا نوھ ئەلەيھىسسالام ۋە يافەسنىن باشلانغان

تۈركىي مىللەتلەرنىڭ رىۋايەتسىمان تارىخى، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخى ھەمدە يەركەن خانلىقىنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان، بولۇپمۇ يەركەن خانلىقىنىڭ تارىخى مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەسەرنىڭ ماتېرىياللىرى ئاساسەن مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدي» ناملىق ئەسىرى ۋە شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدىن شۇنداقلا ئاپتورنىڭ كۆرگەن-بىلگەنلىرىدىن ئېلىنغان. بارتولد: "بۇ بىر مۇھىم تارىخىي ئەسەر، ئۇ باشقا تارىخىي ماتېرىياللارنى مەلۇم دەرىجىدە تولۇقلايدۇ ۋە توغرىلايدۇ"④ دەپ قارايدۇ. ئەمما بەزى ئالىملار «قەشقەر تارىخى» غا ئانچە يۇقىرى باھا بېرىپ كەتمەيدۇ، ئۇلار مەزكۇر ئەسەردىكى بايانلار ئاساسەن شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىنىڭ قىسقارتىلمىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، پەقەت «تارىخ» نىڭ قىسمەن جايلىرىنىلا تولۇقلىغان ۋە يىل - دەۋرلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرغان⑤ دەپ قارايدۇ. لېكىن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «قەشقەر تارىخى» دا «تارىخ» تا خاتىرىلەنمىگەن نۇرغۇن ئەھۋاللار، بولۇپمۇ يەركەن خانلىقىنىڭ جۇغراپىيە خانلىقى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنىشىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئەھۋاللار بايان قىلىنغان. بۇ ئەسەر تەمسىن ئەتكەن نۇرغۇن مەلۇماتلارنى خەنزۇچە تارىخنامىلەردىن دەلىللەش مۇمكىن، ئۇ ئەسەردە ئاقتاغلىق ۋە قاراتاغلىق خوجلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە خېلى زور سەھىپە ئاجرىتىلغان.

«قەشقەر تارىخى» نى روسىيەلىك شەرقشۇناس بارتولد 1902 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقاندا تاپقان ھەمدە ئۇنىڭ ئايرىم جايلىرىنى تەرجىمە قىلىپ «تۈركىستان كاماندىروپكىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن دوكلات» قا كىرگۈزگەن ۋە تۇنجى بولۇپ ئىلىم ساھەسىگە ئېلىپ كىرگەن. «قەشقەر

تارىخى» نىڭ خېلى كۆپ كۆچۈرمە نۇسخىسى زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلىگەن. روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ لېنىنگراد شۆبىسىدە ئۇنىڭ C576، C577، C2472 دەپ نومۇر قويۇلغان ئۈچ قولىيازما نۇسخىسى ساقلانماقتا. ئۇنىڭ بىر قىسىم مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلىرى رۇسچىغا تاللاپ تەرجىمە قىلىنىپ ئايرىم - ئايرىم ھالدا « XVIII — XV ئەسىرلەردىكى قازاق خانلىقىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (ئالمۇتا. 1969 - يىلى) بىلەن «قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» غا كىرگۈزۈلدى.

(4) «تارىخى ئەمنىيە». ئاپتور موللا مۇسا ئىبىن موللا ئەيسا سايرامى بۇ ئەسەرنى 1903 - يىلى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ چىققان. ئاپتور بۇ كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە ئۆز ئەسىرىگە «تارىخى ئەمنىيە» دەپ نام قويۇشىنىڭ سەۋەبىنى، بۇ ئەسەرنى مۇھەممەد ئىمىن بايغا ئاتاپ يازغانلىقى؛ ئىككىنچىدىن، بۇ ئەسەرنىڭ نامى شۇ مەزگىلدىكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تىنچ، خاتىرجەم ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەنلىكىگە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت قوش مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان.

مەزكۇر ئەسەر «سۆز بېشى»، «مۇقەددىمە»، ئىككى «داستان» ۋە «خاتىمە» دىن ئىبارەت بەش بۆلەكتىن تەركىب تاپقان. كىرىش سۆز قىسمىدا تۈركىي خەلقلەرنىڭ نوھ ئەلەيھىسسالامدىن باشلانغان ئەپسانىۋى تارىخى، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ قەشقەرىيە (بۇگۇنكى كۇچانىڭ غەربى، كۇچانى ئۆز ئىچىگە ئالغان جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى) دىكى ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخى، خوجىلار تارىخى ۋە قالماقلار تارىخى قىسقىچە بايان قىلىنغان. بىرىنچى داستاندا كۇچادىكى "تۆڭگان يېغىلىقى" (1864 - يىلى)

دىن ياقۇببەگنىڭ ۋاقىتلىق غەلبىسىگىچە بولغان تارىخ؛ ئىككىنچى داستاندا بەدۆلەت ھۆكۈمرانلىقىدىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگىچە بولغان تارىخ سۆزلەنگەن. خاتىمىدە قەشقەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى قىسقىچە تونۇشتۇرۇلغان، ھەرقايسى شەھەرلەردىكى مۇقەددەس ئورۇنلار تىلغا ئېلىنغان.

«تارىخى ئەمنىيە» نىڭ «مۇقەددىمە» قىسمىدىكى يەركەن خانلىقىغا دائىر بايانلارنىڭ كۆپىنچىسى نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان «قەشقەر تارىخى» نىڭكىگە ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، لېكىن ئۇنىڭدا «قەشقەر تارىخى» ۋە بۇرۇنراق يېزىلغان باشقا تارىخنامىلەردە خاتىرىلەنگەن ياكى ئۇلاردىكى مەزمۇنلارغا ئوخشىمايدىغان بەزى مەلۇماتلار بار، بىراق بارتولد ئۇلارنىڭ كۆپى تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، بولۇپمۇ XVIII ئەسىردىكى بەزى ۋەقەلەر ھەققىدە بېرىلگەن بايانلار بەكلا چۈۋالچاق، دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭغا موللا مۇسا سايرامى ياشىغان دەۋر ئەسەردە بايان قىلىنغان ۋەقەلەر يۇز بەرگەن دەۋردىن بەك كېيىن بولغانلىقى، ئەسەرنى يېزىشتا تارىخىي ماتېرىياللارنى كۆپ كۆرمەي، دىنىي ئەپسانىۋى تۇستىكى رىۋايەتلەرگىلا تايانغانلىقى سەۋەب بولغان. شۇڭا «تارىخى ئەمنىيە» XIX ئەسىردىكى غەربىي يۇرت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى بىرىنچى قول مەنبە بولسىمۇ، بىراق XVIII ئەسىردىن ئىلگىرىكى غەربىي يۇرت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئىلمىي قىممىتى ئانچە يۇقىرى ئەمەس. بۇ يەردە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ھازىرغا قەدەر بىر قىسىم كىشىلەر ئۇ ئەسەرلەردىن XV—XVIII ئەسىرلەردىكى شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى بىرىنچى قول ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كىتاب يېزىۋاتىدۇ ۋە ئۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتىدۇ،

نەتىجىدە خاتالىق يەنىلا خاتالىق ھالىتىدە تۇرۇپ قېلىپ تارىخي پاكىت جەھەتتە تېگىشلىك بولمىغان قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىۋاتىدۇ.

«تارىخى ئەمىنىيە» يېزىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، 1905 - يىلى نىكولاي. پانتۇسوف قازاندا ئۇنى نەشر قىلدۇرغان، بارتولد ماقالە يېزىپ ئۇنىڭغا تەپسىلي باھا بەرگەن.

(5) «زىياۋۇل قۇلۇب» («قەلب نۇرى»). ئاپتورى نامەلۇم (بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە ئاپتورى مۇھەممەد ئىۋاز، «تارىخ» 354-بەتكە قارالسۇن)، 1603 - يىلى پارس تىلىدا يېزىلغان. بۇ ئەسەرنى قاراتاغلىق خوجا ئىسھاقنىڭ تەزكىرىسى، دېيىشكە بولىدۇ. ئەسەرنىڭ ئاپتورى قاراتاغلىقلارنىڭ سادىق مۇرىتى بولۇپ، مۇقەددىمىدە بۇ تەزكىرىنىڭ يېزىلىش جەريانىنى تەپسىلي بايان قىلغان. ئاپتور مەرھۇم خوجا ئىسھاقنى ئۆچ قېتىم چۈشەپ قېلىپ، بۇ ئەھۋالنى مەزكۇر تەزكىرىنى تاماملاشقا بېرىلگەن ئىلاھي ئۈندەك ۋە باش پاناھلىق دەپ قارىغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇ كۆپ يىللار مۇشەققەت چېكىپ خوجا ئىسھاققا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى توپلىغان ۋە خاتىرىلىگەن، بۇ ماتېرىياللار ئاساسەن خوجا ئىسھاقنىڭ قۇرداشلىرىنىڭ ئاغزاكى بايانلىرى ۋە ئاپتور ئۆزى كۆرگەن ئەھۋاللاردىن كەلگەن. مۇقەددىمىدە ئېيتىلىشچە، ئاپتور ئاشۇ ماتېرىياللارغا ئاساسەن مەزكۇر تەزكىرىنى 1-بابتا خوجا ئىسھاقنىڭ يۇكسەك پەزىلىتى، 2-بابتا خوجا ئىسھاققا باش ئەگگەن سۈلتانلار، 3-بابتا ... دېگەندەك ئالتە بابقا بۆلۈپ يېزىشنى پىلانلىغان. ئەمما ھازىرقى ساقلىنىۋاتقان نۇسخىدىن قارىغاندا ئۇنىڭ بۇ پىلانى ئىشقا ئاشمىغان. ھازىرقى مەۋجۇت نۇسخىسى بابلارغا ئايرىلمىغان، مۇقەددىمىدىن كېيىنلا كۆپلىگەن قىسقا - قىسقا بايانلار بېرىلگەن، ھەربىر بايانىنىڭ بېشىدا بىر ماۋزۇ بولۇپ،

رەسمىي تېكىست ئاددىي بىر سوئالدىن باشلىنىدۇ، ئاندىن شەرھلىنىدۇ. ئاپتور ئاساسىي دىققىتىنى خوجا ئىسھاقنىڭ "پاكلىقى"، " مۆجىزىلىرى" ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى دىنىي تۆھپىلىرىنى بايان قىلىشقا قاراتقان. بۇ خىل ئەۋلىيالار قىسسىلىرىدىكى ئورتاق ئىللەت بولغان پاكىتلارنى كۆپتۈرۈۋېتىش ياكى ئويدۇرۇپ چىقىرىش⑥ ئەھۋالىدىن مۇستەسناسىز يېزىلغان بۇ خاتىرە ئارقىلىق قاراتاغلىقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قائىدە - يوسۇن، ئادەت، مۇراسىم ئەھۋاللىرىدىن خەۋەردار بولالايمىز، بۇ كىتاب يەنە بىزنى كۆپلىگەن پاكىتلار بىلەن تەمىن ئېتىدىغان بولۇپ، بۇلارنى باشقا ۋەسىقلەر ئارقىلىق ئىسپاتلاش ۋە تولۇقلاشقا بولىدۇ. ئەڭ مۇھىمى بۇ تەزكىرىنىڭ كىتاب بولۇپ يېزىلغان دەۋرى بىر قەدەر بالدۇر يەنى خوجا ئىسھاق ۋاپات بولۇپ بەش يىلمۇ بولمىغان ۋاقىت بولغاچقا ئۇنىڭ ماتېرىياللىق قىممىتى ئادەتتىكى ئەنبىيالار تەزكىرىسىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ. مەزكۇر ئەسەرنى ئەخمەت زەكى ۋەلىدوف 1913 - يىلى فەرغانە رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقاندا تاپقان ۋە قوقەندلىك يۇنۇسجان خوجىنىڭ ئۆيىدە ساقلانغان، 1944 - يىلىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ لېنىنگراد شۆبىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن ۋە A1615 دەپ نومۇر قويۇلغان، ھازىر روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ سانكىت - پېتىربۇرگ شۆبىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ. «قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» نىڭ تۈزگۈچىسىنىڭ تونۇشتۇرۇشچە، بۇ دۇنيا بويىچە ساقلىنىپ قالغان بىردىنبىر نۇسخا بولۇپ، مەزكۇر ئەسەردىن بەزى ئۈزۈندىلەر تەرجىمە قىلىنغان (1 - قىسىم، 177 - 184 - بەتلەر).

(6) «جالسۇل مۇشتاقسن» («ھەقىقەت تەشنالىرىنىڭ ھەمسۆھبىتى»). بۇمۇ قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ پېشۋاسى خوجا ئىسھاقنىڭ تەزكىرىسى. ئاپتورى مەۋلانە شاھ مۇھەممەد ئىبىن مەۋلانە ھىسامىدىن، كېيىنچە "مەۋلانە پىرى بۇخارى" نامى بىلەن مەشھۇر بولغان. ئۇ خوجا ئىسھاقنىڭ مۇرىتى بولۇپ ئۇلار كۆپ يىل بىللە تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئاپتور بۇ ئەسەرنى يېزىشنى تېخى ھايات تۇرۇۋاتقان خوجا ئىسھاقنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن 1599 - يىلىلا باشلىغان بولسىمۇ ئەمما، خوجا ئىسھاق ۋاپات بولغاندىن كېيىن يەنى 1599 - يىلىدىن كېيىن ئاندىن تاماملىيالىغان. بۇ تەزكىرە پارس تىلىدا يېزىلغان بولۇپ جەمئىي توققۇز باب. ئاپتور بىلەن خوجا ئىسھاقنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق بولغانلىقتىن ئۇز كۆزى بىلەن كۆرگەن ۋە ئۇز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان ئەھۋاللارغا ئاساسەن يېزىلغان بۇ ئەسەر خوجىلار جەمەتىنى تەنقىق قىلىشتىكى بىرىنچى قول ماتېرىيال بولالايدۇ. دەرۋەقە بۇ تەزكىرىمۇ ئەۋلىيالار تەزكىرىلىرىدە دائىم ئۇچرايدىغان خۇراپىيلىقنى تەرغىب قىلىش، ئاڭلىغانلىرىغىلا تايىنىشتەك ئىللەتلەردىن خالىي بولالمىغاچقا ئۇنىڭدا تارىخي پاكىتلار بۇرمىلانغان ياكى ئالماشتۇرۇلۇپ قويۇلغان. بۇ ئەسەرنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن كۆچۈرمە نۇسخىلىرى كۆپ ئەمەس. روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ سانكىت - پېتېربۇرگ شۆبىسىدە A232 نومۇرلۇق بىر كۆچۈرمە نۇسخىسى ساقلىنىۋاتىدۇ. ز. ن. ۋوروژېينكا ئۇنى قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىپ «قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» نىڭ 1 - قىسمىغا كىرگۈزگەن.

(7) «ئەنىسەتتالىبىن» («ھەقىقەت ئىزدىگۈچىلەر دوستى»). بۇ شاھ مەھمۇد جۇراس قالدۇرۇپ كەتكەن يەنە بىر ئەسەر، تەخمىنەن

1669 - يىلى يەنى «تارىخ» تىن 20 يىل كېيىن پارسچە يېزىلغان. «ئەنىسەتتالىبىن» نىڭ بىرلا قولىيازما نۇسخىسى بىزگىچە يېتىپ كېلەلىگەن بولۇپ، ھازىر №45 نومۇردا ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ بىر خوجلار تەزكىرىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا يەركەن خانلىقى دەۋرىدىكى بەزى ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ ئىش - ئىزلىرى ۋە قاراتاغلىقلار بىلەن ئاقتاغلىقلارنىڭ كۈرەشلىرىگە دائىر ئەھۋاللار بايان قىلىنغان. بۇمۇ غەربىي يۇرت خوجىلار جەمەتىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. ئەمما ئاپتور قاراتاغلىقلارنىڭ سادىق مۇرىتى بولغاچقا كۆپلىگەن مەسىلىلەرنى، بولۇپمۇ دىنىي مەزھەپلەر كۈرىشىدىكى مەسىلىلەرنى ئوبيېكتىپ ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىشكە قادىر ئەمەس ئىدى. بۇ ئەسەردىكى خوجا ئىسھاقنىڭ دىنىي پائالىيىتى ۋە مەھمۇدخان بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۆزىنىڭ يەنە بىر ئەسىرى «تارىخ» تىن كۆچۈرۈلگەن. كېيىنچە ئەبۇ مەنسۇر بۇ ئەسەرنى يەركەندە «رەفىقۇت تالىبىن» (مەنىسى يەنىلا «ھەقىقەت ئىزدىگۈچىلەر دوستى») نامىدا ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ مەشھۇر ئەمىر دۆلەتشاھبەك ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئوسمان شاھبەككە تەقدىم قىلغان. ھازىر دائىم نەقىل كەلتۈرۈلىۋاتقان ئۇيغۇرچە نۇسخىسى 1855 - يىلى ئاقسۇدا كۆچۈرۈلگەن. كىشىلەر بۇ نۇسخىنى پارسچە ئەسلى تېكىستكە سېلىشتۇرۇپ، تەرجىمە نۇسخىنىڭ تولۇق ئەمەسلىكىنى بايقىغان. بۇ ئۇيغۇرچە قولىيازما نۇسخا روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ سانكىت - پېتېربۇرگ شۆبىسىدە B771 دېگەن نومۇردا ساقلانماقتا. 1973 - يىلى م. ئا. سالاھىدىنوۋا ئۇنى قىسقارتىپ رۇسچىغا تەرجىمە قىلدى ۋە «قىرغىزلار بىلەن قىرغىزلار رايونىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» نىڭ 1 - قىسمىغا كىرگۈزدى.

(8) «تەزكىرەئى ھىدايەت». ئاپتورى يەركەنلىك مىر خالىدىن، 1730—1731 - يىللىرى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. بۇ ئاقتاغلىق خوجىلاردىن ئافاق خوجىنىڭ پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن بىرقەدەر بالدۇرقى خوجىلار تەزكىرىسى. 1873 - يىلى م. ۋ. بېللىيۇ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ياقۇپبەگكە ئەۋەتكەن ئۆمەكنىڭ دوختۇرى سۈپىتىدە ھىندىستان ئارقىلىق تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كىرگەندە ئۆزىنىڭ تىل جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقى بىلەن بۇ تەزكىرىنى بايقىغان. 1875 - يىلى ت. فورساي تۇزۇپ ئېلان قىلغان «1873-يىلى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش دوكلاتى» دا «قەشقەر تارىخى» دېگەن بىر باب بولۇپ، مەزكۇر بابتا خوجىلار جەمەتىنىڭ ئالدىنقى تارىخى پۈتۈنلەي «تەزكىرەئى ھىدايەت» كە ئاساسەن يېزىلغان. مەزكۇر تەزكىرە ئافاق خوجا ۋاپاتىدىن بەك ئۇزاپ كەتمىگەن دەۋردە يېزىلغان بولغاچقا ئۇنىڭدا بىر قىسىم ئىشەنچلىك ماتېرىياللار ساقلىنىپ قالغان، بۇ ماتېرىياللارنى باشقا ۋەسىقىلەر ئارقىلىق دەللىلەپ كۆرۈشكە بولىدۇ. بۇ ئەسەر تېخى ئېلان قىلىنمىدى، بىز پەقەتلا بۇ كىتابنىڭ B738 (589d*i) نومۇردا روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقانلىقىنى بىلىمىز.

(9) «تەزكىرەئى خوجىگان». مۇھەممەد سادىق قەشقەرى 1768—1769 - يىللىرى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ چىققان. بۇ خوجىلار تارىخى توغرىسىدىكى مەخسۇس ئەسەر بولسىمۇ ئاپتور تەقۋادار مۇسۇلمان بولغىنى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ دىنىي ھېسسىياتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىنى ئىشلىگۈچى ن. ئېلىئاس مۇقەددىمىدە ئادىل قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: "بۇ تارىخي ئەسەر ئاپتورىنىڭ يېڭىلىشقانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش كېرەك.

مەزكۇر ئالىمنىڭ ئەدەبىي ئىستېداتنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭ تارىخ بىلىمىنىڭ چولتىلىقى مانا مەن دەپلا چىقىپ تۇرىدۇ". «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى خېلى كۆپ، بولۇپمۇ ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرى ر. ب. شاۋ ئۇنىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن، ئېلىئاس ئۇنىڭغا ئۇزۇن بىر پارچە كىرىش سۆز يازغان ۋە ئىزاھلاپ چىققان، بۇ نۇسخا كالكۇتتادا نەشر قىلىنىدىغان «بېنگال ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلى» نىڭ 66 - توم، 1 - سانىنىڭ قوشۇمچىسى سۈپىتىدە 1897 - يىلى ئاشكارا ئېلان قىلىنغان (چېن جۇنمۇ ۋە جۇك مېيجۇ ئەپەندىلەر ئىنگلىزچە بۇ قىسقارتىلما تەرجىمە نۇسخىسىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تارىخ تەتقىقات ئىشخانىسى 1980 - يىلى ئىشلىگەن «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمە ماقالىلەر توپلىمى» نىڭ 8 - قىسمىغا كىرگۈزگەن) دىن كېيىن كەڭ تارقىلىپ كۆپلىگەن ئالىملارنىڭ خوجىلار جەمەتى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئاساسلىق ماتېرىيالى بولۇپ قالغان. بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆزۈركى، «تەزكىرەئى خوجىگان» خوجىلار تەزكىرىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن قويۇق خۇراپىي تۈس ئالغان ۋە خوجىلارنىڭ "كارامەتلىرى" بىلەن تولغان، ئۇنىڭدىكى ماتېرىياللارنىڭ كۆپىنچىسى ئاڭلىغان پاراڭلار ئاساسىدا يېزىلغان بولغاچقا كۆپ ھاللاردا تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئېلىئاس ئۇنىڭ تەرجىمىسىگە ئىزاھ بېرىش جەريانىدا ئۇنى دەلىللىگەن ۋە توغرىلىغان بولسىمۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىككى مۇھىم تارىخىي ئەسەر - شاھ مەھمۇد جۇراس يازغان «تارىخ» بىلەن نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى» تېخى ئىلىم دۇنياسىغا ئېلىپ كىرىلمىگەن بولغاچقا، ئۇ بۇلاردىن پايدىلىنالمىغان. شۇڭا

ئېلىنىڭ تەھرىرلەپ - ئىزاھلىغان «تەزكىرەئى خوجىگان» تارىخي پاكىت بولۇشتىن كۆپ يىراق تۇرىدۇ. گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، «تەزكىرەئى خوجىگان» دا شۇنچە كۆپ كەمچىلىكلەر بولسىمۇ، ئۇنىڭ XVI ئەسىردىن XVIII ئەسىرلەرنىڭ باشلىرىدىكى خوجىلار پائالىيىتى توغرىسىدىكى بايانلىرى ئىشەنچسىز ، ماتېرىياللىق قىممىتى ناھايىتى تۆۋەن بولسىمۇ، بىراق، يەنىلا XVIII ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن 50 - يىللىرىغىچە بولغان خوجىلار ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى، ئەڭ تەپسىلي خاتىرىلەر ھېسابلىنىدۇ. ئاپتور مانا مۇشۇنداق بىر دەۋردە ياشىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەسىرىنى زامانداشلىرى بىۋاستە نازارەت قىلىپ، ئۇنىڭغا كۆز - قۇلاق بولۇپ تۇرغان، ئاپتور خوجىلار ئۈچۈن ئابىدە تىكلەش غەرىزىدە تەزكىرە يېزىش جەريانىدا بىر قىسىم تارىخي پاكىتلارنى يوشۇرۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن، ئەمما نورمال ئەھۋالدا تارىخي پاكىتلارنى ئويدۇرۇپ چىقىرىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئەستايىدىل ئانالىز يۈرگۈزۈپ كۆرسەكلا بۇ ئەسەردىن يەنىلا مۇشۇ دەۋردىكى خوجىلار پائالىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى مەنبە سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

※ ※ ※

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەنبەلەرنىڭ ئالدىنقى تۆتى يىلنامە شەكلىدىكى تارىخ بولسا، قالغان بەشى خوجىلار تەزكىرىسىدۇر. مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە ئومۇمي جەھەتتىن ئېيتقاندا يىلنامىلىك تارىخلارنىڭ قىممىتى خوجىلار تەزكىرىسىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ، كىتاب بولغان ۋاقتى بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ دەۋرىگە يېقىن بولغانلىرى كېيىن بولغانلىرىدىن كۆپ ئىشەنچلىك بولىدۇ. بۇنداق بولۇشى يىلنامىلىك ئەسەرلەردە خاتىرىلەنگەنلىرى پۈتكۈل

خانلىقنىڭ ياكى سۇلالىنىڭ تارىخى (مەسىلەن: يۇقىرىقى 1 - مەنبە شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ۋە يەركەن خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى يىلنامە بولسا، 2 - مەنبە يەركەن خانلىقىنىڭ تارىخىدۇر) بولۇپ، ئۇنىڭدىن مەلۇم شەخس ياكى جەمەتنىڭ خانلىق ياكى سۇلالىنىڭ ئومۇمىي پائالىيەتلىرىدە ئوينىغان رولىنى كۆرسۈتىدىغىلى بولىدۇ؛ ئۇنى تۇزگۈچىنىڭ مەقسىتىمۇ كۆپىنچە تارىخىي تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەش، كېيىنكىلەرگە ئىبرەت قىلىش بولغانلىقتىن ياخشى-يامان ئىشلارنىڭ ھەممىسى بىر قەدەر ئوبيېكتىپ خاتىرىلىنىدۇ. خوجلار تەزكىرىسى بولسا خاس خوجلارنىڭ تەرجىمھالى ياكى مەلۇم جەمەتنىڭ تارىخى ھەققىدىكى بايانلار بولۇپ، ئاپتورلارنىڭ مەقسىتىمۇ خوجلار ئۈچۈن ئابىدە بولغۇدەك تەرجىمھال تۇرغۇزۇش ئىدى. شۇڭا خوجلارنىڭ تۆھپىلىرىنى كۆككە كۆتۈرۈپ ياخشى تەرەپلىرىنى مەدھىيىلەيدۇ، يامان تەرەپلىرىنى بولسا يوشۇرۇپ قالىدۇ، پۈتۈن ئەسەردە ئاساسەن دېگۈدەك خوجلارنىڭ كارامەتلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ بېرىدۇ، شۇڭا ئارتۇقچە دىنىي قىزغىنلىققا چۆمگەن ئاپتورلارنىڭ چولتا تارىخ بىلىمى بىلەن ۋەقەلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك، ئوبيېكتىپ ۋە ھەقىقىي يېزىپ چىقالمىشى قىيىن ئىدى. يەنە كېلىپ دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تۇرلۇك شەكىلدىكى خوجلار تەزكىرىلىرى كۆپىيىپ باراتتى. بۇ تەزكىرىلەردە ئەۋلىيالارنىڭ قانداشلىق نەسەبنامىسى ياكى تەرىقەت يوللىرىنى ھەمىشە خوجا ئىسھاق ياكى ئافاق خوجىغا باغلاپ، ئۇلارنىڭ ئىسلىزادە ئۇرۇقتىن ئىكەنلىكى ۋە تەرىقەت يوللىرىنىڭ مۇقەددەس ئىكەنلىكى نامايىش قىلىناتتى، شۇنداقلا يەنە ئاقتاغلىق خوجلار بىلەن قاراتاغلىق خوجلارنىڭ نۇرغۇن كارامەتلىرى سۆزلىنەتتى، بىراق تەزكىرىلەردىكى بۇ بايانلار بۇرۇنراق يېزىلغان خوجلار

تەزكىرىسىدىن كۆچۈرۈۋېلىنغان بولۇپ، مەزمۇنى ئاساسەن ئوخشاش ئىدى، ئۇنىڭدىن باشقا بەزى بايان تەسۋىرلىرىنى ئاپتور زورىغا قوشۇپ قويغان بولۇپ، زامان جەھەتتە كېيىنگە سۈرۈلگەنسېرى بۇنداق توقۇلمىلار كۆپەيىپ باراتتى. شۇڭا XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XIX ئەسىرده يېزىلغان بۇ تۈردىكى خوجىلار تەزكىرىلىرىدىن خوجىلار تارىخىغا ئائىت مەنبە سۈپىتىده پايدىلىنىش قىيىن بولغاچقا بۇ يەردە بىر- بىرلەپ كۆرسىتىلمىدى.

2. خەنزۇچە مەنبەلەر

(1) مىڭ - چىڭ سۇلالىلىرى ئارخىپلىرى

مىڭ-چىڭ سۇلالىلىرى ئارخىپلىرى مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسىدىن ئىبارەت ئىككى سۇلالە ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە شەخسلىرىنىڭ سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، دىپلوماتىيە قاتارلىق پائالىيەتلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ھۆكۈمەت مەكتۇپلىرى بولۇپ خان ئوردىسى، مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرى، يەرلىك ھۆكۈمەت قاتارلىقلاردا ساقلىنىۋاتقان مىڭ - چىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئىپتىدائىي ماتېرىياللارنى كۆرسىتىدۇ. مىڭ - چىڭ ئارخىپلىرى سان جەھەتتە ناھايىتى كۆپ، ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغانلىرى ئون مىليون پارچىدىن (قىسمىدىن) ئارتۇق بولۇپ، بېيجىڭ شەھىرىدىكى جۇڭگو 1-ئارخىپ ساراىيى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ "1 - ئارخىپ ساراىيى" دېيىلىدۇ) دا ساقلىنىۋاتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىده مىڭ سۇلالىسى ئارخىپلىرى پەقەت ئۇچ مىڭ پارچىدىن كۆپرەكلا بولۇپ ساقلىنىۋاتقان ئارخىپلارنىڭ 3% نىلا تەشكىل قىلىدۇ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت ئارخىپلار ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل

قىلىدىغان بولۇپ، بۇلار غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسىنى تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان بىرىنچى قول ماتېرىياللاردۇر.

1- ئارخېئولوگىيەدىكى ئارخېئولار بىر دەرىجە بويىچە ئومۇمىي چوڭ تۈرلەرگە ئايرىلغان بولۇپ، ئۇلارغا ساقلانغان ئورۇن ۋە شەكىلنىڭ نامى قويۇلغان. چىڭ دەۋرى ئارخېئولىرى باش دىۋان، قارا دىۋان، ئوردا ئىشلىرى مەھكىمىسى، خان جەمەتى مەھكىمىسى، ئىچكى ئوردا، مەنسەپ - تۈتۈق پىرقىسى، نوپۇس پىرقىسى، شىغاۋۇل پىرقىسى، لەشكىرىي پىرقە، زىندان پىرقىسى، تەمىرات پىرقىسى، ۋاسسالار مەھكىمىسى، مۇشاۋىرلار سارىيى، دۆلەت تارىخ سارىيى، خېيلۇڭجياڭ جياڭجۇن يامۇلى، چۇنچىن ۋاڭلار مەھكىمىسى، پۈيى قاتارلىق 77 ئومۇمىي چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئومۇمىي چوڭ تۈرنىڭ ئاستىدىكىلەر مەزمۇنىغا قاراپ يەنە تۈرلەرگە ئايرىلغان، مەسىلەن: "قارا دىۋان" دېگەن ئومۇمىي چوڭ تۈر ئاستىدا يەنە ئون تۈر بار: خانغا سۇنۇلغان مەلۇمات پۈتۈكلەر، پەرمان، جاۋاب مەكتۇپ، بېيجىڭدىكى ھەر قايسى يامۇللار، باش مۇپەتتىشلەرنىڭ قارا دىۋانغا يوللىغان مەكتۇپلىرى، نوتا، تېلېگرام، خەت - چەكلەر، تىزىملىك، خانلىق خېرىتە، مەلۇماتنامە، ئارىلاش خەت - چەكلەر قاتارلىقلار. مەزمۇنىغا ئاساسەن ئايرىلغان بۇ چوڭ تۈر ئاستىدا يەنە كىچىك تۈر بار، مەزمۇن تۈرلىرىنىڭ ئاستىدا يەنە يىل تەرتىۋى بويىچە ئايرىلغان تۈرلەر بار. بۇ خىل ئايرىش ئۇسۇلىدا ئارخېئولار ساقلانغان ئورگان، ئارخېئولۇڭ ئۇسلۇبى ۋە يىل دەۋرى كۆزدە تۇتۇلغان بولسىمۇ ئارخېئولار ھۆججەتلىرىنىڭ خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ، ئىزدەپ تېپىشقىمۇ بىئەپ. بۇ ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، 1 - ئارخېئولار سارىيى 1958 - يىلى قارا دىۋاندىكى

مەلۇماتنامىلەرنى مەزمۇنى بويىچە ئىچكى ئىشلار، دىپلوماتىيە، ھەربىي ئىشلار، مالىيە، يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، سودا، مەدەنىيەت - مائارىپ، قانۇن، مىللەتلەر ئىشلىرى، دىنىي ئىشلار، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرى قاتارلىق 18 چوڭ تۈركۈم ئايرىغان، ھەربىر چوڭ تۈرنىڭ ئاستىدا يەنە كۆپلىگەن تارماق تۈرلەر بولغان. بۇ خىل بۆلۈنۈشتە مەزمۇننىڭ گەۋدىلەندۈرۈلۈشى ئۇنىڭدىكى ئارتۇقچىلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ يېتەرسىز تەرىپى مەلۇماتنامىلارنىڭ چېتىلىش ساھەسى كەڭ بولغانلىقتىن بىرنى تاپسا يەنە بىرنى تاپقىلى بولمايدۇ، ئىلمىي تۈركۈم ئايرىش قىيىن.

مۇشۇنداق ھېسابسىز ئارخىپ-ۋەسىقە دۆۋىلىرىدە خوجىلار ھەققىدىكى تەتقىقاتقا مۇناسىۋەتلىك ئارخىپلار ئاساسەن باش دىۋان، قارا دىۋان، ئىچكى ئوردا، ۋاسسالال مەھكىمىسى قاتارلىق ئومۇمي تۈرلەر ئارىسىدىن تېپىلىدىغان بولۇپ، بۇلار قارا دىۋان مەلۇمات - پۈتۈكلىرى، ئىچكى ئوردا قىزىل تامغىلىق پۈتۈكلىرى قاتارلىق تۈرلەرگە ھەممىدىن كۆپ مەركەزلەشكەن. بۇ ئىككى تۈرلۈك مەلۇمات - پۈتۈك ئارخىپلىرى مىللەتلەر ئايرىمىسى بويىچە توپلام قىلىنغان ۋە تەپسىلي رەتلەنگەن. ئۇنىڭدىكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت ئارخىپلاردا ساقلانغان چوڭ - كىچىك خوجىلار ۋەقەسى، سامساق خوجا ۋەقەسى، يۈسۈپ خوجا ۋەقەسى، جاھانگىر خوجا ۋەقەسى قاتارلىقلار خوجىلار جەمەتى تەتقىقاتىدىكى ناھايىتى قىممەتلىك بىرىنچى قول مەنبەلەردىن ھېسابلىنىدۇ.

1- ئارخىپ سارىيىدىن باشقا تەيبەيدىكى گۈگۈك مۇزبىخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان ئارخىپلار ئارىسىدىمۇ غەربىي يۈرت تارىخى ۋە دىنلىرىغا ئائىت ماتېرىياللار بار. تەخمىنەن 400 مىڭ پارچە چىقىدىغان بۇ ئارخىپلار چوڭ قۇرۇقلۇق ئازاد بولۇش ھارپىسىدا

تەيۇەنگە يۆتكەپ كېتىلگەن. تەيىپي گۇگۇك مۇزېيخانىسى بۇ ئارخېئولارنى قارا دۇڭان ئارخېيى، ئىچكى ئوردا ئارخېيى، چاك سۇلالىسى تارىخ سارىيىنىڭ ئارخېئولىرى، ئوردا خاتىرىسى، خانلار ھەققىدىكى خاتىرە، تۇرمۇش ئىشلىرى، يارلىق، خەرىتە قاتارلىق سەككىز چوڭ تۈركە ئايرىغان. غەربىي يۇرت ۋە خوجلارغا ئائىت ماتېرىيالىلار قارا دۇڭان ئارخېيى، ئىچكى ئوردا ئارخېيىدا ساقلانغان. بۇ ئارخېئولار ئاللىقاچان رەتلىنىپ مەزمۇنى، ۋاقتى، يازغان كىشىنىڭ ئىسمى - فامىلىسى قاتارلىق تۈرلەر بويىچە ئايرىم - ئايرىم ئىندېكسى ئىشلەندى ھەمدە كىتابخانلارنىڭ پايدىلىنىشىغا سۇنۇلدى.

مىڭ - چىڭ ئارخېئولىرىنى رەتلەپ نەشر قىلىش مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى باشلانغان. يەتمىش يىلدىن بۇيان مەنبەلىك قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى بولغان ئارخېئولار ماتېرىيالىرى كۆپلەپ رەتلىنىپ نەشر قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما خوجلار جەمەتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغانلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس. ئاساسلىقلىرىدىن «ئىچكى ئوردىدىكى چېخولوك خان دەۋرىگە تەئەللۇق مەلۇماتنامىلەر» (تەيىپي گۇگۇك مۇزېيخانىسى 1982 - 1987 - يىللىرى باستۇرغان، ھازىرغىچە 68 توپلام چىقىرىلدى) ۋە «مەركىزىي تەتقىقات يۇرتى تارىخ - تىل ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان چىڭ دەۋرى قارا دۇڭانى ئامبىرىدىكى مىڭ-چىڭ ئارخېئولىرى» (جاك ۋېيرېننىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن، تەيىپي مەركىزىي تەتقىقات يۇرتى تارىخ - تىل ئىنستىتۇتى 1986 — 1992 - يىللىرى نەشر قىلغان. ھازىرغىچە جەمئىي 235 كىتاب چىقىرىلدى) قاتارلىقلار بار.

(2) «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى»

بۇ ئەسەر مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەر قايسى ئوردا

ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن توزۇلگەن تارىخي يىلنامە بولۇپ، ئاساسلىقى خان پەرمانى، ھەر خىل بايانناملەر، ئەمەلدارلارنىڭ دوكلاتلىرى، ئارخىپ ماتېرىياللار ۋە توپلانغان تارىخي مىراسلارغا دائىر قىممەتلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. مەزكۇر ئەسەر ماتېرىيال مەنبەسىنىڭ كەڭلىكى، ماتېرىياللار مەزمۇنىنىڭ موللۇقى ھەم ماتېرىياللىرىنىڭ ئاساسەن بىرىنچى قول ماتېرىيالغا يېقىن بولۇشى بىلەن مىڭ سۇلالىسى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىلا ئەمەس، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ناھايىتى مۇھىم تارىخي ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: شاڭڭۇ نەشرىياتى نەشر قىلغان «مەجمۇئەلەر توپلىمى» نىڭ تۇنجى نەشرىدىكى ماتېرىياللار ۋە «بىلىملەر خەزىنىسى» دىكى چىن چېكى يازغان «غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئېرىش خاتىرىسى» ئاساسەن «مىڭ تەيزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 169 - جىلدىدىن كۆچۈرۈلگەن. ئەمما كۆچۈرۈش جەريانىدا كۆپلىگەن خاتالىقلار ھەم يېتەرسىزلىكلەرگە يول قويۇلغان. «غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئېرىش خاتىرىسى» گە كىرگۈزۈلگەن ماقالىلارنى «بېيجىڭ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىنىڭ قولىيازمىلار توپلىمى» نىڭ 1 - تومىدىكى «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» نىڭ كۆچۈرۈلمە فاكسىمىل نۇسخىسىغا سېلىشتۇرۇساق ئۇنىڭ چىن چېكىنىڭ ئەسلىي قولىيازمىسى ئەمەسلىكىنى، بەلكى ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ قىسقارتىشى، توزىتىشىدىن ئۆتكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. شۇڭا ئۇنى پەقەت "ئەسلىي ماتېرىيالغا ئوخشىشىدۇ" دېيىش مۇمكىن. بىرىنچى قول ماتېرىياللار تولىمۇ كەمچىل بولۇۋاتقان ئەھۋالدا ئوردا خاتىرىسى ناھايىتى قىممەتلىك مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خۇاڭ جاڭجىيەن ئەپەندى ھۆكۈمەت توزگەن ئوردا خاتىرىسىدىكى ماتېرىياللارنىڭ

قىممىتىگە باھا بېرىپ: "دۆلەت تارىخى بەزى كەمچىلىكلەردىن خالىي بولالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ماتېرىياللىرى ئارخىپلاردىن ئېلىنغان، ئۇنىڭدىكى يىل، ئاي، كۈنلەر ئادەتتىكى باشقا كىتابلارنىڭكىدىن ئىشەنچلىك. غەيرىي رەسمىي تارىخلاردىن ئېچىكى ئەھۋاللارنى چۈشىنىشتە پايدىلىنىشقا بولىدۇ، بۇ ئەھۋاللارنىڭ كۆپى ئاڭلىغانلىرى ئاساسىدا يېزىلغان، شۇڭا كۆپ ھاللاردا ئۇلار تۇتۇرۇقسىز گەپلەردۇر. ھالبۇكى، ئائىلە تارىخىدا بولسا ئارتۇقچە مۇناسىۋەتسىز ماتېرىياللار كۆپ ئۇچرايدۇ، شۇڭا غەيرىي رەسمىي تارىخ بىلەن ئائىلە تارىخىدىكى نۇقسانلارنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن، يەنىلا ئوردا خاتىرىسىدىكى بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىشەنچلىك ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىش كېرەك" دېگەن⑦. بۇ باھا ھەقىقەتەنمۇ توغرا، غەربىي يۇرتنى تىلغا ئالغىنىمىزدا ئوردا خاتىرىسىنى تۈزگۈچىلەرنىڭ بۇ رايونغا بولغان تونۇشىنىڭ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن ئۇلار بەزى ئەھۋاللارنى خاتىرىلىگەندە ئوخشاش بولمىغان ۋاقىت، ئورۇن، شەخس ۋە ۋەقەلەرنى ئۆزئارا ئارىلاشتۇرۇپ قويغان، يەنە كېلىپ ئالدىنقى پادىشاھلىق دەۋرى بىلەن كېيىنكى پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىسىنى بىر ئادەم تۈزمىگەنلىكتىن بەزى ۋەقەلەر توغرىسىدىكى مەلۇمات ۋە باھادا چوڭ پەرقلەر كۆرۈلگەن ، شۇڭا ئوردا خاتىرىسىدىن پايدىلانغاندا شارائىتىنىڭ يار بېرىشچە بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈپ كۆرۈش كېرەك.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەرقايسى خانلىرى دەۋرىدە ئوردا خاتىرىلىرى تۈزۈلگەندىن كېيىن، ئەسلىي نۇسخىسى بىلەن قوشۇمچە نۇسخىسىلا ئايرىم - ئايرىم ھالدا خانلىق تارىخ كىتابخانىسى ۋە باش دىۋان مەھكىمىسىدە ساقلىنىپ قالغان. "ۋەنلى يىللىرىدا قىسقارتىپ نەشر قىلىش پەرمانىنىڭ روھى بويىچە

بارلىق كىتابلار قايتىدىن كۆچۈرۈلگەن، بۇ جەريانداا چوڭ ئەملدار - تۆرىلەرنىڭ كۆپىنچىسى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلاردىن شەخسي كۆچۈرۈۋالغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ مەزمۇنى جەمئىيەتكە يېيىلىپ كەتكەن. نەتىجىدە مۇشۇنداق بىر - بىرىدىن كۆچۈرۈش داۋامىدا ئۇلاردىكى خاتالىق، يېتىشسىزلىكلەر بارغانچە كۆپەيگەن"⑧. 1940 - يىلى لياڭ خۇڭجى جياڭسۇ گۇمانىتار پەنلەر كۇتۇپخانىسىدىكى مەزكۇر كىتابنىڭ ئەسلي فوتو باسمىسىنى جەمئىي 500 قىسىملىق يېپلىق تۇپلەنگەن كىتاب قىلىپ نەشر قىلغان، بۇ نۇسخا ناھايىتى كەڭ تارقالغان. ئەمما نۇرغۇن خاتالىقلاردىن يەنىلا خالي بولالمىغان. يەنە بىر خىل نۇسخىسى بولسا تەيۋەن مەركىزي تەتقىقات يۇرتى تارىخ - تىل ئىنستىتۇتى تۇزىتىپ نەشر قىلغان نۇسخىسى بولۇپ، بۇ نۇسخىنىڭ تەييارلىق خىزمىتى 1930 - يىلى باشلىنىپ 1933 - يىلى رەسمي ئىشقا تۇتۇش قىلىنغان ھەمدە ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ لى جىنخۇا، ژاڭ چوڭۇ، خۇاڭ جاڭجيەن قاتارلىق ئۇچ كىشى ۋە ئۇلارنىڭ يارده‌مچىلىرىنىڭ جاپالىق مېھنىتى نەتىجىسىده، 1962 - يىلى كىتاب ئىشى پۈتۈنلەي تاماملىنىپ تەيۋەنده ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلىنىشقا باشلىغان. مەزكۇر نۇسخا 257 جىلدلىق «تەيزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 274 جىلدلىق «تەيزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 10 جىلدلىق «رېنزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 115 جىلدلىق «شۇنزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 361 جىلدلىق «يىڭزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 293 جىلدلىق «شىيەنزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 224 جىلدلىق «شياۋزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 197 جىلدلىق «ۋۇزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 566 جىلدلىق «شىزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا

خاتىرىلىرى» ، 70 جىلدلىق «مۇزوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ، 596 جىلدلىق «شېنزوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ، 8 جىلدلىق «گۇاڭزوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ، 87 جىلدلىق «شىزوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» (74 جىلدى ساقلىنىپ قالغان) نى، يەنى جەمئىي 3058 جىلد (3045 جىلدى ساقلىنىپ قالغان) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يۇقىرىقى ئوردا خاتىرىلىرىدە يەنە تۇزىتىش خاتىرىسى، يەنە «مىڭ □ زوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» (ئەسلىي نۇسخىسى بەش جىلد) ، 17 جىلدلىق «چوڭجېن دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ، 14 جىلدلىق «مىڭ شىزوڭنىڭ 7 - يىلى، باش تەپتىش مەھكىمىسى يازغان ئوردا خاتىرىلىرى» (13 جىلدى ساقلىنىپ قالغان) ، «چۇڭجېننىڭ ئەسلىي نۇسخىلىق ماتېرىياللىرى» (66 جىلدى ساقلىنىپ قالغان) ، 40 جىلدلىق «خۇاڭمۇڭنىڭ دانا پەندى - نەسىھىتى» ، «شېنزوڭنىڭ دانا پەندى-نەسىھىتى» (12 بېتى ساقلىنىپ قالغان) ، «گۇاڭزوڭنىڭ دانا پەندى - نەسىھىتى» (7 بېتى ساقلىنىپ قالغان) ، «شىزوڭنىڭ دانا پەندى - نەسىھىتى» (53 بېتى ساقلىنىپ قالغان) قاتارلىق قوشۇمچە نۇسخىلارمۇ بار. «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى» نىڭ ئەسلىي تېكىستىنىڭ تۇزىتىلگەن بۇ نۇسخىسى بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدىكى خۇك گې نۇسخىسىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسى (ئەسلىي كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ئامېرىكىدا ساقلىنىۋاتىدۇ) نى ئاساس قىلغان، ئۇنىڭ كەم جىلد ۋە بەتلىرى باشقا نۇسخىلاردىن تولۇقلانغان. خۇك گې كۆچۈرمە نۇسخىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ مىڭ سۇلالىسى تارىخىنى تۇزۇشتە پايدىلانغان كۆچۈرمە نۇسخىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا خاتالىق ۋە يېتىشسىزلىكلەر بىرقەدەر ئاز، بۇ نۇسخىنى تۇزۇشتە ھەمدە جىيايېتاك نۇسخىسى،

باۋجىڭلۇ نۇسخىسى، تيەنيىگي نۇسخىسى، گۇاڭفاڭيەن نۇسخىسى، مەركىزي كۇتۇپخانا تۇزگەن نۇسخا، مەركىزي كۇتۇپخانا تۇزگەن كونا كۆچۈرمە نۇسخا، لىۋاڭفۇ نۇسخىسى، ۋۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتى نۇسخىسى، بېيجىڭ گۇمانىتار پەنلەر تەتقىقات ئورنى نۇسخىسى، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نۇسخىسى، لياڭ خوڭجىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى مىڭ سۇلالىسى تارىخ سارىيى ھەم باش دىۋان مەھكىمىسى كىتاب ئامبىرىدىكى كۆچۈرلمە نۇسخىلار، شۇنداقلا، ئۇنىڭ پارچە - پۈرات بەتلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا نۇرغۇنلىغان ماتېرىياللار سېلىشتۇرۇلۇپ رەتلەنگەن. شۇڭا تەيىپي تارىخ - تىل تەتقىقات ئورنىنىڭ تۇزىتىپ چىققان بۇ نۇسخىسى مەيلى نۇسخا، مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى سەرپ قىلىنغان مېھنەت جەھەتتىن بولسۇن نۆۋەتتە ئەڭ سەرخىل نۇسخا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى» نىڭ جىلد - سەھىپىلىرى بەك كېلەڭسىز بولغاچقا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش بىئەپ ئىدى. ئەمما تەيىپي تارىخ - تىل تەتقىقات ئورنى تۇزۇپ چىققان كىشى ئىسىملىرى ئىندېكسى بۇ ئوردا خاتىرىسىدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى زور دەرىجىدە ئۆستۇرۇپ، كىتابخانلارغا قولايلىق يارىتىپ بەردى. ياپونىيىلىك ئالىم خاندا ئاكىرا تەيۋەن تارىخ - تىل تەتقىقات ئورنى تۇزىتىپ نەشر قىلغان «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى» دىن غەربىي يۇرتقا ئائىت ماتېرىياللارنى توپلاپ «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار - ‹مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى› دىن كۆچۈرمە» دېگەن نامدا 1974 - يىلى كيوتودا نەشر قىلدۇرغان، بۇمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلارنى ناھايىتى زور قولايلىقلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

(3) «چىك سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى»

بۇ چىك سۇلالىسى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئاساسلىق مەنبە، چىڭ دەۋرىدىكى ئارخىپلاردىن ساقلىنىپ قالغانلىرى كۆپ بولسىمۇ، ۋاقىتنىڭ ئۇزىرىشى بىلەن بىر قىسمى يوقىلىپ كەتكەن بولغاچقا ئۇلاردىن چىڭ سۇلالىسى تارىخىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى چۈشىنىش ئوڭاي ئەمەس. «ئوردا خاتىرىسى» بولسا ئۇنداق ئەمەس، ئۇنىڭدا يىل، ئاي، كۈن بويىچە تۇرلەرگە ئايرىلغان ھالدا ئايرىم - ئايرىم سەھىپە بويىچە ھەربىر مۇھىم ۋەقەلەرنىڭ باش - ئاخىرى ئاساسەن تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

چىڭ دەۋرىدە ئوردا خاتىرىسىنى تۈزۈش - تۈزىتىش خىزمەتلىرىگە يۈكسەك دەرىجىدە ئېتىبار بېرىلگەن، شۇڭا ھەربىر خان تەختكە چىققان ھامان دەرھال پۈتۈكچىلەر ساريىي تەسىس قىلىپ باش مۇشاۋىر قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەزىر - ئەركانلارنى باش دېۋان ۋە خانلىق تارىخ كىتابخانىسىدىكى تۈرلۈك ئارخىپلار، دۆلەت تارىخ كىتابخانىسىدىكى تۈرلۈك ئارخىپلار، دۆلەت تارىخ ساريىدىكى ماتېرىياللار ۋە ئەسەرلەر، ھەر قايسى پىرقە، مەھكىمە، يامۇللاردىكى قانۇن - مىزانلار، پادىشاھ - خانلارنىڭ ئەسەرلىرى ۋە قوليازمىلىرى قاتارلىق ئەسلىي ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ ئالدىنقى دەۋر پادىشاھىغا ئاتاپ ئوردا خاتىرىسى ئىشلەشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. چىڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرىدىن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەنلىرى تەيزۇ، تەيزۇڭ، شىزۇ، شېڭزۇ، شىزۇڭ، گاۋزۇڭ، رېنزۇڭ، شۈەنزۇڭ، ۋېنزۇڭ، مۇزۇڭ قاتارلىق ئون دەۋر خانلىرىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى بولۇپ، دېزۇڭ خانىنىڭ ئوردا خاتىرىسى چىڭ سۇلالىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، 1927 - يىلى تۈزۈلگەن. شۈەنتۇڭ خان دەۋرىدە تەخت قولىدىن كەتكەچكە ئۇنىڭغا ئاتاپ ئوردا

خاتىرىسى يېزىشقا ئادەم چىقمىغان. ئۇنىڭدىن باشقا «مانجۇلارنىڭ ئوردا خاتىرىسى» دېگەن نامدا يەنە بىرى تۈزۈلگەن بولۇپ، چىڭ گاۋزوڭ ئۇنىڭغا «تەيزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرىنىڭ ئۇرۇش خەرىتىسى» دەپ نام بەرگەن. ئۇنىڭدا نەچچە ئون پارچە رەسىم، خەرىتە بولۇپ، ئاساسەن تەيزۇ دەۋرىدىكى ئىشلار خاتىرىلەنگەن. ئوردا خاتىرىلىرى پۈتكەندىن كېيىن مانجۇ، موڭغۇل ۋە خەنزۇ تىللىرىدا بەش نۇسخىدىن كۆچۈرۈلەتتى. بېزىلىشى ۋە فورماتىغا ئاساسەن چوڭ خۇڭلىك نۇسخىسى، كىچىك خۇڭلىك نۇسخىسى (ھەر بىرى ئىككى نۇسخىدىن) ۋە كىچىك خۇاڭلىك نۇسخىسى (بىر نۇسخا) دەپ ئايرىلاتتى ۋە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىچكى ئوردا، چېيەنچىڭ قەسىرى، خانلىق تارىخ كىتابخانىسى، ئاستانە باش مۇشاۋۇر مەھكىمىسى ۋە باش دىۋان ئوردا خاتىرىسى ئامبىرى قاتارلىق جايلاردا ساقلىناتتى. 1933 — 1936 - يىللىرى قورچاق مانجۇرىيە گوۋۇيۈەنى چىڭ دەۋرىدىكى ھەر قايسى «ئوردا خاتىرىلىرى»، ئومۇمي مۇندەرىجە ۋە «شۇەنتوڭنىڭ سەلتەنەت خاتىرىلىرى»⑨ نى جەمئىي 4484 جىلد، 122 قاپ، 1220 قىسىملىق فاكسىمىل نۇسخا قىلىپ نەشر قىلدۇردى. 1964 -يىلى تەيبېي خۇالىيەن نەشرىياتىمۇ «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ فاكسىمىل نۇسخىسىنى جەمئىي 95 قىسىملىق قاتتىق مۇقاۋىلىق كىتاب قىلىپ نەشر قىلدى، ئەمما بۇنىڭدا «شۇەنتوڭنىڭ سەلتەنەت خاتىرىسى» يوق. 1968—1969-يىللىرى تەيبېي خۇاۋېن كىتابخانىسى «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» بىلەن «شۇەنتوڭنىڭ سەلتەنەت خاتىرىلىرى» نىڭ فاكسىمىل نۇسخىسىنى نەشر قىلدۇردى. 1986—1987-يىللىرى جوڭخۇا كىتابخانىسى 8 جىلدلىق «مانجۇلارنىڭ ئوردا خاتىرىسى»، 10 جىلدلىق «تەيزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 65

جىلدلىق «تەيزوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرلىرى» ، 144 جىلدلىق «شىزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرلىرى» ، 300 جىلدلىق «شېڭزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرلىرى» ، 159 جىلدلىق «شىزوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرلىرى» ، 1500 جىلدلىق «گاۋزوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرلىرى» ، 374 جىلدلىق «رېنزوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرلىرى» ، 476 جىلدلىق «شۇەنزوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرلىرى» ، 356 جىلدلىق «ۋېنزوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرلىرى» ، 374 جىلدلىق «مۇزوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرلىرى» ، 597 جىلدلىق «دېزوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرلىرى» ، قوشۇمچە 70 جىلدلىق «شۇەنتوڭنىك سەلتەنەت خاتىرلىرى» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان «چىك سۇلالىسىنىك ئوردا خاتىرلىرى» نىك فاكسىمىل نۇسخىسىنى جەمئىي 4433 جىلد، 60 قىسىملىق قاتتىق مۇقاۋىلىق كىتاب قىلىپ نەشر قىلدى. مەزكۇر فاكسىمىل نۇسخا ئەسلىدىكى پادىشاھ قىرائەتخانىسىدا ساقلانغان «مانجۇلارنىك ئوردا خاتىرىسى» (ھازىر 1 - ئارخىپ سارىيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ) ، خانلىق تارىخ كىتابخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان (ھازىر 1 - ئارخىپ سارىيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ) ئون خانىنىك ئوردا خاتىرىسىنىك چوك خۇڭلىك نۇسخىسى (كەم جايلىرى گۇگۇك مۇزېيخانىسىدىكى كىچىك خۇڭلىك نۇسخىسىدىن تولۇقلانغان) ، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «دېزوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرلىرى» ۋە «شۇەنتوڭنىك سەلتەنەت خاتىرلىرى» نى ئاساس قىلغاچقا ئەك مۇكەممەل نۇسخا ھېسابلىنىدۇ.

«چىك سۇلالىسىنىك ئوردا خاتىرلىرى» ، بولۇپمۇ تەيزۇ، تەيزوك، شىزۇ دەۋرلىرىدىكى ئوردا خاتىرلىرى كۆپ قېتىم ئۆزگەرتىلگەچكە "بارغانسېرى چىنلىقىنى يوقىتىپ بارغان"⑩.

ئەمما ئۇنىڭ ئۆزگەرتىلگەن قىسمى ئاساسلىقى جۈرجىتلار بىلەن مىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەم ئوردىدىكى ئىچكى نىزالارغا ئائىت مەزمۇنلار بولغاچقا، غەربىي يۇرتقا دائىر مەزمۇنلار بىلەن ئانچە مۇناسىۋىتى يوق. شۇڭا «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» نى چىڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتېرىيال قىلىشقا بولىدۇ.

«چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ باش قىسمى «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» گە قارىغاندا ناھايىتى كۆپ يەنى 1400 جىلدچە بولغاچقا پايدىلىنىشقا قولايسىز ئىدى. ئېلىمىز ئالىملىرىدىن گو پىڭلياڭ، جى داچۈن قاتارلىقلار 1973—1974-يىللىرى «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» دىن شىنجاڭغا ئائىت تارىخي ماتېرىياللارنى رەتلەپ چىقىپ 1982 - يىلى «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى، دىكى شىنجاڭغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» دېگەن نامدا شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن 12 قىسىملىق كىتاب قىلىپ نەشر قىلدۇردى، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا زور قولايلىق يارىتىلدى.

(4) «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»

بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىنلوك يىللىرى زور مىقداردىكى ئارخىپ ماتېرىياللىرى ئاساسىدا تۈزۈلگەن ۋەقە خاتىرىلەش ئۇسلۇبىدىكى سالنامىدۇر. باش مۇشاۋىر فۇخېڭ قاتارلىقلار يارلىقىغا بىنائەن چېگىنلوڭنىڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى) تۈزۈشكە كىرىشكەن، 15 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ چېگىنلوڭنىڭ 35 - يىلى (1770 - يىلى) تاماملىغان، چېگىنلوڭنىڭ 37 - يىلى (1772 - يىلى) ۋۇ يىڭدېيەن ئوردىسى مانجۇچە ۋە خەنزۇچە ئىككى خىل

تىلدا باستۇرغان. ئۇنىڭدىن سىرت بۇ ئەسەرنىڭ يەنە تۆت چوڭ مەجمۇئە نۇسخىسى ۋە گۈگۈك مۇزېيخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان جۈگې نۇسخىسى بار.

«جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» جەمئىي 172 جىلد بولۇپ ئۇچ قىسىمدىن تۈزۈلگەن، جىلد بېشىدا چېنلوڭنىڭ كىرىش سۆزى بار. 1-بۆلۈم 54 جىلد بولۇپ دەۋر جەھەتتە كاڭشىنىڭ 39 - يىلى (1700 - يىلى) 7 - ئايدىن چېنلوڭنىڭ 17 - يىلى (1752 - يىلى) 9 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئاساسەن غالدان ھالاك بولغاندىن كېيىنكى جۇڭغار خانلىقى بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە كاڭشى خانىنىڭ چىڭخەي، شىزاڭ ئەتراپلىرىغا يۈرۈش قىلغاندىكى ئەھۋاللىرى بايان قىلىنىدۇ. 2-بۆلۈم 85 جىلد بولۇپ چېنلوڭنىڭ 18 - يىلى (1753- يىلى) 11 - ئايدىن چېنلوڭنىڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى) 3 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى جۇڭغار خانلىقىدا كۆتۈرۈلگەن مالىمانچىلىق ۋە جۇڭغارلار بىلەن ئۇيغۇرلارنى تىنچىتىش ئەھۋاللىرىنىڭ تەپسىلاتى خاتىرىلەنگەن. 3-بۆلۈم (داۋامى) 33 جىلد بولۇپ چېنلوڭنىڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى) 3 - ئايدىن چېنلوڭنىڭ 30 - يىلى (1765 - يىلى) 8-ئايغىچە بولغان دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئاساسەن چىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى ھۆكۈمرانلىق تەدبىرلىرى، ئىدارە قىلىش ئەھۋالى ۋە ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭنى باستۇرغانلىقىغا دائىر ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن.

بۇ ئەسەردىكى خوجىلارغا دائىر ماتېرىياللار ئاساسلىق 2-بۆلۈمگە مەركەزلەشكەن، ئۇنىڭدا چوڭ - كىچىك خوجىلاردىن بۇرھانىدىن ۋە خان خوجا ئىسىملىك قېرىنداشلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى پائالىيەتلىرى ۋە ئۇلارنى باستۇرۇش جەريانى

تەپسىلي بايان قىلىنغان، ئۇنىڭ مەزمۇنى سىياسىي، ئىقتىساد، دىنىي مەدەنىيەت قاتارلىق كۆپلىگەن تەرەپلەرگە چېتىلىدىغان بولغاچقا مۇشۇ مەزگىلدىكى خوجىلارنىڭ پائالىيىتىگە ئائىت ئەڭ دەسلەپكى، ئەڭ تەپسىلي ۋە سىستېمىلىق خاتىرە بولۇش سۈپىتى بىلەن غەربىي يۇرت خوجىلار جەمەتى مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئىشەنچىلىك مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

(5) «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»

تولۇق نامى «خان ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىدا بېكىتىلگەن پادىشاھلىق زېمىن— غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» بولۇپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلوڭ يىللىرى فۇخېڭ قاتارلىقلارنىڭ قەلەم تەۋرىتىشى بىلەن توزۇلگەن غەربىي يۇرت تەزكىرىسىدۇر. بۇ ئەسەر چىيەنلوڭنىڭ 21 - يىلى (1756 - يىلى) يارلىققا بىنائەن يېزىلىشقا باشلاپ، چىيەنلوڭنىڭ 27 - يىلى(1762 - يىلى) تاماملانغاندىن كېيىن فۇخېڭ قاتارلىقلار خانغا تەقدىم قىلغان، كېيىنچە باش مۇشاۋىر يىڭ لىيەن قاتارلىقلار ئۇنىڭغا بەزى بابلارنى قوشقان، شۇنداق قىلىپ چىيەنلوڭنىڭ 47 - يىلى (1782 - يىلى) ھازىرقى نۇسخىسى شەكىللەنگەن. پۈتۈن ئەسەردە مۇقەددىمە ئورنىدىكى تۆت جىلدتىن باشقا رەسمىي تېكىستتە 48 جىلد بار: خەرىتە شەرھى ئۈچ جىلد، جەدۋەل ئىككى جىلد، ئىلمىي نۇجۇمغا ئائىت بايانلار ئىككى جىلد، چېگرا ئىشلىرىغا دائىر بايانلار 12جىلد، تاغلارغا دائىر بايانلار تۆت جىلد، دەريا-ئېقىنلارغا دائىر بايانلار بەش جىلد، ئەمەل-مەنسەپ ئىككى جىلد، لەشكىرىي مۇداپىئە بىر جىلد، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىككى جىلد، غەللە-پاراق بىر جىلد، پۇل تۇزۇمى بىر جىلد، مەكتەپلەر بىر جىلد، مەرتىۋە ئىككى جىلد، ئۆرپ - ئادەت بىر جىلد، مۇزىكا بىر جىلد، كېيىم - كېچەك ئىككى جىلد، يەرلىك مەھسۇلاتلار

بىر جىلد، ۋاسساللار ئۇچ جىلد، ئارىلاش خاتىرە ئىككى جىلد.

«غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»نى ئەملىي تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى ۋە ئارخىپ - ھۆججەتلەر ئاساسىدا يېزىلغان. چېيەنلوڭنىڭ 21 - يىلى (1756 - يىلى) غەربىي يۇرتقا لەشكەر تارتقاندا لىيۇ توڭشۈن، خې گوزوڭ قاتارلىقلار پەرمانغا بىنائەن قوشۇنغا ئەگىشىپ جۇغراپىيىلىك ئۆلچەش ۋە ئەملىي تەكشۈرۈش بىلەن ئالتە يىل مەشغۇل بولغان، چېيەنلوڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) توپلىغان بارلىق ماتېرىياللارنى جەملەپ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ دەسلەپكى نۇسخىسى قىلىپ تۈزۈپ چىققان، ھازىرقى «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دەل مۇشۇنى ئاساس قىلىپ تۈرۈپ ۋۇجۇدقا چىققان. ئۇنىڭدىكى ماتېرىياللار تولۇق ۋە ئىشەنچلىك بولغاچقا غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىگە دائىر مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ، كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى «چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن تەزكىرىسى» دىكى شىنجاڭغا ئائىت باب ئاشۇ ئەسەرگە ئاساسەن يېزىلغان. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ ماتېرىياللىق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىسى، سىياسىي، ئىقتىسادىي، دىن، مەدەنىيەت قاتارلىق ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا كەم بولسا بولمايدىغان كىتابتۇر. ئۇنىڭدا خوجىلار جەمەتى توغرىسىدا كۆپ مەلۇمات بولمىسىمۇ، ئاشۇ ئازغىنە ماتېرىياللار تولىمۇ قىممەتلىكتۇر، بولۇپمۇ 48-جىلد «ئارىلاشما خاتىرە»نىڭ ئىككىنچىسىدىكى «مۇسۇلمانلار شەجەرىسى» نىڭ «پەيغەمبەر ئەۋلادى» ماۋزۇسى بىزنى خوجىلارنىڭ نىسبەتەن سىستېمىلىق، مۇكەممەل نەسەبنامىسى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

بۇ كىتابنىڭ نۇسخىلىرى خېلى كۆپ، چېنلوڭنىڭ 27 - يىلى (1762 - يىلى) دىكى ئويما نۇسخا، تۆت چوڭ مەجمۇئە نۇسخىسى، ژۇيىڭدىيەن قەسىرى ئويما مەتبەئىدە باستۇرغان چېنلوڭنىڭ 47 - يىلى (1782 - يىلى) دىكى تولۇقلانغان نۇسخا، گۇاڭشۇنىڭ 19 - يىلى (1893 - يىلى) خاڭجۇدىكى بېيىنيى كىتابخانىسى باستۇرغان تاش مەتبەئە نۇسخىسى قاتارلىقلار بار.

(6) «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى»

بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېنلوڭ يىللىرى ھۆكۈمەت تۈزگەن شىنجاڭ، چىڭخەي، شىزاڭ قاتارلىق رايونلارنىڭ جۇغراپىيىسى، تارىخى ۋە شەخسلەرگە ئائىت قامۇس. فۇخېڭ قاتارلىقلار چېنلوڭنىڭ 28 - يىلى (1763 - يىلى) پەرمانغا بىنائەن يېزىشقا كىرىشىپ توققۇز يىل سەرپ قىلىش بەدىلىگە چېنلوڭنىڭ 36 - يىلى (1771 - يىلى) پۈتتۈرگەن. پۈتۈن ئەسەر جەمئىي 24 جىلد بولۇپ، بۇلار تۆۋەندىكىچە: 1 - جىلد، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى يەر نامىلىرى؛ 2 - 3 - جىلدلار، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى يەر نامىلىرى؛ 4 - جىلد، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى تاغ نامىلىرى؛ 5 - جىلد، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى دەريا-ئېقىن نامىلىرى؛ 6 - جىلد، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا - ئېقىن نامىلىرى؛ 7 - 10 - جىلد، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار كىشى ئىسىملىرى؛ 11 — 13- جىلدلار، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى؛ 14 - جىلد، چىڭخەيدىكى يەر نامىلىرى؛ 15 - جىلد، چىڭخەيدىكى تاغ نامىلىرى؛ 16 - جىلد، چىڭخەيدىكى دەريا نامىلىرى؛ 17 - جىلد، چىڭخەيدىكى كىشى ئىسىملىرى؛ 18 - جىلد، تىبەت يەر نامىلىرى؛ 19 - 20 - جىلدلار، تىبەت تاغ نامىلىرى؛ 21 - 22 - جىلدلار تىبەت دەريا - ئېقىنلىرىنىڭ نامىلىرى؛ 23 — 24 - جىلدلار تىبەت كىشى ئىسىملىرى.

مەزكۇر ئەسەر «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ۋە «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» بىلەن ئۆزئارا بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ. ئۇنىڭغا جەمئىي 3111 خاس ئىسىم كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ خاس ئىسىملار تەرجىمىسىنى قېلىپلاشتۇرىشىدىكى قوللانما ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە مەلۇم مەنىدىن چىيەنلوڭنىڭ 26-يىلى (1761-يىلى) ئىشلەنگەن «پادىشاھلىق زېمىنىنىڭ ئومۇمىي خەرىتىسى» دىكى شىنجاڭ، چىڭخەي ۋە شىزاڭ قاتارلىق جايلارنىڭ خەرىتىلىرىنى ئىزاھلاشنى مەقسەت قىلغان، ئۇنىڭغا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەردە "ئالدى بىلەن دۆلەت يېزىقى (مانجۇچە) دا بېرىلگەن، ئاندىن خەنزۇچە يېزىقتا يەر نامىنىڭ مەنىسى ئېنىق ئىزاھلانغان، ئاندىن ئۇچ خىل كېسىشمە تەلەپپۇزدا ئوقۇلۇشى بېرىلگەن، ئاندىن موڭغۇل، تىبەت، تود، مۇسۇلمان (ئۇيغۇر) يېزىقلىرىدا بېرىلىپ، شۇ تىلدىكى تەرجىمىنىڭ تەڭدىشى قىلىنغان ⑪". ھەربىر نامنىڭ مانجۇ، خەنزۇ، موڭغۇل، تىبەت، تود، ئۇيغۇر تىللىرىدىكى ئاھاڭ تەرجىمىسى ئۇچ خىل كېسىشمە تەلەپپۇزدا بېرىلگەن ۋە قىسقىچە ئىزاھلانغان، بۇ بايانلار XVIII ئەسىردىكى تىلنى تەتقىق قىلىشتا زور پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە بولۇپلا قالماي يەنە ئۇنىڭدا ئېتنوگرافىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، دىن، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى مول ماتېرىياللار بولغاچقا ناھايىتى يۇقىرى مەنبەلىك قىممىتىگە ئىگە، كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا خوجلارغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ئائىت جىلدلاردا تارقاق ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدىكى 11 - جىلد «تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مۇسۇلمان كىشى ئىسىملىرى» دىكى «پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى» ماۋزۇسىدا خوجلار نەسەبنامىسى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن، بۇ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك

تەزكىرىسى» دىكى نەسەبنامە بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ ئەمما ئۇنىڭدىنمۇ بەكرەك تولۇق، بولۇپمۇ ئۇنىڭدا ھەر قايسى ئىسىملارنىڭ "مۇسۇلمان يېزىقى" دىكى قوشۇپ يېزىلىش شەكلى ساقلىنىپ قالغان.

بۇ ئەسەرنىڭ چېغىلوك دەۋرىدىكى ۋۇيغۇرىيەن نۇسخىسى ۋە تۆت چوڭ مەجمۇئە نۇسخىسى بار. 1961 - 1964 - يىللىرى ياپونىيە شەرقي ئوكيان مەدەنىيەت خەزىنىسى مەزكۇر ئەسەرنىڭ 24 جىلدىنى ئەنگلىيە مۇزېيخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان قولىيازما نۇسخىسىنىڭ بەش جىلدى بىلەن قوشۇپ ئۇچ قىسىملىق فاكسىمل نۇسخا قىلدى، ئاندىن «خان تەرىپىدىن بېكىتىلگەن غەربي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى - تەتقىقات قىسمى» نىڭ بىر قىسمىنى قوشۇپ، شەرقي ئوكيان مەدەنىيەت خەزىنىسى چاتما مەجمۇئەسىنىڭ 16-سانى سۇپىتىدە نەشر قىلدى. مەزكىرىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدىن ۋۇ فېڭپېي ئەپەندى گۇگۇنىڭ مۇزېيخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان ۋۇيغۇرىيەن نۇسخىسىنى ئاساس قىلىپ مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان قولىيازما نۇسخىنىڭ فاكسىملىغا سېلىشتۇرۇپ تۇزۇپ چىقتى، ئەسلىدىكى فاكسىمل نۇسخا ئاساسىدا جىلدلاز مۇندەرىجىسى، قىسقىچە مەزمۇنى قاتارلىقلارنى قوشۇپ ئىككى قاپ يەنى 16 قىسىملىق قىلىپ «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى چاتمىلىرى» نىڭ بىرى سۇپىتىدە 1984 - يىلى نەشر قىلدۇردى. ئۇندىن باشقا شەيلەن نۇسخىسىدىكى «غەربي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى، نىڭ خەنزۇچە خەتلىك ئىندېكسى»، «غەربي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى، نىڭ مانجۇ، تىبەت، جۇڭغار، مۇسۇلمان تىللىرىدىكى ئىندېكسى» ۋە «غەربي يۇرتتىكى

ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى، نىك رىم ھەرپىدىكى ئىندىكسى» دىن بىردىن بار بولۇپ، تەتقىقاتچىلارنىڭ پايدىلىنىشىغا زور قولايلىقلارنى ئېلىپ كېلىدۇ.

(7) «تاشقى ۋاسسالاردىن موڭغۇل-ئۇيغۇر ۋاك-گوڭلىرىنىڭ تەرجىمھالى»

بۇ ئەسەرمۇ چىك گاۋزوك "خانىنىڭ ھۆزۈرىدا بېكىتىلگەن" بولۇپ، چىەنلوڭنىڭ 44 - يىلى (1779 - يىلى) خانىنىڭ پەرمانى بىلەن يېزىلىشقا باشلىنىپ، چىەنلوڭنىڭ 60 - يىلى (1795 - يىلى) جەمئىي 120 جىلدلىق كىتاب بولۇپ پۈتكەن. ئۇنىڭ 110 -، 116 -، 117 - جىلدلىرىدا خوجىلار جەمەتىگە مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم مۇھىم ماتېرىياللار ساقلىنىپ قالغان، بولۇپمۇ 117 - جىلدىدا خوجا جەمەتىدىن ھۆسەين خوجا، پەرسا خوجا، ئابدۇراخمان خوجا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ خاس تەرجىمھالى خاتىرىلەنگەن.

بۇ ئەسەر پۈتكەندىن كېيىن «تۆت چوك مەجمۇئە» نىڭ «تارىخ بۆلۈمى. تەزكىرە. ئىككىنچى قىسىم» غا كىرگۈزۈلگەن. گۇاڭشۇ يىللىرى لى خۇەن «سۇلالىنىڭ كونا ۋەسقىلىرىدىن دەسلەپكى توپلام» نى تۈزگەندە مەزكۇر ئەسەر جياچىك، داۋگۇاك يىللىرى تۈزۈلگەن تەرجىمھاللار (جياچىك يىللىرى تۈزۈلگەن دەسلەپكى تەرجىمھالنىڭ داۋامى، 12 جىلد؛ داۋگۇاك يىللىرى تۈزۈلگەن تەرجىمھالنىڭ داۋامى 12 جىلد؛ ئۇچ تولۇقلىما تەرجىمھاللىرى 12 جىلد، جەمئىي 72 جىلد) غا تۇتاشتۇرۇلۇپ جەمئىي 192 جىلد قىلىنغان ۋە بىردەك «سۇلالىنىڭ كونا ۋەسقىلىرىدىن دەسلەپكى توپلام» غا كىرگۈزۈلۈپ، 38 قىسىملىق كىتاب قىلىنغان، ئەمما ئەپسۇسلىنارلىق يېرى مەزكۇر نۇسخىمۇ "ئۆز تالدىغا كۆچۈرۈلگەنلىكتىن بەزى جىلدلار چۈشۈپ قالغان"⑫.

(8) «غەربي يۇرت جۇغراپىيسىنىڭ خەرىتىلىك شەرھى»

بۇ قوليازما خەنزۇچە يېزىلغان بولۇپ، قۇر ئارىلىقىغا مانجۇچىسى بېرىلگەن، قۇرلىرى سولدىن ئوڭغا تىك شەكىلدە يېزىلغان. ئۇنىڭ جۇملىلىرىدە كەمتۇك جايلار كۆپ، سەھىپىلىرىدىنمۇ نۇرغۇن جايلار چۈشۈپ قالغان، مەزكۇر تۇسخا ھازىر ئەنچۇك شەھىرىدىكى سىچۇەن پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ، يىپلىق قىلىپ تۇپلەنگەن سەككىز قىسىملىق بۇ ئەسەردە كىتاب نامى، ئاپتورنىڭ ئىسمى، مۇقەددىمە، خاتىمە دېگەنلەرنىڭ ھېچقايسىسى يوق بولۇپ، قوليازمىدىكى خاتىرە ۋە باھادىن بۇ ئەسەرنى مياۋچۇەنسۇن دېگەن كىشىنىڭ ساقلىغانلىقى، لى ۋېنتيەننىڭ كۆرۈپ چىقىپ باھا يازغىنىنى بىلىشكە بولىدۇ. لى ۋېنتيەن باھاسىدا: "مەزكۇر ئەسەرنى چيەنلوك خان شىنجاڭنى تىنچىتقان دەسلەپكى يىللىرى تۇغلۇقلاردىن بىرەرسى يازغان بولۇشى مۇمكىن" دەپ قارىغان ھەمدە «غەربي يۇرت جۇغراپىيىسىنىڭ خەرىتىلىك شەرھى» دەپ نام قويغان. پۈتۈن كىتابتىن ھازىر ساقلىنىپ قالغانلىرى سەككىز جىلد بولۇپ، تەرتىپتە «يېزا - بازار نوپۇسى»، «ئەمەل تۇزۇمى»، «غەللە - پاراق»، «پۇل»، «يەرلىك مەھسۇلات ئولپىنى»، «يات تائىپىلەرنىڭ ئەھۋالى»، «كىيىم - كېچەك»، «قەدىمكى ئىزلار» شەكىلدە كەلگەن بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى غەربي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن دەسلەپكى يىللاردىكى غەربي يۇرتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، جۇغراپىيە، مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت قاتارلىق ئەھۋاللىرى خېلى ئومۇميۈزلۈك خاتىرىلەنگەن، جۇڭغار خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى بەزى ئەھۋاللارمۇ ئازدۇر-كۆپتۇر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇڭا ئۇنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى غەربي يۇرتقا دائىر بىرىنچى قول ماتېرىيال،

شۇنداقلا مۇشۇ مەزگىلدىكى خوجلار جەمەتىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك مەنبە دەپىشكە بولىدۇ. بۇ يېگانە نۇسخىنىڭ رۇەن مىكرۇفاش خىزمىتى، ليوجىڭشەن مانجۇچە قىسمىنى ئىزاھلاپ ۋە تەرجىمە قىلىپ «غەربىي يۇرت جۇغراپىيىسىنىڭ خەرىتىلىك شەرھى» گە ئىزاھ» دېگەن نامدا 1992 - يىلى يەنبيەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىدا نەشر قىلدۇردى. بۇ ئەسەرنىڭ ئاشكارا بېسىلىشى ۋە رۇەن مىكرۇفاش، ليۇجىڭشەن ئەپەندىلەرنىڭ ئىزاھلىرى بىزنى غەربىي يۇرت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا زور قولايلىق بىلەن تەمىن ئەتتى.

(9) «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىم»

بۇمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتىنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى توغرىسىدا يېزىلغان خۇسۇسىي ئەسەر، ئاپتورى نىماچا جەمەتىدىن بولغان چى شىيى (一七七) بولۇپ تەخەللۇسى چۇنيۇەن، مانجۇلارنىڭ كۆك تۇغلۇقلار خوشۇنىدىن، چىەنلۇڭ دەۋرىدە تەشرىدار بولغان، ئىلگىرى تىنچلاندۇرۇش مۇپەتتىشى بولۇپ غەربىي يۇرتنى كېزىپ چىققان. مەزكۇر ئەسەر چىەنلوڭنىڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) پۈتكەن بولۇپ پۈتۈن كىتاب سەككىز جىلد: شىنجاڭ ھەققىدە خاتىرە ئىككى جىلد، يات تائىپىلەر تەزكىرىسى ئىككى جىلد، غەربىي چېگرا خاتىرىلىرى ئىككى جىلد، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى بىر جىلد، لەشكىرىي مۇساپە بىر جىلد. مەزكۇر ئەسەر مۇئەللىپنىڭ غەربىي يۇرتتىكى سەيلى - ساياھەتتە كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى توغرىسىدىكى خاتىرە بولغاچقا ئۇنىڭدىكى ماتېرىياللار بىر قەدەر ئىشەنچلىك، غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى، مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا زور پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. ئۇنىڭدىكى خوجلارغا دائىر

ماتېرىياللار «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە خاتىرە» ، «غەربىي چېگرا خاتىرىلىرى» قاتارلىق جىلدلاردا تارقاق ئۇچرايدۇ.

بۇ ئەسەرنىڭ نۇسخىلىرى خېلى كۆپ بولۇپ، چېيەنلوڭنىڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) دىكى ئويما نۇسخا، جياچىڭنىڭ 19- يىلى (1814 - يىلى) دىكى ۋۇنىڭلۇ جەمەتىنىڭ ۋېيجىڭتاڭ نۇسخىسى، گۇاڭشۇنىڭ 23 - يىلى (1897 - يىلى) دىكى جىنشياڭ نۇسخىسى، كونا كۆچۈرمە نۇسخا، ياپونىيەدىكى كۆنجېڭ باسما نۇسخىسى قاتارلىقلار بار. بۇلاردىن چېيەنلوڭنىڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) دىكى ئويما نۇسخا ئەڭ ياخشى نۇسخا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇلاردىن باشقا مەزكۇر ئەسەرنىڭ باشقا نامدىكى نۇسخىلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، كەڭ تارقالغان. ئۇلار تۆۋەندىكىچە: 1) «غەربىي يۇرت خاتىرىسى» سەككىز جىلد، جياچىڭنىڭ 19 - يىلى (1814 - يىلى) بېسىلغان، گۇاڭشۇنىڭ 7 - يىلى (1881 - يىلى) قايتا بېسىلغان؛ 2) «شىنجاڭنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ھەققىدە خاتىرە» بەش جىلد، چېيەنلوڭنىڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) ئويما مەتبەئىدە بېسىلغان، گۇاڭشۇنىڭ 8 - يىلى (1882 - يىلى) شاڭخەيدىكى، دېيەنشجەيدە تاش مەتبەئىدە بېسىلغان؛ 3) «شىنجاڭدىكى ۋاسالار ھەققىدە قىسقىچە خاتىرە» ، ئىككى جىلد، چېيەنلوڭنىڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) بېسىلغان (ئىككى قىسىم) ، چېيەنلوڭ يىللىرى يەنە ئويما مەتبەئىدە بېسىلغان (بىر قىسىم)؛ 4) «غەربىي يۇرتتىكى ئۇششاق پاراڭلار» ، تۆت جىلد، كونا كۆچۈرمە نۇسخا؛ 5) «ياقا يۇرتتىكى ئۇششاق پاراڭلار» ، تۆت جىلد، كونا كۆچۈرمە نۇسخا؛ 6) «يىراق ماكاندىكى ئۇششاق پاراڭلار» ، تۆت جىلد، كونا كۆچۈرمە نۇسخا، چىڭجاۋتاڭ نۇسخىسى؛ 7) «غەربىي يۇرتنىڭ ئومۇمي تەزكىرىسى، تۆت جىلد، چىڭ دەۋرىدىكى جۇ جەيرېن ئۆزگەرتىپ

تۇزگەن كونا كۆچۈرمە نۇسخا، جياچىكىنىڭ 23 - يىلى (1818 - يىلى) دىكى چياڭرۇجەي نۇسخىسى، بۇ نۇسخىنى تەيبەي ژېنخەي نەشرىياتى «جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلىرىغا دائىر چاتما كىتابلار» نىڭ 2 - قىسمى سۈپىتىدە 1966 - يىلى نەشر قىلغان؛ 8) «غەربىي يۈرت ھەققىدە قىسقىچە خاتىرە»، سەككىز جىلد، چىڭ دەۋرىدىكى يەن نوڭشى تۇزگەن جىنشياڭ نۇسخىسى؛ 9) «مۇسۇلمانلار يۈرتىنىڭ چېگرىسى ھەققىدە قىسقىچە خاتىرە»، كۆچۈرمە نۇسخا؛ 10) «مۇسۇلمانلار زېمىنىدىكى ئۆرپ - ئادەتلەر خاتىرىسى»، بىر جىلد؛ 11) «يات تائىپىلەر ھەققىدە قىسسە»، بىر جىلد؛ 12) «لەشكىرىي يوللار خاتىرىسى»، بىر جىلد (بۇ ئۇچ نۇسخا بىردەك كىچىكلىتىلگەن خۇجەي - خۇاڭدى چاتما كۆچۈرۈلمىسىنىڭ 2 - بۆلۈمىگە تەۋە). يۇقىرىقىلاردىن 7 -، 8 - نۇسخىلار باشقىلار تەرىپىدىن ئۆزگەرتىلىپ يېزىلغان، 9 -، 10-، 11 -، 12-نۇسخىلار كىچىكلىتىلگەن خۇجەي توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەندىن سىرت قالغانلىرىنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئوخشاش، مۇندەرىجە تەرتىپىلا ئاز-تولا پەرقلىنىدۇ.

(10) «مۇسۇلمانلار يۈرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»

تۇزگۇچىسى خې نىڭ، تەخەللۇسى تەيئەن، ئىردىت ئۇرۇقىدىن، موڭغۇللارنىڭ شياڭخۇاڭ خوشۇنىدىن. كېيىنچە پادىشاھ بىلەن ئىسمداش بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن ئىسمىنى خې يىڭ دەپ ئۆزگەرتكەن، چېنلوڭنىڭ 36 - يىلى (1771 - يىلى) تەشرىپىدار بولغان. جياچىكىنىڭ 7 - يىلى (1802 - يىلى) سۇرگۇن قىلىنىپ ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىلگەن، يەركەنگە يارەمچى ئامبال بولغان، ئۇ يەردىن يۆتكىلىپ قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى بولغان، مانا مۇشۇ مەزگىلدە «مۇسۇلمانلار يۈرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»نى يازغان. پۈتۈن ئەسەر 12 جىلد: 1 -

جىلد، چىڭ گاۋزوڭنىڭ مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ تىنچىتىلغانلىقىغا ئاتاپ يازغان شېئىرى ۋە ئابىدىسى؛ 2 ـ 6 جىلد، قۇمۇل، تۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئومۇمي تەزكىرىسى ۋە مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىدىكى ئاساسلىق شەخسلەر، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى تەزكىرىسى؛ 7 ـ 11- جىلد، مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى ئاساسلىق شەھەر ـ قەلئەلەر ۋە ئۇلارنىڭ ھازىرقى ھالىتى؛ 12 ـ جىلد، «قىسقىچە خاتىرە، مۇسۇلمانلار، ئۆرپ ـ ئادەت، يەرلىك مەھسۇلات» . بۇ ئەسەردە خوجىلارغا ئائىت ماتېرىياللار خېلى مول بولۇپ، ئاساسەن 2 ـ 6- جىلدلارغا ۋە 12 ـ جىلدقا مەركەزلەشكەن. 2 ـ 6 جىلدلىرىدا ئاساسەن خوجا جەمەتىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن، ھۆسەيىن، تۇردى، ماموت، ئابدۇراخمان، پەرسا قاتارلىقلار خوجىلارنىڭ ئەۋلادلىرى سۆپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، ئۇلارغا بېغىشلانغان بۇ خاتىرىلەرنىڭ بەزىلىرى تولىمۇ قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. 12 ـ جىلد «قىسقىچە خاتىرە» دە چوڭ كىچىك خوجىلار توپلىگى ۋە ئۇنىڭ باستۇرۇلۇش جەريانى خاتىرىلەنگەن، «مۇسۇلمانلار» دا مۇسۇلمانلاردىن چىققان ئاساسلىق شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالى بېرىلگەن، خاتىرىگە ئېلىنغانلار "خوجا ئەۋلادلىرىدىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ نام- ئاتىقى بولمىغانلىقتىن تەزكىرىگە كىرگۈزۈلمىگەنلەر"⑬ ئىدى، بۇلاردىن يۇسۇپ خوجا، فوخوجا قاتارلىقلار خوجا جەمەتىنىڭ ئەزالىرى سۆپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. مەزكۇر ئەسەرنىڭ جياچىڭنىڭ 9-يىلى (1804- يىلى) دىكى باسما نۇسخىسى، كونا كۆچۈرمە نۇسخىسى ۋە 1925- يىلىدىكى قوغۇشۇن ھەرپلىك باسما نۇسخىسى قاتارلىقلار بار. 1966 ـ يىلى تەيبېيدىكى ۋېنخەي نەشرىياتى 1925 ـ يىلىدىكى قوغۇشۇن خەتلىك نۇسخىسىنى فاكسىمىل نۇسخا قىلىپ «جۇڭگو چېگرا رايونلىرىغا دائىر چاتما

كىتابلار» نىڭ 2 - قىسمى سۈپىتىدە نەشر قىلدى. بۇ ئەسەرنىڭ يەنە بىر نامى «مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى ئىشلار» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، ھەر ئېھتىماللىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن "خې يىلى يازغان " دەپىلگەن.

(11) «پادىشاھلىقنىڭ ۋاسسالىرى ھەققىدە مۇھىم خاتىرىلەر»

بۇ چىلى دەۋرىدىكى موڭغۇلىيە، شىنجاڭ، شىزاڭ قاتارلىق جايلاردىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان خۇسۇسىي ئەسەر، ئاپتورى چى يۈنشى، تەخەللۇسى شېتىك، يەنە بىر تەخەللۇسى چۆگاۋ، سەنشىنىڭ شوۋياڭ دېگەن يېرىدىن، چىيەنلوڭ دەۋرىدە تەشرىپدار بولغان، دۆلەتلىك تارىخ سارىيىدا ۋەزىپىدە بولغان. جياچىڭنىڭ 10-يىلى (1805-يىلى) ئۈنچە-مەرۋايىت مەھكىمىسىگە نازارەتچى بولۇپ تەينىلەنگەن. كېيىن خەزىنىدىكى يارماقلارغا خىيانەت قىلىش ئەنزىسىگە چېتىلىپ تۇرمىگە تاشلانغان ۋە ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان. ئۇ تارىخ سارىيىنىڭ ئەمەلدارى بولۇش قولايلىقىدىن پايدىلىنىپ "خانلىق كىتابلارنى تولۇق كۆرۈپ چىققان، يات تائىپىلەر تىللىرىغىمۇ ناھايىتى پىششىق" ئىدى⑭. ئۇ سۈرگۈندىكى مەزگىلىدە مول بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى توپلاپ بۇ كىتابنى يېزىپ چىققان. پۈتۈن كىتاب 22 جىلد بولۇپ، ئىچكى موڭغۇل خاتىرىلىرى ئىككى جىلد، تاشقى موڭغۇلىيىدىكى خالخا خاتىرىلىرى ئالتە جىلد، ئويراتلار ھەققىدىكى خاتىرىلەر ئالتە جىلد، مۇسۇلمانلار ھەققىدىكى خاتىرىلەر ئىككى جىلد، شىزاڭ خاتىرىلىرى ئىككى جىلد، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىچكى موڭغۇل، تاشقى خالخا، ئوردۇسنىڭ غەربىدىكى جايلارغا ئائىت جەدۋەللەر، ئەسەرگە كىرگۈزۈلمىگەن يات تائىپىلەر توغرىسىدىكى جەدۋەللەر بىر جىلدتىن ئىشلەنگەن. بۇ كىتابتا يىلنامىچىلىق بىلەن تەزكىرىچىلىكنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسلۇبى قوللىنىلغان بولغاچقا

ۋەقەلەر تەپسىلي بايان قىلىنغان. بۇ ئەسەر مۇھىم مەنبەلىك قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن يەنە چىڭ دەۋرىدىكى "ۋاسسالار" توغرىسىدا بىزنى مۇكەممەل چۈشەنچە بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. بۇ كىتابتىكى خوجىلارغا دائىر ماتېرىياللار ئاساسەن 15—16- جىلدلارغا يەنى «مۇسۇلمانلار ھەققىدە خاتىرىلەر» گە مەركەزلەشكەن. چى يۈنشى ھايات چېغىدا بۇ كىتابنى مەتبەئەدە باستۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولالمىغان، ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن جاڭ مۇ بۇ ئەسەرنى تەكشۈرۈپ بېكىتكەن، چى يۈنشىنىڭ ئوغلى چى جۈنزاۋ داۋگۇاڭنىڭ 26-يىلى (1846-يىلى) ئويما مەتبەئەدە باستۇرغان. بۇ كىتابنىڭ يەنە داۋگۇاڭ يىللىرى بېسىلغان يۈنلۈشەن نۇسخىسى، گۇاڭشۇ يىللىرى بېسىلغان جېجياڭ كىتابخانىسى نۇسخىسى قاتارلىق نۇسخىلىرى بار. 1965 - يىلى تەيبەيي ۋېنخەي نەشرىياتى جېجياڭ كىتابخانىسى نۇسخىسىنى فاكسىمىل نۇسخا قىلىپ ئىشلىدى ۋە «جۇڭگو چېگرا رايونلىرىغا ئائىت چاتما كىتابلار» نىڭ 1 - قىسمىغا كىرگۈزدى.

(12) «مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتىش، ئاسىي ئۇغۇرلارنىڭ ئەۋلادىنى يوقىتىش تەدبىرلىرى»

بۇ چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى داۋگۇاڭ خانىنىڭ "ھۇزۇرىدا بېكىتىلگەن"، ئەمەلدارلار تۈزگەن خاتىرە شەكلىدىكى تارىخىي ئەسەر بولۇپ، قىسقارتىلىپ «مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. داۋگۇاڭنىڭ 9-يىلى (1829 - يىلى) ساۋجېنيوڭ قاتارلىقلار پەرمانغا بىنائەن تۈزۈشكە كىرىشكەن، ئىككىنچى يىلى كىتاب بولۇپ پۈتكەن. جەمئىي 80 جىلد، يەنە ئالتە جىلدلىق سۆز بېشى بار. بۇ ئەسەردە جياچىڭنىڭ 25-يىلى (1820 - يىلى) دىن داۋگۇاڭنىڭ 9-يىلى (1829-يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتا خوجا ئەۋلادلىرىدىن جاھانگىر خوجىنىڭ

قوقەندتىن باستۇرۇپ كىرىشى قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردا توپلاڭغا قۇتراتقۇلۇق قىلىشى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ باستۇرۇش جەريانى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىكى ماتېرىياللار مول ۋە ئىشەنچلىك بولۇپ، خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم مەنبە ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتابنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى ۋۇيغۇرىيەن نۇسخىسى ۋە جىڭبەن نۇسخىسى بار.

(13) «ناۋېنىي ھەزرەتلىرىنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپلىرى»

بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورى نايەنچېڭ، جاڭجيا جەمەتىدىن، تەخەللۇسى شاۋجيۇ، يەنە بىر تەخەللۇسى دۇڭفۇ، لەقىمى يىتاڭ، مانجۇلارنىڭ ئاق تۇغ خوشۇنىدىن. نايەنچېڭ چيەنلوڭ دەۋرىدە تەشرىپدار بولغان، چيەنلوڭ، جياچىڭ، داۋگۇاڭ قاتارلىق ئۈچ دەۋرنى باشتىن كەچۈرگەن، جىلۇنىڭ باش ۋالىيسى بولغان، شاھزادە مۇشاۋرى مەنسىپىگە قويۇلغان، ئۆلگەندىن كېيىن ۋېنيى مەرتىۋىسى بېرىلگەن. بۇ ئەسەر داۋگۇاڭنىڭ 14-يىلى (1834-يىلى) 48 - قىسىم قىلىپ بېسىلغان، جەمئىي 80 جىلد. ئۇنىڭ 74—80-جىلدلىرى «مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى قالدۇق ئىشلارنى مۇڭاپىق بىر تەرەپ قىلىش تەدبىرلىرى» دە نايەنچېڭنىڭ داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلىدىن داۋگۇاڭنىڭ 13 - يىلى (1826—1833) غىچە خوجا ئەۋلادلىرىدىن جاھانگىرنىڭ توپلىڭىنى ۋە قېپقالغان ئىشلارنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى ئوردىغا سۇنۇلغان تەدبىرلىرى خاتىرىلەنگەن بولغاچقا ئۇنىڭدا كۆپلىگەن قىممەتلىك ۋە تەپسىلىي مەلۇماتلار بار. ئەسەرنى «چىڭ شۇەنزوڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، «مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتىش، ئاسىي ئۇغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى يوقىتىش تەدبىرلىرى» بىلەن سېلىشتۇرۇپ پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

(14) «شەنشى - گەنسۇ - شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان قاراقچىلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»

بۇ چاك سۇلالاسى پادىشاھى گۇاڭشۇنىڭ "ھۇزۇرىدا بايقىتىلگەن"، ئەمەلدارلار توزگەن خاتىرە شەكلىدىكى تارىخي ئەسەر. بۇ ئەسەرنى يى شىن قاتارلىقلار يارلىققا بىنائەن يېزىشقا كىرىشىپ، گۇاڭشۇنىڭ 22 - يىلى (1896 - يىلى) تاماملىغان، جەمئىي 320 جىلد، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر جىلد سۆز بېشى بار. بۇ ئەسەردە شيەنفىڭ 5 - يىلى (1855 - يىلى) دىن گۇاڭشۇنىڭ 14 - يىلى (1888 - يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋەقەلەر، ئاساسلىقى قوقەندتە سەرگەردان بولۇپ تۇرۇۋاتقان خوجا ئەۋلادلىرىدىن ۋەلىخان تۆرە قاتارلىقلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكى، شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ چاك سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلاڭلىرى ۋە چاك قوشۇنلىرىنىڭ ياقۇپبەگنى باستۇرۇش جەريانى خاتىرىلەنگەن. بۇ ئەسەر خېلى كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئورىگىنال نۇسخىسى، كۆچۈرمە نۇسخىسى، زۇڭلى يامۇلى باستۇرغان مەتبەئە نۇسخىسى، گۇاڭشۇنىڭ 22 - يىلى (1896 - يىلى) چوڭ قوغۇشۇن ھەرپ بىلەن بېسىلغان نۇسخىسى، ئۇلچەملىك تىزىپ بېسىلغان نۇسخىسى قاتارلىقلار بار. 1968 - يىلى تەيبېيدىكى چېڭۇبن ئەشرىياتى گۇاڭشۇنىڭ 22 - يىلى (1896 - يىلى) دىكى نۇسخىسىنى فاكسىمىل نۇسخا قىلىپ ئەشر قىلدى ۋە «جۇڭگو تاكتىكا چاتما كىتابلىرى» نىڭ 1-قىسمىغا كىرگۈزدى.

مىڭ - چىڭ دەۋرلىرىدە ھۆكۈمەت ياكى شەخسلەر تەرىپىدىن يېزىلغان غەربىي يۇرتقا دائىر خاتىرىلەر ناھايىتى كۆپ، بولۇپمۇ چاك سۇلالىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن غەربىي يۇرتقا بولغان چۈشىنىش

چوڭقۇرلاشتى. غەربىي يۇرت ۋە خوجلار جەمەتىنىڭ پائالىيىتى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن كۆپلىگەن ئەسەرلەر قالدۇرۇلدى. گەرچە چىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرىكى ماتېرىياللاردا خوجلار جەمەتىگە بۈاستە چېتىشلىق مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۇرۇلگەن خاتىرىلەر كۆپ بولمىسىمۇ، ئەمما مۇشۇ ئازغىنە ماتېرىياللار شۇ مەزگىلدىكى خوجلار جەمەتىنىڭ پائالىيەتلىرىنى چۈشىنىشتە بىر قەدەر ئىشەنچلىك زامان ئارقا كۆرۈنۈشى بىلەن تەمىن ئەتتى، بۇلارنى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەر ئارقىلىق دەللىلەشكە ۋە تولۇقلاپ تۈزىتىشكە بولىدۇ. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ھۆكۈمەت ياكى شەخسىلەر يازغان خاتىرىلەردە بولسا، چىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ ئالدى - كەينىدىكى خوجلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەڭ مول، ئىشەنچلىك بىرىنچى قول ماتېرىياللار خاتىرىلەنگەندىن سىرت يەنە بۇنىڭدىن ئاۋۇالقى خوجلار پائالىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارمۇ ئازدۇر - كۆپتۇر تىلغا ئېلىنىدى. خوجلار ئەۋلادلىرىنىڭ ئاسىلىق، بۆلگۈنچىلىك پائالىيەتلىرىگە ئائىت خاتىرىلەر تېخىمۇ كۆپ قالدۇرۇلدى، ئەمما بۇلار ئەسىرىمىزنىڭ بايان قىلىش دائىرىسىدە بولمىغاچقا بۇ يەردە بىر-بىرلەپ كۆرسىتىلمىدى.

§ 2 تەتقىقاتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

1. چىڭ دەۋرىدىكى تەتقىقات ئەھۋالى

خوجلار ھەققىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىنلوك يىللىرى يېزىلغان خېلى بۇرۇنقى ئەسەرلەردىمۇ مەلۇم خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەن دەسلەپكى يىللاردا چىڭ

گاۋزوك (چيەنلوك) يارلىق چۈشۈرۈپ «خان ھۇزۇرىدا بېكىتىلگەن جۈڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، «خان ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىدا بېكىتىلگەن پادىشاھلىق زېمىن غەربىي يۇرتىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، «خان ھۇزۇرىدا بېكىتىلگەن غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى»، «خان ھۇزۇرىدا بېكىتىلگەن تاشقى ۋاسساللاردىن موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋاڭ-بەگلىرىنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىق چوڭ تېپتىكى تارىخ، جۇغراپىيە ئەسەرلىرىنى تۈزدۈردى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسى، ئېتنوگرافىيىسى، دىنى، مەدەنىيىتى قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك قىممەتلىك ماتېرىياللارنى رەتلەپ چىقتى. شەخسىيلەر يازغان ئەسەرلەردىن چۈنيۇەن (چى شىيى) نىڭ «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، نامەلۇم ئاپتورنىڭ «غەربىي يۇرت جۇغراپىيىسىنىڭ خەرىتىلىك شەرھى» قاتارلىقلار غەربىي يۇرتتىكى بىۋاستە كەچۈرمىش ئاساسىدا يېزىلغان بولغاچقا ئۇنىڭغا ئوردا تەرىپىدىن تۈزۈلگەن ئەسەرلەردە خاتىرىلەنمىگەن كۆپلىگەن ماتېرىياللار كىرگۈزۈلگەن. ئوردا ياكى شەخسىيلەر تەرىپىدىن يېزىلغان بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىلا خوجىلارغا مۇناسىۋەتلىك كۆپلىگەن ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغاچقا بۇ ئەسەرلەرنى تۈزۈش، رەتلەش خىزمىتىنى غەربىي يۇرت خوجىلار جەمەتى مەسلىسى ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ باشلىنىشى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن كېيىن مەركىزي ھۆكۈمەتنىڭ چېگرا رايونلارغا بولغان كونترول‌لۇقىنىڭ كۈچىيىشى ۋە چېگرا رايونلار بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەر مۇناسىۋىتىنىڭ كۈنسېرى قويۇقلىشىشىغا ئەگىشىپ چېگرا رايونلارنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىنى تەتقىق قىلىش بارغانسېرى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى

بولۇپ قالدى، كۆپ مىللەتلىك بىرلىككە كەلگەن چوڭ سىياسىي ۋەزىيەت بولسا بۇ تەلەپنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى، شۇنداق قىلىپ غەربىي شىمال ئىلمىي قىزغىنلىقى تەدرىجىي باش كۆتۈردى. ئالىملار ۋەسىقە - ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىش بىلەن ئەمەلىي تەكشۈرۈشنى تېخىمۇ بىرلەشتۈرۈپ، شىمال، غەربىي شىمال رايونلىرىنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسى، ئېتنوگرافىيىسى، دىنى، ئۆرپ - ئادىتى ۋە مەدەنىيىتى قاتارلىقلارنى خېلى كەڭ تەنقىق قىلىپ، مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىنى تەنقىق قىلغۇچى ۋەكىللىك شەخسلەردىن چى يۈنشى (1751 - 1815)، شۇ سۇڭ (1781 - 1848) قاتارلىقلار بار ئىدى. چى يۈنشى چىڭ دەۋرىدىكى غەربىي شىمال ئىلمىي بىلەن شۇغۇللانغۇچى دەسلەپكى شەخسلەردىن بولۇپ، چىيەنلوڭ - جىياچىڭ دەۋرلىرىدە ياشىغان. ئۇ چىيەنلوڭ دەۋرىدە تەشرىپدار بولۇپ، دۆلەتلىك تارىخ سارىيىدا ۋەزىپىدە بولغانلىقتىن قىزىل تاشلىق ۋە سىرىق مۇقاۋىلىق شاھانە ئارخىپلار، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەر قايسى دەۋرلىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى ۋە ئالاقىدار مىللەتلەرنىڭ يېزىقىدىكى ئەسەرلەرنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولۇپ، شۇ دەۋرنىڭ ئادەتتىكى كىشىلىرى كۆرەلمەيدىغان ۋەسىقە-ماتېرىياللارنى ئىگىلىدى، كېيىنچە يەنى جياچىڭنىڭ 10 - يىلى (1805 - يىلى) ئىقتىسادىي دېلوغا چېتىلىپ قېلىپ ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغاندا غەربىي يۇرتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. ئۇ غەربىي يۇرت تارىخ - جۇغراپىيىسىگە ئائىت كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقتى. ئاساسلىقلىرىدىن «پادىشاھلىقنىڭ ۋاسسالىرى ھەققىدىكى مۇھىم خاتىرە»، «غەربىي يۇرت يەر نامىلىرىنىڭ شەرھى»، «غەربىي

چېگرا ھەققىدە مۇھىم خاتىرىلەر» ، «تۇمەن چاقىرىملىق سەپەر خاتىرىسى» ، «غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىش خاتىرىسى» قاتارلىقلار بار. شۇ سۆڭنىڭ تەخەللۇسى شىڭبو بولۇپ، جىلۇنىڭ داشىڭ دېگەن يېرىدىن. ئۇ جياچىڭ دەۋرىدە تەشرىپدار بولغان بولۇپ، چىڭ دەۋرىدىكى غەربىي شىمال تەتقىقاتىدا غوللۇق شەخسلەردىن سانىلاتتى. ئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرى چى يۈنشىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ: ئۇمۇ ئىلگىرى دارۇلئۇلۇمدا سالنامچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، كېيىن مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىلىغا پالانغاندا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى كېزىپ چىققان. شۇ سۆڭ غەربىي يۇرتتا "بارغانلىكى يېرىدە خاتىرە دەپتىرىنى ئېچىپ، كومپاسنى توغرىلاپ تاغ - دەريالارنىڭ نامىلىرىنى خاتىرىلەۋالاتتى. ئالاقىلىشىش راباتلىرىغا دۇچ كەلگەندە ئىچىگە كىرىپ ئاتباقار (مىراخور) ، يايى، شاتۇر، تۆڭچى (تەرجىمان) قاتارلىقلار بىلەن بىر - بىرلەپ سۆھبەتلىشەتتى، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن توپلىغانلىرى كۆپەيگەچكە ئۇلارنى خەرىتە قىلىپ ئىشلەپ چىقتى، كونا تارىخنامىلەر، تەدبىرلەر ۋە پۈتۈكنامىلەردىكى جۇغراپىيىلىك ئەھۋاللارنى خاتىرە قىلىپ پۈتۈۋالغانىدى"⑮. شۇ سۆڭ ئەمەلىي تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا ۋەسىقىلەردىكى خاتىرىلەرنى بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى ھەققىدىكى كاتتا ئەسىرى «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا - ئېقىنلىرى توغرىسىدا خاتىرە» نى يېزىپ، دەريا - ئېقىنلارنى بايان قىلىش ئاساسىدا غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسىنى ناھايىتى كەڭ، چوڭقۇر دەلىللىدى ۋە ئىزاھلىدى. چى يۈنشى ۋە شۇ سۆڭلارنىڭ تەتقىقاتىدا تارىخ - جۇغراپىيە ھەققىدىكى ئىزدىنىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان بولسىمۇ، خوجىلارنىڭ پائالىيەتلىرى يەنىلا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈلدى.

جياچىلىك، داۋگۇالىك دەۋرلىرىدە قوقەندتە سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن خوجا ئەۋلادلىرىدىن جاھانگىر خوجا قاتارلىقلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق - ئاغدۇرمىچىلىق قىلمىشلىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت خوجىلىرى مەسىلىسىگە بولغان دىققىتىنى قوزغىدى، ئوردا ئىچى - سىرتىدىكىلەرمۇ بۇ مەسىلە ھەققىدە ئويلىنىشقا ۋە ئىزدىنىشكە باشلىدى، مەيلى ئوردا تۇزگەن «خان ھۇزۇرىدا بېكىتىلگەن مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتىش، ئاسىي ئوغرىلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى يوقىتىش تەدبىرلىرى» بولسۇن ياكى شەخسىيلەر يازغان «ناۋايى ھەزرەتنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپلىرى» (نايەنچىلىك يازغان)، «چېگرا رايونلارنى قوغداش خاتىرىلىرى» (بېچىياك يازغان)، «مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى سىياسەت ۋە ئۆرپ-ئادەتلەر» (نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان) بولسۇن بۇ ئەسەرلەرنىڭ خوجىلارغا بولغان چۈشەنچىسى ئىلگىرىكى ئەسەرلەرنىڭكىگە قارىغاندا خېلى چوڭقۇر بولغان، بۇ ئەسەرلەردە خوجىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى، ئاقتاغلىقلار ۋە قاراتاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش قاتارلىق مەسىلىلەرگە قارىتا ئوخشىمىغان دەرىجىدە تونۇش ھاسىل قىلىنغانىدى.

بىراق، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە يېزىلغان خوجىلار مەسىلىسىگە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ سەرخىلى سۈپىتىدە ئەپيۇن ئۇرۇشىنىڭ ئىس - تۈتەكلىرى ئىچىدە يېزىلغان «زەپەرنامە» نى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئاپتور ۋېي يۈەن (1794 - 1857-يىللار) نىڭ تەخەللۇسى موشېن، خۇنەننىڭ شاۋياك دېگەن يېرىدىن بولۇپ مەشھۇر مۇتەپەككۇر، تارىخشۇناس، شۇنداقلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى غەربىي شىمال تەتقىقاتىدا ۋەكىل خاراكتېرلىك شەخسلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ چېيەنلوڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن شېيەنفۇڭنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە ياشىغان

بولۇپ، ئىجادىيەتلىرى ئاساسەن جياچىلىك، داۋگۇالىك يىللىرى يەنى جۇڭگو تارىخىدا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولۇۋاتقان مەزگىللەردە ئېلىپ بېرىلغانىدى. ھەممىلا ياقنى كرىزىس قاپلىغان، كۈنسېرى زاۋاللىققا يۈزلىنىۋاتقان ئىجتىمائىي رېئاللىق ئالدىدا، ۋېي يۈەن چىلىك سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلغاندىن بۇيانقى گۈللىنىش ۋە ئاجىزلىشىش تارىخىدىن مۇۋەپپەقىيەتنىڭ تەجرىبىلىرى ۋە مەغلۇبىيەتنىڭ ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ ئىسلاھات تەشەببۇسىنى ئوتتۇرغا قويۇش ۋە گۈللىنىش يوللىرىنى تېپىش ئۈمىدىدە داۋگۇاڭنىڭ 22 - يىلى (1842 - يىلى) 14 جىلدلىق «زەپەرنامە» نى يېزىپ چىقتى. ۋېي يۈەن ئەينى مەزگىلدە پايتەختتىكى "تارىخ سارىيىدا ساقلىنىۋاتقان ئوردىنىڭ مەخپىي ھۆججەتلىرىنى، شۇنداقلا ھەر قايسى ئۆلىمالارنىڭ تۈرلۈك ئەسەرلىرىنى تولۇق كۆرۈپ چىققان"⑯لىقى، قەلەم تەۋرەتكەندە يەنە ئەينى دەۋردىكى چېگرا رايون تارىخ- جۇغراپىيىسىگە دائىر تەتقىقاتلارنىڭ نەتىجىلىرىدىن تولۇق پايدىلانغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى زامانداشلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى بېسىپ چۈشۈپ، چېگرا رايون تارىخ- جۇغراپىيىسىگە دائىر ئەسەرلەرنىڭ كاتتىسى بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭدىكى خوجىلارغا ئائىت تەتقىقاتلار ئاساسەن 4 - جىلد تىكى «چىيەنلوڭ خانىنىڭ مۇسۇلمانلار يۇرتىنى ئەمىن تاپقۇزغانلىقى» ، «داۋگۇاڭ خانىنىڭ مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشى» قاتارلىق ماۋزۇلارغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، خوجىلارنىڭ گۈللىنىشى ۋە زەئىپلىشىشى، خوجىلار بىلەن يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ مۇناسىۋىتى، خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئاغدۇرمىچىلىق پائالىيەتلىرى ۋە مەغلۇبىيىتى قاتارلىق مەسىلىلەرنى بىرقەدەر سىستېمىلىق بايان قىلىپ بەرگەن. ئەمما دەۋرنىڭ ۋە ماتېرىياللارنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ

تەتقىقات-بايانلىرىدا خېلى كۆپ خاتالىقلارغا يول قويۇلغان بولسىمۇ، خوجلار جەمەتىنىڭ پەيدا بولۇش ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ "مۇسۇلمانلار يۇرتىنى ئەسلى تاپقۇزۇپ گۈللەنگەن ۋە قۇدرەت تاپقان ۋەزىيەت يارىتالمايدىغانلىقى"⑰نى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى.

2. چەت ئەللەردىكى تەتقىقات ئەھۋالى

چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ خوجلار مەسىلىسى ھەققىدىكى تەتقىقاتى XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن باشلانغان بولۇپ، غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي قىسمىغا سىڭىپ كىرىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى، ئۇلارنىڭ دەسلەپكى تەتقىقاتلىرىدا ئاساسلانغىنى ئاساسىي جەھەتتىن شۇ جايلاردا بايقالغان مۇسۇلمان ۋەسىقىلىرى بولدى.

1858 - يىلى ۋەلىخان تۆرە ئىسيانىدىن كېيىن چوقان ۋەلىخانوف روسىيە ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى سۈپىتىدە تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كىردى. ئۇ ئۆزىنىڭ تىل جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقى ۋە تارىخ ئىلمى جەھەتتىكى بىلىمىگە تايىنىپ ئۆزى بارغان جايلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، سىياسىي، ھەربىي، مەدەنىيەت ۋە دىنىي ئەھۋاللىرىغا ئائىت كۆپلىگەن ئاخباراتلارنى توپلاپ، نۇرغۇن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، قولىيازمىلارنى ئوغرىلاپ كەتتى ۋە «تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى. 1858 - 1859» ناملىق تەكشۈرۈش دوكلاتى يازدى. مەزكۇر دوكلاتنىڭ «قىسقىچە تارىخ» دېگەن بابىدا خېلى كەڭ سەھىپە ئاجرىتىپ خوجلار تارىخىنى سىستېمىلىق بايان قىلدى⑱. چ. ۋەلىخانوف پايدىلانغان مەنبەلىرىنى كۆرسەتمىگەن، كېيىنكىلەر ئۇ ئاساسلانغان مەنبەنى مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ

«تەزكىرەئى خوجىگان» ناملىق ئەسىرى بولۇشى مۇمكىن. دەپ قىياس قىلىشىدۇ؛ قارىغاندا ئۇ يەنە باشقا مەنبەلەردىنمۇ پايدىلانغان بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى ئۇنىڭ بايانلىرىدكى بەزى جايلار مىرخالىدىن يەركەندىنىڭ «تەزكىرەئى ھىدايەت» ناملىق ئەسىرى بىلەن بەزى ئوخشاشلىقلارغا ئىگە. چ. ۋەلىخانوفنىڭ مەزكۇر دوكلاتى «روسىيە خانلىق جۇغراپىيە جەمئىيىتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1861 - يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىندى⑲. 1865 - يىلى جون. مىكېل ۋە روبېرت. مىكېل ئۇنى ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىپ «روسىيىلىكلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا»⑳ ناملىق كىتابقا كىرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن چ. ۋەلىخانوفنىڭ «تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدكى ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى. 1858 - 1859» ناملىق ئەسىرى تېخىمۇ كەڭ تارقىلىپ، خوجىلار تارىخنى تەتقىق قىلىشتىكى زۆرۈر ئوقۇشلۇق بولۇپ قالدى ۋە ھەمىشە مەنبە سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كېلىندى.

1873 - يىلى بېللېۋ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ياقۇبېگ ھۇزۇرىغا ئەۋەتكەن ئۆمەكنىڭ دوختۇرى سۈپىتىدە تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كىردى. ئۇنىڭ تىل جەھەتتە ئارتۇقچىلىقى بولغاچقا شۇ جايلارنىڭ تارىخنى تەكشۈرۈپ چىقتى ۋە 1875 - يىلى فورسىت تۇزگەن «1873 - يىلىدكى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش دوكلاتى» دىكى «قەشقەرنىڭ تارىخى» دېگەن بىر بابنى يازدى. بېللېۋ ئىلمگە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىپ، ئاساسلانغان مەنبەلىرىنى بىر - بىرلەپ كۆرسىتىپ ئۆتتى، مەزكۇر باب ئاساسەن خوجىلار تارىخى بولۇپ، ئالدىنقى يېرىمى مىرخالىدىنىڭ «تەزكىرەئى ھىدايەت» (يەنى «ھىدايەتنامە») دېگەن ئەسىرىنى، كېيىنكى يېرىمىدا چ. ۋەلىخانوفنىڭ يۇقىرىقى دوكلاتىنى ئاساس قىلىپ يېزىلغانىدى.

ئەمما ھەقىقىي تۇردە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئومۇميۈزلۈك

قوزغىيالىغىنى مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» ناملىق ئەسىرىنىڭ 1897 - يىلىدىكى ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسى بولدى. بۇ نۇسخىنى روبېرت. شاۋ تەرجىمە قىلغان، ئېلىئاس تەھرىرلەپ ئىزاھلىغان بولۇپ، «بېنگال ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 66-جىلد 1 - سانىنىڭ قوشۇمچىسى سۈپىتىدە نەشر قىلىندى. بۇ ئەسەرنى «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسى دېگەندىن كۆرە، خوجىلار تارىخى تەتقىق قىلىنغان مەخسۇس ئەسەر، دېگەن تۇزۇك، خوددى مەزكۇر تەرجىمە نۇسخىنىڭ ماۋزۇسى «شەرقىي تۈركىستان خوجىلىرىنىڭ تارىخى» بولغىنىدەك ئېلىئاس ئۇنىڭغا قارىتا ناھايىتى كۆپ ئىزاھلارنى ئىشلىگەنىدى. ئېلىئاس «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ مەنبەلىك قىممىتىنى ناھايىتى ياخشى چۈشەنگەنلىكتىن ئادەللىق بىلەن مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: "بۇ ئەسەردە يىل دەۋرى دېگەن نەرسە مەۋجۇت ئەمەس، 1 - بەتتە ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى تىلغا ئېلىنغاندىن باشقا پۈتكۈل بايانىدا بىرەر يىلنامە ئۇچرىمايدۇ، شۇنداقلا ئەسەر مۇئەللىپىنىڭ ئاسىيادىكى باشقا ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ چىققانلىقىمۇ ئەسكەرتىلمەيدۇ. پۈتۈن ئەسەرنىڭ ئاساسىي خاھىشىغا زۇلمەتتىكى خۇراپىيلىق ۋە ئەسەبىي قىزغىنلىق سىڭدۈرۈلگەن". ئۇ خۇلاسىلەپ مۇنداق دېگەنىدى: "بۇ ئەسەرنى مۇۋەپپەقىيەتسىز چىققان ئەسەر دەپ ئېتىراپ قىلىش كېرەك، ئەسەر ئاپتورىنىڭ ئەدەبىي ئىستېداتىنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ تارىخ بىلىمىنىڭ چولتىلىقى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرىدۇ"، "بۇ ئەسەرنىڭ ئاساسلىق ۋە بىردىنبىر قىممىتى شۇ يەردىكى، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھازىرغا قەدەر كىشىلەرگە مەلۇم بولمىغان تارىخىي دەۋرى ھەققىدە ئىشەنچلىك مەلۇمات بەردى". شۇڭا ئۇ

ئەينى ۋاقىتتا تاپالمغانلىكى مەنبە ۋە ۋەسقىلەردىن پايدىلىنىپ «تەزكىرەئى خوجىگان» غا تەتقىقات خاراكتېرلىك ئىزاھ ئىشلىگەن ۋە ئۇزۇن كىرىش سۆز يازغانىدى.

«تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسى ھازىرغا قەدەر ئىلىم ساھەسىدە زور تەسىرگە ئىگە بولۇپ كەلمەكتە. ھالبۇكى، تۆۋەندىكى ئۈچ خىل ئامىل بۇ ئەسەر بىلەن تارىخىي پاكىتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى يىراقلاشتۇرۇۋەتكەنىدى: بىرىنچى، ئېلىئاس تەتقىقاتتا ئاساس قىلغان «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىنىڭ ئۆزىدىلا ئېغىر مەسىلىلەر مەۋجۇت ئىدى. تەرجىمان روبېرت. شاۋ قوقەندلىك ئاتامان ياقۇپبەگ تەكىرىتاغنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلغان مەزگىللەردە بۇ رايونغا كەلگەنىدى، ئۇنىڭ چ. ۋەلىخانوف، ېېللېۋ قاتارلىقلارغا ئوخشاش سىياسىي ۋەزىپە بىلەن كەلگەنلىكىنى تىلغا ئالمىساقمۇ، پەقەت ياقۇپبەگ قوزغىغان دىنىي ئەسەبىيلىك ۋە سىياسىي كەيپىياتنىڭ ئۆزىلا ئۇنىڭدا كۆچلۈك تەسىر قالدۇرغانىدى. شۇڭا ئۆزىنىڭ قىسقارتىلما تەرجىمىسىدە خوجىلارنىڭ كۆپلىگەن "كارامەتلىرى" نىلا ئەمەس، ئەسلىي تېكىستىكى ئۆزى زىددىيەتلىك دەپ قارىغان نۇرغۇن جايلارنى چىقىرىۋەتتى، ھەتتا ئەسلىي تېكىستىنى ئۆزگەرتىپ مەزمۇنى چېچىلاڭغۇ ۋە تۈتۈق بولغان «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ قۇرۇلمىسىنى رەتلەپ ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن ئەسلىي تېكىستكە سادىق بولۇش جەھەتتە مەسىلە كۆرۈلدى. ئېككىنچى چ. ۋەلىخانوفنىڭ خوجىلار تارىخى توغرىسىدىكى بايانلىرىغا ئانچە ئېتىبار بېرىپ كەتمىدى، ېېللېۋنىڭ «تەزكىرەئى ھىدايەت» تىن كەلتۈرگەن نەقىللىرىگە پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولۇپ: "بۇئەسەر تارىخ نوقتىسىدىن ئېلىپ

ئىپتىقاندا ئىشەنچسىز"، "مەن ئۇلاردىن پايدىلىنالمىدىم"(22) دېدى. ئەمەلىيەتتە چ. ۋەلىخانوف، بېللىۋ تەمىنلىگەن ماتېرىياللارنىڭ بىر قىسمى توغرا بولۇپ، ئىشەنچلىك مۇسۇلمان مەنبەلىرى ۋە خەنزۇچە مەنبەلەر ئارقىلىق دەللىلەنگەنىدى. ئۇچىنچى، ئەڭ مۇھىمى دەۋر ۋە شارائىتنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئېلىئاس شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ «تارىخ» ۋە نامەلۇم ئاپتورنىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسەرلىرىنى كۆرەلمىگەن ۋە پايدىلىنىشقا قادىر بولالمىغان، چۈنكى شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ ئەسەرلىرى سەل كېيىنرەك (1915 - يىلى) بايقالغان، يەنە كېلىپ بىردىنبىر بۇ قولىيازما ئۇزۇن يىللارغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ساقلىنىپ 1976-يىلىغا كەلگەندىلا ئاندىن ئاشكارىلانغان؛ «قەشقەر تارىخى» نى بولسا بارتولد 1902 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقاندا تاپقان ۋە ئۇنىڭ قىسقارتىلما تەرجىمىسىنى «تۈركىستان كامانداروپكىسىدىن خۇلاسە دوكلاتى» غا كىرگۈزگەن، بىراق «قەشقەر تارىخى» نىڭ ئەسلىدىلا بىر نەچچە خىل قولىيازمىسى بولغاچقا ھازىرغا قەدەر تېخى بىرلىككە كەلتۈرۈلمىگەن. شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ ئەسىرى XVI ئەسىردىن XVII ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىغىچە بولغان غەربىي يۇرت تارىخى توغرىسىدىكى مەنبە بولسا، نامەلۇم ئاپتورنىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسىرى شۇنىڭدىن كېيىنكى چارەك ئەسىرلىك تارىخ توغرىسىدىكى مەنبە ئىدى. ئۇندىن سىرت نامەلۇم ئاپتور يازغان «زىيائۇل قۇلۇب»، مەۋلانە شاھ مۇھەممەدنىڭ «جالىسۇل مۇشتاقىن»، مىر خالىدىن يەركەندىنىڭ «تەزكىرەئى ھىدايەت» قاتارلىق ئەسەرلىرى گەرچە خوجىلار ھەققىدە يېزىلغان تەزكىرە بولسىمۇ، بىراق كىتاب بولۇپ پۈتكەن ۋاقتى خېلى بالدۇر بولغاچقا مۇئەييەن مەنبەلىك قىممىتىگە ئىگە ئىدى، ئېلىئاس بۇلاردىنمۇ پايدىلانمىغانىدى؛ يەنە كۆپلىگەن

خەنزۇچە مەنبەلەر بولۇپ بۇلار ئارقىلىق مۇسۇلمان مەنبەلىرىنى توغرىلىغىلى، تولۇقلىغىلى ۋە دەللىلىگىلى بولاتتى، ئۇ بۇلاردىنمۇ ئۇنۇملۇك پايدىلىنالمىغان ئىدى. شۇڭا ئېلىنئاس غايەت زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىنىڭ ئاساسي قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتەلمىگەن، ئەكسىچە ئۇنىڭغا بىر قەۋەت "ئىلمي" تۈس قوشۇپ كەسكىنلىك بىلەن تولغان تارىخشۇناسلىق ساھەسىگە ئېلىپ كىرگەنىدى.

«تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىنىڭ ئاساسي قۇرۇلمىسى مۇنداق: خوجىلار مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادلىرى، جۇڭغار خانلىقى يەركەن خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئاۋۋالقى كېلىشىم بويىچە ئاقتاغلىق خوجىلاردىن ئافاق خوجا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا خان بولغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاقتاغلىق خوجىلار بىلەن قاراتاغلىق خوجىلار نۆۋەتلىشىپ بۇ يۇرتنى سورىغان، چوڭ-كىچىك خوجىلار ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئاشۇ تارىخ قۇرۇلمىسىمۇ ئومۇميۈزلۈك قوبۇل قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن "مۇقەددەس ئىسلام دۆلىتى" ياكى "خوجىلار دەۋرى" دېگەندەك يەكۈن خاراكتېرلىك ئاتالغۇلارمۇ چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆزگە چېلىقىشقا باشلىدى.

"مۇقەددەس ئىسلام دۆلىتى" دېگەن بۇ ئاتالغۇ 1905 - يىلىدىن تارتىپ خارتمانىنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆزگە چېلىقىدۇ㉓. خارتمان گېرمانىيىلىك ئوتتۇرا ئاسىيا ۋەسىقىشۇناسى بولۇپ، شىنجاڭ رايونىغا ئائىت كۆپلىگەن مۇسۇلمان ۋەسىقىلىرىنى

توپلىغاندى، ئۇ يەنە مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» دېگەن ئەسىرنى تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلىغان (ئاخىرىغا ئېلىپ چىقالمىغان). مۇشۇ مەنبە ۋە باشقا مۇسۇلمان ۋەسىقىلىرىگە ئاساسەن خارتمان «شەرقتە ئىسلام» ۋە «جۇڭگو تۈركىستانى»㉔ قاتارلىق ئەسەرلىرىدە خوجىلار مەسىلىسىنى بايان قىلغاندى. «تەزكىرەئى خوجىگان» دىكى خاتىرىلەرنىڭ كۆزلىرىنى تۇمانلاشتۇرۇپ قويۇشى بىلەن، ئۇ XVIII—XVII گە ئەسىرلەردىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى خاتا ھالدا "مۇقەددەس ئىسلام دۆلىتى" دەپ بېكىتكەن ۋە "مۇقەددەس ئىسلام دۆلىتى"نى "ئىسلام دىنى دۆلىتى" يەنى دىن بىلەن سىياسىي بىرىككەن ئىسلام دۆلىتى دېگەنگە تەڭلەشتۇرۇپ قويغان.

ياپونىيە ئالىملىرىدىن ئەڭ ئاۋۋال مۇشۇ تېمىنى تەتقىق قىلغىنى خانىدا ئاكىرا بولۇپ، ئۇ ئاساسەن «تەزكىرەئى خوجىگان» دىن مەنبە سۈپىتىدە پايدىلاندى㉕. شۇنىڭدىن كېيىن ساگۈچى تورۇ بۇ مەسىلە ھەققىدە داۋاملىق مۇتالىئە يۈرگۈزۈپ «شەرقىي تۈركىستاننىڭ فېئودالىق جەمئىيەت تارىخىغا كىرىش سۆز»㉖ ناملىق ماقالىسىدا "خوجىلار دەۋرى" دېگەن ئاتالغۇنى ئوچۇق-ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويدى، 1952-يىلى ياپونىيىلىك يەنە بىر ئالىم داۋتىيەن شىياڭچىڭ «تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتەشەھەر خوجىلىرى ۋە خانلىرى»㉗ ۋە«خوجىلار دەۋرىدىكى بەگلەر»㉘ قاتارلىق ئىككى پارچە ماقالىنى ئېلان قىلىپ غەربىي يۈرت خوجىلىرىنىڭ نەسەبنامىسى، خوجىلار بىلەن چاغاتاي خانلىقىنىڭ كېيىنكى خانلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى، بەگلەر مەسىلىسى قاتارلىقلارنى مۇھاكىمە قىلدى. ئۇ "خوجىلار دەۋرى" دېگەن ئاتالغۇنى قوبۇل قىلىپلا قالماستىن يەنە ئۇنى مۇنداق دەپ ئالاھىدە ئىزاھلىدى: "خوجىلار دەۋرى" دېگەندە XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن XVIII

ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا قەشقەر خوجىلىرىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرى كۆزدە تۇتىلىدۇ يەنى خارتمانىنىڭ "مۇقەددەس ئىسلام دۆلىتى" دېگىنىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق دېيىشى دىنىي ياكى مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى سىياسىي جەھەتتىن بۇ پەۋقۇلئاددە دەۋرنى ئىخچاملاپ "خوجىلار دەۋرى" دەپ ئاتىۋالغانلىق ئىدى.

1976 - يىلى ئامېرىكىلىق ئالىم شۋارز «شەرقىي تۈركىستان خوجىلىرى»㉙ نامىلىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئىلگىرىكى يەنى چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىدىن ئاۋۋالقى خوجىلار تارىخىنى خېلى سىستېمىلىق مۇھاكىمە قىلىپ مۇشۇ مەزگىلدىكى خوجىلارنىڭ قالايمىقان ۋە چىگىش تەرەققىيات تارىخىنى ئىلمىي ھالدا ئىخچاملاشقا تىرىشتى. ئەمما ئۇنىڭ ئاساسلانغىنىمۇ يەنىلا «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسى ۋە خارتمانىنىڭ تولۇقسىز نەمىسچە تەرجىمىسى بولغاچقا ئۇنىڭ تەتقىقاتى يەنىلا «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ خاتا قۇرۇلمىسىنىڭ چەكلىمىسىدىن خالىي بولالمىدى. بىراق دەل شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى ئاكىمۇشكىن شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ «تارىخ» نامىلىق ئەسىرىنى رەتلەپ رۇسچىغا تەرجىمە قىلدى ۋە ئىزاھ ئىشلىدى ھەمدە موسكۋادا نەشر قىلدۇرۇپ، مەزكۇر تېما بويىچە بۆسۈش خاراكتېرلىك تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا ئىمكانىيەت يارىتتى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ مەزكۇر تېما بويىچە ئىشلىگەن ئەمگەكلىرى ئاساسەن بىر قىسىم مۇسۇلمان ئاپتورلار يازغان ۋەسىقىلەرنى رەتلەش، تەرجىمە قىلىش ۋە ئىزاھلاش بىلەن چەكلەندى، بۇلاردىن ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغىنى «تارىخ» دۇر. بۇ ئەسەرنىڭ نەشر قىلىنىشى بىزنى تولىمۇ قىممەتلىك

بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىپلا قالماي، يەنە نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى»، مىر خالىدىننىڭ «تەزكىرەئى ھىدايەت» قاتارلىق ئىلگىرى سەل قارالغان ۋەسىقىلەرنىڭ ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى دەلىللىدى، شۇنداقلا مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» نامىلىق ئەسىرى قالدۇرۇپ كەتكەن تۇمانلارنى ئىلىم دۇنياسىدىن سۈپۈرۈپ تاشلاپ، بۇ تېما ھەققىدىكى تەتقىقاتنى بىر يېڭى باسقۇچقا كۆتۈردى.

3. ئېلىمىزدىكى يېقىنقى تەتقىقاتلار

مۇسۇلمان مەنبەلىرىنىڭ رەتلىنىشى ۋە ئېلان قىلىنىشى، بولۇپمۇ «تەزكىرەئى خوجىگان»نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىنىڭ ئېلان قىلىنىشى ئېلىمىز ئىلىم ساھەسىگە مۇقەررەر ھالدا تەسىر كۆرسەتتى.

ۋېي يۈەندىن كېيىنكى يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە ئېلىمىزدىكى خوجىلارغا ئائىت تەتقىقاتتا ئاساسەن ھېچقانداق ئىلگىرىلەش بولمىدى، تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 - 30 - يىللىرى غەرب ئەللىرىنىڭ مۇسۇلمان مەنبەلىرىنى ئېلان قىلىشى ۋە پايدىلىنىشىنىڭ تەسىرىدە ئاندىن بەزى ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. بىراق بۇ ھەقتە يەنىلا مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىدى، ئالاقىدار تەتقىقاتلار پەقەت چېگرا رايون تارىخ - جۇغراپىيىسى ياكى چىڭ دەۋرى تارىخى ھەققىدىكى ئەسەرلەردىلا ئانچە - مۇنچە تىلغا ئېلىنىدى. بۇ خىلدىكى ئەسەرلەردىن سۇي يىشەننىڭ «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇمۇمىي تارىخى» (1 - توم، شاڭخەي نەشرىياتى، 1923 - يىل)، جىن جاۋفېڭنىڭ «چىڭ سۇلالىسى تارىخىدىن ئۇمۇمىي تېزىس» (كەيمىڭ كىتابخانىسى، 1936 - يىل) ۋە زېڭ

ۋېنۇۋنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىداره قىلىش تارىخى» (شاڭۋۇ نەشرىياتى، 1936 - يىل) قاتارلىقلار بار. بۇ ئەسەرلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك باب - پاراگرافلىرىدا خوجىلارنىڭ پائالىيەتلىرى سۆزلەنسىمۇ بەكلا ئاددىي، يەنە كېلىپ ئۇ ئاساسي جەھەتتىن «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىدىكى پىكىرنىڭ ئاددىيلا قوبۇل قىلىنىشى ئىدى. مېنىڭ سېپىن 30 - يىللاردا خوجىلار مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىپ كۆرگەن ۋە ۋېي يۈەننىڭ «زەپەرنامە» سىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارغا تەنقىدىي پىكىر لەرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى(30). ھازىرقى كۈندە قارايدىغان بولساق، ماتېرىيال شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ تەنقىدىده نۇرغۇن جايلارنىڭ توغرا بولماي قالغانلىقىنى، مەلۇم دەرىجىده «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئېلىئاس ئىزاھلىغان ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىدىكىگە ئوخشاش رول ئويناپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىمىز.

ئېلىمىز ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ بۇ تېما ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى تېخىمۇ كەڭ قانات يايدۇرۇشى 80 - يىللاردىن كېيىن ئىشقا ئاشتى.

1980 - يىلى چېن جۇنمۇ، جۇڭ مېيجۇ ئەپەندىلەر «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمە ماقالىلار توپلىمى» نىڭ 8 - قىسمىدا (جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئىنستىتۇتى تارىخ كافېدراسى ماتېرىيال بۆلۈمى تۈزگەن، 1980 - يىلى) ئېلان قىلدى ۋە «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىنىڭ ئېلىمىز ساھەسىدىكى تەسىرىنى كېڭەيتتى.

شۇ يىلى چېن خۇيشېڭ ئەپەندى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر

تەتقىقاتى» نىڭ 37-سانىدا «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاقتاغلىقلار ۋە قاراتاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ۋە ئۇنىڭ تەسىرى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، خەنزۇ ۋە مۇسۇلمان مەنبەلىرىنى بىرلەشتۈرگەن ئاساستا خوجىلار جەمەتىدىكى قاراتاغلىقلار مەزھىپى ۋە ئاقتاغلىقلار مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش مەسىلىسىنى مۇھاكىمىگە قويدى.

فېلىك شۇشى ئەپەندى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1980-يىللىق 3-سانىدا «چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ چوڭ-كىچىك خوجىلارنى تىنچىتقان يىلى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، ئەنئەنىۋى جەھەتتىن چوڭ-كىچىك خوجىلارنى تىنچىتقان يىلنى 1760 - يىلى دەپ بېكىتىشنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى ھەمدە «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى» قاتارلىق چىڭ دەۋرىدە يېزىلغان مەنبەلەرگە ئاساسەن بۇ ۋاقىتنى 1759 - يىلى بولۇشى كېرەك، دەپ بېكىتتى.

1981 - يىلى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2 - سانىدا ما داجىڭ، سەي جيايى ئەپەندىلەر «جۇڭغار ئاقسۆڭكىلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردىكى خوجىلار پائالىيىتىنى مۇھاكىمە قىلدى.

«مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىللىق 5 - سانىدا قىرغىز ئالىمى ئەنۋەر بايتۇرنىڭ «ئافاق خوجا توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسى ئېلان قىلىندى. ماقالىدا مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى خوجگان» ناملىق ئەسىرى ۋە باشقا مۇسۇلمان مەنبەلىرى ئاساسىدا خوجىلار جەمەتىدىكى مۇھىم شەخس، ئاقتاغلىقلارنىڭ داھىيىسى ئافاق خوجىنىڭ ھاياتى بايان

قىلىندى ۋە XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەر قايسى مالىمانچىلىقنىڭ مەلۇم تەرەپلىرى مۇھاكىمە قىلىندى.

1984 - يىلى ما رۇخبىڭ «نىڭشيا ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» نىڭ 2-، 3- سانىدا «شىنجاڭدىكى خوجىلارنىڭ كۈچىيىشى ۋە ھالاك بولۇشى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ خوجىلار جەمەتىنىڭ باش كۆتۈرۈشى، گۈللىنىشى، زەئىپلىشىش جەريانى، خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئاغدۇرمىچىلىق پائالىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنى خېلى سىستېمىلىق بايان قىلدى.

1987 - يىلى چېڭ سولو ئەپەندى «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1 - سانىدا «چوڭ-كىچىك خوجىلار توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ خوجىلارنىڭ نەسەبىنى تەتقىق قىلدى، شۇنداقلا چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ چېڭ سۇلالىسىگە قارشى توپىلىڭىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە خاراكتېرىنى مۇھاكىمە قىلدى.

چېن گوگۇاڭ ئەپەندى يېقىنقى يىللاردىن بېرى خوجىلار مەسىلىسىنى خېلى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، تەتقىقات ساھەسىنى كېڭەيتتى ۋە بىر قىسىم ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى، ئۇلاردىن ئاساسلىقلىرى «شىنجاڭ ئىسلام دىنى تارىخىدىكى ئىسھاقىيە»، «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەقشىبەندىيە تەرىقىتى ۋە ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى خوجىلار، غەربىي شىمال مەزھەپلىرى»، «چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردىكى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىدا ئىسلامىيەت مەسىلىسى» قاتارلىقلار بولۇپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا «دۇنيا دىن تەتقىقاتى» نىڭ 1987 - يىللىق 1 - سان، 1988 - يىللىق 1 - سان ۋە 1990 - يىللىق 2 - سانلىرىدا ئېلان قىلىندى.

1990 - يىلى نەشر قىلىنغان «چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر تەتقىقات ماقالىلىرى» نىڭ 7 - سانىدا فەن شياڭمىڭ ئەپەندىنىڭ «چىڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭ خوجىلىرى ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ماقالىسى ئېلان قىلىندى. بۇ ماقالىدا ئاساسەن «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدىن پايدىلىنىپ خوجىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشىدىكى دىنىي ۋە سىياسىي سەۋەبلەر تەھلىل قىلىندى، شۇنداقلا خوجىلار جەمەتىنىڭ نەسەبى، قىسقىچە تارىخى ۋە ئاقتاغلىق - قاراتاغلىق مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش مۇھاكىمە قىلىندى.

ئۇنىڭدىن باشقا جۇڭ مېيجۇ ئەپەندى شۇڭارزنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ماقالىسىنى خەنزۇچىغا قىسقارتىپ تەرجىمە قىلدى ۋە «غەربىي شىمال تارىخ - جۇغراپىيىسى» نىڭ 1983 - يىللىق 3-سانىدا ئېلان قىلىپ بۇ تېما ھەققىدىكى تەتقىقاتنى ئالغا سۈردى.

مۇشۇ مەزگىلدە نەشر قىلىنغان بىر قىسىم كىتابلاردىمۇ بۇ ھەقتە ئاز-تولا تەتقاتلار بولدى. 1980 - يىلى نەشر قىلىنغان «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى) نىڭ مۇناسىۋەتلىك باب - پاراگرافلىرىدا خوجىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە پائالىيەتلىرى ئىخچام بايان قىلىندى، شۇنداقلا چوڭ - كىچىك خوجىلار توپلىڭى ۋە ئۇنىڭ تىنچىتىلىش جەريانى تەپسىلىي سۆزلەندى. فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» (2 - قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 - يىلى) دا مەنبەلەر نوقتىلىق تونۇشتۇرۇلۇش بىلەن بىرگە خوجىلارغا مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەر قىسقىچە بايان قىلىنىپ ئۆتۈلدى. دەي يى ئەپەندىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «چىڭ سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (خەلق نەشرىياتى، 1884 - يىلى) دىمۇ خوجىلارنىڭ رونىق تېپىشى ۋە ئاجىزلىشىشى

بايان قىلىندى. لىۋزىشياۋنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى» (1-قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 - يىلى) دىكى خوجىلار تېمىسىغا ئائىت بايانلار ئاساسي جەھەتتىن «تەزكىرەئى خوجىگان» قاتارلىق ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرنى مەنبە قىلغان. «جۇڭغارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىلى) ۋە «ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1 - قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى) قاتارلىق ئويرات موڭغۇللىرى تارىخىغا ئائىت ئىككى ئەسەردىمۇ خوجىلار مەسىلىسى توغرىسىدا جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردىكى خوجىلارنىڭ پائالىيىتى نۇقتىلىق مۇھاكىمە قىلىندى. سەي مېيبياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن «جۇڭگو ئومۇمي تارىخى» نىڭ 10 - قىسمىدا (خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل) بەلگىلىك سەھىپە ئاجرىتىپ خوجىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى، چوڭ-كىچىك خوجىلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى توپىلاڭلىرى ۋە ئۇنىڭ تىنچىتىلىش جەريانىنى «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىنىڭ قۇرۇلمىسى بويىچە ئەمەس، ۋېي يۈەننىڭ «زەپەرنامە» ناملىق ئەسىرىدىكى نۇقتىئىنەزەر بويىچە بايان قىلدى. يۇقىرىقى ئەسەرلەر شەكىل جەھەتتىكى چەكلىمە تۈپەيلىدىن خوجىلار توغرىسىدىكى بۇ تېما ھەققىدە تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا مۇۋاپىق بولالمىغان بولسىمۇ ئەمما قىسقا، ئىخچام بايانلىرى ئارقىلىق بۇ تېما ھەققىدىكى تەتقىقاتنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە بېيىتتى ۋە ئالغا سۈردى.

لېكىن، ماتېرىيال چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن يۇقىرىقى تەتقىقاتلارنىڭ كۆپىنچىسى «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىنى ئاساس قىلغاچقا، تەبىئي ھالدا ئاشۇ تەرجىمە نۇسخىدىكى خوجىلار تارىخىغا ئائىت قۇرۇلمىنى قوبۇل قىلدى. دەۋرنىڭ ۋە كونكرېت شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان

مۇتەۋەررلەرنى ئەيىبلەش ھاجەتسىز، ھازىرقى دەۋردە تارىخشۇناسلىقتا ناھايىتى زور ئىلگىرىلەشلەر بولۇۋاتىدۇ، مەنبەلەرنىڭ كۆپلەپ تېپىلىشى، تەرجىمە قىلىنىشى ۋە ئېلان قىلىنىشى، ئۇچۇرنىڭ تېز تارقىلىشى، تەتقىقات ۋاستىلىرىنىڭ زامانىۋىلىشىشى ۋە تەتقىقات مېتودىنىڭ ئىلمىيلىشىشىغا ئەگىشىپ، «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسى سادىر قىلىپ قويغان خاتالىقلارنىڭ تەسىرىنى تۈگىتىپ مۇشۇ باسقۇچتىكى تارىخنى ئېنىقلاشقا ھازىر يېتەرلىك شارائىت ھازىرلاندى.

ئىزاھلار:

① ۋ.ۋ. بارتولد: «ئەسەرلەر»، Ⅷ توم، 598 — 599 - بەتلەر؛ Ⅴ توم، 309- بەت؛ ئېلىئاسنىڭ «تارىخى رەشىدىي»گە يازغان كىرىش سۆزى، 4 — 8 - بەتلەر.

② ۋ.ۋ بارتولد: «ئەسەرلەر»، Ⅴ توم، 610 - بەت؛ Ⅶ توم، 309-بەت.

③ ئاكىمۇشكىن: «تارىخ»،(«سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»)، كىرىش سۆز. 46 - بەت.

④ ۋ.ۋ بارتولد: «ئەسەرلەر»، Ⅷ توم، 174 - بەت.

⑤ ئا.م. مۇگىنوف: «ئاسىيا خەلقلىرى ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇرچە قولىيازمىلار»، موسكۋا 1962 - يىلى؛ ئاكىمۇشكىنىڭ «تارىخ»قا يازغان كىرىش سۆزى، 16 - بەت.

⑥ «قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1 - قىسىم، 178 - بەت.

⑦ «تۈزىتىلگەن «مەك سۇلالىسىنىڭ ئورىدا خاتىرىلىرى»گە كىرىش سۆز»، تەييبي مەركىزىي تەتقىقات يۇرتى تىل تەتقىقات ئورنى باستۇرغان «مەك سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، 1 - كىتاب، 24 — 25 - بەتلەر.

⑧ ۋالگ شۇمن: «تارىخ تۇرىدىكى مۇھىم كىتابلارغا ئىزاھ»، 179 - بەت، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1981 - يىل.

⑨ جىن سىنفۇ قاتارلىقلار تۈزگەن، 70 جىلد، سالنامە شەكلىدە يېزىلغان، گۇاڭشۇنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى) دىن شۇەنتوڭنىڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن.

⑩ ۋالگ شۇمن: «تارىخ تۇرىدىكى مۇھىم كىتابلارغا ئىزاھ»، 180 - بەت.

⑪ «تۆت چوڭ مەجمۇئەنىڭ ئومۇمي كاتالوگى»، 356 - بەت، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1965- يىل.

⑫ «سۇلالىنىڭ كونا ۋەسىقلىرىدىن دەسلەپكى توپلام»، سۆز بېشى جىلدى.

⑬ «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمي تەزكىرىسى»، «مۇقەددىمە»، ۋېنخەي نەشرىياتىنىڭ فاكسىمل نۇسخىسى.

⑭ «پادىشاھلىقنىڭ ۋاسسالىرى ھەققىدە مۇھىم خاتىرىلەر»، «سۆز بېشى»، يۈنلۇ نۇسخىسى.

⑮ شۇسۇگ: «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا - ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە»، لۇگ ۋەنيۇنىڭ كىرىش سۆزى.

⑯ ۋېي يۈەن: «زەپەرنامە»، «بايان»، جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ تىنىش بەلگىلىك نۇسخىسى، 1984 - يىلى.

⑰ يۇقىرىقى كىتاب، 4-جىلد، «چىيەنلوڭنىڭ مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتىشى».

⑱ چ.چ. ۋەلىخانوف: «جۇڭگو ئۆلكىسى نەنلۇ (كىچىك بۇخارا) دىكى ئالتە شەھەر ياكى ئالتە شەرقىي شەھەرنىڭ 1858—1859-يىللاردىكى ئەھۋالى»، «ئەسەرلەر»، Ⅲ توم، ئالمۇتا. 1985 - يىلى.

⑲ «روسىيە خانلىق جۇغراپىيە جەمئىيىتى ژۇرنىلى»، 1861 - يىللىق 3 - سان.

⑳ «رۇسلار ئوتتۇرا ئاسىيادا»، لوندون، 1865 - يىلى.

㉑ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، «كىرىش سۆز»، 57 — 59 - بەتلەر.

㉒ «تەزكىرەئى خوجىگان» خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، «مۇقەددىمە»، 67 - بەت.

㉓ مارتىن خارتمان: «مۇقەددەس ئىسلام دۆلىتى: چاغاتاي خانلىقىدىكى قەشقەرىيە خوجلىرى»، بېرلىن، 1905 - يىل.

㉔ مارتىن خارتمان: «جۇڭگو تۈركستانى»، خاللې، 1908 - يىل.

㉕ خانبدا ئاكىرا: «مىللەتلىرىدىكى ئاخىرى، چىللەتلىرىدىكى باشلىرىدىكى شەرقىي تۈركستان خوجلىرى-غەربىي يۈرتنىڭ ئىسلام دىنى تارىخىدىن تەكشۈرۈشلەر»، «شەرقىي ئوكيان تارىخى ھەققدە تەتقىقات»، 7 - جلد، 5 - سان، 1942 - يىلى.

㉖ ساگۈچى تورۇ: «شەرقىي تۈركستاننىڭ فېئودالىق جەمئىيەت تارىخىغا كىرىش سۆزى-خوجلار دەۋرى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈشلەر»، «تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتى»، 134-سان، 1948 - يىلى.

㉗ داۋتىيەن شياڭپىڭ: «تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەر خوجلىرى ۋە خانلىرى»، «شەرقىي ئوكيان ئىلمىي ژۇرنىلى»، 34 - جلد، 1 - 4-سان، 1952 - يىل.

㉘ داۋتىيەن شياڭپىڭ: «خوجلار دەۋرىدىكى بەگلەر»، «شەرقشۇناسلىق»، 3 - جلد، 1952 - يىل.

㉙ خ.گ. شۋارز: «شەرقىي تۈركستان خوجلىرى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى»، XX توم، 4 - سان، 1976 - يىل.

㉚ مېڭ سېن: «مىللەت - چىللەتلەردىن لېكسىيلەر»، 511 -، 526 - بەتلەر، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1981 - يىل.

II باپ ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە غەربىي يۇرتقا تارقىلىشى

§ 1 ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشى

ئەرەب يېرىم ئارىلى ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە پارس قولتۇقى (ئەرەب قولتۇقى) ۋە ئومان قولتۇقى بىلەن، جەنۇبتا ئەرەب دېڭىزى بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربتە قىزىل دېڭىز ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، شىمالى مېسوپوتامىيە تۇزلەڭلىكى ۋە ئىئوردان جىلغىسىدىن هاسىل بولغان "مۇنبەت هىلال ئاي"غا تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي كۆلىمى 3 مىليون كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ يېرىم ئارال هېسابلىنىدۇ. ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى غەربتىن شەرققە قاراپ تەدرىجىي پەسەيگەن پەلەمپەي شەكلىدە بولۇپ، غەربىي قىسمى تاغلىق، شەرقىي قىسمى تۇزلەڭلىك. پۈتكۈل يېرىم ئارال غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا قىيپاش سوزۇلۇپ تۇرىدۇ. يېرىم ئارالنىڭ غەرب تەرىپى تاغلىق ۋە دېڭىز ياقىسى تۇزلەڭلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان هالدا شىمالدىكى هىجاز بىلەن جەنۇبتىكى يەمەندىن ئىبارەت ئىككى چوڭ بۆلەككە ئايرىلىدۇ. هىجاز شىمالدا ئاكابادىن باشلىنىدۇ، جەنۇبتا نامرات رايون يەمەنگە تۇتىشىدۇ، بۇ يەرنىڭ تاغ جىلغىلىرى كۆپ، هاۋا كىلىماتى ئىنتايىن ئىسسىق، ئاهالىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بەدەۋىلەر

تەشكىل قىلىدۇ. ھىجاز جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم تۇگۈن بولۇپ، يەمەن بىلەن شىمالدىكى رايونلارنىڭ سودىسىنى بىر-بىرىگە باغلاپ تۇرىدۇ. ھىجاز ناھايىتى مۇھىم جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىككە ئىگە بولۇپ، بۇ يەردىكى مەككە ئەڭ مەشھۇر شەھەر ھىسابلىنىتتى. ھىجازنىڭ جەنۇبىي قىسمى يەمەن بولۇپ، يېرىم ئارالنىڭ غەربىي جەنۇب بۇرجىكىگە جايلاشقان. تارىختىن بۇيان باي - مۇنبەت زېمىن دەپ ئاتىلىپ كەلگەن يەمەن، ھىندىستان ۋە يېقىن شەرقتىكى ھەرقايسى رايونلار بىلەن ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىللىك سودا ئالاقىسىغا ئىگە ئىدى. يەمەننىڭ شەرقىي قىسمى جەنۇبتىكى دېڭىز ياقىسىنى بويلاپ سوزۇلغان تاغ تىزمىلىرى بولۇپ، شەرقىي چېتىدە ئومماننىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ سوزۇلغان ھەيۋەتلىك بىر تاغ تىزمىسى بار. دېڭىز بويلاپ جايلاشقان بۇ تاغ تىزمىلىرى دېڭىز-ئوكيانىدىن كېلىۋاتقان ئىللىق ۋە نەم ھاۋا ئېقىمىنى توسۇۋالغاچقا، يېرىم ئارالنىڭ قۇرغاق، ھۆل - يېغىن ئاز بولۇش، ئېگىزلىك چۆلىنى ئاساس قىلىشتەك ھاۋا كىلىماتى شەكىللەنگەن. بۇ چۆللۈكلەر ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) نېفۇد چۆلى: يېرىم ئارالنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، قۇمى كۆپ، يۇمشاق، دەريا ئېقىنى يوق، پەقەت ئاندا - ساندا قۇدۇق ۋە بۇلاقلىرى بار، قىشلىقى ھۆل - يېغىن كۆپ، ياز پەسلى قۇرغاق ئىسسىق. ئاھالىسى ئاساسەن كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بەدەۋىلەر.

(2) رۇب ئەل خالى چۆلى: شىمالدا نېفۇد چۆللۈكىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا دېڭىز ياقىسىدىكى تاغلىققىچە، شەرقتە پارس قولتۇقىغىچە سوزۇلىدۇ، پۈتۈنلەي قىزىل قۇم بىلەن قاپلىنىپ

تۇرىدۇ. يامغۇرلۇق پەسللەردە، بۇ جايىنىڭ ئوت - چۆپلىرى ناھايىتى بولۇق ئۆسىدىغان بولغاچقا، بەدەۋىلەرمۇ مۇشۇ جايدا چارۋا-مالىلىرىنى يايلىتىدۇ. ئەمما يازلىقى ئوت - چۆپلەر ئىسسىقتا قۇرۇپ كېتىدىغان بولغاچقا، كىشىلەر بۇ جايغا كەمدىن-كەم ئاياغ باسىدۇ.

(3) قارا تاش چۆللۈكى: ئاساسلىقى ئوتتۇرا قىسمىدىكى ناجىد ئېگىزلىكى بىلەن غەربتىكى مەدىنەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تاغلىق رايونلارغا جايلاشقان. بۇ بىرخىل تاغ جىنسى چۆللۈكى بولۇپ، سىرتقى يۈزىنى يانار تاغدىن ئېقىپ چىققان بىر قەۋەت ماگما ئۆزۈندىلىرى قاپلىغان بولغاچقا ھېچقانداق گىياھ ئۈنمەيدۇ.

تەبىئىي شارائىت جەھەتتىكى پەرق بىلەن جۇغراپىيىلىك جايلىشىشتىكى ئوخشىماسلىق ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھەرقايسى رايونلارنىڭ تەرەققىيات جەھەتتىكى تەڭپۇڭسىزلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يېرىم ئارالنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ھۆل - يېغىن مول بولۇپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا ماس كېلىپلا قالماستىن، دېڭىز يولى سودىسى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى زور جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىككە ئىگە بولغاچقا قەدىمدىلا ناھايىتى يۇكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە ئىدى. يېرىم ئارالنىڭ شىمالىمۇ مەدەنىيىتى تەرەققىي تاپقان رايونلار بىلەن قوشنا بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۆستىگە شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان قاتناش لىنىيىسىگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن تارىختا بۇ رايوندا بىر قىسىم ھاكىمىيەتلەرمۇ بارلىققا كەلگەن. ئەمما، ئارالنىڭ كەڭ ئوتتۇرا قىسىم رايونلىرى، بولۇپمۇ ھىجاز ۋە ناجىد رايونلىرى ئۆزۈن مۇددەتكىچە قالاق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە توختاپ قالغان بولغاچقا، بۇ جايدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بەدەۋىلەر تارقاق ۋە تەرتىپسىز ھالەتتە ياشاپ كەلگەنىدى. جەنۇب بىلەن شىمالنى تۇتاشتۇرىدىغان سودا يولى بۇ

جاينى كېسىپ ئۆتۈپ، تارقاق بوستانلىقلاردا ئاندا - ساندا سودا يولى شەھەرچىلىرىنى شەكىللەندۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار خەلقئارا سودا يولىنىڭ بىر ئوتتۇرا يول بېكىتى بولۇش بىلەنلا چەكلەنگەچكە ئۇلارنىڭ تەقدىرىنى توشۇلۇۋاتقان مالىلارنىڭ ئاز كۆپلۈكى بەلگىلەپ كېلىۋاتاتتى. IV ئەسىردىن كېيىن غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرىدىغان سودا يولى مىسىر ۋە قىزىل دېڭىزدىن ياكى ئېفرات دەرياسى بىلەن پارس قولتۇقىدىن ئۆتىدىغان بولغاندىن كېيىن، ئەرەب جەمئىيىتى بۇنىڭ ناھايىتى چوڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى، ئىقتىسادىي جەھەتتە زاۋاللىققا يۈزلەندى، ئىلگىرىكى شەھەر ۋە سودا رايونلىرى چۆلدەرەپ يوقۇلۇشقا يۈز تۇتتى، بەدەۋىلەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىقى سودا ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئورنىنى دەسسەپ، قەبىلە تۈرمۈشى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى.

بەدەۋىلەرنىڭ جەمئىيەت ئاساسى ئۇرۇقداشلىق تەشكىلى بولۇپ، بۇنى مۇشەققەتلىك تەبىئىي شارائىت بەلگىلىگەنىدى. ئۇلار ياشاپ كېلىۋاتقان ئوتتۇرا، شىمالىي رايونلارنىڭ كۆپىنچىسىدە چۆللۈك ۋە ئۆسۈملۈك يېپىنچىسى ناھايىتى شالاڭ بولغاچقا، پەقەت بىر قىسىم ئۇششاق چارۋىلارنى ۋە تۆگىلەرنى باققىلى بولاتتى. شۇڭا ئۇلار ئوت - چۆپ ۋە سۇ قوغلىشىپ كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى. بىر چېدىر بىر ئائىلە بولۇپ، قانداشلىق مۇناسىۋەتكە ئاساسەن بىرقىسىم ئائىلىلەر بىرلىشىپ ئۇرۇقداشلىقنى، ئورتاق ئەجدادقا ئېگە ئۇرۇقداشلار يەنمۇ ئىلگىرىلەپ قەبىلىنى شەكىللەندۈرەتتى. قەبىلە بەدەۋىلەرنىڭ تۈپ ئىجتىمائىي، ھەربىي تەشكىلى بولسىمۇ، ئەمما قەبىلىلەرنىڭ ئىتتىپاقىنى باغلاپ تۇرغان ئەڭ مۇھىم ئامىل يەنىلا قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئىدى، ھەتتا بىر قىسىم چوڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىمۇ بىرخىل قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئەۋلادلارنى بىر-بىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇپ،

پۈتكۈل ئىتتىپاقتىكى خەلقنى بىر قەۋمگە ئۇيۇشتۇراتتى. ئەمما ھەممە بىر ئائىلە بولۇشتەك بۇ خىل ھېسسىيات پۈتكۈل ئەرەب مىللىتىگە ئورتاق ئەمەس ئىدى. قەبىلىنىڭ سىرتىدا ئورتاق مەنپەئەت ۋە ئورتاق ھوقۇق بولمىغاچقا كىشىلەر قەبىلىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدە يوسۇنلىرىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ كەتمەيتتى. بەدەۋىلەرنىڭ نەزىرىدە ئۆز قەبىلىسىدىكىلەردىن باشقىلار دۈشمەن ھېسابلىناتتى. باشقا قەبىلىدىكىلەرنى تالان-تاراج قىلىش تۇرمۇشنىڭ يېتەرسىزلىكلىرىنى تولدۇرۇشتىكى ئىقتىسادىي ۋاستە بولۇپلا قالماي، بىرخىل ئىجتىمائىي ئادەت—جەسۇرلۇق ھېسابلىناتتى. شۇڭا قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇش ھەمىشە بولۇپ تۇراتتى. قان - قېرىنداشلارنىڭ قىساسىنى ئېلىش بەدەۋىلەر ئۈچۈن مۇقەددەس بۇرچ ھېسابلىناتتى. سۇ، ئوتلاق، چارۋا ماللارنى تالىشىشتىكى كەسكىن كۈرەش قەبىلىلەر ئارىسىدا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىدىغان ئۆچمەنلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى.

ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرىكى يۈز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، بەدەۋىلەر قەبىلىلەر ئۇرۇشىنىڭ قاينامىلىرىدا ئۆزۈۋاتقان بولۇپ، ئىجتىمائىي فورماتسىيە جەھەتتە ئومۇمەن ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى ياكى قەھرىمانلىق دەۋرىدە تۇرۇۋاتاتتى. بۇ مەزگىلدە، ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى بىلەن پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ۋە ئۇلارنىڭ بېقىندىلىرى ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا باش كۆتۈرۈپ چىققاچقا، ئەرەب كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز سىرتقا كۆچۈش دولقۇنى توسقۇنلۇققا ئۇچراۋاتاتتى، ئەمما جەنۇبتىكى ئەرەب قەبىلىلىرى داۋاملىق شىمالغا كۆچۈۋاتاتتى. بۇ ئەھۋال ئوتتۇرا ۋە شىمالىي رايونلار ئاھالىسىنىڭ نىسپىي زىچلىشىشىنى، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ نىسپىي مۇقىم بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ،

ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشىنى، قەبىلىلەر ئارىسىدىكى تەپرىقچىلىك ھالىتىنىڭ يوقىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى، نەتىجىدە قانداشلىق قىساسى ۋە قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇش - تالاش بايلىقنى كۆزلىگەن تالان-تاراجىقا ئۆزگەردى ھەم بارغانسېرى ئەۋج ئىلىپ تېخىمۇ ئەشەددىيلىشىپ كەتتى. ئەڭ مۇھىمى شۇكى، بىر ئۇرۇقتىن بولغان ئوخشىمىغان قەبىلىلەر ئارا يۈز بېرىۋاتقان قانداشلىق ئۆچمەنلىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ پارچىلىنىشىنى تېزلەتتى. بۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدىغان تالان - تاراجلار بىلەن دەھشەتلىك ئۇرۇشلار كەڭ قەبىلىلەرنى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا، كىچىك قەبىلىلەر ئەڭ كۆچلۈك قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىشكە مەجبۇر قىلدى. بۇ ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ تېخىمۇ چوڭ كۆلەملىك بىرلىككە كېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇرۇش مالىمانچىلىقى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقۇۋەتلەردىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قەبىلىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان بىر نوپۇزنى تۇرغۇزۇش تەلىپى تۇغۇلدى. ئەرەب جەمئىيىتىنىڭ بۇ خىلدىكى قەبىلىدىن مىللەت ۋە دۆلەتكە تەرەققىي قىلىش ۋەزىيىتى، ئىسلام دىنىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئۇچۇن تارىخىي ئالدىنقى شەرتنى ھازىرلاپ بەردى.

قەبىلىلەر ئارا تۇرلۇك زىددىيەتلەر مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەرەبلەردە ئۆزلۇكىدىن بىر مىللەت بولۇپ شەكىللىنەلەيدىغان ئاڭ يەنىلا مەۋجۇت ئىدى. بۇ ئۇلاردا شېئىر - نەزىمدىن ئىبارەت ئورتاق روھىي بايلىقنىڭ بولغانلىقىدىن ئىدى، يەنە كېلىپ قەبىلىلەر ئۇرۇشى جەريانىدا ئەرەب شېئىر - قوشاقلىرى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. بەدەۋىلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، تىل قەدىمدىن تارتىپ تەبىئەتتىن ھالقىغان مەلۇم قەدىمىي سېھرىي كۈچنى ساقلاپ

كەلگەن نەرسە بولۇپ، شېئىر - قوشاقلار بولسا بىر كۆچلۈك قەبىلىدە كەم بولسا بولمايدىغان قورال ھېسابلىناتتى. كلاسسىك شېئىر - قوشاقلارنىڭ تەرەققىياتى يېرىم ئارالدا قەبىلىلەرنىڭ تار دائىرىلىكىتىلىرىدىن ھالقىغان ئورتاق مىللىي تىلنى ۋۇجۇدقا چىقارغاندى. ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەن 100 يىلغا يېقىن مەزگىلدە بۇ خىل شېئىر - قوشاقلار ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە تارقىلىش شەكلى ئارقىلىق، ئەرەبلەر بىلەن باشقا قوۋمدىكىلەرنى روشەن پەرقلەندۈرۈپ، ئەرەبلەرنىڭ ئورتاق مىللىي ئېڭى ئۆچۈن ئاساس سالدى.

VI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، خەلقئارا سودا يولىدىكى يەنە بىر قېتىملىق ئۆزگىرىش ئەرەب يېرىم ئارىلى ئۆچۈن يېڭى ھاياتىي پۈرسەت ۋە گۈللىنىش ئېلىپ كەلدى. ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى بىلەن پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇش ئېفرات دەرياسى بىلەن پارس قولتۇقىدىن ئۆتىدىغان سودا يولىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ۋىزانتىيە بىلەن مىسىر ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي مەزھەپلەرنىڭ كۈرىشى نىل دەرياسى بىلەن قىزىل دېڭىزدىن ئىبارەت سۇ يولى قاتنىشىنى سۇسلاشتۇرۇپ قويغاچقا سودىگەرلەر ئىلاجسىز سۇرىيەدىن باشلىنىپ ھىجاز ئارقىلىق يەمەنگە ئۆتىدىغان كونا سودا يولىغا قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن ھىجاز رايونى قايتىدىن گۈللىنىشكە باشلىدى. بۇ مەزگىلدە جەنۇبتىكى يەمەن ئاللىقاچان پارچىلىنىپ يات قوۋملەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتكەندى. شىمالدا بىر مەھەل گۈللەنگەن ئەرەب خاندانلىقلىرىمۇ يوقىلىپ ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ئىقتىسادىي مەركىزى غەربكە يۆتكەلدى ۋە ھىجاز رايونىدىكى مەككە، مەدىنە ۋە تائىف قاتارلىق سودا يولى شەھەرلىرى كۈندىن-كۈنگە

ئاۋاتلىشىشقا باشلىدى. ئەمما بۇ شەھەرلەردە ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرىدىغىنى يەنىلا چوللۇق رايونلارنىڭ تۇرمۇش پرىنسىپى ئىدى. بۇ جايلاردىكى ئاھالىنىڭ كۆپىنچىسى ئولتۇراقلاشقىنىغا ئۇزۇن بولمىغان بەدەۋىلەر بولۇپ، ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا ھەرقايسى ئۇرۇقداشلىق تەۋەلىكى بويىچە توپلىشىپ ياشايتتى، بىر-بىرىگە بېقىنمايتتى. پەقەت مەككىدىلا بۇخىل ئىجتىمائىي پرىنسىپ بىرقەدەر ئاجىزلاشقان بولۇپ، كىشىلەر كەبە ۋە ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن گۇللەنگەن سودا-سېتىق ئىشلىرى سەۋەبىدىن ئورتاق پايدا-زىيان مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. مەككىنىڭ قەدىمدىلا مۇقەددەس جاي ۋە سودا-سېتىق مەركىزى دېگەن مەشھۇر نامى بار بولۇپ، V ئەسىردىن كېيىن قۇرەيشلەرنىڭ كونتروللىقىدا تۇرۇۋاتاتتى، قورەيشلەر يۆتكەش سودىسى بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا ئارالدىكى ئىچكى بازار سودىسىنى تەرەققىي قىلدۇردى. چەكلەنگەن جاي ۋە چەكلەنگەن ئاي دېگەن قائىدە-يوسۇنلار كاپالەتكە ئىگە بولدى. ئەرەبلەر ھەرىيلى تۆت ئاي بۇلاڭ-تالاڭ قىلىنىشتىن ۋە قىرغىنچىلىق قىلىنىشتىن ساقلىنىپ، مەككىگە بىخەتەر بېرىپ ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان بولدى. بۇ پائالىيەتلەردە مەككىدىكى كەبىنى قوغدىغۇچى، شۇنداقلا بازارلارنىڭ باشقۇرغۇچىسى بولغان قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ ئۇستۇنلۇك ئورنى تېخىمۇ گەۋدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى تەسىر كۈچى ۋە ئابرۇيى تېخىمۇ زورىيىشقا باشلىدى.

VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە مەككە، ھىجاز ۋە قىزىل دېڭىز يېقىنىدىكى رايونلارنى كونترول قىلىپ بىردىنلا ئارالنىڭ غەربىدىكى سودا مەركىزىگە ئايلاندى. مەككىنىڭ گۈللىنىشى ۋە بازارلىرىنىڭ ئاۋاتلىشىشى شەھەرلەر بىلەن كۆچمەن چارۋىچى

قەبىلىلەر ئارىسىدىكى بېقىندىلىق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى تەرەققىي قىلدۇردى. كېيىنچە ھالدا نۇرغۇنلىغان قەبىلىلەرنىڭ يېغىلىدىغان جايغا ئايلاندى. ئەرەبلەرنىڭ مىللىي ئۇيۇشۇشچانلىقى شۇنىڭدىن ئىبارەت كۈچىيىشكە باشلىدى.

ئىسلام دىنى ۋۇجۇدقا كېلىشتىن ئىلگىرى ئەرەبلەرنىڭ دىنى يەنىلا قەبىلىۋى دىنلار ئىدى. ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا چوقۇنىدىغان ئىلاھلىرى بار ئىدى، شۇنداقلا باشقا قەبىلە ئىلاھلىرىنىڭ ئۆز دائىرىسى ئىچىدىكى ھوقۇقىنىمۇ ئېتىراپ قىلىشاتتى. ئىلاھلارنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇقىم تۇرۇشلۇق جايى بولۇپ، ئادەتتە تاش، گىياھ، بۇلاق ياكى ئۆكۈر قاتارلىقلار ئۇلارغا سىمۋول قىلىناتتى. دىنىي مۇراسىمنىڭ يادروسى نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈش ئىدى. بۇ خىل مۇراسىم ئارقىلىق ئىلاھ بىلەن قەبىلە ئوتتۇرىسىدا قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلدى دەپ قارىلىپ، ئىلاھ قەبىلىنىڭ باش پاناھىغا، ئاتا - بوۋىسىغا ئايلاندۇرىلاتتى. بەزى ئىلاھلارغا ئوخشىمىغان قەبىلىلەرمۇ چوقۇناتتى. بىر قەبىلە كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئەسلىدىكى ئىلاھ شۇ جايدا قالدۇرىلاتتى، كۆچۈپ كەلگەن باشقا قەبىلىلەر ئۇنىڭغا تاۋاپ - تەزىم قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ ئاساسلىق ئىلاھلار تەدرىجىي ھالدا بىرنەچچە قەبىلىنىڭ مۇئەييەن پەسلىدە ئورتاق سەجدە قىلىدىغان ئوبيېكتىغا ئايلاندى. بەدەۋىلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم تاۋار مەركىزى ھىجازدا بىرنەچچە مۇقەددەس جاي بولۇپ، بەدەۋىلەر دائىم يىراق يەرلەردىن مەككىگە كېلىپ تاۋاپ قىلاتتى، كەبە ۋە ئاراپات تېغىنى ئايلىنىش مۇراسىملىرى، شۇنداقلا كەبە ئەتراپىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان قۇربانلىق قىلىش مۇراسىملىرىغا قاتنىشاتتى.

ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ دىنىي مەدەنىيىتى ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا سىرتتىن كەلگەن يەھۇدىي دىنى ۋە خرىستىئان

دىنلىرىنىڭ بىر خۇدالىق ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراشتىنمۇ خالىي بولالمىدى. ناھايىتى ئىلگىرىكى سۇلايمان (سولومون) دەۋرلىرىدىلا يەھۇدىي دىنى ئەرەبلەر بىلەن ئۇچراشقانىدى. تەخمىنەن I ئەسىردە يەھۇدىي دىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىغا كىرىشكە باشلىغان ھەم ئارالنىڭ جەنۇبىدا ناھايىتى زور تەسىر قوزغىغانىدى. ئارالنىڭ غەربىي شىمالىدا تەشكىلىي تۈزۈمى چىڭ، توپ ئولتۇراقلاشقان يەھۇدىي مۇخلىسلىرىنىڭ يېڭا ئىگىلىك ئىجتىمائىي تەشكىلاتى بارلىققا كەلدى. يەھۇدىي دىنى ئەرەب مەدەنىيەت تۈرمۇشىدا مۇھىم ئورۇنغا ئۆتتى. يەھۇدىيلارنىڭ بىر خۇدالىق دىن تەلىماتى ۋە تارىخىي رىۋايەتلىرى ئەرەبلەرگە يېڭى دىنىي قاراش ۋە ئۇقۇملارنى ئېلىپ كېلىپ، پارچىلىنىشقا يۈزلىنىۋاتقان قەبىلە دىنلىرىغا قانتتىق زەربە بەردى. ئەمما يەھۇدىيلارنىڭ باشقىلارنى چەتكە قېقىشتەك ئەنئەنىۋى چۈشەنچىسى تۈپەيلىدىن يەھۇدىي دىنىنىڭ ئەرەب قەبىلىرى ئارىسىدىكى تەسىرى دېگەندەك چوڭقۇرلىشالمىدى. پەقەت شەھەر-بازارلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى. خرىستىئان دىنى پەيدا بولغان كۈندىن تارتىپ ئەرەب يېرىم ئارىلىغا تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى. IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى يېرىم ئارالنىڭ شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان غەسسانىيلار خاندانلىقى خرىستىئان دىنىنىڭ مونوفىزم مەزھىپىگە چوقۇنۇشقا باشلىدى. VI ئەسىرنىڭ باشلىرى يېرىم ئارالنىڭ جەنۇبىدىكى خەجران خرىستىئان دىنىنىڭ مۇھىم دىن تارقىتىش نۇقتىسىغا ئايلاندى. خرىستىئان دىنىنىڭ يېرىم ئارالنىڭ جەنۇبىغا تارقىلىشى ئابىسسىنلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. شىمالدا بولسا ژىزانتىيە ئىمپېرىيىسى غەسسانىيلار پادىشاھىنى تۈتۈش كويىدا يۇرۇۋاتقان ھەم مونوفىزمغا ئۇزۇن مۇددەت بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىقى سەۋەبلىك خرىستىئان

دىنى ئەرەبلەر ئارىسىدا يامان تەسىر قوزغىدى. ئۇلار ئۇنى ھەمىشە تاجاۋۇزچىلىق، ئېتىقادتىن تېيىش بىلەن باغلاپ چۈشەندى. شۇبھىسزكى، بۇ خرىستىئان دىنىنىڭ تارقىلىشىغا زىيانلىق ئىدى.

ئەرەبلەردىكى مىللىي ۋە سىياسىي بىرلىكنىڭ تەدرىجىي ئىلگىرى سۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، دىن ساھەسىدىمۇ ئۇنىۋېرسالىشتۇرۇش، ئابستراكتلاشتۇرۇش ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. VI ئەسىرگە كەلگەندە، مەككىنى مەركەز قىلغان ھالدا قەبىلىلەردىن ھالقىغان يەرلىك ئىلاھلار بارلىققا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە كىشىلەرنىڭ ئەڭ كۆپ ئېتىقاد قىلىدىغىنى مەككىلىكلەر "ئاللانىڭ قىزى" دەپ ئاتىۋالغان لات، ئۇسا ۋە مونا قاتارلىق ئۈچ ئايال ئىلاھ ئىدى. بۇ ئىلاھلارغا شۇنچىلىك كۆپ قەبىلىلەرنىڭ چوقۇنۇشى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى پارچىلانغانلىقىنىڭ دىنىي قاراشتىكى ئىنكاسى ئىدى.

قەبىلىدىن ھالقىغان يۇقىرىقى ئىلاھلاردىن باشقا ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى ئاللاھنىڭ ھەممىنى يارىتقۇچى قۇدرەتلىك ئىلاھ ئىكەنلىكى كىشىلەر تەرىپىدىن تونۇلغان ۋە قوبۇل قىلىنغانىدى. ئاللاھ ئەرەبلەرنىڭ نەزىرىدە ئەڭ قەدىمىي ئىلاھ، ھەممىنى يارىتقۇچى، ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان شەپقەتچى، ھەممىنىڭ گۈزۈاھچىسى، غەيرىي-مۇساپىرلارنىڭ باشپاناھى، خەتەردىن قۇتقۇزغۇچى يىگانە ئىلاھ ھېسابلىناتتى. ئەمما ئەينى ۋاقىتلاردا دىنىي مۇراسىم ۋە رېئال تۇرمۇشتا "كەبىنىڭ ئىگىسى" ھېسابلانغان ئاللاھ تېخى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتمىگەنىدى. كىشىلەر ئەڭ دەسلەپتە ھەممىگە قادىر ئاللاھقا ئىبادەت قىلماستىن بەلكى پەقەت ئۆزلىرىگە مۇناسىۋىتى ئەڭ يېقىن بولغان ئىلاھلارغا ئىبادەت قىلاتتى. ئەمما كېيىنچە بۇ خىل

ئىبادەتلەر ئەرەبلەرنىڭ دىنىي ئېڭىنى قانائەتلەندۈرەلمىدى. "دۇنيادا بىردىنبىر، ئەڭ ئۇلۇغ ئىلاھ—ئاللاھتۇر" دېگەن دىنىي چۈشەنچە كۈندىن-كۈنگە ئۇلغىيىشقا باشلىدى. بۇ خىل قاراشنىڭ تەرەققىياتى ئەسلىدىكى دىنىي ئاڭنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى ۋە يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ئىپادىلىدى. شۇنداقلا يەھۇدىي دىنى بىلەن خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىنى ئەكس ئەتتۈردى.

بۇ دەۋردە ئەرەب جەمئىيىتىدە خىرە ھالدىكى بىر خۇدالىق دىنىي قاراش بارلىققا كەلدى، شەخسىي ئېتىقاد ۋە ئىدەپ - ئەخلاققا تەلەپ-ئۇنۇش ئېڭى شەكىللەندى، قەبىلىدىن ھالقىغان، شەخسىنى قۇتقۇزغۇچى ئالەم ئىلاھىغا بولغان ئېتىقادقا بۇرۇلۇش باشلىنىپ بىر خۇدالىق دىنىنى بارلىققا كەلتۈرۈش تەقەززاسى كۈرۈلدى. يەھۇدىي، خرىستىئان دىنلىرىنىڭ ئەرەب يېرىم ئارىلىدا بەلگىلىك تەسىرى بولسىمۇ، ئەمما بۇ دىنلار يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ كىرىش خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشتەك كۈرۈنۈشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەرەب خەلقىنىڭ ھېسسىياتى بىلەن ئۇيغۇنلىشالمىدى، شۇڭا بەزى كىشىلەر دىنىي ساھەدە چوڭقۇر ئىزدىنىشكە كىرىشىپ، بىر خۇدالىق دىنىي ئېتىقاد ئىستىكىدە بولدى. بۇنداق جاپالىق ئىزدەنگۈچىلەرنى كېيىن مۇسۇلمانلار "نەپىلەر" ("ساداقەتمەنلەر") دەپ ئاتىدى. ئۇلار دەۋرىنىڭ ئۆزگىرىۋاتقانلىقىنى ئاللىقاچان تونۇپ يەتكەنىدى، تۇرلۇك دىنىي مەسىلىلەر ئۇلارنى چىرمىۋالغانىدى. ئۇلار بۇتقا چوقۇنۇشقا نەپرەتلىنەتتى، قىز بوۋاقلارنى تىرىك كۆمۈشتەك رەزىل ئىجتىمائىي ئادەتلەرگە رەددىيە بەردى، ھەتتا قەبىلە ئاقسۆڭەكلەر ئىمتىيازلىقىغا قارشى تۇردى. ئۇلار ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى دىنىي ئىسلاھاتنىڭ پىشۋالىرى بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە مۇئەييەن تەسىر

قوزغىدى.

مانا مۇشۇنداق شارائىتتا، يەنى VI ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا① مۇھەممەد پەيغەمبەر مەككىدىكى قۇرەيش قەبىلىسىدە دۇنياغا كەلدى.

قۇرەيش قەبىلىسى ئەسلىدە مەككىنىڭ ئەتراپىدا يېرىم چارۋىچىلىق، يېرىم سودا-سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن قەبىلە بولۇپ، V ئەسىرنىڭ ئاخىرى جەنۇبتىكى ئەرەبلەردىن مەككىنى تارتىۋېلىپ، جەنوبقا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە تەرەققىي قىلىپ مەخسۇس سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قەبىلىگە ئايلانغانىدى. قۇرەيش قەبىلىسى تەخمىنەن 20 ئۇرۇقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ يادرولۇق ئۇرۇقى مەككىنىڭ مەركىزى—كەبە ئەتراپىغا ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن، "ئىچكى قۇرەيىشلەر" ياكى "مۇقەددەس مەسچىت قۇرەيشلىرى" دەپ ئاتالدى ۋە مەككىنىڭ دىنىي ۋە سودا ھوقۇقىنى ئىگىلىدى. كەبە رايونىنىڭ سىرتىدا ئولتۇراقلاشقان باشقا ئۇرۇقلار "سىرتقى قۇرەيشلەر" دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭدىن باشقا قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى ياكى قارمىقىدىكى قەبىلىلەر مەككىنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن "قۇرەيش ئەرەبلىرى" دەپ ئاتالدى. كەبە مەككىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇ قۇرەيش قەبىلىسى ئىتتىپاقىنىڭ سىمۋولى بىدى. ھەرقايسى ئۇرۇقلار چوقۇنىدىغان مۇقەددەس تاشمۇ مۇشۇ جايغا قويۇلغان، قەبىلە مەسلىھەت كېڭىشىمۇ مۇشۇ جايدا تەسىس قىلىنغانىدى. ئەمما سودا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، بۇ خىل قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ۋاستە قىلغان ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى تەدرىجىي پارچىلىنىپ، ئۇرۇقداشلارنىڭ ئەسلىدىكى مۇناسىۋىتى كۈندىن-كۈنگە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. VI

ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، مەككىدىكى ئۇرۇقداش قەبىلىلەر ئارىسىدا باي - كەمبەغەللىكىگە بۆلۈنۈش ئېغىرلىشىپ، بىر قىسىم ئۇرۇقلار ئىقتىسادىي كۈچىدىن پايدىلىنىپ قەبىلە تەشكىلاتلىرىنى كونترول قىلىپ، مەنپەئەتنى دەپ ئۇرۇقداشلىق ئەخلاقىغا پىسەنت قىلمىدى، ئەنئەنىۋى كۆز قاراش ۋە ئادەتلەردە چىڭ تۇرغان ئۇرۇقلار بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ ئەسلىدىكى تەسىر كۈچىدىن قالدى.

مۇھەممەد پەيغەمبەر تۇغۇلغان ھاشىم ئۇرۇقى دەل شۇنداق ئاجىزلاشقان ئۇرۇق ئىدى. ھاشىم ئۇرۇقى گەرچە "ئىچكى قۇرەينىشلەر" دەپ ئاتالغان يادرولۇق ئۇرۇققا مەنسۇپ بولسىمۇ، مەككىدە تېخى يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە ئەمەس ئىدى. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئاتىسى ئابدۇللا ئۇششاق تىجارەتچى بولۇپ، مۇھەممەد پەيغەمبەر تۇغۇلۇشتىن بۇرۇن سودا سەپىرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن، ئانىسى ئۇ ئالتە ياشقا كىرگەندە بەختكە قارشى قازا تاپقانىدى. مۇھەممەد پەيغەمبەر بوۋىسى ئابدۇل مۇتەللىپ ۋە تاغىسى ئەبۇتالىپنىڭ تەربىيىسى بىلەن چوڭ بولغانىدى. ئۇ مەكتەپ يۈزى كۆرمىگەن بولۇپ، ياشلىق دەۋرىدە باشقىلارنىڭ چارۋىسىنى باقتى، كارۋانلارغا قوشۇلۇپ پەلەستىن ۋە سۇرىيەلەرگە باردى. 25 يېشىدا شۇ جايدىكى دۆلەتمەن تۇل ئايال خەدىچەنىڭ ياللىشى بىلەن ئۇنىڭ سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ، پەۋقۇلئادده تالانتىنى كۆرسەتتى. بۇ دۆلەتمەن ئايال ئالدىنقى ئىككى ئېرىنىڭ بايلىقىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ سودا ئىشلىرىنى مۇستەقىل باشقۇرۇپ كەلگەنىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا خەدىچە 40 ياشقلارغا كىرىپ قالغان بولسىمۇ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سېھرىي كۈچىگە مەپتۇن بولۇپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن توي قىلىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ نىكاھ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ

تۇرمۇشىنى ئۆزگەرتىپ ئۇنىڭ كېيىنكى دىنىي پائالىيەتلىرىنى كۈچلۈك مەدەت ۋە چوڭ تەسىر بىلەن تەمىن ئەتتى.

مۇھەممەد پەيغەمبەر ناھايىتى زېرەك سودىگەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قىزىقىدىغىنى دىنىي ئىزدىنىش ئىدى. ئۇنىڭ دەسلەپكى ئەھۋاللىرى توغرىلىق ماتېرىيال يوق. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ 40 ياشلارغا كىرگەندە، دائىم مەككە شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى ھىرا غارىدا كېچە-كۈندۈز چوڭقۇر ئوي - پىكىرلەرگە چۆمگەن ھالدا ئىستىقامەت قىلغان. مۇسۇلمان رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلىشچە، 610-يىلىنىڭ بىر ئاخشىمى مۇھەممەد پەيغەمبەر چوڭقۇر ئوي-پىكىرگە پېتىپ كەتكەن چاغدا ئاللاھتىن ۋەھىي كېلىپ، پەرۋەردىگارى ئاللاھنىڭ ئەلچىسىگە ئايلانغان②. شۇنىڭدىن باشلاپ مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۆزىنىڭ يېقىن دوستلىرى ئارىسىدا مەخپىي ھالدا دىن تارقاتتى. ئايالى خەدىچە بىرىنچى بولۇپ مۇسۇلمان بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن نەۋرە ئىنىسى ئەلى، قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنغان زەيد، يېقىن دوستى ئابابەكرى قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئىشەنچلىك مۇرىتلىرى بولۇپ قالدى. تەخمىنەن ئۈچ يىلدىن كېيىن مۇھەممەد پەيغەمبەر ئاشكارا دىن تارقىتىشقا باشلىدى. ئۆلگەنلەرنىڭ تىرىلىدىغانلىقى ۋە ئاخىرەتلىك سوراق دەسلەپكى تارقىتىلغان دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ يادروسى ئىدى، ئۇ پايدىنى كۆرسە ئەسلىنى ئۇنتۇيدىغان، يېتىم-يېسىرلارنى بوزەك قىلىدىغان رەزىللىكلەرگە ئەجەللىك زەربە بەردى؛ ئۇ دۇنيادىكى سوئال - سوراقنىڭ شەخسلەرنىڭ ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىدىن ئالىدىغان ھېساب- كىتاب ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى، ئۇ بەندىلەرگە ئاللانىڭ ئىرادىسى بويىچە ياشىسا ساۋابقا ئېرىشىپ، ئاخىرەتتە جەننەتكە كىرىدىغانلىقىنى، دىنغا ئىشەنمەيدىغان گۇمراھلارنىڭ جازالىنىپ دوزاخنىڭ دەھشەتلىك ئازابىنى تارتىدىغانلىقىنى قايتا-قايتا تەبلىغ قىلىدى. بۇنداق دىنىي تەلىمات مەككىدىكى رېئال جەمئىيەتكە

كېيىن، جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدا ياشاۋاتقان، تۇرمۇشقا ئۇمىدسىز قارايدىغان خەلقنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشتى، ئەكسىچە مەككىدىكى ئاقسۆڭەك ۋە بايلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. مۇھەممەد پەيغەمبەرنى تاغىسى ئەبۇتالىپ ئۆز ھمايىسىگە ئالغاچقا مەككە ئاقسۆڭەكلىرى جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىن چىققان مۇرتىلارغا ۋەھشىيلەرچە زىيانكەشلىك قىلىشقا باشلىدى. كۈتۈلمىگەن زىيانكەشلىكتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مۇھەممەد پەيغەمبەر يۆتكىلىش يولىنى تاللاشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان سادىق ھەمراھلىرىنى ئافرىقىنىڭ ئەبەير شەھىرىگە ماڭدۇرۇۋېتىپ، ئۆزى قەبىلىداشلىرىنىڭ ھمايىسىدە مەككىدە داۋاملىق دىن تارقاتتى. بۇ مەزگىلدە مەككىدە ناھايىتى يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە بولغان ئۆمەر قاتارلىق مۇھىم شەخسلەر مۇسۇلمان بولۇپ، قىيىن ھالەتتە قالغان مۇھەممەد پەيغەمبەرگە زور مەدەت بەردى. ئەمما بۇ يېڭى دىننىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىشىدەك قىيىن ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتەلمىدى. ئارقىدىنلا، 619 - يىلىغا كەلگەندە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەڭ كۈچلۈك قوللىغۇچىسى بولغان بوۋىسى ئەبۇتالىپ بىلەن ئايالى خەدىچە ئارقا-ئارقىدىن ئالەمدىن ئۆتۈپ، ۋەزىيەت تېخىمۇ قىيىنلاشتى ۋە يېڭى دىن ھالاك بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. بۇ خىل شارائىت مۇھەممەد پەيغەمبەرنى ئۆز جەمەتىدىن ئايرىلىپ، قەبىلىدىن باشقا جايلارغا بېرىپ ئىسلام دىنىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا ئىزدىنىشكە مەجبۇر قىلدى.

مۇھەممەد پەيغەمبەر ئالدى بىلەن مەككىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تائىفنى تاللىۋالدى. بۇ جاي مەككىگە 120 كىلومېتىر كېلىدىغان بولۇپ، ھاۋا كېلىماتى يېقىشلىق، سۇيى مول، تۇپرىقى مۇنبەت، شۇنداقلا مۇھىم سودا شەھىرى ئىدى. سودا ئالاقىسىدا

تائىفدىكى ساقىغا قەبىلىسى بىلەن مەككىدىكى قۇرەيش قەبىلىسى ئوتتۇرىسىدا ھەمكارلىشىش ۋە رىقابەتلەر بولۇپ تۇراتتى. مۇھەممەد پەيغەمبەر تائىفقا كېلىپ ساقىغالارنىڭ قوللىشى ۋە قوغدىشىنى قوبۇلغا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، نەتىجىدە تىرىشچانلىقى بىكارغا كەتتى. كىشىلەر ئۇنى چۈشەنمىدى، ئۇنى مەسخىرە قىلىپ، چالما - كېسەك ئېتىپ ئۇنى قوغلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ نىيىتىدىن ۋاز كېچىپ مەككىگە قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولدى.

دەل مۇشۇ مەزگىلدە مەدىنىلىكلەر ئوتتۇرىغا چۈشتى. مەدىنە مەككىنىڭ غەربىي شىمالىغا 430 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى سودا يولىغا جايلاشقان بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ مۇھىم سودا بېكىتى بولۇپ كەلگەنىدى. كېيىنچە يەھۇدىي كۆچمەنلىرى ئۇ جايىنى مۇنبەت يېزا ئىگىلىك رايونىغا ئايلاندۇرغانىدى. VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، بەدەۋىلەرنىڭ ھەزرەج قەبىلىسى بىلەن ئەوس قەبىلىسى مەدىنەنىڭ ھاكىمۇتلەقلىقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، يەھۇدىي ئاھالىسىنى يېرىم بېقىندىلىق ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدى. كېيىنچە بۇ ئىككى ھوقۇقدار قەبىلە ئۆزئارا يەر-زېمىن تالىشىپ ئۇزۇن مۇددەت قىرغىنچىلىق قىلىشتى. 620-يىلدىن كېيىن، ئىسلام دىنى مەدىنىلىكلەر ئارىسىدا تارقىلىشقا باشلىدى، ئۇلار ئۇزۇن مۇددەت يەھۇدىيلار بىلەن بىللە ياشاپ، يەھۇدىيلارنىڭ بىر خۇدالىق دىنى ۋە ئاللانىڭ ئەلچىسى ھەققىدىكى ئۇقۇمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ كەلگەنلىكتىن مەككىلىكلەر، تائىفلىكلەرگە قارىغاندا ئىسلام دىنىنى ئاسانراق قوبۇل قىلدى. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ دىن تارقىتىش پائالىيىتى قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا دىنغا يېڭىدىن كىرگەن بۇ مۇرىتلار مۇھەممەد پەيغەمبەرنى مەدىنىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا چىللاپ، شۇ ئارقىلىق ئىككى

قەبىلە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇشنى پەسەيتىشنى ئۈمىد قىلىشتى.

مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەستايىدىل ئويلىنىپ، تولۇق تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن، 622 - يىلى يازدا بۇ تەكلىپكە قوشۇلدى ھەم مۇسۇلمانلارنى مەدىنىگە كۆچۈشكە سەپەرۋەر قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى تەخمىنەن ئۇچ ئاي ئىچىدە مۇسۇلمانلار ئۇن-تىنسىز ھالدا تۇركۈم تۇركۈملەپ مەككىدىن مەدىنە شەھىرىگە كۆچتى. مۇھەممەد پەيغەمبەر، ئاباباكرى، ئەلى قاتارلىقلار بولسا ئەڭ ئاخىرىدا قېلىپ، تاكى 9 - ئايغا كەلگەندىلا مۇھەممەد پەيغەمبەر ئاباباكرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوغلاپ تۇتۇشىدىن ساقلىنىپ مەدىنىگە كەلدى. شۇنداق قىلىپ ئەڭ ئاخىرى زور كۆلەملىك كۆچۈش ھەرىكىتى ھىجرەتنى تاماملىدى. بۇ ۋەقە ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن ئىسلام دىنى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. كېيىن 2 - ئەۋلاد خەلىپە ئۆمەر دەۋرىگە كەلگەندە، شۇ يىلنى يىل بېشى (7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى) قىلىپ ئىسلام دىنىنىڭ يىل ھېسابىغا باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ بېكىتتى.

مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۆزىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى قابىلىيىتى بىلەن قەبىلىلەر ئارىسىدىكى جەڭگە - جېدەلنى ھەل قىلىشقا ياردەم قىلالىغانلىقى ئۈچۈن مەدىنىلىكلەرنىڭ تەكلىپ قىلىشى ۋە قوبۇل قىلىشىغا سازاۋەر بولالىغانىدى، ئۇنىڭدىن قالسا ئۇ بىر يېڭى دىنىنىڭ ئىجادچىسى سۈپىتىدە مۇرىتلىرىنىڭ قىزغىن سۆيۈشىگە ۋە قوللىشىغا ئېرىشتى. مەدىنىلىكلەرنىڭ تۇركۈم - تۇركۈملەپ ئىسلام دىنىغا كىرىشى بىلەن مەدىنىدىكى ھەرقايسى ئۇرۇقلارنىڭ ئاقساقاللىرىمۇ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ پەيغەمبەرلىك ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. مەككىدىن كۆچۈپ كەلگەن

مۇسۇلمانلار "مۇھاجىرلار" دەپ ئاتالدى، مەدىنىدىكى مۇسۇلمانلار "ئەنسارىلار" دەپ ئاتالدى. مۇھەممەد پەيغەمبەر مۇھاجىرلار ۋە ئەنسارىلارنىڭ قوللىشى ھەمدە دىنىي ئاڭ فورماتسىيىسىنىڭ كۈچى بىلەن مەدىنىدە ئېتىقادنى ئاساس قىلغان، مەدىنىنىڭ رېئال تەلىپىگە ماس كېلىدىغان ئۇممانى (ئىجتىمائىي تەشكىلات) قۇردى. ئۇ مەدىنىدىكى ھەرقايسى قەبىلە تەشكىلاتلىرى بىلەن بىرقاتار كېلىشىملەرنى تۈزۈپ ئۇممانىڭ "نىزامنامىسى" قىلدى. "نىزامنامە"دە بەلگىلىنىشىچە، ئۇممانىڭ بىرلىككە كەلگەن ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرىدىن پەرقلىنىدىغان بولۇپ، قۇرەيشلەر ۋە مەدىنىدىكى مۇسۇلمانلار، شۇنداقلا ئۇلارغا بويسۇنىدىغان ھەمدە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە كۈرەش قىلىدىغان كىشىلەردىن تەركىب تاپقان. بۇ مەزگىلدە ئۇممانى پەقەتلا قانداشلىقى ۋە ئېتىقادى ئوخشىمىغان ئاھالىدىن قۇرۇلغان رايون خاراكتېرلىك تەشكىلات بولۇپ، كېيىنچە ئىسلام دىنى كۈچلىرىنىڭ زورىيىشى، تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىرلا ئېتىقادلىق مۇسۇلمان كوممۇناسىغا ئۆزگەردى. ئۇممانى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئىچكى ئۆچمەنلىكنى توسۇپ، ئىچكى تىنچلىقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىپلا قالماي قەبىلىلەر ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەڭشەپ، باي - كەمبەغەللىككە ئايرىلىش كەلتۈرۈپ چىقارغان زىددىيەتلەرنى پەسەيتتى، سىياسىي تەشكىلاتلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، سىرتقى دۈشمەنلەرگە تاقابىل تۇردى ۋە ھەربىي تەشكىلاتلىق خاراكتېرىنى نامايان قىلدى. ئۇممانىڭ بىرلىكىنى باغلاپ تۇرىدىغان ۋاستە قەبىلە ئىتتىپاقداشلىرىنىڭكىدەك قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولماستىن، بەلكى ئورتاق ئېتىقادنى ئاساس قىلغان رايون مۇناسىۋىتى ئىدى. ئاللا دىنىي نۇقتىدىن ئەڭ يۇقىرى ئۇممانى رەھبىرى بولۇپ، ئەلچىسى مۇھەممەد پەيغەمبەرگە چۈشۈرگەن

ۋەھىلىرى ئارقىلىق يۇكسەك نوپۇزىنى نامايان قىلاتتى. ئۇمما ئاللاننىڭ نامى بىلەن دۆلەت فۇنكسىيىسىنى يۈرگۈزەتتى. ئۇمما كېيىنكى خەلىپىلىك دۆلەت تۈزۈمىنىڭ دەسلەپكى شەكلى ئىدى.

مۇھەممەد پەيغەمبەر مەدىنىگە كۆچۈپ كېلىپ 2 - يىلى مەدىنىلىكلەرنى مەككىنىڭ سودا كارۋانلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا تەشكىللىدى، شۇنىڭدىن كېيىن مەككىلىكلەر بىلەن بولغان ئۇرۇش ئۈزۈلمىدى. مۇھەممەد پەيغەمبەر مەككىنى قىبلە قىلىشنى، كەبە (تەڭرىنىڭ ئۆيى) گە تاۋاپ قىلىشنى مۇقەددەس تۈزۈم قىلىپ بېكىتتى. شۇبھىسىزكى، ئىسلام دىنىدىكىلەر بۈتقا چوقۇنىدىغانلارنىڭ قولىدىن مۇقەددەس جاي مەككىنى تارتىۋالماقچى بولغانىدى. مۇھەممەد پەيغەمبەر بۇ نىشاندا ئاخىرغىچە چىڭ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما مەككىگە دەمالىلىققا ھۇجۇم قىلالمىدى. تاكى 628 -يىلىغا كەلگەندە مەدىنىدىكى يەھۇدىيلارنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇپ، ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەپ، مەككىلىكلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەندىن كېيىنلا، ئۇ ئاندىن تاۋاپ قىلغۇچى سالاھىيىتى بىلەن مەككىگە ئاتلاندى. نەتىجىدە مەككىلىكلەرنى ئون يىللىق ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى تۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى. مەككىدىكى قۇرەيشلەر مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تەبلىغ قىلىپ مۇرتىلىرىنى كۆپەيتىشىگە، بىر يىلدا بىرقېتىم مەككىگە كېلىپ تاۋاپ قىلىشىغا قوشۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بەدەۋىلەر تۈركۈملەپ مۇسۇلمانلار سېپىگە قوشۇلۇپ، مەككىنى بويسۇندۇرۇشقا پۈختا تەييارلىق كۆردى. ئىككى يىلدىن كېيىن مەككىلىكلەردە كېلىشىمگە خىلاپلىق قىلىش ئەھۋالى كۆرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، مۇھەممەد پەيغەمبەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ مەككىگە قوشۇن تارتتى. مەككىلىكلەر ھېچقانچە قارشىلىق كۆرسىتەلمەيلا تەسلىم بولدى. مۇھەممەد پەيغەمبەر غالىبلىق

سالاھىيىتى بىلەن مەككىگە كىرىپ بۇيرۇق بىلەن كەبىدىكى بۇتلارنى چاقتۇرۇۋەتتى. كەبىدىكى ھەجرۇل ئەسۋەد ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس بۇيۇمى قاتاردا ساقلاپ قېلىندى. شۇنداق قىلىپ ئەسلىدىكى بۇتقا چوقۇنىدىغانلارنىڭ مەركىزى بولۇپ كېلىۋاتقان جاي ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايىغا ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى زور دەرىجىدە كۈچەيىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى، بولۇپمۇ غەربىي شىمال رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنى ئاساسىي جەھەتتىن تىكلەندى.

مەككىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، مۇسۇلمانلار قوشۇنى تائىفتىكى ساقىغا قەبىلىسى بىلەن ناجىدتكى ھاۋاجىن قەبىلىسىنىڭ 30 مىڭ كىشىلىك بىرلەشمە قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مۇسۇلمانلار قوشۇنى شىمالدىكى سۇرىيە چېگرىسىغا يۇرۇش قىلىپ، ئۇ يەردىكى خرىستىئان، يەھۇدىي قەبىلىلىرىنى باش ئەگدۈردى. ئۇلار جان بېجى تاپشۇرۇش شەرتى ئاستىدا مۇسۇلمانلارنىڭ قوغدىشىغا ۋە ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ئېرىشتى. مۇسۇلمانلارنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى غەلىبىسى پۈتكۈل ئەرەب يېرىم ئارىلىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. 630 - يىلى ئوممان، ھەددام، يەمەن قاتارلىق يىراق جايلاردىكى ئەرەب قەبىلىلىرى ئارقا - ئارقىدىن ۋەكىل ئەۋەتىپ ئەل بولىدىغانلىقىنى ياكى كېلىشىمگە ئىمزا قويىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشكەنلىكى ئۈچۈن، ئىسلام دىنى تارىخىدا بۇ يىل "ئەلچىلەر يىلى" (ئام ئەل ۋۇفۇد) دەپ ئاتالدى. ئىسلام دىنى يېرىم ئارالنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا كېڭىيىپ، ئۇزۇل - كېسىل غەلىبە قىلدى.

ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي، 632 - يىلى 6 - ئايدا، مۇھەممەد

پەيغەمبەر ئالەمدىن ئۆتتى. يېڭىدىن ژۇجۇدقا كەلگەن ئىسلام دىنى بىلەن مەدىنە ھاكىمىيىتى يەنە خەۋپ - خەتەرگە دۇچ كەلدى. يېڭىدىن ئىسلامىيەتكە كىرگەن بىر تۈركۈم كىشىلەر تەۋرىنىشكە باشلىدى. ئەل بولغان نۇرغۇن قەبىلىلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ مەدىنە ھاكىمىيىتىنىڭ بۇيرۇقلىرىغا قارشى چىقىپ ئىسلامىيەتنىڭ مەجبۇرىيەتلىرىنى ئادا قىلىشنى رەت قىلدى. مۇشۇنداق خەتەرلىك پەيتتە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھايات چېغىدىكى يېقىن دوستى، ئىسلام دىنىدىكى مۇھىم زات ئابابەكرى ئۇنىڭ ۋارىسى بولۇپ خەلىپىلىككە سايلاندى. ئۇ مۇھەممەد پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدا بېكىتكەن تۈرلۈك سىياسەت ۋە پرىنسىپلارنى قەتئىي تەۋرەنمەي ئىجرا قىلىپ كەڭ مۇرىتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇردى، مەدىنە ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىنى مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن "خاۋارىجلار"غا قاتتىق سىياسەتلەر ئارقىلىق تاقابىل تۇردى. ئۇ بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ھەرقايسى قەبىلىلەرنى تىنچلاندۇردى. شۇنداقلا ئىلگىرى ئەل بولمىغان قەبىلىلەرنى باش ئەگدۈرۈپ مەدىنە ھاكىمىيىتىنىڭ ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى قوغدىدى ۋە تۇرغۇزدى.

ئەرەب يېرىم ئارىلىغا بولغان ھۆكۈمرانلىق مۇستەھكەملەنگەندىن كېيىن، مەدىنە ھاكىمىيىتى سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك خاراكتېرىنى ئالغان "غازات"نى باشلىۋەتتى. بۇ ۋاقىتتا يېرىم ئارالنىڭ سىرتىدىكى ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى بىلەن پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ئۇزۇن مۇددەت ئۇرۇش قىلىپ ھالىدىن كەتكەن ھەم ئىچكى قىسمىدىكى ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ئۆتكۈرلىشىپ، سىياسىي كرىزىس ئېغىرلىشىپ كەتكەن ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقاچقا، ئىسلام دىنىنىڭ كېڭەيمىچىلىكى ئۇچۇن پايدىلىق تاشقى پۈرسەت يارىتىلغانىدى. 633 - يىلى كۇزدە، ئابابەكرى

ئىچكى ئۇرۇشنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن ئەسكىرىي كۈچىنى غەربكە يۆتكەپ، سۇرىيە ۋە پەلەستىنگە يۈرۈش قىلىپ، تىغ ئۇچىنى ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىگە قارىتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شەرقىي شىمالدىكى ئىراقنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىمۇ باشلاندى.

634 - يىلى ئابابەكرى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئىسلام دىنىنىڭ يەنە بىر تۇغرۇكى بولغان ئۆمەر خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلىپ سىرتنى بويسۇندۇرۇشنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى. غەربىي لىنىيىدە 635-يىلى مۇسۇلمانلار قوشۇنى سۇرىيىدە ۋىزانتىيە ئارمىيىسىنى ئارقا-ئارقىدىن مەغلۇپ قىلىپ دەمەشقنى باش ئەگدۈردى، 635-يىلى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتمەكچى بولۇۋاتقان ۋىزانتىيە قوشۇنىغا ئەجەللىك زەربە بېرىپ قەيسەرىيە ۋە ئېرۇسالىمدىن باشقا پۈتكۈل سۇرىيە-پەلەستىن تېررىتورىيىسىنى ئىگىلىدى. 638-يىلى يېرۇسالىممۇ مۇسۇلمانلار ئىشغالىيىتىدىكى مۇقەددەس جاي بولۇپ قالدى. 640 - يىلىغا كەلگەندە قەيسەرىيەمۇ ئاخىر تەسلىم بولدى. سۇرىيەنىڭ باش ئەگدۈرۈلۈشى مۇسۇلمانلار قوشۇنىنىڭ غەيرىتىگە غەيرەت قوشتى، شۇنداقلا يېڭىدىن بويسۇندۇرۇلغان بۇ رايونلار سىرتقا قارىتىلغان كېڭەيمىچىلىكنىڭ ئىستراتېگىيىلىك بازىسىغا ئايلاندى. قەيسەرىيە ئەل بولۇشتىن ئىلگىرى يەنى 639 - يىلى مۇسۇلمانلار قوشۇنى ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ "ئاشلىق ئىسكىلاتى" بولغان مىسىرغا يۈرۈش قىلىپ، ئارقىمۇئارقا غەلىبە قازانغانىدى. 642 - يىلى مۇسۇلمانلار قوشۇنى ئىسكەندىرىيەنى ئىگىلىدى. 642 - 643 - يىللىرى غەربكە يۈرۈش قىلىپ كىرىنائىكاغا بېسىپ كىرىپ، تىرىپولىدىكى بەربەرلەر قەبىلىسىنى ئەل بولۇشقا مەجبۇر قىلدى.

شەرقىي لىنىيىدە، 635 - يىلى يازدا، ئۆمەر ئەسكەر باشلاپ ئىراققا ھۇجۇم قىلىپ، ساسانىيلار ئىمپېرىيىسىگە شىددەتلىك

ھۆجۇم قىلدى. 637 - يىلى مۇسۇلمان قوشۇنى ساسانىيلارنىڭ خىللانغان قوشۇننى يېڭىپ، مۇھىم شەھەر كېسخوننى ئىگىلىدى ۋە ئىراق زېمىننىنى پۈتۈنلەي قولغا كىرگۈزدى. مۇسۇلمانلار قوشۇنى داۋاملىق شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، 640 - يىلى سۇرىيەنى بويسۇندۇرغان غەربىي لىنىيە مۇسۇلمانلار قوشۇنى بىلەن مىسوپوتامىيە تۈزلەڭلىكىدە ئۇچراشتى. "مۇنبەت ھىلال ئاي" نى بويسۇندۇرۇش پىلانىنى تاماملىغاندىن كېيىن، مۇسۇلمانلار قوشۇنى داۋاملىق شەرققە قاراپ ئىلگىرىلەپ، 642 - يىلى پېرسىيەنىڭ نىخاۋاند دېگەن يېرىدە يەنە بىر قېتىم ساسانىيلار ئىمپېرىيىسىنىڭ قوشۇننى يېڭىپ، ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن مۇسۇلمانلار قوشۇنى پېرسىيىگە تېزلىك بىلەن باستۇرۇپ كىردى. 651 - يىلى ساسانىيلار خانى مەرۋىگە قېچىپ كېتىۋاتقاندا ئۆلتۈرۈلدى. ساسانىيلار ئىمپېرىيىسى گۈمران بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىياغا باردىغان يول داغدام ئېچىلدى.

644 - يىلى ئۈمەر قەستكە ئۇچراپ قازا قىلغاندىن كېيىن، مەككىدىكى ھۆكۈمران ئۇرۇق—ئۇمەييە ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققان ئوسمان 3 - قارارلىق خەلىپىلىككە سايلاندى. بۇ مەككە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىكى بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تۈرلۈك زىددىيەتلەر كەسكىنلىشىشكە باشلىدى، سىرتقا قارىتىلغان زور كۆلەملىك ئۇرۇش بارا-بارا پەسكويغا چۈشۈپ قالدى. 656 - يىلى ئوسمان ئۆكتىچى مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئەلى ئىخلاسمەنلىرىنىڭ يۆلىشى بىلەن 4 - قارارلىق خەلىپىلىككە ئولتۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئىسلامىيەت دۇنياسىنى ئىچكى ئۇرۇش قاپلىدى. 661 - يىلى ئەلى قەستكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۇمەييە خانلىقى قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ، دەريا - دەريا قان

بەدىلىگە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى. ئىسلام دىنى شۇنىڭدىن كېيىن يېڭى بىر تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى.

§ 2 ئىسلام دىنىنىڭ غەربىي يۇرتقا تارقىلىشى

1. ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ شەرقتە تارقىلىشى

VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئەرەبلەر ئىسلام تۇغى ئاستىدا ساسانىيلار ئىمپېرىيىسىنى ناھايىتى تېز بېتچىت قىلىپ، شەرقتە خۇراسان رايونىغا بېسىپ كىردى. خەلىپىلىك بۇ جايدا خۇراسان باش ۋالىيى مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئەرەبلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەپ، شۇ ئاساستا تاجاۋۇزچىلىقنىڭ تىغ ئۇچىنى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قاراتتى.

بۇ مەزگىلدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدە ئىدى. VII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى زور دەرىجىدە قۇدرەت تاپقان تاڭ ئىمپېرىيىسى شىمالدىكى كۈچلۈك دۈشمىنى شەرقىي تۈرك خانلىقىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقىنىمۇ غولىتىپ، ئەسلىدىكى غەربىي تۈرك خانلىقىغا قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى ۋە ئۇ جايلارنى ئايماقلار مەھكىمىسى تەسىس قىلىش ئارقىلىق ئىدارە قىلدى. ئەمما VII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىدە رونىق تاپقان تۇبۇتلەر ئۆز تەسىرىنى غەربىي يۇرتقا كېڭەيتىپ تاڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن تىركىشىشكە باشلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىر مەزگىل تاڭ خاندانلىقىغا

قارام بولغان شەرقىي تۈرك خانلىقى قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ غەربكە كېڭەيدى، غەربىي تۈركلەرنىڭ ئون ئوق قەبىلىسىگە قاتتىق زەربە بېرىپ ئۇلارنى ئېغىر ھالسىرىتىپ قويدى. بۇ ئەھۋاللار تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھاكىمىيىتىنى كۆپ ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. يېرىم مۇستەقىل ھالەتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا يەرلىك ھاكىمىيەتلىرىمۇ ئۆزئارا جەڭگى-جىدەل بىلەن بولۇپ كەتكەچكە ئوبېيېكتىپ جەھەتتە ئەرەبلەرنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كىرىشگە پايدىلىق شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قىلىشى VII ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن باشلانغانىدى. ئەمما شۇنىڭدىن تارتىپ VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان يېرىم ئەسىر جەريانىدا بۇنداق تاجاۋۇزچىلىق ئاساسلىقى بايلىق توپلاش، تالان - تاراج قىلىش ۋە ئۇرۇش ئولجىلىرىغا ئىگە بولۇشنى مەقسەت قىلدى. 705 - يىلى ۋەلىد ئۇمەييە خاندانلىقىنىڭ خەلىپىلىكىگە ۋارىسلىق قىلدى ۋە ۋەلىد I دەپ ئاتالدى (705 - يىلىدىن 714 - يىلىغىچە خەلىپىلىكتە ئولتۇرغان). شۇنىڭدىن باشلاپ ئەرەبلەر ئىككىنچى قېتىملىق سىرتقا قارىتا بويسۇندۇرۇشنى باشلىۋەتتى. شۇ يىلى ۋەلىد I تونۇلغان ياش سانغۇن قۇتەيبە ئىبىن مۇسلىم ئەل بەخلىنى خۇراسانىنىڭ باش نايىب (ۋالىي) لىقىغا تەينىلەپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشنى رەسمىي باشلىدى.

قۇتەيبە ئەسلى ئۇمەييە خانلىقىنىڭ ھوقۇقدار ۋەزىرى بولۇپ، ئىراق ۋە شەرقىي رايون باش ئەمەلدارى ھەججاج (ھەججاج ئىبىن يۈسۈپ) نىڭ قول ئاستىدىكى يارامىلىق سانغۇن ئىدى. ئۇ مەرۋ (MarV) گە ئۆۋەتىلىپ خۇراسانىنىڭ باش نايىبلىقىغا تەينىلەنگەن يىلدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا لەشكىرىي يۈرۈش قىلدى. ئۇ ئالدى بىلەن توخارىستان رايونى ئارقىلىق تالىقانغا يۈرۈش قىلدى.

ئاندىن بەلخ ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ باشلامچىلىقىدا ساغانىيانىنى ئىگىلەپ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ قوشۇنىنى شۇمان ۋە ئەخرۇنغا يېتىپ كىردى، ئەمما بۇ يەردە ئۇلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. قۇتەيبە ئىلگىرىلەشكە ئامال قىلالماي لەشكەرلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، مەرۋدىكى بارگاھىغا قايتىپ كەلدى.

ئىككىنچى يىلى (706 - يىلى) قۇتەيبە قوشۇن باشلاپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ماۋارائۇننەھر (MaWaraal — Nahr)③غا ھۇجۇم قىلىپ، تىغ ئۇچىنى فانىكەند شەھىرىگە قارىتتى. ئەمما شەھەرگە يېقىن بارمايلا ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان فانىكەند لەشكەرلىرى بىلەن ماۋارائۇننەھردىكى ھەرقايسى يارەمچى قوشۇنلار تەرىپىدىن قورشۇۋلىنىپ ئىككى ئايدىن ئارتۇق قامىلىپ قالدى. كېيىن ئەرەب قوشۇنى سوغدىلار قوشۇنىنى يېڭىپ ۋە ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ فانىكەند شەھىرىنى قورشىۋالدى. ئىككى ئايغا يېقىن قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن سوغدىلار تەسلىم بولدى. ئەمما قۇتەيبە لەشكەرلىرىنى ئېلىپ بۇ جايدىن قايتىشىغا فانىكەند شەھىرى دەرھال قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، قېپ قېلىپ شەھەرنى ساقلاۋاتقان ئاز سانىدىكى ئەرەب لەشكەرلىرىنى قىرىپ تاشلىدى. قۇتەيبە بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، كەينىگە قايتىپ فانىكەند شەھىرىگە قايتا ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇلارنى شەپقەتسىز باستۇرۇش ئارقىلىق ئاخىر بۇ رايوننى باش ئەگدۈردى.

707 - يىلى قۇتەيبە ماۋارائۇننەھرگە قايتا ھۇجۇم قوزغاپ، ھەرقايسى رايونلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىغانلىقتىن ئىلاجسىز لەشكەر چېكىنىدۈردى. 708 - يىلىنىڭ باشلىرىدا قۇتەيبە ھەججاجنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن بۇخاراغا لەشكىرىي يۈرۈش قىلدى. بۇخارالىقلار قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكتىن ئۇ جايىنى ئالالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئارقا

سەپتىكى شۇمان ۋە تۇخارىستان قاتارلىق جايلاردا توپلاڭ كۆتۈرۈلگەچكە ئالدىراپ - تېنەپ مەرۋىگە چېكىنىپ، ئارقا سەپتىكى توپلاڭنى تىنچىتىشقا مەجبۇر بولدى.

711 - يىلى قۇتەيبە ئارقا سەپنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، قوشۇن تارتىپ خارەزىمگە ھۇجۇم قوزغىدى. ئەينى چاغدا خارەزىم پادىشاھى چىغان بىلەن ئىنىسى خورزاد ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ناھايىتى كەسكىن ئىدى. چىغان ئەرەبلەرگە قارام بولۇپ سېلىق تاپشۇرۇشنى شەرت قىلىپ قۇتەيبىدىن ياردەم سورىدى، قۇتەيبە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ خارەزىمگە بېسىپ كىرىپ، خورزادنى ئەسىر ئالدى ھەم يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ خامجىردنى بويسۇندۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ سەمەرقەندكە ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى ئەل بولۇشقا قىستىدى.

712 - يىلى قۇتەيبە مەرۋدىن يولغا چىقىپ، ئامۇ دەريادىن قايتا ئۆتۈپ، سىر دەريا ۋادىسىغا كىردى ۋە تاشكەنت، خوجەند، كاسان قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇردى. ئەمما قۇتەيبە مەرۋگە قايتىپ كېلىشىگە، ھەرقايسى جايلاردا يېڭىۋاشتىن ئىسيان كۆرۈرۈلدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرى شەرقىي تۈركلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ماۋارائۇننەھرگە لەشكىرىي يۈرۈش قىلدى. نەتىجىدە پەقەت سەمەرقەندلا ئەرەبلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا قالدى④. ھالبۇكى قۇتەيبە بۇنداق مۇقىمسىز ۋەزىيەتنى تىنچلاندۇرۇشقا يېتىشەلمەي قالدى. 714 - يىلى ئۇمەييە خاندانلىقىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەرنىڭ ئالمىشىشى قۇتەيبىگە تەھدىت ئېلىپ كەلگەچكە، ئۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ ئايرىم ھاكىمىيەت قۇرماقچى بولدى. نەتىجىدە قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن پەرغانىدە ئۆلتۈرۈلدى. شۇ يىلى ئۇ ئاران 47 ياشتا ئىدى.

قۇتەيبىنىڭ قىلىچ بىلەن بويسۇندۇرۇشىغا ئەگىشىپ ئىسلام

دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا تېز تارالدى. قۇتەيبە ئىسلام دىنىنىڭ ئاكتىپ تەشۋىقاتچىسى ئىدى. ئۇ بويسۇندۇرغانلىكى جايدا ئاھالىنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلاپ، زوروۋاستېر ۋە بۇددا دىنىلىرىنى قەتئىي باستۇردى. زوروۋاستېر ئىبادەتخانىلىرىنى، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى چاقىۋزدى. ئىسلام دىنىغا كىرىشنى خالىمىغان باشقا دىن مۇرتىلىرىنى تۇركۇملەپ قىرغىن قىلدى. ئىسلام دىنىغا كىرگەنلەرنى ئىسلام قانۇنى بويىچە ئادەم بېشىغا كېلىدىغان جان بېجىدىن كەچۈرۈم قىلدى. بۇ ئەھۋاللار تۆۋەن قاتلامدا تۇرمۇش كەچۈرىدىغان خەلقنە نىسبەتەن جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولغاچقا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زور تۇركۇم ئاھالە باجىدىن قېچىپ ئۆز دىنىنى ئىسلام دىنىغا ئۆزگەرتتى. بۇلار ئوبېيېكتىپ جەھەتتە ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بويسۇندۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، نۇرغۇنلىغان ئەرەبلەر بۇ جايلارغا كۆچۈپ كېلىپ بۇ جايدىكى ئاھالىلەر بىلەن نىكاھلىنىپ ئەۋلاد قالدۇردى. ئۇلار ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ سادىق قوغدىغۇچىلىرى، شۇنداقلا ئىسلام دىنىنى ئاكتىپ تارقاتقۇچىلار بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشى ئۇچۇن زور تۆھپە قوشتى.

قۇتەيبە ئۆلگەندىن كېيىن ئۇمەييا خاندانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا مۇداپىئەگە ئۆتتى، تېخىمۇ كەڭ كۆلەملىك بويسۇندۇرۇشقا قۇدرىتى يەتمەيلا قالماي، بويسۇندۇرغان جايلاردىكى ھۆكۈمرانلىقىمۇ ئاجىزلىشىپ، مۇقىمسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەرەبلەرگە قارشى قوزغىلاڭلار ئۇزلۇكسىز كۆتۈرۈلدى. خەلىپە ئىمپېرىيىسىدىكى ئۇمەييە جەمەتىگە قارشى تۇرلۇك سىياسىي كۈچلەر ئاستىرتتىن ئۆز كۈچلىرىنى زورايتتى. خۇراسان بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى

بولسا تەدرىجىي ئۇمەييە خاندانلىقىغا قارشى بارغا ئايلىنىپ كەتتى.
749 - يىلى ئابباسىيلار خۇراسانلىق ئەبۇ مۇسلىم⑤نىڭ ياردىمىدە ئۇمەييە خاندانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ئابباسىيلار خاندانلىقىنى تىكلىدى⑥. ئەبۇ مۇسلىم بولسا دۆلەت قۇرۇشتا ئۇلۇغ تۆھپە يارىتقانلار قاتاردا خۇراساننىڭ باش نايىبلىقىغا تەينىلەندى. بۇ پارسلارنىڭ ئىسلام دۇنياسىدا غەلىبە قىلغانلىقىدىن، خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسيا مىللىي كۆچلىرىنىڭ خەلىپە ئىمپېرىيىسىدىكى تەسىرىنىڭ كۈچەيگەنلىكىدىن، تارىخنىڭ ئوتتۇرا ئاسيادا يەرلىك سۇلالىلارنىڭ شەكىللىنىشىگە قاراپ راۋاجلانغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

بۇ مەزگىللەردە تاڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسيادىكى تالاش - تارتىشى ناھايىتى كەسكىنلىشىۋاتاتتى. Ⅷ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تاڭ ئىمپېرىيىسى روناق تېپىپ "كەيپۇەن يىللىرىدىكى مەمۇرچىلىق" ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۇردى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسياغا تەسىر كۆرسىتىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەشنى كۈچەيتتى. بۇ ئەھۋال ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسيادىكى ھۆكۈمرانلىقى بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن خالىي بولالمىدى. ئاخىر 751 - يىلى چوڭقۇر تارىخىي ئەھمىيەتلىك تالاس ئۇرۇشى پارتلاپ، تاڭ ئىمپېرىيىسى قوشۇنى ئېچىنىشلىق مەغلۇپ بولدى. ئارقىدىنلا تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا سەككىز يىل داۋاملاشقان "ئۆڭلۈك - سۆيگىن توپىلىڭى" يۈز بەردى. ئوتتۇرا ئاسيادىكى تاڭ قوشۇنى توپىلاڭنى تىنچىتىشقا يۆتكەپ كېتىلگەنلىكتىن تاڭ خاندانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسيانى تالىشىشقا ئۈنۈمى قالمىدى، تۇبۇتلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئوتتۇرا ئاسيانىڭ شەرقىي رايونلىرىنى بېسىۋالدى. ئەرەب ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرا ئاسيادا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ، پارس سانغۇنى ئەبۇ

مۇسلىم ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدا ئۆز هۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالدى.

ئەبۇ مۇسلىمنىڭ پېرسىيىنىڭ شەرقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى هۆكۈمرانلىقى مۇستەقىل پادىشاهلىققا ئوخشاپ قالغاچقا، خەلىپە ئىچى تارلىق قىلىپ گۇمانى قوزغۇلۇپ، 754-يىلى ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئەمما بۇ پېرسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا كۈنسېرى ئۇلغىيىۋاتقان يەرلىك كۈچلەرنىڭ تەسىرىنى پەسەيتمەكتە يوق، ئەكسىچە شۇ جايدىكى ئاهالىنىڭ ئابباسىيلار خاندانلىقىغا بولغان قارشىلىقىنى كۈچەيتىۋەتتى. ئەبۇ مۇسلىم ئۆلتۈرۈلگەن يىلى خۇراساندا ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈردى، گەرچە بۇ قوزغىلاڭ باستۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، شۇنىڭدىن كېيىن قوزغىلاڭلار بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى كۆتۈرۈلۈپ تۇردى. بۇلارنىڭ ئاڭىسىدا ئەڭ مەشهۇر بولغىنى 766 - يىلى پارتلىغان ئەل مۇقەننا (Al.Muqanna)⑦ رەهبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭ بولدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ خۇددى شىددەتلىك يانغىنەك لاۋۇلداپ ئوتتۇرا ئاسىياغا تېزلىك بىلەن كېڭەيدى هەم شىمالدىكى تۈركلەرنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولۇپ هەيۋىتى ناهايىتى زور بولدى. تاكى 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندىلا ئاندىن باستۇرۇۋېتىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، خۇراساننىڭ ئالىي هوقۇقى ئۇزۇن مۇددەتكىچە پېرسىيە كاتتىلىرىدىن بەرمەكىيلەر جەمەتىنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ ئۇرۇقتىكىلەر كۆپ قېتىم خۇراساننىڭ باش نايىبلىقىنى ئۆتەپ، شۇ جايىنىڭ ۋەزىيىتىنى كونترول قىلىپ كەلگەندى، ئۇلار IX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندىلا ئاندىن يوقىتىلدى. ئەمما ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ماۋارائۇننەهر رايونىدا 806 - يىلى رافى ئىبن لەيس (Rafi ibn Layth) باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى، رافى شۇ جايدىكى ئاهالىلەرنىڭ ئەرەب هۆكۈمرانلىقىغا بولغان

نارازىلىقىدىن پايدىلىنىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدى. ئۇ تۈركىلەرنىڭ ياردىمىدە لەشكەر باشلاپ سەمەرقەندتىكى ئەرەب ھۆكۈمرانلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بۇ رايونلارنى تىزگىنلىدى. تاشكەنت، نەسەب، پەرغانە، خوجەند، سۇتروشانا، بۇخارا، خارەزىم، قۇت قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالىلەرمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئاۋاز قوشتى. ھەتتا توققۇز ئوغۇزلار، قارلۇقلار، تۈبۈتلەرمۇ يارەمگە لەشكەر ئەۋەتىپ ئەرەبلەرگە قارشى كۈچلۈك ئېقىم بولۇپ شەكىللەندى. رافى بۇخارانى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسى پۈتكۈل ماۋارائۇننەھر رايونىنى قاپلىدى. كېيىن گەرچە باستۇرۇلغان ۋە يىمىرىلگەن بولسىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوزغىلاڭ يالقۇنىنى ئۆچۈرۈۋەتكىلى بولمىدى.

809 - يىلى ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ خەلىپىسى ھارۇن رەشىد ئۆلدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئەمىن خەلىپىلىككە ئولتۇردى. يەنە بىر ئوغلى مەئمۇن خۇراساندىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەرنى باشقۇردى. مەئمۇن پارس دېدىكىدىن تۈغۇلغان بولۇپ خۇراساندا كىشىلەرنىڭ كەڭ مىقياستا قوللىشىغا ئېرىشتى. ئۇ قوشۇن تەشكىللەپ، ئۆز كۈچىنى تولۇقلاپ، 813 - يىلى ئەمىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى ۋە خەلىپىلىككە ئولتۇردى. تەختكە چىققاندىن كېيىن رافى قوزغىلىڭى گەرچە بېسىقتۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ھەرقايسى جايلارنىڭ قارشىلىقى يەنىلا بىردەم كۈچەيىپ، بىردەم پەسەيىپ تۇردى. مەئمۇننىڭ بۇ خىل ۋەزىيەتنى كونترول قىلىشقا قۇربى يەتمىگەچكە، 821 - يىلى خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى جايلارنى قول ئاستىدىكى داڭلىق پارس سانغۇنى تاھىرنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ، تاھىر ئارقىلىق ئۇزىنىڭ يۇقىرىقى جايلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالماقچى بولدى. ئەمما، خۇراسانىنىڭ ئەمەلىي ھۆكۈمرانلىقىنى تۈتۈپ تۇرغان تاھىر

ئىككىنچى يىلى ئاببباسىيلار خاندانلىقىدىن ئايرىلىپ چىققانلىقىنى جاكارلاپ، پارسلارنىڭ مۇستەقىل باشقۇرۇشىدىكى ئىسلام خاندانلىقىنى تىكلىدى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىمۇ تەڭلا بۇ يېڭى ھاكىمىيەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى. تاھىرىيلار خاندانلىقىنىڭ تىكلىنىشى ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلگەنلىكى، يېڭى ئىسلام خاندانلىقىنىڭ باشلانغانلىقىنى نامايان قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا يېڭى بىر سەھىپە ئېچىلدى.

ئاببباسىيلار خاندانلىقى دەۋرى ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قەدەممۇ قەدەم ئاجىزلىشىش ۋە ئاخىر بېرىپ يوقۇلۇش دەۋرى بولدى. ئەمما يەنە ئىسلام دىنىنىڭ بۇ رايونلارغا يەنمۇ كەڭرى تارقالغان ۋە تەرەققىي قىلغان دەۋرى بولدى. بۇ تارىخىي دەۋردە ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيا جەمئىيىتىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىندى. سىرتتىن كىرگەن كۆچلۈك بويسۇندۇرۇش تۈسىنى ئالغان بۇ دىن تەدرىجىي ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىلىرىنىڭ ئۆز ئېتىقادىغا ئايلاندى. كىيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيا يەرلىك خاندانلىقلىرىنىڭ تىكلىنىشى خەلىپە بىلەن بولغان دىنىي مۇناسىۋەتنى ئۇزۇۋېتەلمىدى، شۇنداقلا ئىسلام دىنىنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى يۈكسەك ھۆكۈمرانلىق ئورنىنمۇ ئاجىزلاشتۇرالمىدى، ئەكسىچە بۇ يەرلىك سۇلالىلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكىگە ئەگىشىپ ئىسلام دىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا سىرتقا قاراپ كېڭەيدى. دەل مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە ئىسلام دىنى پامىرنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارغا تارقالدى.

2. قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتى

744 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى كۆلبىلگە ئۆزىنى "قۇتلۇق بىلگە قاغان" دەپ ئاتاپ، قۇدرەتلىك ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى ۋە ئورخۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى ئۆتۈكەن تېغىدا بارگاھ قۇرۇپ، ھەرقايسى كۆچمەن چارۋىچى قوۋملەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. 755 - يىلى تاڭ خاندانلىقىدا ئۆكلۈك - سۆيگىن توپىلىڭى بولغاندا ئۇيغۇرلار تاڭ خاندانلىقىنىڭ توپىلاڭنى بېسىقتۇرۇشىغا ئىككى قېتىم ياردەم بېرىپ، تېخىمۇ قۇدرەت تېپىپ بىر مەھەل شەرقىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ۋەزىيىتىنى تىزگىنلىدى. IX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى ئۇيغۇر خان جەمەتى ئىچىدە ئىچكى نىزا ئەۋج ئېلىپ، قاغان كۆپ قېتىم ئالمىشىپ ۋەزىيەت مۇقىم بولمىدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە "يىلمۇ يىل ئاچارچىلىق بولغانلىقى ئۈستىگە ئېغىر قار ئاپىتى بولغاچقا، ئۆلگەن مال-چارۋىلار يەر يۈزىنى قاپلىدى"⑧. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، 840- يىلى ئۇيغۇر سەركەردىسى كۆلۇگباغا قىرغىزلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، 100 مىڭ ئاتلىق لەشكەر بىلەن ئوردىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. قاغان ئۆلتۈرۈلۈپ، قەبىلىلەر تارقىلىپ كەتتى. ئۇلاردىن ئاساسىي بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلار خان جەمەتىدىن بولغان پانتېكىن ۋە ساغۇنچىنىڭ باشلامچىلىقىدا غەربتىكى قارلۇقلار زېمىنىغا كۆچۈپ كەتتى.

قارلۇقلار ئەسلىي ئۇيغۇرلارغا قاراشلىق 11 قەبىلىنىڭ بىرسى ئىدى. "جىدىي يىللىرى (756-757) دىن كېيىن قارلۇقلار بارغانسېرى قۇدرەت تېپىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇستۇنلۈك تالاشتى

ۋە ئون ئوقلار زەمبىرەكلەرگە ھۇجۇم قىلىپ سۈيىپ، تالاس قاتارلىق شەھەرلەرنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى⑨"، ئاخىر 789 - يىلى ئۇيغۇرلاردىن بۆلۈنۈپ چىقىپ مۇستەقىل بولدى.

پانتېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ 15 قەبىلىسىنى باشلاپ قارلۇقلار دائىرىسىگە كىرگەندىن كېيىنكى ئەھۋاللار ھەققىدە جۇڭگو ۋە چەت ئەل مەنبەلىرىدە بىۋاستە خاتىرىلەر يوق. ئەمما بەزىبىر ۋاستىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ قىياس قىلىشىمىزچە، پانتېكىن يەتتىسۇ رايونىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن قارلۇق يابغۇسى بىلەن ئۇرۇش قىلغان، سامانىيلار جەمەتى (ئەينى ۋاقىتتا ئۇ تېخى خەلىپىلىك تۈزۈمىدىن رەسمىي ئايرىلىپ چىقمىغانىدى) دىن بولغان نوھ ئىبنى ئاساد پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ سىر دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى مۇھىم شەھەر ئىسفىجاب (ئاقسۇ شەھىرى) نى قولغا كىرگۈزۈۋالغان. ئاخىر پانتېكىن قارلۇقلارنى باش ئەگدۈرۈپ، شۇ جايدا ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى سۇلالىسىنى قۇردى، تارىختا بۇ ھاكىمىيەت "قاراخانىيلار خاندانلىقى" دەپ ئاتالدى.

مۇسۇلمان ئاپتور جامال قارشىنىڭ XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يازغان «سۇراھ لۇغىتى، گە تولۇقلىما» ناملىق ئەسىرىدە XI ئەسىردىكى مۇئەللىپ ئابدۇغاپپارنىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسىرىدىكى بەزى بۆلەكلەر ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بۆلەكلەردىن بىلىشىمىزچە قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى بىلگە كۆل قادىرخان ئىكەن. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا پانتېكىن "ئۆزىنى خان دەپ ئاتىدى"⑩ دېگەن يازما خاتىرىلەر بولۇپ، ئۇنى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مۇسۇلمانلارنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرى ئارقىلىق دەللىلەشكە بولىدۇ. "بىلگە كۆل قادىرخان" دېگىنى پانتېكىننىڭ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى ھۆرمەت نامى بولۇشى مۇمكىن. بىلگە كۆل قادىرخان بالاساغۇننىڭ يېنىدىكى قۇزغۇردىدا

بارگاھ تىكتى. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ شۇنى قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، پانتېكىن يەتتىسۇ رايوندا خان بولغاندىن كېيىن شەرقىە ۋە جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ ئىلگىرى-كېيىن ئىلى دەريا‌سى ۋادىسى بىلەن قەشقەر رايونىنى يەنى، تاڭ خاندانلىقى باشقۇرۇشىدىكى بېشبالىق ۋە كۇچانىڭ بىرقىسىم رايونلىرىنى ئىگىلىۋالغان.

مۇسۇلمان مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا، بىلگە كۆل قادىرخان قازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ 2 - ئوغلى تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. چوڭ ئوغلى بازىر چوڭ خان بولۇپ بالاساغۇننى ئىدارە قىلغان؛ 2 - ئوغلى ئوغۇلچاق قادىرخان بولۇپ، تالاسنى ئىدارە قىلغان. ئۇلارنىڭ نەسەبنامىسى توغرىسىدا قولىمىزدا ھېچقانداق ماتېرىيال يوق. «قەشقەر تارىخى» دىن ساقلىنىپ قالغان بەزىبىر ئابزاسلارغا ئاساسلىنىپ ئوغۇلچاقنىڭ سامانىيلار پادىشاھى ئىسمايىل ئىبىن مەھمۇد بىلەن زاماندا‌ش ئىكەنلىكىنى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۇرەشلەر بولۇپ ئۆتكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. تالاس ئۇزۇن مۇددەت قورشاۋدا قالغاندىن كېيىن، ھىجرىيە 280-يىلى مۇھەررەم ئېيىدا (893 - يىلى 3 - 4 - ئايلاردا) ئىسمايىل تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىدى. ئوغۇلچاقنىڭ 10 مىڭ لەشكىرى ئۆلتۇرۇلۇپ، خوتۇنى بىلەن 15 مىڭ ئادەمى ئەسىرگە چۈشتى. ئىسمايىل بۇيرۇق چۈشۈرۈپ بۇ جايدىكى خرىستىئان چېركاۋلىرىنى مەسچىتكە ئۆزگەرتتى.

ئوغۇلچاق پايتەختىنى قەشقەرگە يۆتكەپ، سامانىيلار خاندانلىقى بىلەن داۋاملىق ئۇرۇشتى. ئۇ سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئىچكى زىددىيەتتىدىن پايدىلىنىپ سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ماۋارائۇننەھر رايونىدىن قېچىپ چىققان بىر شاھزادىسىنى ئۆز ھىمايىسىگە ئالدى ۋە ئۇنى قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئاتۇشتا تۇرغۇزدى. تەخمىنەن شۇ

مەزگىللەردە (IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياكى X ئەسىرنىڭ باشلىرى) قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىكى بەزى كىشىلەر دەسلەپكى قەدەمدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى.

ئىسلام دىنىنىڭ قاراخانىيلار خاندانلىقى دائىرىسىگە تارقىلىشىغا دائىر بىرنەچچە خىل قاراش بار. بىراق بۇلارنىڭ ھەممىسىلا رىۋايەت. ئىبنۇل ئەسىرنىڭ «تارىخى كامىل» ناملىق ئەسىردە مۇنداق بىر ھېكايە بار: قاراخان ساتۇق بىر كۈنى چۈشىدە بىر ئادەمنىڭ ئاسماندىن چۈشكەنلىكىنى ۋە: "ئۇزۇڭنىڭ بۇگۈنى ۋە كېلەچىكىنى قۇتقۇزاي دېسەڭ ئىسلام دىنىغا كىر!" دېگەنلىكىنى ئاڭلاپتۇ. جامال قارشىنىڭ «سۇراھ لۇغىتى، گە تولۇقلىما» ناملىق ئەسىردە ئەڭ قەدىمىي بىر رىۋايەت بار: قاراخانىيلار خاندانلىقىدا تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغىنى ساتۇق بۇغراخان (ئابدۇلكەرىم) . ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ قارىشىچە، بۇ ئىككى رىۋايەتتە ئېيتىلغىنى ئەمەلىيەتتە بىر ئادەم⑪. ئۇ . پرىتساكنىڭ ئېيتىشىچە، ساتۇق ئوغۇلچاقنىڭ جىيەنى بازىرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. ئۇ سامانىيلار شاھزادىسىنىڭ تەسىرىدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان، ياكى سوپىزم پېشۋاسى ئەبۇل ھەسەن مۇھەممەد كارامەتنىڭ تەسىرى بىلەن دىنغا كىرگەن⑫.

ساتۇق ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن دىنىي نامىنى ئابدۇلكەرىمگە ئۆزگەرتتى. ئۇ سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ قوللىشى بىلەن ئوغۇلچاقنى يېڭىپ قەشقەرنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى بۇغراخان دەپ جاكارلىدى. كېيىن ئۇ يەنە سامانىيلار خاندانلىقىدىن تالاسنى تارتىۋالدى ھەمدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان بالاساغۇن خانى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. ئىسلام تارىخىي خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، بالاساغۇن خانى جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدىكى خاندانلىقلىرىدىن ياردەم تەلەپ قىلغاندا ئىچكى ئۇرۇش بىلەن بەنت

بولۇپ كەتكەن بەش دەۋر ھاكىمىيىتىدىن جىن سۇلالىسى لەشكىرىي ياردەم بەرمىگەن. ئەمما ساتوق بوغراخان مۇسۇلمانلار پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولۇپ، ھىجرىيە 330 - يىل (942 —943-يىللىرى) كەسكىن ئېلىشىش ئارقىلىق بالاساغوننى ئىگىلىدى. ساتوق بوغراخان ھىجرىيە 344 - يىلى (955—956-يىللىرى) ۋاپات بولغان بولۇپ، ئاتۇشقا دەپنە قىلىندى. ساتوق ۋاپات بولغاندىن كېيىن چوڭ ئوغلى بايتاش تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، مۇسا ئىبىن ئابدۇلكەرىم دەپ ئاتالدى.

مۇسا تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئارسلانخان دەپ ئاتاپ قەشقەردە تۇردى. ساتۇقنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇسانىڭ ئىنىسى سۇلايمان بالاساغۇننى ئىدارە قىلدى. ئارسلانخان مۇسا سوپىلارنىڭ ياردىمىدە خاندانلىقنى ئىسلاملاشتۇردى. ئىبنۇل ئەسىرنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، 960 - يىلى 200 مىڭ ئۆيغۇر تۈركىي خەلق ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. شۇڭا نۇرغۇن تارىخشۇناسلار، دەل شۇ يىللىرى مۇسا ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەت دىنى ئىكەنلىكىنى جاكارلىغان دەپ قارايدۇ. شۇندىن ئېتىبارەن ئىنسانىيەت تارىخىدا تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تۇنجى ئىسلام خاندانلىقى تارىخى باشلاندى.

مۇسا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، بۇددا دىنىنىڭ مەركىزى بولغان خوتەنگە "غازات" قوزغىدى. بۇ ۋاقىتتا خوتەن رايونىغا لى جەمەتى خاندانلىقىَ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشچە، 971 - يىلى "بۇ دۆلەتنىڭ راھىبى جىشياڭ دۆلىتى پادىشاھىنىڭ بىر پارچە خېتىنى ئېلىپ كېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ سۇلۇغ دۆلىتىنى يېڭىپ بىر ئۇسسۇلچى پىلنى ئولجا ئالغانلىقى، بۇ پىلنى پادىشاھقا تەقدىم قىلىش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى ئىزھار قىلدى"⑬. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇرۇشنىڭ

دەسلىپىدە ئۇستۇنلۇك خوتەن تەرەپتە بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما "سۇلۇغ دۆلىتىنى يەڭگەن" لىكى ئىشەنچلىك ئەمەس، چۈنكى بۇ ئىشنىڭ ئىسلام مەنبەلىرىدە زادىلا تىلغا ئېلىنماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، بۇ مەزگىلدە قاراخانىيلار خاندانلىقى ئاللىقاچان ئىسلام دۆلىتى بولۇپ شەكىللەنگەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە خوتەن بىلەن بولغان "غازات" قا ئىشاملار ۋە پىدائىيلار قاتناشقانىدى ⑭. بۇ ئۇرۇش 20 نەچچە يىل داۋاملاشقان بولۇپ، مۇسانىڭ ئوغلى ئەبۇلھەسەن ئەلى ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدىمۇ توختىمىدى. «قازاق س س ر تارىخى» ئاپتورىنىڭ ئېيتىشىچە، 992 - يىلى ئەلىنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى يۈسۈپ (كېيىنچە قادىرخان دەپ ئاتالغان، بالاساغۇن ھۆكۈمرانى سۇلايمانىنىڭ نەۋرىسى، ھەسەنىنىڭ ئوغلى) خوتەننى بويسۇندۇرغان⑮. ئەمما بۇ يىلنامىدا بەزى شۇبھىلىك مەسىلىلەر بار، چۈنكى ئۇدۇن مەكتۇپىدا 993- يىلى "گەنجۇ قاغانىنىڭ ئۇدۇن پادىشاھىغا يازغان مەكتۇپى "دېگەن قۇرلار بار. ئەلى 998- يىلى ئۆلگەن، شۇڭا پرىنسىپ ئۇنى خوتەن بىلەن غازاتتا شېھىت بولغان، دەپ قارايدۇ. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، قاراخانىيلار خاندانلىقى ئەڭ كېچىككەندىمۇ 1009 - يىلىدىن ئىلگىرى خوتەننى بويسۇندۇرغان. بۇ ھەقتە «سۇڭ تارىخى. ئۇدۇن تەزكىرىسى» دە: "داجۇڭ شياڭفۇنىڭ 2 - يىلى (1009 - يىلى)، بۇ دۆلەتنىڭ پادىشاھى قاراخان ئۇيغۇر ياغلاقار سانغۇن قاتارلىقلارنى سوۋغا - سالام يوللاشقا ئەۋەتتى "دېگەن ئېنىق دەلىل-ئىسپات بار.

سامانىيلار خاندانلىقى كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە ئوردىدىكى ئىچكى ماجىرا، يەرلىك فېئودال كۈچلەر ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ توپىلىڭى تۈپەيلىدىن ھالىدىن كەتتى. ئاشۇ توپىلاڭلارنى بېسىقتۇرۇش سەۋەبىدىن خاندانلىقتا مالىيە

قىينىچىلىقى ئېغىرلاپ كەتكەچكە توخۇنى ئۆلتۈرۈپ تۇخۇمىنى ئېلىش ئۈسۈلى قوللىنىلىپ باج - سېلىقنى ئېغىرلىتىۋەتكەچكە، خەلق ئامىسىنىڭ كۆچلۈك نارازلىقىنى قوزغىدى. ھەسەن بۇغراخان (ھارۇن) بۇخىل پايدىلىق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ 990-يىلى ئەسكەر چىقىرىپ ئىسفىجاب شەھىرىنى بېسىۋالدى. بۇ شەھەر 150 يىل ئىلگىرى سامانىيلار خاندانلىقى تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان بولۇپ، قاراخانىيلار خاندانلىقى ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلغاندا ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمىدى. قوشۇن شەھەرگە يېقىنلاشقاندا، شۇ جايدىكى ئاقسۆڭەكلەر بۇغراخانىڭ كېلىشىنى قارشى ئېلىپ ئالدىغا چىقتى.

ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 992 - يىلى بۇغراخان يەنە ماۋارائۇننەھرگە قاراپ لەشكىرىي يۈرۈش قىلدى. سامانىيلار پادىشاھى نۇھ II (977 - 997) پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئەسكىرىي كۈچلەرنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ قارشىلىق بىلدۈرمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئارزۇسىغا يېتەلمىدى. چۈنكى "غازات" شوئارى ئاستىدا، خەلقنى ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان قاراخان ئارمىيىسىگە قارشى ئاتلانىدۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. سامانىيلار سانغۇنلىرىمۇ نۇھ II نى قوللىمىدى. خۇراسانىڭ باش نايىبى ئەبۇ ئەلى شىقۇل ھەسەن بۇغراخان بىلەن ماۋارائۇننەھر رايونىنى بۇغراخانغا، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى ئەبۇ ئەلىگە تەۋە قىلىش توغرىسىدا مەخپىي كېلىشىم تۈزدى. كۆپ ساندىكى دېھقانلار يەنى ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدىكى زېمىندارلار سامانىيلار خاندانلىقىغا نارازى ئىدى، دىنىي ساھەدىكىلەرمۇ نۇھ II گە نىسبەتەن قوللىماسلىق پوزىتسىيىسىدە ئىدى. مۇسۇلمان مۇئەللىپ تائالىبى بۇ ھەقتە بىزنى مۇنداق ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدۇ: بۇغراخانىڭ ماۋارائۇننەھرگە لەشكىرىي يۈرۈش قىلىشى

ماۋارائۇننەھردىن بالاساغۇنغا قېچىپ بارغان خەلىپە ئەۋلادلىرىدىن بىرەيلەننىڭ نەسىھەتىدىن بولغان، بۇ كىشىنىڭ ئىسمى بەسرى بولۇپ، تائالىبنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ گۈمران بولۇشىنىڭ باش سەۋەبچىسى ئىكەن. دەل مۇشۇنداق ئەھۋالدا بۇغراخان لەشكەرلىرى ھېچبىر توسالغۇسىزلا شەھەرگە بېسىپ كىردى. سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ بۇغراخان قوشۇنىغا قارشى قوشۇن تارتىپ چىققان ئوردا ياساۋۇلى ئاياچ مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشتى. نۇھ II ئىلاجسىز ئۆزبىنىڭ سىياسىي دۈشمىنى فايىقنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈم قىلدى ۋە ئۇنىڭغا ئالىي مەرتىۋە بېرىپ، بۇغراخان قوشۇنىغا قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈچۈن سەمەرقەندگە ئەۋەتتى. ئەمما فايىق سەمەرقەندگە بېرىپلا يۈز ئۆرۈدى. نۇھ II بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بۇخاراغا قېچىپ بېرىۋالدى. 992 - يىلى ھەسەن بۇغراخان فايىقنىڭ قارشى ئېلىشى بىلەن بۇخارادىكى داڭلىق جۈيى مۇلىيان ئوردىسىغا كىرىپ ئورۇنلاشتى. بۇغراخان فايىقنى تېرمىزنىڭ باش نايىبلىقىغا تەيىنلىدى. بۇ مەزگىلگە كەلگەندە بۇغراخان خۇراسان باش نايىبى ئەبۇ ئەلى بىلەن پۈتۈشكەن سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ تەۋەلىكىنى بۆلۈشۈۋېلىش توغرىسىدىكى مەخپىي كېلىشىمنى ئىجرا قىلىشنى خالىمىدى. ئۇ سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ پۈتكۈل زېمىنىغا ئىگىدارچىلىق قىلىش نىيىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆزبىنىڭ ئوردا ياساۋۇللىرىغا تۇنۇقان پوزىتسىيىسى بىلەن ئەبۇ ئەلىگە خەت يازدى، ئاخىر ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى يېرىكلەشتى ۋە ئەبۇ ئەلى نۇھ II تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ئەبۇ ئەلى ئۆزبىگە "توغرا دىندىكى ھۆكۈمرانىنىڭ يېقىن ۋەزىرى" دەپ "لەقەب" بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى پەقەت سامانىيلار پادىشاھىغىلا بۇ نام بېرىلگەنىدى. ئەينى شارائىتتا، ئەبۇ ئەلىنىڭ لەشكەر تارتىشىنى

قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن نۇھ II ئۇنىڭ تەلىپىگە ئامالسىز قوشۇلدى، ئەمما ئەبۇ ئەلىنىڭ قوشۇنى يېتىپ كېلىش ئالدىدا، ۋزىيەت سامانىيلار خاندانلىقىغا پايدىلىق تەرەپكە ئۆزگەردى. شۇنىڭ بىلەن نۇھ II بۇخاراغا قايتىپ كەلدى.

ئىسلام مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا بۇخارانىڭ يەل - يېمىش ۋە كىلىماتى ھەسەن بۇغراخانىنىڭ بوۋاسىرىنى قوزغاپ قويغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ بۇخارادىن ۋاز كېچىپ سەمەرقەندكە قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولغان. ئۇ بۇخارادا نۇھ I نىڭ ئوغلى ئابدۇل ئەزىزنى قالدۇرۇپ قورچاق پادىشاھلىققا تەينىلىدى ۋە قانۇن بويىچە خانلىق تەختىنى ئۇنىڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك دەپ جاكارلىدى. ئەسلىدە نۇھ I (943 - 954) نىڭ "بەش ئوغلۇم رېتى بويىچە خانلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ" دېگەن ۋەسىيىتى بولۇپ، نۆۋەت ئىككىنچى ئوغلى سۇلايمانغا كەلگەندە خانلىقنى ئىنىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەرمەي ئەكسىچە ئۆزىنىڭ ئوغلى نۇھ II گە ئۆتكۈزۈپ بەرگەنىدى. بۇغراخانىنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى، سامانىيلار خانلىق جەمەتىنى ئىچكى ئۇرۇش، قىرغىنچىلىققا سېلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

بۇ مەزگىلدە سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان تۈركمەنلەرمۇ⑯ قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ قوشۇنىغا ھۇجۇم قوزغىغاچقا ھەسەن بۇغراخان چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى، ۋە سەمەرقەندتىن بالاساغۇنغا قايتىش يولىدا ۋاپات بولدى. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇ قوچقار باشى دېگەن جايدا ۋاپات بولغان. ھەسەن بۇغراخان تۈنجى بولۇپ ئىسلامىي ئاتاققا ئىگە بولغان قاراخان بولۇپ، ئۇنىڭ "لەقەبى" "شىھا بۇددەۋلە ۋە ناھىرۇد داۋا" يەنى "دۆلەتنىڭ نۇرى ۋە ئېتىقادنىڭ تۈۋرۈكى" دېگەن مەنىدە ئىدى. ئەمما بىرۈنىينىڭ ئېيتىشىچە، بۇ نام

- ئاتاق خەلىپىلىكتىن بېرىلگەن بولماي، ئۆزى قويۇۋالغان نام ئىسكەن. بۇ مەزگىلدە قاراخانىيلار خاندانلىقىدىكى ئىسلام دىنى بىلەن باغداد خەلىپىلىكى ۋەكىللىكىدىكى ھەقىقىي مەنىدىكى ئىسلام دىنى ئوتتۇرىسىدا رەسمىي مۇناسىۋەت يوق ئىدى. ھىجرىيە 382 - يىلى (992 - 993) ھەسەننىڭ ئىراقتا قۇيدۇرغان پۇللىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇخىل پۇل قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ ھازىرغا قەدەر تېپىلغان پۇللىرى ئىچىدە ئەڭ قەدىمكىسى ھېسابلىنىدۇ.

پۈلۈشۇناسلىق ماتېرىياللىرى ۋە ئىسلام مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئەلى ئىبىن مۇساخان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەد قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ سەردارى بولغان ۋە ئۆزىنى "توغانخان" دەپ ئاتاپ، قەشقەرنى ئىدارە قىلغان. ئۇنىڭ ئىنىسى ناسىر ئۆزىنى "ئارسلان ئىلىك" دەپ ئاتاپ (ئىسلام تارىخشۇناسى ئۇتبى ئۇنى "ئىلىكخان" دەپ ئاتىغان. پرىتساكنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ تارىخشۇناس خاتا ھالدا ئارسلان ئىلىك ناسىر ئىبىن ئەلى بىلەن توغانخان ئەھمەد ئىبىن ئەلىنى بىر ئادەم دەپ ئارىلاشتۇرۇپ قويۇپ، ئۇلار ئىككىسىنىڭ نامىنمۇ بىرلەشتۇرۇۋەتكەن) ئۆزكەنتتە تۇرغان. ئىلىك ناسىر بۇغراخاندىن كېيىن داۋاملىق ھالدا ماۋارائۇننەھر رايونىنى بويسۇندۇرۇش سىياسىتىنى قوللانغان.

سامانىيلار پادىشاھى نۇھ II بۇخاراغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بىرىنچى بولۇپ ئۆكسى ئەزىزنى قەتل قىلىپ ئۆزىنىڭ زەرەپشان دەريا ۋادىسىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. 996 - يىلى قاراخانىيلار خاندانلىقى قاغانى ئىلىك ناسىر سامانىيلار خاندانلىقىغا قارشى يېڭى ھۇجۇمنى باشلىدى. نۇھ II قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالماي، ئۆزىنىڭ بېقىندىسى

بەلخنىڭ نايىبى سەبۈك تېكىندىن ياردەم سورىدى. سەبۈك تېكىن زور قوشۇننى باشلاپ ماۋارائۇننەھر رايونىغا كىرىپ كېش بىلەن نىشاپۇرنىڭ ئارىلىقىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە غۇزكەند، چاغنىيان ۋە قوتتالىنىڭ ئەمىرلىرى باشچىلىقىدىكى قوشۇن بىلەن ئۇچراشتى. سەبۈك تېكىنمۇ نۇھ II دىن لەشكىرىنى باشلاپ مۇشۇ جايغا يېغىلىشنى تەلەپ قىلدى. سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ۋەزىرى ئابدۇللا ئىبنى ئۇزىر نۇھ II گە دۆلەت باشلىقى بولغان كىشى غايەت زور قوشۇنىنى باشقۇرۇۋاتقان سەبۈك تېكىن بىلەن كىچىك ئەمىرلەردەك ئۇچراشسا پادىشاھلىق ئورنىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ دەپ ئەسەھەت قىلدى. نۇھ II بۇ ئەسەھەتنى قوبۇل قىلدى ۋە سەبۈك تېكىنىڭ تەلىپىنى ئورۇنداشتىن ئۆزىنى قاچۇردى. شۇنىڭ بىلەن سەبۈك تېكىن ئۆزىنىڭ ئوغلى مەھمۇد ۋە ئىنىسى بۇغراچۇقنى 20 مىڭ لەشكەرگە باش قىلىپ، بۇخاراغا ئاتلاندۇردى. سامانىيلار خانداندىلىقى ۋەزىر ئابدۇللانىڭ مەنسىپىنى ئېلىۋېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، ئۇنى يالاپ سەبۈك تېكىنگە ئاپىرىپ بەردى. ئۇنىڭ ئورنىغا سەبۈك تېكىنىڭ يېقىنى ئەبۇ ناسىر ئەھمەد ئىبنى مەھمۇد ۋەزىر بولدى. سەبۈك تېكىن بىلەن ئېلىك ناسىر ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ئىمزالىنىپ سامانىيلار خاندانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ چېگرىسى كاتتۇان يايلىقى (سەمەرقەندنىڭ شىمالىدا) بولدى. شۇنداق قىلىپ سىر دەريا ۋادىسى پۈتۈنلەي قاراخانىيلار خاندانلىقىغا ئۆتۈپ كەتتى. سامانىيلار خاندانلىقى ئېلىك ناسىرنىڭ ئارزۇسىغا ئاساسەن فايىقنى سەمەرقەندنىڭ باش نايىبلىقىغا تەينىلىدى.

نۇھ II 997 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئابدۇلخارىس مەنسۇر ۋارىسلىق قىلدى. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئۇ ئەقىللىق، قاتتىق قول، خانلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە

كۈچ چىقارغان كىشى بولسىمۇ، سامانىيلار خانلىقىنى تۈپتىن هالاك بولۇش تەقدىرىدىن قۇتۇلدۇرالمىغان. 998 - يىلى فايىق بىلەن بەگتۈرسۈن ئارىسىدا ئۇرۇش بولدى. فايىق يەنە ۋەزىر بارقاش بىلەن پېتىشالمىدى، نەتىجىدە ۋەزىر بارقاش مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ۋەزىرلەر قايتا - قايتا ئالماشتۇرۇلۇپ، ۋەزىيەت تېخىمۇ داۋالغۇشقا باشلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي فايىق بىلەن بەگتۈرسۈن يەنە تىل بىرىكتۈرۈپ 999 - يىلى 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پادىشاھ مەنسۇرنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئەما قىلىپ قويغاندىن كېيىن ئىنىسى ئوبدۇلۋارىس ئابدۇل مالىكنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى.

غەزنەۋىيلەر هۆكۈمرانى مەھمۇت، پادىشاھ مەنسۇر ئۈچۈن قىساس ئېلىش باھانىسىدا ئۆزىنىڭ باش هۆكۈمرانى بولغان سامانىيلار خانلىقىغا قوشۇن تارتىپ، سامانىيلارنى بۈگۈنكى ئافغانىستانىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردىن چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. ئارقىدىنلا خۇراسانغا قوشۇن تارتىپ شانلىق غەلىبىلەرگە ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئامۇ دەرياسى سىرتىدىكى پۈتكۈل رايونلىرى غەزنەۋىيلەرنىڭ زېمىنى بولۇپ قالدى.

999 - يىلى يازدا، سامانىيلار خانى مالىك II بىلەن فايىق خۇراساندىن بۇخاراغا قېچىپ كەلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي قاراخانىيلار خانى جەمەتىگە تۇغقان كېلىدىغان فايىق ئۆلدى، شۇنىڭ بىلەن ئىلىك ناسىر سامانىيلار خانلىقىنىڭ ماۋارائۇننەھر رايونىدىكى هۆكۈمرانلىقىنى تۈپتىن گۈمران قىلىشنى قارار قىلدى. ئەينى دەۋر مۇئەللىپى هىلال ئەس سابى بۇ ۋەقەنىڭ جەريانىنى ئىخچام قىلىپ مۇنداق خاتىرىلىگەن: "خاقانىنىڭ قوشۇنى يېتىپ كەلگەن چاغدا، مەن بۇخارادا ئىدىم. شۇ چاغدىكى سامانىيلار خانلىقىنىڭ

خاتىپى (دىن تارقاتقۇچىسى) مېھرابقا چىقىپ خەلقنى جەڭگە چاقىردى، شۇنداقلا سامانىيلار نامىدىن: 'بىلىشكىلار كېرەككى، بىز سىلەرگە شۇقەدەر سىلىق ۋە ياخشى مۇئامىلىدە بولۇپ كەلدۇق. ھازىر ياۋ يەنە سىلەرگە تەھدىت سالماقتا، شۇڭا سىلەر بىزگە ياردەملىشىپ، بىز ئۇچۇن ئۇرۇش قىلىشكىلار كېرەك. ئاللاھدىن مەدەت تىلەيلى، ئۇ سىلەرنى ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن، ئاللاھ ئەمەلىي ئىشلىرىمىزغا ياردەم ھەم مەدەت بەرسۇن' دەپ خىتاب قىلدى. بۇخارالىقلار ماۋارائۇننەھردىكى (بارلىق) يەرلىك خەلققە ئوخشاش كۆپىنچە يېنىدا قورال ئېلىپ يۈرەتتى. كىشىلەر بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۆزلىرى "فەقىھ" (قانۇنشۇناس) دەپ قارىغان ئادەملەرنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇرۇش قىلىش ياكى قىلماسلىق توغرىسىدا پەتىۋا سورىدى. بىراق ئۇلار (فەقىھلەر) ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىلىشىنى توسۇپ: 'ئەگەر قاراخانىيلار خانلىقى دىن سەۋەبىدىن (سامانىيلار خانلىقى بىلەن) ئۇرۇش قىلسا، ئۇ چاغدا چوقۇم ئۇلار بىلەن كۇرەش قىلىش كېرەك. ئەگەر بۇ دۇنيادىكى مال - دۇنيانى دەپ ئۇرۇشماقچى بولسا، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىشىپ، بىر-بىرىنى ئۆلتۇرۇشىگە يول قويماسلىق كېرەك. بۇ كىشىلەرنىڭ (يەنى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ) تۇرمۇشى ناھايىتى ياخشى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ ئېتىقادىنى ئەيىبلەشكە بولمايدۇ. (شۇڭا) ئەڭ ياخشىسى (ھەرقانداق ئارىلىشىشتىن) يىراق تۇرۇش كېرەك، دېدى. مانا بۇ قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشى ۋە سامانىيلارنىڭ ھالاك بولۇشىنىڭ بىر سەۋەبى"⑰. ئىلىك ناسىر ئۆزىنى سامانىيلار خانلىقىنىڭ دوستى ۋە قوغدىغۇچىسى سۈپىتىدە بۇخاراغا كەلدىم دەپ جاكارلىدى. بۇخارانىڭ ھەربىي ھوقۇقىنى تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان بەگتۇرسۇن بىلەن يانار تېكىن ئۆزلۇكىدىن

ئىلىك ناسىرنىڭ بەرگاھىغا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما نەزەربەنتكە ئېلىنىدى. 999 - يىلى 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قوشۇنى ھېچقانداق قارشىلىقسىز بۇخاراغا كىردى. ئىلىك ناسىر سامانىيلار خانلىقىنىڭ غەزنىنىسىنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىپ، ئاخىرقى پادىشاھ ئابدۇل مالىك ۋە خان جەمەتىدىكى باشقا كىشىلەرنى ئۆزكەنتكە قايتۇرىۋەتتى. ئىلىك ناسىرمۇ بۇخارادا باش نايىبتىن بىرنى قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۆزكەنتكە قايتتى.

رۇس شەرقشۇناسى بارتولد بۇ مۇھىم ۋەقەگە قارىتا كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان مۇنداق باھانى بەرگەن: "بۇ مەشھۇر خانلىق تولىمۇ بىچارىلەرچە ھالاك بولدى. ئەينى چاغدا ھېچكىمنىڭ يەرلىك ئارىئانلار ھۆكۈمرانلىقىنى مەڭگۈگە ئاخىرلاشتۇرغان بۇ تارىخىي ۋەقەنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشىنەلىشى ناتايىن ئىدى"⑱. بىزنىڭچە بولغاندا، ماۋارائۇننەھر رايونىنىڭ قاراخانىيلار تەررىتورىيىسىگە قوشۇلۇشى ئىككى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە: بىرىنچىدىن، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئىزچىل ھالدا تۈرك ياكى تۈركلەشكەن ھەرقايسى مىللەتلەر ۋەكىللىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولۇپ كەلدى. بۇ شۇبھىسىزكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ تۈركلىشىشىنى تېزلەتتى. ئىككىنچىدىن، تۈركىي تىللىق ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھلىرى ئالدى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، دۆلەتنىڭ ئىسلاملىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى، ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى رايونلاردا كەڭ تارقاتتى شۇنداقلا ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، بىرخىل يېڭى مەدەنىيەت—ئىسلام - تۈرك مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر نۇقتا ئالاھىدە دىققەتتىمىزنى تارتىدۇ، يەنى قاراخانىيلارنىڭ ماۋارائۇننەھرنى بويسۇندۇرۇشى، ئىلگىرىكى

ئالىكساندىر. ماكىدونسكى ۋە ئەرەبلەر، كېيىنكى چىڭگىزخان ۋە تۆمۇرلەڭنىڭ بويسۇندۇرۇشلىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. يەنى، قاراخانىيلارنىڭ بۇ رايونىنى بويسۇندۇرۇشى كەڭ كۆلەملىك قىرغىن قىلىش، بۇلاڭ - تالاڭ ۋە ۋەيرانچىلىق، شۇنداقلا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى توختىتىپ قويۇش شەكلى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئاساسىي جەھەتتىن تىنچ ھالدا ئۆزىگە قوشۇۋېلىش شەكلىدە ئىشقا ئاشتى. شۇ جايىنىڭ ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىغان ئىقتىساد، مەدەنىيىتى ئۇزۇنغا بارمايلا ئەسلىگە كېلىپ، داۋاملىق تەرەققىي قىلدى. شۇڭا، ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ تارىخشۇناس ئىبنۇل ئەسىر ئادىللىق بىلەن: "قاراخانىيلار خاندانلىقى تەرتىپ ۋە قانۇن جەھەتتە ئەڭ ياخشى دۆلەتلەرنىڭ بىرى ئىدى"⑲ دەپ كۆرسەتكەنىدى.

3. قارا قىتان ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئىسلام دىنى

1125 - يىلى شىمالدا دۆلەت قۇرغىلى 200 يىلدىن ئاشقان قىتان دۆلىتى يېڭىدىن گۈللەنگەن جىن سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. شۇنىڭدىن بىر يىل ئاۋۋال، قىتان خان جەمەتىدىن بولغان يالۇغ تاشىن شىمالغا يۈرۈش قىلىپ غەربىي شىمالدىكى ئىچكى رايوندا پۈت تىرەپ تۇرۇپ، كۈچ توپلىدى ۋە دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پۈرسىتىنى كۈتتى.

قىتان دۆلىتى غەربىي شىمالدىكى رايونلارغا ئىزچىل ھالدا ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەنىدى. تەيزۇخان شەخسەن قوشۇن باشلاپ زېمىن كېڭەيتكەن ۋە "قوشۇننى چۆل - جەزىرىدىن ئۆتكۈزۈپ قاغانبۇد شەھرىنى (ھازىرقى شىنجاڭ جىمىسارنىڭ خۇلبېزى

قەدىمىي شەھىرى) قولغا كىرگۈزۈپ، ئاندىن غەربتىكى ھەرقايسى قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرغان"⑳. شۇنداق قىلىپ قاراخانىيلار خانلىقى ۋە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن چېگرىداش بولۇپ قالغاندى. شېنزوڭ دەۋرىگە كەلگەندە، غەربىي شىمال رايونىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىش ئۈچۈن خانىش (چى خانىش) يارلىقىغا بىنائەن غەربىي شىمالدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە يوڭشىڭگوڭ ئوردا قوشۇننى باشلاپ، غەربىي شىمالنى ئەمىن تاپقۇزدى㉑. 1004 - يىلى خانىشنىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن قەدىمىي قاتۇنبالىق㉒ شەھىرىنى جېنجۇ ئايمىقى قىلىپ بېكىتتى ۋە جيەنئەن ساتراپىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى قىلدى، ئاندىن ھەرقايسى قەبىلىلەردىن 20 مىڭدىن ئارتۇق خىللانغان ئاتلىق ئەسكەرنى شەھەرگە ئورۇنلاشتۇردى ھەم "ئۇرۇش قىلىشقا توغرا كەلگەندىمۇ بۇلارنى يۆتكەشكە بولمايدىغانلىقىنى" بېكىتتى㉓. قاتۇنبالىق شۇنىڭ بىلەن غەربىي شىمالدىكى مۇھىم قورۇل، غەربىي شىمالدىكى جازا يۇرۇش قوشۇنى باشبۇغى تۇرۇشلۇق جاي بولۇپلا قالماي بەلكى، شەرق تەرەپتە توختىماي ئۇرۇش بولۇۋاتقان ئەھۋالدا قىتان دۆلىتىنىڭ مۇھىم ئارقا سەپ بازىسى بولۇپ قالدى. قىتان دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، جىن قوشۇنلىرى جەنۇب ۋە غەربكە يۇرۇش قىلغاندا پۈتۈن قىتان دۆلىتىنىڭ غەربىي شىمالىلا تىنچ، ھەربىي كۈچىمۇ زىيانغا ئۇچرىمىغان ھالەتتە بولۇپ، زاپاس ئاتلىرى نەچچە يۈز مىڭغا يەتكەنىدى㉔. مۇشۇنىڭ ئۈزىلا ناھايىتى زور ھەربىي قۇۋۋەت ئىدى.

1124 - يىلى ياللۇغ تاشىن قىتان دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى تيەنزونىڭ نادانلىقىدىن نەپرەتلىنىپ ئۇنى تاشلاپ كەتتى ۋە غەربىي شىمالغا سۈرۈلدى. غەربىي شىمالدىكى جازا يۇرۇش قوشۇنىنى باشقۇرۇشقا ۋە ھەرقايسى قەبىلىلەرنى ئىدارە قىلىشقا

قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلدى. جىياشەن تېغىدىن شىمالغا يۈرۈش قىلىپ خېيشۇيدىن ئۆتۈپ يەنە داۋاملىق غەربىي شىمالغا ئىلگىرىلەپ قاتۇنبالىق شەھىرىگە كەلدى ۋە ھاكىمىيەت قۇردى، ئاندىن بۇ جايىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئاساسىنى پۈختىلىۋالدى㉕. ئۇ كېيىنكى بەش يىل جەريانىدا ھاردۇقىنى چىقىرىپ كۈچ توپلاپ تېخىمۇ كۈچەيدى. ئەمما جىن خاندانلىقىنىڭ قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، غەربكە كېڭەيمەي، ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش، مۇستەھكەم ئاساس سېلىۋالغاندىن كېيىن جىن خاندانلىقىنى يوقىتىپ، قولدىن كەتكەن سەلتەنەتنى قايتۇرۇۋېلىشنى قارار قىلدى.

1130 - يىلىنىڭ باشلىرىدا يالۇغ تاشىن قوشۇنىنى غەربكە باشلاپ كەم دەريا ۋادىسىدىكى (ھازىرقى يېنىسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىمى) قىرغىزلار رايونىغا كىردى، ئۇ جايدىن غەربكە ئىلگىرىلەپ ئالتاي تېغىدىن ئۆتۈپ يېجىشۇي (ئېرتىش دەرياسى) ۋەئېمىل دەرياسى ۋادىسىدىكى رايونلارغا كىردى، ئېمىلدا (ھازىرقى دۆربىلجىنده) خەندەك ياستىپ، بۇ يەرنى بازا قىلدى. شۇ جايدا ئولتۇرۇشلۇق تۈرك قەبىلىلىرىدىن 40 مىڭ تۇتۇننى ئەل قىلدى㉖. ئارقىدىنلا 1132 - يىلى ئېمىلدا ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلدى. شۇ جايىنىڭ ئادىتى بويىچە "گۈرخان" يەنى "بۈيۈكخان" ياكى "شاھىنشاھ" دەپ ئاتالدى. خەنزۇچە ھۆرمەت نامى "تىيەنيۇ" يەنى "تەڭرى ئۆز پاناھىدا ساقلىغان ئىلاھ" دېيىلدى. يىلنامىسىنى "يەنچىڭ" دەپ بېكىتتى.

شۇ يىلى يەنى 1130 - يىلى يالۇغ تاشىن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ تەڭرىتاغدىن ئۆتۈپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى ئارقىلىق غەربتىكى قاراخانىيلار خاندانلىقىغا يۈرۈش قىلدى، قوشۇن

قەشقەرگە ئاز قالغاندا، قاراخانىيلار خاندانلىقى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. بۇ ئىشتىن بۇرۇن ۋاسسال بولۇشنى بىلدۈرگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئارقىدىن ھۇجۇم قوزغىدى. ياللۇغ تاشىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇپ ئېمىلغا قايتىپ كەلدى ۋە دېمىنى ئېلىۋېلىپ پۈرسەت پىشقاندا قايتا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. 1132 - يىلى ئېمىلدا ئورنىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، قوشۇنىنى باشلاپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ ئىدىقۇت دۆلىتىگە يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى. ئىدىقۇتلۇقلار ھېچقانداق قارشىلىق بىلدۈرمەيلا قارا قىتانلار تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ ئۇنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندى. ياللۇغ تاشىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر زېمىنىنى قارا قىتانلار زېمىنىگە قوشۇۋالغان بولسىمۇ، خانلىقنى يوقىتىۋەتمەي ئۇلارغا يەنە داۋاملىق مۇشۇ رايونىنى باشقۇرغۇزدى.

ياللۇغ تاشىن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ پېشكەللىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ھۇجۇم نىشانىنى يەتتىسۇ رايونىغا قاراتتى. ئىبنۇل ئەسىر خاتىرىلىشچە، ياللۇغ تاشىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشتىن ئىلگىرى، قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ چېگرىسىدا قارا قىتاي دۆلىتىدىن كەلگەن 16 مىڭ چېدىرلىق تۈرك - قىتانلار بار ئىدى. شەرقتىكى قاراخانىيلار خاندانلىقىدىكى ئارسلانخان مەھمۇت ئىبىن سۈلايمان ئۇلارنى چېگرىنى قوغداشقا ئەۋەتىپ، ئۇلارغا يەر ۋە باشقا ئىنئاملارنى بەرگەنىدى. كېيىن خانلىق بىلەن بۇ بىر تۈركۈم تۈرك - قىتانلار ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت تۇغۇلدى. خانلىق ئۇلارنى خوتۇنلىرىدىن ئايرىۋېتىپ، كۆپىيىشكە يول قويمىدى. بۇ تۈرك - قىتانلار بۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسىتىپ ئىسيان كۆتەردى ۋە بالاساغۇنغا يۈرۈش قىلدى. بىراق ئارسلانخان قاتتىق زەربە بېرىپ، ئۇلارغا قارىتا كۆپ قېتىم "غازات" قىلدى. ئەمما گۈرخان ياللۇغ تاشىنىڭ زور قوشۇنى قاراخانىيلارنىڭ چېگرىسىدا پەيدا

بولغاندا، تۈرك-قىتانلار دەرھال ئۇلارنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلدى. بۇنىڭ بىلەن قارا قىتان دۆلىتىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى بىر ھەسسە زورايدى. ئەمما ياللۇغ تاشىن قوشۇننى باشلاپ بالاساغۇنغا يۈرۈش قىلمىدى، بەلكى چېگرىغا كېلىپ ئورۇنلۇشۇپ پۈرسەت كۈتتى.

شەرقىي قاراخانىيلار خانى ئارسلانخان ئەھمەد ئىبىن ھەسەن قازا قىلغاندىن كېيىن ئوغلى ئىبراھىم تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. جۇۋەينىنىڭ خاتىرىلىشىچە، ئىبرايىم خان قابىلىيەتسىز كىشى بولغاچقا دائىم قارلۇقلار ۋە قاڭقىللارنىڭ بوزەك قىلىشىغا ئۇچراپ تۇرغان. ئۇلار ئۇنىڭ قەبىلىلىرى ۋە مال - ۋارانلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاپ - تالاپ تۇراتتى. ئەمما ئۇ ئۇلارنى توسۇشقا ياكى قوغلىۋېتىشكە قادىر ئەمەس ئىدى. ياللۇغ تاشىنىڭ زور قوشۇنىنى چېگرىغا ئەكېلىپ ئورۇنلاشتۇرغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا ئەلچى ئەۋەتتى ۋە: "ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقىنى، قاڭقىللار ۋە قارلۇقلارنىڭ كۈچلۈك ۋە ئۆكتەم ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ياللۇغ تاشىنىڭ پايتەختكە (بالاساغۇنغا) كېلىپ، ئۆزىنىڭ پۇتكۈل زېمىنىنى ئۆز باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئۆزىنى بۇ ئېغىر غەمدىن خالاس قىلىۋېتىشنى تەلەپ قىلدى"㉗. ياللۇغ تاشىن بۇ ئىلتىماسنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ زور قوشۇنى بىلەن بالاساغۇنغا كىرىپ، "بىر يارماق چىقىم تارتماي قولغا كەلگەن تەختكە ئولتۇردى". بۇ ۋەقە 1134 - يىلىنىڭ باشلىرى يۈز بەرگەنىدى. ياللۇغ تاشىن ئىبراھىمغا "ئىلىك ئەل تۇركمەن" ("تۇركمەن پادىشاھى" دېگەن مەنىدە) دېگەن مەرتىۋىنى بېرىپ، شەرقىي قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ قەشقەر ۋە خوتەنگە بولغان ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ساقلاپ قالدى ۋە ئۇنى بېقىندى دۆلەتكە ئايلاندۇرۇۋالدى. جۇۋەينىنىڭ خاتىرىلىشىچە، ياللۇغ تاشىن بىر بۆلۈك لەشكىرىنى ئاجرىتىپ، قەشقەر ۋە خوتەن رايونىنى چارلىتىپ تۇرغان.

1137 - يىلى قارا قىتان قوشۇنى ئىككىنچى باسقۇچلۇق تاشقى كېڭەيمىچىلىكنى قايتا باشلىدى. ئۇلار ئالدى بىلەن پەرغانە جىلغىسىغا كىردى. بۇ جايدا ھېچقانداق قارشىلىقلارغا ئۇچرىمىغاندىن كېيىن داۋاملىق غەربكە ئىلگىرىلەپ، خوجەنتكە كەلگەندە، غەربىي قاراخانىيلار خاقانى مەھمۇد ئۇلارنىڭ ئالدىنى توستى. ئىبنۇل ئەسىرنىڭ خاتىرىلىشىچە، ھىجرىيە 531 - يىلى رامزان ئېيىدا (1137 - يىلى 5 - 6 - ئاي) ئىككى قوشۇن قاتتىق ئېلىشىپ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قوشۇنى مەغلۇپ بولغان، خاقان مەھمۇد سەمەرقەندكە قېچىپ كەتكەن. "بۇ ۋەقەدىن كېيىن ئاھالىلار پاتپاراق بولۇشۇپ ساراسىملىق ۋە داد - پەريادلار ئۇلغايدى. بالا - قازانىڭ ئەتىگەن ياكى كەچتە يېتىپ كېلىشىنى كۈتمەكتىن باشقا چارە بولمىدى. بۇخارا ۋە ماۋارائۇننەھردىكى باشقا ئاھالىلارمۇ مۇشۇنداق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى"㉘. ئەمما، قارا قىتانلار قوشۇنى غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەۋەرمەي، يۇرۇشتىن توختاپ يېڭى ئىشغال قىلغان بازىلىرىنى مۇستەھكەملەپ، تېخىمۇ ياخشى پەيتنى كۈتتى.

غەربىي قاراخانىيلار خانلىقى 1089 - يىلىدىن باشلاپلا سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلانغانىدى. ئەمما كېيىنچە غەربىي قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن سالجۇقىيلار خانداقلىقى ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش پەيدا بولدى. 1130-يىلى سالجۇقىيلار خانلىقىنىڭ سۇلتانى سانجار قوشۇن تارتىپ سەمەرقەندنى بېسىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن قاراخانىيلار بېقىندىلىققا تېخىمۇ چوڭقۇر پاتتى. 1138-يىلى سۇلتان سانجار بىلەن ئۇنىڭ يەنە بىر بېقىندىسى بولغان خارەزىم شاھى سانجىس ئوتتۇرىسىدا قوراللىق توقۇنۇش پەيدا بولدى. دەسلەپ سۇلتان سانجار خارەزىمغا لەشكىرىي قوشۇن تارتىپ سانجىسنى يەڭدى. ئەمما سانجار قوشۇن

چېكىندۈرگەندىن كېيىن سانجىس لەشكىرىي كۈچىنى تېزدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ھىجرىيە 534-يىلى (1140-1139) بىرلا ھۇجۇم بىلەن بۇخارانى ئىشغال قىلدى ۋە بۇ شەھەرنىڭ ئەسىر ئېلىنىغان باش نايىبى زەڭگى ئىبنى ئەلىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى㉙.

1141 - يىلى ماۋارائۇننەھر رايونىدا قاراخانىيلار خاندانلىقى بىلەن خاندانلىقنىڭ ھەربىي كۈچىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي كۈچلەردىن بولغان قارلۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى دائىملىق توقۇنۇش يەنە ئەۋجىگە چىقتى، قاراخانىيلار خاندانلىقنىڭ خاقانى مەھمۇد سالجۇق سۇلتانى سانجاردىن ياردەم سورىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، مەھمۇدخان قارا قىتانلاردىن مەغلۇپ بولۇپ، سەمەرقەندكە قېچىپ كېلىۋالغان ۋە سۇلتان سانجارغا ئەلچى ئەۋەتىپ مۇسۇلمانلارنىڭ ئاپەتكە ئۇچرىغانلىقىنى بايان قىلىپ، مۇسۇلمانلارنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن ياردەم سورىغانىدى. خۇراسان، سىجىستان، غەزنە، مازاندىران ۋە گۈرنىڭ پادىشاھلىرى لەشكەرلىرى بىلەن سۇلتان سانجارنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلغاندىن كېيىن، سانجارنىڭ ئاتلىق ئەسكىرى 100 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ھەربىي پاراتتىن ئۆتۈپ بولۇشىغا ئالتە ئاي ۋاقىت كەتتى. 1141 - يىلى 7 - ئايدا ئۇ زور قوشۇنىنى باشلاپ ئامۇ دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، ماۋارائۇننەھر رايونىغا كىردى. ئۇ مەھمۇدخانىنىڭ قارلۇقلار توغرىسىدىكى شىكايىتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قارلۇقلارغا ھۇجۇم قوزغىدى. قارلۇقلارمۇ ئادەم ئەۋەتىپ گۈرخان ياللۇغ تاشنىدىن ياردەم سورىدى㉚.

ياللۇغ تاشنى سەمەرقەندتە تۇرۇۋاتقان سالجۇقىيلار سۇلتانى سانجارغا نامە ئەۋەتىپ، قارلۇقلار ئۈچۈن ھال - ئەھۋال ئېيتىپ، ئۇلارنى كەچۈرۈشنى ئۆتۈندى. ئەمما سانجار ئۇنىڭ تەلىپىنى قوبۇل

قىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە مەكتۇپ ئەۋەتىپ ياللۇغ تاشىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشىنى، ئەگەر ئۇنىڭغا ئۇنىمىسا مەسلىنى ئەلەم بىلەن ھەل قىلىدىغانلىقىنى بايان قىلدى. ئىبنۇل ئەسىر ئېيتىشىچە، سانجار قوشۇنىنىڭ قۇدرىتىدىن شۇ دەرىجىدە سۆيۈنەتتىكى، ئۇ مەكتۇپىدا ئۆز قوشۇنىنىڭ ھەرخىل قوراللار بىلەن ئۇرۇش قىلالايدىغانلىقىنى بايان قىلىپ بولۇپ "بىلىپ قېلىڭلاركى، ئۇلار ئوقيا بىلەن ھەربىر تال چاچىنىمۇ قارىغا ئالالايدۇ" دەپ يازدۇرغان. ۋەزىر تاھىر مەكتۇپنى بۇنداق يازسا ياخشى بولمايدىغانلىقىنى ئېيتقان بولسىمۇ سۇلتان سانجار بۇنىڭغا قۇلاق سالماي مەكتۇپنى ئەۋەتتى. ياللۇغ تاشىن سالجۇقىيلار خانلىقىنىڭ ئەلچىسى ئوقۇغان مەكتۇپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئەلچىنىڭ بىر تۇتام ساقلىنى يۇلدۇردى، ئۇنىڭغا بىر تال يىگنە تۇتقۇزدى ۋە بىر تال ساقلىنى يىگنە بىلەن ئۇزۇپ بېقىشقا بۇيرۇدى. ئەلچى بۇنى ئورۇندىيالمىغاندىن كېيىن، "سەن يىگنە بىلەن ساقلىڭنى ئۇزەلمەيسەنۇ، كىم، قانداق قىلىپ ئوقيا بىلەن چاچنى ئۇزۇۋېتەلەيدۇ؟" دېدى. شۇنىڭ بىلەن ياللۇغ تاشىن قوشۇن تارتىشقا يارلىق قىلدى. بۇ قوشۇندا تۈرك، خەنزۇ ۋە قىتان قىسىملىرى بار ئىدى③1. ئىككى قوشۇن گويا تاشقىنلىق ئىككى دەريادەك سەمەرقەندنىڭ شىمالىدىكى كاتۋاندا ئۇچراشتى. ياللۇغ تاشىن ئۆز قوشۇنىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، يەر شەكلىنى كۆزەتكەندىن كېيىن، قوشۇنغا دارجام جىلغىسىنى دالدا قىلىپ بارگاھ تىكىشكە بۇيرۇق قىلدى. ئۇ سانغۇن-نەۋكەرلەرگە: "قارشى تەرەپنىڭ قوشۇنى كۆپ بولغىنى بىلەن ئېپى يوق. ھۇجۇم قىلساق بېشى ئاخىرىسىغا ھەمدەمدە بولالماي قالىدۇ، بىز چوقۇم نۇسرەت قازىنىمىز" دېدى. ياللۇغ تاشىن شياۋژولىلا ۋە ياللۇغ سۆڭشەنلەرنى 2500 لەشكەر بىلەن سانجار قوشۇنىنىڭ ئوڭ

قانتىغا، سۈچارئاب، ياللۇغ شۈبى قاتارلىقلارنى 2500 لەشكەر بىلەن سول قانتىغا ھۈجۈم قىلدۇرۇپ، ئۆزى قالغان قوشۇننى باشلاپ سانجارنىڭ ئوتتۇرا يول قوشۇنغا ھۈجۈم قىلدى. سانجار قوشۇننىڭ ئوڭ قانتىنى ئەمىر قۇماچ، سول قانتىنى سجىستان پادىشاھى باشلىغان ئىدى. ئوتتۇرا قىسىمدىكى قوشۇننى بولسا ئۆزى باشلىغان بولۇپ، تەجرىبىلىك كونا نەۋكەرلەردىن تەشكىللەنگەنىدى.

ھىجرىيە 536-يىلى سەپەر ئېيىنىڭ 5-كۈنى (مىلادى 1141-يىلى 9-ئاينىڭ 9-كۈنى) ئۇرۇش باشلاندى. سجىستان پادىشاھى باشلىغان قوشۇن سانجارنىڭ قوشۇنى ئىچىدە ئەڭ زور باتۇرلۇق كۆرسەتتى. بىراق قارا قىتان قوشۇنى ئۇرۇشقانسېرى باتۇرلىشىپ كەتتى. قارلۇقلارمۇ ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، سانجار قوشۇننىڭ تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. قارا قىتان قوشۇنى قوغلاپ كەلگەندە سۇلتان سانجار قېچىپ كېتەلىگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ خانىشى، ئوڭ قانات قوماندانى قۇماچ ۋە سول قانات قوماندانى سجىستان پادىشاھى شۇنىڭدەك داڭلىق فىقھىشۇناس ئالىم قۇساد ئۆمەر ئەسىرگە چۈشتى. سانجار قوشۇنىدا ئۆلۈش-يارىلىنىش ئېغىر بولدى. يالغۇز دارجام جىلغىسىدىلا 10 مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئۆلدى ۋە يارىلاندى. ئۆلگەن ئادەمنىڭ سانى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بىردەك ئەمەس. ئىبنۇل ئەسىر نەقىل كەلتۈرگەن يەنە بىر قاراشتا "100 مىڭ ئادەم ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ئىچىدە 12 مىڭى سەللىلىك بولۇپ㉜، 4000ى ئايال كىشى ئىدى" دېيىلگەن، روشەنكى بۇ سان مۇبالىغىلەشتۈرۈۋېتىلگەن. چۈنكى مەيلى ئىشەنچلىك ئىسلام مەنبەلىرىدە بولسۇن ياكى خەنزۇچە مەنبەلەردە بولسۇن، ھەممىسىدە سانجار قوشۇنىنىڭ ئومۇمىي سانى "100 مىڭ" دېيىلگەن. بارتولدنىڭ قارىشىچە، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا سانجار

قوشۇنىدا ئۆلگەنلەرنىڭ سانى 30 مىڭغا يەتكەن[33]. خەنزۇچە مەنبەلەردە بولسا "خۇراساندىكى مەغلۇبىيەتتە جەسەتلەر نەچچە ئون چاقىرىم يەرگىچە يېيىلدى"[34] دېيىلگەن بولۇپ، ئۆلگەنلەرنىڭ سانى ئېنىق مۆلچەرلەنمىگەن. كاتتۇان ئۇرۇشى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا بىر قېتىملىق مەشھۇر ئۇرۇش ھېسابلىنىدۇ. مۇسۇلمان تارىخچىسى ئىبنۇل ئەسىر: "ئىسلام تارىخىدا بۇنىڭدىن زور ئۇرۇش بولۇپ باقمىغان. خۇراساندىمۇ بۇنىڭدىن ئېغىر ئۆلۈم - يېتىم ۋەقەلىرى بولۇپ باقمىغان" دەيدۇ[35].

سالجۇقىيلار خانلىقىنىڭ سۇلتانى سانجار قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قاغانى مەھمۇدنى ئېلىپ ئالدىراپ-تېنەپ تېكىم (بۇگۇنكى تېرمىز) غا قېچىپ كەلدى ۋە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ خۇراسانغا كىردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سالجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ ماۋارائۇننەھردىكى تەسىرى-كۈچى يوقالدى. ياللۇغ تاشىن ئەسىرلەرنى قويۇپ بېرىپ، قوشۇن باشلاپ سەمەرقەندكە كىرىپ كەلدى. ياللۇغ تاشىن غەربىي قاراخانىيلار خانلىقىنى يوقىتىۋەتمەي، شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىغا مۇئامىلە قىلغانغا ئوخشاش، ئۇلارنىڭ بۇ رايونىنى داۋاملىق باشقۇرۇشىغا يول قويدى. 1141 - يىلى ياللۇغ تاشىن كاتتۇاندىكى ئۇرۇشتا سالجۇقىيلار باشچىلىقىدىكى بىرلەشمە ئارمىيىنى يېڭىپ، ماۋارائۇننەھرنى ئىگىلىگەن ۋە غەربىي قاراخانىيلار خانلىقىنى ئۆزىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، چوڭ سانغۇن ئېرىۋىسنى ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى خارەزىم دۆلىتىگە ئەۋەتىپ، ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇرلىدى.

قارا قىتتان دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. قىتتان ئاقسۆڭەكلىرى شىمالىي جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، لياۋ سۇلالىسىنى تىكلەش جەريانىدا بۇددا دىنىنى

تەدرىجىي قوبۇل قىلىپ، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى كۆپلەپ سالدۇردى ۋە شۇ جەريانىدا قىتان خەلقىنىڭ بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىشىغا تۈرتكە بولدى. لياۋ سۇلالىسى يوقالغاندا، ياللۇغ تاشىن بىر قىسىم قىتانلار ۋە خەنزۇلارنى باشلاپ شىمالغا، شەرققە يۈرۈش قىلدى. ئۇلار يەنە بۇددا دىنىنى ئاساسەن ئىسلاملىشىپ بولغان ئۇتتۇرا ئاسىياغا ئېلىپ كېلىپ، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى كۆپلەپ سالدۇردى، بۇنىڭ بىلەن ئۇتتۇرا ئاسىيادا چەتكە قېقىلغان بۇددا دىنى قايتىدىن باش كۆتەردى.

قارا قىتانلار دەۋرىدە قىتان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئېتىقادى يەنىلا مۇستەھكەم ئىدى. گەرچە ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ بەھەيۋەت دېڭىزى ئىچىدە تۇرغان، ئەمەلدار - پۇقرالىرى، شۇنىڭدەك بېقىندى دۆلەتلىرىنىڭ پۇقرالىرىمۇ مۇسۇلمانلارنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، قارا قىتان ھۆكۈمرانلىرى يەنىلا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىدى. بىراق قارا قىتان ھۆكۈمرانلىرى ئۆزىنىڭ بېقىندى قوۋملىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ئارىلاشمىدى. بۇنىڭ بىلەن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلەپ، ئۆز دىنىدىن باشقا دىنلارنى يات دىن دەپ قاراش ھەمدە قاتتىق چەكلەپ مەنئىي قىلىش ھادىسىلىرىگە خاتىمە بېرىلدى. شۇڭا قارا قىتان دۆلىتى تەۋەسىدە بۇددا دىنى، شامان دىنى، مانى دىنى، يەھۇدىي دىنى، خرىستىئان دىنى قاتارلىق كۆپ خىل دىنلار بىردەك رونىق تاپتى. بۇ مەزگىلدە ئىسلام دىنىمۇ ئوخشاشلا مۇھىم، زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

گەرچە X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى بېكىتكەن بولسىمۇ، بەزى كۆچمەن قەبىلىلەر بولۇپمۇ چەت - ياقا رايونلاردىكى كۆچمەن قەبىلىلەر

ئسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغانىدى. قارا قىتان خانلىقى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، ئسلام دىنى گەرچە خانلىق ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، بىراق ئۇ يىگانە ئەتىۋارلىنىشتىن قېچىپقالدى. بۇ ئەھۋال شۇ يەرلىك مەشھۇر شائىر ئەھمەد يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» داستانىدا مۇنداق ئەكس ئېتىدۇ:

"ئالىملار ۋە زاھىدلار ئۆز ئىشنى تاشلىدى،
ئارىغلىرىڭ ئويۇن دەپ سامانى㊱ ھەم باشلىدى.
بىدئەتلىكتىن ئۆزىنى تارتقان كىشى قالمىدى،
شۇڭا بىدئەت كۆپەيدىيۇ ھېچقاچان كېمەيمىدى㊲".

بۇ شېئىردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىرىنچىدىن "بىدئەتلىك" قارا قىتان ئىمپېرىيىسىدە چەكلەنمىگەن، ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرى "ناھايىتى كەڭ تارالغان". دېمەك، نۇرغۇن كىشىلەر "بىدئەت" تەلىماتلارغا ئىشىنىدىغان بولغان. ئىككىنچىدىن، ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىسلاھات ئېلىپبېنتلىرى پەيدا بولغان. ئىسلام دىنى ئۆلىمالىرى (ئارىغلىرى) دىنلار ئارىسىدىكى بۇ بىر مەيدان "تىنچ رىقابەت" نىڭ ئۆتكۈرلۈكىنى كۆرۈپ، دىنىي قائىدە-مۇراسىملارنى ئىسلاھ قىلمىسا، ئاددىيلاشتۇرمىسا، شۇ يەرلىك خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقادلىرىدىكى بەزى تەركىبلەرنى قوبۇل قىلمىسا "بىدئەتلىك"نى يېڭىشنىڭ تەس بولىدىغانلىقىنى، ئەسلىدىكى تەسىر دائىرىسىنىمۇ ئۇلارغا تارتقۇزۇپ قويۇش ئېھتىمالىنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلىشقانىدى. بۇ خىل ئىسلاھاتچىلارنىڭ ۋەكىلى ئەھمەد يەسەۋى ئىدى. ئۇ ئامىمباب، چۇشىنىشلىك تۈركىي تىلدا شېئىر يېزىپ ئۆز دىنىي ئەقىدىسىنى تەرغىب قىلدى. ئەھمەد يەسەۋى دىنىي ئەقىدىسىنىڭ مېغىزلىق مەزمۇنى ئىككى نۇقتىدا ئىپادىلىنىدۇ: بىرى، ئارزۇ-ھەۋەسنى

تەرك ئېتىش، يەنى ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلمەسلىك، جاپالىق ھەم ئاددىي-ساددا ياشاش. ئىككىنچىسى، رايىش بولۇش، يەنى ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىق ئەقىدىسى "رايىشلىق بىلەن بۇيرۇقتا بويسۇنۇش "ئىدى. بۇ خىل تەشەببۇس ھۆكۈمران سىنىپلارغا ناھايىتى ياقتى. بۇ ئارقىلىق پۇقرالارنى ئىتائەتچان بولۇشقا ئۇندەپ، ئۇلارنى خالىغانچە ئەزدى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلدى. پۇقرالار بىلەن ھۆكۈمران سىنىپلار ھەرقايسىسى ئۆز چۈشەنچىسى ئارقىلىق ئەھمەد يەسەۋىنىڭ دىنىي ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلغانىدى. شەكلىي جەھەتتە، ئەھمەد يەسەۋىي ئىسلام دىنى مۇراسىملىرىنى ئاددىيلاشتۇرۇپ، كۆچمەن چارۋىچى خەلق چۈشىنەلەيدىغان تۈركىي تىلدا تەبلىغ قىلىش بىلەن بىللە ئاشۇ كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر ئارىسىدا تەسىرى بولغان ئىلاھلارنىڭ ئىسىملىرى ۋە دىنىي مۇراسىملارنى ئىسلام دىنى ئەقىدىسى، مۇراسىملىرى قاتارىغا ئېلىپ كىردى. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ دىنىي ئەقىدىسى ۋە دىنىي مۇراسىملىرى كەڭ كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر تەرىپىدىن ناھايىتى تېز قوبۇل قىلىندى. ئۇنىڭ نۇرغۇن يارامسلىق شاگىرتلىرى يېتىشىپ چىقىپ، تېز ئارىدا، بىر يېڭى دىنىي مەزھەپ— "يەسەۋىچىلىك"نى شەكىللەندۈردى. يەسەۋىچىلىك ھەرقايسى تۈركىي تىللىق كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئارىسىدا دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بېرىپ زور ئۇتۇقلارغا ئېرىشتى. «ئەۋلىيا چۈچۈچىنىڭ غەربكە قىلغان زىيارىتى» نىڭ مۇئەللىپىنىڭ ئېيتىشىچە، XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىسلام دىنى بىلەن بۇددا دىنىنىڭ چېگرا سىزىقى ئاللىقاچان چانىلىق (بۇگۈنكى سانجى شەھىرى) قا بېرىپ قالغان، يەنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ چوڭ شەھىرى بەشبالىق ئەتراپىغىچە سۈرۈلگەن. يەسەۋىچىلىك ئۇتۇقى تارىختىكى ھەرقانداق بىر دىنىي مەزھەپنىڭ ئۇتۇقىغا ئوخشاش،

ئەسلىي دىنىي ئەقىدىنى شۇ يەرنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن ئىسلاھ قىلىپ، شۇ يەرنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرغانلىقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ XII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر "ئىسلاملىشىپ" بولدى. بىراق شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بۇ خىل "ئىسلاملىشىش" ماھىيەتتە "تۈركلەشكەن ئىسلامىيەت" ئىدى.

ئىزاھلار:

① مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ھەققىدە ئېنىق خاتىرە يوق، مۇسۇلمان ئالىملار ئومۇمەن پىل يىلى يەنى 570 - يىلى، دەپ قارايدۇ. بىراق باشقا ماتېرىياللارغا ئاساسەن قىياس قىلغاندا 570 - يىلدىن سەل - پەل كېيىن بولسا كېرەك.

② ئىسلام دىنىدا بۇ كېچە "مىراج كېچىسى" دېيىلىدۇ.

③ "ماۋاراۋننەھر" - ئەرەبچە سۆز بولۇپ، "ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى جاي" دېگەن مەنىدە. ئەرەبلەر ئامۇ، سىر دەريالىرى ئارىلىقىدىكى جايلارنى شۇنداق ئاتىغان، مەزكۇر رايون خەنزۇچە كلاسسىك ۋەسىقلەردە 河中 دەپ ئاتالغان.

④ «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» - «غەربىي تۈرك خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى، 265-بەت؛ ۋ.ۋ بارتولد: «ئەسەرلەر»، 1 - توم، 245 - بەت.

⑤ تولۇق ئىسمى ئابدۇراھمان ئىبن مۇسلىم، ئىككى «تاڭنامە»دە 林悉并波 دېيىلگەن.

⑥ خەنزۇچە ۋەسقلەردە قارا يەكتەكلىك ئەرەبلەر (黑衣大食) دېيىلىدۇ.

⑦ "ئەل - مۇقەننا" ئەرەبچە سۆز بولۇپ، "نىقابلىق ئادەم" دېگەن مەنىدە، مەزكۇر كىشى ھەمىشە كۆك ياغلىق بىلەن يۈزىنى ئورىۋالىدىغان بولغاچقا شۇنداق دەپ ئاتىلىپ قالغان. ئۇنىڭ ھەقىقىي ئىسمى ھاشىم ئىبن ھاكىم.

⑧ «تاڭ سۇلالىسى تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى»، 98 - جىلد.

⑨ «يېڭى تاڭنامە»، 217 - جىلد، «ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى».

⑩ «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى»، 248 - جىلد.

⑪ ۋ.ۋ بارتولد: «ئەسەرلەر»، 2- توم، 1 - قىسىم، 41 – 42 بەتلەر.

⑫ ئو. پرىتساك: «قاراخانىيلار»، بېرلىن، 1953 - يىل.

⑬ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 - جىلد، «ئودۇن تەزكىرىسى».

⑭ لى جىننيەن: «شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى ھەققىدە تەتقىقات»، «جۇغراپىيە ئىلمى ژۇرنىلى»، 1919 - يىللىق 3 – 2 سان.

⑮ «قازاق س س ر تارىخى»، 2 - توم، 17 - بەت، ئالمۇتا 1977 - يىل.

⑯ "تۈركمەن" سۆزى پارسچە türkemān دېگەن سۆزدىن كەلگەن، mān نىڭ "...غا ئوخشىماق" دېگەن مەنىسى بار. شۇڭا بۇ سۆز "تۈركىكە ئوخشايدىغان ئادەم" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

⑰ روزبن: «ھىلال ئەس سابىنىڭ بۇغرالارنىڭ بۇغراسى دېگەن نامنى ئالغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەت»، ب. گ. غاپۇروف: «تاجىكلار»، موسكۋا346—347-بەتلەر، 1972 -يىل.

⑱ ۋ.ۋ. بارتولد: «ئەسەرلەر»، 1 - توم، 329 - بەت.

⑲ ئىزرادىن ئەبۇل ئەل ھەسەن ئەلى ئىبن مۇھەممەد ئىبنۇل ئەسىر: «تارىخى كامىل»، 9 - توم، 105 - بەت، «قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» نىڭ 1 - قىسىم، 56 - بېتىدىن نەقىل كەلتۈرۈلدى.

⑳ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 2 - جىلد، «تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە».

㉑ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 13 - جىلد، «شېڭزوڭ ھەققىدە خاتىرە»(4).

㉒ قاتۇنبالىق شەھىرىنىڭ ئورنى توغرىسىدا كۆپ قىسىم ئالىملار ئۇيغۇر خانلىقى (744 – 840) قۇرغان ئوردۇ بالىقتا يەنى ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىكى تۇغلا دەريالىسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى بايانئۇر ئېتراپىدا، دەپ قارايدۇ («جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى»، 6 - قىسىم، 6 - خەرىتە). قاتۇن – تۈركچە "خانىش" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

㉓ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 37 - جىلد، «جۇغراپىيە تەپسىراتى»(1)؛ 14 -

جىلد، «شېڭزوڭ ھەققىدە خاتىرە» (5).

㉔ «دەشت - بابىاۋاندا ئاگلىغانلىرىم» نىڭ «داشى لىنيا» ماۋزۇسى؛ «قىتان دۆلىتى تەزكىرىسى»، 19 - جىلد، «داشى تەرجىمھالى».

㉕ ۋېي لياڭتاۋ: «غەربىي لياۋ تارىخىدىن ئومۇمى بايان»، 30—36 - بەتلەر، خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىل.

㉖ جۇۋەينى: «تارىخى جاھانكۆشاي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 417 - بەت، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل.

㉗ يۇقىرىقى ئەسەر 417 — 418 - بەتلەر.

㉘ «تارىخى كامىل»، 11 - توم، 56-بەت، «قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نىڭ 1 - قىسىم، 66 - بېتىدىن نەقىل ئېلىندى.

㉙ ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ تارىخىدىن تىزىملار»، 117-، 118- بەتلەر.

㉚ « تارىخى كامىل»، 11 - توم، 56 - بەت، «قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» نىڭ 1 - قىسىم، 66 - بېتىدىن نەقىل ئېلىندى.

㉛ ياللۇغ تاشتىنىڭ قوشۇنىنىڭ ئومۇمىي سانى توغرىسىدا خەنزۇچە ۋەسىقىلەردە مەلۇمات بېرىلمىگەن. ئىبنۇل ئەسىر باشقا بىر قاراشنى نەقىل كەلتۈرۈپ "ئۇچ يۈز مىڭ چەۋەندāز" (ئىبنۇل ئەسىر: «تارىخى كامىل»، 11 - توم، 53 - بەت، «قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» نىڭ 1 - قىسىم، 64 - بېتىدىن نەقىل ئېلىندى) دەيدۇ، بۇ بەكلا مۇبالىغىلەشتۈرۈۋېتىلگەن سان. «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 30 - جىلدىدا خاتىرىلەنگەن ياللۇغ تاشتىنىڭ مۇشۇ قېتىملىق جەڭگە ئەۋەتكەن قوشۇن سانى ۋە ئۇنىڭ جەڭدىن ئاۋۋال لەشكەرلەرگە مەدەت بېرىپ تەرغىبات قىلغانلىقىدىن قارىغاندا ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ سانجارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك چەۋەندازلار قوشۇنىدىن خېلىلا ئاز ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

㉜ ئىسلام ئۆلىمالىرى - فەقىھلەرنى كۆرسىتىدۇ.

㉝ ۋ.ۋ. بارتولد: «ئەسەرلەر»، 1 - توم، 389 - بەت.

㉞ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 30 - جىلد، «غەربىي لياۋنىڭ تارىخى».

㉟ كاتىۋان ئۇرۇشى ھەققىدىكى تەپسىلاتنى ئىبنۇل ئەسىرنىڭ «تارىخى كامىل»،

11 - توم، 53-، 57 - بەتلىرىدىن («قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1 - قىسىم، 63-، 67 - بەتلەر)دىن كۆرۈڭ.

㊱ بۇ يەردىكى "ساما" - ئۇسسۇلنىڭ نامى، بۇ ئۇسسۇل شامان دىنىدىكى پېرىخونلۇق ئۇسسۇلىدىن پەيدا بولغان. ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى بەزى جايلاردا ھېلىمۇ "ساما" دەپ ئاتىلىدىغان ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئوينىلىدۇ.

㊲ «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 32 - بەت.

Ⅲ باب موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى غەربىي يۇرتتا ئىسلامىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشى

§ 1 موڭغۇللارنىڭ غەربىي يۇرتنى بويسۇندۇرۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىي قىلىشى

1. موڭغۇللارنىڭ غەربىي يۇرتنى بويسۇندۇرۇشى

XⅢ ئەسىرنىڭ بېشىدا موڭغۇللار چۆللۈكنىڭ شىمالىدا باش كۆتۈردى.

قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولغان موڭغۇللار ئەسلىدە شېرۋىلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، تاڭ دەۋرىدە "موغۇل شېرۋىلىرى" دېگەن نامدا خەنزۇچە ۋەسىقىلەرگە پۈتۈلگەن. ئۇلار ئەڭ دەسلەپ چوڭ ھىنگان تاغلىرىدىكى ئېرگۈنا دەرياسى بويىدا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان، كېيىنچە ئاستا-ئاستا موڭغۇل ئېگىزلىكىگە سۈرۈلگەن. XⅠ ئەسىرنىڭ ئاخىرى XⅢ ئەسىرنىڭ باشلىرى موڭغۇل قەبىلىلىرى يەنىلا تارقاق ھالەتتە بولۇپ، بەزىلىرى بېلىقچىلىق قىلسا بەزىلىرى ئوۋچىلىق قىلاتتى، بىر-بىرىگە بېقىنمىغاچقا توختىماي جەڭگى-جېدەل قىلىشاتتى. جىن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۈرۈڭاتتى. XⅢ ئەسىرنىڭ

دەسلىپىدە قىيان قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى تېمۈچىن باشقا قەبىلىلەرنى بىر - بىرلەپ ئۆزىگە قوشۇۋالدى. ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تاتار، مېركىت، كېرەي، نايمان قاتارلىق قەبىلىلەرنى مەغلۇپ قىلىپ چۆللۈكنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈردى. 1206- يىلى موڭغۇل قەبىلىلىرى ئونون دەريا‌سى بويىدا قۇرۇلتاي ئۆتكۈزۈپ، تېمۈچىننى پۈتكۈل موڭغۇللارنىڭ خانى قىلىپ سايلىدى ۋە "چىڭگىزخان" دەپ ئاتىدى، دۆلەت نامىنى "يېڭى موڭغۇل ئۇلۇسى" (ئۇلۇغ موڭغۇل دۆلىتى) دەپ ئاتىدى. چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن سىرتقا قارىتا كەڭ كۆلەملىك بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىنى باشلىۋەتتى.

موڭغۇللار چۆللۈكنىڭ شىمالىدا رونىق تېپىۋاتقان مەزگىللەردە غەربىي يۇرتنى ئىداره قىلىۋاتقان قارا قىتان خانىدانلىقى چىرىكلىشىپ، ھەرقايسى بېقىندى دۆلەتلەرگە ئۆتىلگەن نازارەتچى ياكى مۇپەتتىشلەر زوراۋانلىق بىلەن يەرلىك ھۆكۈمرانلارغا بېسىم ئىشلىتىپ خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ-تالاۋاتقانىدى. جۇڭەينىنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، گۈرخان ئىدىقۇت دۆلىتىگە ئەۋەتكەن نازارەتچى "ئىدىقۇت① ۋە ئۇنىڭ سەركەردە-سەرۋازلىرىنى ھاقارەتلەپ، ئۇلارنىڭ شەرەپ رومالىرىنى يىرتىپ تاشلىدى؛ شۇڭا ئۇ كاتتىلار ۋە ئاۋامنىڭ ئورتاق نەپرەتلىنىدىغان ئوبيېكتى بولۇپ قالدى"②. قارا قىتان خانىدانلىقى ماۋارائۇننەھر رايونىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ۋە موڭغۇللار نايمانلارنى يوقاتقان ئەھۋال ئاستىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشاھى بارچۇق ئارت تېكىن ۋە ئۇنىڭ سەرۋازلىرى "موڭغۇللارنىڭ قۇدرەتلىكلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، موڭغۇللارنىڭ ھەيۋىتىدىن پايدىلىنىپ قارا قىتانلار ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنى

قارار قىلدى ۋە موڭغۇللارغا بەيئەت قىلدى"③. شۇنىڭ بىلەن 1209 - يىلى ئىدىقۇت خانلىقى يارلىق چۈشۈرۈپ قارا قىتانلار ئەۋەتكەن نازارەتچىنى بىر ئۆيگە سولاپ قويدى ۋە ئۆينى ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆرۈپ تاشلىدى. ئاندىن قارا قىتانلار ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغانلىقى ۋە چىڭگىزخانغا④بەيئەت قىلغانلىقىنى جاكارلىدى. «ئىدىقۇتتىكى شىيې جەمەتى شەجەرىسى» دىمۇ بۇ ۋەقە خاتىرىلەنگەن: "'قارا قىتان دۆلىتى'" خاندانلىقى پەرمان بىلەن ئەۋەتكەن نازارەتچى بۇ دۆلەتكە كەلگەندىن كېيىن ئۆز ھوقۇقىنى خالىغانچە ئىشلىتىپ كەيپ-ساپا، ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتتى. 'ئۇيغۇر' پادىشاھى بۇنىڭدىن غەزەپلىنىپ ۋەزىر ئىلگە بىلەن: 'بۇنى قانداق قىلىش كېرەك؟' دەپ مەسلىھەتلەشتى. ئۇ جاۋابەن: 'نازارەتچىنى ئۆلتۈرۈپ بۇيۇك موڭغۇل دۆلىتىگە ئەل بولساق، ئۇنىڭدىن نېمە قورقۇش؟' دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئاۋامنى باشلاپ نازارەتچىنى قورشىۋالدى، نازارەتچى قوشۇنى بىلەن راۋاققا بېكىنىۋالدى. ئۇلار راۋاققا چىقىپ ئۇنىڭ بېشىنى كەستى ۋە پەسكە ئىرغىتىپ تاشلىدى"⑤. مۇسۇلمان مەنبەلىرى بىلەن خەنزۇچە مەنبەلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك پەقەت نازارەتچىنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى بايانلاردىلا ئاز - تولا پەرق بارلىقىنى كۆرىمىز. موڭغۇللارغا بەيئەت قىلىشنىڭ جەريانى توغرىسىدا «زەپەرنامە» دە كونكرېت خاتىرە قالدۇرۇلغان: "يىلان يىلى (1209 - يىلى) باھاردا شاھىمىزنىڭ سۇر-ھەيۋىتىنى ئاڭلىغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشاھى قىتانلار ئەۋەتكەن نازارەتچى ئەمەلدارنى ئۆلتۈرۈپ، سۇلھىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ (چىڭگىزخان) ئاۋۋال ئەنلىك بۇيان ۋە تارباي قاتارلىق ئىككى كىشىنى ئۇلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ئىدىقۇت قاتتىق خۇرسەن بولۇپ، (مۇڭغۇل دۆلىتى) بىزگە بەكمۇ زور ھۆرمەت كۆرسەتتى دەپ، بېگىس ۋە

ئالماق تۆمۈرنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ: 'كەمىنە ناتىۋانلىرى شاھىنشاھنىڭ شۆھرەتلىك نام-شەرىپىنى ئاڭلاۋاتقىنىغا ئۇزۇن بولدى. شۇڭا قىتانلار بىلەن بولغان كونا دوستلۇقنى تاشلاپ ئۆز ساداقىتىمنى بىلدۈرۈشكە ئەلچى ماڭدۇردۇم. بەيئەتكە باش ئېگىپ يىراقتىكى پەرىشتىنىڭ نەزىرىگە ئىلىنىشنى، بۇلۇتلارنى قايرىپ تاشلاپ قۇياشنىڭ جامالىنى كۆرۈشنى، مۇزلارنىڭ ئېرىپ سۇغا ئايلىنىشىنى ئەڭ چوڭ شادلىق دەپ قارىماسلىققا نېمە ھەددىم! ئۇشبۇ دەقىقىدىن تارتىپ پۈتكۈل قوۋمىم بىلەن قۇللىرى ئورنىدا تۆھپە كۆرسىتىشكە تەييارمەن' دېدى"⑥.

1211-يىلى بارچۇق ئارت تېكىن چىڭگىزخاننىڭ پەرمانىغا بىنائەن كىرولون دەرياسى بويىغا بېرىپ، بۇ يېڭى ھۆكۈمراننى تاۋاپ قىلدى. چىڭگىزخان ئۇنىڭغا ناھايىتى زور شان - شەرەپ ئاتا قىلدى: "قىزىنى خوتۇنلۇققا بېرىپ، ئۇنىڭغا شاھزادىلار قاتارىدىن ئورۇن بەردى"، يەنى ئۇنى جۇجى، چاغاتاي، ئوكتاي ۋە تولويدىن كېيىنكى "بەشىنچى ئوغۇل" قىلىۋالدى. كېيىنكى مەزگىللەردىكى موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشلىرىدا بارچۇق ئارت تېكىن "قول ئاستىدىكى تۇمەن كىشىلىك قوشۇن بىلەن تۇرشاۋۇل قىسىم بولدى، ئۇلارنىڭ ئىنتىزامى بەكمۇ قاتتىق بولغاچقا بارغانلا يېرىدە غەلبە قىلدى"؛ ئۇ تاڭغۇتلارنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىغىمۇ قاتناشىپ "چوڭ ئەجىر - تۆھپە كۆرسەتتى"⑦. شۇڭا ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى موڭغۇل دۆلىتىدە بويسۇندۇرۇلغان قارام ئەللەردىن پەرقلىق سىياسىي مۇئامىلىگە مۇشەررەپ بولۇپ، بېقىندى دۆلەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانىدى، ياپونىيە ئالىمى ئابې تاكېئو ئۇنى "بەشىنچى خانلىق" دەپ ئاتايدۇ⑧. بارچۇق ئارت تېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى داۋاملىق پادىشاھ سۈپىتىدە ئىدىقۇت

ئۇيغۇرلىرى ئۇستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلدى، دۇڭا توپلىڭىدىن كېيىن ئۇلار بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى باشلاپ خېبشى كارىدورىدىكى يۇڭچاڭ ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كەلدى ۋە داۋاملىق ئىدىقۇت پادىشاھى دەپ ئاتىلىپ "ئۆز قوۋمىنى باشقۇردى"، بۇ ئەھۋال ئېھتىمال تەخمىنى يىللىرى (1328 - 1330) دىن كېيىنمۇ داۋاملاشقان بولسا كېرەك. ئەسلىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمىنىدا دۇڭا توپلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن يۇەن سۇلالىسى ئەمەلدار تۇرغۇزۇپ بېڭاستە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشاھى بارچۇق ئارت تېكىن چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغان يىلى يەنى 1211 - يىلى قارلۇق ئاقساقىلى ئارسلانخانمۇ چىڭگىزخانغا باش ئېگىپ موڭغۇللارغا بەيئەت قىلدى.

قارلۇقلار - قاراخانىيلار سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئاساسىي تەركىبىي قىسمى بولسىمۇ ئەمما ئۇنىڭ ئاقساقاللىرى ھەمىشە قاراخانىيلار ئوردىسى بىلەن تىركىشىپ قالاتتى. يالۇغ تاشىنىڭ قوشۇنى بالاساغۇنغا كىرگەندە شەرقىي قاراخانىيلار خانىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئۇنىڭ قارلۇقلار ۋە قاڭقىللارغا تاقابىل تۇرۇشىغا يارەملەشكەنىدى. يالۇغ تاشىن بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىشتا قوللانغىنى قارلۇقلارنى قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن ئايرىۋېتىپ مۇستەقىل سىياسىي گەۋدىگە ئايلاندۇرۇش، ئاندىن قارا قىتانلارنىڭ قارام دۆلىتى سۇپىتىدە قايالى (ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى، تالدى قورغانىنىڭ شەرقىدە) نى ئۇلارغا پايتەخت قىلىپ بېرىش تەدبىرىنى قوللاندى. قاراقىتان شاھىنشاھى مەزكۇر رايونىنى ھەمكارلىشىپ باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى. قارا قىتان دۆلىتى ئاجىزلىشىۋاتقان مەزگىللەردە خوتەندىكى ھۆكۈمدارلارمۇ قوشۇن تارتىپ قارا قىتان دۆلىتىگە قارشى تۇردى. گۈرخان چۇرۇق قوشۇن تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە قارلۇق ئاقساقىلى ئارسلانخانىنمۇ لەشكەر چىقىرىپ يارەملىشىشكە بۇيرۇدى.

يارەملىشىشكە بۇيرۇدى. مۇسۇلمان تارىخشۇناسلاردىن جۇۋەينىنىڭ ئېيتىشچە، ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى ئارسلانخانىنى ئۆلۈم گىرداۋىغا ئىتتىرىش ئىدى. بىر بولسا ئارسلانخان باشقا خانلارغا ئوخشاش ئىسيان قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇنى يۇرەكلىك ئۆلتۈرۈشكە بولىدۇ؛ بىر بولسا ئۇ بويسۇنىدۇ، ئەمما مۇسۇلمانلارغا چوڭقۇر مېھرى بولغاچقا ئۇلارغا يۇرۇش قىلىشقا كۆچەپ كەتمەيدۇ، بۇنىڭدىمۇ يەنىلا بۇنى باھانە قىلىپ ئۇنى كۆزدىن يوقاتقىلى بولىدۇ. قارلۇق ئاقساقىلى ئارسلانخان گۆرخاننىڭ ھۇزۇرىغا كەلگەندە قارا قىتان دۆلىتىنىڭ بىر سانغۇنى گۆرخاننىڭ سۈيىقەستىنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ قويىدى ۋە زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋېلىشقا نەسىھەت قىلدى. شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۇچۇن ئەھۋالدىن خەۋەرلەندۇرۇپ قويۇش ۋە ئوغلىنى تەختكە چىقىرىشقا ماقۇل بولدى. ئاقىۋەت ئارسلانخان زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى. گۆرخان ئۇنىڭ ئوغلىنى قايالىغا ئاپىرىپ دادىسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغۇزدى ھەمدە شاھىنادىن بىرنى ئەۋەتىپ ئۇنى نازارەت قىلدى. بۇ نازارەتچى قارلۇقلارغا ھەددىدىن زىيادە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلدى. موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ غەربكە يۇرۇش قىلىپ ئارقا - ئارقىدىن غەلىبە قىلغانلىق خەۋىرى قايالىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، قارلۇقلارنىڭ يېڭى ئارسلانخانى قارا قىتان دۆلىتىنىڭ نازارەتچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، موڭغۇللارغا باش ئەگدى. خان ئوردىسىدا ئۇ ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۆتۈۋېلىنىپ، قايالىغا قايتۇرۇلدى. بۇ ئارسلانخانمۇ خان قىزىغا ئۆيلەندى. چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرغاندا ئۇ ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ جەڭگە قاتناشتى ۋە ناھايىتى چوڭ رول ئويناندى. شۇڭا مۆڭكەخان ئۆزكەنت شەھىرىنى ئۇنىڭ ئوغلىغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرىپ ئاتىسىنىڭ موڭغۇل دۆلىتىگە قوشقان تۆھپىسىگە تەشەككۇر بىلدۈردى⑨.

ئىدىقۇت دۆلىتى ۋە قارلۇق قەبىلىسى باش ئەگكەندىن كېيىن موڭغۇللارنىڭ چوڭ قوشۇنى داۋاملىق غەربكە يۈرۈش قىلىپ قارا قىتاي زېمىنىغا ئايغ باستى.

موڭغۇللار گۈللەنگەندىن كېيىن، نايمان قەبىلىسى چىڭگىزخان تەرىپىدىن تارمار قىلىنىپ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ئوغلى كۈچلۈك قالغان - قاتقان قوۋمىنى باشلاپ بەشبالىققا قېچىپ كەلدى، ۋە يەنە تەڭرىتاغدىن ئۆتۈپ كۆچاغا كەلدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى لەشكەرلەر كۆچادىكى تاغدا "لاغايلاپ يۈرۈپ ئوزۇق-تۆلۈكسىز قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىرلەپ ئىككىلەپ تارقاپ كەتتى"⑩. شۇنىڭ بىلەن كۆچلۈك ئىلاجسىز قارا قىتان خانى گۈرخانىنىڭ يېنىغا قېچىپ كەلدى. «زەپەرنامە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ ۋەقەلەر 1208 - يىلى قىشتا يۈز بەرگەن. كۈچلۈك بالاساغۇنغا كەلگەندىن كېيىن بىر مەھەل گۈرخان ھۇزۇرىدا خىزمەتتە بولدى. خارەزىم شاھ مۇھەممەد قارا قىتان دۆلىتىگە قارشى لەشكەر تارتقاندا شەرقتىكى بىر قىسىم قارام دۆلەتلەر ۋە قارام قەبىلىلەرمۇ ئىسيان قىلىپ، چىڭگىزخان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن قارا قىتان دۆلىتى مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. بۇ چاغدا كۆچلۈك گۈرخان چۈرۈققا: "مېنىڭ ئادەملىرىم ناھايىتى كۆپ، ئېمىل، قايالى، بەشبالىق قاتارلىق جايلاردا كىشىلەر ئۇلارنى خورلاپ كېتىۋاتىدۇ. ئەگەر ماڭا ئىجازەت بېرىلسە ئۇلارنى توپلايتتىم. بۇ ئادەملەرنىڭ كۆچى بىلەن گۈرخان ئالىيلىرىنى مۇشكۈلاتتىن قۇتقۇزغىلى بولىدۇ. گۈرخان كۈرسەتكەن يولدىن قەتئىي قايتماي جان - دىلىم بىلەن ئالىيلىرىنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىمەن" دېدى. گۈرخان ئۇنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلۇپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن سوۋغا ئىنئام قىلدى ۋە قاغان مەرتىۋىسىنى ئاتا قىلدى. كۆچلۈك بالاساغۇندىن ئايرىلىپ،

ئېمىل ۋە قايالىدىن ئۆز قوۋمىدىكىلەرنى يىغدى ۋە باشقا قەبىلىدىكىلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. ئۇ مۇشۇ تارماق قوشۇننى باشلاپ قارا قىتان خاندانلىقىنىڭ بۈيۈك قوشۇنلىرىغا ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونغا كىردى ۋە زورلۇق - زومبۇلۇق، بۇلاش-تالاش بىلەن بولۇپ كەتتى. كۈچلۈك يەنە خارەزىم شاھى مۇھەممەدكە ئەلچى ئەۋەتىپ، گۈرخانغا قىستاپ ھۇجۇم قىلىشقا كېلىشتى. ئىككى تەرەپ ئەگەر خارەزىم شاھ ئاۋۋال ھۇجۇمغا ئۆتۈپ نۇسرەت قازانسا قارا قىتان خانلىقىنىڭ ئالمىلىق ۋە قەشقەرگىچە بولغان تېررىتورىيىسى ئۇنىڭغا مەنسۇپ بولىدۇ؛ ئەكسىچە كۈچلۈك ئاۋۋال غەلىبە قىلسا فېنىاكەد دەرياسىغىچە بولغان قارا قىتان زېمىنى ئۇنىڭغا تەۋە بولىدۇ، دەپ ئەھدىلەشتى. كېلىشىمدىن كېيىن ئىككى تەرەپ لەشكەر چىقىرىپ قارا قىتان خانلىقىغا ھۇجۇم باشلىدى. كۈچلۈك ئاۋۋال قارا قىتان قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ ئۆزكەنتتىكى گۈرخانىنىڭ غەزىنىسىنى تالان - تاراج قىلدى، ئاندىن ئۆزكەنتتىن بالاساغۇنغا ھۇجۇمغا ئۆتكەندە گۈرخاندىن مەغلۇپ بولۇپ، لەشكەرلىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى. كۈچلۈك ئەسلىي ئورنىغا قايتىپ، لەشكىرىي كۈچىنى توپلىدى ۋە يېڭىۋاشتىن ھۇجۇم قوزغاشقا تەييارلىق قىلدى[11].

1210 - يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن قارا قىتان خاندانلىقى بىلەن خارەزىم شاھ ئۆز قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كەتتى. قارا قىتان قوشۇنلىرىنىڭ ئىنتىزامى بەكلا بوش بولۇپ، لەشكەرلەر يول بويى بۇلاڭ - تالاڭ، قىر - چاپ قىلىپ كەلدى. ئۇلار بالاساغۇنغا كەلگەندە شەھەر ئاھالىسى قوۋۇقلارنى مەھكەم تاقاپ، ئۇلارنىڭ شەھەرگە كىرىشىنى رەت قىلدى ۋە خارەزىم قوشۇنى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ كېلىدۇ، دەپ قاراپ قارا قىتان قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىشىشقا باشلىدى. قارا قىتان

قوشۇنلىرى ئۇلارغا سۇلھىلىششىش ھەققىدە ئەسكەرتىپ قىلىپ، خارەزىم شاھ قوشۇنلىرىنىڭ چېكىنىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتقان بولسىمۇ قەتئىي ئىشەنمىدى ۋە جەڭنى 16 كۈن داۋاملاشتۇردى، ئەڭ ئاخىر قارا قىتان قوشۇنلىرى پىل بىلەن شەھەر قوۋۇقىنى بۇزۇپ تاشلىدى. قارا قىتان قوشۇنلىرى شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن، ئاھالىنى ئۇچ كېچە - كۈندۈز قىرغىن قىلدى. جۇۋەينىڭ ئېيتىشىچە، 47 مىڭ ئەركەك قەتلىئام قىلىنغان⑫. قارا قىتان قوشۇنلىرى شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، زور مىقداردىكى غەنىمەتلەرنى قولغا چۈشۈردى، ئەمما گۈرخاننىڭ دۆلەت خەزىنىسى قۇپقۇرۇق ئىدى. ۋەزىر مەھمۇدباي گۈرخاننىڭ ئۆزىنىڭ مال - مۈلكىنى يىغىشتۇرۇۋېتىشىدىن ئەنسىرەپ، لەشكەر ۋە سانغۇنلارنىڭ كۆچلۈكتىن بۇلىۋالغان خۇسۇسىي مال - مۈلۈكلىرىنى ئوردا ھېسابىغا قايتا يىغىش تەكلىپىنى بەردى. سانغۇنلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھەرقايسىسى ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ چېكىنىپ كەتتى ۋە توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇترانقۇلۇق قىلدى⑬.

كۆچلۈك بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن 1211 - يىلى كۈزدە قوشۇننى باشلاپ گۈرخانغا ھۇجۇم قىلدى. خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، گۈرخان چۈرۈق ئۇۋۇغا چىققاندا "نايمان بېگى كۆچلۈك 8000 لەشكەرنى پىستىرمىغا قويۇپ، ئۇنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋالدى"⑭. جۇۋەينىڭ «تارىخى جاھانكۈشاي» ناملىق ئەسىرىدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش كېتىدىغان خاتىرە بار: "... (كۆچلۈك) خۇددى بۇلۇتتىن چىققان چاقماق كەبى گۈرخانغا تاشلاندى ۋە زادىلا كۈتمىگەن يەردىن چىقىپ ئۇنى تىرىك تۇتۇۋالدى... ئۇنىڭ قوشۇنلىرى پاتىپاراق بولۇشۇپ، تەرەپكە پىتراپ قېچىشتى. شۇنىڭ بىلەن مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈپ

قالغان (گۆرخان) كۆچلۈككە باش ئەگكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ ئالدىدا تىزلاندى"⑮. بۇ ئاخىرقى پادىشاھ تەختتە 34 يىل ئولتۇرۇپ، ھەممە ئادەمنى بىزار قىلغان ھالدا ياللۇغ تاشىن قۇرغان قارا قىتان ئىمپېرىيىسىنى ئاخىرلاشتۇردى.

كۆچلۈك ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن كۆرۈنۈشتە رېجىمدىكىلەرگە ئەدەپ بىلەن مۇئامىلە قىلدى، "چۈرۈقنى شاھىنشاھ دەپ، خانىشنى خانىش ئايىم، دەپ ھۆرمەتلەپ، ئەتىگەن كەچتە ئەھۋال سوراپ تۇردى"⑯. ئەمەلىيەتتە بولسا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇشنى ئويلاتتى. كۆچلۈك قىتان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن قارا قىتان خانداناللىقىنىڭ بىر مەلىكىسىگە ئۆيلەندى⑰ ۋە مۇشۇ مەلىكىسىنىڭ نەسىھىتى بىلەن خرىستىئاندىن بۇددىستقا ئايلاندى، شۇنداقلا پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ھەدەپ بۇددىزمنى تەرغىپ قىلىپ ئىسلام دىنىغا قاتتىق زەربە بەردى. چۈرۈق دەرد - ئەلەم ئىچىدە ئىككى يىلدىن كېيىن 1213 - يىلى ئۆلدى⑱.

كۆچلۈك، گۆرخان چۈرۈقنىڭ ئورنىغا ھۆكۈمران بولغاندىن كېيىن شەرقىي قاراخانىيلار خاناناللىقىنىڭ سەردارى مەھمۇد ئىبىن. يۈسۈپنى ئازاد قىلىپ، قەشقەرگە ئۆزىتىپ قويدى. ئەمما قەشقەر ئاقسۆڭەكلىرى ئۇنىڭغا سوغوق مۇئامىلىدە بولدى ۋە سۈيىقەست پىلانلاپ، ئۇ شەھەرگە كىرگەندە قەلئە قوۋۇقىدا قەستلەپ ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقە 1211 - يىلى يۈز بەرگەن بولۇپ، شەرقىي قاراخانىيلار خاناناللىقىمۇ شۇنىڭ بىلەن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئاياغلاشتۇردى. ئەمما قەشقەر رايونى كۆچلۈككە بەيئەت قىلمىدى. شۇڭا ھەر يىلقى يىغىم مەزگىلىدە كۆچلۈك قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلارنىڭ زىرائەتلىرىنى ۋەيران قىلىۋېتەتتى، ئوت قويۇپ كۆيدۈرىۋېتەتتى، پۇقرالار ئۇچ - تۆت يىل ئۇدا ھوسۇل

يىغىلمىغاچقا ئاچارچىلىق بولۇپ، قەشقەر رايونىمۇ كۆچلۈككە بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ لەشكەر باشلاپ قەشقەرگە كىرگەندە ھەربىر ئۆيگە بىردىن لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇپ "ئاش-تاماق ۋە يېتىپ قوپۇشتا بىر ئۆيدە تۇرغۇزدى، بۇنىڭ بىلەن ھەممىلا جايدا باسقۇنچىلىق، ئوت قويۇش، ئادەم ئۆلتۈرۈش ئەۋج ئالدى".

كۆچلۈك قەشقەردىن قوشۇن تارتىپ خوتەنگە بېسىپ كىردى ۋە يەرلىك ئاھالىنى ئىسلام دىنىدىن يۈز ئۆرۈپ خرىستىئان ياكى بۇددىست بولۇشقا، قىتانلارنىڭ يەكتەكلىرىنى كىيىشكە مەجبۇرلىدى. يەرلىك مۇسۇلمانلار ئىلاجسىز قىتانلارنىڭ يەكتەكلىرىنى كىيدى، ئىسلام دىنىدىكى ئىبادەتلەر توختىتىلدى، مەدرىسلەر تاقالدى ۋە بۇزۇپ تاشلاندى. كۆچلۈك شۇ جايدىكى كاتتا ئۆلىما ئالائىددىن مۇھەممەدنى قاتتىق قىيىن - قىستاققا ئالغاندىن كېيىن، مەسچىت دەرۋازىسىغا مىخلاپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. كۆچلۈكنىڭ بۇ ۋەھشىيانە زوراۋانلىق قىلمىشلىرى كەڭ خەلقنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك غەزىپىنى قوزغىدى⑲.

كۆچلۈك قەشقەر ۋە خوتەنده خەلقنى بوزەك قىلىپ يۈرگەنده ئىلى ۋادىسىدىكى قارلۇقلاردىن ئاۋزار⑳ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئالمىلىق (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا 13 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا) نى ئىگىلىدى، كۆچلۈك بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ، ھەممىسىدىلا مەغلۇپ بولدى. ئاۋزار چىڭگىزخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئاددىي نەۋكەر بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. چىڭگىزخان ئۇنىڭغا ئىنئام ۋە مەدەت بېرىپ، جۇجىخانغا ئاۋزار بىلەن قۇدىلىشىشنى بۇيرۇدى. كېيىن ئاۋزار شەخسەن موڭغۇلىيەگە بېرىپ چىڭگىزخاننى تاۋاپ قىلدى ۋە ئىززەت - ئىكرام، ئىنئام - ئېھسانغا مۇشەررەپ بولدى. ئالمىلىقتا قايتقاندىن كېيىن ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن دائىم

شىكارغا چىقىپ تۇردى. بىر كۈنى شىكار مەيدانىدا كۈچلۈكنىڭ نەۋكەرلىرى ئۇنى تىرىك تۇتۇۋالدى، ئۇلار ئاۋزارنى ئالمىلىق شەھەر سىپىلى ئالدىغا ھەيدەپ ئاپىرىپ قوۋۇقنى ئېچىشقا پەرمان قىلىشنى بۇيرۇدى، بۇ ۋاقىتتا موڭغۇل قوشۇنلىرى قىستاپ كېلىپ قالغاچقا كۈچلۈك ئىلاجسىز مۇھاسىرىنى بوشىتىپ چېكىندى ۋە بالاساغۇنغا قايتىش يولىدا ئاۋزارنى قەتل قىلدى(21). شۇنداق قىلىپ ئىلى ۋادىسى كۈچلۈكنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن پۈتۈنلەي قۇتۇلدى.

خارەزىم شاھى مۇھەممەد كۈچلۈكنىڭ قارا قىتاي ھاكىمىيىتىنى قولغا كىرگۈزۈۋىلىپ چۇرۇقنىڭ ئورنىغا ھۆكۈمران بولۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال شەرققە قوشۇن تارتتى ۋە بالاساغۇنغا ئەلچى ماڭدۇرۇپ قارا قىتاي دۆلىتىنى بۆلۈشۈۋىلىش ھەققىدە كۈچلۈككە: "بىز ئۇلارنى (قىتانلارنى) بىرلىكتە يوقاتتۇق، ئەمدى ئۇلارنىڭ دۆلىتىنى بۆلۈشۈۋىلىشىمىز كېرەك" دېدى. كۈچلۈك جاۋابەن: "مېنىڭ ساڭا قىلىچتىن باشقا بېرىدىغىنىم يوق، سىلەردە قىتانلارچىلىك جاسارەت يوق، دۆلىتىڭلار قىتانلارنىڭكىچىلىك شۆھرەتكە ئىگە بولالىغىنى يوق، شۇنداق بولغانكەن سىڭگەن نېنىڭلارنى يەڭلار، بولمىسا سىلەرگە قوشۇن تارتىپ، قىتانلاردىنمۇ ئېغىر كۈنگە قويىمەن" دېدى. ئاندىن قوشۇنلارنى تەرتىپكە سېلىپ مۇھەممەدكە قارشى ئاتلاندى. مۇھەممەد كۈچلۈكنىڭ تۇرشاۋۇل قىسمىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، يان تەرەپتىن ھەربىي لاۋازىم قىسمىغا زەربە بەردى ۋە قوشۇن ئەۋەتىپ كۈچلۈكنىڭ پۈقرالىرىنى پاراكەندىچىلىككە سالدى. كۈچلۈك مۇھەممەدكە ئەلچى ئارقىلىق " ئوغرى - قاراقچىلارلا مۇشۇنداق قىلىدۇ، پادىشاھ بۇنداق قىلمايدۇ. ئەگەر سۇلتان بولىدىغان بولساڭ ئۆزۈڭ ئېيتقاندەك يۈزمۈيۈز سوقۇشايلى: ياكى سەن مېنى يېڭىپ قولۇمدىكى دۆلەتنى

تارتىۋال ياكى مەن شۇنداق قىلاي" دېدى. ئەمما مۇھەممەد بۇنىڭغا پىسخەت قىلماي شاش (ھازىرقى ئۆزبېكىستانىنىڭ تاشكەند شەھىرى)، سايرام (ھازىرقى چىمكەنتنىڭ شەرقى)، كاسان (ھازىرقى نەمەنگانىنىڭ غەربىي شىمالى) ۋە پەرغانىدىكى شەھەر ئاھالىلىرىنى ماۋارائۇننەھرگە كۆچۈرۈپ كەتتى، ئاندىن بۇ شەھەرلەرنى كۆچلۈك ئىگىلىۋالمىسۇن، دەپ ھەممىسىنى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى㉒. بۇ شۇ يەرلەرنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئۇچۇن يوقىتىش خاراكتېرىدىكى بىر قېتىملىق بۇزغۇنچىلىق بولدى.

كۆچلۈك دۆلەت ئىچىدىكى ئىسيان، قوزغىلاڭ ۋە دەخلى - تەرۇزلار بىلەن پايپېتەك بولۇۋاتقاندا موڭغۇللارنىڭ چوڭ قوشۇنى 1217 - يىلى چۇ دەرياسى ۋادىسىغا كىردى، ئەسلىدىكى قارا قىتتان خانلىقىنىڭ سانغۇن - نەۋكەرلىرى قوزغىلىپ بۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى، شۇنىڭ بىلەن كۆچلۈك بالاساغۇندىن جەنۇبقا قاچتى. 1218 - يىلى موڭغۇل قوشۇنىنىڭ تاپ بېسىپ قوغلىشى بىلەن كۆچلۈك پامىرغا قېچىپ كەلدى ۋە ۋاخان كارىدورىنىڭ شەرقىدىكى داراز تېغىدا ئۆلتۈرۈلدى㉓.

شۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇللار غەربكە تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ، تىغ ئۇچىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇشتۇمزورلۇق قىلىۋاتقان خارەزىمگە قاراتتى. 1218 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ خارەزىمگە ئەۋەتكەن سودا كارۋىنى ئوترارىدا بۇلاپ - تالاندى ۋە تامام قەتل قىلىندى، بۇ ئىشتىن كېيىن چىڭگىزخان خارەزىم شاھىغا ئەلچى ئەۋەتىپ سۆزلىشىۋىدى، ئەلچىلەرنىمۇ ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. سىرتقا قارىتا ھەدەپ بويسۇندۇرۇش يۈرۈشى ئېلىپ بېرىۋاتقان موڭغۇللار بۇ ئىشقا تاقەت قىلالمايتتى. شۇنىڭ بىلەن 1219 - يىلى كۆزدىن كېيىن چىڭگىزخان قوشۇن تارتىپ ماۋارائۇننەھرگە ھۇجۇم

باشلىدى ۋە تەڭداشسىز قۇدرەتكە ئىگىدەك كۆرۈنگەن خارەزىم دۆلىتىنى ناھايىتى تېزلىكتە يىمىرىپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى بىر يېڭى دەۋرگە—موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىگە قەدەم قويدى.

2. موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىي قىلىشى

چىڭگىزخان ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى ئۆزى قۇرغان ئىمپېرىيىنى ئائىلە مۈلكى قاتارىدا سۈيۈرغال قىلىپ، موڭغۇللارنىڭ ئانا ماكانى ۋە غەربتىكى بويسۇندۇرۇلغان كەڭ رايونلارنى تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەردى: چوڭ ئوغلى جۇجىغا دەشتى قىپچاقنى، ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا ئۇيغۇرلار زېمىنىدىن تاكى ئىلى دەريا ۋادىسى ئارقىلىق ماۋارائۇننەھرگىچە تۇتاشقان جايلارنى، ئۈچىنچى ئوغلى ئوكتايغا ھازىرقى شىنجاڭنىڭ چۆچەك، ئالتاي رايونلىرى ۋە موڭغۇللارنىڭ ئەسلىي زېمىنىنىڭ غەربىي قىسمىنى، تۆتىنچى ئوغلى تولىغا چىڭگىزخاننىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى ئەسلىي تېررىتورىيىسىنى بۆلۈپ بەردى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشاھى چىڭگىزخاننىڭ ئالاھىدە مەرھەمىتىگە ئېرىشىپ، غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىدىكى ئەسلىدىكى زېمىنلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋەردى.

بىراق، موڭغۇل دۆلىتى دەۋرىدە غەربىي يۇرتنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئاساسەن يەنىلا موڭغۇللارنىڭ چوڭ خانىنىڭ قولىدا ئىدى. غەربىي يۇرتتىكى بوستانلىق رايونلىرىنى چوڭ خان بۇۋاستە ئەمەلدار ئەۋەتىپ باشقۇراتتى، ئۇلار ماۋارائۇننەھرلىك چوڭ سودىگەر مەھمۇد يالۋاچ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەسئۇدنى باج -

سېلىق يىغىش قاتارلىقلارغا مەسئۇل قىلىپ بېكىتكەنىدى. مۆڭكە خان دەۋرىگە كەلگەندە بەشبالىق رايونى ۋە ئامۇ دەرياسى ۋادىسىدا ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتى تەسىس قىلىنىپ، بىر تۈتاش باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى. سۈيۈرغاللىققا ئېرىشكەن چاغاتاي، ئوكتاي ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى غەربىي يۇرتتىكى يايلاقلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانسىمۇ پەقەت سۈيۈرغال يەرلەردىن يىغىلغان باج - سېلىقنىڭ بىر قىسمىدىنلا بەھرىمەن بولالايتتى. قۇبلاي بۇيۇك موڭغۇل دۆلىتىنىڭ چوڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، يۇەن سۇلالىسىنى قۇرۇپ چىقتى. چوڭ خان نوپۇزىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ چاغاتاي، ئوكتاي قاتارلىقلارنىڭ ئەۋلادلىرى بىرلىشىپ يۇەن سۇلالىسىگە قارشى چىقتى ۋە موڭغۇل چوڭ خانىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن تۇرپان، بەشبالىق، ئالتاي ئەتراپلىرىدا شىددەتلىك جەڭلەرنى قىلدى. يۇەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قېتىملىق زەربىسى بىلەن 1306-يىلى ئوكتاي ئەۋلادىدىن چابار يۇەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. باشقا بەگ - سىپاھلارمۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ چوڭ خانغا ئەل بولدى. چابار يۇەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن ئوكتاي ئۇلۇسى مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى، ئۇنىڭ سۈيۈرغال زېمىنىنى چاغاتاي ئۇلۇسى قوشۇۋالدى. شۇنداق قىلىپ، شەرق تەرەپتىكى تۇرپان، قۇمۇل رايونلىرىنى ھېساب قىلمىغاندا غەربىي يۇرت پۈتۈنلەي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى.

موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئىستىلاسى گەرچە ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئاساسىي ئالاھىدىلىك قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى بىر مەھەل ئېغىر ۋەيرانچىلىققا مۇپتىلا قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئىسلام دىنىنىڭ بۇ رايوندا تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلمىدى. موڭغۇل

ئىستىلاچىلىرى شامان ۋە نېستورىيان دىنلىرىنىڭ مۇرتلىرى ئىدى، كېيىنچە بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلغانىدى، ئەمما ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان جايلاردا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئاھالىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ئارىلاشمىدى. بۇ خىل سىياسەت، يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتىغا شەك-شۇبھىسىز پايدىلىق ئىدى، بولۇپمۇ كۆچلۈكىنىڭ دىنىي زۇلمىدىن ئازاد بولغان قارا قىتان تېررىتورىيىسىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا ئوبيېكتىپ جەھەتتىن تۇرتكىلىك رول ئوينىدى، شۇنداقلا بۇ رايوننىڭ ئىسلاملىشىش قەدىمىنى تېزلەتتى.

ئىسلام دۇنياسى ئىچىدە تۇرۇۋاتقان غەربىي يۇرتتىكى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىنى قەتئىيلىك بىلەن ساقلاپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، ئوبيېكتىپ جەھەتتىن تەرەققىي تاپقان ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراشتىن ساقلىنىشقا چارىسىز ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئىستىخىلىك ھالدا ئىسلاملىشىشقا يۈزلەندى. تېخى چاغاتاي دەۋرىدىلا ئىسلام مەدەنىيىتىگە زوقلىنىپ كەتمەيدىغان بۇ ئىستىلاچىلار بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ بولغانىدى. چاغاتاي مۇسۇلمانلاردىن ئۆزىنىڭ خاس تېۋىپلىقىغا تەيىن قىلىپلا قالماي يەنە ئوتتۇرا ئاسىيالىق مۇسۇلمان ھەبەش ھەمدەكە بەكلا ئىشىنەتتى، بۇ چوڭ سودىگەر چاغاتاي خانغا زور تەسىر كۆرسىتەلەيتتى. ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ماكانلاشقان بىر قىسىم موڭغۇل قەبىلىلىرى تەدرىجىي تۈركلىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تەدرىجىي ئىسلاملاشتى، ئولتۇراق تۇرمۇشقا يۈزلىنىپ، ئەسلىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش شەكلىدىن ئاستا - ئاستا قول ئۈزۈپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. XIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا

چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن مۇبارەك شاھ، بوراق شاھ قاتارلىقلار ئولتۇراق تۇرمۇشقا بولغان روشەن مايىللىقىنى ئىپادىلىگەن ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى. XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە بۇ خىل يۇزلىنىش تېخىمۇ كۈچەيدى. چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن دۇۋا ئۆلگەندىن كېيىن خانلىق تەختىنى تالىشىش كۈرىشىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى ئېسەن بۇقا ۋە كېپەك ئۆز ئەتراپىغا بىر تۈركۈم ئەگەشكۈچىلەرنى يىغدى. ئېسەن بۇقا مۇڭغۇللارنىڭ ئۆز ئادەتلىرىنى قوغداش تەرەپدارلىرىنىڭ ۋەكىلى ئىدى، ئۇنىڭ ئىنىسى كېپەك بولسا ئولتۇراق دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا يۇزلىنىشنى تەشەببۇس قىلاتتى. XIV ئەسىرنىڭ 20-يىللىرى كېپەك ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى يەتتىسۇ ۋادىسىدىكى چارۋىچىلىق رايونىدىن ماۋارائۇننەھردىكى دېھقانچىلىق رايونىغا كۆچۈردى ۋە ئۆز ئەگەشكۈچىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. ئېسەن بۇقا بولسا ئەنئەنىۋى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش ئادىتىدە چىڭ تۇرۇپ ئالمىلىقتا باربگاھ تىكتى. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش نەتىجىسىدە خانلىق ھوقۇق ئاجىزلاپ، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىدىن بولمىغان ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تەسىرى كۈچەيدى. 1346 - يىلى ماۋارائۇننەھرنى كونترول قىلىپ تۇرۇۋاتقان بارلاس قەبىلىسىدىن قازغان چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى قازان سۇلتان خاننى ئۆلتۈرۈپ، ئوكتاي جەمەتىدىكى قايدۇنىڭ ئوغلى داشماننى خانلىق تەختىگە چىقاردى. باشقا قەبىلىلەردىكى ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر بارلاس جەمەتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇنماي، ئارقا-ئارقىدىن چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنى خان قىلىپ تىكلەپ، ئۇنىڭ بىلەن قارشىلاشتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خاننىڭ نوپۇزى ئاستا - ئاستا يوقىلىپ، خان ئەمەلىيەتتە ئەمىرلەر ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىدىكى ئويۇنچۇققا

ئايلىنىپ قالدى، خانلىق قالايمىقانچىلىق ۋە تەپرىقىچىلىككە پېتىپ قالدى.

ھەرقايسى موڭغۇل قەبىلىلىرىدىكى ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھاكىمىيەت ۋە زېمىن تالىشىش ئۇرۇشلىرى داۋامىدا، چاغاتاي خانلىقىنىڭ شەرقىدە ماۋارائۇننەھردىكى بارلاس جەمەتى ئەمىرلىرى بىلەن تىركىشىلىگۈدەك كۈچ سۈپىتىدە دوغلات ئەمىرلىرى باش كۆتۈرۈپ چىقتى. دوغلات ئەمىرلىرىدىن بۇلاجى "خانلىق تەختىنىڭ بوش تۇرغانلىقى"، "خان ئەۋلادلىرىنىڭ يۆلەنچۈكسىز قالغانلىقى"نى كۆرۈپ، "خاندىن بىرنى تىكلەپ، دۆلەت تەرتىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلدى". بىر مەزگىل ئىزدەپ يۈرۈپ، ئاخىر ئېسەن بۇقا خانىنىڭ ئوغلى تۇغلۇق تۆمۈرخاننى تاپتى ۋە ھىجرىيە 748 - يىلى (1347—1348) ئاقسۇدا تەختكە چىقاردى㉔. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چاغاتاي خانلىقى رەسمىي تۈردە شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ۋە غەربىي چاغاتاي خانلىقى دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى پۈتۈن كۈچىنى خانلىقنىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا قارىتىپ، بىرنەچچە قېتىم ماۋارائۇننەھرگە قوشۇن چىقىرىپ ۋاقىتىنچە مەقسىتىگە يەتكەن بولسىمۇ، ئەڭ ئاخىرى يەنىلا مەغلۇپ بولدى ۋە ئۆزىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىلا ساقلاپ قالالىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايون تارىختا "شەرقىي چاغاتاي خانلىقى" دەپ ئاتالدى. چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى بولسا بارلاس قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن ئىداره قىلىنىپ تارىختا "تۆمۈر ئىمپېرىيىسى" ياكى "تۆمۈرىيلەر سۇلالىسى" دەپ ئاتالدى.

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى ئەمەلىي ھوقۇق دوغلاتلارنىڭ قولىدا ئىدى، تۇغلۇق تۆمۈرخان بولسا قورچاق خان بولۇپ

تۈرۈشنى ئەسلا خالىمايتتى، خانلىق ھوقۇقىنى زورايتىش ئۈچۈن ئۇ ئۆزىگە قوللىغۇچى تېپىشقا تىرىشتى. ئىسلام دىنى شۇ دەۋر شارائىتىدا كۆچلۈك ئىجتىمائىي تەسىرگە ئىگە ئىدى، بولۇپمۇ جەنۇبىي قىسمىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرى ئۆتمۈشتە ئاساسەن شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ زېمىنى بولۇپ، بۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپ قىسمى مۇسۇلمان ئىدى، باشقا رايونلاردىكى ئىسلام كۆچلىرىمۇ كۈنسېرى زورىيىۋاتقان بولۇپ، ئىسلاملىشىش ئالىلىقاچان تارىخىي مۇقەررەرلىك بولۇپ قالغانىدى. بۇ خىل تارىخىي شارائىتتا تۇغلۇق تۆمۈرخان ئاقسۇدىكى شەيخ جامالىدىنغا يولۇقتى. ئەينى ۋاقىتتا تۇغلۇق تۆمۈرخان تېخى دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ تەھدىدى بىلەن رەسمىي خانلىق تەختكە ئولتۇرمىغانىدى. ئۇ سەزگۈرلۈك بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ زور سىياسىي تەسىرگە ئىگە يوشۇرۇن كۈچ ئىكەنلىكىنى، ئەگەر ئۆزى مۇسۇلمان بولۇپ، خانلىقتىمۇ ئىسلام دىنىنى يولغا قويسا خانلىقتا كەڭ تەسىر پەيدا قىلىپلا قالماي، يەنە زور قۇدرەتكە ئىگە ئىسلام دىنى دۇنياسىنىڭ قوللىشىنى، خەلقنىڭ ھىمايىسىنى قولغا كەلتۈرگىلى، شۇنداقلا بۇ كۈچلەردىن پايدىلىنىپ دوغلات جەمەتىنىڭ كونترول‌لۇقىدىن قۇتۇلۇپ چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىسمى-جىسمىغا لايىق خانى بولغىلى بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. بۇ خىل سىياسىي ئېھتىياجنى كۆزدە تۇتۇپ، تۇغلۇق تۆمۈرخان دەرھال شەيخ جامالىدىنغا مۇسۇلمان بولۇش ئارزۇسىنى ئىزھار قىلدى ۋە رەسمىي خان بولغاندىن كېيىن مۇسۇلمان بولغانلىقىنى دەرھال جاكارلاشقا ۋەدە بەردى㉕.

شەيخ جامالىدىن "بۇخارالىق خوجا ھافىزىدىنىڭ [ئەڭ ئاخىرقى مۇجتەھىد] ئىنىسى خوجا شۇجائىدىنىڭ ئەۋلادى"㉖ ئىدى. موڭغۇل قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرغاندىن

كېيىن شۇجائىددىن قاراقۇرۇمغا ئېلىپ كېتىلگەن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى قېقىلىپ - سوقۇلۇپ يۇرۇپ تۇرپان بىلەن خوتەننىڭ ئارىلىقىدىكى لوب كەتەك دېگەن جايغا كېلىپ قالغان. ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ رايوندىكى دىن تارقىتىش پائالىيىتى زور ئۇنۇمگە ئېرىشەلمىگەن. XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى كەتەك قۇم بوراننىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغاندا خوجا جامالىددىن بۇ جايىنى تەرك ئېتىشكە مەجبۇر بولغان، ئەمما كۆتۈلمىگەن يەردە ئاقسۇدا دىنىي كۆچىلەرنىڭ قوللىشىغا تەشنا بولۇۋاتقان تۇغلۇق تۆمۈرگە يولۇقۇپ قالغان. ئەمما جامالىددىن ئۇزاققا قالماي ۋاپات بولۇپ كەتكەچكە تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ئىمان ئېيتقۇزۇش ۋەزىپىسىنى جامالىددىننىڭ ئوغلى مەۋلانە ئەرشىددىن ئورۇنلىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ خانلىقتا يۈرگۈزىلىدىغانلىقىنى جاكارلىغاندا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى كونترول قىلىپ تۇرۇۋاتقان دوغلات جەمەتى دەرھال مۇناسىپ تەدبىر قوللاندى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئاللىقاچان مۇسۇلمانلىقىنى، ئەمما تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قارشى تۇرۇشىدىن قورقۇپ ئاشكارا قىلالمىغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنداق قىلىپ دوغلات جەمەتى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى موڭغۇل بەگ - سىپاھلىرى ئارىسىدا ئەڭ ئاۋۋال مۇسۇلمان بولغانلار بولۇپ قالدى. كەڭ مۇسۇلمانلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش، خانلىقنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى مەھكەم كونترول قىلىش، خان ھوقۇقىنىڭ زورىيىشىنى چەكلەش ئۈچۈن دوغلات ئەمىرلىرىمۇ تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىشىگە پائال ياردەملەشتى. شۇنداقتىمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش يەنىلا بىر قىسىم قەبىلىلەرنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كەلگەنىدى. «تارىخى رەشىدىي» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا جۇراس قەبىلىسى دەسلەپ قارشى

تۇرغان، كېيىنكى جەددىي ئېلىشىشتا غەيرىي دىن مۇرتلىرى (كۇففارلار) مەغلۇپ بولغان، "كىشىلەر شادلىققا چۆمۈپ شۇ كۈنلا 160 مىڭ كىشى ئۇزۇن چاچلىرىنى كېسىۋېتىپ ئىسلام دىنىغا كىرگەن"، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن "ئىسلام دىنى پۈتكۈل چاغاتاي خانلىقىدا تارقىلىشقا باشلىغان"㉗.

مۇئانە ئەرشىدىنىڭ دىن تارقىتىش پائالىيىتى سىياسىي ئېھتىياجىنى كۆزلەۋاتقان تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە خانلىقنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى تۈتۈپ تۇرۇۋاتقان دوغلات جەمەتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى، تۇغلۇق تۆمۈرخان مەۋلانە ئەرشىدىنگە تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ئەۋلادمۇئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىنىدىغان ئالىي دىنىي ئىمتىيازنى بەردى ۋە كۆچادا ئەرشىدىنىنىڭ خاس باشقۇرۇشىدىكى خانىقادىن بىرنى سېلىپ بېرىپ، دىن تارقىتىش مەركىزى قىلدى㉘. دەرۋەقە بىر قورچاق خانىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى ھېچقانچە رول ئوينىيالمايتتى، ئەرشىدىنىنىڭ ھەقىقىي دىنىي داھىي بولۇشى ئەمەلىي ھوقۇقنى تۈتۈپ تۇرۇۋاتقان دوغلات جەمەتىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە باغلىق ئىدى. كېيىنچە تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ماۋارائۇننەھرنى بويسۇندۇرۇشىغا ئەگىشىپ، خانلىق ھوقۇقى تەدرىجىي زورايدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەمىر بۇلاجنىڭ ۋاپات بولغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، دوغلات قەبىلىسىنىڭ يېتەكچىلىك ھوقۇقىنى ئۇنىڭ كەنجى ئوغلى خۇدايدادقا تۇنقۇزۇپ قويدى ۋە شۇ ئارقىلىق مەزكۇر جەمەتىنىڭ تەسىرىنى ئاجىزلىتىپ، خانلىق ھوقۇقىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. شۇنداق قىلىپ، تۇغلۇق تۆمۈر زور كۈچ بىلەن ئەرشىدىن جەمەتىنى قوللاپ، بۇ دىنىي كۈچنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ئۇمۇمىيۈزلۈك تارقىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. دىنىي روھتىكى بىرلىك ئۆز نۆۋىتىدە ھوقۇقنى مەركەزگە

مەركەزلەشتۇرۇشنى كۈچەيتىشكە تۇرتكە بولدى، بۇ خىل ئۆزئارا ئىلگىرى سۈرۈشۈش جەريانىدا ئەرشىدىن جەمەتى تەدرىجىي ھالدا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى بىر قۇدرەتلىك دىنىي كۈچ بولۇپ شەكىللەندى. ئۇلار كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى كونترول قىلىپلا قالماستىن يەنە خانلىقنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي پائالىيەتلىرىگە بىۋاستە ئىشتىراك قىلدى. مەسىلەن، XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خىزىر خوجا تۇرپانغا قارىتا "غازات" قوزغىغاندا ئەرشىدىننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئوبۇل فاتىھ ئاساسلىق قوماندان بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇشۇ يەردە "شېھىت" بولغان[29]. مە زكۇر جەمەت يەنە دىنىي ئىمتىيازىغا تايىنىپ ھەرقايسى جايلاردىكى ئەمىرلەرگە تەسىر كۆرسىتەتتى ھەتتا جايلارنىڭ يەرلىك ئىشلىرىغىمۇ ئارىلىشاتتى. ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ كۈنسېرى زورىيىشىغا ئەگىشىپ، خان ئوردىسى يۆلەپ تۇرغۇزغان بۇ دىنىي كۈچ تەدرىجىي دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا باشلىدى ۋە دوغلات جەمەتى بىلەن دۇشمەنلىشىدىغان كۈچلەردىن بولۇپ قالدى، بۇ دىنىي كۈچ ھەم خانلىق ھاكىمىيەتنىڭ كۈچلۈك قوللىغۇچىسى، ھەم خانلىقنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقۇچى ئىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان 15 يىل [ھىجرىيە 748 - يىلى (1347—1348) دىن ھىجرىيە 764 - يىلى (1362—1363) غىچە] تەختتە ئولتۇردى. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن چوڭ ئوغلى ئىلياس خوجا تەختكە چىقىپ، بىر يىلدىن كېيىن دوغلات ئەمىرى قەمەردىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. قەمەردىن چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ "قانۇنلۇق" ھۆكۈمرانى بولۇۋېلىپ ئىچكى ئۇرۇش قوزغىدى. غەربتىكى تۆمۈرىيلەر ئىمپېرىيىسى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كۆپ قېتىم قوشۇن تارتتى ۋە تۇرپانغىچە قىستاپ

كەلدى.

قەمبرىدىن جەڭدە ئۆلگەندىن كېيىن، 1389 - يىلى تۆغلۇق تۆمۈرخاننىڭ كەنجى ئوغلى خىزىر خوجا دوغلات قەبىلىسىدىكى ئەمىر خۇدايداتنىڭ يۆلىشى بىلەن خانلىق تەختكە چىقىپ، چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ خانلىقتىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە بەشبالىقتا بارگاھ تىكتى، شۇڭا مىڭ سۇلالىسى تارىخنامىلىرىدا شەرقىي چاغاتاي خانلىقى "بەشبالىق دۆلىتى" دەپ ئاتالغان. خىزىر خوجا تەختكە چىقىپ ئۆزۈن ئۆتمەي مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى، ئەلچى 1391 - يىلى نەنجىڭگە يېتىپ كەلگەندە دەبدەبىلىك كۈتۈۋېلىشقا ۋە ئىنئامغا مۇيەسسەر بولدى، مىڭ تەيزۇمۇ جاۋابەن ئەلچى ماڭدۇردى. شۇنىڭدىن تارتىپ شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەن مىڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى بىرىش - كېلىشنى ئۈزۈپ قويماي، سىياسىي-ئىقتىسادىي جەھەتتىكى زىچ مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلدى.

خىزىر خوجا دەۋرىدە خانلىق مۇستەھكەملىنىپ تەرەققىي تاپتى ۋە قورال كۈچى بىلەن تۇرپان رايونىنى قوشۇۋېلىپ بۇ جايدا ئىسلام دىنىنى مەجبۇرىي يولغا قويدى[30]. مانا مۇشۇ مەزگىلدە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ چېگرالىرى ئاساسەن مۇقىملاشتى، بۇ چېگرالار تۆۋەندىكى ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپتى: (1) موغۇلىستان، يەنى "موڭغۇللارنىڭ يېرى" دېگەن مەنىدە. بۇ يەر شەرقتە ئالتاي تېغىدىن غەربتە تالاس دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى قۇملۇققىچە، شىمالدا تارباغاتاي تېغىدىن جەنۇبتا تەڭرىتاغنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا بالقاش كۆلى ئەتراپلىرىغىچە . (2) ماۋلاي - سۇيە. بۇ— دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنى بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى "ئالتە شەھەر" رايونى (قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپان) نى ۋە پامىرنىڭ غەربىدىكى پەرغانە

رايونىنى، بەزىدە تاشكەنت رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. (3) ئۇيغۇرىستان، "ئۇيغۇرلارنىڭ يېرى" دېگەن مەنىدە، تۇرپان ۋە قاراشەھەر رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بەزىدە كۆچانىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ㉛.

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ مۇسۇلمان بولۇشى پەقەت شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىدە ئىسلام ئېتىقادىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ، بۇ مەزگىللەردە ئىسلام دىنى تېخى بەگ - سىپاھلار ئارىسىدىلا تارقىلىۋاتقانىدى، كەڭ ئاۋام-پۇقرالار بولسا ئۇنى دەماللىقتا قوبۇل قىلىپ كېتەلمەيتتى، خانلىقتىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئېتىقاد ئەھۋالىدىمۇ چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولمىغانىدى. بۇ خىل ئەھۋال خىزىر خوجىنىڭ ئوغلى مەھمۇدخان تەختكە ئولتۇرغان مەزگىللەردىلا [ھىجرىيە 810 - يىلى (1407 — 1408) دىن ھىجرىيە 818 - يىلى (1415 — 1416) غىچە] ئاندىن روشەن ئۆزگىرىشكە باشلىدى. مەھمۇدخان ئەسەبىي مۇسۇلمان بولۇپ، خانلىق تەۋەسىدە تولىمۇ ۋەھشىيانە ۋاستىلەر ئارقىلىق ئىسلامنى ئومۇملاشتۇرغانىدى، قايسى موڭغۇل سەللە يۆگىمىسە بېشىغا ئات تاقىسىنى قاقتۇراتتى، "شۇڭا ئۇ تەختتە ئولتۇرغان خاسىيەتلىك مەزگىلدە كۆپ سانلىكى موڭغۇللار مۇسۇلمان بولۇپ بولغانىدى"㉜.

2 § نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشى

1. نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى

سوپىزم ئىسلام دىنىدىكى تەركىدۇنياچىلىق ۋە مىستىزم مۇرتىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى، "سوپى" سۆزى "يىرىك يۇڭدىن

تـوقـۇلغـان كـىيـىم"، "خام توقۇلما" دېگەن مەنىلەردە بولۇپ، مـەزكـۇر مـەزھـەپـتـكـىلەرنىڭ نامرات، تەركىدۇنيا تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. سوپىزم ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى مـەزگـىللـىرىدىكى جاپاـمـۇشەققەتكە بەرداشلىق بېرىش، تـەركـىـدۇنياچىلىق تەلىماتىدىن ۋۇجۇدقا چىققان ۋە پەيدىنپەي راۋاجـلانـغـان، ئىسلامىيەت گۈللەنگەن دەسلەپكى دەۋرلەردە بىر قىسىم تەقۋادار مۇرتلار جاپا - مۇشەققەتلىك زاھىدلىق يولىنى چـىقىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا «قۇرئان» دىكى ئاتا - ئانىلارنى ھۆرمەتلەش، سەۋرى - تاقەت، ئىنساپ، ئىتائەتچان بولۇش، خەير-ئېھسان قىلىش، كەمتەر - كىچىك پېئىل بولۇش قاتارلىق ۋەز-پەرھىزلەرگە قاتتىق بويسۇنۇپ، ئاددىي - سادداء، نامرات، جاپالىق ھەتتا يەككە تۇرمۇش كەچۈرگەن ۋە ئىسلام دىنىدىكى غۇربەتچىلىككە كۆنۈش ۋە تەركىدۇنياچىلىقنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇنىڭ ۋەكىل خـاراكـتـېـرلـىـك پـېـشـۋاسى ئۆمەييا سۇلالىسىدىكى مەشھۇر ئـىلاھىيەتچى ھەسەن بەسرى ئىدى، ئۇ دىنىي تۇرمۇش جەھەتتە تەقۋادارلىق، جەمجىتلىق ۋە نامراتلىققا زارلىماسلىقتەك زاھىدلىق تـەلـىـمـاتـىنى؛ ئىلاھىيەتتە چوڭقۇر تەپەككۇر، ئۆز - ئۆزىدىن ئېھتىيات قىلىش ۋە ئاللانىڭ ئىرادىسىگە مۇتلەق بويسۇنۇش، شۇ ئـارقـىـلـىـق بـەنـدە بىلەن ئاللانىڭ ئىرادىسىنى ماسلاشتۇرۇش مـەقسىتىگە يېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا شەكىللەنگەن سوپىزم تەرىپىدىن مەزكۇر مەزھەپنىڭ ئاساسچىسى دەپ تەرىپلەندى.

VIII ئـەسـىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن خرىستىئان دىنى، نېستۇرىيان دىنى، يېڭى پىلاتونىزم ۋە پارس، ھىندى ئىدىيىلىرى ئىسلام دۇنياسىغا سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن ئـىـسلام مىستىزمى زاھىدلىق ۋە تەركىدۇنياچىلىق تەلىماتلىرى

ئاساسىدا راۋاجلىنىشقا باشلىدى، ئىسلام مىستىزمى مۇخلىسلار بىلەن ئاللا ئوتتۇرىسىدىكى بىۋاستە سېزىمغا ئېرىشىشنى مەقسەت قىلاتتى. IX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە مىستىزم تېخىمۇ راۋاجلاندى، تېئوسوپىيە ئىدىيىسى پەيدا بولۇپ، پەقەت ئاللانى ياد ئېتىش ئارقىلىقلا ئاللانى ھەقىقىي تونۇغىلى، شۇنداقلا بەندە بىلەن ئاللانىڭ بىرىكىشىگە يەتكىلى بولىدۇ دەپ قارىدى. بۇنداق تېئوسوپىيە ئىدىيىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى سوپىزمنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللىنىپ بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن مىستىزملىق تېئوسوپىيە ئىدېئولوگىيىسى تېخىمۇ راۋاجلىنىپ پانئىسلامچىلىق ئىدېئولوگىيىسى بولۇپ شەكىللەندى. بۇ ئىدېئولوگىيە زاھىدلىق يولى (رىيازەت) ئارقىلىق بەندە بىلەن ئاللانىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرماقچى بولدى.

سوپىزمنىڭ مىستىزملىق ئىدىيىلىرى، بولۇپمۇ پانئىسلامچىلىق نەزەرىيىسى بەكلا رادىكال بولغاچقا، ئىسلام ئەنئەنىۋى مەزھەپلىرىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقى ۋە زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىدى. بۇ ئەھۋال سوپىزمنى ماداراچىلىق شەكلى ئارقىلىق ئەنئەنىۋى ئېتىقادتىكىلەر بىلەن بىرلىشىشكە مەجبۇر قىلدى. X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بىر تۈركۈم سوپىستلار نەزەرىيە جەھەتتە سوپىزمنىڭ ئورتودوكساللىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ سوپىزم بىلەن ئەنئەنىۋى ئېتىقادچىلىقنىڭ بىرەكلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى. XI ئەسىرگە كەلگەندە، سوپىزمنىڭ بۇ خىل ئورتودوكساللىق نەزەرىيىلىرى تېخىمۇ راۋاجلىنىپ، ئورتودوكسال سوپىستلار بىلەن ئەنئەنىۋى ئېتىقادتىكى مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا چوڭ پەرق يوقلۇقىنى تەرغىب قىلىشقا باشلىدى. XI ئەسىرنىڭ ئاخىرى XII ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى غەززالى دەۋرىگە كەلگەندىلا،

سوپىزم ئاندىن ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى مەزھەپلىرىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، ئەنئەنىۋى ئېتىقاد بىلەن بىرىكىشىش جەريانىنى تاماملىدى. غەززالى (1058 - 1111) خۇراساندا تۇغۇلغان، كىچىكىدىنلا سوپىستىك تەربىيە ئالغان، ئىلاھىيەتشۇناسلىقتا زور نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن، شۇڭا ئىسلام دۇنياسى تەرىپىدىن تۆت چوڭ ئىمامدىن كېيىنكى ئەڭ مۇھىم ئىلاھىيەتچى دەپ قارىلىپ، "زەينىددىن" ۋە " ھۆججەتۇل ئىسلام" دېگەندەك نام- شەرەپلەرگە ئېرىشكەن. ئۇ سوپىستلارنىڭ دىنىي تۇرمۇشى شەرىئەت قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئاساس قىلىشى كېرەك، شەرىئەت يولىنى تۇتۇش ئەڭ يۇقىرى تەقۋادارلىق دەرىجىسىگە يېتىشتىكى مۇقەررەر يول، سوپىستلارنىڭ ئوخشىمىغان ئىستىقامەت باسقۇچلىرى تاكامۇللىشىش بىدئەتلىك ئەمەس، بەلكى شەرىئەت ئەھكاملىرىنى يۈرگۈزۈش بىلەن بىردەكلىككە ئىگە، دەپ قارايتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە سوپىزمنىڭ پائىسلامچىلىق تەلىماتىنى ئىنكار قىلىپ، سوپىزمنىڭ ئەۋلىيا - ئەنبىيالار ۋە مازارلارغا چوقۇنۇش خاھىشىنى كەسكىن ئەيىبلىدى. ئۇ ئېتىقادنىڭ رېئال تۇرمۇشقا مۇھتاج ئىكەنلىكىنى، بۇ خىل رېئاللىقنىڭ سوپىستلارنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشى ئارقىلىق سىنىلىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى. بۇنىڭ بىلەن شەرىئەت ئەھكاملىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلغان روھىيەت بىلەن ئىلاھىيەت بىرىكىپ، ئەنئەنىۋى ئېتىقادچىلىق بىلەن سوپىزمنىڭ بىرلىشىشى ئىشقا ئاشتى.

سوپىزمنى ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەنئەنىۋى مەزھەپلەردىن سۇننىي مەزھىپى قوبۇل قىلدى. ئۇنىڭ قارىمۇقارشى تەرىپىدىكى شىئە مەزھىپىمۇ ئېتىراپ قىلدى. سوپىزم مىستىزمى بىلەن شىئە ئىلاھىيەتشۇناسلىقى ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت مەۋجۇت ئىدى؛

سوپىزمنىڭ قۇتۇپچىلىق ئىدىيىسى شىئە مەزھىپىدىكى ئىمام تەلىماتىدىن كەلگەندى، سوپىزمنىڭ تېئوسوپىيىلىك نەزەرىيىسى بىلەن شىئە مەزھىپىدىكى تېئوسوپىيىلىك نەزەرىيىلەر ئۆزئارا بىر-بىرىگە تۇتىشاتتى، سوپىزمدىكى مەھدىنىڭ قايتا يارلىشىدىكى شەرت - شارائىت ۋە ۋاقىت شىئەلەرنىڭ نۇقتىئىنەزىرىگە ئاساسىي جەھەتتىن ماس كېلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، سوپىزمنىڭ "پەيغەمبەر جەمەتى" ياكى "پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى" غا نىسبەتەن روھىي ۋە ھېسسىيات جەھەتتە پەۋقۇلئادده چوقۇنۇش ۋە ساداقەتمەنلىك تۇيغۇسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ نەسەب - شەجەرىسىنى سۈرۈشتە قىلغاندا ھەمىشە ئەلى ۋە فاتىمەگە تۇتىشاتتى. بۇ خىل ئوخشاپ كېتىش ھەتتا ئوخشاش چىقىپ قېلىش ئەھۋاللىرى سەۋەبىدىن سوپىزمنىڭ قانۇنلۇق ئورنى تەبىئىي يوسۇندا شىئە مەزھىپىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى.

سوپىزم سۇننىي مەزھىپى تەرىپىدىن ئىسلام دۇنياسىدىكى قانۇنلۇق ئېتىقادنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شەكلى سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنغاندا سوپىستلار بۇنىڭلىق بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئىسلامىيەتتىكى مەھەللىۋى دىنىي تۈرمۇشىدىن ۋاز كەچمىدى. ئۇلار يەنىلا سىرلىق قىياپەتتە يۈرۈۋەردى، رىيازەتتە تاۋلىنىشنى داۋاملاشتۇردى، ئاددىي - سادىدا، نامرات تۇرمۇش كەچۈردى، روھىي جەھەتتىن تاكامۇللىشىشقا قاتتىق ئەھمىيەت بېرىپ، روھىي پاكلىققا يەتمەكچى بولدى ۋە ئۆز - ئۆزىنى ئۇنتۇدى، بۇ ئارقىلىق ئاللاغا يېقىنلىشىپ، ئاللا بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىشنى كۆزلىدى. تەسەۋۋۇپ نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بولۇپمۇ مەنىۋى داھىيلارنىڭ مۇرىتلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدا يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى توغرىسىدىكى نەزەرىيىنىڭ تەرەققىي قىلىشى سوپىستلارنىڭ دىنىي تۇرمۇشىدىكى ئىمامىلار رىياسەتچىلىكىنى

مەنسۇبىيەت پىرلىرىنىڭ رىياسەتچىلىكىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى، ئۇلارنىڭ پائالىيەت مەركىزىنىمۇ مەسچىتتىن پىرلارنىڭ خانىقالىرىغا يۆتكىۋەتتى.

VIII ئەسىردىن تارتىپ سوپىزم مەزھىپىدە ھەرقايسى مۇرىتلارنىڭ ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن كىچىك سۇلۇكلەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. بۇ پۇتۇنلەي بىر تۈرلۈك ئىستىخىيىلىك تەشكىلات بولۇپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ يادرولۇق ئادىمى ياكى كونكرېت نىزامنامىسى بولمايتتى، بۇلار پەقەت ئوخشاش روھىي تاۋلىنىش ئۇسۇلى ۋە مەقسىتى بىلەن يىغىلىدىغان تاۋلىنىش كوللېكتىپى ئىدى، خالاس. بىراق، بۇ خىلدىكى كىچىك تەشكىلاتلار XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا كونكرېت تەشكىلگە يەنى مەدرىس خاراكتېرىدىكى دىنىي توپقا ياكى مەزھەپ شەكلىگە يۈزلەندى، بۇ خىل يۈزلىنىش تولىمۇ ئاستا بولدى، تاكى XIII ئەسىردىكى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن ئاندىن ئاخىرقى ھېسابتا تاماملاندى.

XIII ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپ موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدە باش كۆتۈرگەن موڭغۇللار ھەدەپ غەربتىكى ئىسلام دۇنياسىغا ئىستىلا قىلىش ئۇرۇشلىرىنى قوزغاپ كەلدى، چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلغانلىقىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە ئوكتاي خان دەۋرىدە باتۇ قاتارلىقلار "چوڭ ئوغولنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى" غا قوماندانلىق قىلدى. XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى، مۆڭكەخاننىڭ ئىنىسى ھىلاكۇخان بۇيرۇقىغا بىنائەن يەنە بىر قېتىم غەربكە قارىتا چوڭ كۆلەملىك بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشى قوزغىدى. 1256 - يىلى ھىلاكۇ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى. بۇنىڭ بىلەن پېرسىيە قاتارلىق جايلاردىكى ئۇششاق دۆلەتلەر ئارقا - ئارقىدىن ئەل بولدى. موڭغۇللار غەلىبىسىرى غەربكە سىلجىپ

1258 - يىلى باغدادنى ئىشغال قىلىپ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ مەنىۋى داھىيسى بولغان ئابباسىيلار خاندانلىقى خەلىپىسىنى ئۆلتۈرگە بۇيرۇدى، ئىسلام دۇنياسىدىكى خەلىپىلىك تۈزۈمىنى ئۈزۈل - كېسىل ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پېرسىيەدە ئالتۇن ئوردا خانلىقى، چاغاتاي خانلىقى قاتارلىقلار بىلەن تەڭ ئورۇندىكى ئىلىخانىيلار دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقتى، بۇنىڭ بىلەن شەرقتىكى ئىسلام دۇنياسى مۇڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى. مۇڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى ھاكىمىيەتلەر ئومۇمەن ئەنئەنىۋى سۇننىي مەزھىپى تەرەپدارلىرى ئىدى، خەلىپە بولسا ئىسلام دۇنياسىنىڭ داھىيسى سۈپىتىدە ئەنئەنىۋى ئېتىقادنىڭ ۋەكىلى دەپ قارىلاتتى. مۇڭغۇللارنىڭ ئىستىلاسى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى ئەسلىدىكى ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىنى بۇزۇپ تاشلىدى، "ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يېقىن شەرقتىكى كۆپ قىسىم جايلار تارتىۋېلىنغاندا، ئوچوق - ئاشكارا ھالدا ئىسلام دىنىغا تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ناھايىتى كەڭ سىياسىي ئاساسمۇ يىمىرىلىپ تاشلاندى". شۇنىڭ بىلەن مەھەللىۋى ئېتىقاد تۈسىدە مەۋجۇت بولۇۋاتقان سوپىزم پايدىلىق تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى، سوپىزمنىڭ "تۈيۇق" لىرىمۇ ئىسلام دۇنياسىدا "مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىجتىمائىي رولنى" جارى قىلدۇردى[33]. سوپىزم ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىش بىلەن بىللە ئىسلام دىنىدىكى سىياسىي مەزھەپلەر شەكلىدىن پايدىلىنىپ، ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق يۇقىرى دولقۇنىنى قوزغىدى.

سوپىزمدىكى بىرىنچى گۈرۇھ ئىرانلىق ئابدۇقادىر جىلانى (1077 - 1166) نىڭ نامىدا قۇرۇلغان قادىرىيە سۇلۇكى بولدى. ئابدۇقادىرنىڭ ئۆزى سوپى ئەمەس، بەلكى ھەمبەلى مەزھىپىنىڭ

مەشھۇر ئىلاھىيەتشۇناسى ئىدى، ئەمما ئىلاھىيەتشۇناسلىقتىكى نوپۇزلۇق شەخس بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇنىڭ كۆپلىگەن مۇرىتلىرى ۋە ئەگەشكۈچىلىرى بار ئىدى، باغداد شەھەر سىرتىدا يەنە ئۆزىنىڭ خانىقاسى بار ئىدى، شۇڭا ئەمەلىيەتتە تەسىرى چوڭ مەزھەپ بولۇپ قالغانىدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن كىشىلەر ئۇنى ئۇلۇغلاپ ئەۋلىيا دەرىجىسىگە كۆتۈردى، كۆپلىگەن سوپىستلار مۇئۆزلىرىنى "قادىرىيىلەر" ياكى "قادىرىيە سۈلۈكى" مۇرىتى دەپ ئاتاشتى. ئەمما بۇ سۈلۈكنىڭ رەسمىي شەكىللىنىشى XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئىش بولۇپ، ئابدۇقادىرنىڭ ئوغلى دادىسىنىڭ نامىدا ۋۇجۇدقا چىقاردى. بۇ سۈلۈكنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولۇپ تۈركىيە، شىمالىي ئافرىقا ۋە شەرقتىكى ھىندىستانغىچە يېتىپ بارغان.

قادىرىيە سۈلۈكىدىن كېيىن سوپىستىك مەزھەپلەر ئارقا - ئارقىدىن ئوتتۇرىغا چىقتى، ئۇلاردىن بىر قەدەر داڭلىقلىرى شىھابىدىن ئۆمەر ئىبىن ئابدۇللا سۇخراۋەردى (1144 - 1234) باغدادتا قۇرغان سۇخراۋەردىيە[34]، بەسرەلىك ئەھمەد ئىبىن ئەلى رىفايى (1106 - 1182) نىڭ رىفائىيىە، تۈركىستانلىق ئەھمەد يەسەۋى (? - 1166) نامىدا قۇرۇلغان يەسەۋىچىلىك، خارەزملىق نەجمىدىن كۆبرا (? - 1221) نامىدىكى كۆبراۋى، سۇرىيىدىكى مۇيىنىددىن چىستى (? - 1236) خۇراساندا ۋۇجۇدقا چىقارغان چىستىيە ئىرانلىق سوپىستىك شائىر جالالىدىن رۇمى (? - 1273) ئاناتولىيىدە يارىتقان مەۋلەۋى مەزھىپى قاتارلىقلار ئىدى. بۇ مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدا گەرچە چوڭ پەرقلەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار نەسەبنى بىردەك مۇھەممەد پەيغەمبەرگە تۇتاشتۇراتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا قۇرۇلغان مەزھەپلەر ئادەتتە ئۆز نەسەبنى يۇقىرىقى ئاشۇ مەزھەپلەرنىڭ بىرىگە ياكى بىرقانچىسىگە باغلىشىدۇ.

سوۋېزمنىڭ باش كۆتۈرۈشى ئىسلام مەھەللىۋى ئېتىقادىدىكى مۇھىم تەرەققىيات، ئۇ خەلق ئىچىدىكى ئېتىقادنىڭ تەشكىلىي شەكىلىنى مۇكەممەللەشتۈردى، بۇ ئارقىلىق ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا كۈچلۈك تۈرتكە بولدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا شەرق - غەرب مەدەنىيەتلىرى ئۆزئارا ئالمىشىدىغان ئوتتۇرا بېكەت، شۇنداقلا ياۋروپا - ئاسىيا مەدەنىيەتلىرىنىڭ قوشۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ، ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن ئىلگىرى بۇ رايوندا زوروئاستېر دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى، تەرىقەت دىنى، نېستۇرى دىنى، شامان دىنى، ھىندى دىنى قاتارلىق دىنلار كەڭ ئەۋج ئالغان ۋە بۇ رايوندىكى ئىدېئولوگىيە، مەدەنىيەتنى رەڭگارەڭ مول مەزمۇنغا ئىگە قىلغاندى. ئىسلام دىنى قورال كۈچى بىلەن بۇ رايوندا تارقالغاندا بۇ جايدىكى دىنىي مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراشتىن خالىي بولالمىدى ۋە ئۇلارنىڭ ئىسلام تۇغى ئاستىدا ئۆزئارا سىڭىشىپ سوۋېزمنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا مۇنبەت تۈپراق تەييارلاپ بەردى. XI ئەسىردە سوۋېزم خۇراسان ۋە ماۋارائۇننەھر رايونىدا كەڭ تارقىلىپ، سوۋېستلارنىڭ كۆپلىگەن ئىستىخىيىلىك كىچىك گۇرۇھلىرى بارلىققا كەلدى. XII - XIII ئەسىرلەردە، بولۇپمۇ موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن ئەسلىدىكى كىچىك گۇرۇھلار تەدرىجىي سوۋېزمنىڭ رەسمىي گۇرۇھلىرى بولۇپ تەشكىللىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئارقا - ئارقىدىن چوڭ تەسىرگە ئىگە سوۋېستىك گۇرۇھلار بارلىققا كەلدى، سوۋېستىك ئېتىقاد ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلىنىش شەكلىگە ئايلىنىپ، سوۋېزم ئىسلام مەدەنىي ھاياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىنى شەكىللەندۈردى ۋە بۇ رايوندا تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندى. مانا مۇشۇنداق تارىخىي شارائىت ئاستىدا نەقشىبەندىيە

تەرىقىتى XIV ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاپىرىدە بولدى.

نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ نامى ئۇنىڭ ئىجادچىسى باھاۋۇددىن نەقشىبەندى (1317 — 1389) نىڭ ئىسمىدىن كەلگەن. نەقشىبەندىنىڭ ئەسلىي ئىسمى مۇھەممەد بىن مۇھەممەد باھاۋۇددىن ئەل بۇخارى، "نەقشىبەندى" ئۇنىڭ لەقىمى ("سىزغۇچى" دېگەن مەنىدە)، بۇ لەقەم "تەڭداشسىز ئىلاھىي رەسمىنىڭ سىزغۇچىسى" ياكى تېخىمۇ سىرلىقلاشتۇرۇلۇپ "قەلبىنىڭ ھەقىقىي تاكامۇللاشقان شەكىلگە كىرىشى" دەپ چۈشىنىلگەن. ئۇ ھىجرىيە 717 - يىلى (1317-يىلى) بۇخاراغا يېقىن بىر يېزىدا تۇغۇلغان، 18 يېشىدا بۇخارا بىلەن رامىتان ئارىلىقىدىكى سەمماس كەنتىگە مەشھۇر سوپىست بابا سەمماسىدىن سوپىزم تەلىماتلىرىنى ئۆگىنىشكە ئاپىرىپ بېرىلگەن. بابا سەمماسىنىڭ تەربىيىلەش ئۇسۇلى بويىچە بولغاندا زىكىرنى يۇقىرى ئاۋازدا ئوقۇش كېرەك ئىدى، ئەمما باھاۋۇددىن نەقشىبەندى تۆۋەن ئاۋازدا ئوقۇشنى تاللىۋالغاچقا بابا سەمماسى ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويغان. ئەمما ئېيتىشلارغا قارىغاندا بابا سەمماسى ئەڭ ئاخىر باھاۋۇددىنىنىڭ توغرا قىلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغان ۋە ئۆلۈپ كېتىش ئالدىدا ئۇنى ئۆزىنىڭ قانۇنىي ئىز باسارى، دەپ بېكىتكەن.

بابا سەمماسى ئۆلگەندىن كېيىن باھاۋۇددىن سەمەرقەندكە، ئۇ جايدىن بۇخاراغا بارغان ۋە شۇ يەردە ئۆيلەنگەندىن كېيىن يەنە يۇرتىغا قايتقان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ نەقساب، بۇخارا قاتارلىق جايلاردا ئەل كېزىپ يۇرۇپ ئىلاھىيەت تەتقىقاتى بىلەن مەشغۇل بولغان ۋە سوپىزم مۇتائىلىسى بىلەن شۇغۇللانغان. كېيىنچە باھاۋۇددىنغا خېلىل ئىسىملىك بىر زاھىد ئەگەشكەن. نامەلۇم بىر مۇسۇلمان ئاپىتورنىڭ ئەسىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ زاھىد چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولۇپ 1340 - يىلى ماۋارائۇننەھردە

خانلىق تەختكە چىققان[35]. ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىن چاغاتاي ئەۋلادى بولغان بۇ خاننىڭ ئىسمىنى تاپقىلى بولمىسىمۇ، ئەمما ئىبىن باتۇتانىڭ ئەسىرىدە چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن ياساۋۇلنىڭ خېلىل ئىسملىك ئوغلىنىڭ بولغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ، ئۇ چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بۇزان خاننى مەغلۇپ قىلىپ ئالمىلىق، بەشبالىق قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەن، كېيىنچە ھۇسەيىنگە ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان. ئۇنىڭدىن سىرت ھازىر بايقالغان تەڭگىلەردىن ھىجرىيە 742 - 743 - يىللىرى (1342-1344) بۇخارادا قۇيۇلغان تەڭگىلەرگە "سۇلتان خېلىل ئەلى" دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، خېلىل ئىسملىك كىشىنىڭ راستىنلا ئۆتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بارتولد مەزكۇر خېلىل چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن خازان خان بولۇشى مۇمكىن، دەپ گۇمان قىلىدۇ، بۇ كىشى تارىخىي ئەسەرلەردە ئىسمى تىلغا ئېلىنغان ياساۋۇلنىڭ ئوغۇللىرىدىن خان بولغان بىردىنبىر كىشى ئىدى[36].

خېلىل رەسمىي سۇلتان بولغاندىن كېيىن باھاۋۇدىن ئىزچىل ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان، خېلىل ۋاپات بولغاندىن كېيىن "ئۇ جاھاندىكى جىمى بايلىق ئەمدى ئۆز قىممىتىنى يوقىتىدىغان بولدى"[37] دەپ قاراپ، بۇخاراغا يېقىن جايدىكى ئۆز يېزىسىغا قايتقان ۋە تەركىدۇنيالىق تۇرمۇشى بىلەن ھىجرىيە 791-يىلى (1389-يىلى) ۋاپات بولغان.

باھاۋۇدىن مول بىلىمگە ئىگە سوپىست بولۇپ، ئىلاھىيەتتە كامالەتكە يەتكەنىدى. ئۇ "پانىي دۇنيا تاشقى ئامىلدۇر، بىر ئاللالا ئىچكى ئامىلدۇر" دەپ قارىغان بولۇپ، ئۇنىڭ تەلىماتىدا كۇچلۇك دىئالېكتىك تۇس بار ئىدى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى پانىي دۇنيا يەنى رېئال مەسىلىلەرگە بەكلا ئەھمىيەت بېرىدىغان بولۇپ،

تەركىدۇنياچىلىق ۋە زاھىدلىققا قارشى تۇراتتى، رېئال تۇرمۇشتىن بەھرە ئېلىشنى، ئەمگەك قىلىشنى ۋە ھۈنەر - بىلىم ئىگىلەشنى تەشەببۇس قىلاتتى، شۇڭا ئۇ زور جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى.

باھاۋۇدىن دەسلەپ مەزھەپ يارىتىشقا ئالدىراپ كەتمىگەنىدى. ئۇ پەقەت سوپىستلار ۋە ئۆز ئەگەشكۈچىلىرىدىن بىر جامائەت تەشكىل قىلغانىدى، كېيىنچە قاتناشقۇچىلار سانىنىڭ ئېشىشى ۋە تەسىرىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن مەزكۇر تەشكىلات تېزدىن تەرەققىي قىلىپ، ناھايىتى زور تەسىرگە ئىگە رەسمىي مەزھەپكە ئايلاندى. كىشىلەر بىر يەرگە جەم بولۇپ، سۈكۈت ئىچىدە ئىبادەت قىلىش، ئۆزىنى تاۋلاش، قەلبىنى پاكلاش بىلەن مەشغۇل بولدى، دۇئا - تىلاۋەت، ئىستىقامەتنىڭ تاشقى ھالىتىگە ئەھمىيەت بېرىپ كەتمىدى. بۇ مەزھەپتىكىلەرنىڭ باشقا سوپىستىك مەزھەپلەردىن پەرقلىنىدىغان ئۇلۇغ روشەن، ئۇلۇغ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئىبادەتتە زىكىرنى يۇقىرى ئاۋازدا ئەمەس، تۆۋەن ئاۋازدا ئوقۇيدىغانلىقى بولۇپ، مۆتىدىل مىستىزمغا مەنسۇپ ئىدى.

نەقشىبەندىيە تەرىقىتى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا تېزدىن تەرەققىي قىلدى ۋە ناھايىتى تېزلا تۈركىيە قاتارلىق جايلارغا تارقالدى. ئۇنىڭ تېزدىن باش كۆتۈرۈشى ۋە قۇدرەتلىك ئىجتىمائىي كۈچكە ئايلىنىشى ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى، جەمئىيەتتىكى كۆپلىگەن يۇقىرى قاتلام زات، ئۆلىما - ئەللامىلەر، ھەتتا يەرلىك ئالىي ھۆكۈمرانلارغىچە بەس-بەستە بۇ تەرىقەتكە ئەگەشتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىي سەھنىسىدە ناھايىتى قۇدرەتلىك ئىجتىمائىي، سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ مۇھىم روللارنى ئوينىدى، شۇنداقلا باشقا سىياسىي كۈچلەرنىڭ ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىي قىلىشىغا زور تەسىرلەرنى

كۆرسەتتى.

2. نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ غەربىي يۇرتقا تارقىلىشى

XIV ئەسىردە باھاۋۇددىن نەقشبەندى بۇخارادا ۋۇجۇدقا چىقارغان نەقشبەندىيە تەرىقىتى XV ئەسىردىكى ئۇچىنچى ئەۋلاد ئىمام خوجا ئەھرار دەۋرىگە كەلگەندە ئوتتۇرا ئاسىيادا تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئەينى ۋاقىتتا تۆمۇرىيلەر سۇلالىسى يىمىرىلىۋاتقان بولغاچقا، دەھرى ھاكىمىيەتلەر كۈنسېرى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ دىن تەرەققىياتى ئۈچۈن ناھايىتى ياخشى ۋەزىيەت تۇغۇلغاندى، نەقشبەندىيە تەرىقىتى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كۆچىيىشكە باشلىدى. خوجا ئەھرار "دىنىي جەھەتتە ئۇلۇغ بەگكە قارشى تۇراتتى، ئۇنىڭ ھۆكۈمەت تەشكىلىي تۈزۈمىگىمۇ قارشى تۇراتتى"، شۇڭا ئۇلۇغ بەگكە قارشى تۇرۇۋاتقان مىران شاھنىڭ ئەۋلادى ئەبۇ سەئىدنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشكەنىدى. XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى "ئەبۇ سەئىدنىڭ غەلىبىسى ئوخشاشلا خوجا ئەھرارنىڭ غەلىبىسى ئىدى"[38]. ئەبۇ سەئىد خوجا ئەھرارنى مەنئۇيەت ئۇستازى قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇنىڭ كۆچلۈك دىنىي تەسىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى، خوجا ئەھرار بولسا بۇ ئارقىلىق ئوردىنى تىزگىنلەپ، ھەربىي ۋە سىياسىي ئىشلارنى كونترول قىلىشقا باشلىدى ھەمدە كېيىنكى 40 يىل ئىچىدە ماۋارائۇننەھرنىڭ دىنىي ھەتتا سىياسىي ساھەسىدە ھۆكۈمران شەخس بولۇپ قالدى.

نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ئوردىسىغا سىڭىپ كىرىشى ئۇۋەيسخان دەۋرىدىن باشلىنىدۇ. XV ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە خىزىر خوجىنىڭ نەۋرىسى ئۇۋەيس تەخت ماجىراسى

سەۋەبىدىن تۆمۇرىيلەر سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى تۈركىستاندىن كەتكەنىدى. ئېھتىمال ئاشۇ قېتىمقى داۋالغۇش مەزگىلىدە بولسا كېرەك، ئۇۋەيسخان نەقشىبەندىيە تەرىقىتى بىلەن ئۇچرىشىپ شۇنى ھېس قىلدىكى، مەيلى ئىسلامىيەت نەزەرىيىلىرى ۋە سوپىستىك تەلىماتلىرى بولسۇن، ياكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى تەسىرى ۋە شۆھرىتى جەھەتتىن بولسۇن ئەرشىدىن جەمەتى ھەرگىزمۇ نەقشىبەندىيە تەرىقىتى بىلەن تەڭ تۇرالمايدۇ؛ ئەگەر نەقشىبەندىيە تەرىقىتىگە قول بەرسە بۇ قۇدرەتلىك دىنىي كۈچ ۋە ئۇنىڭ تەسىرىدىكى ماۋاراۋننەھر بەگ- سىپاھلىرىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ ئۆز تەسىرىنى ۋە ئورنىنى ئۆستۈرگىلى، شۇ ئارقىلىق شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىنى تارتىۋالغىلى بولۇپلا قالماي، يەنە نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ دۆلەت ئىشلىرىغا قول تىقىۋاتقان ئەرشىدىن جەمەتى ۋە ئۇلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالغان ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈچىنى چەكلەپ، خانلىق ھوقۇقىنى مۇستەھكەملىگىلى ۋە كۈچەيتكىلى بولاتتى. شۇڭا ئۇ نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد مۇرىتى مەۋلانە مۇھەممەد كاسانىغا مۇرىتلىققا قول بېرىپ[39]، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنى يولغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن ئەرشىدىن جەمەتى زاۋاللىققا يۈز تۇتتى.

ئۇۋەيسخان ئۆلگەندىن كېيىن تەخت تالىشىش كۈرىشى قايتا باشلاندى، ئەمىرلەرنىڭ كۆپ قىسمى بىرلىشىپ ئۇۋەيسخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئېسەن بۇقانى خان قىلىپ تىكلىدى، چوڭ ئوغۇل بولغان يۇنۇسخان ئىلاجسىز ئازغىنا ھىمايىچىلىرى بىلەن سەمەرقەندتىكى ئۇلۇغ بەگدىن پاناھلىق تىلىگەندە ئۇلۇغ بەگ ئۇنى ئەسىر قىلىپ شاھرۇخقا ئاپىرىپ بەردى ۋە شاھرۇخنىڭ ئىززىتى- ھۆرمىتىگە ئېرىشتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يۇنۇسخان خۇراسان

رايوندا سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپ، يەزىدلىك مەۋلانە شەرىفىدىننى ئۇستاز تۇتتى. يۇنۇس تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىدە ياشاش جەريانىدا يۇنۇس نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىدى ۋە ئاخىرقى ھېسابتا نەقشىبەندىيىچىلەرگە قول بەردى. XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئەبۇ سەئىد ماۋارائۇننەھرنى قولغا ئالغاندىن كېيىن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى ئېسىن بۇقانىڭ ھۇجۇمى ۋە پاراكەندىچىلىكىدىن بىئارام بولۇپ، يۇنۇسنى خان قىلىپ تىكلىدى ۋە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدۇرۇپ، ئېسىن بۇقانىڭ دەخلى - تەرۇز قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئالماقچى بولدى. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى شەرق ۋە غەرب ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن يۇنۇسخان شەرقىي قىسمىدىكى كۆچىلەرنى مەغلۇپ قىلىپ پۈتۈن ئەلنىڭ خانى بولۇپ قالدى، ئەمما ئولتۇراق تۇرمۇشقا تەلپۈنۈپ قوشۇنلىرىنى يەنە تاشكەنتتىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا قايتۇرۇپ كەتتى، كۆچمەن تۇرمۇشتىن مېھرىنى ئۈزەلمىگەن يەنە بىر قىسىم موڭغۇل ئاقسۆڭەكلەر يۇنۇسخاننىڭ كەنجى ئوغلى ئەھمەدنى پاسىبان قىلىپ موغۇلىستانغا كەتتى. مىلادىيە 1487 - يىلى يۇنۇسخان ئۆلۈپ، چوڭ ئوغلى مەھمۇد تاشكەنتتە تەختكە چىقتى.

يۇنۇسخان ۋە مەھمۇدخان دەۋرلىرى خوجا ئەھرارنىڭ ئالتۇن دەۋرى بولدى، ئۇ ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ماۋارائۇننەھرنى كونترول قىلىشتىن تاشقىرى، يەنە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا بولغان تەسىرىنى كۈچەيتىشكە باشلىدى. ئۇزۇندىن بېرى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرى ماۋارائۇننەھر رايونىدىكىلەرنى مۇسۇلمان ئەمەس، ئۇلار باشقا كۈففارلارغا ئوخشاش ئېلىپ - سېتىلىشى، قۇل قىلىنىشى كېرەك، دەپ قاراپ كەلگەنىدى(40). خوجا ئەھرار يۇنۇسخان بىلەن ماۋارائۇننەھر بەگ - سىپاھلىرىنىڭ

تالاش - تارتىشىنى مۇرەسسە قىلىش نامىدا يۇنۇسخاننى زىيارەت قىلدى. بۇ قېتىمقى كۆرۈشۈشتە ئۇ ئىسلام داھىيىسىلىق نوپۇزى بىلەن يۇنۇسخان ۋە ئۇنىڭ قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ مۇسۇلمانلىق سالاھىيىتىنى ئېتىراپ قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن خوجا ئەھرار ۋە ئۇنىڭ مۇرتىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى يەرگە سېپاھلار ئارىسىدا بېرىپ - كېلىپ يۈرۈپ يۇنۇسخان ئاتا-بالا ۋە باشقا يەرگە سېپىدى ۋە توقۇنۇشلارنى توختاتتى. شۇنىڭ بىلەن يۇنۇسخان ئاتا - بالا خوجا ئەھرارنىڭ مۇرتىلىرىدىن بولۇپ قالدى. يۇنۇسخان "ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىلگىرىكى قىلمىش - ئەتمىشلىرىگە بارغانسېرى توۋا قىلىپ ئاللاغا سېغىنىدى ۋە شەۋكەتلىك نەسىرىدىن خوجا ئۇبەيدۇللاغا مۇخلىس بولدى، يۇنۇسخان بۇ خوجىنى بەكمۇ ھۆرمەتلەيتتى، ئۇ باشقا كۆپلىگەن خوجىلار بىلەنمۇ ياخشى تونۇشاتتى، ئۇلار بىلەن دائىم باردى-كەلدى قىلىپ تۇراتتى"(41). يۇنۇسخان تەختتىكى ۋاقىتتا مەھمۇدمۇ خوجا ئەھرارغا قول بېرىپ، خوجا ئەھرارنىڭ داڭدار مۇرتى مەۋلانە مۇھەممەد قازى (ئەسلىي ئىسمى مەھمۇد ئىبىن بۇرھانىدىن) نى ئۆزى بىلەن خوجا ئەھرار ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچى قىلىۋالدى(42). بۇ كىشى كېيىنچە مەھمۇدخانىنىڭ مەنئۇى ئۇستازى بولۇپ قالدى.

يۇنۇسخان، مەھمۇدخانلار خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە يۇنۇسخانىنىڭ كەنجى ئوغلى ئەھمەدمۇ شەرقىي رايوندا ئۆزىنى خان دەپ ئاتاپ، تۇرپاننى ئاستانە قىلىپ بېكىتتى. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ئەھمەدخان كۈچەل بولۇپ ئۆلدى، غەربىي قىسمىدىكى مەھمۇدخانمۇ ئۆزبېكلەرنىڭ سەرداری شەيبانىخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئەھمەدخانىنىڭ چوڭ ئوغلى مەنسۇر ئاتىسى ھايات ۋاقىتتىلا خان دەپ جاكارلانغان بولغاچقا، شەرقىي قىسىم رايونلىرىنى باشقۇرۇشقا

باشلىدى، ئەمما بۇ ۋاقىتتا ئۇ ئەمەلىيەتتە پۈتۈن ئەلگە خان بولغانىدى.

شەرقىي چاغاتاي خانلىقى شەرق-غەرب ئىككى قىسمغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن ئەرشىدىن جەمەتى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا تايىنىشقا باشلىدى. بۇ مەزگىللەردىكى ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ ۋەكىللىك ئاقساقىلى خوجا تاجىدىن مۇھەممەد ئىدى(43). ئەمما خانلىق ھاكىمىيىتىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە ماۋارائۇننەھىردىكى خوجا ئەھرار يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ شەرقتە ئېچىرىلەپ كېرىشى بىلەن ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ تەسىرى يەنە بىر قېتىم ئاجىزلىدى ۋە چەتكە قېقىلدى. خوجا ئەھرارەدىك مۇنداق كۈچلۈك رەقىب ئالدىدا ئەرشىدىن جەمەتى ئىلاجسىز دەردىنى ئىچىگە يۇتتى. خوجا تاجىدىن بۇ خىل پاسسىپ ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن خوجا ئەھرارغا قول بېرىپ، نەقشىبەندىيە تەرىقىتىگە كىردى(44). بۇنداق بولغاندا پاسسىپلىقتىن تەشەببۇسكارلىققا ئۆتكىلى بولۇپلا قالماي، يەنە خوجا ئەھرارنىڭ نام-ئابرۇيىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى مۇستەھكەملىگىلى ۋە كۈچەيتكىلى بولاتتى، نەقشىبەندىيىچىلەرمۇ بۇنىڭ بىلەن خانلىقنىڭ پۈتۈن تېررىتورىيىسىگە تارقىلايتتى. خوجا تاجىدىننىڭ بىر قاتار تىرىشچانلىقلىرى ئارقىسىدا ئەرشىدىن جەمەتى مەلۇم دەرىجىدە جانلاندى. مۇھەممەدخان ۋە مەنسۇرخان دەۋرلىرىدە خوجا تاجىدىن ئوردىغا قول تىقىپ "پۈتۈن خانلىقتىكى ئىشلارغا يوليورۇق بېرىپ تۇردى"، يەنە كېلىپ ھەر ئىككىلا خان ئۇنىڭ مۇرىتى ئىدى، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۇ خانلىقتىكى ئەڭ چوڭ سودىگەر ۋە يەر ئىگىسى ئىدى. ئۇ يەنە كۆپ قېتىم مىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئۇرۇشلارنى پىلانلىغان ۋە قوماندانلىق قىلغانىدى. ئاخىر مىلادى 1524-يىلدىكى بىر قېتىملىق

"غازات" تا ئۆلتۈرۈلدى(45).

3. يەركەن خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىنىڭ جانلىنىشى

مەنسۇرخان ئىشقا ئاشۇرغان بىرلىككە كەلگەن ۋەزىيەت ئۇزاق داۋاملىشالمىدى. 1514 - يىلى مەنسۇرخاننىڭ ئىنىسى سەئىد(46) دوغلات ئەمىرلىرىدىن مىرزا ئابابەكرنىڭ يەركەندكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يېڭى ۋە مۇستەقىل ھاكىمىيەت—يەركەن خانلىقىنى قۇرۇپ، تۇرپاننى پايتەخت قىلىپ تۇرۇۋاتقان شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ھاكىمىيىتى بىلەن تىركەشتى، ئۇلار چوڭ جەھەتتىن كۈچا بىلەن ئاقسۇ ئارىلىقىنى ئۆزلىرىگە چېگرا قىلىشقانىدى.

يەركەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سەئىدخان ئەھمەدخاننىڭ 3-ئوغلى بولۇپ 1490 - يىلى تۇرپاندا تۇغۇلغان، 12 يېشىدا ئاتىسىغا ئەگىشىپ تاغىسى مەھمۇدخاننىڭ ئۆزبېك خانى شەيبانىخانغا قارشى كۈرىشىگە يارەملىشىشكە بارغان. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى قوشۇنى جەڭدە يېڭىلىپ پاتپاراقچىلىق ئىچىدە چېكىنىۋاتقاندا سەئىدكە ئوقيا ئوقى تېگىپ ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان، بىر يىلدىن كېيىن شەيبانىخان ئۇنى قويۇۋەتكەن، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ شەيبانىخان قوشۇنىغا ئەگىشىپ قەيەردە ئۇرۇش بولسا شۇ يەردە جەڭگە قاتنىشىپ يۈردى. شەيبانىخان خارەزمگە يۈرۈش قىلغاندا ئۇ سەمەرقەندتىن تاغىسى مەھمۇدخاننىڭ بارگاھىغا قېچىپ كەلدى ۋە تاغىسىنىڭ "يارامسىز، ئەلنى ئىدارە قىلىشنى بىلمەيدىغان، دۆلەتنىڭ غېمىنى يېمەيدىغان" ھۆكۈمران ئىكەنلىكى ۋە بۇ يەردە ھېچقانداق ئىش قىلالمايدىغانلىقىنى تېزلا بايقاپ تاغىسىنى تاشلاپ

قىرغىزلار رايونىغا كەلدى ۋە قىرغىزلارنىڭ ھىمايە قىلىشى بىلەن سەردار بولۇپ سايلاندى. مەھمۇدخان ۋە مەنسۇرخان دائىم ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى، ئۇمۇ قايتۇرما زەربە بېرىپ تۇردى، بۇ جەريانداً يېڭىش - يېڭىلىش ئېنىق ئايرىلمىدى.

1508 - يىلى سەئىد قوشۇن تارتىپ مەھمۇدخانغا ھۇجۇم قىلدى، قىيىن ئەھۋالدا قالغان مەھمۇدخان پاناھلىق ئىزدەپ شەيبانىخان ھۇزۇرىغا بارغاندا ئۆلتۈرۈپ تاشلاندى. شۇ ۋاقىتتا مەنسۇرخانمۇ قوشۇن باشلاپ سەئىدكە ھۇجۇم قىلدى، شۇنىڭ بىلەن قېرىنداشلار ئالمۇتا دالىسىدا دەھشەتلىك ئۇرۇشتى، ئاقىۋەت سەئىد ئېچىنىشلىق مەغلۇپ بولۇپ ئەللىكچە ئادەمى بىلەنلا قېچىپ كەتتى. ئۇ نۇرغۇن جاپالار بىلەن شۇ يىلنىڭ ئاخىرلىرى كابۇلغا يېتىپ كېلىپ ئىمپېراتور بابۇرنىڭ ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى.

1511 - يىلى شەيبانىخان ئىرانلىق ئىسمايىلخان تەرىپىدىن جەڭ مەيدانىدا ئۆلتۈرۈلدى. دوغلات ئەمىرلىرىدىن سەئىد مۇھەممەد پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆزبېكلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ پەرغانىنى ئىگىلىدى ھەمدە بابۇر شاھقا مەكتۇپ يوللاپ ئۇنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن بابۇر شاھ سەئىدنى سەئىد تەرەپدارلىرى بولغان بىر تۈركۈم موغۇل ئەمىرلىرى بىلەن پەرغانىگە ئەۋەتتى. ئۇ جايدىكى ئەمىرلەر سەئىدنى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. سەئىد ئاۋۋال ئۆزبېك سۇلتانلىرىنىڭ ھۇجۇملىرىنى چېكىندۈردى، ئارقىدىن يەركەن ھۆكۈمرانى ئاباببەكرنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى تىنچىتتى. بىراق 1514 - يىلى باھاردا ئۆزبېك سۇلتانلىرى يەنە بىر قېتىم چوڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغىدى. سەئىد پەرغانە رايونىنىڭ تۆت تەرىپىنىڭ ئوچوقچىلىق ئىكەنلىكى،

هەر دائىم سەرتەنلىك تاجاۋۇزنىڭ ئۇچراپ تۇرىدىغانلىقى، دائىم بىسىنىڭ كېچىكلىكى، قۇدرەتلىك بىر قوشۇننى ئۇزۇق - تۇلۇك بىلەن تەمىنلەپ كېتەلمەيدىغانلىقى، بۇ جايدا ئوتتۇرا ئاسىيانى كونترول قىلىشقا قۇربى يەتكۈدەك بىر هاكىمىيەت قۇرۇشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكى قاتارلىقلارنى ئويلىشىپ، كەلگۈسى ئىستىقبالى ئۈچۈن ئۆزبېكلەرنىڭ زور قوشۇنى يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى تەشەببۇسكارلىق بىلەن بۇ رايوندىن چېكىنىشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈلۈپ، مەنزىل هەققىدە مۇهاكىمە بولدى: ئاتىنىڭ بېشىنى بۇراپ موغۇلىستانغا قايتىش - هەممىگە تونۇشلۇق يول بولسىمۇ بىراق هازىر ئۇ جايىنى مەنسۇرخان ئېگىلەپ تۇرۇۋاتاتتى، ئىلگىرىكى كۈچ سىنىشىلار بولسا ئۆزلىرىنىڭ مەنسۇرخانىنىڭ رەقىبى بولالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغانىدى؛ يەنە بىر يول قەشقەر رايونى بولۇپ، دوغلات جەمەتىنىڭ زېمىنى بولغان بۇ رايونغا هازىر مىرزا ئابابەكرى هۆكۈمرانلىق قىلۋاتاتتى، ئۇلار گەرچە ئىلگىرى ئابابەكرىنى مەغلۇپ قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا ئۇنىڭ مۇئەييەن كۈچى بار ئىدى، ئۇنىڭ زېمىنىغا ئېچىكىرلەپ كىرگەندىن كېيىن "ئۆلۈم ئالدىدا جاهىللارچە قارشىلىشىشى مۇمكىن" ئىدى، ئەمما قانداقلا بولمىسۇن ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۆزبېكلەرگە تاقابىل تۇرۇشتىن كۆپ ئوڭاي ئىدى، چۈنكى ئابابەكرى ئاتىمىشتىن ئاشقان ئادەم، قىرىق نەچچە يىل هۆكۈمران بولۇش جەريانىدا خەلققە زۇلۇم سېلىپ، پۇقرالارنىڭ غەزىپىگە قالغان ۋە "يار-يۆلەكسىز قالغان" ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قەشقەر رايونىنىڭ زېمىنى كەڭرى، ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتقا ئىگە بولۇپ، قولغا ئالغان هامان خانلىق بەرپا قىلىشقا بولاتتى. شۇڭا كېڭەش ئەهلى يۆتكىلىشنى قارار قىلدى، شۇنىڭ بىلەن سەئىد موغۇل قەبىلىلىرىنى باشلاپ تەڭرىتاغدىن

ھالقىپ ئۆتۈپ قەشقەرىيىگە كىردى.

1514 - يىلى يازدا سەئىدنىڭ قوشۇنلىرى ئاتۇشقا يېتىپ كەلدى. ئۇ ئائىلە - تاۋابئاتلىرىنى ۋە ھەربىي لاۋازىم قىسمىنى مۇشۇ يەردە قالدۇرۇپ، 4700 نەۋكەر بىلەن قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىدى، جەڭدە ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، شەھەرنى ئالالمىغاچقا، مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئۇۋىسى بولغان يەركەننى بىۋاستە پەتھى قىلىش قارارىغا كەلدى. ئەمما لەشكىرى يۇرۇشتە بىرقىسىم سەرۋاز - نەۋكەرلەر خېيىم - خەتەردىن قورقۇپ، قېچىپ كەتمەكچى بولدى، بۇنىڭ بىلەن قوشۇندا تەۋرىنىش بولدى. سەئىد ئاۋۋال يېڭىسارنى ئىشغال قىلىپ سەرۋاز-نەۋكەرلەرنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇش، لەشكەرلەرنىڭ جاسارىتىنى ئۆستۈرۈش قارارىغا كەلدى ۋە بەش كېچە - كۈندۈزلۈك قاتتىق ھۇجۇم بىلەن يېڭىسار قەلئەسىنى ئالدى. بۇ ۋاقىتتا ئابابەكرى يەركەن شەھىرىنىڭ سىرتىدا يېڭى تەشكىللەنگەن قوشۇنلارنى كۆزدىن كەچۈرۈۋاتاتتى، ئۇ يېڭىسارنىڭ قولدىن كەتكەنلىكى ۋە قەشقەرنى ساقلاۋاتقان سەكەردىسىنىڭ شەھەرنى تاشلاپ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ شۇنداقلا يېڭى تەشكىللەنگەن قوشۇننىڭ يارامسىزلىقىنى كۆرۈپ "بۇنداق قوشۇن بىلەن ئوتياش تەرگىلىمۇ بولمايدۇ" دەپ ئويلاپ شەھەرگە قايتتى، پۈتۈن بىساتىنى يىغىشتۇرۇپ، ئوغلى جاھانگىرنى شەھەرنى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى خوتەن تەرەپكە قاچتى. جاھانگىر سەئىد قوشۇنلىرىنىڭ يېقىنلاپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ھەممىلا كىشى ئېلىپ كېتەلەيدىغانلىكى نەرسە بولسا ئېلىپ كېتىش، ئېلىپ كەتكىلى بولمىسا كۆيدۇرۇۋېتىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى، بۇنىڭ بىلەن يەركەن يەنە بىر قېتىم قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىدى. سەئىدنىڭ قوشۇنلىرى ھېچقانداق تۇسالغۇسىزلا يەركەن شەھىرىگە كىردى، سەئىد قوشۇنى لاداق

يولىدا ئاباباكىرىگە يېتىشۈۋېلىپ، ئۇنى شۇ جايدىلا ئۆلتۈرۈۋەتتى، جاھانگىر تەسلىم بولغاندىن كېيىن يېڭىساردا نەزەربەنتكە ئېلىنىدى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى.

1514-يىلى 9-ئاينىڭ 3-كۈنى سەئىد ھەرقايسى ئەمىرلەرنىڭ يۆلىشى بىلەن خانلىق تەختىگە چىقىپ، يەركەننى پايتەخت قىلدى، بۇ خانلىق تارىختا "يەركەن خانلىقى" دەپ ئاتالدى⑰. سەئىدخان تەشەببۇسكارلىق بىلەن سۇلھىلىشىش توغرىسىدا مەنسۇرخانغا ئەلچى ئەۋەتتى ۋە ئۇنىڭغا بويسۇندىغانلىقىنى بىلدۈردى. سەئىدخاننىڭ قىساس ئېلىشىدىن قورقۇپ تۇرغان مەنسۇرخان ئەلچى ئەكەلگەن مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن بەكلا خۇشال بولۇپ كەتتى.

1516 - يىلى بۇ قېرىنداش ئاكا - ئۈكىلار ئۆزلىرى ئەمەلىي كونترول قىلىپ تۇرۇۋاتقان جايلارنىڭ چېگرىسى—ئاقسۇ بىلەن كۇچا ئارىلىقىدا ئۇچراشتى. سەئىدخان مەنسۇرخانغا يۈكسەك ھۆرمەت كۆرسىتىپ خۇتبىدە مەنسۇرخاننىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ نامىدا پۇل قۇيدۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ ئىككى ئىش ئىسلام ئادىتىدە ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىقنىڭ سىمۋولى ئىدى. بۇ قېتىمقى ئۇچرىشىش شەكىل جەھەتتە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپلا قالماي، يەنە تىنچ ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتتى. بۇ ھەقتە «تارىخى رەشىدىي» نىڭ ئاپتورى مۇھەممەد ھەيدەر مۇنداق دەيدۇ: "ئاكا - ئۈكا قېرىنداشلارنىڭ يارىشىپ قېلىشى نەتىجىسىدە پۈقرالار خاتىرجەم، ئەل ئاۋات بولدى، چىندىكى قۇمۇلدىن پەرغانىغىچە بولغان جايلاردا ئوغرى - قاراقچىلاردىن قىلچە ۋايىم يېمەستىن ئوزۇق - تۈلۈكسىز ھالدا تەنھا سەپەرگە چىققىلى بولىدىغان بولدى"⑱.

1517 - يىلى قىرغىزلار پەرغانە رايونىغا تېگىش قىلىپ، ئاھالىلەرنى بۇلاپ - تالىغاندا سەئىدخان قوشۇن باشلاپ بۇ رايونىنى

قايتۇرۇۋالدى. 1522 - يىلى سەئىدخان لەشكەر تارتىپ موغۇلىستانغا كىردى ھەمدە بۇ رايوننى ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقان قىرغىز ۋە قازاقلارنى ھەيدەپ چىقىرىپ چوڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدنى بىر قىسىم موغۇل لەشكەرلەر بىلەن مۇشۇ جاينى ساقلاشقا ئەۋەتتى. ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي قازاقلار بۇ رايونغا يەنە كىرگەندە ئابدۇرەشىد تاقابىل تۇرالماي قەشقەرگە چېكىندى. سەئىدخان 1519 - يىلى ۋە 1530 - يىلى ئىككى قېتىم بەدەخشانغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ يېرىمىنى يەركەن خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالدى.

سەئىدخان دۆلەت قۇرۇشتا تايانغان قەشقەر رايونى دوغلات جەمەتىنىڭ ئاتا مىراس زېمىنى بولغاچقا، ئەرشىدىن جەمەتى دوغلات جەمەتىنىڭ تەسىرىدىن پايدىلىنىپ بۇ رايوندا ئۆزىنىڭ دىنىي جەھەتتىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىۋالغاندى. XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، دوغلات ئەمىرلىرىدىن مىرزا ئابابەكرى خوجا ئەھرارنىڭ قوللىشى بىلەن بۇ رايوندا ئەمەلىي مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرۇۋېلىپ ئەرشىدىن جەمەتىنى بىر مەھەل سىقىپ چىقارغانىدى(49). ئەمما ئۇزاق ئۆتمەيلا سىياسىي ئېھتىياج يۈزىسىدىن ئابابەكرى يەنە بۇ جەمەت بىلەن يارىشىۋالغاندى، بولۇپمۇ ئەرشىدىن جەمەتى نەقشىبەندىيە تەرىقىتىگە قول بەرگەندىن كېيىن بۇ رايونغا بولغان مەنىۋى كونترولىنى پۈتۈنلەي ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالدى. سەئىدخان ئابابەكرىنىڭ قولىدىن مەزكۇر رايونىنى تارتىۋالغاندىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە بۇ رايون يەنىلا ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ تەسىر دائىرىسى بولۇپ كەلدى. قۇدرەتلىك دىنىي كۈچ يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان يەركەن ھاكىمىيىتى ئۈچۈن بىر ئېغىر تەھدىت ئىدى، يەنە كېلىپ بەزى تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەرشىدىن جەمەتى يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان يەركەن ھاكىمىيىتىگە قارىغاندا شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ھاكىمىيىتىگە

بەكرەك مايىل ئىدى. شۇڭا سەئىدخان ھاكىمىيەت بەزىپا قىلغاندىن كېيىن ئىزچىل تۇرده ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ خانلىق ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا تاقابىل تۇرالىغۇدەك بىر يېڭى دىنىي كۈچنى ئىزدىدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا ماۋارائۇننەھردىكى خوجا ئەھرارنىڭ نەۋرىسى خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ سەمەرقەندتىن قەشقەرگە كەلدى، سەئىدخان "دەرھال خوجىغا قول بېرىپ" خانلىقتا يېڭى بىر دىنىي كۈچنى يۈلەپ تۇرغۇزماقچى بولدى. بۇنىڭدىن ئۇزۇن ئۆتمەي خوجا مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ قەبرىندىشى خوجا نۇرى (يەنە "ھەزرىتى خوجا خاۋەندى مەھمۇد شاھابىدىن" دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مۇ يەركەن خانلىقىغا كەلدى، ئەمما بۇ قەبرىنداشلار ئەپ ئۆتمىگەنلىكتىن خوجا نۇرى بۇ جايدا ئۇزاق تۇرالماي تۇرپان، بەدەخشان قاتارلىق جايلاردا پائالىيەت قىلىپ يۈردى، خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ ئاساسەن يەركەن خانلىقى ئوردىسىدا پائالىيەت ئېلىپ باردى ۋە سەئىدخانىنىڭ كەنجى ئوغلى سۇلتان ئىبراھىمنى ئاسراندى ئوغۇل قىلىۋالدى⑤⓪. ئۇ يەركەن خانلىقىدا خېلى بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن ھىجرىيە 937 - يىلى (1530 — 1531) قەشقەردە ۋاپات بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن خوجا نۇرى سەئىدخانىنىڭ كىشى ئەۋەتىپ چىللاپ كېلىشى بىلەن قايتىپ كېلىپ يېڭىسارنى مەركەز قىلغان ھالدا دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللاندى⑤①.

سەئىدخانىنىڭ بۇ ئىشلىرىغا ئەرشىدىن جەمەتى پۈتۈن كۈچى بىلەن قارشى تۇردى. خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ ۋە خوجا نۇرى ئاكا-ئۇكىلارنىڭ ئايىغى يەركەنگە تېگە - تەگمەيلا ئەرشىدىن جەمەتىدىكى ۋەكىللىك شەخس، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھامىيلىقىدا تۇرۇۋاتقان خوجاتاجىدىن تۇرپاندىن تېزلىكتە يېتىپ كەلدى⑤②. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھاكىمىيەتنىڭ بۇلۇنۇپ كېتىشى بىلەن شەرقىي قىسمىدىكى ھاكىمىيەتكە تايىنىپ تۇرۇشقا

مەجبۇر بولغان ئەرشىدىن جەمەتى يەركەن خانلىقى دائىر سىدە يەنىلا ناھايىتى زور تەسىرگە ئىگە ئىدى، يەركەن خانلىقىدىكى بەگ - سىپاھلارغىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ بولغانىدى، مەسىلەن، خانلىقنى ئالقىنىدا ئويناتقۇچىلار دوغلات ئەمىرلىرىمۇ مەزكۇر جەمەتنىڭ بىر قىسىم ئەزالىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە ئىدى، يەركەن خانلىقىنىڭ مۇھىم ۋەزىرى، «تارىخى رەشىدي» نىڭ ئاپتورى دوغلات جەمەتىدىن بولغان مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ مەنسۇى ئۇستازى دەل ئەرشىدىن جەمەتى ۋاراسلىرىدىن مەۋلانە خوجا مۇھەممەد ئىدى، خوجا تاجىدىننىڭ قارشىلىقى شۇبھىسىزكى چوڭ ھوقۇقنى تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان ئاشۇ ئاقسۆڭەك ۋە ئەمىرلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەتتى. ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقى بىلەن خوجا نۇرى يەركەندە پۈت تىرەپ تۇرالماي ئاخىر ئىلاجسىز يەركەن خانلىقىدىن ئايرىلدى ۋە ھىندىستاندىكى ھۇمايۇننىڭ قېشىغا كەتتى(53).

سەئىدخان ھىجرىيە 940 - يىلى (1533 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتۈپ، چوڭ ئوغلى ئابدۇرەشىد تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئابدۇرەشىدخان خانلىق تەختكە چىقىشى بىلەنلا يۇرەكلىك ئىش تۇتۇپ خانلىقنىڭ ھەربىي-سىياسىي ھوقۇقلىرىنى كونترول قىلىۋالغان دوغلات ئەمىرلىرىنى باستۇرۇپ، ئۇزۇندىن بېرى خانلىق ھوقۇق بىلەن تىركىشىپ كېلىۋاتقان بۇ قۇدرەتلىك كۈچنى يوقاتتى. سىياسىي جەھەتتىكى غەلىبە مەنسۇى جەھەتتىكى مۇستەھكەملىنىشكە مۇھتاج ئىدى، ئەمما ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى كونترول قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئەرشىدىن جەمەتى يەركەن خانلىقى ھاكىمىيىتىنى قوللىمايتتى. ئەرشىدىن جەمەتىگە تاقابىل تۇرۇشتا ئابدۇرەشىد خان خوجا مۇھەممەد شېرىپتىن پايدىلاندى.

خوجا مۇھەممەد شەرىق سايرامدا تۇغۇلغان بولۇپ، يەتتە يېشىدا ئاتىسىدىن ئايرىلغان، ياشلىقىدا ئىلىم ئىگىلەش ئارزۇسىدا سەمەرقەندكە كەلگەن ۋە بۇ يەردىكى بىر مەدرىسىتە 30 يىلنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە مەككىگە ھەج - تاۋاپقا بېرىپ، تەقۋادارلىقى بىلەن شۆھرەت قازانغان، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سۇلتان سۇئۇق بۇغراخان مازىرىدا شەيخ بولغان. ئابدۇرەشىدخان ئۇنىڭ بىلەن تونۇشقاندىن كېيىن ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ خانلىقتىكى تەسىرىگە قارشى تۇرغىلى بولىدۇ دەپ قارىدى، شۇڭا دەرھال ئۇنىڭغا قول بېرىپ ئۇنىڭغا ئاتاپ مەسچىت - مەدرىس سالدۇردى ۋە ئۇنىڭ دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىنى پائال قوللىدى. خانىنىڭ بۇنداق تىرىشچانلىقى بىلەن خوجا مۇھەممەد شەرىف يەركەن، قەشقەر رايونلىرىدا مۇرىت توپلىدى ۋە تېز سۇرئەتتە زورىيىشقا باشلىدى، خوجا مۇھەممەد شەرىغمۇ خانلىقنىڭ ھەربىي - سىياسىي ئىشلىرىغا ئاكتىپلىق بىلەن ئىشتراك قىلىپ، ئابدۇرەشىدخانىنىڭ قىرغىزلارنى تارمار قىلىشىغا ياردەملەشتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ قەشقەردىن يەركەنگە كېلىپ، بۇ يەردە يەنە 10 يىل ياشاپ، ھىجرىيىنىڭ 963 - يىلى (1555 — 1556) ئۆلدى. ئۇ ھايات ۋاقتىدىلا مۇھەممەد ۋەلى سوپىنى ئۆزىنىڭ ئىزباسارى قىلىپ بەلگىلەنىدى(54).

ھىجرىيە 967-يىلى (1559—1560) ئابدۇرەشىدخان ۋاپات بولغاندا ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇكېرىم، مۇھەممەد ۋەلى سوپىنىڭ يوشۇرۇن ۋاقىپلاندۇرۇشى بىلەن تولۇق تەييارلىق كۆرۈپ ئىنىسى سوپى سۇلتاندىن ئاۋۋال يەركەنگە يېتىپ كېلىپ، خانلىق تەختىگە چىقتى. مۇشۇ سەۋەبتىن مۇھەممەد ۋەلى سوپى ئوردىدا بەكلا ئەتىۋارلىنىپ، ئابدۇكېرىمخان ئۇنىڭغا قول بېرىپ مۇرىت بولدى(55).

ئابدۇكېرىمخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە بىرقەدەر خەلقچىل سىياسەت يۈرگۈزۈلگەن بولۇپ، قانۇن - تۈزۈم كۈچەيتىلگەنلىكتىن ئادەتتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ جانجان مەنپەئەتى ھۆكۈمەتنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشىگە ئېرىشكەنىدى، تاشقى مۇناسىۋەتتە ئۆزبېك خانى شەيبانى بىلەن دوستلۇق ئورنىتىلىپ، ئەلچىلەر بېرىپ-كېلىپ تۇردى، قازاق ۋە قىرغىزلارغا كۆپ قېتىم يۈرۈش قىلىنىپ ھەممىسدىلا غەلبە قازىنىلدى. ئابدۇكېرىمخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى ئەڭ مۇھىم ۋەقە شەرقىي چاغاتاي خانلىقى يەنى قۇمۇل، تۇرپان رايونلىرىنى يەركەن خانلىقى تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىش بولدى، بۇنىڭ بىلەن خانلىقنىڭ زېمىنى مىسلىسىز كېڭەيدى.

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى مەنسۇرخان بىرنەچچە قېتىم قوشۇن چىقىرىپ يەركەن خانلىقى كونترولىلۇقىدىكى ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ ھەممىسدىلا مەغلۇپ بولدى، يەركەن خانلىقى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولدى، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ چېگرىسى ئاران تۇرپان، چالىش ۋە قۇمۇل بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى. ھىجرىيىنىڭ 950 - يىلى (1543—1544) مەنسۇرخان كېسەل بىلەن ئۆلدى. «تارىخى رەشىدىي» دە ئېيتىلىشىچە، مەنسۇرخان تەقۋادار مۇسۇلمان بولۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تەختىنى چوڭ ئوغلى شاھ سۇلتانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆزى ئىستىقامەت بىلەن مەشغۇل بولغان ⑯. شاھ سۇلتان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە مىڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە تىنچ مۇناسىۋەت ئورناتقان ۋە مىڭ سۇلالىسىگە كۆپ قېتىم سوۋغات يوللاپ، دائىملىق سىياسىي-ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەنىدى، ئۇ يەركەن خانلىقى بىلەنمۇ خېلى ياخشى مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى.

ئەمما شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئويراتلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىزچىل جىددىيىچىلىك ئىچىدە ئۆتتى، شاھ سۇلتانمۇ ئويراتلارغا قارشى بىر قېتىملىق "غازات" تا ئولجىلىرىنى ئېلىپ قايتىۋاتقاندا ئويراتلارنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ "شېھىت بولدى"(57). مىڭ دەۋرىدىكى خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ ۋەقە 1565 - يىلى ياكى ئۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى يۈز بەرگەن بولسا كېرەك(58). شاھ سۇلتان ئۆلگەندىن كېيىن تاغىسىنىڭ ئوغلى مەسئۇد "ئاۋامنىڭ يۆلىشى بىلەن تەختكە چىقتى" ۋە مىڭ سۇلالىسىدىن "قووۇقتىن ئۆتۈپ تاۋاپ ـ تەزىم قىلىشقا ئىجازەت قىلىشنى ئۆتۈندى"(59). ئەمما نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى» دا ئېيتىلىشىچە، شاھ خاندىن كېيىن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا باشقىدىن خان تىكلەنمىگەن(60). بۇ ئېھتىمال مەسئۇد سۇلتاننىڭ "ئاۋامنىڭ يۆلىشى بىلەن تەختكە چىقىشى" ئەنئەنىۋى تەختكە ۋارىسلىق قىلىشقا ئوخشىمايدىغانلىقى سەۋەبىدىن ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىشقا ئېرىشەلمىگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. بۇ ئەھۋال يەزكەن خانلىقىنىڭ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى قوشۇۋېلىشىغا شارائىت ۋە باھانە بولدى.

1570 - يىلى ئابدۇكېرىمخان ئىنىلىرى سوپى سۇلتان، مۇھەممەد سۇلتان، ئەبۇ سەئىد سۇلتان ۋە قۇرەيش سۇلتان قاتارلىقلارنى "ئادەم باشلاپ تۇرپانغا بېرىشقا ئەۋەتتى، ئۇلار بارغاندىن كېيىن خانلىقنى تارتىۋالدى"، "ئىلگىرىكى پادىشاھ مەسئۇد ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى سۇلتان مۇھەممەد ئەلى باھادۇر قاتارلىقلارنى چەمبەرچاس باغلاپ سەمەرقەندكە ئېلىپ كەلدى، سۇلتان مۇھەممەد ئەلى باھادۇر سەمەرقەندتە يوقاپ كەتتى. ئۇنىڭ ئاكىسى مەسئۇد دەريانىڭ غەربىدىكى يىراق جايلارغا

كەتكۇزۇۋېتىلدى"[61]، مۇھەممەد سۇلتان تۇرپاننىڭ نائىبى بولۇپ تەينىلەندى. «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: "تۇرپاندا مۇھەممەد يېڭىدىن خان بولدى ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلەن سوۋغات ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلدى، ئۇنىڭ قېرىنداشلىرىدىن سوپى سۇلتان، قۇرەيش سۇلتان، ئەبۇ سەئىد سۇلتان قاتارلىقلارمۇ شۇ مەزمۇندا ئۆز ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىشتى ۋە مىڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ ئالاھىدە ئىجازىتىگە ئېرىشتى"[62]. خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا "سوپى سۇلتاننىڭ ئۇچىنچى ئىنىسى مۇھەممەد تۇرپاندا تۆت يىل پادىشاھ بولغان، تۇرپاننى ساقلاۋاتقان ئاتامانلار مۇھەممەدنىڭ شاھ بولغىنىغا قايىل بولماي ئۇنى قەستلەشنى مەسلىھەتلەشكەن. مۇھەممەد بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بالا - چاقىسىنى ئېلىپ يەركەنگە كەتكەن. ئوردا ئەھلى بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئاندىن سۇلتان مۇھەممەد ئەلى باھادۇرنى سەمەرقەندتىن تەكلىپ قىلىپ كېلىپ خانلىق تەختكە چىقارغان"[63]. «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» گە ئاساسلانغاندا، سۇلتان مۇھەممەد ئەلى باھادۇر 1575—1576-يىللىرى ئىلگىرى - كېيىن ئىككى قېتىم مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئات ۋە نەرسە-كېرەك تارتۇق قىلغان، ئەمما 1579 - يىلى خان ئالمىشىش بولۇپ "تۇرپانغا سۇلتان ئەبۇ ناسىر ئەھمەد خان بولغان ۋە مەۋلانە باشچىلىقىدىكى ئات ۋە نەرسە - كېرەك تەقدىم قىلىش كارۋىنىنى ئەۋەتىپ، مېھىر - شەپقەتكە جاۋاب قايتۇرۇش يۈزىسىدىن ئولپان تاپشۇرۇشقا ئىجازەت قىلىشنى تەلەپ قىلغان"[64]. XVI ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ باشلىرى خوتەن نائىبى قۇرەيش سۇلتان ئىسيان كۆتۈردى[65]، چوڭ ئوغلى خۇدابەندى سۇلتان 1583 - يىلى تۇرپاننى ئىگىلەپ، شۇ يىلىلا مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ماڭدۇردى

ھەمدە "شاپائەتكە مەنمەنسىرەشنىڭ يولىغا توسالغۇ بولۇشتىن ساقلىنىش" (66). ئەمما ئابدۇكېرىمخان يەرلىك بەگ - سىپاھلارنىڭ مۇستەقىل بولۇۋېلىشىغا قارشى تۇرالمايتتى، شۇڭا دەرھال مۇھەممەد سۇلتاننى ئەۋەتىپ ئۇلارنى باستۇردى. قۇرەيش سۇلتانى يېڭىلگەندىن كېيىن يەركەنگە يالاپ كېلىندى ۋە ھىندىستانغا سۈرگۈن قىلىندى، ئوغلى خۇدابەندى سۇلتان يەنىلا تۇرپانغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى، قارىغاندا ئۇ ھېچ بولمىغاندا نامدا بولسىمۇ ئابدۇكېرىمخانغا بويسۇنغاندەك قىلاتتى. مۇھەممەد سۇلتان تەختكە چىققاندىن كېيىن خانلىق نوپۇزىنى كۈچەيتىپ خۇدابەندىنىڭ تۇرپاندىكى توپلىڭىنى تىنچىتتى ۋە كەنجى ئىنىسى ئابدۇرەھىم سۇلتاننى تۇرپان نائىبى قىلىپ تەيىنلىدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن IX ئەسىردىن بۇيانقى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى ئىككى ھاكىمىيەتتىن بۆلۈپ ئىدارە قىلغان، ئىككى خىل دىنغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن ۋەزىيەت ئاخىرلاشتى. بۇ ئەھۋال جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا ۋە ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولدى ھەمدە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە كۈچلۈك تۈرتكە بولدى.

ئابدۇكېرىمخان تەقۋادار مۇسۇلمان بولۇپ، تەختتىكى مەزگىلدە مۇھەممەد ۋەلى سوپى ۋە ئۇنىڭ مۇخلىسلىرىنىڭ دىنىي پائالىيىتىنى زور كۈچ بىلەن قوللىدى. ئىسلام دىنىنىڭ كەڭ تارقىلىشى ۋە كىشىلەر قەلبىگە چوڭقۇر ئورنىشىنى بىلەن ئەسلىدىكى ئىرق قارىشى ۋە قوۋم چېگرىسى ئاجىزلىشىپ، ئابدۇكېرىمخانىنىڭ ھاكىمىيىتى موغۇل ئۇلۇسى مەنپەئىتىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئۇتتۇرىغا چىقىشتىن پۈتكۈل مۇسۇلمانلار مەنپەئەتىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئۇتتۇرىغا چىقىشقا يۈزلەندى. بۇ ئەھۋال موڭغۇللار بىلەن يەرلىك ئاھالىنىڭ سىڭىشىپ كېتىشىنى

تېزلىتىپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى ۋە ئىقتىسادى، مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولدى.

ھازىرقى ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، خوجا مۇھەممەد شېرىپ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى بىرەر چوڭ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىغان، ئۇنىڭ دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىمۇ ئاساسەن قەشقەر، يېڭىسار ۋە يەركەن قاتارلىق جايلار بىلەن چەكلىنىپ قالغان بولۇپ، ئانچە مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ كەتمىگەن. ئەمما شۇنىڭغا دىققەت قىلىشىمىز كېرەككى، گەرچە ئۇۋەيسخان دەۋرىدە تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىي رايونلىرى تەدرىجىي ماۋارائۇننەھر مەزھەپلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ماۋارائۇننەھردىكى دىنىي زاتلارنىڭ بۇ رايونغا كىرىپ دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشى كۆپ قېتىم يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ھېچقايسىسى كۆرۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلمىگەن، يەنە كېلىپ ئالدىراپ - تېنەپلا كېلىپ - كېتىپ تۇرغاچقا مۇقىم دىنىي كۈچ بولۇپ شەكىللىنەلمىگەن، ھالبۇكى خوجا مۇھەممەد شېرىپ تەسىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشى بولسا پۈتۈنلەي باشقا گەپ بولۇپ، ئۇلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، ئەرشىدىن جەمەتى بىلەن قارشىلاشتى ۋە ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى بىر مەزگىللىك ھۆكۈمرانلىقىنى ۋەيران قىلدى.

بۇ رايون ئەنە شۇنداق دىنىي كۈچلەرنىڭ تۇرلۇك كۈرەشلىرىگە پېتىپ قېلىپ تىنچىماي تۇرغان بىر پەيتتە، ماۋارائۇننەھردىكى نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد سەردارى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا ئىسھاق ۋەلى بۇ رايونغا كەلدى ۋە جىددىي تۈتۈشۇشلار ئارقىلىق يۇقىرىقى بارچە كۈچلەرنى تارمار كەلتۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئىسلامىيەت تەرەققىياتى يېڭى بىر باسقۇچقا—نەقشىبەندىيىلەر

كونترولللۇقسىدىكى دىنىي تەرەققىيات مەزگىلىگە قەدەم قويىدى.

ئىزاهلار:

① ئىسقۇت ـ تۇركچە سۆز، مەنىسى "بەخت-سائادەتلىك شاھ" بولۇپ، ئىسقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى پادىشاھلىرىنىڭ ھۆرمەت نامى، ئەسلىدە باسمىللار قوللانغان نام ئىدى («تارىخى جاھانكۈشاي»، ئىنگلىزچە نۇسخا، 1 ـ قىسىم، 45-بەتتىكى «ئىسقۇت» دېگەن ئىزاھقا قارالسۇن: خەنزۇچە نۇسخا، 1 ـ قىسىم، 50ـ51- بەتلەر).

② «تارىخى جاھانكۈشاي»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 1 ـ قىسىم، 49- بەت.

③ خەن رۇلىن باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن: «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»، 1 ـ قىسىم، 132 ـ بەت، خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىل.

④ «تارىخى جاھانكۈشاي»، 1 ـ قىسىم، 49 ـ بەت.

⑤ «گۈيزەي توپلىمى»، 11 ـ جىلد.

⑥ «ۋاڭ گوۋېي ئەسەرلىرى»، 13 ـ قىسىم، «زېپەرنامەگە ئىزاھ». ئىسقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ موڭغۇل دۆلىتىگە بېقىندى بولغانلىقى ھەققىدىكى خاتىرىلەر يەنە «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»، 124 ـ جىلد ۋە «جامىئۇل تەۋارىخ» خەنزۇچە نۇسخا، 1 ـ توم، 2 ـ قىسىم، 211 ـ 213 ـ بەتلەردە كۆزگە چېلىقىدۇ.

⑦ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»، 122 ـ جىلد، «بارچۇق ئارت تېكىننىڭ تەرجىمھالى».

⑧ ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 24 ـ 25 بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985- يىل.

⑨ بۇ ھەقتىكى تەپسىلىي بايانلارنى «تارىخى جاھانكۈشاي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1- قىسىم، 86 ـ، 89 ـ بەتلەردىن كۆرۈڭ.

⑩ يۈقىرىقى ئەسەر، 71 ـ بەت.

⑪ يۈقىرىقى ئەسەر، 71 ـ، 72 ـ بەتلەر.

⑫ شۇنىسىزكى بۇ سانلار مۇبالىغىلەشتۇرۇۋېتىلگەن، ئەينى مەزگىلدىكى بالاساغۇندا

بۇنچە كۆپ ئەركەكلەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

⑬ «تارىخى جاھانكۆشاي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 421 - بەت.

⑭ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 30-جىلد، «قارا قىتان خانلىقىنىڭ تارىخى».

⑮ «تارىخى جاھانكۆشاي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 422 - بەت.

⑯ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 30 - جىلد، «قارا قىتان خانلىقىنىڭ تارىخى».

⑰ «جامىئۇل تاۋارىخ»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - توم، 2 - قىسىم، 248- بەت؛ «تارىخى جاھانكۆشاي»دا كۆچلۈكىنىڭ بىر قىزنى خوتۇنلۇققا ئالغىنى ئېيتىلسىمۇ ئۇنىڭ سالاھىيىتى توغرىسىدا بىر نەرسە دېيىلمىگەن (خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 1 - قىسىم، 72 - بەت).

⑱ «جامىئۇل تاۋارىخ»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - توم، 2 - قىسىم، 251- بەت.

⑲ «تارىخى جاھانكۆشاي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 73—74 - بەتلەر.

⑳ "ئاۋزار" دېگەن ئىسىم جامال قارشىنىڭ «سۇررىاھ لۇغىتى»دە "بۇزار" دېيىلدۇ. «تارىخى جاھانكۆشاي»، ئىنگلىزچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 65- بەت، تەرجىمانىنىڭ ئىزاھى؛ خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 73 - بەت.

㉑ «تارىخى جاھانكۆشاي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1-قىسىم، 87-بەت.

㉒ ئىبنۇل ئەسىر: «تارىخى كامىل»، XII جىلد، 179 - بەت؛ «قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخغا ئائىت ماتېرىياللار»، 1- توم، 75—76 - بەتلەر.

㉓ ياۋ دالى: «كۆچلۈك ئۇلتۇرۇلگەن جاي توغرىسىدا تەتقىقات» - «يۇەن سۇلالىسى ۋە شىمال مىللەتلىرى تارىخىغا دائىر تەتقىقات ماقالىلار توپلىمى»، 5- سان، 1981- يىلى.

㉔ «تارىخى رەشىدي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1-قىسىم، 151—155 - بەتلەر. تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا «تارىخى رەشىدي»دە ئېيتىلىشىچە بۇقانىڭ ئوغلى، دۇۋاخاننىڭ نەۋرىسى دېيىلدۇ. بارتولد بۇنىڭغا گۇمان بىلەن قاراپ، تۇغلۇق تۆمۈرخان تۇغۇلۇشتىن خېلى يىللار ئىلگىرى ئېيتىلىشىچە بۇقانىڭ ھايات ئىكەنلىكىگە بىر نەرسە دېيىش قىيىن، دەيدۇ (بارتولد:«ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى تارىخىغا دائىر 12 لېكسىيە»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 212 — 213 - بەتلەر)، لىۋىيىكشىنىڭ بۇنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، "ئېيتىلىشىچە بۇقا 1320 - يىللىرى ئۆلگەن، شۇڭا تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەرگىزمۇ ئېيتىلىشىچە

بـــۇقانىڭ ئوغلى ئەمەس" دەپ يەكۈن چىقاردى («يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى چـاغـاتاي خانلىقى» ـ «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1986-يىللىق 1-سان). «مۇتىۋەر كاتتىلار شەجەرىسى»دە تۇغلۇق تۆمۈرخان دۇنيا خانلىقىنىڭ ئوغلى ئىمىل خوجىنىڭ ئوغلى دېيىلىدۇ، ئەمما بارتولد بۇمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ، "تۇغلۇق تۆمۈرخانلىقنىڭ چوڭ خان جەمەتىدىن كېلىپ چىققانلىقى ھەققىدىكى ھېكايىنى دوغلات ئەمىرلىرى توقۇپ چىقارغان بولۇشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن" (بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۇركلىرى تارىخىغا دائىر 12 لېكسىيە»، 213 ـ بەت) دەپ قارايدۇ. ۋېيلىياڭتاۋ «دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھالاكىتى»، («يۇەن سۇلالىسى ۋە شىمال مىللەتلىرى تارىخىغا دائىر تەتقىقات ماقالىلار توپلىمى»، 12ـــ13- قىسىم، 1989ـــ1990-يىللار)دە بۇ مەسىلە ھەققىدە ئوخشاشمىغان پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. مەزكۇر ماقالىدا، «مۇتىۋەر كاتتىلار شەجەرىسى» ۋە «زەپەرنامە» گـە ئاساسلىنىپ: "تۇغلۇق تۆمۈرخانلىقنىڭ ئىسمەن بۇقانىڭ ئوغلى بولۇش ئېھتىماللىقىنى پۈتۈنلەي چەتكە قېقىشقا بولمىسىمۇ، ئەمما بۇنىڭغا قارشى يېڭى مەنبەلەر بايقىلىشتىن ئىلگىرى تـۇغـلـۇق تـۆمۈرخانلىقنىڭ چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئارىسىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئەڭ ھۆرمەتلىك بولغان دۇنياخانلىقنىڭ نەۋرىسى، يەنى ئىمىل خوجىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ" دەپ كۆرسىتىلىدۇ.

㉕ «تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 ـ قىسىم، 161ـــ163 ـ بەتلەر.

㉖ يۇقىرىقى ئەسەر، 2 ـ قىسىم، 322 ـ بەت.

㉗ يۇقىرىقى ئەسەر، 1 ـ قىسىم، 162 ـ، 165 ـ بەتلەر.

㉘ لىيۇزىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 ـ قىسىم، 296 ـ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 ـ يىل.

㉙ «جالالىدىن بۇخارى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تارىخى ھەققىدىكى پاراگلار»، «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 16 ـ قىسىم.

㉚ «تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 ـ قىسىم، 225 ـ بەت؛ ۋېيلىياڭتاۋ: «مىڭ دەۋرىدىكى قوچۇغا ئائىت بىرقانچە مەسىلە».

㉛ بۇ قىسىملار «تارىخى رەشىدىي»دىكى خاتىرىلەر ۋە «تارىخى رەشىدىي»نىڭ «ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ مۇقەددىمىسى» («تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە نۇسخا،

1-قىسىم، 59-، 65-بەتلەر)گە ئاساسەن رەتلەندى. "ماگلاي سۈيە"دىكى "ماگلاي"نى مىرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدي» دە پارسچە Aftabru بىلەن مەنىداش، يەنى "كۈنگەي " دەپ ئىزاھلايدۇ، ئەمما بۇ نامنىڭ قايسى تىل، قايسى دۆلەت ياكى قايسى مىللەتكە تەۋە ئىكەنلىكى ھەققىدە ئارتۇق بىر نەرسە دېمەيدۇ. ئېلىئاس مەزكۇر كىتابنىڭ ئىزاھلىرىنى ئىشلىگەندە "ماگلاي سۈيە"دىكى "ماگلاي"نىڭ ساپ تۈركچە سۆز بولۇپ: "ئالدى، ئالدى تەرەپ، پېشانە" دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىغان بولسىمۇ، "سۈيە" سۆزىنىڭ چۈشەندۈرۈشكە ۋە مەنبەسىنى بېكىتىشكە ئىلاجسىز قالغان. «تارىخى رەشىدي» ، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 155 - بەت ۋە شۇ بەتتىكى ئىزاھقا قارالسۇن.

(32) «تارىخى رەشىدي» ، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 233 - بەت.

(33) جوكىنىس فرايېچ: «جۇگگو سوپىزمىدىكى 'تۈيۈق' لار» ، گېك شىك تەرجىمە قىلغان «جۇگگو خۇيزۇلىرى ھەققىدە تەتقىقات» ، 1 - قىسىم.

(34) يەنە بىرخىل قاراشتىكىلەرنىڭ پىكرىچە مەزكۇر مەزھەپنى ئەبۇ نەجىپ سۇخرەۋەردى (1097 - 1168) ياراتقان.

(35) بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى تارىخىغا دائىر 12 لېكسىيە» ، خەنزۇچە نۇسخا، 211 - بەت.

(36) يۇقىرىقى ئەسەر، 212 - بەت.

(37) يۇقىرىقى ئەسەر، 212 - بەت.

(38) يۇقىرىقى ئەسەر، 236 - بەت.

(39) «تارىخى رەشىدي» ، خەنزۇچە نۇسخا، 1-قىسىم، 244-، 249 - بەتلەر.

(40) يۇقىرىقى ئەسەر، 299—300 - بەتلەر.

(41) يۇقىرىقى ئەسەر، 2 - قىسىم، 9 - بەت.

(42) يۇقىرىقى ئەسەر، 1 - قىسىم، 327 - بەت.

(43) مىڭ دەۋرىدىكى خەنزۇچە مەنبەلەردە "خوجا تاجىدىن" دېيىلىدۇ. بۇ كىشى مىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئۇرۇشلارغا قاتناشقانلىقتىن مىڭ دەۋرىدىكى ۋەسىقلەردە كۆپ ئۇچرايدۇ.

(44) «تارىخى رەشىدي» ، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 346 - بەت.

(45) يۇقىرىقى ئەسەر، 1 - قىسىم، 346 - بەت، «يات ئەللەر خاتىرىسى» ، 13 -

جلد، «تۇرپان».

㊻ «مىڭ ۋۇزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 187 - جلدتا 赤 دەپ بېزىلغان.

㊼ ئەينى ۋاقىتتا شۇ جايلاردىكى ئاپتونوملار مەزكۇر دۆلەتنىڭ قۇرۇلما تېپىنى "موڭغۇل دۆلىتى" دەپ ئاتىغان. بۇ نام توغرىسىدىكى تەپسىلىي مەزمۇننى ۋېي لياڭتاۋنىڭ «يەركەن خانلىقىنىڭ تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» ناملىق ئەسىرىنىڭ 2—6 - بەتلىرىدىن كۆرۈڭ، خېيلۇڭجياڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1994 - يىل.

㊽ «تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 356 - بەت.

㊾ «جالالىدىن بۇخارى قاتارلىقلارنىڭ تارىخى ھەققىدە پاراڭلار».

㊿ «تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە نۇسخا، 2 - قىسىم، 326 - بەت.

(51) يۇقىرىقى ئەسەر، 2 - قىسىم، 347 — 349 - بەتلەر.

(52) يۇقىرىقى ئەسەر، 321 -، 323 - بەتلەر.

(53) يۇقىرىقى ئەسەر، 360 - بەت.

(54) «تارىخ» 155—156 - بەتلەر؛ « تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەد شېرىن» روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان C582 نۇسخىنىڭ 138-بەت ئالدى تەرىپى ۋە 149-بەت ئارقا تەرىپى، «تارىخ» 265-بەتتىكى 55-ئىزاھتىن نەقىل ئېلىندى؛ «جالالىدىن بۇخارى قاتارلىقلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا پاراڭلار». خوجا مۇھەممەد شېرىننىڭ ئۆلگەن يىلى ھەققىدە سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان يەنە بىر قولىيازما D371 (193 - بەتنىڭ ئارقا تەرىپى) دا ھىجرىيە 963 - يىلى (1555 — 1556) دەپىلدۇ، C582 نومۇرلۇق قولىيازمدا ھىجرىيە 967-يىلى (1565 — 1566) دەپىلدۇ. «جالالىدىن بۇخارى قاتارلىقلارنىڭ تارىخى ھەققىدە پاراڭلار» دىكسى ھىجرىيە 973 - يىلى بولسىمۇ، يەنە بۇ خوجا ۋاپات بولۇپ ئۇچ يىلدىن كېيىن ئابدۇرەشىدخاننىڭ ۋاپات بولغانلىقى ئېيتىلىدۇ. «تارىخ» (157- بەت)قا ۋە مەزكۇر ئەسەردىكى 69 - ئىزاھقا ئاساسلانغاندا ئابدۇرەشىدخاننىڭ ھىجرىيە 967 - يىلى (1559—1560) ۋاپات بولغانلىقى مەلۇملۇق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «تارىخ» (159-بەت)دا ئابدۇرەشىدخاندىن كېيىنكى تەخت ماجىراسى ھەققىدە سۆز بولغاندا ئۇنىڭغا ئىشتىراك

قىلغۇچىنىڭ خوجا مۇھەممەد شېرىنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ۋارىسى مۇھەممەدئوغلى سوپى ئىكەنلىكى ئېيتىلىدۇ. شۇڭا بۇ بايانلارنى D371دىن كۆچۈرۈلگەن دېيىلەيمىز.

(55) «تارىخ»، 159—163-بەتلەر؛ شاھ مەھمۇد جۇراس: «ئەنسەتتالىبىن» («ھەققەت ئىزدىگۈچىلەر دوستى»)، 97 - بەت ئالدى يۈز، «تارىخ»نىڭ «قوشۇمچە» سىگە قارالسۇن.

(56) «تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 350 - بەت.

(57) «تارىخ»، 166 - بەت.

(58) «مىڭ شىزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 556 - جىلد، جياچىڭ 45 - يىلى (1566 - يىلى)3-ئايدا: "دەسلەپ ياتلار پادىشاھى شاھ سۇلتان شىمال تائىپلىرىنىڭ قەبىلىلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغاندا ئوقيا ئوقى تېگىپ ئۆلدى" دېيىلىدۇ.

(59) «مىڭ شىزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 556-جىلد، جياچىڭ 45-يىلى (1566-يىلى) 3-ئاي؛ شى ماۋخۇا: «شەنشى ۋالىيسى يى ئەننىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپلىرى»، 6 - جىلد، «يېراقتىكى تائىپىلەرنىڭ شاپائەتكە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ تارتۇق تەقدىم قىلىشنى ئۆتۈنگەنلىكى»؛ چېن گاۋخۇا: «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل، تۇرپانغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 421 - بەت؛ ۋېي لياڭتاۋ: «مىڭ سۇلالىسى دەۋرى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى تۇرپان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ شەجەرىسى»ـ «تارىخ تەتقىقاتى»، 1986 - يىللىق 6 - سان.

(60) «قەشقەر تارىخى». قولىيازما. 71 - بەت ـ «تارىخ» 123 - بەتتىن ئېلىنغان نەقىل.

(61) شى ماۋخۇا: «شەنشى ۋالىيسى يى ئەننىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپلىرى»، 6 - جىلد، «يېراقتىكى يات تائىپىلەرنىڭ شاپائەتكە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ تارتۇق تەقدىم قىلىشنى ئۆتۈنگەنلىكى».

(62) «مىڭ مۇزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 49 - جىلد، جياچىڭ 40 - يىلى (1570 - يىلى) 9 - ئاي.

(63) شى ماۋخۇا: «شەنشى ۋالىيسى يى ئەننىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپلىرى»، 6 - جىلد، «يېراقتىكى يات تائىپىلەرنىڭ شاپائەتكە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ تارتۇق تەقدىم

قىلىشنى ئۆتۈنگەنلىكى».

(64) «مىڭ شېنزوڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 92 - جىلد، ۋەنلى 7 - يىلى (1579 - يىلى) 10 - ئاي.

(65) مۇسۇلمان ئاپتورلار يازغان تارىخ كىتابلىرىدىكى بۇ ۋەقە توغرىسىدا بېرىلگەن مەلۇماتلار چۈۋالچاق شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئېنىق يىل دەۋرى يوق، «بەھرۇل ئەسرار فى مەناقىبۇل ئەخيار» («ئېسىلزادىلارنىڭ باتۇرلۇق روھىنىڭ سىرلىرى»)، «ئەنسەتتالىبىن» («ھەقىقەت ئىزدىگۈچىلەر دوستى») ۋە «ئەكبەرنامە» لەردە بىردەك بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن، تەپسىلىي مەلۇمەتلارنى «تارىخ» دىن كۆرۈڭ. تەرجىمانىنىڭ 280—281 - بەتلەردىكى 118 - ئىزاھى.

(66) «مىڭ شېنزوڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 142 - جىلد، ۋەنلى 11 - يىلى (1583-يىلى) 10 - ئاي.

IV باب قاراتاغلىق خوجلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى

§ 1 خوجلارنىڭ يىلتىزى

ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىي ۋەزىيىتىنى يېرىم ئەسىر دېگۈدەك ئۆز قولىدا تۇتقان كامىل نەيرەڭۋاز، مەشھۇر دىنىي داھىي خوجا ئەھمار ھىجرىيە 895 - يىلى (1490 - يىلى) ئۆلۈپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇنىڭ يېتىلگەن مۇرىتى ۋە ئىزباسارى بولغان مەۋلانە مۇھەممەد غازىمۇ ھىجرىيە 921 - يىلى (1515—1516) ئالەمدىن ئۆتتى، شۇنىڭ بىلەن نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى تەدرىجىي مەخدۇم ئەزەمنىڭ قولىغا ئۆتتى.

مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئەھمەد كاسانى بولۇپ، ھىجرىيە 866-يىلى (1461—1462)، ھىجرىيە 949-يىلى (1542—1543) ئۆلگەن①. مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» ناملىق ئەسىرىدىكى بايانلارغا قارىغاندا ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى مەدىنىلىك بولۇپ، بوۋىسى كېيىنچە پەرغانە رايونىغا كېلىپ ماكانلاشقان②. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ھەققىدىكى شەجەرىلەر ئون خىلدىن ئاشىدىغان بولۇپ ئەۋلاد سانى، ھۆرمەت نامى ۋە ئىسمى قاتارلىقلاردا ناھايىتى چوڭ ئوخشىماسلىقلار مەۋجۇت، شۇنداق بولسىمۇ ھەممىسىدىلا ئۆز يىلتىزىنى فاتىمەگە تۇتاشتۇرۇپ، بۇ ئارقىلىق مۇھەممەد پەيغەمبەرگە باغلىشىدۇ.

مەخدۇم ئەزەم ياش ۋاقىتلىرىدا تاشكەنتتىكى بىر مەدرىسە ئىلىم تەھسىل قىلغان بولۇپ، ئوقۇشنى تۈگەتمەيلا نەقشىبەندىيە

تەرىقەتچىگە كىرگەن ھەمدە شۇ ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر ئۆلىما مەۋلانە مۇھەممەد غازىغا مۇرىت بولغان، مۇھەممەد غازى ئۆلگەندىن كېيىن نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى تەدرىجىي ئۇنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا سوپىزم دۇنياسىدا يۈكسەك شۆھرەتكە ئىگە بولۇپ، كېيىنكىلەر تەرىپىدىن "دىنىنىڭ نۇرى ۋە تۇغرۇكى"③ دەپ تەرىپلەنگەن. مەخدۇم ئەزەم سۇنىنىي مەزھەپىدە بولۇپ، ئۇنىڭ كۆز قاراشلىرى پان ئىسلاھچىلىققا ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئۇ سوپىلار ھەمىشە خانىقا④ دا تۇرۇشى كېرەك، پەقەت دىن تارقىتىش توغرا كەلگەندىلا ئاندىن ئۇزۇن مەزگىل سىرتتا تۇرسا بولىدۇ، دېگەننى تەشەببۇس قىلىپ، يەككە - يىگانە زاھىدلىققا قارشى تۇراتتى. ئۇ نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ يوسۇنلىرىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ، ئەگەر مۇرىتلار مەزھەپ ئىچىدىكى رەسمىي پائالىيەتلەردە "پەس ئاۋازلىق زىكىر" ئوچۇن خىراج تۆلىسە، ئۇلارنىڭ "يوقىرى ئاۋازدا زىكىر قىلىشى" ۋە ساما ئويىنىشىغا ئىجازەت بەردى ھەمدە مۇزىكا ساما ئۇسۇلى ئوچۇن زۆرۈر، دېگەننى ئېتىراپ قىلدى. مەخدۇم ئەزەممۇ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى پىشۋالارغا ئوخشاش زور تەسىر كۆچىگە ئىگە دىنىي سىياسىي پائالىيەتچى بولغاچقا شەيبانى سۇلالىسىنىڭ ھەربىي-سىياسىي ئىشلىرىغا ۋە سۇلالىدىكى ئىچكى كۆرەشلەرگە پائال قاتناشتى⑤. ئۇ ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ماۋارائۇننەھردە ئۆتكۈزدى. بىراق، خ. ۋ. بېللېۋنىڭ «قەشقەر تارىخى» دېگەن ئەسىرىگە ئاساسلانغاندا، مەخدۇم ئەزەم ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدە قەشقەرگە كەلگەن ۋە خانلىقنىڭ ئىززەت - ئېكرام بىلەن كۈتۈۋېلىشى، يەرلىك خەلقنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ، شۇ يەرلىك بىسىملىك بىر ئايالغا ئۆيلەنگەن، بۇ ئايالدىن بىر ئوغۇل يەنى مەشھۇر خوجا ئىسھاق ۋەلى تۇغۇلغان⑥. ئا.

ن. كروپاتكىن ژ. ژ. گىرىگورىيېۋنىڭ «مىرزا شەمسىدىن بۇخارى خاتىرىلىرى» (1861-يىلى نەشرى، 34-بەت) ناملىق ئەسىرىگە ئاساسەن يۇقىرىقىغا ئوخشاپراق كېتىدىغان خولاسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ⑦. ئەمما ئەجەبلىنەرلىك يېرى ئۇنىڭ بىلەن زامانداش بولغان مىرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدي» دە مەخدۇم ئەزەم توغرىلىق ھېچنەرسە دېمىگەن، «تارىخى رەشىدي» نىڭ داۋامى دەپ قارىلىۋاتقان شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ «تارىخ» دېگەن ئەسىرىدە ئۇنى تىلغا ئالغان ۋە ئۇنىڭ نەسەبنامىسىنى تەپسىلىي بايان قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ يەركەن خانلىقىغا كەلگەنلىكى توغرىسىدا بىرەر خاتىرە پۈتۈلمىگەن. «تارىخ» نىڭ ئاپتورى قاراتاغلىقلاردىن بولۇپ، ئۆز ئەسىرىدە خوجىلارنى مەدھىيىلەيدىغان ھېچقانداق پۈرسەتنى بوش قويۇۋەتمىگەن. قارىغاندا، بۇ رايوندا مەخدۇم ئەزەم ئۇنچىۋالا چوڭ تەسىرگە ئىگە بولالمىغان، بۇ رايونمۇ ئۇنىڭ ھاياتىدا زور سالماقنى تەشكىل قىلمىغاندەك تۇرىدۇ، شۇڭا مەيلى «تارىخى رەشىدي»، «تارىخ» قاتارلىق تارىخي ئەسەرلەر بولسۇن ياكى خوجىلار تەزكىرىلىرى بولسۇن ھېچقايسىسىدا بۇ ئىش تىلغا ئېلىنمىغان ياكى ناھايىتى ئاز تىلغا ئېلىنغان.

مۇسۇلمان مەنبەلىرى ۋە خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا مەخدۇم ئەزەمنىڭ ناھايىتى كۆپ ئوغۇللىرى بولغان، ئەمما كۆنكرېت سانى ۋە ئىسىملىرىدا پەرقلەر بار. تۆۋەندە ئۇلارنى تۆۋەندىكىچە تىزىپ چىقتۇق:

1. «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» نىڭ 11 - جىلد «تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مۇسۇلمان كىشى ئىسىملىرى» ۋە «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ 48- جىلد «ئارىلاش خاتىرىلەر» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا 14 ئوغۇلى بولغان: 1. مۇھەممەد ئىمىن، 2. دوست خوجا، 3.

باھاۋۇدۇن، 4. ئابدۇخالىق، 5. مۇھەممەد، 6. ئىبراھىم، 7. ئىسھاق، 8. مۇھەممەدئىلى، 9. ئارالىيان، 10. مۇھەممەد، 11. سىدىق، 12. ھەسەن، 13. شەيخ خوجا، 14. ئابدۇللا.

Ⅱ. «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىدىكى «كىرىش سۆز» ۋە 3 - ئىزاھتا ئېيتىلىشچە: 1. ئىشان كالان، 2. دوست خوجا، 3. باھاۋۇدۇن، 4. خوجا ئابدۇخالىق، 5. خوجا مۇھەممەد، 6. سۇلتان ئىبراھىم، 7. خوجا ئىسھاق ۋەلى.

Ⅲ. «جالىسۇل مۇشتاقىن» («ھەقىقەت تەشنالىرىنىڭ ھەمىسۇھبىتى») ۋە «جامىئۇل ئەسرار» دا 13 ئوغلى بولغان دېيىلىدۇ: 1. مۇھەممەد ئىمىن. بۇ كىشى خوجا كالان ياكى خوجا دەھبىدى نامى بىلەن مەشھۇر بولغان. 2. دوست خوجا [خوجا سىدىق]. 3. ئىشان خوجا باھاۋۇدۇن [مۇھەممەد خوجا]. 4. خوجا ئىسھاق. 5. ئىشان خوجا ئابدۇخالىق [خوجا باھاۋۇدۇن]. 6. ئىشان خوجا [دوست خوجا]. 7. ئىشان خوجا ھەسەن [خوجا ئابدۇخالىق]. 8. ئىشان خوجا ئىلاھى [خوجا ھەسەن]. 9. ئىشان خوجا مۇھەممەد ئىمىن [خوجا ئىلاھى]. 10. ئىشان خوجا شەيخ [خوجا مۇھەممەدئىلى]. 11. ئىشان خوجا مۇھەممەد [خوجا شەيخ] 12. ئىشان سۇلتان ئىبراھىم. 13. ئىشان خوجا ئەبەيدۇللا ⑧. (يۇقىرىقىلاردىكى []بەلگىسى ئىچىدە بېرىلگىنى «جامىئۇل ئەسرار» دىكى چوڭ - كىچىكلىك تەرتىپىنى كۆرسىتىدۇ).

Ⅳ. «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا مەخدۇم ئەزەمنىڭ 13 ئوغلى بارلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ، ئەمما تۇنجى خوتۇنى (تۆت ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغقان) دىن بولغان چوڭ ئوغلى "ئىشان كالان" ئىكەنلىكى ۋە ئىككىنچى خوتۇنى (ئۈچ ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغقان) دىن بولغان چوڭ ئوغلىنىڭ "ئىسھاق ۋەلى"⑨ ئىكەنلىكىلا قەيت

قىلىنىدۇ.

روشەنكى، «غەربىي يۈرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» ۋە «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىدىكى «كىرىش سۆز» دە كۆرسىتىلگەن ئالدىنقى يەتتە كىشى پۈتۈنلەي ئوخشاش، «جالىسۇل مۇشتاقىن» («ھەقىقەت تەشنالىرىنىڭ ھەمسۆھبىتى») ۋە «جامىئۇل ئەسرار» لاردىن ھەمىسىنى تاپقىلى بولىدۇ، «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا كۆرسىتىلگەن ئىككى كىشىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە؛ «غەربىي يۈرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» بىلەن «جالىسۇل مۇشتاقىن» ۋە «جامىئۇل ئەسرار» دىكى باشقا شەخسلەرمۇ ئاساسەن ئۇدۇل كېلىدۇ، پەقەت «غەربىي يۈرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» ۋە «غەربىي يۈرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى "9. ئارالىيان" ۋە "10. مۇھەممەد"، «جالىسۇل مۇشتاقىن» ۋە «جامىئۇل ئەسرار» دىكى "8. ئىلاھى" قاتارلىقلارنىڭ باشقا ماتېرىياللاردىكى ماس ئىسىملىرىنى تېپىشقا مۇمكىن بولمايدۇ. بۇنداق بولغاندا «غەربىي يۈرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» ۋە «غەربىي يۈرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى "10. مۇھەممەد" دېگىنى ئېھتىمال "5. مۇھەممەد" دېگەننىڭ تەكرار يېزىلىشى بولسا كېرەك، يەنى بىر ئادەمنى ئىككى قىلىپ خاتىرىلەپ قويغان. بۇنداق بولغاندا بۇ ئەھۋال باشقا ماتېرىياللاردىكى "مەخدۇم ئەزەمنىڭ 13 ئوغلى بولغان" دېگەن بايانلار بىلەن ئۆز ئارا ماس كېلىدۇ. «غەربىي يۈرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» ۋە «غەربىي يۈرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى "9. ئارالىيان" دېگىنى ئېھتىمال «جالىسۇل مۇشتاقىن»، «جامىئۇل ئەسرار» دىكى "8. ئىلاھى" دېگەن بىر ئادەم ئىسمىنىڭ ئوخشاشمىغان خەتلەر بىلەن يېزىلىشى بولسا

كىشەك، ياكى ئۇنىڭ بىرى خاتا بولۇپ قالغان. «جالىسۇل مۇشتاقىن» دىكى "13. ئۇبەيدۇللا" دېگىنى بەلكىم "ئابدۇللا" («جامىئۇل ئەسرار» دىكى 13.؛ «غەزبىي يۈرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى 14.) نىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى بولسا كېرەك، يەنى ئالدىنقىسىدىكى "ب" ھەرپىدىن كېيىن ئوزۇن سوزۇق تاۋۇش "ئى" ئارتۇق يېزىلىپ قالغان. ئوغۇللارنىڭ تەرتىپىدە چوڭ ئوغۇل مۇھەممەد ئىمىندىن باشقىلىرىنى رەتكە تۇرغۇزۇش قىيىن، چۈنكى مەيلى قاراتاغلىق مۇرتىلارنىڭ قولىدىن چىققان «تەزكىرەئى خوجىگان» بولسۇن ياكى ئاقتاغلىق خوجىلار يازغان «تەزكىرەئى ئەزىزان» بولسۇن مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغۇللىرىنى بايان قىلغاندا خوتۇنلىرىنىڭ تەرتىپى بويىچە بايان قىلغان، ئايرىم-ئايرىم ھالدا ھەر قايسى خوتۇنلىرىدىن توغۇلغان پەرزەنتلەرنى بايان قىلغاچقا، بىر ئانىدىن بولغان پەرزەنتلىرىنىڭ چوڭ-كىچىكلىك تەرتىپىنى بىلىشكىلا ئىمكانىيەت بار. بۇنىڭ بىلەن كېيىنكى ئايالىدىن بولغان چوڭ ئوغۇل گەرچە ئالدىنقى خوتۇنىدىن بولغان كەنجى ئوغۇلدىن، ھەتتا باشقا ئوغۇللاردىن چوڭ بولسىمۇ ئەمما خاتىرىلىگەندە ئالدىنقى خوتۇنىدىن بولغان كەنجى ئوغۇلنىڭ ئارقىسىغا تىزىپ قويۇلغان ⑩. ئىسھاق ۋەلى مەخدۇم ئەزەمنىڭ 3-خوتۇنىدىن بولغان ئوغلى بولۇپ، ئالدىنقى ئىككى خوتۇندىن جەمئىي ئالتە ئوغۇل بولغانلىقى سەۋەبلىك⑪ يەتتىنچى ئورۇنغا تىزىلغان.

مەخدۇم ئەزەم ھايات ۋاقتىدىلا ئوغۇللىرىنىڭ ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، چوڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىمىن⑫ نى ("ئىشان كالان" نامى بىلەن مەشھۇر) نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ باش پىرلىقىغا، قالغان ئوغۇللىرىنى مەزكۇر مەزھەپنىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى سەردارلىقىغا بەلگىلىدى. ئەمما مەخدۇم ئەزەم ئۆلۈشى

بىلەنلا ئوغۇللىرى مەزھەپنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقىنى تالىشىپ كەسكىن كۈرەشلەرنى قوزغىدى، ئەمما بۇ مەيدان كۈرەشتە چوڭ ئوغۇل مۇھەممەد ئىمىن باشقىلارغا قارىغاندا نامى ئۇلۇغ، سۆزى يۇلۇق بولغاچقا تەبئىي ھالدا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى، ئەمما ئىسھاق ۋەلى مەخدۇم ئەزەمنىڭ قەشقەرلىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ھەمدە بۇ خوتۇن سەئىد جەمەتىدىن⑬ كېلىپ چىققان بولغاچقا ئىسلام دىنىدىكى "ئوغۇل ئانىسى نەسەبىدىن ئەتىۋارلىق" دېگەن ئەنئەنە بويىچە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ "خوجائى قەشقەرى" دەپ ئاتالدى، يەنە كېلىپ ئۇ قابىلىيەتلىك بولغاچقا، ئۇمۇ مۇھەممەد ئىمىن بىلەن ئۆزەكتىگە سوقۇشتۇرالايدىغان كۈچكە ئايلاندى. شۇڭا بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تولىمۇ كەسكىن بولدى، ئۇلارنىڭ مۇرىتلىرىمۇ تەدرىجىي ئىككى چوڭ گۇرۇھقا بۆلۈندى. مانا بۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئاقتاغلىق، قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ مەنبەسى ئىدى. "بۇ كۈرەش ماۋارائۇننەھر رايونىدىن ھالقىپ، موغۇل دۆلىتى (يەنى يەركەن خانلىقى)، قازاقلار ۋە قىرغىزلار تېررىتورىيىلىرىگىچە يامرىدى"⑭، بۇ قارىمۇقارشى ئىككى مەزھەپ بۇ رايونلاردا كۆپلەپ مۇرىت توپلاپ، تەسىرىنى زورايتتى ۋە ئۆز كۈچىنى ئۇلغايتتى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا خوجىلار غەربىي يۇرتقا كىرىپ كەلدى.

§ 2 خوجا ئىسھاقنىڭ يەركەن خانلىقىدىكى پائالىيەتلىرى

1. خوجا ئىسھاقنىڭ شەرقتىن كېلىشى

مۇسۇلمان مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئىسھاق ۋەلى ھىجرىيە

1008-يىلى(1599-يىل)94يېشىدا سەمەرقەندتە ۋاپات بولغان⑮.
ئاتىسى مەخدۇم ئەزەم ھىجرىيە 949 - يىلى (1542—1543) قازا قىلغاندا ئىسھاق ۋەلى 35 ياشتا⑯ بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ ھىيلە-نەيرەڭدە كامالەتكە يەتكەن، دىنىي مەزھەپنىڭ" دانا سەردارى "سانىلىۋاتقان ۋە سىياسىي پائالىيەتچى بولۇۋاتقان مەزگىللىرى ئىدى. «تەزكىرەئى خوجىگان» ۋە «تەۋارىخى خەمسەئى شەرقى» دە ئېيتىلىشچە، مەخدۇم ئەزەم ۋاپات بولغاندا خوجا ئىسھاق ۋەلى بۇخارادا ئىدى⑰. ئۇ بۇخارادىن ئايرىلىپ، مەدىنىدە دىنىي تەرغىبات بىلەن مەشغۇل بولدى ھەمدە بەلخكە يېقىن شابۇرغاندا⑱ دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقاندا شۇ جايدىكى مەشھۇر ئۆزبېك شائىر ئىبىن يەمىنىنىڭ ئوغلى شۈتۈر⑲ نى مۇرىتلىققا قوبۇل قىلدى، بۇ كىشى كېيىنچە خوجا ئىسھاق ۋەلىگە يارىملىق يارەمچى بولۇپ، مەشھۇر "خەلىپە" لەردىن بولۇپ قالدى⑳. شۇنىڭدىن كېيىن خوجا ئىسھاق ھىسار قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن مەشغۇل بولغان㉑ بولسىمۇ، ئانچە زور ئۈتۈق قازىنالماي، مەرھۇم ئاتىسىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى مەركىزىي شەھەر سەمەرقەندكە قايتىپ كەلدى. «تەۋارىخى خەمسەئى شەرقى» دە خاتىرىلىنىشچە، خوجا ئىسھاق سەمەرقەندكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىلاھىي نوپۇز ئىگىسى بولغان قاسىم شەيخ تەرىپىدىن "بىدئەت" دەپ ئەيىبلەندى ۋە يەرلىك ھۆكۈمران ئابدۇللاخاننىڭ چەتكە قېقىشىغا ئۇچرىدى㉒. ئەمما «زىيائۇل قۇلۇب» («قەلب نۇرى») دا مۇنداق دېيىلىدۇ:

"خوجا ئىسھاق سەمەرقەندكە كەلگەندىن كېيىن، ھەر قايسى جايلاردىكى ھۆكۈمرانلار ئادەملىرىنى ئەۋەتىپ، مەكتۇپ يوللاپ قەلبىدىكى ھۆرمەت - ئېھتىرامىنى ۋە ئۇنى تاۋاپ قىلىشتەك كۆچلۈك ئارزۇسىنى ئىپادە قىلدى ھەمدە: 'جانابلىرىغا قۇل

بولۇش بەختىگە مۇشەررەپ قىلغايلا، قەدەملىرى تەگكەن توپىنى كۆزلىرىمىزگە سۈرۈتىۋالايلى' دەپ ئۆتۈنۈشتى. ئۇلار تاشكەنتتىكى دەرۋىشخان، تۈركىستاندىكى بابايخان، ئەنجاندىكى قارامشاھ سۇلتان، قەشقەرىيەدىكى ئابدۇكېرىمخانلاردۇر.

خوجا ئىسھاق ۋە ئۇنىڭ مۇخلىسلىرى كېڭىشىپ كۆرگەندىن كېيىن، قەشقەرگە قاراپ يول ئالدى. سەپەر ئۇستىدە يۇقىرىدا نامى زىكرى قىلىنغان ھۆكۈمرانلارغا يولۇققان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كەتتى. ھۆكۈمرانلار خوجا ئىسھاقتىن: 'جانابلىرى، تەۋەيىمىزدە تۇرۇپ قالغايلا' دەپ ئۆتۈنۈشكەن بولسىمۇ شان-شەۋكەتلىك خوجام ئالىيلىرى ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا پىسەنت قىلماي، داۋاملىق قەشقەرىيەگە يول ئالدى"㉓. خوجا ئىسھاق كۆپلىگەن رايونلار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تەكلىپلىرىنى تاپشۇرۇۋالغان بولسىمۇ، قايتا - قايتا دەڭسەپ كۆرۈش ئارقىلىق ئەڭ ئاخىر دىنىي تەرغىبات ۋە تەسىر كۈچىنى زورايتىشتىكى مۇھىم نۇقتا سۈپىتىدە ئانىسىنىڭ يۇرتى بولغان قەشقەرنى تاللىۋالدى. بۇ ئەھۋال مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» ناملىق ئەسىرىدىمۇ بايان قىلىنىدۇ㉔. بۇنىڭدىن بىز ئىشان كالان بىلەن پىرلىق ۋە تەسىر دائىرىسى تالاشقان ئىسھاق خوجىنىڭ ئاتىسىنىڭ بارگاھى بولغان سەمەرقەندتە تۇمۇشۇقىغا يېگەندىن كېيىن يەرلىك دىنىي زاتلار ۋە دەھرى ھاكىمىيىتىنىڭ بىرلەشمە قارشىلىقى (بۇ خىل قارشىلىق ئەلۋەتتە ئۇنىڭ قەبرىندىشى ئىشان كالان بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى) غا ئۇچراپ، پۈت تىرەپ تۇرۇشقا ئامالسىز قالغانلىقى ۋە سىرتقا كېڭىيىشكە مەجبۇر بولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز، يەركەن خانلىقى قاتارلىق ھاكىمىيەتلەر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇنى تەكلىپ قىلىشى دەل ئېھتىياجلىق بولغان پايدىلىق پۇرسەت بولغاندى.

ئۇنداقتا ئىسھاق خوجا نېمە ئۈچۈن يەركەن خانلىقىنى تالىلىۋالىدۇ؟ بۇنىڭ ئۈچۈن بۇ رايوننىڭ دىنىي - سىياسىي ۋەزىيىتىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتۈش ۋە تەھلىل قىلىپ بېقىش ئارتۇقلىق قىلمايدۇ. XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن غەربىي يۇرت شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلدى. شەرقىي چاغاتاي موڭغۇل ھۆكۈمرانلار گۈرۈھى ئىسلام دىنىغا كىرىپ، دىنىي كۈچلەردىن پايدىلىنىش ئارقىلىق سىياسىي كۈرەشلىرىنى قوزغىدى، خانلىقنىڭ يۆلىشى بىلەن ئەرشىدىن جەمەتىدىن ئىبارەت بۇ دىنىي كۈچ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا باش كۆتۈردى. 1514 - يىلى بۇ رايوننىڭ غەربىي قىسمىدا يەركەن خانلىقى قۇرۇلۇپ، تۇرپاندىكى شەرقىي چاغاتاي ھاكىمىيىتى بىلەن تىركەشتى، ئەرشىدىن جەمەتى شەرقىي چاغاتاي ھاكىمىيىتىگە تايىنىپ، يەركەن خانلىقىغا كۈشەندە بولدى. ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ يەركەن خانلىقىدىكى تەسىرىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن يەركەن ھاكىمىيىتى ئىسلام دىنىدىكى باشقا كۈچلەرنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشتى ۋە خوجا مۇھەممەد شېرىف ھەمدە ئۇنىڭ ۋارىسى خوجا مۇھەممەد ۋەلى سوپى قاتارلىقلارنى يۆلەش ئارقىلىق ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى دىنىي جەھەتتىكى بىر تۈتاش ھۆكۈمرانلىقىنى يىمىرىپ تاشلىدى. ئەمما XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئەرشىدىن جەمەتى يەنىلا يەركەن خانلىقى بىلەن تىركىشىپ تۇرۇۋاتقان قۇدرەتلىك دىنىي كۈچ ئىدى، مۇھەممەد ۋەلى سوفى تەرەپدارلىرى كۈرەشتە يەنىلا ناچار ئەھۋالدا تۇرۇۋاتاتتى. ئۇنىڭدىن سىرت، XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ نەقشىبەندىيە تەرىقىتى ئۇزۇن مەزگىلگىچە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا سىڭىپ كىرىش، تەرغىبات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق بۇ مەزگىلگە كەلگەندە يۇقىرىسى ھوقۇقدار كاتتىلاردىن تۆۋەنى ئاۋام

پۇقرالارغىچە غايەت زور تەسىرگە ۋە كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولۇپ بولغانىدى. مانا مۇشۇ خىل ۋەزىيەت ئاستىدا ئابدۇكېرىمخان نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ داھىيسى بولغان مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغۇللىرىدىن تەسىرى بىر قەدەر كۈچلۈك ۋە قەشقەر بىلەن قانداشلىق باغلىنىشى بولغان خوجا ئىسھاق ۋەلىنى تەكلىپ قىلىپ، شۇ ئارقىلىق ئەرشىدىن جەمەتىنى چەكلىمەكچى ھەتتا بويسۇندۇرماقچى شۇنداقلا خانىڭ ئەلگە بولغان كونترولۇق ھوقۇقىنى كۈچەيتمەكچى بولدى، بۇ ئەھۋالنىڭ تولۇق مۇمكىنچىلىكى بار ئىدى. سىرتقا كېڭىيىشكە تەشنا بولۇپ تۇرۇۋاتقان خوجا ئىسھاققا نىسبەتەن ئېيتقاندا يەركەن خانلىقىدىكى ۋەزىيەت بەكمۇ پايدىلىق ئىدى: ئۇ يەردىكى دەھرى ھاكىمىيەت بىلەن دىنىي كۈچلەرنىڭ تىركىشىپ تۇرۇشى، مەزھەپلەر ئارىسىدىكى كۈرەشلەر سىرتتىن كەلگەن دىنىي كۈچلەرنىڭ ئىچكىرىلەپ كىرىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ناھايىتى ياخشى پۇرسەتلەر بىلەن تەمىن ئېتەتتى. يىراقنى كۆرەر بۇ دىنىي پائالىيەتچى تەڭرى ئاتا قىلغان بۇنداق ياخشى پۇرسەتنى ھەرگىزمۇ قولدىن بەرمەيتتى. ئەمەلىيەتتە ئابدۇكېرىمخان تەكلىپ قىلىمغان ھالەتتىمۇ خوجا ئىسھاق ۋەلى بەربىر مۇشۇ رايونغا سۇرۇلەتتى.

2. ئىسھاق خوجىنىڭ يەركەن خانلىقىدىكى دىنىي پائالىيەتلىرى

خوجا ئىسھاق ۋەلىنىڭ يەركەن خانلىقىغا كىرىشىدىكى تۇنجى بېكەت ئاتۇسىنىڭ يۇرتى قەشقەر بولدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ رايونغا ئابدۇكېرىمخاننىڭ تۇتىنچى ئىنىسى سوپى سۇلتان ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. ئۇ سىرتتىن كەلگەن بۇ دىنىي

تەرغىباتچىغا قىزغىن مۇئامىلىدە بولمىدى. خوجا ئىسھاق قەشقەرگە كەلگەندە قەشقەر نائىبى بولۇپ تۇرۇۋاتقان سوپى سۇلتان ئاتۇشتىكى سۈتۇق بۇغراخان قەبرىگاھىنى تاۋاپ قىلىشقا كەتكەن بولۇپ، شەھەردە يوق ئىدى. ھۆرمەت - ئېھتىرامغا داخىل بولالمىغان خوجا ئىسھاق نارازى بولۇپ: "ئۆلۈك شىردىن تىرىك مۇشۇك ياخشى ئىكەن" دېدى(25). بىراق ئاقسۇ نائىبى، ئابدۇكېرىمخانىڭ بەشىنچى ئىنىسى مۇھەممەد سۇلتان سىرتتىن كەلگەن بۇ دىنىي كۆچىكە بەكلا ئېتىۋار بېرىپ، ئالدىنئالا ئاقسۇدىن قەشقەرگە كۆتۈرۈلىشقا كەلدى ۋە يۇكسەك ئېھتىرام بىلدۈردى.

مۇھەممەد سۇلتان خوجا ئىسھاق بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن ماۋارائۇننەھردىن كەلگەن بۇ دىنىي كۆچىنىڭ غايەت زور يوشۇرۇن قۇدرەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئۇزىنىڭ كەلگۈسىدىكى سىياسىي ھاياتىدا ئىككىلەنمەي تايانسا بولىدىغان ئىجتىمائىي-سىياسىي كۈچ ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتتى. شۇڭا دەرھال ئىسھاق خوجىنىڭ ئايىغىغا باش ئۇرۇپ، ئۇنى مەنىۋى ئۇستاز قىلىۋالدى(26).

ئىسھاق ۋەلى ئۆزىنىڭ شان - شەۋكەتلىك خوجىلىق سالاھىيىتى، مەرتىۋىلىك شەجەرىسى ۋە يۇكسەك ئابرۇيى، شۇنداقلا پەۋقۇلئاددە پائالىيەتچانلىقى بىلەن قەشقەردە زور ئۇتۇق قازاندى. شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ خاتىرلىشىچە، شۇ جايدىكى دىنىي زاتلاردىن مۇللا قاسىم خەلىپە ئۆز مۇرتلىرىنى ۋە يېقىن - يورۇقلىرىنى باشلاپ كېلىپ خوجا ئىسھاققا قول بەردى، مۇللا ئىبىن يۈسۈپ خەلىپىمۇ خوتەندىن كېلىپ ئۇنىڭغا مۇرىت بولدى. دىنىي ساھەدىكى يۇقىرى قاتلام زاتلىرىنىڭ بۇنداق باش ئېگىشلىرى كەڭ مۇسۇلمانلار ئاممىسىغا نىسبەتەن شەكسىزكى غايەت زور تەسىرگە ۋە چاقماق كۈچىگە ئىگە ئىدى، شۇڭا كۆپلىگەن كىشىلەر بۇ سەپكە قېتىلىپ كەتتى(27).

ھالبۇكى، خانلىق ئوردا جايلاشقان يەركەندە خوجا ئىسھاق ۋەلى سوغۇق مۇئامىلىگە ھەتتا دۇشمەنلىكلەرگە دۇچ كەلدى، ئەڭ ئاخىر ئۇنى يەركەن خانلىقىغا كېلىشكە تەكلىپ قىلغان ئابدۇكېرىمخان تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. بۇ ۋەقەنىڭ جەريانى ۋە سەۋەبى توغرىسىدا ئىسھاق خوجا تەزكىرىسىنىڭ يازغۇچىسى مۇھەممەد ئۇمەرنىڭ «زىيائۇل قۇلۇب» («قەلب نۇرى») نامىلىق ئەسىرىدە تەپسىلىي خاتىرىلەر پۇتۇلگەن:

"ئابدۇكېرىمخان بۇ خەۋەرنى (يەنى ئىسھاق ۋەلىنىڭ يەركەنگە يېتىپ كەلگەنلىك خەۋىرى - ئا) نى ئاڭلاپ ئالدىغا چىقىپ دەبدەبىلىك بىلەن كۈتۈۋالدى ھەمدە ئەڭ ئالىي ئېھتىرام بىلەن ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بەردى. بىراق خوجا ئىسھاقنىڭ كۆڭلى پاراكەندە بولغاچقا ئابدۇكېرىمخان تېگىشلىك مەدھىيىگە نائىل بولالمىدى. شۇندىن كېيىن ئابدۇكېرىمخان مۇخلىسلىقتىن قول ئۈزۈپ، ئۇنىڭغا ھۇرمەت بىلدۈرمىدى. 40 كۈندىن كېيىن ئۇ [ئابدۇكېرىمخان] بىر كىشى ئارقىلىق كونا ئىگەر - توقۇم ۋە ئۇزەڭگىلەر بىلەن جابدۇقلانغان يۈك ئېتىدىن بىرنى ئەۋەتتى. خوجام ئالىيلىرى قاتتىق خاپا بولۇپ: 'بىز ئۇنىڭ دەرگاھىمىزغا كېلىشىگە ئىجازەت بەرگەن تۇرساق، ئۇ ئەكسىچە بىزگە مۇشۇنداق مۇئامىلىدە بولامدىكەن!' دېدى. بىر ھازادىن كېيىن ئۇ يېقىن - يورۇقلىرىغا: 'بەرھەق، بەرھەق. ئۇ بىزنى ئۆز تەۋەسىدىن قوغلاۋېتىپتۇ. بۇنى ئۇنتۇماڭلار' دېدى. بۇ ئىش بولۇپ ئىككى - ئۈچ كۈندىن كېيىن بىر كىشى ئابدۇكېرىمخانىنىڭ: 'خوجا ئىسھاق، تەۋەلىكىمدىن ئايرىلىپ باشقا جايغا يول ئالغايسىز' دېگەن مەزمۇندىكى مەكتۇپىنى ئېلىپ كەلدى. بۇ شەۋكەتلىك خوجام بارچە مۇخلىسلىرىنى ۋە بالا - چاقىلىرىنى ئەگەشتۈرگىنىچە قىرغىزلار تەۋەسىگە كەلدى. بۇ يەردە بارگاھ -

چېدىرلارنى تىكىپ جايلىشىپ قالدى"㉘.

شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرى ۋە «ئەنىسەتتالىبىن» («ھەقىقەت ئىزدىگۈچىلەر دوستى») دىمۇ ئاساسەن ئاشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. «تارىخ» دا مۇنداق خاتىرىلىنىدۇ: "[خوجا ئىسھاق] يەركەنگە قەدەم تەشرىپ قىلدى. يەركەن ئېسىلزادىلىرى كۈتۈۋېلىشقا چىقىشتى. خوجا ئىسھاق ئورۇنلىشىپ دەم ئالغاندىن كېيىن، ئابدۇكېرىمخانمۇ سالامغا كەلدى. بۇ چاغدا خوجا ئىسھاق تىلاۋەتخانىدا ئىدى، خانىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇ دەرھال خانىنىڭ ئالدىغا ماڭدى. خەلىپىلەر توسۇپ: 'ئابدۇكېرىمخان دېگەن بىر مالچى موغۇل، ئەگە ياخشىسى ئۇنىڭ ئالدىغا كېچىكىپرەك بارغان ياخشىمىكەن' دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن خوجا بىر ئاز ۋاقىتنى ئۆتكۈزدى. ئابدۇكېرىمخان ۋە خوجا ئۇبەيدۇللا قاتارلىقلار، مۇھەممەد ۋەلى سوپى (ئاللا ئۇنىڭغا شەپقەت قىلغاي!) نىڭ مۇرىتلىرى ئىدى. شۇڭا خان بۇنى ھار ئالدى. خوجا ئۇبەيدۇللا ياماندىن غەرەزدە: 'بىز ھازىرلا ئوردىغا قايتايلى' دېۋىدى خان دەرھال ئوردىغا يول ئالدى. خان بىلەن خوجا ئىسھاق مانا مۇشۇنداق ئارازلىشىپ قالدى. خوجا ئىسھاق يەركەندە بىر مەزگىل دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، خوتەنگە يۈرۈپ كەتتى"㉙.

بۇ يەردە ئابدۇكېرىمخان بىلەن خوجا ئىسھاقنىڭ ئارازلىشىپ قالغانلىقىنىڭ بىر قىسىم مەسئۇلىيىتى ھوقۇقدار ۋەزىر ئۇبەيدۇللاغا ئارتىلغان. بۇ ھەقتە شاھ مەھمۇد جۇراس «ئەنىسەتتالىبىن» دا تېخىمۇ ئېنىق چۈشەنچە بېرىدۇ: "خوجا ئۇبەيدۇللا (ئاللا ئۇنىڭغا شاھىد بولسۇن!) ئابدۇكېرىمخاننىڭ قول ئاستىدا ئىدى. خان بىلەن بۇ ۋەزىر مۇھەممەد ۋەلى سوپىنىڭ مۇرىتلىرى ئىدى. مۇھەممەد ۋەلى سوپى (ياتقان جايى مۇقەددەس

بولغاي!) بولسا خوجا مۇھەممەد شېرىف (ئاللا ئۇنىڭ روھىنى پاك قىلغاي!) نىڭ نائىبى ئىدى. ئابدۇكېرىمخان (يانئان جايى نۇرلۇق بولغاي!) ھەزرىتى ئەزىزلەرگە㉚ دۇشمەنلىك نەزىرىدە قارىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ ئۇچرىشىشى يوققا چىقتى. ئەل - يۇرتنىڭ ھەممىسى خانىنىڭ بۇ قىلمىشىنىڭ ۋەزىر خوجا ئۇبەيدۇللانىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن بولغانلىقىدىن كۆرۈشتى. ھەزرىتى ئەزىزلەر ئاللا ئۇلارغا رەھمەت قىلغاي: 'ئەي خوجا ئۇبەيدۇللا، تەقدىرىمىزنىڭ قانداقلىقىنى سەن بىلمەيسەن. ۋاقتى-سائىتى كەلگەندە ئوت يۇرەك مۇخلىسلىرىمىز سېنىڭ ئاشۇ ئالتۇن قەسىرلىرىڭنى ئېغىل قىلىۋالىدۇ!' دېدى"㉛. ئاپتور بۇ يەردە ئابدۇكېرىمخان بىلەن خوجا ئىسھاقنىڭ مۇناسىۋىتىنى «تارىخ» تىكى "ئازلىشىپ قېلىش" تىن "دۇشمەنلىك نەزىرىدە قاراش" قا ئۆزگەرتكەن، شۇنداقلا بۇ خىل "دۇشمەنلىك كۆزدە قاراش" نىڭ مەسئۇلىيىتىنى پۈتۈنلەي ۋەزىر خوجا ئۇبەيدۇللاغا ئارتىپ قويغان. باشقا مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىن «جالىسۇل مۇشتاقىن» («ھەقىقەت تەشنالىرىنىڭ ھەمسۆھبىتى») ، «بەھرۇلئەسرارفى مەناقىبۇل ئەخيار» («ئېسىلزادىلەرنىڭ باتۇرلۇق روھىنىڭ سىرلىرى») ، «تەزكىرەئى خوجىگان» قاتارلىقلاردىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ماتېرىياللار خاتىرىلەنگەن㉜.

يۇقىرىقى نەقىللەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىسھاق خوجا يەركەن خانلىقىغا كەلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ۋە ھېيۋىتى بولۇپمۇ قەشقەردە ئۇنىڭ مۇھەممەد سۇلتانغا مايىللىق مەۋقە تۇتۇشى ئابدۇكېرىمخاننى بىئارام قىلىپ قويغانىدى، بۇ خان شۇنى تونۇپ يەتتىكى، ئىسھاق خوجىنىڭ كېلىشى ئۆز ئىرادىسىگە پۈتۈنلەي خىلاپ بولۇپ، يېڭىدىن كىرىپ كەلگەن بۇ دىنىي كۈچ خانلىق ھوقۇقىغا يوشۇرۇن رەۋىشتە زور تەھدىد بولۇپ قالغانىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خوجا ئىسھاقنىڭ يېتىپ كېلىشى يەرلىك دىنىي فېئودالالارنىمۇ ئالاقزادە قىلىۋەتكەنىدى، ئۇلار سەمەرقەندتىن كېلىگەن بۇ خوجىنى ئەڭ ئاساسلىق رەقىب، دەپ قارايتتى، شۇنداقلا ئۇنىڭ سەۋەبىدىن ئۆز ئىمتىيازى ۋە تەسىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن قورقاتتى. ئابدۇرەشىدخان زامانىسىدىن تارتىپ يەركەن ئىزچىل ھالدا خوجا شېرىف ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى مۇھەممەد ۋەلى سوپىنىڭ بازىسى بولۇپ كەلگەچكە، مۇھەممەد ۋەلى سوپى بۇ يەردە غايەت زور تەسىر كۆچكە ئىگە ئىدى، خاندىن تارتىپ يۇقىرى قاتلامدىكى بەگ ـ سىپاھلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇنىڭ مۇرىتى ئىدى. شۇڭا يەرلىك دىنىي كۈچلەر خوجا ئىسھاقنىڭ كېلىشىگە قارشى تۇرۇپ، كۈچىنىڭ بارىچە خاننى بۇ رەقىبنى قوغلىۋېتىشكە كۈشكۈرتتى (ياكى بىۋاستە ئۇرۇدىكى ھوقۇقدارلار ئارقىلىق خانغا ئىلتىماس قىلدى). ھالبۇكى خاننىڭ بۇ خوجىنى ئوڭايلا قوغلىۋېتەلمەسلىكى ئىسھاق خوجىنىڭ يەركەندە تېخى ھېچقانچە تەسىرىنىڭ يوقلۇقىنى چۈشەندۈرىدۇ، شۇنداقلا يەركەن خانلىقى، ھېچبولمىغاندا يەركەن خانلىقى ئوردىسىنىڭ مۇستەھكەم ۋە قۇدرەتلىك بولۇپ، زور تۈركۈمدىكى ساداقەتمەن، قىزىققان ۋە ئەسەبىي مۇرىتلار ئەگەشكەن بۇ خوجىنى قوغلىۋېتىشكە يېتەرلىك ئىقتىدارغا ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ چۈشەندۈرىدۇ.

خوجا ئىسھاقنىڭ يەركەندىن ھەيدىۋېتىلگەندىن كېيىن قەيەرگە بارغانلىقى توغرىسىدا ھازىر ساقلىنىۋاتقان مەنبەلەردىكى خاتىرىلەر بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ: يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «تارىخ» تىكى خاتىرىدە "خوتەنگە كەتتى" دېيىلىدۇ، «زىيائۇل قۇلۇب» تا بولسا: "شان ـ شەۋكەتلىك خوجام بارچە مۇخلىسلىرى ۋە بالا ـ چاقىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قىرغىزلار تەۋەسىگە كەتتى. ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن چېدىرلىرىنى تىكىشىپ، جايلىشىپ قالدى"

دېيىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا يەنە: "خان (ئابدۇكېرىمخان - ئا) ئۇنى رەنجىتىپ قويغاچقا ئۇ قازاقلار ئارىسىغا كەتتى"㉝ دەيدۇ. بۇ ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ خوجا ئىسھاقنىڭ يەركەندىن ئايرىلغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن قەيەرگە بارغانلىقى توغرىسىدا كېسىپ بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ. ئادەتتىكىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ يەركەندىن ئايرىلغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن خوتەنگە، كېيىن يەنە ئاقسۇغا، ئاندىن ئاقسۇدىن قىرغىزلار ياكى قازاقلار رايونىغا بارغان بولۇشى مۇمكىن.

خوجا ئىسھاقنىڭ خوتەندىكى دىنىي پائالىيەتلىرىنى مۇڭەپپەقىيەتلىك بولدى، دېيىشكە بولىدۇ. شۇ جايىنىڭ نائىبى، ئابدۇكېرىمخاننىڭ يەتتىنچى ئىنىسى قۇرەيش سۇلتان ئۇنىڭغا مۇرىت بولۇپ، ئۇغلى خۇدابەندىنى ئۇنىڭ خىزمىتىگە تاپشۇردى، خۇدابەندى "خوجىنىڭ سادىق مۇرىتى، قەتئىي ھىمايىچىسى بولدى"㉞. خوجا ئىسھاق خوتەننىڭ شەرقىدىكى چىرا بازىرىدا ئۇچ يىل تۇرۇپ دىنىي تەرغىبات ئېلىپ باردى. «تارىخ» تىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا قۇرەيش سۇلتان كېيىنچە بۇ خوجىنى رەنجىتىپ قويغاچقا، ئۇ بۇ يەردىن ئاقسۇغا كەتكەن㉟. ئەمما «جالىسۇل مۇشتاقىن» گە ئاساسلانغاندا، خوجا ئىسھاق قۇرەيش سۇلتاننىڭ تەكلىپىگە بىنائەن خوتەنگە بېرىپ دىنىي تەرغىبات بىلەن شۇغۇللانغان بولسىمۇ، بىراق "ھەسەتخورلار ئارام بەرمىگەنلىكتىن" ئابدۇكېرىمخان ئۇنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن㊱. «تارىخ» نىڭ رۇسچە تەرجىمىسىگە ئىزاھ ئىشلىگەن ئاكىمۇشكىن مۇشۇنىڭغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، خوجا ئىسھاقنىڭ خوتەندىكى پائالىيىتى ئېھتىمال قۇرەيش سۇلتاننىڭ ئابدۇكېرىمخانغا قارشى كېيىنكى

ئىسيانىغا سەۋەب بولغان بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ(37). قولىمىزدا تېخىمۇ كۆپ ماتېرىياللار بولمىغاچقا، مەزكۇر خوجىنىڭ خوتەندىن كېتىشىدىكى ھەقىقىي سەۋەبلىرى توغرىسىدا ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمەيمىز، شۇنداقلا ئۇ چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغانمۇ ياكى بۇ يەردىن بىۋاستە ئاقسۇغا بارغانمۇ دېگەنگە كېلىپ ھۆكۈم قىلالمايمىز. شۇنداقتىمۇ ھازىرقى ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ مۇنداق ئىككى تۈرلۈك خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن: بىرىنچى، خوجا ئىسھاقنىڭ خوتەندىكى پائالىيىتى مەركىزىي ھاكىمىيەتكە زىيانلىق بولغان بولسا كېرەك. ئىككىنچى، ئۇ ئىلگىرى ئاقسۇدا دىنىي تەرغىبات قىلغان.

ئاقسۇ بىلەن ئەرشىدىن جەمەتى تەسىر دائىرىسىنىڭ مەركىزى بولغان كۇچانىڭ ئارىلىقى يېقىن بولغاچقا، ئاقسۇ دىنىي جەھەتتە ئىزچىل ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ كونترولىدا بولۇپ كەلگەنىدى، خوجا شېرىق، خوجا مۇھەممەد ۋەلى سوپى قاتارلىقلارمۇ بۇ جايغا تەسىر كۆرسىتەلمىگەنىدى، گەرچە ماۋارائۇننەھردىكى بىر قىسىم ئىلاھىيەتشۇناسلار بۇ يەرگە قەدەم باسقان بولسىمۇ، ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ بۇ يەردىكى ئاساسى بەكلا مۇستەھكەم بولغاچقا، ئۇلارمۇ بۇ يەردە ھېچقانچە ئىز قالدۇرالمىغانىدى. خوجا ئىسھاقنىڭ يېتىپ كېلىشىمۇ ئوخشاشلا ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرىدى، گەرچە بۇ جايىنى ساقلاۋاتقان مۇھەممەد سۇلتان ئۇنىڭ مۇرىتى بولسىمۇ شۇنداق بولدى. شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ «تارىخ» ىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: "مۇھەممەد ئەينى ۋاقىتتا ئاقسۇغا ھۆكۈمران ئىدى. ئۇ ئۇچ كۈنلۈك يولغا ئالدىغا چىقىپ ئەزىزلەرنى [خوجا ئىسھاقنى-ئا] قارشى ئېلىپ خىزمەتتىدە بولدى. شۇڭا ئۇنىڭغا: 'سېنىڭ ئۆزلادىڭ پادىشاھ بولغاي' دېدى. كېيىن ئەزىزلەر ئاقسۇغا چۈشتى. ئاقسۇ ئاھالىسى خوجا ئىسھاقلارنىڭ مۇبارەك قەدەملىرىنى

غەنىيەت بىلىپ سوۋغا-سالام ھەدىيە قىلىشتى، ساپ نىيەتلىرى بىلەن چىن دىلىدىن بويسۇنۇپ مۇرىت بولۇشتى، يەنە بىر بۆلۈك قاراقورساقلار بويسۇنمىدى. خوجا ئىسھاق ئۇشبۇ ۋاقىتتا قۇتلۇق مۇھەممەد مىرزا جۇراستىن سورىدى: 'ئەي قۇتلۇق مۇھەممەد، ئادەملەر نېمىشقا بىكار يۈرىيدۇ؟' قۇتلۇق مۇھەممەد مىرزا ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ ئېيتتى: 'مەن بېرىپ ئادەملەرگە ئوچۇق ئېيتاي' قۇتلۇق مۇھەممەد مىرزا بېرىپ ئاقسۇلۇقلارغا ئېيتتى: 'ئەي يارەنلەر، ھەزرىتى ئەزىزلەرنىڭ بۇ تەۋەلىككە كەلگەنلىكى بۇ دۇنيانىڭ ئىززىتى، ئاخىرەتتىكى نىجاتلىق. بۇ ئەزىزلەرنىڭ بۇسۇغىسىنى تاۋاپ قىلىش دۇنيا ۋە ئاخىرەتنىڭ سائادىتى ھېسابلىنىدۇ!'. ئاقسۇلۇقلارنىڭ ئارىسىدىن بىر كىشى سۆز باشلاپ: 'ۋىلايەتتىن (ماۋارائۇننەھرنى دېمەكچى - ئاكىمۇشكىن) كىملا كەلسە مەن خوجا، مەن ئەزىز، دەيدىكەن' دېدى. گەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئۇشتۇر خەلىپە (ئاللا ئۇنىڭغا شەپقەت قىلغاي!) ئاقسۇلۇقلارغا خوجا ئىسھاقنى تونۇشتۇردى. ئاندىن قولىغا بىر ھاسىنى ئالدى - دە ھېلىقى ئىنكار قىلغۇچى كىشىنى بىرنى قويۇپلا يەرگە چاپلىۋەتتى. ئاقسۇلۇقلار خەلىپە ئۇشتۇر (ئاللا ئۇنىڭغا شەپقەت قىلغاي!) نىڭ بۇ كارامىتىنى كۆرۈش بىلەن قايتىدىن ئىسھاق خوجىغا ساداقەتمەن مۇرىت ۋە قەتئىي ئەگەشكۈچى بولۇشتى، ئۇلار قۇتلۇق مۇھەممەد مىرزا جۇراسىنىڭ باشچىلىقىدا ئۇنىڭغا قول بېرىشتى"[38]. خوجا ئىسھاقنىڭ ئاقسۇدىكى دىنىي پائالىيىتى شۇ يەرنىڭ ھۆكۈمرانى مۇھەممەد سۇلتاننىڭ قارشى ئېلىشىغا ۋە قوللىشىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، دىنىي تەرغىباتلىرى ئۇتۇقلۇق بولمىدى، ئاقسۇلۇقلار بۇ يېڭى كەلگەن خوجىغا بويسۇنۇشنى خالىمىدى، ئاقسۇدىكى ھوقۇقدارلاردىن قۇتلۇق مۇھەممەدنىڭ دەۋەتلىرىمۇ كارغا كەلمىدى، ئېنىقكى بۇنىڭدا

ئەرشىدىن جەمەتى رول ئويناۋاتاتتى. دەرۋەقە، تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ۋە كۈچ سىنىشىش ئارقىلىق خوجا ئىسھاق يەنىلا ئۈتۈق قازاندى. خوجا ئىسھاق بىلەن ئەرشىدىن جەمەتى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش توغرىسىدا «جالالىدىن كېتىكى ۋە تۈغلۇق تۆمۈرخان ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق بىر ئابزاس تەپسىلىي ۋە بۇاستە بايانلار بار:

"ئىسھاق ۋەلى ئاقسۇغا كېلىپ، ئايكۆلدە مەۋلانە جالالىدىننىڭ مازىرىنى زىيارەت قىلىپ، چۈشىدە جالالىدىندىن بىشارەت تاپتى. جالالىدىن: 'ئەي ئىسھاق، ئاقسۇ، كۇچا، چالىش، تۇرپاننىڭ خوجىلىقىنى سىزگە بەردىم. بىزنىڭ ئەۋلادلىرىمىز ئىشانلىقنى تاشلاپ ئەمەل تۇتۇشنى، بەگلىكنى ئارزۇ قىلدى. بەگلىك ئۇلارغا بولسۇن' دېدى. بۇنىڭ بىلەن خوجا ئىسھاق ئاقسۇدىكى مازارلارنى زىيارەت قىلىپ، جالالىدىننىڭ نەۋرىسى قازى ئابدۇرەھىمنى يوقلىدى. ئۇلار مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن قازى ئابدۇرەھىم ئىسھاق خوجىغا بەيئەت قىلىپ، خەلقنى ھەم مۇرىت بولۇشقا ئۈندىدى. خەلق قوبۇل قىلمىغاندا قازى ئابدۇرەھىم: 'ئىشانلىق يولىنى قازىلىق - بەگلىك بىلەن ئالماشتۇرۇپ، بۇ ئىشنىڭ ئەھدىسىدىن چىقالماس بولدۇق، بۇۋام جالالىدىننىڭ تەلىپى شۇنداق. ئەمدى خوجىلىق تەرىقىتىگە پىرلىق بىزدىن بۇ ئەزىزگە قالدى' دەپ ئۆزى باشلاپ خەلقنى بۇ خوجا ئىسھاققا بەيئەت قىلدۇردى"[39]. گەرچە بۇ بايانلارغا قويۇق دىنىي تۇس بېرىلگەن بولسىمۇ، ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ بۇ رايوندىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ نەقەدەر مۇستەھكەم ئىكەنلىكىنى، بۇ مەيدان كۈرەشنىڭ جىددىيلىكىنى ۋە خوجا ئىسھاقنىڭ ناھايىتى قىيىندا يول ئاچقانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ ئەھۋال ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ دىنىي جەھەتتە

ئاقسۇ، كۆچا، چالىش (قاراشەھەر) ۋە تۇرپان، يەنى ئاقسۇنىڭ شەرقى، تەكلىماكان جەنۇبىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلۇاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇھەممەد سۇلتان خوجا ئىسھاق ئۈچۈن ئاقسۇدا خانلىقا سالدۇردى، بۇنىڭ بىلەن ئۇ كەڭ مىقياستا دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بېرىپ، كەڭ كۆلەمدە مۇرىت توپلىدى ۋە تۇرپانغا خەلىپە ئەۋەتتى. ئىسھاق خوجىنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرى روشەن سىياسىۋىيلىككە ئىگە بولۇپ، يەرلىك ھۆكۈمرانلارنى قۇتراتىپ ۋە ئۇلارنىڭ چوڭ خانغا بولغان قارشىلىقلىرىنى قوللاپ، چوڭ خانلىقنىڭ ئورنىنى ئىگىلەشنى مەقسەت قىلاتتى. ئۇنىڭ بىر مۇرىتى ناھايىتى ئوچۇق قىلىپ: "ئەگەر ئىسھاق خوجا بۇ ئەلدە يەنە بىر مەزگىل ھەربىكەتلەنگەن بولسا ئابدۇكېرىمخان دېگەن بۇ موغۇل تۆگەشكەن بولاتتى، ھەتتا تامامەن يوقىلاتتى" دېگەن⑩. شۇڭا بۇ ئىش سۇلتان ئابدۇكېرىمخانلىقنىڭ ھوشيارلىقىنى قوزغىماي قالمىدى، شۇنىڭ بىلەن خان ئۇنىڭ ئوردىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىغا يول قويمايلا قالماستىن، يەرلىكتە پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىغىمۇ ئىجازەت بەرمىدى، كېيىن ئۇنى خانلىق تەۋەسىدىن قوغلاپ چىقىرىشقا يارلىق قىلدى. ئەينى چاغدا ئاقسۇ نائىبى مۇھەممەد سۇلتانىنىڭ ئەمەلىي كۆچى تېخى ئوردا بىلەن قارشىلاشقۇدەك دەرىجىدە ئەمەس ئىدى. ئۇ خوتەن نائىبى قۇرەيش سۇلتانىنىڭ ساۋۇقىنى نەزەردە تۇتۇپ، خانلىق بۇيرۇقى بويىچە ئىش قىلدى، خوجا ئىسھاققا ئاقسۇدىن قىرغىزلار ئېلى تەرەپكە بېرىپ، ئاندىن سەمەرقەندكە قايتىپ كېتىشىنى تەۋسىيە قىلدى.

ئىسھاق خوجا يەركەن خانلىقىدىن ھەيدەلگەن بولسىمۇ، ئەمما خانلىقنىڭ ھەممە يېرىدە ئۇنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن خەلىپىلىرى بار ئىدى. شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ «ئەنساتتالىبىن» ناملىق ئەسىرىدە

خاتىرىلىنىشىچە، يەركەن خانلىقى تەۋەسىدە ئۇنىڭ 64 خەلىپىسى (ۋارىسلىرى) بولغان④1. ئىسھاق خوجا دەھرىي ھاكىمىيەتنىڭ دىنىي قوللىشىدىكى مۇھىم رولىنى چۈشىنىپ يەتكەچكە، يېقىن ۋە ئىشەنچلىك ئادەمى ئۇشتۇرنى قەشقەرنىڭ خەلىپىسى (بۇ ۋاقىتتا سوپى سۇلتان ئاللىقاچان قازا قىلىپ، مۇھەممەد سۇلتان ئۇنىڭ ئورنىغا قەشقەر نائىبى بولغانىدى) بولۇشقا ئەۋەتتى ھەمدە مۇھەممەد سۇلتاننى "خەلىفەتۇل خەلىفە" لىككە تەينىلەپ، يەركەن خانلىقىدىكى بارلىق خەلىپىلەرنى باشقۇرۇشقا قويدى. قويۇق سىياسىي تۈس ئالغان بۇ ئىشلار كېيىن مۇھەممەد سۇلتان تەختكە چىققاندىن كېيىن مۇشۇ مەزھەپنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن قىلىنغان تەييارلىق بولۇپ قالدى.

ئىسھاق خوجىنىڭ يەركەندىكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەردە كۆنكرېت يىل دەۋرى قالدۇرۇلمىغان. يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، خوجا ئىسھاق يەركەن خانلىقىغا كەلگەندە قۇرەيش سۇلتان ئۇنى خوتەندە كۈتۈۋالغان، خوتەندىكى چىرادا ئۇچ يىل تەرغىبات بىلەن شۇغۇللانغاندىن كېيىن قۇرەيش سۇلتان ئىسيان قىلىشتىن ئىلگىرىلا ئۇ يەردىن كەتكەن. قۇرەيش سۇلتان 1580 - يىلىنىڭ بېشىدا ئىسيان كۆتۈرگەن، ئۇنىڭ ئوغلى 1583 - يىلى تۇرپاننى ئىگىلىگەن. مۇشۇ بويىچە بولغاندا خوجا ئىسھاقنىڭ يەركەن خانلىقىغا دەسلەپ كەلگەن ۋاقتى كېچىككەندىمۇ 1580 - يىلىدىن ئاۋۋال بولىدۇ. يەنە خوجا ئىسھاق يەركەن خانلىقىدىن قوغلانغاندا مۇھەممەد سۇلتان ئاقسۇ نائىبى ئىدى، 1587 - يىلىغا كەلگەندە بولسا مۇھەممەد سۇلتان قەشقەر نائىبى بولۇۋاتاتتى④2. مۇھەممەد سادىق قەشقەرنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» ناملىق ئەسىرىدە ئېيتىلىشىچە، ئىسھاق خوجا يەركەن خانلىقىدا 12 يىل دىنىي

تەرغىبات بىلەن مەشغۇل بولغان، ئەگەر مۇشۇ خاتىرە ئىشەنچلىك بولسا ئىسھاق خوجىنىڭ يەركەن خانلىقىغا دەسلەپ كەلگەن ۋاقتى 1575 - يىللىدىن بۇرۇن بولىدۇ. ئالدىنقى بايانلاردا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، مۇھەممەد سۇلتان 1570 - يىلى شەرققە يۈرۈش قىلىپ "تۆرپاننى ئىگىلەپ پادىشاھ بولغان" ۋە تۇرپاندا "تۆت يىل ھۆكۈمران بولغان". بۇنداق بولغاندا خوجا ئىسھاقنىڭ يەركەن خانلىقىغا كەلگەن ۋاقتى تېخىمۇ بالدۇر بولغان بولسا كېرەك، بىراق، ئابدۇكېرىمخان 1560 - يىلى تەختكە چىققان بولغاچقا بۇ ۋاقىتتىن ئىلگىرى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ XVI ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە يەركەن خانلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان.

3 § قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ يەركەن خانلىقىدا ئۇستۇنلۇك قازىنىشى

1. خوجىلارنىڭ تەسىرىنى چەكلەش ۋە ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش

قىسقىسى، خوجا ئىسھاقنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى دىنىي پائالىيەتلىرى مۇئەييەن نەتىجىلەرگە ئېرىشىپ، مۇھەممەد سۇلتانغا ئوخشاش بەگ - سىپاھلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زور سانىدىكى مۇرىتلىرىنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما تەۋرەنمەس ۋە مۇستەھكەم ئاساس ئورنىتىشقا قادىر بولالمىدى. ئابدۇكېرىمخان ۋە مۇھەممەد ۋەلى سوپى قاتارلىق دىنىي فېئوداللار ماۋارائۇننەھردىن كەلگەن بۇ دىنىي كۆچمە قارىتا چەكلەش

پوزىتسىيىسىده بولدى، بۇنىڭ بىلەن ۋاقتىنچە پەسكويغا چۈشۈپ قالغان شىمالدىكى ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ تەسىرى ھەرۋاقىت قايتا باش كۆتىرىشكە تەييارلاندى.

يەركەن خانلىقى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى ئاقسۇ ھۆكۈمرانى مۇھەممەد سۇلتان ئابدۇكېرىمخان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان يېڭى رايونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەينىلەندى. خوجا ئىسھاقنىڭ بۇ سادىق مۇرىتى ئۆزىنىڭ بۇ رايوندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن تۈرپانلىقلار باش ئۇرۇۋاتقان "ئەنبىيا" ئالىپ ئاتاغا ھۆرمەت بىلدۈردى㊸. بۇ ئەھۋالغا ماۋارائۇننەھردىن كەلگەن دىنىي نوپۇز ئىگىسى ئىسھاق ۋەلى تاقەت قىلىپ تۈرالمايتتى، ئۆتكۈزۈۋېتىشكىمۇ رايى بارمايتتى، شۇڭا دەرھال يارامليق يارده‌مچىسى ئۇشتۇر خەلىپىنى تۇرپانغا دىنىي تەرغىباتقا ئەۋەتتى. بۇ ھەقتە شاھ مەھمۇد جۇراس مۇنداق يازىدۇ: "ئۇشتۇر خەلىپە تۇرپانغا يېتىپ كېلىپ تۇرپانلىقلار بىلەن ئۇچراشتى. تۇرپانلىقلار بويسۇنمىدى، ئۇلار ھەزرىتى ئالىپ ئاتاغا ئېتىقاد قىلاتتى، ئۇشتۇر خەلىپە ئالىپ ھەزرەتلىرىنىڭ نۇرغا تولغان قەبرىستانلىقىغا بېرىپ، ئالىپ ئاتانىڭ قەبرىسىگە مىندى. قەبرە ھەرىكەتكە كېلىپ، ئۇشتۇر خەلىپىنى يەرگە ئاتتى. ئۇشتۇر خەلىپە سەكرەپ قوپۇپ يەنە مىندى، يەنە ئاتتى. قەبرە يېرىلىپ بىر شىر كۆرۈندى. ھەزرىتى ئەزىزلەر مەنىۋى جەھەتتىن ئۇشتۇر خەلىپىنى ھمايىسىگە ئېلىپ قۇتۇلدۇرۇۋالدى. تۇرپان، چالىش ئاھالىلىرى سۇۋغا - سالاملىرىنى ئېلىپ كېلىپ ھاجەتلىرىنى ئىزھار قىلىشتى. ئۇشتۇر خەلىپە (ئاللا ئۇنىڭغا شەپقەت قىلغاي!) ئۇلار بىلەن خەيرلىشىپ، ھەزرىتى خوجا ئىسھاقنىڭ خىزمىتىگە قايتتى. ئاندىن كېيىن ھەزرىتى ئەزىز سېغىنغان ۋەتىنى سەمەرقەندكە قايتتى"㊹. ئۇشتۇر

خەلىپىنىڭ يېتىپ كېلىشىمۇ تۇرپانلىقلارنىڭ ئېتىقادىنى دەماللىققا ئۆزگەرتەلمىدى، ئۇنىڭ دىنىي تەرغىباتلىرىمۇ كۆچلۈك قارشىلىققا ئۇچرىدى، ئەنبىيا ئالىپ ئاتاغا ئېتىقاد قىلىدىغان يەرلىك ئاھالە ماۋارائۇننەھردىن كەلگەن بۇ دىنىي تەرغىباتچىنىڭ تەلىماتلىرىنى قوبۇل قىلىشنى خالىمىدى، شۇ جايدىكى دىنىي كۆچلەرمۇ ئۇنىڭغا قارشى جىددىي كۆرەشنى قانات يايدۇردى. يۇقىرىقى خاتىرىدىكى ئەپسانىۋى تۈسنى چىقىرىۋەتكەندە بىر جىددىي كۆرەش كارتىنىسىنى كۆرىمىز: نەتىجىدە ئۇشتۇر مەغلۇپ بولۇپ، جېنىدىن ئايرىلغىلى قىل قالدى ۋە خوجا ئىسھاقنىڭ "كارامەتلىرى" گە تايىنىپلا مەغلۇبىيەتنى نۇسرەتكە ئايلاندۇرالىدى ھەمدە يەركەن خانلىقىغا يېڭىدىن قوشۇلغان تۇرپان، قاراشەھەر قاتارلىق جايلاردا پۈت تىرەپ تۇرالىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ خاتىرە بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، تۇرپان ئاھالىسىنىڭ قارشىلىقى خوجا ئىسھاق يۈرتى سەمەرقەندكە قايتىشتىن ئاۋۋال يۈز بەرگەن.

بىراق، مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» ناملىق ئەسىرىدە بۇ ۋەقەنى ئىسھاق خوجا سەمەرقەندكە قايتقاندىن كېيىن يۈز بەرگەن، دەيدۇ. «تەزكىرەئى خوجىگان» (خەنزۇچە قىسقارتىلما تەرجىمە نۇسخىسى، 97 - ، 98 - بەتلەر) دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "ئىسھاق ۋەلى يەركەن، قەشقەر، خوتەن ۋە ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا 12 يىل ئەل كېزىپ، دىنىي تەرغىبات ۋە مۇزىرت توپلاش بىلەن مەشغۇل بولدى. ئاندىن ئۇشتۇر خەلىپىنى ئۆز ئورنىغا ۋارىس قىلىپ بېكىتىپ، ئۆزى سەمەرقەندكە قايتتى. قەشقەردىكى خان-پۇقرالارنىڭ ئۇلارغا بولغان ئېتىقادى تەدرىجىي سۇسلاپ، ئېتىقادىنى تۇرپاندىكى ئەنبىيا قەبرىسىگە بۇرىدى. ئۇشتۇر ئۇلار بىلەن بىللە ئاشۇ يەرگە بېرىپ، چاترىقىنى كەرىگىنچە قەبرىگە مىندى ۋە قەبرىنى قاتتىق تەپتى، شۇ زامان

بىر ئەجدىھا چىقىپ ئۇنى يېۋەتمەكچى بولۇۋىدى، سەمەرقەندتىكى ھەزرىتى ئىشان خوجا ئىسھاق ۋەلى بۇ ئىشتىن غايىبانە ۋاقىپلىنىپ ۋارىسى ئۇشتۇرنى قۇنقۇزۇشقا ئاقسۇدىكى ئوغلىنىڭ روھىنى ئەۋەتتى. شەھباز ئىسىملىك بۇ ئوغۇل شۇ زامان جان تەسلىم قىلىپ، ئۇشتۇر ئامان قالدى". بۇ يەردە دېيىلگەن "قەشقەردىكى خان" يەنى خوجىغا مۇرىت بولغان مۇھەممەد سۇلتان «تەزكىرەئى خوجىگان» (خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 97 - بەت) دا خانلىق تەختكە چىقىپ بولغان دېيىلىدۇ. بۇ ماتېرىيال ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ تۇرپاندا قەبرىگە ھۆرمەتسىزلىك قىلغىنىنى يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «تارىخ» تىكى خاتىرە بىلەن ئاساسەن ئوخشاش شەكىلدە بايان قىلىپ بېرىدۇ. ئەمما بۇ ئىشنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتىنى خوجا ئىسھاق سەمەرقەندكە قايتقاندىن كېيىنگە سۈرۈشتۈرىدۇ، ھالبۇكى خوجىلارنىڭ تەسىرىگە قارشىلىق كۆرسىتىش يالغۇز يېڭى قوشۇنلىنىغان تۇرپان رايونى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، يەركەن خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىمۇ يۈز بەرگەنىدى. روشەنكى، مۇھەممەد سادىق قەشقەرنىڭ خاتىرىسىدە خوجىلارغا قارشى باشقا ۋەقەلەر توغرىسىدىكى ئۇچۇرمۇ خاتىرىلەنگەن. بۇ ۋەقەلەرگە شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ يەنە بىر ئەسىرى - «ئەنسەتتالىبىن» دىن دەلىل كۆرسىتىشكە بولىدۇ: "قەشقەر ۋە يەركەن خەلقى ئۇشتۇر خەلىپىگە قارشى چىقتى. خەلىپە (ئاللا ئۇنىڭغا شەپقەت قىلغاي!) غۇسلى قىلىپ ئاللادىن ئامانلىق تىلىدى. ھەزرىتى ئەزىزان ㊺ ئۇنىڭغا: 'ئەي ئوت يۈرەك مۇرتىم! قوزۇق سېنىڭ زەربەڭدىن يەرگە كىرىپ كەتتى، ۋاپاغا جاپا قىلىدىغان بۇ كىشىلەرنى ئىككىلەنمەي ئۇجۇقتۇرماق كېرەك' دېدى. شۇنىڭ بىلەن خەلىپە ئويغىنىپ كەتتى. ھەر قېتىم بىرەر يامان ئىش يۈز بەرگەندە ئۇ ھەمىشە تەنبىھ بېرىپ تۇردى. ئۇ دائىم

قولىدىن ھاسىنى چۇشۈرمەي يولدىن چىققانلارنى ئەدەبلەپ تۈردى. ھاسا يېگەن ئادەملەر 'خوجام' دەپىشكىنىچە دەس تۈرۈپ، تەقۋادار مۇرىتلارغا ئايلاندى"㊻. خانلىقنىڭ غەربىدىكى قەشقەر ۋە يەركەندىن ئىبارەت ئەڭ مۇھىم بولغان بۇ رايونلاردا يۈز بەرگەن خوجىلار تەسىرىگە قارشى (يەنە قويۇق سىياسىي تۈسكە ئىگە) دىنىي ۋەقەلەرنىڭ تىغ ئۇچى بىۋاستە ھالدا خوجىلارنىڭ قەشقەر ۋە يەركەندىكى خەلىپىسى—ئۇشتۇر خەلىپىگە قارىتىلغانىدى. بىزگە مەلۇمكى، ئۇشتۇر خەلىپە خوجا ئىسھاق يەركەن خانلىقىدىن كېتىدىغان ۋاقىتتا تەيىنلىگەن خەلىپە (ئىزباسار) ئىدى، شۇڭا شۇنداق ھۆكۈم قىلالايمىزكى، قەشقەر ۋە يەركەندىكى "ئاسىيلىق"، خوجا ئىسھاق يەركەن خانلىقىدىن كەتكەندىن كېيىن يۈز بەرگەن. ناھايىتى ئېنىقكى، يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «تەزكىرەئى خوجىگان» دىكى خاتىرىدە خوجا ئىسھاق يەركەن خانلىقىدىن ئايرىلىشتىن ئىلگىرى يۈز بەرگەن تۈرپاندىكى قارشىلىشىش ۋەقەسى بىلەن مەزكۇر خوجا سەمەرقەندكە قايتقاندىن كېيىن يۈز بەرگەن قەشقەر، يەركەندىكى قارشىلىشىش ۋەقەلىرى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇلغان، بۇ قارشىلىقلار شەك - شۇبھىسىز يەرلىك دىنىي فېئودالالار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرىنىڭ قۇتراتقۇلۇقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

يۇقىرىقى رايونلاردىن باشقا، يەركەن خانلىقىنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ خوجىلار تەسىرىنىڭ كۈچىيىشىگە قارشى كەيپىيات مەۋجۇت ئىدى، خوجا ئىسھاق بۇنىڭغا جەزمەن خېلى بالدۇرلا دىققەت قىلغان، شۇڭا ئۇ ئەمەلىي سىياسىي ھوقۇق تۈتۈپ تۇرۇۋاتقان مۇھەممەد سۇلتاننى ئۇلۇغ خەلىپە (خەلىپىلەرنىڭ خەلىپىسى) قىلىپ تەيىنلەپ، ئەڭ يارىملىق يارىدەمچىلىرىدىن بىرى بولغان ئۇشتۇر خەلىپىنى قەشقەر ۋە يەركەندىن ئىبارەت ئەڭ

مۇھىم ئىككى جايغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغاندىن سىرت يەنە ئىككىنچى ئوغلى شەھبازنى خانلىقنىڭ شىمالىدىكى مۇھىم جاي ئاقسۇغا قويۇپ قويغانىدى(47). قەشقەر، يەركەنلەردە "ئاسىيلىق" ۋەقەلىرى كۆرۈلگەندە ئاقسۇنىڭ ۋەزىيىتىمۇ ناھايىتى جىددىي بولدى، ئەنە شۇ مەزگىللەردە شەھباز ئۇشتۇمتۇتلا قازا قىلدى. «تەزكىرەئى خوجىگان» دا ئېيتىلىشچە، خوجا ئىسھاق "ئىزباسارى ئۇشتۇرنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، ئاقسۇدىكى ئوغلىنىڭ روھىنى تەقدىم قىلغان"، "ئۇنىڭ ئوغلى شەھباز شۇ ۋاقىتتىلا ئاخىرەتكە سەپەر قىلغان"(48). يوشۇرۇن ۋە سىرلىق بۇ دىنىي بايانلاردىن ھالقىپ ئۆتسەك ئەينى ۋاقىتتىكى خوجىلارغا قارشى دولقۇننىڭ خېلىلا كۈچلۈكلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز، بۇ دولقۇن جەزمەن ئاقسۇغا تەسىر كۆرسەتكەن بولسا كېرەك، شۇنىڭ بىلەن بۇ خوجىزادە ئۇشتۇمتۇتلا ئۆلۈپ كەتكەن.

2. مۇھەممەدخاننىڭ تەختكە چىقىشى ۋە قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ غەلبە قىلىشى

ھىجرىيە 1000 - يىلى (1591—1592) سۇلتان ئابدۇكېرىمخان ئالەمدىن ئۆتتى، ئورنىغا بەشىنچى ئىنىسى مۇھەممەد سۇلتان تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. بەزى مۇسۇلمان ئاپتورلار سۇلتان ئابدۇكېرىمخاننىڭ ئۆلۈمى ئىسھاق خوجىنىڭ "كارامىتى" دىن بولغان دەيدۇ(49). بۇ ئىسھاق خوجا تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن دېگەنلىكتۇر، لېكىن بۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، سۇلتان ئابدۇكېرىمخان ئالەمدىن ئۆتكەندە ئاللىقاچان "پەيغەمبەر يېشىغا يېرىپ قالغان" يەنى 63 ياشقا كىرگەنىدى. ئۇ ئەينى دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

ھۆكۈمرانلىرىغا نسبەتەن چوڭ ياش ھېسابلىناتتى. ئەينى دەۋردىكى تارىخچىلارمۇ سۇلتان ئابدۇكېرىمخانىنىڭ ئۆلۈمى ئىسھاق خوجىنىڭ "كارامىتى" بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىرەر خاتىرە قالدۇرغان ئەمەس. مۇسۇلمان ئاپتورلار بولۇپمۇ قاراتاغلىق ئاپتورلار بۇنداق ۋەقەلەر بولغان بولسا خاتىرلىمەي قالمايتتى، ئۇلار بۇنى راستتىنلا ئىسھاق خوجىنىڭ "ئۇلۇغلۇقى" ۋە ياراتقۇچىنىڭ "كارامىتى" دەپ قاراپ، بۇ ھەقتە جەزمەن تارىخىي ئەسەردە توختالغان بولاتتى. يەنە بىر جەھەتتىن مۇھەممەد سۇلتاننىڭ خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىشى موڭغۇللارنىڭ "چوڭ ئوغۇل خان بولۇش" ئەنئەنىسىگە ئۇيغۇن، ئورۇنلۇق بولۇپ، سۇيىقەست قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ سۇلتان ئابدۇكېرىمخان ھايات ۋاقتىدىلا "ۋەلىئەھد" لىك ئورۇنغا — قەشقەرنىڭ نائىبلىق كۈرسىغا ئولتۇرۇپ بولغانىدى. قائىدە بويىچىمۇ يەركەن خانلىقىدا خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىدىغانلار بۇ مەنسەپكە ئېرىشەلەيتتى. گەرچە مۇھەممەد سۇلتاننىڭ تەختكە چىقىشىنى قاراتاغلىق خوجىلار پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسى دەپ قاراشقا بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ تەختكە چىقىشى ئەمەلىيەتتە قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى زور غەلىبىسى بولدى. ئۇلار مۇھەممەدخانىنىڭ قوللىشى بىلەن باشقا مەزھەپلەرگە زەربە بەردى ۋە ئۇلارنى سىقىپ چىقىرىپ، ئۆز مەزھىپىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتتى. مۇسۇلمان تارىخچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە خاتىرلىنىشچە، سۇلتان ئابدۇكېرىمخاننى خوجا ئىسھاقنى يەركەن خانلىقىدىن قوغلىۋېتىشكە "دەۋەت" قىلغان ھوقۇقدار ۋەزىر خوجا ئۇبەيدۇللا يەركەن دىندارلىرىدىن مۇھەممەد ۋەلى سوپىنىڭ مۇرىتى بولۇپ، ئابدۇكېرىمخاندىن ئۈچ ئاي ئىلگىرى قازا قىلغان. ئەمما مۇھەممەدخان تەختكە چىققاندىن كېيىن قاراتاغلىق خوجىلار ئۆچ

ئېلىشنى ۋە ئۇنىڭغا زەربە بېرىشنى ئۇنتۇمىدى، خانلىققا زور تۆھپە قوشقان مەرھۇم ۋەزىرنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى مۇھەممەدخان تەرىپىدىن خوتەنگە سۈرگۈن قىلىندى، ئۇنىڭ ئۈچ - ئىمارەتلىرىنى ئۇشتۇر خەلىپە ئىگىلىۋېلىپ، كېيىنچە ئاتاخانىغا ئايلاندۇرۇۋەتتى⑤⓪. ئۇشتۇر خەلىپە، خوجا ئىسھاقنىڭ يەركەندىكى ئەمەلىي ۋەكىلى (گەرچە مۇھەممەدخان مەزكۇر خوجىنىڭ يەركەن خانلىقىدىكى ئۇلۇغ خەلىپىسى بولسىمۇ، ئۇشتۇر خەلىپە خوجا ئىسھاقنىڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولۇش سۈپىتىدە ئۇنىڭ بىلەن بىۋاستە ۋە تېخىمۇ زىچ مۇناسىۋەت ئورناتقان شۇنداقلا مۇھەممەدخاننى كۆزىتىپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان) بولۇش سۈپىتى بىلەن كەڭ مىقياستا مۇرىت توپلاپ، قۇدرەتلىك ئىجتىمائىي كۈچ بولۇپ شەكىللەندى. ئۇ دائىم ئاتقا مىنىپ ئۇزۇن ھاسىنى كۆتۈرۈپ بىر توپ ئەسەبىي مۇرىتلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ يۈرەتتى. بەزى چاغلاردا مۇرىتلىرىنىڭ سانى 4000—5000 دىنمۇ ئېشىپ كېتەتتى. ئۇ كېتىۋاتقىنىدا ھاسىسى بىلەن جاھىللارنى، يەنى قاراتاغلىقلار مەزھىپىگە كىرمىگەن مۇسۇلمانلارنى پات - پات ئەدەبلەپ تۇراتتى. قاراتاغلىق خوجىلارمۇ مۇھەممەدخان ھاكىمىيىتىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىدى ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتىپ، خانلىقنىڭ تېخىمۇ كۈچلۈك قوللىشىغا ئېرىشتى. مۇھەممەدخان تەختكە چىققان دەسلەپكى يىللىرى يەنى ھىجرىيە 1003-يىلى (1594—1595) ئۆزبېكلەردىن ئابدۇللاخان (1583—1598) تەخمىنەن بەش تۈمەن كىشىلىك قوشۇن توپلاپ ⑤① ئۆزبېك سۇلتان ۋە خوجام قۇل قوشىبېگىنى قوماندانلىققا تەيىنلەپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدۇردى. «ئەنسەتتالىبىن» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئابدۇللاخان بىلەن ئابدۇكېرىمخان ئىتتىپاقداشلاردىن بولۇپ، ئۇنىڭ قوشۇن

چىقىرىشى ئابدۇكېرىمخانىنىڭ خوتەننى سۈيۈرغال قىلغان ئوغلى شاھ ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتاننى قوغداش بولغان. چۈنكى ئۇنىڭ ھوقۇق ئىمتىيازى تەختكە چىققىنىغا ئۇزۇن بولمىغان مۇھەممەدخانىنىڭ دەخلى-تەرۇز قىلىشىغا ئۇچرىغان(52). مۇھەممەدخان پۈتۈن مەملىكەتتىكى قوشۇنلارنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ، شەخسەن ئۆزى قەشقەرگە كېلىپ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ياۋغا قارشى تۇردى. ئۆزبېك قوشۇنى قەشقەرگە يېقىن جايدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، لەشكەرلىرىنى يەركەنگە ھۇجۇم قىلىشقا يۆتكىدى ۋە بۇغرا قۇمدىكى يېقىن يولدىن مېڭىپ ئۇچىنچى كۈنى چۈشتىن كېيىن يېتىپ كەلدى، ئاندىن يەركەننى ساقلاۋاتقان سەردارغا "تەسلىم بولساڭلار ھاياتىڭلار ۋە مال - مۈلۈكىڭلارغا كاپالەتلىك قىلىمىز، بولمىسا شەھەرنىڭ كۈلىنى كۆككە سورۇپ، قەتلىئام يۇرگۈزىمىز" دەپ ئولتىماتۇم ئەۋەتتى. شەھەرنى ساقلاۋاتقان سەردار: "ئەتە جۈمە كۈنى ئىكەن، جۈمە نامىزىدىن يېنىپ قول باغلاپ شەھەرنى تاپشۇرايلى" دەپ جاۋاب بەردى. شۇ كۈنى تۈن يېرىمدا مۇھەممەدخان قوشۇننى باشلاپ چوڭ يول بىلەن يەركەنگە يېتىپ كەلدى. ئەتىسى بامدات نامىزىدىن كېيىن مۇھەممەدخان پۇقرالارنى ئۆزبېكلەر بىلەن ھايات - ماماتلىق جېڭى قىلىشقا چاقىردى ۋە قوۋۇقلارنى داغدام ئېچىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. بىر قەپەس قاتتىق ئېلىشىشتىن كېيىن ئۆزبېك قوشۇنى يەركەندىن چېكىنىدى ۋە "ماكانغا قايتىپ كەتتى"(53). ئۆزبېكلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا زەربە بېرىشتە قاراتاغلىق خوجىلار خەلقىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈش ۋە نەۋكەرلەرنىڭ جاسارىتىگە مەدەت بېرىش قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. شاھ مەھمۇد جۇراس «تارىخ» تا مۇنداق يازىدۇ: "ئەڭ ئاخىر مەرد-مەردانىلەر ۋە خوجا ئىسھاقنىڭ مەدىتى بىلەن ئۆزبېكلەر

مەغلۇبىيەتلىك تەقدىرگە مۇپتىلا بولدى"(54).

قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ غايەت زور قۇدرىتىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن مۇھەممەدخاننىڭ ئۇلارغا بولغان ھۆرمىتى تېخىمۇ ئاشتى. ئۇ سەمەرقەندتە تۇرۇۋاتقان خوجا ئىسھاققا يازغان خېتىدە ئۆزىنى "ئەڭ پەس قۇل" دەپ ئاتىدى ھەمدە "ئەرزىمەس بېشىنى سۇۋغا ئورنىدا خوجا ئىسھاققا ئاتا قىلىش"نى خالايدىغانلىقىنى بىلدۇردى(55). قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ يەركەن خانلىقىغا بولغان بېۋاستە كونترول‌لۇقىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن ئىسھاق خوجا 1596-يىلى ئەمدىلا يەتتە يېرىم ياشقا كىرگەن ئوغلى مۇھەممەد يەھيا (خوجا شادى نامى بىلەن مەشھۇر) نى يەركەنگە ئەۋەتتى(56). مۇھەممەدخان بۇنىڭغا بەكمۇ ئېتىۋار بىلەن قاراپ، شەخسەن ئۆزى قىزغىن ۋە سەلتەنەتلىك قارشى ئېلىش مۇراسىمىغا رىياسەتچىلىك قىلدى. بۇ ھەقتە شاھ مەھمۇد جۇراس مۇنداق يازىدۇ: "خوجا مۇھەممەد يەھيا ئىبىن خوجا ئىسھاق بىن مەخدۇم ئەزەم (ھەممىدىن قۇدرەتلىك بولغان ئاللا ئۇنىڭ روھىنى پاك قىلغاي!) ماۋارائۇننەھردىن بۇ يەرگە قەدەم تەشرىپ قىلدىلەر. مۇھەممەدخان قوش قەمبەرگە كۆتۈۋېلىشقا كەلدى ۋە ئەڭ ئالىي ئىززەت - ئېكرام بىلەن ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ قاراقۇم يېزىسىغا كەلدى. ئاندىن مۇھەممەدخان ئاتىسىنى چۈشۈپ مۇھەممەد يەھيا مىنگەن ئاتنىڭ چۈلۈۋرىنى ئۆز بوينىغا سالغىنىچە ئۇنى ئوردىغا باشلاپ كىردى ۋە ئۇنىڭ شەرىپىگە ئۇدا ئۈچ كۈن ھەشەمەتلىك زىياپەت ئۆتكۈزۈپ ئۇنىڭدىن مەقبۇل كۆرۈشنى تەلەپ قىلدى، شۇنداقلا مۇھەممەد يەھياغا مەخسۇس خانا تەييارلاپ شۇ يەردە جايلىشىشقا تەكلىپ بەردى"(57). شۇندىن ئېتىبارەن قاراتاغلىق خوجىلار يەركەن خانلىقىنىڭ ئوردىسىغا قەدەم باستى. مۇھەممەدخان، مۇھەممەد يەھيا خوجا (يەنى خوجا شادى) نى

مەنىۋى ئۇستاز تۇتۇپ، مەخسۇس ئۇنىڭغا ئاتاپ ئىمارەت سالدۇرۇپ بەرگەندىن باشقا يەنە فەيزىباد ۋە سانقاش يېزىلىرىنى سۈيۈرغال قىلىپ بەردى[58]، كېيىنچە يەنە ئۇزلۇكسىز ھالدا كەنت - يېزىلارنى سۈيۈرغال قىلىپ بېرىۋەردى ھەمدە قاشتېشى قېزىشتىن كىرگەن كىرىمنى ئۇنىڭ خىراجىتىگە تاپشۇردى. شۇنداق قىلىپ قاراتاغلىق خوجلار خانلىقىنىڭ قوللىشى بىلەن كۆپلەپ مۇرىت - تالىپ قوبۇل قىلىپلا قالماي يەنە ناھايىتى كۆپ بايلىققا ئېرىشكەچكە، ئىسلام دىنىدىكى باشقا مەزھەپلەر قارشىلىشىشقا پېتىنالمايدىغان دەرىجىدە كۈچەيدى، خوجا ئەرشىدىن جەمەتى بىلەن مۇھەممەد ۋەلى سوپى مەزھەپى تەدرىجىي پەسكويغا چۈشۈپ قالدى. 1610 - يىلى مۇھەممەدخان ئالەمدىن ئۆتكەندە خوجاشادى 21 ياشقا كىرگەن بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ كۈچ - قۇۋىتى ۋە غەيرەت - جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان قىران يىگىتلىك ۋاقتى ئىدى. ئۇ نۇرغۇن ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچىنى تىزگىنلەپ ئۆز قولىدا تۇتتى، نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە سىياسىغا قول تىقىپ ئۆز تەسىرىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتتى ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى قاتلاملىرىغچە سىڭىپ كىردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يەركەن خانلىقىدىكى يۇقىرىسى لەشكىرىي - سىياسىي ساھەدىكى مۇھىم ئىشلاردىن تۆۋەندە ئاددىي پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىغچە بولغان ھەممە ئىشلار خوجلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراشقا باشلىدى.

4 § يەركەن خانلىقىنىڭ زاۋاللىقىغا يۈزلىنىشى ۋە خوجىلار تەسىرىنىڭ كۈچىيىشى

1. خانلىق ھوقۇقىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە خانلىقتىكى ماجىرالار

ھىجرىيە 1018 - يىلى (1609—1610) مۇھەممەدخان ئالەمدىن ئۆتتى، ئوردىدا پائال ھەربىكەتلىنىۋاتقان خوجا شادى، ۋەزىر خوجا لېتىپ، قوشبېگى (ئەڭ ئالىي لەشكىرىي قوماندان) مىرزاغىياس، ئىشىكئاغا (ئوردا ياساۋۇللىرىنىڭ باشلىقى) مىرزا ئابدۇللا قاتارلىقلار دەرھال خانىنىڭ چوڭ ئوغلى، قەشقەر نائىبى شۇجائىددىن ئەھمەد سۇلتانغا مۇسىبەت خەۋىرىنى يەتكۈزدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەركەنگە كېلىپ خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. ئەينى چاغدا يەركەن ھاكىمى مىرزا شاھ قازا قىلغاچقا، ئەھمەدخان دەرھال ئۇنىڭ ئوغلى ئەلى ئەسقەر شاھ (شاھى فاربىھ نامى بىلەن مەشھۇر) نى بۇ مۇھىم ۋەزىپىگە تەيىنلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە مىرزا ھەيدەر جۇراس بىلەن مىرزا ھاجى بارلاسنى لەشكەر بېشىلىققا تەيىنلەپ، ئۇلارنى قوشۇن تارتىپ خوتەنگە بېرىپ شاھ ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتاننى ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى ھەمدە ئۇنى ماۋارائۇننەھر رايونىغا پالىدى. قارىغاندا، موغۇللارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسى بويىچە ئەھمەد سۇلتانىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلغىنى قانۇنلۇق بولمىغان بولسا كېرەك. چۈنكى، چوڭلارنىڭ ئىچىدىكى 12 - تاغىسى، تۇرپان نائىبى ئابدۇرەھىم سۇلتان تېخى ھايات، قۇرداشلىرىدىن ئابدۇكېرىمخانىنىڭ ئوغلى، خوتەن نائىبى شاھ ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتان چوڭ بولغاچقا ئۇلارنىڭ ھەر

ئىككىسىلا ئەھمەد سۇلتاندىن ئاۋۋال تەختكە ئولتۇرۇشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. لېكىن، ئەھمەد سۇلتان شادى خوجا ۋە ئۇنىڭ ۋەزىر، ئەمىرلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن تەختكە چىقىپ ئوردا ئىچى بىلەن پۈتكۈل خانلىقنىڭ ۋەزىيىتىنى ۋاقتىنچە مۇقىملاشتۇرۇپ تۇردى.

ئەھمەدخانغا خانلىق تەختنىڭ نېسىپ بولۇشى قانۇنلۇق بولمىغانلىقتىن، تەختنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئاتىسى ئورناتقان قانۇن - تۈزۈملەرنى ساقلاپ قېلىشقا مەجبۇر بولدى، خوجىلار بىلەن ھوقۇقدار ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتلىرىگە كاپالەتلىك قىلىپلا قالماي، يەنە ئۇلارنىڭ ھوقۇقىنى ئۆستۈرۈپ تۇردى: خوجا لېتىپ ۋەزىرلىككە تەينىلەندى، مىرزا غىياس ساغرىچى قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ جىيەن ئوغلى ئەبۇ گۈر قوشبېگى ۋە ئۇچبېگلىككە تەينىلەندى، مىرزا ئابدۇللا قازا قىلغاندىن كېيىن ئورنىغا كۆيئوغلى ئەبۇ ماۋانشاھ ئىشكئاغىلىققا تەينىلەندى، ئۇ مەرھۇم يەركەن ھاكىمى مىرزا شاھنىڭ ئوغلى بولۇپ، يەركەن ھاكىمى شاھ ئىبىن فاربىھنىڭ ئىنىسى ئىدى. شۇنداق قىلىپ، مىرزا شاھ جەمەتى ئوردا بىلەن خان ساربىينى بىۋاسىتە كونترول قىلىۋالدى. خوجا شادىنىڭ تەسىر كۈچى تېزلىك بىلەن كېڭىيىپ مۇرتلىرى ئون مىڭدىن ئېشىپ كەتتى، بۇ ئەسەبىيلەشكەن ھەم قارامىلىقتا چېكىگە يەتكەن زور كۈچ ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە خان ئارقا - ئارقىدىن تارتۇق قىلغان زېمىن، ئۆي - جاي ۋە پۇل-ماللار بىلەن "باي ۋە قۇدرەتلىك فېئودالىلارغا ئايلانغانىدى"[59]. خوجىلار جەمەتى ۋە مۇھىم ئەمەلدارلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ كۈچىيىپ بېرىشىنىڭ ئەكسىچە خانلىق ھوقۇقى كۈنسېرى ئاجىزلاشتى.

قىرغىزلار مۇھەممەدخانىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن 5000 كىشىلىك قوشۇن توپلاپ تىللابەگ ۋە بايبوتا قارانىڭ

باشچىلىقىدا ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ئاقسۇ نائىبى زىياۋۇدۇن ئەھمەد سۇلتان (تۆمۇر سۇلتان دېگەن نام بىلەن مەشھۇر) ئاتالىق (پىر ئۇستاز مەنسىدە) مىرزا قاسىم بايرىنىڭ قوللىشى بىلەن قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا قايتۇرما زەربە بەردى ھەمدە ئۇچ ھاكىمى مىرزا قاسىم جۇراسقا قوشۇن باشلاپ توسۇپ زەربە بېرىش توغرىسىدا نامە ئەۋەتتى. قىرغىز قوشۇنى يەركەن خانلىقىنىڭ ئالدى ۋە كەينى تەرەپلەردىن بەرگەن زەربىسىدە مەغلۇپ بولدى، 2000غا يېقىن ئادىمى ئۆلدى، قالغانلىرى تەسلىم بولدى. تۆمۇر سۇلتان قىرغىزلارغا كەڭچىلىك قىلىپ، ئۇلارنىڭ قايتىپ كېتىشىگە ئىجازەت بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن تۆمۇر سۇلتان يەركەنگە ئاتلاندى ۋە ئەھمەدخانىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇش سۈپىتى بىلەن قەشقەرنىڭ نائىبلىقىغا تەينىلەندى، قەشقەر ھاكىمى مىرزا ھەيدەر جۇراس ئۇنىڭ ئورنىغا ئاتالىققا تەينىلەندى(60).

شۇ يىلى (ھىجرىيە 1018 - يىلى، مىلادى 1609—1610 - يىللىرى) خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىمۇ توپلاڭ كۆتۈرۈلدى. چالىشتىكى مۇھەممەد قاسىم سۇلتان(61) ئەھمەدخانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا نارازى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە تۇرپان نائىبى ئابدۇرەھىم سۇلتان بىلەنمۇ چىقىشالمايتتى، شۇڭا ئۇ جەڭگە تەييارلىنىپ، ئويراتلاردىن ياردەم سورىدى. ئويراتلار ئۇنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ياردەمگە كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما چالىش بىلەن تۇرپان ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ باشلانغاندىن كېيىن لەشكەرلىرىنى جەڭگە قاتناشتۇرماي تاماشا كۆردى، چالىش قوشۇنى يېڭىلگەن چاغدا ئۇلار تۇرپان قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ چالىش قوشۇنىغا قاتتىق زەربە بەردى. مۇھەممەد قاسىم سۇلتان ئېغىرمەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ چالىشقا چېكىندى، ئويراتلار بىر مەيدان ئېغىر بۇلاڭ - تالاڭدىن كېيىن قايتىپ كەتتى. ئابدۇرەھىم سۇلتان قوشۇنى

چالىشىنى مۇھاسىرىگە ئالغاچقا مۇھەممەد قاسىم سۇلتان مۇشكۇل ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ، ئابدۇرەھىم سۇلتاندىن بىر چېكىنىش يولى بېرىشنى ئۆتۈندى، ئىجازەت بېرىلگەندىن كېيىن مۇھەممەد قاسىم سۇلتان كۇچاغا قاچتى. ئابدۇرەھىم سۇلتان قوشۇنىنى باشلاپ ئارقىدىن تاپ بېسىپ قوغلىدى ۋە مۇھەممەد قاسىم سۇلتانغا كىشى ئەۋەتىپ "بۇ يەرگە ئىسيان كۆتۈرگىلى ئەمەس، ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ ۋە بىرلىشىپ يەركەندىن (بىزنىڭ) ئاتا مىراس زېمىنىمىزنى تەلەپ قىلىپ كەلدۇق" دېدى[62]. مۇھەممەد قاسىم سۇلتان ئابدۇرەھىم سۇلتاننىڭمۇ ئەھمەدخانغا قارشى تۇرۇش جەھەتتە ئۆزى بىلەن بىرەك ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن ئەمىرلەرگە مەسلىھەت سالدى. ئەمىرلەرنىڭ بەزىلىرى تەسلىم بولۇشقا قارشى چىققان بولسىمۇ، كۆپىنچىسى بۇنىڭغا قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار شەھەر قوۋۇقىنى ئېچىپ ئەل بولدى. تۇرپان قوشۇنى كۇچا شەھىرىگە كىرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي مۇھەممەد قاسىم سۇلتان چاھار باغدا ئابدۇرەھىم سۇلتاننىڭ مەھرىمى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، ئابدۇرەھىم سۇلتان ئۇنىڭ ئەمىرلىرىنى چەمبەرچاس باغلاپ كۇچادىن ئېلىپ كەتتى، چۈنكى بۇ ۋاقىتتا تۆمۇر سۇلتاننىڭ جازا يۇرۇش قىلغان قوشۇنى يېقىنلاپ قالغانىدى.

قەشقەر نائىبى تۆمۇر سۇلتان ئاتىسى ئەھمەدخاندىن ئىجازەت ئېلىپ ئاسىي ئابدۇرەھىم سۇلتانغا جازا يۇرۇشى قىلدى. ئۇنىڭ ئاتالىقى مىرزا ھەيدەر جۇراس مەسلىھەتچى بولدى. بۇ قوشۇنغا ئۈچ ھاكىمى قاسىم جۇراس ۋە ئاقسۇ ھاكىمى مىرزا قاسىم بايىرىن قوشۇنلىرىنى باشلاپ بىرلەشتى، ئۇلار كۇچاغا بارغاندىن كېيىن يەرلىك قوشۇنمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ زور قوشۇن بولۇپ تەشكىللەندى. ئەمما كىم تۇرشاۋۇل قوشۇن بولىدۇ، دېگەن مەسىلىدە ھەر قايسى قوشۇنلارنىڭ ئەمىرلىرى ئوتتۇرىسىدا

ئىختىلاپ تۇغۇلدى. ئاخىر تۆمۈر سۇلتان، ئارلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى قوشۇننى باشلاپ ئالدىدا ماڭسۇن، دەپ بەلگىلىگەن بولسىمۇ زىددىيەت يەنىلا ھەل بولمىدى. زور قوشۇن كورلىغا يېتىپ كېلىپ، تۇرشاۋۇل قوشۇن كىلى تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈۋاتقاندا دۈشمەننىڭ تۈيۈقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. ئارقىدىن كېلىۋاتقان قوشۇنلار ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىگەنلىكتىن ئارلات قەبىلىسىنىڭ ئۇچ ئەمىرىدىن ئىككىسى ئۆلۈپ، بىرى يارىلاندى. تۆمۈر سۇلتاننىڭ چوڭ قوشۇنى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن دۈشمەن قوشۇننىڭ توساقلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ چالىش رايونىغا كىردى، ئابدۇرەھىم سۇلتان چالىشتىن تۇرپانغا كەتتى. تۆمۈر سۇلتان چالىش شەھىرىنىڭ ئەتراپلىرىنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ شەھەرنى ئالالمايى قوشۇننى چېكىندۈرۈپ پايتەختكە قايتتى.

ئىككىنچى يىلى (ھىجرىيە 1019-يىلى، مىلادى 1610—1611-يىللىرى) تۆمۈر سۇلتان يەنە قوشۇن باشلاپ ھەربىي يۈرۈشكە ئاتلاندى. بۇ قېتىمقى تۇرشاۋۇل قوشۇن بايرىن قەبىلىسى بىلەن ئارلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرلىرىدىن تەشكىللەندى. ئۇلار كورلىدىن چىقىپ، قالغا تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈۋاتقاندا دۈشمەننىڭ بۆكتۈرمىسىگە ئۇچرىدى، قايتا - قايتا ئېلىشىشتىن كېيىن دۈشمەن قوشۇننى چېكىندۈرۈپ، چالىشنى ئىشغال قىلدى. بۇ چاغدا ئابدۇرەھىم سۇلتان چالىشتىن تۇرپانغا كەتكەندى. تۆمۈر سۇلتان لەشكەرلىرىنى ئىككى يولغا بۆلدى، بىر يول قوشۇننى ئابدۇرەھىم سۇلتانغا قوغلاپ زەربە بېرىشكە، يەنە بىر يول قوشۇننى چالىش شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، چالىشنى مۇھەممەد ۋەلى بەگ ساقلاۋاتاتتى، مۇھەممەد ۋەلى بەگ ھەيدەر جۇراسىنىڭ ئىنىسى ئىدى، ھەيدەر جۇراس ئۇنى ئەل بولۇشقا دەۋەت قىلغان بولسىمۇ ئۇ تەكلىپنى قاتتىق سۆز بىلەن رەت قىلدى.

تۆمۈر سۇلتاننىڭ قوشۇنى شەھەرنى ئىشغال قىلالمايى چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ ئاسىي ئابدۇرەھىم سۇلتانغا قىلغان ئىككى قېتىملىق جازا يۈرۈشى مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى(63). شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئابدۇرەھىم سۇلتان يېڭىۋاشتىن مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ كونترولىلۇقىدىن ئايرىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ خان دەپ ئاتالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن.

تۆمۈر سۇلتان ئىككى قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشتە گەرچە ئابدۇرەھىم سۇلتاننىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇشتەك ئاخىرقى مەقسىتىگە يېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىسيانچىلارنىڭ ھۇجۇمىنى توختاتتى ۋە كۆچانى قايتۇرۇۋالدى، بۇ يەركەن خانلىقنىڭ مۇستەھكەملىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى. بۇ ئىككى قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشتە تۆمۈر سۇلتاننىڭ ئاتالمىقى، قەشقەرنىڭ ھاكىمى مىرزا ھەيدەر جۇراس ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتتى، شۇڭا ئۇ "يۇرۇش-تۇرۇش، سۆز-ھەرىكەتلىرىدە تەكەببۇرلىشىپ" قەشقەردىكى ئەمىرلەرگە بېسىم ئىشلىتىپلا قالماي تۆمۈر سۇلتانغىمۇ بەۋرىمەتلىك قىلىشقا باشلىدى، ھەتتا ئۇنى چەكلەپ قويدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە يەركەندىكى خان جەمەتىنىڭ ھوقۇقىغىمۇ تەسىر يەتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىرلىشىپ جۇراس ئەمىرلىرى جەمەتىگە تاقابىل تۇردى. ئۇلار جۇراس ئەمىرلىرىنى تۆمۈر سۇلتان بىلەن مەسلىھەتلىشىدىغان بىر ئىش بار، دەپ بىر - بىرلەپ ئوردىغا چاقىرتىش، مۆكۈنۈپ تۇرغان كاللا كېسەرلەر ئۇلارنى بىر - بىرلەپ جايلىۋېتىش توغرىسىدا پىلان تۈزدى، شۇنداق قىلىپ ھەيدەر، ئايۇپ، ئابدۇۋەلى قاتارلىقلار ئوردىدا ئۆلتۈرۈلدى؛ سۇلتان ئەلى ئىسىملىك ئىنىسى قىرغىزلار رايونىغا قېچىپ بارغاندا ئۇمۇ ئۆلتۈرۈلدى؛ پەقەت ئىككى ئىنىسى لېتىپ بىلەن مۇھەممەد رەھىملا يەركەنگە قېچىپ كېلىپ

ئەھمەدخاننىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن ھەيدەر جۇراسسىنىڭ سىياسىي رەقىبى مىرزا ئەلى مەردان قەشقەرنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەندى؛ تۆمۈر سۇلتان كەيپ - ساپا ۋە زوراۋانلىق بىلەن بولۇپ كەتتى. ھەيدەر جۇراس ئۆلۈپ بىر يىلدىن كېيىن يەنى ھىجرىيە 1023 - يىلى (1614—1615)[64] تۆمۈر سۇلتان كەيپچىلىكتە ئاتلىق سەيلە قىلىش جەريانىدا بىر كېنىزەكنى قوغلاپ كېتىۋېتىپ شام گۆرگە چۈشۈپ كېتىپ ئۆلدى[65].

تۆمۈر سۇلتاننىڭ ئۇشتۇمتۇت ئۆلۈمىدىن ئەھمەدخان ۋەزىيەتنىڭ يامانلىقىنى ھېس قىلدى، ئۇ دەرھال شاھ ئىبىن فاربىھنى قەشقەرگە ھال سوراشقا ئەۋەتتى، ئەمما بەزى ئەمىرلەر (جۈملىدىن لېتىپ جۇراس بىلەن مۇھەممەد رەھىم جۇراس) ئەھمەدخان تۆمۈر سۇلتاننىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش بولۇۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ شەرەفىدىن سۇلتاننى ھىمايە قىلىپ قەشقەرگە باردى. ئۇلار شاھ ئىبىن فاربىھتىن چاققان كېلىپ، تۇن نىسبىدە شەھەرگە كىردى ۋە شەرەفىدىن سۇلتاننى خان، دەپ ئېلان قىلدى، ئەلى مەردان بىلەن بەزى ئەمىرلەرنى زىندانغا تاشلىدى. شەرەفىدىن سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ نەۋرىسى، يۇنۇس سۇلتاننىڭ ئوغلى، ئەھمەدخاننىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى ئىدى. ئەھمەدخان شەرەفىدىن سۇلتاننىڭ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ دەرھال مىرزا ماناق جۇراسنى قوشۇن باشلاپ ئۇنى قوغلاشقا ئەۋەتتى. مىرزا ماناق جۇراس قەشقەرگە كېلىپ، قوشۇننى ئىبىن فاربىھنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، قەشقەر شەھىرىنى قورشىۋالدى ۋە شەھەرگە شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە دىندارلار يەركەن خانلىقى تەرەپتە تۇردى، مەۋلانە قارى ئاقسۇ زىنداندىكى ئەلى مەردانىنى ۋە باشقا ئەمىرلەرنى قويۇۋەتتى، ئۇلار شەھەر سىرتىغا چىقىپ، يەركەن

قوشۇنىغا قوشۇلدى. ئاسىيلار قوشۇنى پارچىلىنىپ، نەۋكەرلەر ئارقا - ئارقىدىن قاچقان بولسىمۇ ھەممىسى يەركەن قوشۇنىدىكىلەر تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىدى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى شۇ جايدىلا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ قالغانلىرى يالاپ ئېلىپ كېتىلدى. ئەھمەدخان بەزى ئاسىي ئەمىرلەرنى ئۆلتۈرۈپ، شەرەپىدىن سۇلتان ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى مەھدى سۇلتان ھەمدە نۇرغۇن ئەمىرلەرنى خانلىق زېمىنىنىڭ سىرتىغا سۈرگۈن قىلدى.

ئەھمەدخان شەرەپىدىن سۇلتان توپىلىڭىنى ئوڭۇشلۇق تىنچىتقاندىن كېيىن ئەمىرلەر ئابدۇرەھىم سۇلتانىنىڭ توپىلىڭىنى تېزرەك باستۇرۇش كېرەكلىكى، بولمىسا ۋاقىتنىڭ ئۇزىرىشى بىلەن توپىلاڭنى تىنچىتىشنىڭ قىيىنغا چۈشىدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ يىلى يىل بېشىدا مىرزا گورنىڭ ھەربىي يۈرۈشى چالىشتا يەنە مەغلۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن جەزمەن شۇنداق قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. ئەھمەدخان بۇ تەكلىپنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، لەشكەرلەرنى يىغىشقا بۇيرۇق بەردى. مىرزا نەزەر مۇھەممەد جۇراس 1000 كىشىلىك يەركەن قوشۇنىنى، مىرزا مۇھەممەد يۈسۈپ خوتەن قوشۇنىنى، مىرزا قاسىم بايىرىن ئاقسۇ قوشۇنىنى، مىرزا قاسىم جۇراس ئۈچ قوشۇنىنى باشلاپ بىرلىكتە ئابدۇرەھىم سۇلتانغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ئۇلار كورلىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئابدۇرەھىم سۇلتان قوشۇنى بىلەن ئۈچرىشىپ كەسكىن ئېلىشتى. ئابدۇرەھىم سۇلتانىنىڭ خىزمەتىدە بولۇۋاتقان قازاق خانى ئىسكەندەر سۇلتان ياۋغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتكەندە ئۇلتۇرۇلدى، ئەمما تۇرپان قوشۇنى قايتۇرما ھوجۇمغا ئۆتۈپ دۈشمەن قوشۇنىنى تارمار قىلدى، ئەھمەدخانىنىڭ ئەمىرلىرى قوشۇنىنى چېكىنىدۈردى. خان ئىسكەندەر سۇلتاننى ئاقسۇ ناھىيىلىقىغا، مىرزا بايىرىنى يەنىلا ھاكىملىققا تەينىلىدى(66).

شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ «تارىخ» دا خاتىرىلىنىشىچە، قەشقەر ئاھالىسى "كەمبەغەللەردىن بايلارغىچە، پۇقرالاردىن ئاقسۆڭەكلەرگىچە، ھەممىسى ئەھمەدخانىنىڭ كىچىك ئوغلى ئابدۇلھىتىپ سۇلتاننى قەشقەرگە نائىب قىلىپ ئەۋەتىشنى ئىلتىجا قىلغاندا خان ئۇلارنىڭ ئىلتىجاسىغا 'ھۆرمەت' قىلىپ، ئەمدىلا 11 ياشقا كىرگەن ئابدۇلھىتىپ سۇلتاننى قەشقەرگە ئەۋەتتى ھەمدە ئەبۇگور ساغرىچىنى ئاتالىققا تەينىلىدى، ئەمىرلەرمۇ پەرزەنتلىرىنى بۇ سۇلتاننىڭ خىزمىتىدە بولۇشقا ئەۋەتتى"(67). ناھايىتى ئېنىقكى، ئەھمەدخان "خەلق رايى" بىلەن ئەمىرلەرنىڭ "ھىمايىسى" دىن پايدىلىنىپ، ئۆز ۋارىسىنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملىمەكچى بولغانىدى. لېكىن، شۇنداقتىمۇ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ باشقا نەۋرىلىرى كونا قائىدە - يوسۇن بويىچە خانلىق تەختىگە ۋارىس بولۇشنى ياكى تەختنى تارتىۋېلىشنى ئويلايتتى، ئاقسۇ نائىبى ئىسكەندەر سۇلتان ئەنە شۇ مەزگىللەردە ئۇزاققا قالماي يەنە ئىسيان كۆتۈردى.

ئىسكەندەر سۇلتان قۇرەيش سۇلتاننىڭ نەۋرىسى، خۇدابەندىنىڭ ئوغلى، يەنە ئەھمەدخانىنىڭ كۈيئوغلى ئىدى، شۇڭا ئۇ مۇھىم شەھەرنىڭ نائىبلىقىغا تەينىلەنگەنىدى. «بەھرۇل ئەسرار فى مەناقىبۇل ئەخيار» («ئىسلزادىلەرنىڭ باتۇرلۇق روھىنىڭ سىرلىرى») دا خاتىرىلىنىشىچە، ئىسكەندەر سۇلتان ئاقسۇدىكى سۈيۇرغاللىققا ئېرىشىپ بىر يىلدىن كېيىن ئابدۇرەھىم سۇلتان بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى ھەمدە ئاقسۇ ھاكىمى مىرزا قاسىم بايرىن ۋە مەركىزىي ھاكىمىيەتكە سادىق بەزى ئەمىرلەرنى ئۆلتۈردى(68). ئەھمەدخان شەخسەن ئۆزى قوشۇن باشلاپ ھەربىي يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ، لەشكەرلىرىنى يىغىپ ھەربىي مەشىق قىلدۇرغاندىن كېيىن ئاقسۇغا قاراپ ئاتلاندى. ئۇ ئىلگىرى-

كېيىن بولۇپ ئاقسۇ بىلەن ئۇچنى مۇھاسىرىگە ئالدى ۋە شەھەر ئاھالىلىرىنى ئاچ قويۇپ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى، ئاندىن ئارىسىغا بۆزۈش ھىيلىسى ئىشلىتىپ شەھەر ئاھالىسى بىلەن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك سالدى. ئۇ ئەسىرگە چۈشكەن بىر كىشىگە: "بۇ ئەل مېنىڭ ئاتا مىراس سۈيۈرغاللىق زېمىنىم، ئۇلار (ئاھالىلەرنى دېمەكچى- نەقىل ئالغۇچىدىن) نېمىڭ بۇ يولىغا (ئىسيان يولى دېمەكچى-نەقل ئالغۇچىدىن) مېڭىشى ئەمىرلەرنىڭ زوراۋانلىقىدىن بولغان" دېدى. ئاھالىلەر خاندىن يەركەنگە قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىشتى، ئاندىن خانغا بەيئەت قىلدى. ئەھمەدخان بۇ ئىككى شەھەرنىڭ ئاھالىلىرىگە مۇھلەت بەلگىلەپ بېرىپ، يەركەنگە قايتىپ كەتتى ھەمدە شاھىمقۇلنى بىر تۈركۈم ئادەم بىلەن ئاقسۇغا تەسلىمنى قوبۇل قىلىشقا ماڭدۇردى. شەھەر ئاھالىسى خان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەچكە ئىسكەندەر سۇلتان قورغاننى 40 كۈن ساقلىغان بولسىمۇ ئۇزۇق-تۈلۈكى پۈتۈنلەي تۈگەپ كېتىپ قورغاندىن چىقىپ تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. شاھىمقۇل ئۇنى يەركەنگە يالاپ كېتىۋېتىپ يېرىم يولدا ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئەھمەدخان شاھىمقۇلغا ئىلتىپات قىلىپ ئۇنى خەير- ساخاۋەتخانىنىڭ نازارەتچىلىكىگە تەينىلىدى. تۆمۈر سۇلتاننىڭ ئوغلى ئەھمەدنى ئاقسۇنىڭ نائىبلىقىغا، مىرزا ماناقبەگ جۇراسىنى ئاقسۇنىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلىدى[69]. شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلىنىشىچە، ئاقسۇغا جازا يۈرۈشى قىلغاندىن كېيىن ئەبۇسەئىد سۇلتاننىڭ ئوغلى ئابدۇكېرىم سۇلتان، جەمەتىنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشى نەتىجىسىدە ئەھمەدخان بىلەن چىقىشالمىغان، شۇنىڭ بىلەن خان ئابدۇكېرىم سۇلتاننى بەلخكە سۈرگۈن قىلغان[70]. بۇ چاغدا يەركەن خانلىقىدا سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن شەرقىي

قىسمدا مۇستەقىل بولۇۋالغان ئابدۇرەھىم سۇلتاندىن باشقا پەقەت ئەھمەدخانىنىڭ جەددى - جەمەتىلا خېلى رونىق تاپتى، باشقا جەمەتتىكىلەر يا ئۆلتۈرۈلدى، يا سۈرگۈن قىلىندى، ئۇلاردىن ھېچقانچە كىشى قالمىدى. نەتىجىدە پۈتكۈل خان جەمەتىنىڭ تەسىر كۈچى ئاجىزلاپ ئەمىرلەرنىڭ تەسىر كۈچى نىسپىي ھالدا كۈچەيدى. ئەھمەدخان مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئورنى ۋە كېلىپ چىقىشى تۆۋەنرەك، ئۆزىگە سادىق ئەمەلدارلارنى يۇقىرى مەنسەپكە قويۇپ، ئۇلارنى ئاشۇ زومىگەر، تەسىرلىك ئەمىرلەرنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. بۇ شاھ جەمەتىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىغاچقا، ئۇلار خانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش سۈيىقەستىنى پىلانلىدى⑦.

دۆلەت پارچىلاندى، خانلىق ھوقۇق ئاجىزلاشتى. بىراق ئەھمەدخان بۇرۇنقىدەكلا سەيلە -تاماشا بىلەن كۈن ئۆتكۈزدى، قارچىغا بىلەن شىكار قىلىشقا ھېرىسمەن بولۇپ كەتتى. ھىجرىيە 1028 - يىلى (مىلادى 1618—1619-يىللىرى) يەنى ئەھمەدخان تەختكە چىقىپ 11 - يىلى ئەھمەدخان يەنە شىكارغا چىقماقچى بولدى. شۇ چاغدا شاھ جەمەتىدىن ئەبۇ ماڭانى بىلەن مۇھەممەد قاسىم— ئاكا - ئۇكىلار توپىلاڭ كۆتۈرگەندەك دېگەن گەپ تارالدى، ئۇلارنىڭ چوڭى خانىنىڭ ئىشكىئاغىسى، كىچىكى سېرىققۇل ھاكىمى ئىدى، ئۇلار تەخمىنەن 500 كىشىلىك ئاسىي قوشۇن تەشكىللىدى. شاھ جەمەتىدىكىلەرنىڭ چوڭى ئىبىن فارىھ بۇ ئەھۋالنى خانغا مەلۇم قىلىپ، خاننى ئاسىيلارنى يوقىتىشقا دەۋەت قىلدى. خان "بۇنداق قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق" دەپ قاراپ: "بىز شاھ ئەبۇ ماڭانى بىلەن مۇھەممەد قاسىمنى بېقىپ چوڭ قىلىپ، ئۇلارغا شاپائەت قىلدۇق. مۇبادا ئۇلار نىيىتىنى بۇزۇپ بىزگە قارشى چىقسا بۇنى ھەممىدىن ئۇلۇغ ئاللا كۆرۈپ تۇرىدۇ ۋە بىزگە شاھىد بولىدۇ" دېدى. ئۇ يەنىلا شىكارغا چىقتى، نۇرغۇن جايلارنى سەيلە

قىلدى، بارغانلا يېرىدە بىرنەچچە ۋە ھەمراھلىرى بىلەن بارچۇق (ھازىرقى مارالبېشى) قا بارغاندا شاھ ئەبۇ ماۋانى بىلەن شاھ مۇھەممەد قاسىم ئىككى يۇز چەۋەندىز بىلەن ئۇلارغا كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ بارگاھىنى قورشۇۋالدى، شۇنىڭ بىلەن خان ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى مۇزخانىغا يوشۇرۇنۇۋالدى. ئەمما ئاسىيلار شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىۋەرگەچكە "خان ئۆڭ ئېچىدىكى ھەممەيلەننىڭ ئۆلۈپ كېتىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، كۆڭلىدە 'بۇ بەدنىيەتلەرگە كېرىكى مەن' بىر ئادەمنىڭ ئامانلىقىنى دەپ مىڭ ئادەمنى قازا قىلىشقا بولمايدۇ، مەن بۇ يەردە توڭلاپ نېمە قىلىمەن؟' دەپ ئويلىدى - دە 'سىلەر ئىزدەۋاتقان خان مانا بۇ يەردە' دەپتوۋلىغىنىچە يوشۇرۇنغان جايىدىن چىقتى. ئەبۇ ماۋانى شاھ ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ: 'پادىشاھىم، قورقمىسىلا، ھېچ ئىش بولمايدۇ' دېدى. نەدىم ئىسىملىك بىر مۇناپىق بۇنى ئوبدان پۇرسەت دەپ قاراپ خانغا خەنجەر سالدى، خان زۇۋان سۆرەلمەي توۋا - ئىستىغپار ئوقۇدى. ئەبۇ ماۋانىنىڭ ئاشپىزى يۈسۈپ خانىنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى تاماملىدى. ئىپلاس شاھ ئەبۇ ماۋانى بىلەن رەزىل شاھ مۇھەممەد قاسىم خانىنىڭ ئالدىدىكى ۋەھىمىلىك كەيپىياتتىن قۇتۇلۇپ شەھەرگە قايتىپ كەتتى. خانىنىڭ جەسىتى قان ئىچىدە قالدى"(72). شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ بۇ بايانى ئەھمەد خانىنىڭ ئۆلۈش جەريانىنى جانلىق تەسۋىرلەپ بېرىدۇ شۇنداقلا يەنە ئەينى دەۋردىكى بىر تەقۋادار مۇسۇلمانىنىڭ ئەخلاق قارىشى ۋە قىممەت قارىشىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

2. خوجىلار تەسىرىنىڭ تېخىمۇ زورىيىشى

يۇقىرى تەبىقىدىكى دىنىي زاتلار بۇ قېتىمقى سىياسىي ئۆزگىرىشنى قوللىمىدى. ئۇلار ئەھمەدخان ئۈچۈن كاتتا دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزدى ۋە مۇھەممەد يەھيا خوجا بىلەن خەلىپە ئۇشتۇرنى تەكلىپ قىلىپ ئەپكەلدى. ئۇلار خاننى ئۆلتۈرگەن قاتىللىنى تېپىشنى تەلەپ قىلغاندا ئەبۇ ماڭانى شاھ قىلچە تەپتارتماستىن: "خاننى مەن قەتل قىلدىم" دېدى. دىنىي زاتلار ئۇنىڭغا يول قويۇپ، ئۇنىڭدىن خاننى زادى كىمنىڭ ئۆلتۈرگەنلىكىنى سۈرۈشتۈردى. ئەبۇ ماڭانى شاھ غەزەپلىنىپ: "خاننى مەن ئۆلتۈردۈم، سىلەر نېمىگە ئاۋارە بولۇسىلەر؟" دېدى(73). ئۇنىڭ ئىنىسى شاھ ئىبىن فاربىھ بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ ئېغىرلىقىنى بىلىسىمۇ ئاسىيلارنىڭ كۈچىدىن قورقۇپ، دەسلەپتە سۈكۈت قىلدى، ئۇمۇ كېيىن ئاسىيلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. شاھ ئەبۇ ماڭانى، مۇھەممەد قاسىم شاھ بىلەن ئەھمەدخاننىڭ ئەمىرلىرىنى چاقىرتىپ كەلدى، ئەمىرلەر ئۆزلىرى خالاپ بەيئەت قىلدى، بىر قىسىم ئەمىرلەر بېسىم ئاستىدا مەجبۇرىي بەيئەت قىلدى. ئۇلار قۇرەيش سۇلتاننى خان، دەپ جاكارلىدى. قۇرەيش سۇلتان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ 10 - ئوغلى يۇنۇس سۇلتاننىڭ ئوغلى ئىدى؛ ئۇ ئەھمەدخان بىلەن بىر نەۋرە بولۇپ، ئەمدىلا 14 ياشقا كىرگەن قەشقەر نائىبى ئابدۇلېتىپ سۇلتاننىڭ ئاتىسى بىلەن قۇرداش ئىدى، موغۇللارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسى بويىچە ئۇنىڭ خان بولۇشى تېخىمۇ ئورۇنلۇق ئىدى. قۇرەيش سۇلتان خاننىڭ نامىدا قەشقەرگە "قەدىمكى ئۆرپ - ئادەتلەرنى بويىچە مەن خانلىققا تەيىنلەندىم، خۇتبىنى مېنىڭ

نامىغا ئوقۇغلار، پۈتۈنمۇ مېنىڭ نامىمدا قويۇڭلار، سىلەر شۇ ئارقىلىق ماڭا بەيئەت قىلغانلىقىڭلارنى ئىپادىلەڭلار. قائىدە - يوسۇن بويىچە مەن قەشقەر بىلەن يېڭىسارنىڭ ھاكىملىرىنى باشقىدىن تەيىنلەيمەن، ئەمرلەر ئەسلىي مەنسەپىدە قالىدۇ ياكى مەنسەپىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ بۇ ئەلدىن ھەيدىلىدۇ" دەپ پەرمان چۈشۈردى⑭. لېكىن قەشقەر ھاكىمى مۇھەممەد يۈسۈپ بايىرىن بىلەن يېڭىسار ھاكىمى مىرزا ھاجى بارلاس پەرمانغا ئىتائەت قىلماي خان ئۇچۇن قىساس ئالماق بولۇپ، ئاسىيلاردىن "قانخور" نى تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئەبۇ ماائانى شاھ بىلەن مۇھەممەد قاسىم شاھ يەنە قەشقەر ۋە يېڭىسارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەمرلەر بىلەن بىۋاستە كېڭەش ئۇتكۇزدى. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا جىددىي سىياسىي كۇرەش بولدى، نەتىجىدە بەزىلەر ئۇنىڭغا مايىل بولۇشقا باشلىدى. مۇھەممەد يۈسۈپ بايىرىن سەزگۇر قوماندان ئىدى، ئۇ مەسىلىنىڭ ئېغىرلىقىنى تونۇپ يېتىپ دەرھال ئەمرلەرگە خىزمەت ئىشلىدى، بولۇپمۇ ياشلارغا نەسىھەت قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۇرۇپ ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇردى ھەمدە قوشۇن تەشكىللەپ ئاسىيلارغا جازا يۇرۇشى قىلىشقا يەرکەنگە ئاتلاندى.

ئابدۇلېتىپ سۇلتاننىڭ يەرکەندكى قوللىغۇچىسى ۋەزىر خوجا لېتىپ ۋە بەزى ئەمرلەر قەشقەر تەرەپ بىلەن ئالاقىلىشىشقا ئادەم ئەۋەتىپ "قەشقەردكى ئەمرلەر بىلەن ئابدۇلېتىپخان تېزرەك قەدەم تەشرىپ قىلغاي، بىز سىلەرنىڭ يولۇڭلارغا ئىنتىزار، رەزىل شاھ جەمەتىنىڭ زوراۋانلىقىدىن بىز ئىنتايىن مۇشكۇل ئەھۋالدا قالدۇق" دېدى⑮. دېنىي زاتلارنىڭ قوللىماسلىقى ۋە بەزى ئەمرلەرنىڭ پاسسىپلىق قىلىشى بىلەن شاھ جەمەتى ئاران 2000 كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، شەھەر سىرتىدا ئابدۇلېتىپ سۇلتان

قوشۇنى بىلەن تۇتۇشتى، "شىددەتلىك جەڭدىن كېيىن شاھ جەمەتى قوشۇنى بىتچىت قىلىندى. مۇھەممەد قاسىم شاھ ئەسىرگە ئېلىنىپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى، شاھ ئىبىن فاربىھ جەڭدە قازا قىلدى، ئەبۇ ماۋانى شاھ جەڭگاھتىن قېچىپ ئىز - دېرەكسىز يوقالدى. شۇنداق قىلىپ مىرزا شاھتىن باشلاپ كۆچەيگەن شاھ جەمەتى كۆچلىرى ئۇزۇل - كېسىل يوقىتىلدى، خوجىلار جەمەتىنىڭ تەسىرى خانلىق تەۋەسىدە تېخىمۇ زورايدى.

«تارىخ» نىڭ ئاپتورى شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ ئېيتىشىچە، قۇرەيىش سۇلتانمۇ جەڭگاھتىن قاچقان، "بىراق، بۇ ياراقان ئىگەمگىلا ئېنىق"(76) دەيدۇ؛ مۇھەممەد ئىبىن ۋەلى «بەھرۇل ئەسرار فى مەناقىبۇل ئەخيار» دا: "قۇرەيش سۇلتان ئىنىسى بىلەن بىللە ئۆلتۈرۈلدى" دەپ يازىدۇ؛ نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان «قەشقەر تارىخى» دىمۇ قۇرەيش سۇلتان باشقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، دەپ خاتىرىلەنگەن(77). قارىغاندا پەقەت توققۇز كۈنلا تەختتە ئولتۇرالىغان بۇ سۇلتان باشقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. شاھ مەھمۇد جۇراس بۇ ئىشنى يوشۇرۇشنى ئويلاپ (خانىنىڭ ئۆز جەمەتىدىكىلەرنى ئۆلتۈرۈشى سەتچىلىك دەپ قاراپ)، پەقەت مۇجمەل سۆز - ئىبارىلەرنى ئىشلىتىپ، بۇ ئىشنى "ئاللا" نىڭ ھۆكۈم قىلىشىغا ئىتتىرىپ قويغان، كېيىنكى ئىككى ئاپتور يەركەن خانلىقىنىڭ پۇقراسى بولمىغاچقا، گەپنى ئۇدۇللا ئېيتقان. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قۇرەيش سۇلتان يەركەندە بولمىغانىكەن، ئابدۇلېتىپ سۇلتانىنىڭ تەختكە چىقىشى يوللۇق بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد يەھيا خوجا (يەنى خوجا شادى) بىلەن بەگ - سىپاھلار "قەدىمكى ئادەت بويىچە ئابدۇلېتىپخاننى تەختكە چىقاردى"، بەزى تارىخىي ۋەسىقىلەردە ئۇنى ئافاق خان دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ يىل تەخمىنەن ھىجرىيە 1028-

يىلى (1618—1619) ئىدى[78].

ئابدۇلھېتىپخاننىڭ ھىمايىچىلىرى سەلتەنەتنى قايتىدىن تەقسىملەشتى: مىرزا مۇھەممەد يۈسۈپ بايرىن خانىنىڭ ئاتالىقى ھەم يەركەنلىك ھاكىملىقىغا، خوجا ئابدۇلھېتىپ يەنىلا ۋەزىرلىككە، ئابدۇغاپپار قوشبېگىلىككە، مىرزا ئابدۇساتتار ئاقباراق ئىشىكئاغىلىققا تەيىنلەندى، مىرزا ھاجى بارلاس قەشقەرنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەندى، مىرزا قۇربان جۇراس سەلقۇرنىڭ ھاكىملىقىغا، ئەمىر خۇسراۋ بايرىن قەشقەر تۇمەن دەريالسىنىڭ مىرابلىقىغا، تاھىرمۇتۋەللى [mutawali، ۋەخپە (مەسچىت ياكى مەدرىسىنىڭ مۇقىم مۇلكى)نى نازارەت قىلغۇچى] لىككە تەيىنلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار ئەھمەدخانىنىڭ نەقىبى[79] خوجا ئابدۇرازاق ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنى خانلىق تەۋەسىدىن قوغلاپ چىقىرىشنى قارار قىلدى. ئۇ نەقشىبەندىيىچى خوجىلارنىڭ ئۇچىنچى ئەۋلاد شەيخۇلئىسلامى خوجا ئەھرارنىڭ پۈشتى بولۇپ، ئوردىدا ناھايىتى يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى، ئۇ يەركەن خانلىقىدىن ھەيدەلگەندىن كېيىن خوجا شادى خانلىقتىكى دىنىي زاتلارنىڭ ئەڭ نوپۇزلۇقى بولۇپ قالدى.

ئابدۇلھېتىپخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە يەركەن خانلىقىدا ئىچكى مالىمانچىلىق ۋە تاشقى ئاپەت تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ھۆكۈمران ئابدۇرەھىمخان ئەھمەدخان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يەنە لەشكەر چىقىرىپ كۇچاغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. كۇچا ھاكىمى مىرزا ئوبۇل ھادى ئابدۇرەھىمخانغا: "ئەگەر چوڭ ئوغلىڭىز ئابدۇللا سۇلتاننى شەھەرگە كىرىشكە ئەۋەتكەن بولسىڭىز كەمىنە قۇلىڭىز ئوغلىڭىزنى بوينۇمىغا مىندۇرۇپ دەرھال جانابىڭىزغا باش ئۇراتتىم"[80] دېدى. ئابدۇرەھىمخان ئۇنىڭ شەرتىگە ماقۇل بولدى.

ئەمما كۈچا ھاكىمى ئابدۇللا سۇلتاننى گۈرۈگە تۈتىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن ئابدۇرەھىمخان ئىلاجسىز مۇھاسىرىنى بوشىتىپ، ئاقسۇغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىشقا مەجبۇر بولدى. نەتىجىدە ئابدۇرەھىمخان ئاقسۇدا ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ ئۆز تەۋەسىگە قايتىپ كەتتى. ئەھمەدخانىنىڭ قازا قىلغانلىقى خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئابدۇرەھىمخان يەنە قوشۇن چىقاردى، قازاق خانى ئېسىمخانمۇ تاشكەنتتىن لەشكەر باشلاپ كەلدى، ئاندىن بىرلىكتە ئاقسۇ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. بىراق، ئاقسۇ ئەمىرلىرى پۇختا تەييارلىق كۆرۈپ قويغانلىقى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى ئاھالىلەر دەل ۋاقتىدا جەڭگە چۈشكەنلىكى سەۋەبىدىن ئابدۇرەھىمخان ئاز-تولا نۇسرەت قازانغان بولسىمۇ لېكىن شەھەرنى ئۇچ ئاي ھۇجۇم بىلەنمۇ ئالالمىدى. بۇ ۋاقىتتا ئابدۇلېتىپخان بىلەن خوجا شادى يارەمچى قوشۇننى باشلاپ كەلدى، ئېسىمخان ئابدۇلېتىپخان بىلەن ھەل قىلىشۇچ جەڭ قىلماقچى بولغاندا ئابدۇرەھىمخان بۇنىڭغا قوشۇلمىدى. ئۇ "ئابدۇلېتىپخاننىڭ خوجا شادىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى، خوجا شادى تەلۈە مۇرىتلارغا بىرلا كۆز ئىشارىتى قىلىپ قويسا ئۇلارنىڭ ھېچنەرسىدىن يانمايدىغانلىقىنى، يەركەن ۋە قەشقەر قوشۇنىدىكىلەرنىڭ سان جەھەتتىن بەكلا كۆپلۈكىنى، ئۇلار بىلەن ھەل قىلىشۇچ جەڭ قىلىشنىڭ ئاقىلانىلىق ئەمەسلىكىنى ۋە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى"[81] بىلەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار لەشكەرلىرىنى چېكىندۈردى، ئابدۇلېتىپخان كۈچاغا كېلىپ بۇ يەردىكى لەشكەرلەر ۋە پۇقرالاردىن ھال سورىدى، ئاقسۇغا بولغان كونترولىلۇقنى كۈچەيتىش ئۈچۈن مىرزا ئەلى مەردانبەگنى ئاقسۇنىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلىدى[82]. شۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇرەھىمخان قازاق خانى ئېسىمخان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئاقسۇغا ئۇدا بەش يىل ئارقا - ئارقىدىن دەخلى - تەرۇز قىلىپ

تـۇردى، شـۇنـڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئويراتلارمۇ ئارىغا چۈشۈپ قازاقلارغا ھۇجۇم قىلىش باھانىسىدا بايىنـڭ ئەتراپىغا ئىككى قېتىم كـېـلـىـپ، ئـۇ جايلارنى قۇرۇقداپ قويىدى. ئۇزۇن مۇددەتلىك تـىـركىشىش جېڭىدە ئاقسۇ رايونىدىكى ئاھالىلەر سورۇقچىلىققا ئـۇچـراپـلا قـالـماي، پۈتۈن خانلىقمۇ ھالسىراپ قالدى، ئاخىر ئابدۇلېتىپخان بايىنى تاشلاپ بەردى، شۇنـڭ بىلەن ئابدۇرەھىمخان بـايىنى تەۋەلىكىگە قوشۇۋالدى. كۈچا ھاكىمى ئوبۇل ھادى ئۆز تەۋەسىدە تەسىرىنى كېڭەيتتى، ھەر ئىككى تەرەپكە بەيئەت قىلىپ شامالغا بېقىپ ئىش تۇتتى ۋە ئۆزىنى كۈچەيتتى.

ھـۆكـۈمـرانـلار گۇرۇھىنـڭ ئىچكى قىسمىدا ئەمىرلەرنىڭ ھـوقـۇق تالىشىشى كۈنسېرى كەسكىنلەشتى. خانىنـڭ ئاتالىقى، يەركەن ھاكىمى مۇھەممەد يۈسۈپ بايىرىن خوتەن ھاكىمى مىرزا ئەبۇ گورنـڭ تەسىرىنـڭ كۈچىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيتتى، چۈنكى ئەبۇگور دەسلەپتە ئابدۇلېتىپخانغا ئاتالىق بولغانىدى. مۇھەممەد يۈسۈپ بايىرىن بىر قىسىم ئەمىرلەرنى قوشۇن باشلاپ بېرىپ مىرزا ئەبۇ گورنى تۇتۇشقا ئەۋەتتى ۋە ئۇنى ئۇرساڭغا سۈرگۈن قىلدى، مىرزا ئەبۇ گور سانجۇغا كەلگەندە كېسەل بولۇپ قېلىپ قايتىپ كـەلـدى، مـۇھـەمـمـەد يـۈسـۈپ بـايـىـرىـن ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى ئـۆلتۈرۈۋەتتى. مۇھەممەد يۈسۈپ بايىرىن خانلىقنـڭ ئەڭ ئالىي ئـەمـىـرى بـولـۇۋالـغـاندىن كېيىن مۇھەممەد يۈسۈپ ھوقۇقنى چـاڭـگـىـلـىـغا كىرگۈزۈۋېلىپ، زورلۇق - زومبۇلۇق قىلدى، باشقىلارنى چەتكە قېقىپ ئىلگىرى ئۆزىنى قوللىغان ئەمىرلەرنىمۇ خـانـلىقتىن قوغلاپ چىقاردى. بۇ ئەھۋال ئابدۇلېتىپخان بىلەن ئـۇنـڭ ئانىسى خانىم پادىشاھنى خاتىرجەمسىزلەندۈرۈپ قويىدى. ئۇلار قەشقەرگە ئادەم ئەۋەتىپ ئەمىرلەرگە "مىرزا مۇھەممەدنـڭ قىلغانلىرى ھوقۇق دائىرىسىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ"[83] دېدى.

قەشقەر ئەمىرلىرىمۇ مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ مۇستەبتىلىكىدىن نارازى بولۇپ تۇراتتى، ئۇلار دەرھال 500 كىشىلىك سەرخىل قوشۇن بىلەن يەركەنگە تۈيۈقسىزلا يېتىپ كېلىپ، مۇھەممەد يۈسۈپنى تۇتۇپ خان ئوردىسىغا ئاپاردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭ تاغىسى مىرزا خۇسراۋ بايرىنىمۇ تۇتتى، ئەمما مىرزا قۇربان جۇراس ئائىلە - تاۋابئاتلىرى، مۇلازىملىرى ۋە يېقىنلىرىنى باشلاپ ئاقسۇغا قېچىپ كەتتى. بۇ چاغدىكى ۋەزىيەت ئىنتايىن جىددىي ئىدى، خان بىلەن خانىم پادىشاھ مالىمانچىلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن مۇھەممەد يۈسۈپكە كەڭچىلىك قىلىش، ئۇنى يەنىلا يەركەن ھاكىمى ۋە خانىنىڭ ئاتالىقىغا تەيىنلەش قارارىغا كەلدى. ئۇلار مۇھەممەد يۈسۈپنى دەرھال قويىۋەتتى ھەمدە ئۇنىڭغا ئۆزرىخاھلىق ئېيتتى، خان ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنىڭغا تەسەللىي بەردى، بارلىق سەۋەنلىكلەرنى مىرزا خۇسراۋغا دۆڭگەپ ئۇنى بەلخكە سۈرگۈن قىلدى(84).

لېكىن خوجا شادى مىرزا مۇھەممەد يۈسۈپ بەگنىڭ ئوردىدا بۇرۇنقىدەكلا ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ يۈرۈۋېرىشىگە بەكلا نارازى ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە بۇيۇك خەلىپە ئۇشتۇرنىڭ بارلىق دىنىي ئىشلارنى تىزگىنلىۋالغانلىقىدىن تېخىمۇ غەزەپلىنەتتى. خوجا ئىسھاق ۋەلى ھىجرىيە 1008 - يىلى (1599 - يىلى) سەمەرقەندتە قازا قىلغاندا يېشى كىچىك خوجا شادى ئاتىسىنىڭ يەركەن خانلىقىدىكى دىنىي ئىشلارغا قالدۇرۇپ قويغان ۋارىسى(85) بولۇپ قالدى، ئۇنىڭغا ھېيلە - مىكىرده كامالەتكە يەتكەن ئۇشتۇر خەلىپە يول كۆرسىتىپ ھەمدەم بولدى. بىراق يېشىنىڭ چوڭىيىشى بىلەن تەدرىجىي قىرانلىققا قەدەم قويغان خوجا شادى ئۇشتۇرنىڭ ھەممە ئىشلارنى كونترول قىلىۋېلىشىغا تاقەت قىلالمىدى، ئابدۇلېتىپخان دەۋرىدە خوجا شادى دىنىي مەزھەپنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن رەھبىرىي

بولۇپ قالدى، ھالبۇكى مۇشۇ مەزگىللەردىكى خانلىق ھوقۇقىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە خانلىقتىكى ماجىرالارنىڭ ئەۋج ئېلىشى قېتۇداللىق دىنىي كۈچلەرنىڭ زورىيىشىغا ياخشى پۇرسەت بولۇپ بەردى. خوجا شادىنىڭ تەسىرى كۈنسېرى كۈچىيىپ ئاۋامنىڭ نەزىرىدە يۈكسەك ھۆرمەتكە، مۇرتلارنىڭ قەلبىدە مۇتلەق نوپۇزغا ئىگە بولدى. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي يەنە خان ئوردىسىدىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ خانلىقنىڭ ھەربىي، سىياسىي ئىشلىرىغا بىۋاستە قول تىقتى، ھەتتا خانلىقنىڭ ۋەزىيىتىنى كونترول قىلىشقا باشلىدى. دىنىي ۋە دەھرىي كۈچلەرنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ نەۋقىرانلىق مەزگىلىدە تۇرۇۋاتقان خوجا شادى ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ كونترولىلۇقىدىن بىزار بولۇشقا باشلىدى، شۇنداقلا خان ئوردىسىدا مىرزا مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ ھاكىممۇتلەقلىقىنى ئۆزىنىڭ سىياسىي تەسىرىنى كېڭەيتىشىدىكى ئەڭ چوڭ توسالغۇ دەپ قارىدى، شۇنىڭ بىلەن دىنىي - سىياسىي كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن ۋە ئېچىنىشلىق بىر مەيدان كۈرەشتىن ساقلانغىلى بولمىدى.

شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

"ھەزرىتى ئەزىزان ئۇلۇغ ئاتىلىرى مىرزا پۇر ئەنۋارنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن سەمەرقەند تەرەپكە قوزغالدى. ئەنجاندىن ئۆتۈپ، سەمەرقەندكە يېتىپ كېلىپ، ئۇلۇغ ئاتىسى مىرزا پۇر فۇتۇھىنىڭ مازىرىنى زىيارەت قىلىشقا مۇشەررەپ بولدى. ئاندىن كېيىن شۇتۇر خەلىپە، مىرزا مۇھەممەد يۈسۈپ قاتارلىقلار توغرىسىدا شىكايەت قىلىشقا باشلىدى. ھەزرىتى ئەزىزان خەلىپىلەرنى مازارنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ ئىسمائىل سوپىنىڭ ھەمراھلىقىدا مازارنى تاۋاپ قىلىشقا كىردى، شۇندا قەبرىلەردىن

بىشارەت بولدى. ھەزرىتى ئەزىزان بىلەن ئىسمائىل سوپىلار بىشارەتتىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن مازاردىن قايتىپ چىقىشتى. خەلىپىلەر ئارىسىدا قەشقەرلىك ھافىز ناسىر خەلىپىمۇ بارئىدى. ھەزرىتى ئەزىزانغا كەشپ بىلەن مەلۇم بولغان ئىش ناسىر خەلىپىگىمۇ ئوخشاش يوسۇندا مەلۇم بولاتتى. ناسىر خەلىپە خەلىپىلەرگە: 'ھەزرىتى ئەزىزان شۇتۇر خەلىپە بىلەن مىرزا مۇھەممەد يۇسۇپلەرنى ئۇردى' دەپ ئوچۇق ئېيتتى، لېكىن ئۇنىڭغا زىيان يەتمىدى. بىراق ئىسمائىل سوپى كىشىلەرگە ھەزرىتى ئەزىزاننىڭ سىرىنى ئاشكارىلاپ قويغاچقا ئۇچ كۈندىن كېيىن، ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلدى. ھەزرىتى ئەزىزان قەشقەر تەرەپكە قايتىپ شارت داۋانىدىن ئۆتكەندە شۇتۇر خەلىپە بىلەن مىرزا مۇھەممەد يۇسۇپلەرنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى يېتىپ كەلدى. ھەزرىتى ئەزىزان ئۇق سالىورغا يېتىپ كەلگەندە قەشقەرلىكلەر قارشى ئېلىشقا ئالدىغا چىقتى. ھەزرىتى ئەزىزان قەشقەرگە چۈشۈپ ئۇچ كۈن شۇ يەردە تۇردى، ئاندىن يەركەنگە ئۆتۈپ كەتتى. ئابدۇلېتىپخان دۆلەتنىڭ بەگ - سىپاھلىرى بىلەن قارشى ئېلىپ ھەزرىتى ئەزىزاننىڭ ئالدىغا چىقتى ۋە مېھمانلارنى شەھەرگە باشلىدى"[86]. مەزكۇر مۇھەممەد يەھيا خوجا يەنى خوجا شادى سەمەرقەندكە بېرىپ ئاتىسى خوجا ئىسھاق ۋەلىنىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلغان، تاۋاپ - تەزىمدىن كېيىن مەزھەپتىكى ۋە ئوردىدىكى توسالغۇ ھېسابلىغان ئۇشتۇر خەلىپە بىلەن مىرزا مۇھەممەد يۇسۇپلەرنى خۇددى مۆجىزە يۈز بەرگەندەكلا مەغلۇپ قىلغان، ئاندىن بۇ ئىككىسىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلىغان. بۇ "كارامەتلىك" بايانلاردىن ھالقىپ ئۆتسەك بۇنىڭ ئەمەلىيەتتە كەسكىن بىر مەيدان سىياسىي ئېلىشىش ئىكەنلىكىنى ھېچ زورۇقمايلا كۆرۈۋالالايمىز: مۇھەممەد يەھيا (خوجا شادى) رەقىبلىرى ئۇستىدىن غەلىبە قىلىش مەقسىتىدە رەقىبلىرى

چوڭقۇر يىلتىز تارتقان يەركەندىن ئايرىلىپ يۇرتى سەمەرقەندكە قايتقان، ئاندىن تەييارلىق كۆرۈش، پىلان تۈزۈش ئارقىلىق بۇ بىر مەيدان كۆرەشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرگەن؛ ئەل - يۇرتقا خوجا شادىنىڭ "سىرى"نى ئاشكارىلاپ قويغان ئىسمائىلنىڭ ئۆلۈمىنى خوجا شادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېيىشكە بولىدۇ. «تارىخ» نى نەشرگە تەييارلىغان ئاكىمۇشكىن ئۇشتۇر خەلىپە ۋە مىرزا مۇھەممەد يۈسۈپلەر قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن دەپ قارايدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدە كاتتا ئىشانلار بىلەن خوجىلار يوشۇرۇن قەتل قىلىش ۋاستىسى ئارقىلىق ئۆزلىرى ئۆچ كۆرىدىغانلارغا تاقابىل تۇرىدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ مۇرىتلىرى ۋە تەزكىرىچىلەر بۇ ئىشلارنى "مۆجىزە" دەپ ئاتايدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن[87].

ئۇشتۇر خەلىپە ۋە مىرزا مۇھەممەد يۈسۈپ قاتارلىق بۇ ئىككى رەقىبىنى كۆزدىن يوقاتقاندىن كېيىن خوجا شادىنىڭ يەركەن خانلىقىدىكى تەسىرى تېخىمۇ كۈچەيدى، خوجا شادى مەزھەپتىكى مۇتلەق نوپۇز ئىگىسى ۋە ئىسمى - جىسمىغا لايىق بىردىنبىر داھىيغا ئايلاندى، ئۇ يەنە خانلىقتا تېخىمۇ چوڭ سىياسىي ھوقۇقلارنى قولغا ئېلىشقا باشلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خوجىلار يەركەن خانلىقىدىكى خانلىقنى قوللىغۇچىلاردىن خانلىق ھوقۇقىنى يۈرگۈزگۈچىلەرگە ئايلاندى.

ئىزاھلار:

① «تارىخ»، 20 - ئىزاھ، 255 - بەت.

② «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 96 - بەت.

③ يۇقىرىقى ئەسەر، 96-، 97 - بەتلەر.

④ بۇ سۆزنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكلى خانىقا (haniqa)، مەنىسى: 1) چوڭ مەسچىت، 2) مەسچىتنىڭ ئىچكى نامازخانىسى، 3) ئىشان، سوپىلارنىڭ سەردارلىرى ساما ئويناپدىغان جاي («ئۇيغۇرچە - خەنزچە لۇغەت»، 123 - بەت).

⑤ «تارىخ»، 20 - ئىزاھ، 255 - بەت.

⑥ بېللىۋ: «قەشقەر تارىخى» - فورست تۆزگەن «1873 - يىلى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، 174 - بەت، بىبىچە «تەزكىرەئى خوجىگان» دا "ئۇ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن" دەپ كۆرسىتىلگەن (.Tkh 3 - ئىزاھ، 32- بەت).

⑦ ن. كۇروپاتكىن: «قەشقەرىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى بېيجىڭ زامان تارىخى ئىنستىتۇتى ئىشلىگەن خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 92-، 93- بەتلەر، شاڭخەي نەشرىياتى، 1982 - يىل.

⑧ «تارىخ» 95 - ئىزاھ، 275 – 276 - بەتلەر.

⑨ بۇ يەردىكى ئىسھاق ۋەلىنىڭ ئانىسى ھەققىدىكى خاتىرىلەر «تەزكىرەئى خوجىگان» - دىكىگە ئانچە ئوخشاپ كەتمەيدۇ، «تەزكىرەئى خوجىگان» دا، ئىسھاق ۋەلىنىڭ ئانىسى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئۇچىنچى ئايالى، دېيىلدۇ (.Tkh 3 - ئىزاھ، 32- بەت).

⑩ Tkh، 3 - ئىزاھ، 32- بەت، «تەزكىرەئى ئەزىزان»، 7 - بەت.

⑪ Tkh، 3 - ئىزاھ، 32- بەت.

⑫ "مۇھەممەد ئىمىن" دېگەن ئىسىم ئەينى دەۋرنىڭ ئادەتتى بويىچە 额敏 · 马黑麻 دەپ تەرجىمە قىلىنىشى كېرەك ئىدى. ئەمما «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى»، «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» قاتارلىق خەنزۇچە مەنبەلەردە بىردەك 额敏 · 玛木特 دەپ ئېلىنغان. بۇ خىل ئاھاڭ تەرجىمىسى شەرقىي قىسىم ئۇيغۇر تىلى دېئالېكتىدىكى ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدا كەلگەن تاۋلاي سېرىلاڭغۇ تاۋۇشى – h – نىڭ ئاجىزلىشىدىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى، ھازىرقى كۈندە 买买提 دەپ تەرجىمە قىلىنىشىمۇ مۇشۇ سەۋەبتىن ئىدى. بۇ خىلدىكى مىسالىلاردىن يەنە "شەھەر" مەنىسىدىكى Shahr>Shahir>Shar قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

⑬ «تارىخ»، 94 - ئىزاھ، 275- بەت.

⑭ «تارىخ»، 95 - ئىزاھ، 275-، 276- بەتلەر.

⑮ ئىسھاق ۋەلى ۋاپاتىدىن ئۈزۈن ئۆتمەي يېزىلغان «زىيائول قۇلۇب» ۋە «جەلسۇل مۇشتاقىن» قاتارلىقلاردا بىرىدەك "ئىسھاق ۋەلى خوجام ھىجرىيە 1008 - يىلى رىبىيەلئەۋۋەل ئېيى (3 - ئاي)نىڭ 10 - كۈنى (1599 - يىلى 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى) سەمەرقەندتە قازا قىلدى" دېيىلىدۇ؛ شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ «ئەنسەتتالىبن» (94 - ۋاراق ئالدى يۈز) دېگەن ئەسىردە ئىسھاق ۋەلى 94 يىل ئۆمۈر كۆرگەن، دېيىلىدۇ. «تارىخ»نىڭ 94 - ئىزاھ، 275 - بېتىدىن نەقىل ئېلىنغان.

⑯ ھىجرىيە بويىچە ھېسابلاندى.

⑰ TKh، 3 - ئىزاھ، 32 - بەت؛ قۇربان ئەلى ۋەلىد ھاجى خالىدېيك: «تەۋارىخى خەمسەئى شەرقى» — چىن گوگۇاڭنىڭ «شىنجاڭ ئىسلام دىنى تارىخىدىكى ئىسھاقىيە» («دۇنيا دىن تەتقىقاتى»، 1987 - يىللىق 1 - سان) دېگەن ماقالىسىدىن نەقىل ئېلىنىدى.

⑱ "شابۇرقان"، "شابۇرغان"، "شافۇرقان" دەپمۇ يېزىلىدۇ. «مۇئىن پارسچە لۇغىتى»نىڭ V تۇم 886 - بېتىدە: "خۇراساننىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدىكى بىر قەدىمىي قەلئە، مەرۋىدىن بەلخكە بارىدىغان يولىدىكى تاغلىق رايوندا، بۇ يەردىن بەلخكە بىر كۈنلۈك يول" دېيىلىدۇ. ف. ستەينگاس تۈزگەن «پارسچە - ئىنگلىزچە لۇغەت»تە (731 - بەت) "بەلخنىڭ قەدىمكى نامى" دېيىلىدۇ، قارىغاندا، ئۇ ئاشۇ بىر كۈنلۈك مۇساپىنى دىققەتتىن ساقىت قىلىۋەتكەن بولسا كېرەك.

⑲ شۇتۇر (Shutur) «تەزكىرەئى خوجىگان»نىڭ خەنزۇچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىدە "ئۇشتۇر" دەپ ئېلىنغان، بۇ پارسچە "شۇتۇر" ("تۆگە") دېگەن سۆزنىڭ كونىچە ئوقۇلۇشى.

⑳ شاھ مەھمۇد جۇراس «ئەنسەتتالىبن»دا مۇنداق يازىدۇ: "شۇتۇر خەلىپە ئۆزبېك بولۇپ شابۇرقاندا تۇغۇلغان. ئانىسىنىڭ بۇ يەردە بىر پارچە يېرى بولۇپ، دادىسى ئىبن يەمىنى ئۇ تۇغۇلۇپ ئۈزاق ئۆتمەيلا ئۆلۈپ كەتكەن. خوجا ئىسھاق بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، شۇتۇر خەلىپە ئۇنىڭغا مۇرىت بولغان، ئەمما ئۇنىڭ بۇ ئىشى ئانىسى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان، ئاخىر ئۇشتۇر خەلىپە ئۇلارنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ

هالدا خوجا ئىسھاققا يەتتە يىل خىزمەت قىلغان (96 - ۋاراق ئارقا يۈز، «تارىخ»قا قوشۇمچە قىلىنغان «ئەنسەتتالىبىن» ناملىق پارسچە قول يازمىسىنىڭ قىسقارتىلمىسىغا قارالا). ئۇنىڭدىن باشقا "خەلىپە" سۆزى بۇ كىتابتا "ۋاكالەتچى"، "ئىزباسار" دېگەن مەنىده بولۇپ، ئادەتتە ئېيتىلىدىغان سىياسىي بىلەن دىن بىر گەۋدىلەشكەن ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى داھىينىڭ نامى مەنسىده ئەمەس.

㉑ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 97 - بەت.

㉒ چىن گوگۇالا: «شىنجاڭ ئىسلام دىنى تارىخىدىكى ئىسھاقىيە».

㉓ «زىيائۇل قۇلۇب»، 24 - ۋاراق ئالدى يۈز ۋە ئارقا يۈز؛ «قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1 - قىسىمدىن نەقىل ئېلىنىدى.

㉔ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 97 - بەت.

㉕ «جالىسۇل مۇشتاقىن»، 38-، 39- بەتلەر؛ «تارىخ»، 97- ئىزاھ 276- بەتتىن نەقىل ئېلىنىدى.

㉖ «تارىخ»، 162-، 163- بەتلەر.

㉗ «تارىخ»، 163 - بەت.

㉘ «زىيائۇل قۇلۇب»، 24-ۋاراق ئارقا يۈزدىن 25-ۋاراق ئالدى يۈزگىچە؛ «قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1 - قىسىمدىن نەقىل ئېلىنىدى.

㉙ «تارىخ»، 163 - بەت.

㉚ ئىسھاق ۋەلىنى كۆرسىتىدۇ. شاھ مەھمۇد جۇراس مۇشۇ ئەسىرى ۋە «تارىخ» تا مەزكۇر خوجىنىڭ ئىسمىنى بىۋاسىتە تىلغا ئالمىغان، بەلكى ھۆرمەت بىلەن "ھەزرىتى ئەزىزان" دەپ ئاتىغان. "ھەزرەت" - ئەرەبچە سۆز، مەنىسى "ئالىيلىرى، جانابلىرى"؛ "ئەزىزان" پارسچە سۆز، "ئەزىز" ("ھۆرمەتلىك، قىممەتلىك")نىڭ كۆپلۈك شەكلى.

㉛ «ئەنسەتتالىبىن»، 97 - ۋاراق ئالدى يۈزى.

㉜ «تارىخ»، 103 - ئىزاھ، 277 - بەت.

㉝ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 97 - بەت.

㉞ «تارىخ»، 163 - بەت.

㉟ «تارىخ»، 164 - بەت.

㊱ «جالىسئۇل مۇشتاقىن»، 40 - ۋاراق ئارقا يۈزىدىن 41 - ۋاراق ئارقا يۈزىگىچە، 93 - ۋاراق ئالدى يۈز؛ «تارىخ»، 103 - ئىزاھ، 277 - بەت.

㊲ «تارىخ»، 103 - ئىزاھ، 277 - بەت.

㊳ «تارىخ»، 164 - بەت.

㊴ «شىنجاڭ دىن تەتقىقاتىغا دائىر ماتېرىياللار»، 16 - توپلام، 1988 - يىل.

㊵ «تارىخ»، 165 - بەت.

㊶ «تارىخ»، 101 - ئىزاھ، 277 - بەت.

㊷ «تارىخ»، 166 - بەت؛ 125 - ئىزاھ، 283 - بەت.

㊸ «تارىخ»، 165 - بەت.

㊹ «تارىخ»، 165 - بەت. تۇرپانلىقلارنىڭ خوجلار تەسىرىنىڭ كىرىشىگە قارشى تۇرغانلىقى ھەققىدە مۇھەممەد ئىۋەزنىڭ «زىيائۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسىرىدە (29-ۋاراق ئارقا يۈزىدىن 30-ۋاراق ئارقا يۈزىگىچە) ئاساسەن ئوخشىشپ كېتىدىغان بايانلار خاتىرىلەنگەن: ئاللىقاچان خوجا ئىسھاققا مۇرىت بولغان مۇھەممەدخان تۇرپان ئەنبىيالىرىدىن مەدەت تىلىگەندە شۇتۇر خەلىپە ئاشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان قەبرىسىگە بېھۇرمەتلىك قىلىشتەك ۋەقەنى سادىر قىلغان ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆز خوجىسى خوجا ئىسھاقنىڭ بۇ ئەۋلىيا ئالدىدىكى ئۇلۇغلۇقىنى نامايىش قىلغان. بىراق مەزكۇر بايانىدا ئەنبىيالار قەبرىسىدىن چىققان شىر ئورنىغا ئەجدىھا دەسىتىلگەن. «تارىخ»، 114 - ئىزاھ، 279 - بەت.

㊺ يەنى ئىسھاق ۋەلىنى كۆرسىتىدۇ، "ھەزرىتى ئەزىزان" دېگەن نەقىلگە قارالسۇن.

㊻ «ئەنسەتتالىبىن»، 96 - ۋاراق ئارقا يۈزىدىن 97 - ۋاراق ئالدى يۈزىگىچە - «تارىخ» دىكى پارسچە ئەسلىي تېكىست قوشۇمچىسىغا قارالسۇن.

㊼ «تارىخ»، 217 - بەت؛ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 98 - بەت.

㊽ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 98 - بەت.

㊾ «زىيائۇل قۇلۇب»، 29 - ۋاراق ئارقا يۈزى؛ «تارىخ»، 118 - ئىزاھ، 281 - بەتتىن نەقىل؛ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 97 - بەت.

㊿ «ئەنسەتتالىبىن»، 97 - ۋاراق ئالدى يۈزى.

(51) «زىيائۈل قۇلۇب» دا خاتىرىلىنىشىچە، تەخمىنەن بەش تۈمەن كىشى (30-ۋاراق ئارقا يۈزدىن 31-ۋاراق ئالدى يۈزىگىچە)؛ «تارىخ» نىڭ تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن ئاكىمۇشكىن بۇ سان يەنىلا كۆپ بولۇپ كەتكەن، بىراق «تارىخ» نىڭ مۇئەللىپى ئېيتقان 10 تۈمەن، دېگەن سانغا قارىغاندا رېئاللىققا تېخىمۇ يېقىنراق كېلىدۇ دەپ قارايدۇ.

(52) «ئەنسەتتالىبىن»، 107 - ۋاراق ئارقا يۈزى.

(53) بۇ ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بىردەك ئەمەس. يەركەن خانلىقىدىكى تارىخشۇناس شاھ مۇھەممەد جۇراسنىڭ ئېيتىشىچە ئۆزبېكلەر يېڭىلىپ قاچقان، ئۆزبېكلەر ئالاي يايلىقىدا قوغلاپ كەلگۈچىلەر تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم مەغلۇپ قىلىنغان، ئۇلارنىڭ مۇشۇ قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشىدە جەمئىي تۆت تۈمەندىن ئارتۇق ئادەمى چىقىم بولغان («تارىخ» 174 - بەت). ئەمما خانلىق سىرتىدىكى ئاپتورلاردىن مەھمۇد ئىبن ۋەلى «بەھرۇل ئەسرار فى مەناقىبۇل ئەخيار» دا "يەركەن خانلىقى قوشۇنى ئاخىر مەغلۇپ بولدى. خان ئاستانىنى مەھكەم ساقلاپ يېتىۋالدى. ئۆزبېكلەر بۇ ئەلنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغاندىن كېيىن ماۋارائۇننەھرگە قايتتى" دەيدۇ (قوليازما، 84-ۋاراق). قارىغاندا ئۆزبېكلەرنىڭ بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغان، يەركەن خانلىقىنىڭ بىرەر چوڭ شەھىرىنىمۇ ئىشغال قىلالمىغان، ئەڭ ئاخىر ئالدىراپ - تېنەپ قوشۇن چېكىنىدۇرگەن، بۇ ئەھۋال يەركەن خانلىقىغا نىسبەتەن شەك - شۇبھىسىز بىر چوڭ غەلىبە ئىدى.

(54) «تارىخ»، 174 - بەت.

(55) «تارىخ»، 175 - بەت.

(56) «تارىخ»، 281 - ئىزاھات خوجا شادىنىڭ يەركەن خانلىقىغا كەلگەن دەۋرى ئېنىقلانغان، 309 - بەت.

(57) «تارىخ»، 176-، 177- بەتلەر. شاھ مەھمۇد جۇراس «ئەنسەتتالىبىن» ناملىق يەنە بىر ئەسىرىدىمۇ (98 - ۋاراق) مۇشۇنىڭغا ئوخشاش كېتىدىغان بايانلارنى كەلتۈرىدۇ.

(58) «ئەنسەتتالىبىن»، 96 - ۋاراق؛ «تارىخ»، 157 - ئىزاھ 289 - بەتتىن نەقىل.

(59) ئەھمەدخاننىڭ خانلىق تەختكە چىقىشى ھەققىدىكى ئەھۋاللارنى «تارىخ» نىڭ 178 - بېتى ۋە 281 - ئىزاھى (310 - بەت) دىن كۆرۈڭ.

(60) «تارىخ»، 178-، 179- بەتلەر.

(61) مۇھەممەد قاسىم سۇلتان قۇرمىش سۇلتاننىڭ نەۋرىسى، خۇدابەندى سۇلتاننىڭ ئوغلى ئىدى، ئۇنىڭ ئانىسى بولسا مۇھەممەد خاننىڭ قىزى خەدىچە خېنىم ئىدى. «بەھرۇل ئەسرار فى مەناقىبۇل ئەخيار» دا خاتىرىلىنىشچە، مۇھەممەد قاسىم سۇلتان مۇھەممەدخان ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە ئابدۇرەھىم سۇلتاننى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن چالىشتا جايلىشىپ قالغان (قوليازما، 84-، 85- ۋاراق ؛ «تارىخ»نىڭ 291 - بەتتىكى 167 - ئىزاھىدىن نەقىل).

(62) «تارىخ»، 180 - بەت.

(63) «تارىخ»، 180 ــ 183 - بەتلەر. لېكىن مەھمۇد ئىبن ۋەلىنىڭ «بەھرۇل ئەسرار فى مەناقىبۇل ئەخيار» (خەۋەرنىڭ مەنبەلىرى ئىچىدە مىرزا ھەيدەر جۇراسنىڭ ۋەقەگە بىۋاستە ئىشتراك قىلغان ئىنسى لېتىپمۇ بار) دېگەن ئەسىردە بەزى ئوخشىماسلىقلار بار: سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ نەۋرىسى، سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ ئوغلى سۇلتان ئابدۇكېرىم كېرىيىدە ئەمەل تۇتتى ھەمدە شۇ جايدا ئەھمەدخاننىڭ قىزىنى ئالدى، لېكىن ئۇ مەركىزىي ھاكىمىيەتتىن يۇز ئۆرۈپ سۇلتان ئابدۇرەھىمنىڭ قېشىغا قېچىپ كەتتى. ئابدۇرەھىم بۇ چاغدا سۇلتان مۇھەممەدنى مەغلۇپ قىلىپ كۇچانى بېسىۋالدى ھەمدە سۇلتان ئابدۇكېرىمنى كۇچانىڭ ئەمرلىكىگە تەينىلەپ، بىرلىكتە ئاقسۇغا ھۇجۇم قوزغىدى. ئاقسۇنىڭ ھاكىمى قاسىم بايبۇرن ئەھمەدخاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى، خان سۇلتان تۆمۇرنى قەشقەر ۋە يەركەندىكى قوشۇنلارنى باشلاپ جازا يۇرۇشى قىلىشقا ئەۋەتتى. ئىستىلاچىلار ئاقسۇ رايونىدىن چېكىنىپ كۇچا شەھرىنى مەھكەم ساقلىدى، سۇلتان تۆمۇر شەھەرنى ئالالماي شەھەر ئەتراپىنى ۋەيران قىلىپ قوشۇنلىرىنى چېكىندۈردى. ئىككىنچى يىلى ئۇ يەنە لەشكەرلىرىنى باشلاپ كۇچاغا ھۇجۇم قىلدى. سۇلتان ئابدۇكېرىم سۇلتان ئابدۇرەھىمدىن ياردەم سورىغاندا سۇلتان ئابدۇرەھىم قازاق سۇلتان ئىسكەندەرنى 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ مۇھاسىرىنى بوشىتىشقا ئەۋەتتى، لېكىن ئۇنىڭ قوشۇنى ھەيدەر جۇراس ۋە قاسىم بايبۇلارنىڭ 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. سۇلتان ئابدۇكېرىم ئەل بولدى ۋە يەركەنگە ئاپىرىلدى، خان ئۇنىڭغا ئاۋالقىدەك كەڭچىلىك قىلىپ يەنە كېرىيگە ئەۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان تۆمۇر ئويراتلارنىڭ سۇيۇرغال تەۋسىگە كىرىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى،

ئاندىن قىرغىز ۋە قازاقلارنىڭ قەبىلىلىرىنى ھەيدەۋەتتى. سۇلتان ئابلايخان قىزىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. شۇنداق قىلىپ سۇلتان تۆمۇر "بۇ رايونلاردا يۈز بەرگەن ئىچكى جەڭگى - جېدەلنىڭ چاڭ - توزانلىرىنى سىرىپ تاشلىدى" (قوليازما نۇسخا 86-، 87- بەتلەر؛ «تارىخ»نىڭ 292-، 293- بەتلىرىدىكى 179 - ئىزاھتىن نەقىل).

(64) سۇلتان تۆمۇرنىڭ ۋاپات بولغان يىلى توغرىسىدا «تارىخ»نىڭ 293 - بېتىدىكى 185 - ئىزاھقا قارالسۇن.

(65) «تارىخ»، 184—186 - بەتلەر.

(66) «تارىخ»، 187—188 - بەتلەرگە قارالسۇن. لېكىن «بەھرۇل ئەسرار»نىڭ ئاپتورى بۇ قېتىمقى جازا يۈرۈشىنىڭ ۋاقتىنى سۇلتان تۆمۇر ئۆلۈشتىن بۇرۇن يەنى ھىجرىيە 1023-يىل (1614 — 1615) دىن بۇرۇن قىلىپ قويغان، كونكرېت جەريانىدىمۇ ئوخشىماسلىق بار: سۇلتان ئابدۇرەھىمنىڭ خىزمەتىدە بولغان ئوبۇل ھادى مىكرىت يەركەنگە كەلگەندە سۇلتان ئەھمەدخان ئۇنى سۇلتان خۇدابەندىنىڭ ئوغلى سۇلتان ئىسكەندەرنىڭ ئاتالىقىغا تەيىنلىدى ۋە ئۇلارنى بىرلىكتە چالىشقا ئەۋەتىپ خوتەن، ئاقسۇلاردىكى قوشۇنلىرىنى ھەمدە يەركەندىكى بىر قىسىم قوشۇنلارنى ئۇلارنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇردى. ئۇلار چالىشقا بېرىپ، شەھەر ئەتراپىنى بىر ئاي تالان - تاراج قىلغاندىن كېيىن كۆچاغا قايتىپ بارگاھ قۇردى، ئۇلار ۋاقتىلىق قوماندانلىق قىلغان قوشۇنلار ئەسلىي جايلىرىغا قايتىپ كەتتى. بىر يىلدىن كېيىن ئوبۇل ھادى ئەھمەدخانغا ھېچقانچە كۈچ سەرپ قىلمايلا چالىشنى بېسىۋالالايدىغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات سۇندى ھەمدە خانلىڭ لەشكەر چىقىرىپ يارىدەم بېرىشىنى ئۆتۈندى. خان ئەبۇ گور ۋە ئابدۇغاپپار باشچىلىقىدا 1500 كىشىلىك قوشۇننى ۋە ئاقسۇدىكى پۇتۇن قوشۇننى ئۇلارغا يارىدەمگە ئەۋەتتى. سۇلتان ئابدۇرەھىم ئاخىراقتا ئىرىشكەندىن كېيىن چالىش شەھىرىدىن تۇرپانغا قايتىپ كەتتى. سۇلتان ئىسكەندەر ۋە ئوبۇل ھادىلار شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن ئۆزبىنىڭ تەرتىپ-تۈزۈملىرىنى ئورناتتى، بۇنىڭ بىلەن ئاھالىنىڭ نارازىلىقى قوزغىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈلۈش خەۋپى تۇغۇلدى. ئوبۇل ھادى سۇلتان ئەھمەدخاندىن يەنە يارىدەمچى قوشۇن ئەۋەتىشنى ئۆتۈندى. خان يەنە مىرزاقۇل باشچىلىقىدا 500 لەشكەر، مىرزاشاھ مۇراد باشچىلىقىدا ئاقسۇدىن كەلگەن 1500 كىشىلىك قوشۇننى ۋە بايىنىڭ ھاكىمى سۇبھانقۇلبەگنىڭ قوشۇننى يارىدەمگە ئەۋەتتى. بۇ چاغدا سۇلتان

تۆمۇرنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلدى، بۇنىڭ بىلەن ئەمىرلەر ئوتتۇرىسىدا پىكىر ئىختىلاپى كۆرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چالىش ئاھالىسى ئاشكارا ھالدا سۇلتان ئابدۇرەھىمغا مايىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. سۇلتان ئابدۇرەھىم بۇ پايدىلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ لەشكەر چىقىرىپ چالىش شەھرىنى قورشاۋغا ئېلىۋالدى، شۇنىڭدىن كېيىن بىر قاتار ئۇرۇشلار يۈز بەردى. قازاق سۇلتانى ئىسكەندەر بىر قېتىملىق جەڭدە ئۆلدى. سۇلتان ئىسكەندەر بىلەن ئەبۇ ھادى ئۇزۇنغىچە مۇھاسىرىنى يىمىرەلمىگەچكە كېچە قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. سۇلتان ئابدۇرەھىم ئالدىنئالا پۇقرالار يەتكۈزگەن مەخپىي خەۋەرگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بەردى، لېكىن كېچىلىك ئۇرۇشتا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. سۇلتان ئىسكەندەر بىلەن ئوبۇل ھادىلار كۆچاغا تىنچ - ئامان قايتىپ كەلدى. ئۇزاق ئۆتمەي بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا ماجىرا تۇغۇلدى. ئاقسۇنىڭ ھاكىمى مىرزا قاسىم بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن مىرزا مەجىد باشچىلىقىدا 700 كىشىلىك ئاتلىق لەشكەر ئەۋەتىپ سۇلتان ئىسكەندەرنى قوللىدى. ئەمما ئوبۇل ھادى چاپارمەن ئەۋەتىپ سۇلتان ئابدۇرەھىمغا پۈل تۆلەش ئارقىلىق ئۇنى تىزلىكتە لەشكەر ئەۋەتىپ كۆچانى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان ئابدۇرەھىمنىڭ ئىتتىپاقداش دوستى قازاق ئېسىمخان كۆچاغا كىردى ۋە سۇلتان ئىسكەندەرگە ھۇجۇم قىلدى، ئىسكەندەر سۇلتانىنى كۆتۈۋالغىنى مەغلۇبىيەتلىك تەقدىر بولدى، مىرزا مەجىد سۇلتان ئىسكەندەرنى جەڭگاھتىن قوتقۇزۇپ چىقىپ ئاقسۇغا ئېلىپ كەتتى. سۇلتان ئەھمەدخان ئاقسۇنىڭ ھاكىمى مىرزا قاسىمنى سۇلتان ئىسكەندەرنىڭ ئاتالمىغا تەينىلىدى (قولىيازما 87-، 88- ۋاراقلار « XV - XVIII ئەسىرلەردىكى قازاق خانلىقلىرىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» ، 335-، 338- بەتلەردىن نەقىل ئېلىندى، يەنە «تارىخ» نىڭ 294-، 295- بەتلىرىدىكى 189 - ئىزاھقا قارالسۇن).

(67) «تارىخ» ، 188-، 189- بەتلەر.

(68) «بەھرۇل ئەسرار» ، قولىيازما 89—90- ۋاراقلار ؛ («تارىخ» نىڭ 295—296- بەتلىرىدىكى 195 - ئىزاھتىن نەقىل ئېلىندى).

(69) «تارىخ» ، 189—192-بەتلەر؛ 196 - ئىزاھ، 296 - بەت.

(70) «تارىخ» ، 192 - بەت؛ ئەمما «بەھرۇل ئەسرار » دىكى خاتىرىلەر بۇنىڭغا

ئوخشمايدۇ: ئەمەدخان كېرىيە نائىبى ئابدۇكېرىم سۇلتاننى ئاقسۇدىكى توپىلاڭنى تىنچىتىشقا ئەۋەتكەن، ئەمما ئۇ ئۈچ ئايلىق ھەربىي ھۇجۇم بىلەنمۇ ئاقسۇنى ئىشغال قىلالمايي يەركەنگە قايتقان، ئەمەدخان ئۇنى يەنە پۈتكۈل خوتەننىڭ نائىبلىقىغا ئۆستۈرگەن، ئەمما ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇنىڭ ئىسكەندەر سۇلتاننى قوللاۋاتقانلىقىنى سېزىپ قېلىپ ئۇنى بالىتقا پالۋەتكەن («تارىخ»، 95 - ئىزاھ، 295 - 296 - بەتلەر).

(71) «بەھرۇل ئەسرار»، قولىيازما 90 - ۋاراق؛ «تارىخ»، 203 - ئىزاھ، 297 - بەتتىن نەقىل ئېلىندى.

(72) «تارىخ»، 193 - بەت.

(73) «تارىخ»، 194 - بەت.

(74) «تارىخ»، 195 - بەت.

(75) «تارىخ»، 196 - بەت.

(76) «تارىخ»، 199 - بەت.

(77) «بەھرۇل ئەسرار»، 90 - ۋاراق ئالدى يۈزى؛ نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى»، 78 - ۋاراق ئالدى يۈزى؛ «تارىخ»، 297 - بەتتىكى 208 - ئىزاھتىن نەقىل.

(78) ئابدۇلېتىپخاننىڭ تەختكە چىققان ۋاقتى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ھەرقايسى تارىخي ئەسەرلەردە ئوخشاشمايدۇ: «بەھرۇل ئەسرار»دا ھىجرىيە 1024-يىلى (1615-يىلى) دېيىلسە، «قەشقەر تارىخى»دا ھىجرىيە 1026-يىلى (1617-يىلى) دېيىلدۇ، ئاكسۇشكىن بولسا تەخمىنەن ھىجرىيە 1028-يىلى (1618-1619 - يىلى) دەپ بېكىتىدۇ. «چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ شەرقي قىسمىدىكى ھۆكۈمرانلار يىلنامىسى» («تۇغلۇق تۆمۈرخان شەجەرىسى» غا قارالسۇن) «تارىخ»، 298 - بەتتىكى 210 - ئىزاھتىن نەقىل.

(79) نەقىب - بۇ ئەمەلگە خوجا نەسلىدىن بولمىغانلارنى قويۇشقا بولمايتتى، ئۇ سەئىدزادىلەرگىلا خاس ئەمەل ئىدى. بۇ ئەمەلنى تۇتقانلار ئوردىدا خانىنىڭ سول تەرىپىدە، خان ۋارىسىنىڭ يۇقىرىسىدا ئولتۇراتتى، ئۇرۇش مەزگىلىدە قوشۇنغا نازارەتچىلىك قىلاتتى، ۋەزىپىسىنى ئادا قىلمىغان سەركەردىلەرنى تەپتىش قىلاتتى. تەپسىلاتىنى «تارىخ»تىن كۆرۈڭ. 212 - ئىزاھ، 298 - بەت.

(80) «تارىخ»، 202 - بەت.

(81) «تارىخ»، 203 - بەت.

(82) «بەھرۇل ئەسرار»، قولىيازما، 91—93 - بەتلەر؛ « XV – XVIII ئەسىرلەردىكى قازاق خانلىقلىرىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 336-، 346- بەتلەردىن نەقىل؛ «تارىخ»، 228 - ئىزاھ، 301-، 303- بەتلەر.

(83) «تارىخ»، 201 - بەت.

(84) «تارىخ»، 201 - بەت.

(85) «تەزكىرەئى خوجىگان» (خەنزۇچە نۇسخا، 98 - بەت)دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "ئىسھاق خوجىدىن ئىككى ئوغۇل قالدى: 1) قۇتبىدىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى خوجا ئىسھاقنىڭ قەبرىسىنى ساقلاشقا مەسئۇل ئىدى، 2) خوجا شادى ئاتىسىنىڭ يەركەنىدىكى ۋارىسى قىلىپ بېكىتىلدى".

(86) «تارىخ»، 204 - بەت.

(87) «تارىخ»، 230 - ئىزاھ، 303 - بەت.

V باب قاراتاغلىق خوجىلار بىلەن ئاقتاغلىق خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ۋە ئۇنىڭ يەركەن خانلىقىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

§ 1 قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى كونترول قىلىۋېلىشى

1. خوجا شادىنىڭ خان ھوقۇقىنى تىزگىنلىۋېلىشى

مۇسۇلمان ۋەسىقىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئابدۇلھېتىپخان 12 يىل تەختتە ئولتۇرۇپ 26 يېشىدا قازا قىلغان. بۇ تەخمىنەن ھىجرىيە 1040 - يىلى (1630—1631) ئىدى①. «بەھرۇل ئەسرار» دېگەن خاتىرىگە قارىغاندا ئابدۇلھېتىپخاننىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ قالغان مەزگىللەردىلا چوڭ تەسىرگە ئىگە ئەمىرلەر خان ۋارىسىنىڭ نامزاتىنى مۇھاكىمە قىلىشقان② ۋە ئاقسۇ نائىبى سۇلتان ئەھمەدنى تەخت ۋارىسى قىلىش قارارىغا كېلىشكەن. ئابدۇلھېتىپخان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇلار مىرزا مەسئۇدبەگنى ئاقسۇغا مۇسىبەت خەۋىرىنى يەتكۈزۈشكە ئەۋەتكەن، سۇلتان ئەھمەد مەسئۇدبەگنى ئاقسۇنى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى ئەلى مەردانبەگ بىلەن دەرھال يەركەنگە قاراپ ئاتلانغان.

سۇلتان ئەھمەد يەركەنگە كەلگەندىن كېيىن ئەمىرلەر بىلەن بەگ-تۆرىلەرنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى ۋە خان

دەپ ئېلان قىلىندى. «قەشقەر تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە، شادى خوجىمۇ خانىنىڭ تەختكە ئولتۇرۇش مۇراسىمىغا قاتناشقان③. سۇلتان ئەھمەدخان مىرزا ساتتارنى ئىشكىئاغىلىققا، شاھ مەنسۇر بەگنى قاراقاشنىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلىدى، ئەلى مەردانبەگ سۇلتان ئەھمەدخانغا مۇلازىم بولدى. بۇنىڭ بىلەن دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى سۇلتان ئەھمەدخانىنىڭ ئاقسۇدىكى ئوردا بېگى جەمەتىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. بۇ يەركەن ئەمىرلىرىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى، ئۇلار پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ ئەلى مەردانبەگنىڭ مال - مۇلكىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى ۋە تەقسىم قىلىۋالدى، ئاندىن ساتتار بەگنى بالىتقا سۈرگۈن قىلدى (ئەمەلىيەتتە يول ئۈستىدە ئوردا بېگى جەمەتى تەرىپىدىن توسۇۋېلىنىپ قەشقەرگە ئېلىپ كېتىلدى)، شاھ مەنسۇر بەگمۇ قاراقاشتىن كۈچاغا قاچتى، كېيىن يەنە قەشقەرگە بېرىپ سۇلتان مەھمۇدنىڭ خىزمىتىدە بولدى. سۇلتان ئەھمەدخان پايتەختىنىڭ تەرتىپىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ۋەزىپىسىنى تولۇق ئادا قىلمىغان مىرزا ھاجى بارلاسنى يەركەننىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئورنىغا مىرزا قۇربان جۇراسنى قويدى. خانىنىڭ ئىشلارنى بۇنداق بىر تەرەپ قىلىشى ئوردىدىكى يەنە بىر قېتىملىق كۈرەشكە سەۋەب بولدى.

قەشقەر نائىبى سۇلتان مەھمۇد كونا قائىدە - يوسۇن بويىچە تەخت ۋارىسى بولۇشقا تېگىشلىك بولسىمۇ، بىراق تاغىسى ئابدۇلېتىپخان ئۆلگەندىن كېيىن خانلىق تەختكە ئاقسۇ نائىبى سۇلتان ئەھمەد چىقتى. بۇنىڭغا سۇلتان مەھمۇدنىڭ بەكلا قورسىقى كۆپىتى، يەنە كېلىپ پايتەختتىكى ئۇزلۇكسىز يۈز بېرىۋاتقان مالىمانچىلىق ئۇنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئىرادىسىنى كۈچەيتتى. يەركەن ئەمىرلىرىنىڭ كۈرىشىدە كىمنىڭ غالىپ

چىقىدىغانلىقى تېخى مۇقەملاشمىغان ئەھۋالدا سۇلتان مەھمۇد يەركەنگە كېلىپ ۋەزىيەتنى كۆزەتتى ۋە تەسىر كۈچىنى كېڭەيتتى. ئۇ ئالدى بىلەن ۋەزىر خوجا لېتىپنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىش تەلىپىنى قويدى، بىراق توي بولۇۋاتقاندا خوجا لېتىپنىڭ قىزىنى خان ئېلىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ قاسىم خوجىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ قەشقەرگە قايتتى. ئۇ يەركەنگە تېگىش قىلىش قارارىغا كېلىپ لەشكەر توپلىدى ۋە قورال - ياراق هازىرلىدى. ئاقسۇ ئەمىرلىرىمۇ قوشۇن چىقىرىپ ياردەم قىلدى. نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە، قىرغىزلارمۇ لەشكەر چىقىرىپ ياردەم قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قوشۇنى كۆپىيىپ 7000 كىشىگە يەتكەن④. ئۇلار يەركەنگە 20 كۈن قورشاپ هۇجۇم قىلىپمۇ ئىشغال قىلالماي قوشۇننى چېكىندۈرۈپ قەشقەرگە قايتتى.

بىر يىلدىن كېيىن سۇلتان مەھمۇد يەنە قوشۇن چىقىرىپ يەركەنگە هۇجۇم قىلدى. سۇلتان ئەھمەدخان هەربىي كېڭەش ئۆتكۈزۈپ تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرىنى مۇزاكىرىلەشتى. ۋەزىر خوجا لېتىپ بىلەن يەركەن هاكىمى مىرزا قۇربان جۇراس شەھەر مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، ياۋ هالسىرىغاندا ئاندىن زەربە بېرىش تەكلىپىنى بەردى. بىراق كۆپ ساندىكى ئەمىرلەر شەھەردىن چىقىپ جەڭ قىلىشنى قۇۋۇەتلىدى. خان كۆپ سانلىقلارنىڭ پىكرىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، سۇلتان مەھمۇد بىلەن هەل قىلغۇچ جەڭ قىلىش ئۈچۈن قوشۇن باشلاپ شەھەردىن چىقتى. ئىككى تەرەپ قوشۇنى سەپ تارتىپ جەڭگە كىرە - كىرمەيلا خان قوشۇننىڭ ئوڭ، سول قاناتلىرى پاتپاراق بولۇپ باش سانغۇن ئالدى بىلەن قاچتى، قوشۇننىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغان سۇلتان ئەھمەدخانمۇ جەڭگاھتىن چېكىنىپ ئاقسۇغا قاچماقچى بولدى. مىرزا قۇربان جۇراس خاننى توختىتىپ ئۇنىڭدىن جەڭگە باشچىلىق

قىلىشنى ئۆتۈنگەن بولسىمۇ بىراق خان يەنىلا ئاقسۇغا قاچتى. مىرزا قۇربان جۇراس ئەسكەرلىرى بىلەن تۇن كېچىگىچە يىگانە جەڭ قىلدى. ۋەزىر خوجا لېتىپ ئۇنى جەڭنى توختىتىشقا ئۇندەپ، ئۇنى سۇلتان مەھمۇدقا تونۇشتۇردى. لېكىن، سۇلتان مەھمۇد تەختكە چىققاندىن كېيىن ئەل بولغۇچىلارغا قىلچە يۈز - خاتىرە قىلمايلا خوجا لېتىپ، مىرزا قۇربان جۇراس ۋە بىر تۈركۈم ئەمىرلەرنى بەلخكە پالىدى. مىرزا مۇھەممەد دوست ئارلاتنى يەركەنىنىڭ ھاكىملىقىغا، مىرئەزەم شاھنى ۋەزىرلىككە ۋە مۆھۈردارلىققا تەيىنلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەرنىڭ ھاكىملىرىنىمۇ بىردىن ئەمىر بەلگىلەپ بەردى. «قەشقەر تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە، سۇلتان مەھمۇد ھىجرىيە 1042-يىلى (1632—1633) تەختكە چىققان⑤.

ھىجرىيە 1044 - يىلى (1634—1635) يەركەن خانلىقىنىڭ شەرقىدىكى سۇلتان ئابدۇرەھىمخان ئالەمدىن ئۆتتى، ئورنىغا چوڭ ئوغلى ئابدۇللا تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئابدۇللاخان لەشكەر چىقىرىپ كۇچانى ئىشغال قىلدى ۋە ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى. سۇلتان ئەھمەدنىڭ ئەمىرلىرى ئابدۇللاخان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەچكە سۇلتان ئەھمەد ئاقسۇنى تاشلاپ يەركەنگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. سۇلتان مەھمۇدخان ئىنىسى سۇلتان ئەھمەدنى خانلىقتىن قوغلاپ چىقىرىشقا يارلىق چۈشۈرگەندە خوجا شادى بىلەن مەھمۇدخاننىڭ ئانىسى ئۇنىڭدىن رەھىم قىلىشنى تەلەپ قىلىپ: "ئۇ ئابدۇللاخاندىن قۇتۇلۇپ قېلىش غەرىزىدە ئالىيلىرىدىن پاناھلىق تىلەپ بۇ يەرگە كەلگەنىدى، ئەمدى ئۇنى قوغلاپ چىقارسىلا بەكمۇ رەھىمسىزلىك بولىدۇ" دېيىشتى⑥. شۇنىڭ بىلەن خان ئۇنى ياخشى كۈتۈۋالدى ۋە شەھەرنىڭ شىمالىدىكى چاھارباغ—شامالباغنى ئۇنىڭغا ئىنئام قىلدى.

سۇلتان مەھمۇدخان لەشكىرىي يۈرۈش قىلىپ ئاقسۇنى قايتۇرۇۋېلىشقا تەرەددۇتلىنىۋاتاتتى، ئەمما ھىجرىيە 1045 - يىلىنىڭ بىر كۈنى كىچىك مەسچىتتە نامازغا ئوقۇۋاتقاندا پاجىئە يۈز بەردى. ئۇ ئۇچ يىلغا يېقىن تەختتە ئولتۇردى، ۋاپات بولغاندا ئارانلا 22 ياشتا ئىدى⑦. شاھ مەھمۇد جۇراس «ئەنسەتتالىبىن» («ھەقىقەت ئىزدىگۈچىلەر دوستى») ناملىق ئەسىرىدە بۇ قېتىمقى "پاجىئە" نىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىرقەدەر ئېنىق بايان قىلغان: "سۇلتان ئەھمەدخان (فولادخان نامى بىلەن مەشھۇر) ئابدۇللاخان تەرىپىدىن يېڭىلىپ ئىنىسى سۇلتان مەھمۇدخان (قىلىچخان نامى بىلەن مەشھۇر) نىڭ قېشىغا كەلدى. قىلىچخان جىگەرلىك ۋە قارام پادىشاھ ئىدى. ئۇ قوشۇن توپلاپ، ئابدۇللاخان (ئاللا ئۇنىڭ يانتاق جايىنى نۇرلۇق قىلغاي!) غا قارشى ئاقسۇغا يۈرۈش قىلدى. بىر قىسىم ئىشلاردا قىلىچخان شېرىغنىڭ دېگىنىگە قوشۇلمىدى. ھەزرىتى ئىشان⑧ ھافىز ناسىر خەلىپىگە فۇڭگى خەلىپە مەرتىۋىسىنى، مىرزا مۇھەممەدگە خەلىپە بەگ ئاتىقىنى بېرىپ: 'دىنىمىزنىڭ تۈۋرۈكى قىلىچخان باقي ئالەمدىن ئايرىلىش ئالدىدا تۇرىدۇ، فولادخاننى ئۇنىڭ ئورنىغا چىقارماق زۆرۈر. سىلەر بېرىپ فولادخاننى خانلىق تەختكە چىقىرىڭلار' دېگەن يارلىقنى چۈشۈردى. فۇڭگى سوپى ۋە خەلىپە بەگ شۇنىڭ بىلەن فولادخان تامان يول ئالدى. شۇ چاغدا فولادخان شىمالدىكى چاھار باغدا، قىلىچخان ئاباباكرى مىرزىنىڭ⑨ قەلئەسىدە تۇرۇۋاتاتتى. فۇڭگى خەلىپە ۋە خەلىپەبەگ فولادخاننى كۆتۈرۈپ تېيىلغاق نەم يەرگە تاشلىۋىدى، خان ئورنىدىن دەس تۇردى. بۇ ئىش تۇگەپ بىرەر سائەت ئۆتمەي قىلىچخان ئىنىسى فولادخاننى يوقلاپ كەلدى. قېرىنداشلار گىلەمدە بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇپ بارچە ئەھۋاللار توغرىسىدا مۇزاكىرىلەشتى، ئۇلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشقاندا ناھايىتى روھلۇق

كۆرۈندى، ئەمما قىلىچخان ئانچە ئېچىلىپ كەتمىدى، ئۇ ئوردىغا كېلىۋىدى فولادخانىڭ ئادەملىرىنىڭ جان - پېنى چىقىپ كېتىشتى. فۇڭگى خەلىپە ۋە خەلىپەبەگ نامى بىلەن مەشھۇر بولغان مىرزا مۇھىدبەگ قاتارلىقلار ئۆزىنى ۋەلى، دەپ ئاتىۋېلىشقانىدى. ھەرقايسى كاتتىلار قىلىچخان توغرىسىدا غۇلغۇلا قىلىشىپ: 'فولادخاننى ئاللىقاچان سۇلتانلىق تەختىگە چىقىرىپ بولۇشتى، راستىنلا شۇنداق بولدى. قىلىچخان كەلگەنكەن، كەچقۇرۇن جەزمەن بۇ ئىشلاردىن ۋاقىپلىنىدۇ، ئەتىلىككە ھەممىمىزنى قەتلىئام قىلىدۇ' دېيىشتى. فۇڭگى خەلىپە ۋە خەلىپەبەگ: 'بىز ئۆزلۈكىمىزدىن بۇ ئىشنى قىلماقچى بولغىنىمىز يوق، بىز پەقەت ھەزرىتى ئىشان جانابلىرىنىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلماقچىمىز، قورقماڭلار، يۇرۇكىڭلارنى توق تۇتۇڭلار' دېدى. شۇ كېچىسى قىلىچخان ئوردىغا كەلگەندە قەستكە ئۇچراپ ئاخىرەت سەپىرىگە يول ئالدى. سەھەردە ئەمىرلەر ۋە بەگ - تۆرىلەر ھەزرىتى ئىشانىڭ قېشىغا بېرىپ مەھمۇدخانىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى يەتكۈزدى. ھەزرىتى ئىشان ھەرقايسى ئەمىرلەر، ۋەزىر - ۋۇزرالار ۋە ئۇلۇغ - ئۇششاقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا شىمالىي چاھارباغقا يول ئالدى. سۇلتان ئەھمەدخاننى ئوردىغا ئاپىرىپ، مەھمۇدخانىڭ جەسىتىنى ئېلىپ كەتتى. ھەزرىتى ئىشان يەنى ھەزرىتى خوجامنىڭ كارامەتلىرى تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرگە ئايان بولدى"⑩.

شاھ مەھمۇد جۇراس بۇ ۋەقەنىڭ ئومۇمىي جەريانىنى ناھايىتى جانلىق تەسۋىرلەپ بەرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ بايانلىرىدىن بۇنىڭ پۈتۈنلەي خوجا شادى پىلانلىغان ۋە شەخسەن يېتەكچىلىك قىلغان سىياسىي ئۆزگىرىش ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. خان ھوقۇقى ئاجىزلاپ بەگ - تۆرىلەر ئۆزى بەگ-ئۆزى خان بولۇۋېلىۋاتقان بۇ خىل ۋەزىيەتتە خوجىلارنىڭ تەسىرى تېخىمۇ

كۈچىيىپ خان ئوردىسىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك كونترول قىلىۋالدى، ھەتتا خاننى ئويۇنچۇقتەك ئالقىنىدا ئويناتتى، ھەدىسلا سىياسىي ئۆزگىرىش، قەستلەش قاتارلىق شەكىللەر بىلەن كونا خاننى بىكار قىلىپ، يېڭى خان تىكلەپ تۇردى، بۇ خىلدىكى تەخت ئالماشتۇرۇشلار ئارقىلىق خوجىلار خان ھوقۇقىغا بولغان كونتروللۇقىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

سۇلتان مەھمۇدخان (يەنى قىلىچخان) ئۆلگەندىن كېيىن "تارقان-سەردارلارغا كونا يوسۇن بويىچە سۇلتان ئەھمەدخاننى خان دەپ جاكارلاشقا بىردەك قوشۇلدى". سۇلتان ئەھمەدخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن خوجا شادىغا تەشەككۈر ئېيتىش يۈزىسىدىن كۈمان كەنتىنى ئۇنىڭغا ئىنئام قىلىپ بەردى. ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي ئېھتىمال سۇلتان ئەھمەدخان مەزكۇر دىنىي فېئودالنىڭ بويۇنتۇرۇقىدا ياشاۋېرىشنى خالىمىغانلىقتىن بولسا كېرەك، ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتى يېرىكلىشىپ قالدى، نەتىجىدە "لەشكەرلەر ۋە ئاۋام پۇقرالارنىڭ ھەممىسى سۇلتان ئەھمەدخاندىن بىزار بولدى"⑪. خوجىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ يامانلىشىشى سۇلتان ئەھمەدخاننىڭ مۇقەررەر ھالاك بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەندى. بۇ ۋاقىتتا خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بۆلۈنمە كۈچ ئابدۇللاخان توختاۋسىز غەربكە سىلجىپ قوشۇن باشلاپ قەشقەرنىڭ يېنىغىلا كېلىپ قالغانىدى. خانلىقنىڭ تەقدىرىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان قاراتاغلىق خوجىلار سۇلتان ئەھمەدخاننى چۆرۈۋېتىپ، شەرقىي قىسمىدىكى كەڭ رايونلارنى ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقان تەپرىقىچى ئابدۇللاخاننى قوللاشقا ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇللاخاننىڭ ئەتراپىغا جەڭگە ياراملىق بىر تۇركۈم ئەمىرلەر ۋە باھادىرلارلا ئەمەس، يەنە قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ قۇتراتقۇلىقىدىن ئەسەبىيلەشكەن زور بىر تۇركۈم مۇرتىلارمۇ

يىغىلدى. ھىجرىيە 1048 - يىلى (1638—1639) قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئابدۇللاخان يەنە بىر قېتىم غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ناھايىتى تېزلا قەشقەرنى ئىشغال قىلدى، سۇلتان ئەھمەدخان ۋەزىيەتنىڭ ئۆزىگە پايدىسىزلىقىنى كۆرۈپ، خانلىقىنى تاشلاپ بەلخكە قاچتى. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇللاخان قوشۇنلىرى ھېچقانداق قارشىلىقسىزلا يەركەن شەھىرىگە باستۇرۇپ كىردى، سۇلتان ئەھمەدخان بولسا بەلختىن ماۋارائۇننەھرگە بېرىپ جانى خانلىقىدىكى ئىمام قۇلىخانغا بېقىندى، ئۇزۇن ئۆتمەي ئەنجانغا ھۇجۇم قىلىش ئۈرۈشىدا ئۆلدى.

2. ئابدۇللاخانىڭ تەختكە چىقىشى

ئابدۇرەھىمخان ئابدۇرەشىدخانىڭ 12 - ئوغلى بولۇپ، ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتۈپ ئۈچ ئايدىن كېيىن تۇغۇلغانىدى. قېرىندىشى مۇھەممەدخان ھىجرىيە 1004 - يىلى (1595—1596) ئۇنى تۇرپانىڭ نائىبلىقىغا تەينىلىگەن، مۇھەممەدخان ھايات ۋاقتىدىلا ئۇ ئىسيان كۆتۈرۈش خاھىشىنى ئاشكارىلاپ مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن قوراللىق توقۇنۇشقانىدى. ئەھمەدخان دەۋرىدە (1609 - 1618- يىللار) ئۇ تەختكە كۆز تىكىپ ھەدىسە غەربكە ھۇجۇم قىلىپ، كېيىنچە ئۆزىنى خان دەپ ئاتىۋالغانىدى. ئابدۇلىتىپخان دەۋرىدە (1618 - 1631) ئابدۇرەھىمخانىڭ تۇرۇشاۋۇل قوشۇنى كۆچادىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ بايىنى ئىشغال قىلىۋالغانىدى، بۇ ۋاقىتتا ئۇ ئاللىقاچان مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن ئۇزەكتىگە سوقۇشتۇرالىغۇدەك ئەھۋالىي كۆچكە ئىگە بولۇپ بولغانىدى. ئابدۇرەھىمخان كۆچىنى توپلاپ يەركەن خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن مىڭ سۇلالىسى، ئويراتلار،

قازاقلارغا قارىتا ئىناق قوشنىدارچىلىق سىياسىتىنى يولغا قويۇپ دوستانە بېرىش - كېلىش مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلدى ۋە قوراللىق توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ساقلاندى. ئابدۇرەھىمخان يەركەن خانلىقىنىڭ شەرقىي (غەربتە ئاقسۇ ۋە كۇچا تەۋەسىدىن شەرقتە جىيايۇگۈەنگىچە) قىسمىدا "40 يىل ئۆز ئالدىغا خان بولۇپ"⑫ ھىجرىيە 1044-يىلى (1634—1635) 77 يېشىدا ۋاپات بولدى⑬. ئۇ ئابدۇللاخان، ئوبۇل مۇھەممەدخان، ئىبراھىم سۇلتان، ئىسمايىلخان، باباقخان، ئافاق سۇلتان، شاھ سۇلتان، مەنسۇر سۇلتان، بىچىن سۇلتان قاتارلىق توققۇز ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى كېيىنچە يەركەن خانلىقىنىڭ تارىخىغا زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى.

ئابدۇرەھىمخان ۋاپات بولغاندا ئىككىنچى ئوغلى ئوبۇل مۇھەممەدخان قۇمۇل تەرەپتە توپلاڭچى ئەمىرلەر بىلەن جەڭ قىلىۋاتاتتى. ئاتىسىنىڭ مۇسىبەت خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن توپلاڭچى ئەمىرلەر بىلەن سۇلھى تۈزۈپ، دەرھال چالىشقا قايتتى ۋە تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. چوڭ ئوغۇل ئابدۇللاخان يەتتە ياش چېغىدىلا كۇچا ھاكىمى مىرزا ئوبۇل ھادى مەكرىتكە تۇرغاقلىققا بېرىلىپ شۇنىڭ يېنىدا تۇرۇۋاتاتتى. ئوبۇل ھادى ئابدۇرەھىمخانىنىڭ قازا قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئابدۇللاخاننى ئېلىپ ئالدىراپ - تېنەپ چالىشقا يول ئالدى. ئۇلار كەلگەندىن كېيىن ئوبۇل مۇھەممەدخان موغۇللارنىڭ "چوڭ ئوغۇل خان بولۇش" تەك ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە تەختنى ئاكىسىغا ئۆتۈنۈپ بېرىپ، ئۆزى تۇرپانغا قايتتى. ئوبۇل ھادى پۈتكۈل شەرقىي رايونىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن بىر قىسىم يەرلىك ئەمىرلەرنى ئۆلتۈرگەندىن سىرت يەنە ئابدۇرەھىمخانىنىڭ جەددى - جەمەتىنى قىرىۋېتىپ، نەۋرىسىنى خانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزۇش ۋە شەخسەن ھەممىسىگە باش بولۇش

سۈيىقەستىنى پىلانلىدى. مۇشۇ مەقسەتتە ئۇ قوشۇن تارتىپ تۇرپاندىكى ئوبۇل مۇھەممەدخانغا ھۇجۇم قىلدى. ئەمما قېينىئانىسى ئارقىلىق سۈيقەستتىن خەۋەر تاپقان ئابدۇللاخان ئەمرلەر بىلەن كېڭىشىپ بىر قېتىملىق زىياپەتتە ئوبۇل ھادىنى ئۆلتۈردى⑭. شۇنىڭ بىلەن يەركەن خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تەرتىپ مۇقىملىشىپ، ئابدۇللاخان ئاتىسىنىڭ ئارمىنى —يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىنى تارتىۋېلىپ پۈتكۈل خانلىققا خان بولۇشقا جىددىي تەييارلاندى.

ئابدۇللاخاننىڭ يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىنى تارتىۋېلىشىدا خوجا شادىنىڭ قوللىشى زور رول ئوينىدى. ئالدىنقى بايانلاردا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك سۇلتان ئەھمەدخان خوجا شادىنىڭ يۆلىشى بىلەن يېڭىۋاشتىن تەختكە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا خانلىق ھوقۇقىنى تىزگىنلىۋالغان خوجا شادى بىلەن يىرىكلىشىپ قېلىپ مۇناسىۋىتى يامانلىشىپ كەتكەنىدى، بۇنىڭغا غايەت زور ئادەم كۆچى، ماددىي كۈچ ۋە سىياسىي تەسىرگە ئىگە بولۇپ تۇرۇۋاتقان بۇ چوڭ دىنىي فېئودال تاقەت قىلىپ تۇرالمايتتى، يەنە كېلىپ بۇ ۋاقىتتا بارغانچە قۇدرەت تېپىۋاتقان شەرقتىكى تەپرىقچى كۈچ ئابدۇللاخان قەدەممۇقەدەم قىستاپ كېلىپ، پۈتكۈل خانلىقنى قوشۇۋېلىش ۋە خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىشقا ئەنت ئىچكەنىدى. خوجا شادى يىراقنى كۆرەر سىياسىيونلۇق نەزىرى بىلەن ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ بېقىپ، مەۋقەنى ئابدۇللاخان تەرەپكە يۆتكىدى. شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ «تارىخ» دا خاتىرىلىنىشىچە، ئابدۇللاخان قەشقەرگە ھۇجۇم قوزغىغاندا سۇلتان ئەھمەدخان قوشۇن باشلاپ جەڭگە چىققان، ئىككى قوشۇننىڭ تورغايدىكى ئۇرۇشىدا يەركەن قوشۇنى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن، ئەمما "خوجا مۇھەممەد يەھيانىڭ ئابدۇللاخانغا مېھرى بولغاچقا" ئۇنىڭ قوللىشى بىلەن "ئابدۇللاخان

ئامان - ئىسھەن ئاقسۇغا كېلىۋالغان"⑮. بۇ ۋاقىتتىكى خوجا شادى لەشكەرلەر ۋە پۇقرالار رايونىڭ قانداق بولۇشىغىلا ئەمەس، جەڭدىكى يېڭىلىشىنىڭ قانداق بولۇشىغىمۇ تەسىر كۆرسىتەلەيتتى ۋە ئۇنى بەلگىلىيەلەيتتى، ھەتتا پادىشاھلارمۇ ئۇنىڭ "كارامىتى" تۈپەيلىدىن جانلىرىدىن جۈدا بولاتتى، ئەمەلىيەتتە، ئۇ ئاللىقاچان خانلىقنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلۈگىچىلەردىن بولۇپ قالغانىدى.

خوجا شادىنىڭ ئابدۇللاخانغا مايىل بولۇشى بىلەن خوتەن ئەمىرلىرى تۇشمۇتۇشتىن ئەھمەدخاندىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئابدۇللاخانغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئاقسۇغا ئەلچى ئەۋەتىشتى، بىر قىسىم نامدار باھادىرلارمۇ ئارقا - ئارقىدىن قەشقەر ۋە يەركەننى تاشلاپ، ئاقسۇدىكى ئابدۇللاخانىنىڭ يېنىغا قېچىپ كەلدى. «قەشقەر تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە، خوجا شادى يەنە كۈيئوغلى پادىشاھ خوجىنى ئاقسۇدىكى ئابدۇللاخانىنىڭ خىزمىتىدە بولۇشقا ئەۋەتكەن⑯. مەزھەپ داھىيسىنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى يەركەن خانلىقىنىڭ سىپىنى پارچىلاپ، ئابدۇللاخانىنىڭ ئەمەلىي كۈچ ۋە جاسارىتىنى ئاشۇردى. ھىجرىيە 1048 - يىلى (1638—1639) ئابدۇللاخان قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەرنى ئىشغال قىلدى ۋە يەركەنگە كىرىپ، يەركەن خانلىقىنى يېڭىۋاشتىن بىرلىككە كەلتۈردى. ئابدۇللاخان خوجا شادى، مەۋلانە خوجا ناسىر، مەۋلانە موللا سالىھ ۋە باشقا ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ ھىمايىسى بىلەن يەركەن خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇردى.

ئابدۇللاخان يەركەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى خانلار ئىچىدە ئۆزىنىڭ ئالاھىدە تۆھپىسى بىلەن گەۋدىلىنىپ تۇرغاچقا، ئۇنى يەركەن خانلىقىنى "قايتا گۈللەندۈرگەن خان" دەپ

ئاتاشقا بولىدۇ. ئابدۇللاخاننىڭ تۇنجى بولۇپ قىلغان ئىشى زور كۈچ سەرپ قىلىپ مەركەز ۋە يەرلىكتىكى ئەمەلدارلارنى تەرتىپكە سېلىش يەنى ئاقسۇدا تۇرغان ۋاقىتلىرى (ھىجرىيە 1048—1045-يىللىرى، يەنى مىلادىسىلار) دىكى كونا ۋەزىر - سانغۇنلىرى (ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاتىسى ئابدۇرەھىمخانىنىڭ كونا ھەقەمسايىلىرى ئىدى، يەنە بەزىلىرى سۇلتان ئەھمەدخاندىن يۇز ئۆرۈپ ئەل بولغان ئەمىرلەر ئىدى) نى مۇھىم ئورۇنلارغا قويۇش بولىدى، ئەمما بۇ يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئورنى ئىلگىرىكىدەك ئۇنداق مۇقىم ئەمەس ئىدى، ھەرقاچان ئالماشتۇرۇلۇپ يۆتكىلىپ تۇراتتى، ئابدۇللاخان شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئالدىنقى دەۋرنىڭ بىر قىسىم كاتتىلىرىنى ھىندىستانغا پالىۋەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي سۇلتان ئەھمەدخاننىڭ ماۋارائۇننەھىردىكى ئىمام قۇلىخاننىڭ قوللىشى بىلەن قوشۇن تارتىپ ئەنجانغا ھۇجۇم قىلغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلگەندە ئابدۇللاخان ئالدىنقى پادىشاھنىڭ ئېسىلزادە-تۆرىلىرىنىڭ ئۇلارغا ھەمدەم بولۇشىدىن ئەنسىرەپ، قەشقەردە 200گە يېقىن نامدار كىشىنى قەتلىئام قىلدى، ئۇنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم دىنىي مۆتىۋەر زاتلار بار ئىدى؛ يەركەندمۇ ئۆزىنى يۆلەپ خانلىق تەختكە چىقارغان مەۋلانە خوجا ناسىر قاتارلىق 100گە يېقىن كىشىنى قىرىپ تاشلىدى⑰. ئابدۇللاخاننىڭ بۇ تەدبىرلىرى شەك - شۇبھىسىز مەركىزىي ھاكىمىيەتنى كۈچەيتىپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكىدەك ئەمىرلەر ھوقۇقنى ئىگىلىۋېلىپ تەپرىقىچىلىك پەيدا قىلىدىغان ئەھۋالنىڭ قايتا سادىر بولۇشىدىن ساقلاپ قالدى، ئەمما ئۇ قەتل قىلغان بىر قىسىم يۇقىرى قاتلامدىكى دىنىي زاتلار قاراتاغلىق خوجىلاردىن ئەمەس ئىدى، بۇ خوجا شادىنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەپ ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يېڭى بىر

كۆچمىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشىغا، ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ ئېزىلگەن مۇسۇلمانلارنىڭ قوللىشى بىلەن ناھايىتى تېز زورىيىپ قاراتاغلىقلار بىلەن ئۇزەكتىكە سوقۇشتۇرالمىغۇدەك كۈچكە ئايلىنىشىغا سەۋەب بولدى. شۇنىڭ بىلەن يەركەن خانلىقىدىكى سىياسىي كۈرەش تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ كەتتى.

§ 2 ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە خانلىقتىكى ئىچكى ماجىرالارنىڭ كۈچىيىشى

1. ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ يەركەن خانلىقىغا كېلىشى

ھازىرقى مەۋجۇت مەنبەلەردىن ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ پىر ئۇستازى ئىشان كالان (يەنى مۇھەممەد ئىمىن، مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى) نىڭ شەخسەن تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كەلگەنلىكىگە ئائىت بىرەر يىپ ئۇچىنى تاپقىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئۆمرى ئاساسەن ماۋارائۇننەھردە ئۆتكەن، مەزكۇر مەزھەپتىكى خوجىلارنىڭ يەركەن خانلىقىغا كېلىشى ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد يۈسۈپتىن باشلىنىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خوجىلار جەمەتىدىكى پۈت تېپىشىپ كېلىۋاتقىنىغا ئۇزۇن بولغان بۇ ئىككى مەزھەپ يەركەن خانلىقىدا كەسكىن ئېلىشتى، بۇ ئېلىشىش جەريانىدا خوجا ئىسھاق ئەۋلادلىرى "قاراتاغلىقلار"، ئىشان كالان ئەۋلادلىرى "ئاقتاغلىقلار" دەپ ئاتالدى.

«تەزكىرەئى ئەزىزان» دا خاتىرىلىنىشىچە، خوجا يۈسۈپ ماۋارائۇننەھردىن يەركەن خانلىقىنىڭ شەرقىدىكى قۇمۇلغا كېلىپ قالغاندا شۇ يەرلىك دىنىي ئاقسۆڭەك سەئىد جېلىلنىڭ قىزىغا

ئۆيلىنىپ، ئۇنىڭدىن ھىدايىتۇللا (ئافاق خوجا نامى بىلەن مەشھۇر) ئىسىملىك بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن⑱. ئافاق خوجا ئاتىسىغا ئەگىشىپ قۇمۇلدىن قەشقەرگە كەلگەندە 11 ـ 12 ياشلارغا كىرىپ قالغان بولۇپ، بۇ ئابدۇللاخان تەختتىكى مەزگىل ئىدى. «تەزكىرەئى خوجىگان» دىمۇ خوجا يۈسۈپ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئافاق خوجا يىراق يوللارنى بېسىپ قەشقەرگە كەلگەندە مۇھەممەدخانىنىڭ ئاللىقاچان قازا قىلىپ، ئابدۇللاخانىنىڭ يۇرت سوراۋاتقانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. روشەنكى، بۇ خوجا مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ قەشقەرگە ئىككىنچى قېتىم كېلىشى ئىدى، «تەزكىرەئى خوجىگان» دا خوجا يۈسۈپنىڭ تۇنجى قېتىم يەركەن خانلىقىغا كېلىشى ۋە قۇمۇلدا بىر مەزگىل تۇرۇپ قېلىشىغا دائىر خاتىرە يوق. ئابدۇللاخانىنىڭ يەركەن خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىگە چىققان ۋاقىتىنىڭ ھىجرىيە 1048 ـ يىلى (1638—1639) ئىكەنلىكى، خوجا يۈسۈپنىڭ ھىجرىيە 1053 ـ يىلى (1643—1644) قازا قىلغانلىقى بىزگە مەلۇم (كېيىن يەنە ئايرىم بايان قىلىمىز). شۇنداق بولغاندا، خوجا يۈسۈپنىڭ قەشقەرگە تۇنجى قېتىم كەلگەن ۋاقتى XVII ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرى 40 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرى بولۇپ چىقىدۇ، خوجا مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ تۇنجى قېتىم يەركەن خانلىقىغا كېلىشى بولسا بۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىرەك ئىدى. فېلىك جىياشېك قاتارلىقلار «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، «زەپەرنامە» قاتارلىق خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ بۇ رايونغا XVII ئەسىرنىڭ باشلىرى كەلگەن، دەپ ھۆكۈم قىلىشىدۇ⑲، بىزنىڭچە، خوجا يۈسۈپ XVII ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى يەركەن خانلىقىغا كەلگەن، 30 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرى، 40 ـ يىللارنىڭ باشلىرى قەشقەردە ماكانلىشىپ قالغان.

خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ يەركەن خانلىقىغا كەلگەندە ئابدۇللىتىپخان تەختتە ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا خوجا شادى باشچىلىقىدىكى قاراتاغلىقلار مەزھەپى غايەت زور تەسىرگە ئىگە ئىدى، ئۇلار يۇقىرىسى ئوردىدىن تۆۋەنى ئاۋامغىچە بولغان جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغا سىڭىپ كىرىپ، خانلىقنىڭ ئىجتىمائىي-سىياسىي تۈرمۈشىنى تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتاتتى. بۇخىل ۋەزىيەت ئاستىدا ئۇلارنىڭ رەقىبى بولغان ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ پۈت تىرەپ تۇرمىقى قىيىن ئىدى، ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتىشىدىن سۆز ئاچقىلى تېخىمۇ بولمايتتى. خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ مىڭبىر مۇشەققەتلەر بىلەن ۋەز - تەبلىغ قىلىپ يۇرۇپ يەركەن خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا كەلدى. بۇ جاي قاراتاغلىقلارنىڭ مەركىزى بولغان يەركەندىن يىراق بولغانلىقى ئۈچۈن قاراتاغلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئانچە ئۇچرىمىغانىدى، يەنە كېلىپ ئەينى ۋاقىتتا ئابدۇللاخانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا نىسپىي مۇستەقىللىققە ئىگە بولغاچقا يەركەن خانىنىڭ قىلچە چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايتتى. مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن يەرلىك دىنىي فېئودالنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، نىكاھ ۋاسىتىسى ئارقىلىق يەرلىك دىنىي كۈچلەر بىلەن بىرلەشتى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ مۇشۇ مەزگىللىك (تەخمىنەن 12 - 13 يىل) دىنىي تەرغىبات پائالىيەتلىرى قۇمۇل رايونى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى، خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى باشقا جايلاردىمۇ نۇرغۇن تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى، بىراق ئۇنىڭ غەربكە قاراپ زورىيىش ئارزۇسى تۇرپان رايونىدا قاراتاغلىقلارنىڭ مۇئەييەن تەسىرىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقى سەۋەبىدىن زور ئۇتۇقلارغا ئېرىشەلمىدى. ئالدىنقى بايانلاردا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدىلا قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ تەسىرى بۇ يەرلەرگە يېتىپ

كەلگەنىدى، يەرلىكلەر كېيىنچە يېنىۋالغان بولسىمۇ بىراق مۇھەممەدخان دەۋرىگە كەلگەندە قاراتاغلىق خوجلارنىڭ بۇ رايوندىكى دىنىي نوپوزى مۇقىملاشقانىدى، شۇڭا ئاقتاغلىقلار بۇنداق بىر ماكاندا زورىيىمەن دېسە ناھايىتى كۆپ مۇشكۈلاتلارغا دۇچ كېلەتتى، قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تەكرىتاغدىن ھالقىپ ئۆتسە بۇتقا چوقۇنىدىغان ئويراتلارنىڭ يايلىقى بولۇپ، مۇھەممەد يۈسۈپ ئۇ جايدا ھېچنەرسە قىلالمايتتى. شۇڭا بۇ مەزگىلدە ئاقتاغلىق خوجلارنىڭ پاسىبانى مۇھەممەد يۈسۈپ ئاساسەن قۇمۇل ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى خېشى كارىدورى ئەتراپلىرىدا دىنىي تەرغىبات بىلەن شۇغۇللانىدى.

ھىجرىيە 1044 - يىلى (1634—1635) ئابدۇللاخان شەرقىي قىسىمدىكى پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ غەربىي قىسىمدىكى يەركەن خانلىقىغا ھۇجۇم قوزغىدى ۋە ئاقسۇنى ئىشغال قىلىپ قەشقەرگە قىستاپ كەلدى. يەركەن خانلىقى قاراتاغلىق خوجلارنىڭ سىياسىي قوللىغۇچىسى ۋە ھىمايىچىسى بولغاچقا يەركەن خانلىقىنىڭ مەغلۇبىيىتى شۇبھىسىز قاراتاغلىق خوجلارنىڭ پۈتۈن مەملىكەتتىكى تەسىرىنىڭ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. ۋەزىيەتتىكى بۇخىل ئۆزگىرىش ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكى مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ غەربكە قاراپ كېڭىيىشىگە ئۈمىد ئاتا قىلدى. ئالاھازەل مۇشۇ مەزگىللەردە ئۇ دىنىي تەرغىباتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى خانلىقنىڭ شەرقىدىن غەربكە يۆتكىدى. ھىجرىيە 1048 - يىلى (1638—1639) ئابدۇللاخان ئاخىرقى ھېسابتا تەختكە ئولتۇرۇپ پۈتكۈل يەركەن خانلىقىنىڭ خانى بولغاندىن كېيىن مۇھەممەد يۈسۈپ 11 - 12 ياشلارغا كىرىپ قالغان ئوغلى ھىدايىتۇللانى ئەگەشتۈرۈپ خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچۈپ كەلدى، بىراق ئەھۋال مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ ئارزۇسىدىكىدەك

بولماي قالدى. گەرچە ئابدۇللاخان ئەسلىدىكى يەركەن هاكىمىيىتىنىڭ رەقىبى بولسىمۇ قاراتاغلىقلارنىڭ داهىيسى خوجا شادى سەل ئىلگىرى مەۋقەسىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇلگۈرۈپ ئابدۇللاخاننىڭ قوللىغۇچىلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى، شۇڭا يەركەن خانلىقىنىڭ ئوردىسىدا خان ئالماشقاندىن كېيىنمۇ قاراتاغلىقلار هېچقانداق زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىمىدى، خوجا شادى يەنىلا خانلىقنىڭ سىياسىي تۈرمۈشىدىكى ئاساسلىق ئىشتىراكچى ۋە ئىش تەۋرەتكۈچى بولۇۋەردى، يەركەن يەنىلا قاراتاغلىقلارنىڭ مۇستەهكەم بارگاهى بولۇش سۈپىتى بىلەن سىرتتىن كەلگەن ئاقتاغلىقلارغا هېچقانداق يوچۇق قالدۇرمىدى. شۇڭا خوجا مۇهەممەد يۈسۈپ ئۇرۇش مالمانچىلىقى يېڭىلا تىنچىتىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قەشقەرده پۈت دەسسەپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. بىراق، خوجا مۇهەممەد يۈسۈپ ئۆزىنىڭ كېلەچەكتىكى دىنىي تەرغىبات ۋە تەرەققىيات ئەهۋالىغا قارىتا تولۇق ئىشەنچىتە ئىدى: ئابدۇللاخان هەرگىزمۇ خوجا شادى باشچىلىقىدىكى قاراتاغلىقلارنىڭ دېپىغا ئۇسسۇل ئۈيىنايدىغان ئىلگىرىكى ئىككى خانغا ئوخشىمايتتى، ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ ئابدۇللاخاننىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرەلىشىدىن يەنىلا ئۈمىد بار ئىدى، پەقەت دەهرىي هاكىمىيەتنىڭ قوللىشى ۋە همايىسىگە ئېرىشۈالسىلا بۇ كەڭ زېمىندا كەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىنى يارىتىلى، قورقماي تۇرۇپ قاراتاغلىقلار بىلەن تىركەشكىلى هەتتا قارشى تەرەپنى يەڭگىلى بولاتتى. خوجا مۇهەممەد يۈسۈپ ئىزچىل مۇشۇ ئۈمىدته بولۇپ كەلدى، هىجرىيە 1053-يىلى (1643—1644) خوجا شادى ئالەمدىن ئۆتكەنده مۇهەممەد يۈسۈپ يەركەن ئوردىسىغا ئاتلىنىپ ئابدۇللاخان هاكىمىيىتىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى⑳.

ھالبۇكى، ئاقتاغلىق خوجلار ئاقىۋەت يەنىلا ئابدۇللاخان ئوردىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى، ئەكسىچە ئاقتاغلىقلار مەزھەپىنىڭ تېز روناق تېپىشى ۋە زورىيىشى ئۈنىڭ يەركەن خانلىقىغا قارشى كۈچلەر بىلەن بىرلەشكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئالدىنقى بايانلاردا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئابدۇللاخان يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىنى تارتىۋېلىپ خانلىقنى يېڭىۋاشتىن بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن يەركەن خانلىقىنىڭ ئىلگىرىكى ۋەزىر - ۋۇزرالىرىنىڭ كۆپىنچىسىگە قارىتا كۆڭلىدە شۇبھە ساقلاپ كېلىۋاتاتتى، مەركىزىي ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش ۋە خانلىقنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئابدۇللاخان بىر قاتار كەسكىن تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، بۇ سابىق ۋەزىر - ۋۇزرالارغا زەربە بەردى ۋە ئۇلارنى چەكلەپ تۇردى، ھەتتا بىر قىسىم "گۇمانلىق" لىرىنى سىياسەت تىغىدىن ئۆتكۈزدى، شۇنىڭ بىلەن بېسىمغا ئۇچرىغان بۇ فېئودال ئاقسۆڭەكلەر خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدا خانلىققا قارشى ئىجتىمائىي كۈچ بولۇپ تەشكىللەندى. ئۇنىڭدىن سىرت، قاراتاغلىقلار مەزھىپىگە مەنسۇپ بولمىغان بىر قىسىم دىنىي فېئودالالارمۇ باستۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن خوجا شادىنىڭ دىنىي ساھەدىكى ھاكىمۇتلەقلىقى تېخىمۇ كۈچىيىپ، ئاقىۋەتتە دىنىي ساھەدە يەركەن خانلىقىغا قارشى بىر ئېقىم شەكىللەنگەندىن باشقا بېسىمغا ئۇچرىغان مۇسۇلمانلار ئارىسىدىمۇ قاراتاغلىقلارغا بولغان نارازىلىق بارغانسېرى كۈچىيىشكە باشلىدى. خوجلار مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ قوللىغۇچىسى بولۇۋاتقان ئەھۋالدا خوجلارغا قارشى چىققانلىق ماھىيەتتە مەركىزىي ھاكىمىيەتكە قارشى چىققانلىققا باراۋەر ئىدى. شۇڭا قاراتاغلىق خوجلار بىلەن ئۇزۇندىن بېرى تۇتۇشۇپ كېلىۋاتقان ئاقتاغلىق خوجلار مەركىزىي ھاكىمىيەتكە قارشى

ئىجتىمائىي-سىياسىي كۆچلەرنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ۋە قاراتاغلىقلارغا نارازى بولۇۋاتقان مۇسۇلمانلارنىڭ همماييسىگە ئېرىشتى هەمدە تېز سۈرئەتتە روناق تاپتى، بولۇپمۇ ئابدۇللاخاننىڭ ئوغلى، قەشقەر نائىبى يولبارس سۇلتان (يولۋاس سۇلتان) بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن تەسىرى تېز ئېشىپ، ناهايىتى تېزلا قاراتاغلىقلار بىلەن تىركىشەلىگۈدەك دىنىي كۈچ بولۇپ شەكىللەندى، ئۇلار قەشقەرنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، خانلىق تەۋەسىدە قاراتاغلىقلار بىلەن پۈت تېپىشىشكە باشلىدى.

2. قاراتاغلىقلار ۋە ئاقتاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش

شاھ مەھمۇد جۇراس «ئەنسەتتالىبىن» دا مۇنداق يازىدۇ:

"ھەزرىتى ئىشان يەنى ھەزرىتى خوجا شادى خوجام (ئاللا ئۇنىڭ يانقان جايىنى پاك قىلغاي!) 56 يېشىدا كەرەمىلىك ئاللانىڭ ھۆكمىگە بىنائەن پانىي دۇنيادىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى. شانۇ شەۋكەتلىك پىر ئۇستازلىق خوجا ساپى خەلىپە نامى بىلەن مەشھۇر بولغان خوجا سەئىد خەلىپە㉑گە ئۇنتتى. ھەزرىتى ئىشان قەشقەردە ئاللانىڭ پاناھىغا كەتتى، خوجا خەلىپە (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي!) ئۇنىڭ مېيىتىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. ئابدۇللاخان (ئۇنىڭغا ئاللا گۇۋاھ بولسۇن!) ئەمىرلەر، بەگ - تۇرىلەر ۋە ئۇلۇغ - ئۇششاقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالدى. خوجا ساپى خەلىپە (ئاللا ئۇنىڭ يانقان جايىنى پاك قىلسۇن!) تۇغىنىڭ چۈلۈۋرىدىن يېتىلەپ كېلىۋاتاتتى، كەرەمىلىك زاتنىڭ مۇبارەك بويى ئاشۇ تۇغىگە ئارتىلغانىدى..... خەلىپەم ۋە بارلىق تارقان - بەگلەر ئەزىز مېيىتنى ئالتۇنلۇق㉒قا ئېلىپ كەلدى.

ئابدۇللاخان (ئاللا ئۇنىڭ شېھىتلىكىنى ئىپارغا تولدۇرغاي!) ئۇنى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ يېنىغا قويدى. خوجا ساپى خەلىپە (ئاللا ئۇنىڭ يانقان جايىنى يورۇق قىلغاي!) ئاشۇ مازارنىڭ يېنىغا كەڭ - ئازادە قىلىپ 40 خانىقا سالدۇردى ۋە شۇنىڭدا تۇردى. ئۇ زاماندا خوجا ساپى بارچە بەگ - تۆرىلەرنىڭ كاتتىسى ۋە خەلىپىلەرنىڭ خەلىپىسى بولۇپلا قالماي يەنە جانابى كەرەملىك (خوجا شادىنى دېمەكچى - نەقىل ئالغۇچىدىن) نىڭ ژارىسى ئىدى"㉓. ھەزرىتى ئىشان يەنى يەركەن خانلىقىنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان قاراتاغلىقلارنىڭ پاسىبانى خوجا شادى 56 يېشىدا قەشقەردە ۋاپات بولغان. گەرچە بۇ بايانداا بۇ ۋەقە يۈز بەرگەن كونكرېت ۋاقىت كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ، شاھ مەھمۇد جۇراس مەزكۇر ئەسىرىنىڭ باشقا جايىدا "ئەمدىلا يەتتە يېرىم ياشقا كىرگەن مۇھەممەد يەھيا خوجا يەنى خوجا شادى مۇھەممەدخان دەۋرىدە خانلىققا كەلگەن، مۇھەممەدخان قازا قىلغاندا ئۇ 21 ياشقا كىرىپ قالغانىدى"㉔ دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن. شۇنداق بولغاندا خوجا شادىنىڭ ھىجرىيە 997 - يىلى (1588—1589) تۇغۇلغانلىقى، 56 يىل ياشاپ ۋاپات بولغان يىلىنىڭ ھىجرىيە 1053 - يىلى (1643—1644)㉕ ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. بۇ دەل ئابدۇللاخان تەختنى تارتىۋالغىلى تۇت يىل بولغان، ئاقتاغلىق خوجىلاردىن مۇھەممەد يۈسۈپ ئاتا - بالىنىڭ ئەمدىلەتىن قەشقەردە پۇت تىرەپ مۇشۇ جاينى مەركەز قىلغان ھالدا دىنىي تەرغىبات بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ۋە ئاقتاغلىقلارنىڭ تەسىرىنى زورايتىۋاتقان مەزگىلى ئىدى. دەققەت قىلىشقا تېگىشلىكى خوجا شادى ئۆزىنىڭ چوڭ بارگاھى بولغان يەركەندە ئەمەس، بەلكى ئاقتاغلىق خوجىلار ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقان قەشقەردە ئۆلگەن، ئاندىن ئۇنىڭ مۇرىتلىرىدىن خوجا ساپى مېيىتىنى پايتەخت يەركەنگە يۆتكەپ

كەلگەن. قارىغاندا خوجا شادى بەكلا ئۇشتۇمتۇت قازا قىلغان بولسا كېرەك. خوجا شادىنىڭ ئۆلۈش سەۋەبى ۋە ئەينى ۋاقىتتىكى كونكرېت ئەھۋاللار توغرىسىدا يۇقىرىقى خاتىرە ۋە باشقا ئالاقىدار ماتېرىياللاردا ھېچقانداق شەرھ بېرىلمىگەچكە بىزمۇ بۇ ھەقتە بىر نەرسە دېيىشكە ئىلاجسىزمىز. لېكىن، خوجا شادىنىڭ قەشقەر سەپىرىنى ئەينى ۋاقىتتىكى كونكرېت ۋەزىيەتكە ئاساسەن ئاقتاغلىق خوجىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېيىشكە بولىدىغاندەك قىلىدۇ. ئاقتاغلىق خوجىلاردىن مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا ئاتا - بالىنىڭ پائالىيىتى جەزمەن قاراتاغلىقلارنىڭ بۇ داھىيسىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان، ھەتتا ئۇنى بىئارام قىلغان، ئىككى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدىمۇ نۇرغۇن سۈركىلىشلەر كۆرۈلگەن، خوجا شادىنىڭ ئۆزىنىڭ يارىلىق يارەمچىسى خوجا ساپىنى ئېلىپ قەشقەرگە كېلىشىدە جەزمەن مۇھىم دىنىي تەرغىبات مۇددىئاسى بولغان، شۇنداقلا جەزمەن ئاقتاغلىقلار بىلەن تۇتۇشقان. يامان يېرى، ئوردىغا بىر كەلگەن بۇ دىنىي فېئودال كاتتىۋاش مانا مۇشۇ ھالقىلىق پەيتتە تۈيۈقسىز قازا قىلغان. بۇ شۇبھىسىز ئۇنىڭ رەقىبى بولغان ئاقتاغلىقلارنىڭ رونىق تېپىشى ئۈچۈن پايدىلىق پۈرسەت ئىدى. ھالبۇكى، ئالىي رەھبىرىدىن ئايرىلىپ قالغان قاراتاغلىقلار سەركىسىز قالغان پادىدەك تېرىلىپ كەتمىدى، ئۇلاردىكى رەھبەرلىك ھوقۇقى پىر ئۇستازلىق شەكلىدە خوجا ساپى خەلىپىنىڭ قولىغا ئۆتتى، كېيىنكى پاكىتلار شۇنى كۆرسەتتىكى، ھوقۇققا ۋارىسلىق قىلغان بۇ كىشى ھەرگىزمۇ بوش ئادەم ئەمەس ئىدى. خۇددى ئاتىسى شۇتۇر خەلىپە ئەينى ۋاقىتتا خوجا شادىغا يارەملەشكەندەك خوجا ساپى خەلىپىمۇ خوجا شادىنىڭ ئوغۇللىرى خوجا مۇھەممەد ئابدۇللا ۋە خوجا ئۇبەيدۇللا باشچىلىقىدىكى قاراتاغلىقلار مەزھىپىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك قوغداپ قالالىدى.

خوجا شادى ئۆلگەندىن كېيىن ئاقتاغلىق خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ يەركەنگە خىرىس قىلىشقا باشلىدى. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى «تەزكىرەئى خوجىگان» دا مۇنداق يازىدۇ:

"خوجا شادى قازا قىلغاندىن كېيىن يەركەندە ئابدۇللا ۋە ئۇبەيدۇللا دېگەن ئىككى ئوغلى قالدى، يۈسۈپ خوجا يەركەنگە كېلىپ خوجا شادىنىڭ مازىرىغا دۇئا - تەگبىر ئوقۇپ سەجدە قىلدى، شۇ چاغدا سۇلتان ۋە كۆپلىگەن ئاۋام پۇقرا ئۇنىڭغا ئەقىدە باغلاپ خوجا شادى ئەۋلادلىرىدىن يىراقلاشتى، ئۇلارنىڭ مۇرىتلىرى بۇنىڭغا قاتتىق رەنجىدى ۋە سۇلتاننى تەڭلىكتە قويدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان ئەتە جاۋاب بېرەي دەپ كېتىپ قالدى. شۇ كېچىسى سۇلتان بىر چۈش كۆردى، چۈشىدە ئالتۇنلۇق مازىرىدىكى خوجا شادىنىڭ قەبرىسىدىن بىر بوتلاق چىقىپ يوغان بىر بۇغرانى قوغلاپ تۇتۇۋالغۇدەك. سەھەردە يۈسۈپ خوجا سۇلتان بىلەن خوشلاشمايلا كېتىپ قالدى. يەركەندىن چىقىپ بىر كۈن مېڭىپلا ئاغرىپ قالدى ۋە توپلۇق دېگەن جايدا قازا قىلدى. ھەزرىتى ئافاق كېلىپ ئۇنىڭ مېيىتىنى ئېلىپ كەتتى ۋە ياغدۇ دېگەن جايغا دەپنە قىلدى"㉖.

ئاقتاغلىق خوجىلاردىن مۇھەممەد يۈسۈپ مەرھۇمنىڭ روھىغا دۇئا قىلىش نامىدا يەركەنگە كەلگەن ۋە قاراتاغلىقلار قۇدرەتلىك سەردارىدىن ئايرىلىپ قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ يەركەندىكى دىنىي رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋالماقچى، ئاندىن تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ مەركىزىي ھاكىمىيەتنى كونترول قىلماقچى بولغان. قارىغاندا ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرى مەلۇم ئۇتۇق قازانغاندەك قىلىدۇ، ئۇنىڭغا بىر قىسىم مۇرىتلار ئەگەشكەن، ھەتتا ئابدۇللاخانمۇ تەۋرىنىپ قالغان. ئەمما قاراتاغلىق خوجىلار بۇنىڭغا قەتئىي قارشىلىق كۆرسىتىپ ۋەزىيەتنى ئوڭشىۋالغان ۋە مۇھەممەد يۈسۈپنى يەركەندىن قوغلاپ چىقارغان، مۇھەممەد يۈسۈپ

قەشقەردىكى بازىسىغا قايتىش يولىدا تۆيۈقسىز قازا قىلغان.

يەركەندە يۈز بەرگەن بۇ قېتىمقى مەزھەپلەر كۈرىشى تۇغرىسىدا يەركەن خانلىقىدىكى تارىخشۇناس، قاراتاغلىقلارنىڭ مۇرىتى شاھ مەھمۇد جۇراس خېلى ئېنىق تەپسىلاتلارنى خاتىرىگە ئالغان:

"خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ (ئاللا ئۇنى مەغپىرەت قىلغاي!) قەشقەردىن يەركەنگە كەلدى. خەلىپەم ئالدىنقى كۈنى تۇن نىسبىدە خوجام(27)نىڭ ئىككى بايۇەچچىسىنى چەۋەندازلارچە كىيىندۈرۈپ ئابدۇللاخانىنىڭ چېدىرىغا ئەۋەتتى ۋە: 'مۇھەممەدخان ۋە ئابدۇرەھىمخان سەلتەنەتتىدىن تا ھازىرغا قەدەر ئەل - يۇرت ئۇلۇغ ھەزرىتى ئەزىزانغا مۇھتاج بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. خوجا شادى خوجام (ئاللا ئۇنىڭ روھىنى پاك قىلغاي!) (يەنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان ھەزرىتى ئىشان) ھەزرىتى ئەزىزاندىنمۇ تۆۋەن تۇرىدىغان سىلىنى مۇرىتلىققا قوبۇل قىلدى. مۇھەممەدخان ۋە ئابدۇرەھىمخان زامانىسىدىن تارتىپ مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان مۇھتاجلىق ھەل بولدى، ھەل بولغاندىمۇ ھەسسىلەپ ھەل بولدى. ھازىر شۇم كەلگۈندىلەر ئاياغ بېسىپلا قالماي، يەنە مۇشۇ يەرنى ماكان قىلىۋالماقچى بولۇۋاتىدۇ. ئۆزلىرى خان بولغاندىن سىرت يەنە خەلىپىلەرنىڭ خەلىپىسىدۇرلا. ئەگەر ئاشۇ چۈپرەندىلەر شەۋكەتلىك بايۇەچچىلەرنى قولغا كەلتۈرۈۋالسا جەزمەن ئۇلارنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى ئۆزلىرى قارار قىلسىلا، دېدى. ئابدۇللاخان بۇنىڭغا قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، خەلىپەمنىڭ ئالدىدا توۋا قىلدى: 'ئەي خەلىپەم، مۇرۇۋۋەتلىك ئەزىزان ۋە بىزنىڭ يولباشچىمىزسىز. بىز باشقىلارغا مۇھتاج ئەمەس' دېدى. ئابدۇللاخان (ئاللا ئۇنىڭ يانقان جايىنى يورۇق قىلسۇن!) خوجا

مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا (ئۇنىڭ شېھىتلىكى ئىپارغا تولسۇن!) غا ئىتائەت قىلمىدى، ئۇنىڭغا مۇرىت بولمىدى، پۈتكۈل يەركەنلىكلەرمۇ ئىتائەت قىلمىدى. مىر ئابدۇللا بەگ يەركەننىڭ نەقىبى بولۇپ، ئابرۇيلۇق كىشى ئىدى. ئۇ خوجا مۇھەممەد سادىق خەلىپىگە: 'كەمىنە خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن!) غا چىن دىلىمدىن توۋا قىلىشنى ئىستەيمەن، ئۆزلىرى ماڭا ھەمراھ بولسىلا ھۆرمەتلىك ئاتىلىرى خوجا ساپى خەلىپە (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي!) مۇ باشقا كۆزدە قارىمايدۇ. پېقىر تەھجىد (tahjid) ۋاقتىدا كۆرۈنۈش قىلاي، بامدات ۋاقتىدا خوجا بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا مۇرىت بولايلى' دېدى. خوجا مۇھەممەد سادىق خەلىپە (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي!): 'سىلىنىڭ تاللىغانلىرى... قىلايلى' ㉘ دېدى. مۇھەممەد سادىق خەلىپە تۈن نىسبىدىن ئىلگىرى ئورنىدىن تۇرۇپ غۇسلى قىلدى ۋە ئېتىكاپقا كىردى. تەھجىد ۋاقتى بولغاندا مۇھەممەد سادىق خەلىپە (ئاللا ئۇنىڭ شېھىتلىكىنى ئىپار قىلسۇن!) تەھجىدنى ئوقۇپ، مىر ئابدۇللا بەگنىڭ كېلىشىنى كۈتتى. مىر ئابدۇللا خوجا بامدات ۋاقتىغىچىمۇ كەلمىدى. ئۇ خانىقادا بامداتنى ئوقۇپ دۇئا قىلىپ بولغاندىن كېيىن سۈرە ياسىن㉙نى ئوقۇشقا باشلىدى. مىر ئابدۇللا خوجىنىڭ مەھرىمى كېلىپ... مۇھەممەد سادىق خەلىپە (ئاللا ئۇنىڭ يانىغان جايىنى يورۇق قىلغاي!) مىر ئابدۇللا بەگنىڭ ئۆيىگە ماڭدى. قارىسا مىر ئابدۇللا بەگ ھەزرىتى خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىغا ئېيتقانلىرىدىن پۈتۈنلەي يېنىۋالغانىكەن، ئۇ مۇھەممەد سادىق خەلىپىگە ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ: 'ئاتىلىرى خوجا ساپى خەلىپە يوق، ئۇ توققۇز كەندەك كەتتى، پېقىر ئۆزلىرىگە ساداقەتمەنى بىلدۈرىمەن' دېدى. ئۇ ساداقەتنى خەلىپەمگە

بېغىشلىدى. خەلىپەم ئەھمەتجانى سۈرۈشتۈرۈپ بېقىڭ، مىر ئابدۇللا بەگ: 'پېقىر بىر چۈش كۆردۈم، چۈشۈمدە بىراۋ خوجا ساپى خەلىپە (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن!) خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا (يانتاق جايى پاك بولسۇن!) نى تۆتۈپ قەتل قىلماقچى ' دەپ جاكارلاپتۇدەك. شۇ ۋاقىتتا ئۆزلىرى كېلىپ: 'هاي - هاي، كىشىلەر ئۇنى ھەرقاچان -ھەرزامان قوغداپ تۇرىدۇ' دەپلا. خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا شۇ چاغدا بابا سۆگەت دېگەن جايدا تۇرۇشلۇق ئىدى. خوجا ساپى خەلىپە (يانتاق جايى يورۇق بولسۇن!) شەھەر تەرەپتىن چىقىپ كەپتۇدەك. ئۇ تۆنۈگۈندىن تارتىپ خوجىنىڭ ئىككى بەگزادىسىنى ئەگەشتۇرۇۋالغانكەن، ئۇشبۇ چاغدا ئۇ ئىككى بەگزادىنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن تېرىگە ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ: 'ئەي بەگلىرىم، مۇشۇ يەردە بىر ئاش پىشىم ئولتۇرۇپ تۇرۇڭلار. كىمدەكىم سىلەرنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقىڭلارنى تارتىۋالماقچى بولىدىكەن، مەن ئۇنىڭ جېنىنى جەھەننەمگە ئۇزىتىۋېتىمەن!' دېدى. ئۇلار يەڭلىرىنى شىمايلاپ تۇتۇشتى. بىرىنچى مەرتەمدە خەلىپەم خوجىنى ئىتتىرىپ يەرگە چاپلىۋەتتى، ھەزرىتى خوجىنىڭ بېشى يەر بىلەن بىرلىشىپ كەتتى، ئەتراپتىن قىقاس - چۇقان سادالىرى كۆتۈرۈلۈپ كۆكنى تىترىتىۋەتتى. چۆچۈپ ئويغانسام چۈشۈمكەن، شۇنىڭ بىلەن دەرھال نېيىتىمدىن يېنىپ ئۆزۈمنى ئىشانغا تاپشۇردۇم"㉚. بۇنىڭدىن ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ ھەيۋىتىنى، قاراتاغلىقلار بىلەن بولغان كەسكىن كۈرەشلىرىنى كۆرەلەيمىز، خوجا مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ تىرىشىشى بىلەن يەركەندكى ۋەزىيەت بىراقلا قاراتاغلىقلارغا پايدىسىز تەرەپكە يۈزلەندى. ئەمما كۆپ قىسىم پۇقرا ۋە ۋەزىر - ۋۇزرالار مۇھەممەد يۈسۈپكە مۇرىت بولۇشقا تەمشىلىۋاتقان، ھەتتا خانلىقنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولغان

ئابدۇللاخانمۇ تەۋرىنىپ قېلىۋاتقان، ۋەزىيەت قىل ئۈستىدە تۇرۇۋاتقان مانا مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە پىر ئۈستاز خوجا شادىنىڭ ۋارىسى خوجا ساپى خەلىپە پەۋقۇلئاددە تالانتىنى نامايان قىلدى، ئۇنىڭ يولباشچىلىقىدا قاراتاغلىقلار كۈچلۈك قايتۇرما زەربىگە ئۇتتى. خوجا ساپى خوجا شادىنىڭ ئىككى ئوغلى خوجا مۇھەممەد ئابدۇللا ۋە خوجا ئۇبەيدۇللانى قاراتاغلىقلارنىڭ سەردارى قىلىپ ۋە ئۇلارنى قانات ئاستىغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ خوجلىق سالاھىيىتىنى پەش قىلىپ تۇرۇپ خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ بىلەن مۇرەسسەسىز ئېلىشتى، يەنە ئابدۇللاخاننى قولغا كەلتۈرۈپ ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا زورلۇق ئىشلىتىش قاتارلىق ھەرخىل ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ ئاقۇۋەت خوجا مۇھەممەد يۈسۈپنى مەغلۇپ قىلدى، شۇنىڭ بىلەن تەۋرىنىپ قالغان ئاشۇ مۇسۇلمانلار يېڭىۋاشتىن قاراتاغلىقلارنىڭ ئايىغىغا باش قويدى.

يۇقىرىقى نەقىلدىكى بىر نۇقتا بەكلا دىققىتىمىزنى تارتىدۇ: خانلىقنىڭ ئالىي ئەمەلدارلىرىدىن نەقىب مەنسىپىدىكى مىر ئابدۇللا خوجا شەخسەن ئاقتاغلىق مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىغا مۇرىت بولۇشقا تەييارلانغاندىن سىرت يەنە خوجا ساپى خەلىپىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد سادىقنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان. "نەقىب"ـ كۆپ ۋەزىپىلىك ئەمەل. مەھمۇد ئىبىن ۋەلى «بەھرۇل ئەسرار» دا نەقىبنىڭ ئورنىنىڭ ناھايىتى يۇقىرى بولىدىغانلىقىنى، ئوردا كېڭەشلىرىدە خانىنىڭ سول تەرىپىدە ئولتۇرىدىغانلىقىنى، ۋەلىئەھدنىڭ ئۇنىڭدىن تۆۋەندە ئولتۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ(31). «تارىخ» نىڭ رۇسچە نۇسخىسىنى ئىشلىگەن ئاكىمۇشكىننىڭ قارىشىچە، بۇ يەردىكى "نەقىب" نامى مەمۇرىي ۋەزىپىدىكى مەنسەپ دەرىجىسىنى ئەمەس، بەلكى دىنىي ساھەدىكى سالاھىيەتنى كۆرسىتىدىكەن(32).

سىمىيونوۋا "نەقىب" مەنسەپىنىڭ سەئىد جەمەتىگە خاس ئىكەنلىكىنى، "لەشكىرىي يۇرۇش، يۆتكىلىش ۋە ئۇرۇش مەزگىللىرىدە قوشۇنلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئەسلىھەلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، تۇرشاۋۇل قوشۇن، ئارقا سەپ مۇداپىئەسى، ئوڭ-سول قانات، ئوتتۇرا قوشۇن ۋە بۆكتۇرمە نۇقتىلىرى قاتارلىقلارنى ئىگىلەش قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولغاچقا خالىغان بىرەر مەنسەپتىكى كىشىنى ئۇنىڭغا يات بولغان بۇ ئىشقا قويغىلى بولمايدىغانلىقىنى"[33] ئېيتىدۇ. خانىكوفنىڭ ئېيتىشچە، "نەقىب" ئادەتتە ئەمىرلەر يېتىشمىگەندە نەۋكەرلەرنى تەكشۈرۈپ تۇرغۇچى بولۇپ، مەنسەپ دەرىجىسى لەشكىرىي سودىيەدىن يۇقىرى تۇرىدىكەن[34]. يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ قارىغاندا"نەقىب" مەنسەپىنىڭ خاس سەئىد جەمەتىدىن بولغان دىنىي زاتلارغا بېرىلىدىغانلىقى، ئۇنىڭ قوشۇنلارنى نازارەت قىلىش فۇنكسىيىسىگە ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇملۇق. شۇنداق بولغاندا "نەقىب" بولغان مىر ئابدۇللانىڭ مەۋقە ئۆزگەرتىشى ئاقتاغلىق خوجىلاردىن مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ خانلىققىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارغا كۆرسەتكەن تەسىرىنىڭلا ئەمەس، تېخىمۇ مۇھىمى ئەينى ۋاقىتتىكى يەركەن دىنىي زاتلىرىنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە ئۇلارنىڭ ئاقتاغلىقلارغا بولغان كۆز قارىشىنىڭمۇ ئىنكاسى بولۇپ، ئەھمىيەت نۇقتىسىدىن ئىككى تەرەپلىمىلىككە ئىگە ئىدى. خوجا ساپى خەلىپىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد سادىق خەلىپىنىڭ مەۋقەسىگە كەلسەك نەقىل كەلتۇرۇلگەن ماتېرىيالدىكى كەمتۈكلۈك تۈپەيلىدىن بىرەر ئېنىق يەكۈن چىقىرىشقا ئىلاجسىزمىز، ئەمما بۇ بىر مەيدان كۆرەشتە ئۇنىڭ ئاتىسى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ قاراتاغلىقلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدىغانلىقى شۈبھىسىز. ئەمما مىرئابدۇللانىڭ ئۇنى ئۆزىگە يولداش قىلىۋېلىش خىيالىغا كەلگەنلىكى ئەينى ۋاقىتتا

بۇنىڭغا مەلۇم ئىمكانىيەتنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئەھۋاللار مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنىڭ يەركەندىكى دەسلەپكى قەدەملىك دىنىي تەرغىباتلىرىنىڭ خېلىلا ئۇتۇقلۇق بولغانلىقىنى، كەڭ پۇقرالار ۋە خانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوللىشى ۋە ھېسداشلىقىنى قولغا كەلتۈرۈپلا قالماي يەنە دىنىي ساھەدە زور تەسىر پەيدا قىلغانلىقىنى، ھەتتا قاراتاغلىقلار مەزھىپىنى پارچىلۇۋېتىش خەۋپىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

يۇقىرىقى ئىككى نەقىلدە بىرەڭ "چۇش" كە دائىر بايانلار خاتىرىلەنگەن، بۇ ئەملىيەتتە رېئال كۆرەشىنىڭ بۇرمىلانغان ئىنكاسى بولۇپ، خوجىلار تەزكىرىسىدىكى دائىملىق "ئۇسلۇب" ئىدى. بۇ ئىككى چۇش پەقەت مەزمۇن جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ: ئالدىنقىسى بەكلا ئىخچام بولۇپ، سىمۋوللاشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلغان، كېيىنكىسىدە ئەملىيەت بايان قىلىنىپ كەسكىن ۋە جىددىي كۆرەش كارتىنىسى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىلگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» ناملىق ئەسىرىدە مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنىڭ يەركەندىن قەشقەرگە قايتىش سەپىرىدە تۈيۈقسىز قازا قىلغانلىقى ئېيتىلىدۇ، شاھ مەھمۇد جۇراس بولسا پەقەت ئاشۇ "چۇش"نى تەسۋىرلىگەن ۋاقىتتا خوجا ساپى خەلىپە مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنى ئۆلتۈردى، دەپلا قويىدۇ، ئەمما بايانداً بۇ ھەقتە بىر نەرسە دېمەيدۇ، مانا مۇشۇ ئەھۋال بىزنىڭ دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ. ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ مۇرىتلىرى يازغان «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا ئاشۇنىڭغا ئوخشاپراق كېتىدىغان خاتىرىلەر پۈتۈلگەن، لېكىن ئۇنىڭدا قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ يۈسۈپ خوجىنىڭ يەركەنگە كېلىشىگە بەكلا ئىچى تارلىق قىلغانلىقى، ئۇلارنىڭ يۈسۈپ خوجىنى يەركەندىن قوغلاپ چىقىرىپلا قالماي يەنە ئۇنىڭ ئۇلۇمىگە سەۋەبچى بولغانلىقى يەنى

"ئوغا بېرىپ قەستلىگەنلىكى"، شۇنىڭ بىلەن يۈسۈپ خوجىنىڭ قەشقەرگە قايتىش يولىدا قازا قىلغانلىقى قاتارلىقلار ئوچۇق كۆرسىتىلگەن㉟. قارىغاندا، مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا قاراتاغلىقلارنىڭ سۈيىقەستى بىلەن ئۆلگەن بولسا كېرەك، قاراتاغلىقلارنىڭ مۇرىتلىرىدىن بولغان مۇھەممەد سادىق قەشقەرى ۋە شاھ مەھمۇد جۇراس بۇنى قانتىق سىر تۇتقان ياكى بايان قىلىپ ئۆتۈشتىن ئۆزىنى قاچۇرغان، ياكى بولمىسا بىۋاستە بايان قىلىشقا قۇربى يەتمەي يوشۇرۇن ئىپادىلىگەن. شۇ قېتىملىق توقۇنۇش ۋە مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنىڭ قەستكە ئۇچرىشى ئىككى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدكى ئۆچمەنلىك ۋە قارشىلىقنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خوجا مۇھەممەد ئابدۇللا باشچىلىقىدكى قاراتاغلىقلار بىلەن ئافاق خوجا باشچىلىقىدكى ئاقتاغلىقلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا يەركەن ۋە قەشقەرنى بازا قىلىپ، ئۆزلىرى كونترول قىلىۋالغان مەركىزي ياكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ئارقىلىق خوجىلار جەمەتىنىڭ ئىچكى قىسمىدكى مەزھەپ كۆرىشىنى ئىككى سىياسىي گۇرۇھنىڭ كۆرىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋەتتى، قارىمۇقارشىلىق ۋە كۆرەشنىڭ جىددىيلىشىشى نەتىجىسىدە قاراتاغلىقلار ۋە ئاقتاغلىقلار ھاكىمىيەتكە بولغان كونتروللۇقىنى كۈچەيتتى، بۇنىڭ بىلەن خانلىقتىكى مەركىزي ھاكىمىيەت بىلەن يەرلىك ھاكىمىيەت، يەرلىك ھاكىمىيەت بىلەن يەرلىك ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدكى قارىمۇقارشىلىقلار تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى، بۇ ئەھۋالدا رەقىب بولۇپ تۇرۇۋاتقان سىياسىي كۈچلەر كۆرەشنىڭ ئېھتىياجى يۈزىسىدن دىنىي كۈچلەرگە تېخىمۇ بەكرەك تايانىدى، بۇ ئەھۋال ئايلىنىپ كېلىپ مەزھەپ سەردارلىرىنىڭ ھاكىمىيەتنى تىزگىنلىشىنى كۈچەيتىۋەتتى.

3. يولۇاس سۇلتاننىڭ تەختنى تارتىۋېلىشى ۋە ئاقتاغلىقلار تەسىرىنىڭ زورىيىشى

ئابدۇللاخان يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىنى تارتىۋېلىپ خانلىقنى يېڭىۋاشتىن بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، پۈتۈن زېھنىنى مەركىزىي خان ھوقۇقىنى كۈچەيتىش، يەرلىك بۆلۈنمە كۈچلەر ۋە ئوردىدىكى ھوقۇقدار ۋەزىرلەرنى تازىلاش ئىشلىرىغا قارىتتى. ھىجرىيە 1051 - يىلى (1641—1642) قىرغىزلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا ئابدۇللاخاننىڭ ئۇچىنچى ئىنىسى، خوتەن نائىبى ئىبراھىمنىڭ قوشۇنى چوڭ رول ئوينىدى ۋە زور تۆھپە كۆرسەتتى، بىراق خوتەن نائىبى بولغان ئىبراھىمنىڭ جاسارىتى ۋە قوشۇنىنىڭ قۇدرىتى خاننى بىئارام قىلىپ قويدى. قىرغىزلارنى مەغلۇپ قىلىپ يەركەنگە قايتقاندىن كېيىن ئابدۇللاخان بىر تەرەپتىن ئىنىسىدىن كۆڭۈل سورىدى، يەنە بىر تەرەپتىن خوتەن ئەمىرلىرىنى يىغىپ كېڭەش قىلدى، ئۇلارغا ئىشىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم خوتەن رايونىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرگە ھاكىم قىلىپ تەينىلىدى، بۇ ئەمەلىيەتتە خوتەن نائىبى ۋە ھاكىملىرىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى ئاجىزلىتىش، ئۇلار بىلەن ئەمىرلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە سوغۇقچىلىق سېلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. كېيىن ئابدۇللاخان "ئىبراھىمخان ۋە ئىسمايىلخاننى تۇتۇپ، سۈرگۈن قىلىش"[36] مەزمۇنىدا پەرمان چۈشۈردى ۋە پەرماننى ئىجرا قىلىشقا بەگدىن ئىككىنى ئەۋەتتى. ئىبراھىم سۇلتان ۋە ئىسمايىل سۇلتان ئاكىسىنىڭ پەرمانىغا بويسۇنۇپ چالىشقا كەتتى. شۇنداق قىلىپ، يەركەن خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدا پەقەت ئابدۇللاخان ئەۋلادلىرىدىن بولغان نائىبلارلا قالدى: يەركەندىن قالسىلا ئىككىنچى چوڭ شەھەر ھىسابلىنىدىغان

قەشقەردە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى يولۋاس سۇلتان ھۆكۈمران ئىدى، شىمالدىكى مۇھىم قورغان ئاقسۇنى ئىككىنچى ئوغلى نۇرىدىن سۇلتانغا تاپشۇردى. بىراق، شۇنداقتىمۇ تەخت تالىشىش ماجىراسىدىن يەنىلا ساقلىنالمىدى، ئۇزۇن ئۆتمەي ئابدۇللاخان ۋە يولۋاس سۇلتان ئاتا - بالا ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش كەسكىنلىشىشكە باشلىدى.

يولۋاس سۇلتان ئابدۇللاخاننىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، ئانىسى كۇچا ھاكىمى مىرزا ئوبۇل ھادى مەكرىتنىڭ قىزى ئىدى، ئۇ ئاتىسى كۇچادا تۇرۇۋاتقان مەزگىللەردە تۇغۇلغان. ھىجرىيە 1044- يىلى (1634—1635) ئابدۇللا يەركەن خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا خان بولغاندا ئوبۇل ھادى خاننى جەددى - جەمەتى بىلەن قوشۇپ يوقىتىشنى پىلانلاپ تېخى سەبىي بالا ھاكىمىيەتنى ئۆزىسى يولۋاسنى خانلىق تەختكە چىقارماقچى بولدى. كېيىن سۇيىقەست ئاشكارىلىنىپ قېلىپ ئوبۇل ھادى يوقىتىلدى، يولۋاسمۇ قورچاق خان بولالمىدى. ھىجرىيە 1048-يىلى (1638—1639) ئابدۇللاخان يەركەن خانلىقىنىڭ رەسمىي خانى بولغاندىن كېيىن ئەمدىلا سەككىز ياشقا كىرگەن يولۋاس سۇلتاننى قەشقەر نائىبلىقىغا تەينىلىدى[37]. ئۇنىڭ زامانداشلىرىدىن يەركەن خانلىقىدىكى تارىخشۇناس شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ ئېيتىشىچە، يولۋاس سۇلتان "قەتئىي ئىرادىلىك، دانا، ئۇلۇغۋار غايىگە ئىگە كىشى" ئىدى، بىراق ئاتىسىنىڭ يېقىلىپ كېتىش سەۋەبىدىن مېڭىسى زەخمە يەپ گەپ-سۆزلىرى تۇتامسىز، قىلىقلىرى غەلىتە بولۇپ قالغان[38]. شاھ مەھمۇد جۇراس يەنە "ئۇنىڭ تەبىئىتى زۇلۇم ۋە پىتنە - پاسات بىلەن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەنىدى"، "لەشكەرلەرنى ياخشى تەربىيىلەيتتى، ئەمما ئازغىنە بەدگۇمانلىق بىلەن رەنجىتىپمۇ قويااتتى"[39] دەيدۇ. شاھ مەھمۇد جۇراس قاراتاغلىق

مۇخلىس بولغاچقا، ئاقتاغلىقلارغا مۇرىت بولۇپ ئۇلارنى قوللاۋاتقان يولۋاسخانغا باھا بەرگەندە بەزىبىر تەرەپلىملىكلەردىن ساقلىنالمىغان، ئەمما ئۇنىڭ بىلەن زامانداش تارىخشۇناس بولۇش سۈپىتى بىلەن ئومۇمەن يەنىلا بىرقەدەر ئوبيېكتىپ باھا بەرگەن.

بارلىق مۇستەبىت پادىشاھلارغا ئوخشاش ئابدۇللاخانمۇ خان جەمەتىدىكىلەرگە ئىشەنمەيتتى، چوڭ ۋەزىرلىرىگىمۇ ئىشەنمەيتتى، ئۇلارنى پات - پاتلا يەڭگۈشلەپ تۇراتتى، شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلىنىشچە، ئابدۇللاخان "بەزىدە ئالدىنقى خاندىن قالغان ئەمىرلەرنىڭ ئورنىغا ئۆز كىشىلىرىنى دەسسىتىشنى خىيال قىلاتتى". خانىنىڭ مۇستەبىتلىكى ۋە گۇمانخورلۇقى ئەمىرلەر، ۋەزىر - ۋۇزرالار ئارىسىدا قورقۇنچ ۋە نارازىلىق پەيدا قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىرلىشىپ ئابدۇللاخاننى مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كېلىشكە دەۋەت قىلدى. ئابدۇللاخان يەركەندىن مېڭىشىغا ئۇلار دەرھال قەشقەر نائىبى يولۋاس سۇلتاننى يەركەنگە چىللاپ كېلىپ خان، دەپ ئېلان قىلدى. سەپەر ئۇستىدىكى ئابدۇللاخان بىردىنلا ئارقىغا قايتقانلىقتىن بۇ قېتىمقى سىياسىي ئۆزگىرىش ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. قانات - قۇيرۇقى تېخى يېتىلىپ بولالمىغان يولۋاس سۇلتان ئاتىسى بىلەن ئاشكارا قارشىلىشىشقا پېتىنالماي "تىترەپ تۇرۇپ ئاشۇ ئەمىرلەرنى قاتتىق سۆكتى"، "ئۇلارنىڭ خانىنى يوقىتىش ئۈچۈن بىرلىشىۋالغانلىقىنى پاش قىلدى". ئابدۇللاخان ئوغلىنى كەچۈرگەن بولسىمۇ سىياسىي ئۆزگىرىشكە قاتناشقان ئەمىرلەرنى قاتتىق باستۇردى، ئۇلاردىن بىر قىسمىنى ھىندىستانغا سۈرگۈن قىلدى[40]. شاھ مەھمۇد جۇراس بۇ ۋەقەنىڭ ئېنىق يىل دەۋرىنى كۆرسەتمىگەن، «تارىخ» نىڭ رۇسچە تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن ئاكىمۇشكىن نامەلۇم ئاپتورنىڭ «قەشقەر تارىخى» دىكى

ئالاقىدار بايانلىرىغا ئاساسەن بۇ ۋەقە ھىجرىيە 1060 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 1061 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىق (1650 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1651 - يىلىغىچە) تا④، يەنى يولۋاسخان 20 ياشقا تولۇپ مۇستەقىل، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ئىستىكىدە يېنىۋاتقان مەزگىللەردە يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ قىياس قىلىدۇ.

ھالبۇكى، "تەبىئىتى زۇلۇم ۋە پىتنە - پاسات بىلەن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن" يولۋاس سۇلتان ئابدۇللاخانغا پەقەت كۆرۈنۈشتىلا بويسۇناتتى، قەشقەرگە قايتقاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق مەسلەكداش ئىزدەپ كۇچ توپلىدى ۋە قايتا ئىش تەۋرىتىشكە تەييارلاندى. بۇ ياش سۇلتاننىڭ مۇستەقىللىق ئىستىكى ۋە ئاسىيلىق قىلمىشىنى ئاقتاغلىق خوجىلار قوللىدى. ئالدىنقى بەتلەردە بايان قىلىنغاندەك خوجىلار جەمەتىدىكى ئىككى مەزھەپنىڭ يەركەندىكى كۇرىشى ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ۋە مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنىڭ ئاچچىق يۇتۇپ ئۆلۈشى بىلەن ئاخىرلاشتى. بۇ ئەھۋال ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ يەركەندىكى مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۇمىدىنىڭ پۈتۈنلەي كۆپۈككە ئايلانغانلىقىنى ئىپادىلىگەنىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاقتاغلىقلار مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنىڭ ئوغلى ھىدايىتۇللا ("ئافاق خوجا" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر) نىڭ رەھبەرلىكىدە قەشقەرنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، قاراتاغلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ قوللىغۇچىسى بولغان يەركەن خان ئوردىسىغا ئوچۇق - ئاشكارا قارشى تۇرۇش مەۋقەسىدە دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللاندى، تەرەققىيات ئىستىقبالى تېپىش ئۈچۈن ئاقتاغلىقلار پائال تۇردە قەشقەردىكى يەرلىك ھاكىمىيەتنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈردى. قەشقەرنى ئىدارە قىلىۋاتقان يولۋاسخانمۇ يەرلىكنىڭ ۋە

دىنىي كۆچلەرنىڭ قوللىشىغا مۇھتاج ئىدى، ئۇ شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن قارشىلىشىشتىكى ئەمەلىي كۈچىنى ئاشۇرۇشنى ئويلايتتى. شۇنداق قىلىپ، يولۋاس سۇلتاننىڭ يەرلىك ھاكىمىيتى بىلەن ئاقتاغلىقلاردىن ئىبارەت كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىۋاتقان بۇ دىنىي كۈچ مەركىزىي ھاكىمىيەت ۋە قاراتاغلىق خوجىلارغا قارشى سىياسىي ئىتتىپاقداشلاردىن بولۇپ قالدى: يولۋاس سۇلتان ئاقتاغلىقلارنىڭ مۇرتى بولۇش سالاھىيتى بىلەن ئاقتاغلىق خوجىلار تەسىرىنىڭ رونىق تېپىشىغا مەدەت بەردى، ئاقتاغلىق خوجىلار بولسا يولۋاس سۇلتاننىڭ يەركەندىكى مەركىزىي ھاكىمىيەتكە قارشى تۇرۇشىنى ئاكتىپ قوللىدى. يەركەندىكى تەخت تارتىۋېلىش سىياسىي ئۆزگىرىشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن يولۋاسخان قەتئىي نىيەتكە كېلىپ خانلىق تەختىنى ئەمەلىي كۈچى بىلەن تارتىۋېلىشنى قارار قىلدى. شۇڭا قەشقەرگە قايتقاندىن كېيىن، ئۇ ئىلاج قىلىپ ئاقتاغلىقلار بىلەن بولغان ئىتتىپاقداشلىقنى مۇستەھكەملەش ۋە كۈچەيتىشكە كىرىشتى. «ئەنسەتتالىبىن» دا مۇنداق دېيىلىدۇ:

"يولۋاسخاننىڭ شاھزادە ماھىم ئىسىملىك بىر هاممىسى بولۇپ، ئۇ مىرزا ھادى مەكرىتنىڭ قىزى، مىرزا ياقۇپ جۇراسنىڭ ئايالى ئىدى. ياقۇپبەگ ئۇنى تالاق قىلغاندىن كېيىن، يولۋاس خان ئافاق خوجا بىلەن قۇدىلاشتى ۋە ئۇنىڭغا بولغان ساداقىتى، ئىشەنچىسىنى ئىپادىلىدى"(42). ئاقتاغلىق خوجىلار ۋە ئۇلارنىڭ مۇرتلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن يولۋاس سۇلتان ھاممىسىنى ئاقتاغلىقلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى داھىيسى ئافاق خوجىغا ياتلىق قىلىپ، نىكاھ مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئىتتىپاقداشلىقنىڭ ئىچكى ئۈيۇشۇش كۈچىنى ئاشۇردى ۋە ئاقتاغلىق خوجىلارغا غايەت زور مەدەت بەردى. بۇنىڭ بىلەن

ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ تەسىرى تېز زورايدى، يولۋاس سۇلتان بولسا ئاقتاغلىقلارنىڭ پۇتۇن كۈچى بىلەن قوللىشى ۋە ياردەم بېرىشى بىلەن ئەمەلىي كۈچ جەھەتتە كۈندىن-كۈنگە قۇدرەت تاپتى. ئۇزۇن ئۆتمەي يولۋاس سۇلتان يەركەندىكى خان ئوردىسىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئاتىسى ئابدۇللاخان بىلەن ئاشكارا قارشىلاشتى.

بۇ مەزگىللەردە تەڭرىتاغلىرى ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئويرات قەبىلىلىرى پات - پاتلا جەنۇبقا تېگىش قىلىپ تۇردى، ھەتتا خوتەن رايونىغچە ئىچكىرىلەپ كىردى، ئابدۇللاخانمۇ دائىم جايلاردىكى قوشۇنلارنى توپلاپ ئۇلارنى توستى ۋە زەربە بېرىپ تۇردى. ئەمەلىي كۈچى كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان يولۋاس سۇلتان مانا مۇشۇ ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ بۆلۈنمىچىلىك ئىستىكىنى ئىپادىلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئابدۇللاخانغا بولغان قارشىلىقى تەدرىجىي ئاشكارا كۆرەشكە ئايلاندى. ئويرات قوشۇنلىرى نىيەگە بېسىپ كىرگەندە يولۋاس قوشۇن باشلاپ ئابدۇللاخانغا ئەگىشىپ ئويراتلارغا زەربە بەردى، ئەمما ئۇ ئاقتاغلىقلارنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەر قوشۇنىدىن بىر مۇستەقىل قىسىم قۇرۇۋالدى. جەڭلەردە يولۋاس سۇلتاننىڭ مۇشۇ تارماق قوشۇنى ھەل قىلغۇچ رول ئويناپ، ئۇنىڭ ئەمەلىي كۈچ جەھەتتە زور قۇدرەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلدى.

ئۇرۇشتىن كېيىن يولۋاس سۇلتان يەركەن ئوردىسىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا قول تىقىپ ئابدۇللاخاندىن سابىق مىراب مىرزا تىنبەگنى يەركەن ھاكىملىقىغا، ئەمىر نەقى بەگنى ئىشىكئاغىلىققا تەيىنلەشنى تەلەپ قىلدى، چۈنكى بۇ ئىككىسى ئۇنىڭ ئوردىدىكى قوللىغۇچىلىرى ئىدى. دەرۋەقە ئابدۇللاخان بۇنىڭغا قوشۇلمىدى، چۈنكى بۇ ئىككى مەنسەپنىڭ بىرى پايتەختىنىڭ شەھەر باشلىقى قوشۇمچە ئامانلىق ساقلاش قوماندانلىغا، يەنى بىرى ئوردا

ياساۋۇللىرىنىڭ باش قوماندانلىغا توغرا كېلەتتى، ناۋادا بۇ ھوقۇقلار ياتلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتسە ئۇنىڭ غۇلاپ چۈشكىنى شۇ ئىدى. ئەمما بۇ ۋاقىتتىكى يولۋاس سۇلتان ئالدىنقى قېتىمقى سىياسىي ئۆزگىرىشتىكى ئاتنىسىنى كۆرگەن ھامان پۈت - قولىغا تىترەك ئولىشىدىغان يولۋاس سۇلتان ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاقىتاغلىق خوجلارنىڭ قوللىشى بىلەن ئۇنىڭ ئەمەلىي كۈچى مەركىزىي ئوردا بىلەن تىركىشىلىگۈدەك ھالغا كەلگەنىدى، شۇڭا تەلىپى رەت قىلىنغاندىن كېيىن خوتەندىن قوشۇننى باشلاپ ئۈدۈللا قەشقەرگە قايتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن يولۋاس سۇلتان يەركەنگە ئۇزمەي ھۇجۇم قوزغىدى، يولۋاس سۇلتانىنىڭ زور بېسىمى ئاستىدا ئابدۇللاخان مادارا قىلىپ يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى. شاھ مەھمۇد جۇراس ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەت توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: "ئەينى ۋاقىتتا ئابدۇللاخان خوتەندىن كېرىيىگىچە بولغان دائىرىنى يولۋاس خانىنىڭ قولىدا يەركەن زېمىنىدىن باشقا ھېچقانداق زېمىن قالمىدى. يولۋاس خانىنىڭ يارلىقى ھەممىلا جايدا ئۆتەتتى. ئاتىسىنىڭ بىرەر ئەمىرى كېرەك بولۇپلا قالسا سورىيالايتتى ۋە ئېلىپ كېتەلەيتتى. ئۇ ئەنە شۇنداق قۇدرەت تاپقان مەزگىللەردە ھېچكىمنى كۆزگە ئىلىپ باقمىدى"(43). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاقتاغلىقلارنىڭ بۇ قوللىغۇچىسىنىڭ قاراتاغلىقلارنى باستۇرۇشى ۋە ئۇلارغا زەربە بېرىشىمۇ كۈچەيگىلى تۇردى. خانىنىڭ ھوقۇقى ئاجىزلاپ كەتكەنلىكتىن قاراتاغلىق خوجلار ئابدۇللاخانىنىڭ ھمايىسىگە نائىل بولالماي يەركەندىن ئىبارەت چوڭ بازىسىدىن ۋاز كەچتى ۋە قاراتاغلىقلارنىڭ مۇرىتى، ئابدۇللاخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى نۇرىدىن سۇلتانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئاقسۇغا يۆتكەلدى(44).

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يەركەن خانلىقى ئوردىسى قاراتاغلىقلارنىڭ قوللىشىدىن مەھرۇم بولۇپ، ۋەزىيەت تېخىمۇ يامانلىشىپ كەتتى.

3 § ئىككى مەزھەپنىڭ كۈرىشى ۋە يەركەن خانلىقىدىكى ماجىرالار

1. تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مالىمانچىلىق ۋە ئاقتاغلىقلار تەسىرىنىڭ تېز سۈرئەتتە زورىيىشى

يولۋاس سۇلتان ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا يەركەن خانلىقى ئوردىسى ۋە قاراتاغلىق خوجىلارغا زور كۈچ بىلەن ھۇجۇم قىلىۋاتقاندا ئابدۇللاخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى، خانلىقنىڭ شىمالىدىكى مۇھىم قورغان ئاقسۇنىڭ ھۆكۈمرانى نۇرىدىن سۇلتان ئۇلۇغ ئۇرالماي قالدى. ئاكىسىنىڭ تەختكە قىلىۋاتقان خىرىسىغا تاقابىل تۇرۇش ۋە ئۆز تەسىرىنى زورايتىش غەرىزىدە نۇرىدىن سۇلتان ئۆزلىكىدىن يەركەندىكى قاراتاغلىقلار بىلەن دوست تارتىشىپ بۇ دىنىي كۈچنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈردى. شاھ مەھمۇد جۇراس «تارىخ» تا مۇنداق يازىدۇ:

"نۇرىدىن خان مىرئامان كېبرەگ ياراغنى يەركەنگە ئەۋەتىپ، خوجا مۇھەممەد ئابدۇللانى ئاقسۇغا ئېلىپ كەلدى. يولۋاسخان خوجا مۇھەممەد ئابدۇللاغا تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك قىلغىنى يەتمىگەندەك مەجبۇرىي يوسۇندا فەيزىئابادقا ئۆزىنىڭ كىشىسىنى ھاكىم قىلىپ ئەۋەتتى، يەنە تېخى بۇنىڭدىنمۇ بەتتەر ئىشلارنى قىلدى. نۇرىدىن خان پۈرسەت ھامان كېلىدۇ، دەپ قاراپ، كۆكتە پەرۋاز قىلىۋاتقان بۇركۇتكە ئاۋۇال ئېرىشتى، مانا بۇ يولۋاسخاننىڭ (كېيىنكى)

بەختسىزلىكىنىڭ سەۋەبى"(45).

فەيزىئاباد قەشقەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ ئاتا مىراس زېمىنى ئىدى، فەيزىئابادنى ئەينى ۋاقىتتا مۇھەممەدخان خوجا شادىغا ئىنئام قىلىپ بېرىۋەتكەنىدى. يولۋاس سۇلتانىنىڭ بۇ جايغا ئۆز ئادىمىنى ھاكىم قىلىپ ئەۋەتىشى قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ مۇشۇنداق "ئانا ماكانى" نى ئۆز ئېلىكىگە ئېلىش، شۇ ئارقىلىق قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ غەربىي قىسمىدىكى "ئۇۋۇلىرى" نى بۇزۇپ تاشلاپ قاراتاغلىقلار مەزھىپىنىڭ بۇ رايونىدىكى تەسىرىنى تۇپتىن تۇگىتىشىنى مەقسەت قىلغانىدى. بۇنىڭدىن يولۋاس بىلەن ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ ئىتتىپاق تۇزۇپ قاراتاغلىق خوجىلارغا ھۇجۇم قىلىشى ۋە زىيانكەشلىك قىلىشىنىڭ قايسى دەرىجىگە بارغانلىقىنى، نېمىشقا "بۇنىڭدىن بەتتەر ئىشلارنى قىلغانلىقى" نى بىلىۋالالايمىز، كۇندىن - كۇنگە ھالسىراپ كېتىۋاتقان ئابدۇللاخاننىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتى قاراتاغلىق خوجىلارغا باشپاناھ بولۇشقا ئامالسىز قالغاچقا، ئۇلار ئىلاجسىز سىرتقا كۆز تىكىپ بىرەر يەرلىك ھاكىمىيەتنىڭ قوللىشى ۋە ھىمايىسىگە نائىل بولۇشقا مەجبۇر بولدى. مانا مۇشۇ ۋاقىتتا ئاقسۇنى ساقلاۋاتقان نۇرىددىن سۇلتان تېزدىن ئىنكاس بىلدۇرۇپ قاراتاغلىقلارنىڭ داھىيىسى مۇھەممەد ئابدۇللا خوجىنى ئاقسۇغا چىللاپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككەيلەن يولۋاس سۇلتان ۋە ئاقتاغلىقلارغا قارشى سىياسىي بىرلەشمە بولۇپ قالدى. بۇ ھەقتە شاھ مەھمۇد جۇراس يەنە بىر ئەسىرى «ئەنسەتتالىبىن» دا تېخىمۇ تەپسىلىي قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

"نۇرىددىنخان ... نۇر ئامان داروغانى يەركەنگە ماڭدۇرۇپ ھەزرىتى خوجام پادىشاھنى جان - دىلى بىلەن چىللىدى. نۇر ئامان ئاقسۇدىن مېڭىپ يەركەنگە كەلدى ۋە نۇرىددىن خانىنىڭ بەكمۇ

دوستانە مۇبارەك مەكتۇپىنى ئالىملىرىغا (يەنى خوجام پادىشاھقا. نەقىل ئالغۇچى) سۆندى. خوجام پادىشاھ (ياتقان جايى پاك بولسۇن!) نۇرئامان داروغانىڭ يول باشلىشى بىلەن يەركەندىن ئاقسۇغا يول ئالدى. ئاقسۇغا ئاز قالغاندا نۇرىدىن خان ئۇلۇغ - ئۇششاق پۇقرالار، ئەمىرلەر، ۋەزىر - ۋۇزرالارنى ئەگەشتۇرگىنىچە ئالدىغا چىقتى. خان ۋە پۇقرالار، بەگ - تۆرىلەر ھەممىسلا جانابي ھەزرەتنىڭ پېشىنى كۆزىگە سۈرتۈۋىلىش ۋە بىر قېتىم بولسىمۇ ئايىغىغا باش ئۇرۇۋىلىش بەختىگە مۇيەسسەر بولدى، ھەزرىتى خوجام ئاقسۇغا شادىمانلىق ۋە بەخت ئېلىپ كەلدى. نۇرىدىن خان بەجايىكى بىر قۇلدەك ئۆز مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىشقا كىرىشتى. بۇ خەۋەر يولۋاسخانىنىڭ قۇلىقىغا يەتكەندىن كېيىن يۇرتىنى قۇرت يېگەندەك بىئارام بولدى، غەزەپ ئوتلىرى گۈلخان كەبى ياندى. نۇرئامان يەنە بىر قېتىم يەركەنگە كېلىپ، ئاقسۇغا قايتىش سەپىرىدە تىرىك تۇتۇلۇپ قالدى ۋە قەشقەرگە ئېلىپ بېرىلدى. يولۋاسخان ئۇنىڭغا قاتتىق غەزەپ قىلىپ سىياسەت تىغىدىن ئۆتكۈزدى، ھەزرىتى خوجام پادىشاھ كۆڭلى بىئارام بولۇپ: 'يولۋاسخانىنىڭ بېشىغىمۇ ئاشۇ كۈنلەر كەلگىيدى ئىلاھىم، ئاشۇ كۈنلەر كەلگىيدى!' دېدى"(46). بۇ يەردىكى خوجام پادىشاھ دەل خوجا مۇھەممەد ئابدۇللا ئىدى، نۇرئامان داروغا دېگىنى ئېھتىمال «تارىخ» تىكى مىرئامان كېرەگ ياراغ دېگەن كىشى بولسا كېرەك. بۇ نەقىلدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، نۇرىدىن سۇلتان قاراتاغلىق خوجىلارنى ئاقسۇغا چىللاپلا قالماي يەنە يەركەن تەرەپ بىلەنمۇ قويۇق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قالغان ۋە يەركەن مەركىزي ھاكىمىيىتى بىلەن ئاقسۇ يەرلىك ھاكىمىيىتى ئۆزئارا بىرلەشكەن قاراتاغلىقلار بارگاھىنى قۇرۇپ چىققان، بۇ ئەھۋال يولۋاس سۇلتان ۋە ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ دىققىتىنى تارتقان ۋە

ئۇلارنى بىئارام قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئاقسۇ بىلەن يەركەن ئارىلىقىدا قاتناۋاتقان ئاقسۇ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەن. بۇ ئەھۋاللار بىر-بىرىگە قارشى بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ زىددىيىتىنى ئۆتكۈرلەشتۈرۈپ، قاراتاغلىقلار مەزھىپى بىلەن قەشقەردىكى ئاقتاغلىقلار مەزھىپىنىڭ ئاشكارا توقۇنۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

يولۋاس سۇلتان يەركەن تەرەپكە بولغان ھۇجۇمنى كۈچەيتتى، شۇنداقلا ئوردىدىكى ئەمىرلەر ۋە ۋەزىر-ۋۇزرالارغا پات - پاتلا مەكتۇپ ئەۋەتىپ ئۇلارنى ئابدۇللاخانغا قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتتى. بەزى ئەمىرلەر بۇ ئەھۋاللارنى ئابدۇللاخانغا يەتكۈزگەندە ئەسلىدىنلا قول ئاستىدىكىلەرگە مۇستەبتىلىك ۋە گۇمانخورلۇق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ كېلىۋاتقان بۇ خان ھىجرىيە 1076-يىلى شەۋۋال ئېيى (10-ئاي) نىڭ سەككىزىنچى كۈنى (1666 -يىلى 4-ئاينىڭ 13-كۈنى) يەكشەنبە يەركەننىڭ مەركىزىدىكى مەيدانداا مىرزاتىنى بەگ ۋە نەقى بەگ قاتارلىقلارنى ئۆز قولى بىلەن قەتل قىلدى، دۇشەنبە كۈنى يەنە يولۋاس سۇلتاننىڭ قىزى، ئۆزبىنىڭ ئەۋرىسى خانزادە خانىمنى ئۆلتۈردى. ئۇ يەنە خوتەنگە يارلىق ئەۋەتىپ: "مۇھەممەد قاسىم بەگ ۋە ئەمىرلەر مېنىڭ بىخەتەرلىكىم ئۈچۈن سۇلتاننى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىڭلار، قوشۇنلارنى قوراللاندۇرۇپ دەرھال يەركەنگە كېلىڭلار"(47) دەپ پەرمان چۈشۈردى. خوتەن ئەمىرلىرىنىڭ قىستىشى بىلەن ئۇبەيدۇللا سۇلتان زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى. شۇنداق قىلىپ ئەمدىلا 18 ياشقا كىرگەن ئۇبەيدۇللا سۇلتان ئاتا-بالا ۋە بوۋا-نەۋرە ئوتتۇرىسىدىكى تەخت تالىشىش كۈرىشىدە ھاياتىدىن ئايرىلدى.

خوتەن ئەمىرلىرى قوشۇن باشلاپ يەركەنگە كەلگەندىن كېيىن ئابدۇللاخان ئۇلارغا قوشلاپ ئىنئام بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە

ئاقسۇدىكى قوشۇننى يۆتكەش توغرىسىدا يارلىق ئەۋەتتى، نۇرىدىن خان يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن دەرھال خوجا مۇھەممەد ئابدۇللا بىلەن بىرلىكتە قوشۇن باشلاپ يەركەنگە يولغا چىقتى. ئاقسۇ قوشۇنلىرى يەركەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئابدۇللاخان نۇرىدىن خانىنى شان - شەرەپكە كۆمۈۋەتتى، ئارقىدىنلا ئۇلار "گۈمانلىق" ۋە "سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەن" بىر قىسىم كىشىلەرنى قەتلىئام قىلدى. ئۇلار ئارقا سەپ مۇستەھكەملەندى، ئەمدى ھېچكىم ئىسيان قىلالمايدۇ، دەپ قوشۇن باشلاپ قەشقەرگە جازا يۈرۈشى قىلدى، خوجا مۇھەممەد ئابدۇللامۇ بۇ قېتىمقى جازا يۈرۈشىگە قاتناشتى. يولۋاسخان بىر قىسىم ئەمىرلەرنى يەركەن قوشۇنىغا قارشى جەڭگە ئاتلاندۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى تۇن قاراڭغۇسىدا يېقىن-يورۇقلىرىنى ئېلىپ قەشقەردىن يوشۇرۇن قاچتى ۋە ئويراتلاردىن پاناھلىق تىلىدى. نۇرىدىن خان ۋە خوجا مۇھەممەد ئابدۇللا قەشقەر شەھىرىگە كىردى، ئابدۇللاخان قەشقەرنى نۇرىدىن خانغا ئىنئام قىلىپ، ئۆزى يەركەنگە قايتتى. نۇرىدىن خان بىلەن قاراتاغلىق خوجىلار قەشقەردىكى رەقىبلىرىنى يەنە بىر قېتىم قىرغىن قىلدى، بۇ قىرغىنچىلىقتا قىرغىز ئەمىرلىرى جاللاتلىق قىلدى. نۇرىدىن خان ئۇلارغا: "ئۇلارنى تامام قىرىۋەتسەڭلار ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى سىلەرگە ئىنئام قىلىپ بېرىمەن" دېدى. شاھ مەھمۇد جۇراس قاراتاغلىقلار مەزھىپىنىڭ تەقۋادار مۇرىتى بولسىمۇ، بۇ ئىشقا ناھايىتى ئادىللىق بىلەن باھا بېرىپ: "زورلۇق، ئۆكتەملىك ۋە قىرغىنچىلىقلار كىشىلەرنى تەسۈرلىگۈسىز مۇشكۈل ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى"[48] دېگەنىدى. نۇرىدىن خان بۇ غەلىبىدىن بېشى كۆككە يېتىپ جاھانغا پاتماي قالدى ۋە دادىسىغا ئەنجانغا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىپ ئۇنىڭ رازىلىقىنى ئالدى. لېكىن قوشۇن ئاتلىنىپ يېرىم

يولغا كەلگەندە نۇرىدىن خان يۇقۇملۇق كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ، ئالەمدىن ئۆتتى. ئابدۇللاخان قوشۇننى باشلاپ يەركەنگە قايتتى.

نۇرىدىنخان ئۆلگەندىن كېيىن ئابدۇللاخان ئاۋۋال مىرزا تۆلەك جۇراسنى قەشقەرنىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلىدى، ئەمما ئۇ قەشقەر ھاكىمى بولۇپ ئۈزۈن ئۆتمەيلا ئالەمدىن ئۆتتى، ئابدۇللاخان ئۇنىڭ ئورنىغا قىرغىز قويسارى دېگەن كىشىنى ھاكىملىققا تەينىلىدى، شۇنىڭدىن باشلاپ چوڭباغىش ئۇرۇقى قەشقەردە ماكانلاشتى. لېكىن يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن زىتلىشىپ قالغاچقا جەمئىيەتتە ئەمىنلىك بولمىدى. يولۋاسخان ئويراتلاردىن ئۇچىرتۇ تەيجىنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەردىكى زېمىنغا قايتقاندا ئاتۇش ئاھالىسى يولۋاسخاننى قىزغىن قارشى ئالدى. ئۇ قوشۇن باشلاپ قەشقەر شەھىرىگە يېقىنلاشقاندا قەشقەردىكى بەزى ئەمىرلەر ئىسيان قىلىپ ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدى. يولۋاسخان ئازراق ئۇتۇق قازانغان بولسىمۇ، لېكىن قەشقەر شەھىرىنى ئىگىلەشكە ئىشەنچ قىلالماي قوشۇننى قايتۇرۇپ كەتتى.

ھىجىرىيە 1078 - يىلى (1667—1668) يولۋاسخاننىڭ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغانلىق خەۋىرى يەركەنگە تارقالغاندىن كېيىن ئابدۇللاخان ساراسىمگە چۈشتى، ئارقىدىنلا كۈچانىڭ ھاكىمى خوجا يار قىپچاقنىڭ غەيرىي نورمال سۆز - ھەرىكەتلىرى ھەققىدىكى خەۋەرلىرى يېتىپ كېلىپ ئابدۇللاخاننى تېخىمۇ ئەندىشىگە سالدى، شۇنىڭ بىلەن ئابدۇللاخان دەرھال بۇ يەردىن كېتىش قارارىغا كەلدى. بۇ مەزگىللەردە ئۇ تېخىمۇ گۇمانخور بولۇپ كەتكەنىدى، يەنە كېلىپ ئاۋاممۇ بۇ مۇستەبىت زالىم پادىشاھتىن بىزار بولغانىدى. ئابدۇللاخان ئۆزى ئىشەنچلىك دەپ قارىغان قول ئاستىدىكى 2000 كىشىلىك قىرغىز قوشۇننى يولۋاسخانغا قارشى تۇرۇشقا ئەۋەتتى، ئۆزىمۇ بالا - چاقىلىرى، بەگ - سىپاھلىرى

ۋە يېقىنلىرىنى ئېلىپ ئوردىنى تاشلاپ ھىندىستان ئارقىلىق مەككىگە ھەج قىلىشقا ماڭدى، يەنى "يۇز - ئابرويىنى ساقلاپ قېلىش" شەكلى بىلەن تەختتىن ۋاز كەچتى، كېيىن يات ئەللەردە ئالەمدىن ئۆتتى[49]. ئابدۇللاخان تەختنى تاشلاپ مەككىگە كەتكەندىن كېيىن خوجا مۇھەممەد ئابدۇللا مۇرتىلىرى ۋە نۇرغۇن ئەمىرلەرنى باشلاپ يەركەندىن قاراتاغلىقلارنىڭ كونترولىلىقىدىكى ئاقسۇغا كەتتى، يەنە بەزى ئەمىرلەر ئاۋۋال خوتەنگە، ئاندىن ئۇ يەردىن ئاقسۇغا باردى، قەشقەرنىڭ بەزى ئەمىرلىرىمۇ ئاقسۇغا باردى. ئۇلار يېتىپ بېرىشتىن بۇرۇن ئاقسۇنىڭ ئەمىرلىرى ئويراتلاردىن ئىلدان تەيشىنىڭ يېنىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئابدۇللاخاننىڭ ئاشۇ يەردە سەرسان بولۇپ يۈرگەن تۆتىنچى ئىنىسى ئىسمائىلنى ئەكىلىپ قويۇشنى تەلەپ قىلدى. ئىلدان تەيشىنىڭ قوللىشى بىلەن ئىسمائىل ئاقسۇغا كېلىپ خانلىق تەختكە چىقىرىلدى. بۇ ۋاقىتتا يەركەن ۋە قەشقەردىكى ئاھالىلەر تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئاقسۇغا كېلىپ ئىسمائىلخانغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى، شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ يولۋاسخان ۋە ئاقتاغلىقلارغا قارشى بازىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇلار يەركەنگە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلغاندا ئىلدان تەيشىمۇ ئۆز ئوغلىنى يۈرۈشكە قاتناشتۇردى. خوجا مۇھەممەد ئابدۇللامۇ بارلىق مۈرىت ۋە مۇلازىملىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ھەربىي يۈرۈشكە قاتناشتى. ئۇلار بارچۇققا كېلىپ شۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ - تالىدى، ئاندىن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاقسۇغا قايتىپ كەتتى، ئىسمائىلخان باشلاپ ماڭغان 1500 كىشى داۋاملىق يەركەنگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. تۇرشاۋۇل قىسىم شامالباغ (يەركەننىڭ شىمالىدىكى چاھارباغ) قا ئورۇنلىشىپ، ۋەزىيەتنى كۆزەتتى.

ئابدۇللاخان يەركەندىن كەتكەندىن كېيىن قەشقەردە يولۋاسخان

قايتىپ كېلىدىكەن، دېگەن مىش - مىش پاراڭلار تېزلىكتە تارقالدى. مىرزا شېرىپ ۋە مىرزا ئىسھاقدىيارلار يولۋاسخاننى قوللايدىغانلار بولغاچقا، ئۇلار خەلق ئارىسىدا تەرغىباتچىلىق قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى يولۋاسخاننىڭ قايتىپ كېلىشىنى قارشى ئېلىشقا تەييارلاندى. مىرزا شېرىپ قاتارلىقلار يەنە يەركەنگە بېرىپ تەرغىبات قىلدى ۋە خەلقنىڭ ھىمايىسىنى قولغا كەلتۈردى. ئۇلار يولۋاسخان قەشقەرگە كېلىپ بولدى، يەركەنلىكلەر ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ قارشى ئېلىشى كېرەك، دېدى. شۇنىڭ بىلەن يەركەنلىكلەر تاغارچى (ھەربىي لاۋازىم ئۇچۇن كۆكبېجى يىغقۇچى) ئۆۋەز خوجا ۋە مۇفتى (شەرىئەت قائىدىلىرىنى شەرھىيىلىگۈچى) موللا قارا خوجا ھەم بىر قىسىم دىنىي مۇتەۋەر زاتلارنى يولۋاسخاننى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتتى، لېكىن ئۇلار قەشقەرگە كېلىشى بىلەنلا مىرزا شېرىپ ئۇلارنى گۇرۇگە تۇتۇۋالدى. ئاقسۇ قوشۇنى يەركەنگە كەلگەندە شەھەر ئاھالىسى گۇرۇگە ئالغانلارنىڭ قەشقەر ئەمىرلىرى تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىشىدىن ئەنسىرەپ، قاراپ بېقىش پوزىتسىيىسىدە بولدى. بۇ چاغدا يولۋاسخان قەشقەرگە كېلىپ تۇن يېرىمدا يەركەنگە يۇرۇش قىلدى، يەركەندىكى نامدار كىشىلەر يولۋاسخاننىڭ ئالدىغا چىقىپ ئۇنى شەھەرگە ئېلىپ كىردى، ئارقىدىن يولۋاسخاننىڭ چوڭ قوشۇنمۇ ئىز بېسىپ يېتىپ كەلدى، ئۇلار يەركەن شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى توقاچ دېگەن جايدا ئىسمائىلخاننىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ، بىر قەپەس شىددەتلىك جەڭ قىلدى. نەتىجىدە قەشقەر قوشۇنى مەغلۇپ بولدى، لېكىن يولۋاسخان يەركەن شەھىرىنى ئالىبۇرۇن ئىگىلىۋالغاچقا، ئۇنىڭ قوشۇنى شەھەرگە بىخەتەر چېكىنىپ كىرىۋالالىدى. ئىسمائىلخان قوشۇننى باشلاپ ئاقسۇغا قايتتى⑤⓪.

يولۋاسخان ئاقتاغلىقلاردىن ئافاق خوجا ۋە قەشقەر، يەركەندىكى تۆرىلەرنىڭ قوللىشى بىلەن ئۆزىنى يەركەن خانلىقىنىڭ چوڭ خانى دەپ ئېلان قىلدى. ئۇ يېقىنلىرىنى ھەرقايسى جايلارغا ھاكىملىققا تەينىلىگەندىن كېيىن قاراتاغلىقلاردىن رەھىمسىزلارچە ھېساب ئېلىشقا كىرىشتى. ئۇ "خوجا مۇھەممەد ئابدۇللاغا ئەگىشىپ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئاقسۇغا بارغان كىشىلەرنىڭ يەركەندە قالغان ئائىلە - تاۋابئاتلىرىنى، جۈملىدىن خوتۇن-قىزلىرى ۋە نارىسىدە بالىلىرىنى قەتلىئام قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈر-دى". ئۇ يەنە قارانبەگنى يەركەن ۋە خوتەن قوشۇنىنى، تاشلانبەگنى قەشقەر ۋە يېڭىسار قوشۇنىنى باشلاپ بىرلىكتە ئاقسۇغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. لېكىن بۇ قېتىمقى جازا يۈرۈشىنى ئىسمائىلخان تارمار كەلتۈردى، "نۇرغۇن كىشى ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى، جازا يۈرۈشى قىلغان قىسىملاردىن ناھايىتى ئاز كىشىلەرلا قايتىپ كېلەلىدى"(51). يولۋاسخان ئاقسۇغا قىلىنغان جازا يۈرۈشى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشقاندىن كېيىن بەكلا ئۈمىدسىزلىنىپ قاچماقچى بولدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ قوللىغۇچىسى - ئويراتلاردىن سېڭگى تەيجى دەرھال لەشكەر چىقىرىپ ئۇنىڭغا ياردەم قىلدى، ئۇلارنىڭ بۇ بىرلەشمە قوشۇنى ئاقسۇغا قايتا يۈرۈش قىلدى. ئويراتلاردىن ئېلدان تەيشىمۇ لەشكەر چىقىرىپ ئىسمائىلخاننى قوللىدى ۋە ئۇنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن جەڭگە ئاتلىنىشقا دەۋەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ زور كۆلەملىك بىر مەيدان جەڭ باشلاندى. ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ لەشكىرى كۆچلىرى ئوتتۇرىغا قىسىلغانلىقتىن يەركەن خانلىقىدىكى ئىككى خىل سىياسىي كۈچ ۋە ئىككى خىل مەزھەپ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تېخىمۇ كەسكىنلەشتى ۋە تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ كەتتى.

2. ئىسمائىلخاننىڭ تەخت تارتىۋېلىشى ۋە قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ قايتا رونىق تېپىشى

ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ يولۋاسخان ۋە سېڭگى تەيجىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلاشتى. بىراق، بۇ چاغدا يولۋاسخان ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى تېخىمۇ ئېنىق تونۇپ يەتكەنىدى، "ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، دۆلەتنى سېڭگىگە تاپشۇرۇپ، ئاتىسىنىڭ خىزمىتىدە بولۇش"، خانلىق تەختىدىن ۋاز كېچىپ، مەككىگە بېرىپ "ھەج قىلىش" نىيىتىگە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ "خان ھوقۇقىنىڭ بەلگىسى بولغان بۇيۇملار"نى سېڭگىگە تاپشۇرۇپ يەركەنگە قايتتى. سېڭگى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى يولۋاسخاننىڭ ئوغلى ئەبۇ سەئىدكە "تاپشۇرۇپ" بەردى ھەمدە بۇ قورچاق خانغا يېڭى باسقاق بەگ بەلگىلەپ، مىرزا ئەلى شاھنى ئاتالىققا، ئىسفاندىيار بەگنى قەشقەرنىڭ ھاكىملىقىغا، ئۈەز بەگنى ئىشكىئاغىلىققا، موللا قارا خوجىنى قازىلىققا تەيىنلىدى. سېڭگى يەنە ئەركابەگ باشچىلىقىدىكى مىڭ كىشىلىك قوشۇننى "بۇ خانلىقنى قوغداش" قا ئەۋەتتى(52). ئەمما يولۋاسخان يەركەنگە قايتقاندىن كېيىن تەختتىن ۋاز كەچمەي ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ قوللىشى بىلەن قاراتاغلىقلارنىڭ كۈچلىرىنى باستۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى. لېكىن ئەركابەگ باشچىلىقىدىكى ئويرات قوشۇنى يولۋاسخاننىڭ ئارقىسىدىنلا يەركەنگە كەلدى، ئەركابەگكە يولۋاسخاننى جايلىۋېتىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغانىدى، يەنە كېلىپ ئۇ قاراتاغلىقلارنىڭ مۇرتى بولۇپ، ئەسلىي سايرام (ھازىرقى قازاقىستاندىكى چىمكەنتنىڭ شەرقى) لىق كىشى ئىدى. ياش ۋاقىتلىرىدا ئويرات خانى باتۇر قۇنتەيجىنىڭ، كېيىن سېڭگىنىڭ خىزمىتىدە بولغان، جەڭلەردە كۆپ قېتىم خىزمەت

كۆرسەتكەچكە ئەتىۋارلىنىپ ئىشلىتىلگەنىدى، "مۇسۇلمانلارنىڭ چاقىرىقى" ئۇنىڭ "ھېسداشلىقى"نى قوزغىغانىدى، بولۇپمۇ ئاتالمىش مىرزا ئەلى شاھنىڭ ئىنىسى داۋۇد خوجا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇ ئويرات قوشۇنىنى ئەلىبەگنىڭ ئوردىغا باستۇرۇپ كىرىشىگە ياردەمگە ئەۋەتىپ، يولۋاسخاننى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلىبىتىپنى خان، دەپ ئېلان قىلدى. لېكىن ئاقتاغلىقلار مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، پائال ھەرىكەتلىنىپ قايتا ھۇجۇم قوزغاشنى پىلانلىدى. ئەمما ئەلى شاھبەگ ئۇستۇنلۇكنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن كەيپ - ساپاغا بېرىلىپ كەتكەچكە، بۇنىڭدىن ئەمەلدارلار نارازى بولدى. يولۋاسخاننىڭ خانىكىسى بېكەم ئۇلارنىڭ قوللىشى بىلەن ئەلى شاھبەگنى ئوردىغا ئالداپ ئەكىلىپ قەتلىئام قىلدى. ئەركابەگ بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال يەركەندىن قەشقەرگە كەتتى، ئۇ يەنە ئاقسۇغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئىسمائىلخاننى يەركەنگە يۈرۈش قىلىشقا تەكلىپ قىلدى.

ئىسمائىلخان يەركەندە يۈز بەرگەن ۋەقەلەردىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئابدۇلىبتىپخاننىڭ ئەركابەگ باشچىلىقىدىكى ئويرات قوشۇنىنىڭ قوللىشىدىن مەھرۇم بولغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، دەرھال يەركەنگە قوشۇن تارتتى، ئىلدان تەيشى چوڭ ئوغلى چۇچىكىن باشچىلىقىدا ياردەمچى قوشۇن ئەۋەتتى، ئىبراھىمخاننىڭ ئوغلى بەھرام سۇلتانمۇ كۆچادىكى قوشۇنىنى باشلاپ ھەربىي يۈرۈشكە قاتناشتى، قاراتاغلىق خوجىلار ھەربىي يۈرۈشنى قوللاپ، مۇرتىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئىسمائىلخاننىڭ قوشۇنىغا قوشۇلدى. ئىسمائىلخاننىڭ قوشۇنى بارچۇقتا كەلگەندىن كېيىن دولان ۋە بايىرىن قەبىلىسىمۇ ئۇنىڭ سېپىگە قوشۇلدى. ئىسمائىلخان يەركەننى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەپ ئەلچى ئەۋەتتى، لېكىن يەركەندىكى ئەمىرلەر ئەلچىنىڭ بۇرۇن، قۇلاقلىرىنى كېسىۋېتىپ،

قولىغا ئارغامچا تۇتقۇزۇپ قايتۇرۇۋەتتى. بۇ ئىسمائىلخانغا "سەن تەسلىم بول" دېگەندىن بىشارەت ئىدى. شۇنداق قىلىپ بىر مەيدان شىددەتلىك جەڭدىن ساقلانغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى. ئاقسۇ قوشۇنى ئىككى كۈن قاتتىق جەڭ قىلىپ يەركەننى مۇھاسىرىگە ئالدى، بۇ چاغدا ئەركابەگمۇ ئويرات قوشۇنىنى باشلاپ يارەمگە كەلدى، لېكىن شەھەرنىڭ مۇداپىئەسى مۇستەھكەم بولغاچقا، شەھەرنى ئېلىش قىيىنغا چۈشتى. چۈچېكىن ۋە خوجايار قاتارلىقلار ئەڭ ياخشىسى ئاقسۇغا قايتىپ، پۈرسەت پىشىپ يېتىلگەندە قايتا قوشۇن تارتىشنى تەۋسىيە قىلدى، ئەركابەگ بولسا ئاۋۋال قاغىلىقنى ئىشغال قىلىپ، ئاندىن يەركەنگە قايتا ھۇجۇم قوزغاشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئىسمائىلخان ئەركابەگنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ھەرقايسى يوللاردىكى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ قاغىلىقنى مۇھاسىرىگە ئېلىشقا بۇيرۇدى. سۇ مەنبەسى ئۇزۇپ تاشلانغانلىقتىن، شەھەرنى ساقلاۋاتقانلار شەھەر قوۋۇقلىرىنى ئېچىپ ئىسمائىلخانغا ئەل بولدى. يەركەن ئاھالىسى بۇ خەۋەرنى ئۇقماندىن كېيىن ئۇۋەز بەگنىڭ باشچىلىقىدا شەھەر سىرتىغا چىقىپ ئاللىقاچان شەھەر سېپىلى ئەتراپىغا كېلىپ بولغان ئىسمائىلخانغا تەسلىم بولدى. لېكىن ئابدۇلېتىپخان ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى ئاقتاغلىقلاردىن ئايرىلىق خوجىنىڭ ھىمايىسىدە يەركەندىن قەشقەرگە قاچتى.

ھىجرىيە 1080 - يىلى زۇلقەئىدە ئېيىنىڭ 11 - كۈنى (مىلادى 1670 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى) دۈشەنبە كۈنىدە ئىسمائىلخان بىلەن قاراتاغلىق خوجىلاردىن مۇھەممەد ئەبەيدۇللا شەھەردە قىزغىن قارشى ئېلىندى. چوڭ تۆرىلەر ۋە ئەمىرلەر كونا قائىدە بويىچە ئىسمائىلخاننى يەركەن خانلىقىنىڭ خانى دەپ ئېلان قىلدى. ئۇ دەرھال خوجا يار بىلەن ئىلياسبەگنى قەشقەرگە ئەۋەتتى، ئۇلار

يولۋاسخاننىڭ قەشقەردىكى ئوغۇللىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئاقتاغلىقلارنى قانلىق باستۇردى. خانلىقنىڭ تەۋەسىدىكى ھۆكۈمرانلىقنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئىسمائىلخان يەنە ئوغلى باباق سۇلتاننى قەشقەرگە ھۆكۈمران قىلىپ ئەۋەتىپ، ئاقتاغلىقلارنىڭ بۇ بازىسىدا ھەرقاچان يۈز بېرىشى مۇمكىن بولغان قارشىلىقتىن مۇداپىئە كۆردى(53).

ئىسمائىلخان خانلىق ھوقۇقىنى قايتا تەقسىم قىلىپ، غىياسبەگنى قەشقەرنىڭ ھاكىملىقىغا، ھەيدەربەگنى يەركەننىڭ ھاكىملىقىغا، خوجايارنى خوتەننىڭ ھاكىملىقىغا، قاسىمبەگنى ئىشكئاغىلىققا، قازى ئابدۇللانى قازىلىققا، ئەركابەگنى باش مىرابلىققا تەينىلىدى، ئۇلار بىردەك قاراتاغلىقلارنىڭ مۇرىتلىرى ئىدى، شۇنداق قىلىپ قاراتاغلىق خوجىلار خانلىق ھاكىمىيەتنى قايتىدىن كونترول قىلدى(54). ئىسمائىلخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ئۇ ئاكىسى ئابدۇللاخاننىڭ سىياسىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ھوقۇقدار ئېسىلزادىلەرنى چەكلىدى ۋە مەركەزدىكى خان ھوقۇقىنى كۈچەيتتى. نامەلۇم ئاپتورنىڭ «قەشقەر تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە "ئىسمائىلخان ئۇلۇغلارنىڭ نەسىھىتىنى ئاڭلىماي نادانلارنىڭ گېپىنى بويىچە ئىش قىلاتتى" دېيىلىدۇ، قىسقىسى، ئۇ "ئۇلۇغلارنى نادان، نادانلارنى دانا" كۆرگەنىدى. لېكىن بۇ نامەلۇم ئاپتور يەنە ئىسمائىلخان ئادىل، جاسارەتلىك، ئېسىل ئەخلاق - پەزىلەتلىك خان ئىدى، دەيدۇ(55).

ئىزاھلار:

① ئابدۇلېتىپخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتكەن ۋاقتى توغرىسىدا «بەھرۇل ئەسرار»دا "12 يىل تەختتە ئولتۇرۇپ 26 يېشىدا يەنى ھىجرىيە 1036-يىلى (1627—1628)

قازا قىلدى"، دېيىلىدۇ؛ «قەشقەر تارىخى»دا: 12 يىل تەختتە تۇلتۇرۇپ 25 يېشىدا يەنى ھىجرىيە 1037 - يىلى (1627—1628) قازا تاپتى" دېيىلىدۇ؛ «تارىخى ئەمنىيە»دە بولسا: " 12 يىل تەختتە تۇلتۇرۇپ 26 يېشىدا يەنى ھىجرىيە 1037 - يىلى (1627—1628) ئالەمدىن ئۆتتى" دېيىلىدۇ. ئاكىمۇشكىن بولسا: "تەخمىنەن ھىجرىيە 1040 - يىلى (1630—1631) ئۆلگەن" دەپ قارايدۇ. «چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ھۆكۈمرانلار نەسەبنامىسى» («تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ شەجەرىسى») ۋە «تارىخ»، 236 - ئىزاھ، 304 - بەتكە قارالسۇن.

② «تارىخ»، 237 - ئىزاھ، 304 - بەت.

③ «تارىخ»، 237 - بەت، 304 - بەت.

④ «قەشقەر تارىخى»، قولىيازما 82 - ۋاراق؛ «تارىخ»، 305 - بەتتىكى 237 - ئىزاھتىن نەقىل.

⑤ «قەشقەر تارىخى»، قولىيازما، لېكىن «بەھرۇل ئەسرار»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا سۇلتان مەھمۇدنىڭ تەختكە چىققان ۋاقتى بۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنراق بولغان، چۈنكى ئۇ سۇرگۈن قىلغان ئەمرلەردىن مىرزا لېبتىپ جۇراس ھىجرىيە 1040-يىلى (1630—1631) بەلخكە يېتىپ كەلگەن (قولىيازما 94-ۋاراق). تەپسىلاتنى «تارىخ»، 241 - ئىزاھ، 305 - بەتتىن كۆرۈڭ.

⑥ «تارىخ»، 209 - بەت.

⑦ «تارىخ»، 209 - بەت.

⑧ يەنى خوجا شادى.

⑨ يەنى شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى دوغلات ئەمرلىرىدىن بولۇپ، XV ئەسرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 1514 - يىلغىچە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا 40 يىلدىن ئارتۇقراق ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

⑩ «ئەنسەبتتالىبىن»، 99 - ۋاراق ئارقا يۈزىدىن 100 - ۋاراق ئالدى يۈزىگىچە.

⑪ «تارىخ»، 210 - بەت.

⑫ «تارىخ»، 208 - بەت.

⑬ «قەشقەر تارىخى»، قولىيازما 85 - بەت؛ «تارىخ»، 305 - بەتتىكى 243 -

ئىزاھتىن نەقىل ئېلىندى.

⑭ «تارىخ»، 208 - بەت ۋە 245 ـ، 246 - ئىزاھلار، 305 ـ، 306 - بەتلەر.

⑮ «تارىخ»، 210 - بەت.

⑯ «قەشقەر تارىخى»، 87 - ۋاراق؛ «تارىخ»، 306 - بەتتىكى 255 - ئىزاھقا قاراڭ.

⑰ «تارىخ»، 212 - بەت.

⑱ «تەزكىرەئى ئەزىزان» خەنزۇچە نۇسخا، 8 ـ، 10- بەتلەر ـ «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 16 - توپلام، 1986 - يىل. «تەۋارىخى خەمسەئى شەرقى» دە خاتىرىلىنىشچە، ئافاق خوجىنىڭ ئاتىسى ماۋارائۇننەھردىن خوتەنگە كېلىپ، شۇ جايدىكى نامدار مۆتىۋەر ھاجى مىرغېرىبنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن، ئۇلاردىن ئافاق خوجا تۇغۇلغان [جاۋ ئېنرۇنىڭ «قۇمۇل ۋاڭى، ئىسلام دىنى ۋە قۇمۇل تارىخى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» دېگەن ماقالىسىدىكى 8 - ئىزاھ («شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 15 -توپلام. 1987-يىل)تىن نەقىل ئېلىندى]. خوتەن يەركەن، قەشقەر، ئاقسۇ قاتارلىق جايلار ئوخشاشلا قاراتاغلىقلار ئۈزۈن مەزگىل پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلار بولۇپ، خوجا يۈسۈپنىڭ مۇنداق بىر جايدا پۇت تىرەپ تۇرالىشى ئەقلگە سىغمايدۇ، شۇڭا «تەزكىرەئى ئەزىزان» دىكى قاراش قوبۇل قىلىندى.

⑲ فېڭ جىياشىڭ قاتارلىقلار:«ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر قىسقىچە ماتېرىيالىلار توپلىمى»، 2 - قىسىم، 188 ـ، 189 - بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 - يىل.

⑳ «ئەنسەتتالىبىن»، 101 - ۋاراق ئارقا يۈزىدىن 102 - ۋاراق ئارقا يۈزىگىچە.

㉑ ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ ئوغلى.

㉒ يەركەن خانلىقىدىكى خانلارنىڭ قەبرىگاھى، ھازىرقى يەركەن ناھىيىسى تەۋەسىدە.

㉓ «ئەنسەتتالىبىن»، 100 - ۋاراق ئارقا يۈزىدىن 101 - ۋاراق ئالدى يۈزىگىچە.

㉔ «ئەنسەتتالىبىن»، 98 - ۋاراق ئالدى يۈز.

㉕ شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ يەنە بىر ئىسمى بولغان «تارىخ» (218 - بەت) تا خوجا شادىنى ھىجرىيە 1055 - يىلى (1645—1646) 63 يېشىدا ئۆلگەن دەيدۇ، بۇ

«ئەنسەتتالىبن» دا ئېيتىلغان ۋاقتتىن ئىككى يىل كېيىن بولۇپلا قالماي، «تارىخ» تىكى ئالاقدار باشقا ۋەقەلەرنىڭ يىل دەۋرى بىلەنمۇ ئۇدۇل كەلمەيدۇ. شۇڭا «ئەنسەتتالىبن» دىكى ۋاقىت ئاساس قىلىندى.

㉖ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 99 - بەت.

㉗ يەنى خوجا شادى.

㉘ پارسچە ئەسلى تېكستتە بۇ جاي بەكلا كەمتۈك بولغاچقا، پۈتۈن جۈملىنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىشكە مۇمكىن بولمىدى، شۇڭا بۇ جۈملىدىكى ئوقوغلى بولىدىغان خەتلەر بىرمۇبىر ئۇدۇل تەرجىمە قىلىندى.

㉙ «قۇرئان كەرىم» نىڭ 36 - سۈرىسى.

㉚ «ئەنسەتتالىبن»، 101 - ۋاراق ئارقا يۈزىدىن 102 - ۋاراق ئارقا يۈزگىچە.

㉛ ۋ.ۋ.بارتولدنىڭ « XVII ئەسىر ئۆزبېك خانلىرىنىڭ ئوردا قائىدە-يوسۇنلىرى»، («ئەسەرلەر»، II توم، 2 - كىتاب، 394 - بەت) نامىلق ماقالىسىدىن نەقىل ئېلىندى.

㉜ «تارىخ»، 212 - ئىزاھ، 298 — 299 - بەتلەر.

㉝ سېمىيونوۋا: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى بۇخارادا ئەمەل نامىلىرى، ئەمەل دەرىجىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەجبۇرىيەتلىرى»، «تارىخ» 298 - بەتتىكى 212 - ئىزاھتىن نەقىل ئېلىندى.

㉞ خانىكوف: «بۇخارا خانلىقى»، 190 - بەت — «تارىخ»، 298 —، 299 - بەتلەردىكى 212 - ئىزاھتىن نەقىل ئېلىندى.

㉟ «تەزكىرەئى ئەزىزان»، 12 - بەت.

㊱ «تارىخ»، 217 - بەت.

㊲ «تارىخ»، 234 - بەت.

㊳ «ئەنسەتتالىبن»، 104 - ۋاراق ئالدى يۈز.

㊴ «تارىخ»، 234 - بەت.

㊵ «تارىخ»، 221 —، 222 - بەتلەر.

㊶ «تارىخ»، 290 - ئىزاھ، 311 - بەت.

㊷ «ئەنسەتتالىبن»، 103 - ۋاراق ئارقا يۈز.

㊸ «تارىخ»، 235 - بەت.

(44) «تارىخ»، 233-بەت؛ «ئەنسەتتالىبىن» 102-ۋاراق ئارقا يۈزىدىن 104-ۋاراق ئالدى يۈزىگىچە.

(45) «تارىخ»، 233 - بەت.

(46) «ئەنسەتتالىبىن»، 103 - ۋاراق ئارقا يۈزىدىن 104 - ۋاراق ئالدى يۈزىگىچە.

(47) «تارىخ»، 236 - بەت.

(48) «تارىخ»، 238 - بەت.

(49) «تارىخ»، 344 - ئىزاھ، 219 -، 220 - بەتلەر.

(50) «تارىخ»، 240 -، 242 - بەتلەر.

(51) «تارىخ»، 242 - بەت.

(52) «تارىخ»، 243 - بەت.

(53) «تارىخ»، 249 - بەت؛ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 99 - بەت؛ «تەزكىرەئى ئەزىزان» («شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 12 - توپلام) 13 - بەت.

(54) «تارىخ»، 249 - بەت.

(55) ۋ.ۋ بارتولدنىڭ «تۈركستان كامانىدىروپكىسىدىن دوكلات» («ئەسەرلەر»، VIII توم، 186 - بەت) نامىلىق ئەسىرىدىن نەقىل ئېلىندى.

VI باب جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى قوشۇۋېلىشى ۋە ئاقتاغلىق خوجلارنىڭ يەنمۇ رونىق تېپىشى

§ 1 جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىنى پاراكەندە قىلىشى ۋە تىزگىنلىۋېلىشى

جۇڭغار خانلىقى جۇڭغار قەبىلىسى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. جۇڭغارلار ئەسلىدە غەربىي موڭغۇللارنىڭ ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، مىڭ - چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە خوشۇت، تورغۇت، دۆربىت، قونت قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىللە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. "جۇڭغار" سۆزى موڭغۇلچە Jagun—ghar(>jon—ghar) نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، "سول قول"، "سول قانات" دېگەن مەنىدە. جۇڭغار خانلىقى باتۇر قونتەيجى دەۋرىدە يەنى XVII ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى بىر مۇستەقىل سىياسىي گەۋدە سۈپىتىدە دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇ گەرچە خان، دەپ ئاتالمىغان بولسىمۇ، ئەمما جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى قوشۇمچە ئويرات ئىتتىپاقى (چۇرغان) نىڭ ئىككى نەپەر ئىتتىپاق سەردارىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىتتىپاق ئاقساقلى بولۇپ تۇرۇۋاتقان خوشۇت قەبىلىسى ئاقساقلى بىلەن ئۇزۇن مەزگىل ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ يۈردى، مەيلى ماھىيەت جەھەتتىن

بولسۇن ياكى كۆرۈنۈشته بولسۇن ھېچقانداق كۈچكه ئېقىنمىدى، شۇنداقلا "ئېردەنى باتۇر قۇنتەيجى" دېگەن ئاتاقنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئويرات سەردارلىرى ئارىسىدىكى ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈردى①. شۇڭا، گەرچه 1679 - يىلى غالدان ئۆزىنى "بوشۇقتۇخان" دەپ ئاتىغاندىن كېيىن جۇڭغار خانلىقى ئاخىرقى ھېسابتا شەكىللەنگەن بولسىمۇ، جۇڭغار خانلىقى بىلەن يەركەن خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا سۆز بولغاندا گەپنى يەنىلا باتۇر قۇنتەيجى زامانىسىدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

1. جۇڭغارلارنىڭ جەنۇبقا سۈرۈلۈشى

ئويراتلارنىڭ ئەجدادلىرىنى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگىچه سۈرۈشكه بولىدۇ. يۇەن-مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىده قوللىنىلغان 瓦剌 ، 歪剌歹 ، 外剌歹 ، 外剌 ، 猥剌 ، 斡亦剌惕 ، 斡亦剌 قاتارلىق ئوخشىمىغان نامىلار بىردەك موڭغۇلچه Oyirad دېگەن سۆزنىڭ ئوخشىمىغان ئاھاڭ تەرجىمىلىرىدۇر②. چىڭ دەۋرىدىكى ۋەسىقىلەردە يەنه 额鲁特 ,厄鲁特 دەپ ئاتالغان، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئويراتلارنى "قالماقلار" دەپ ئاتايدۇ③.

ئويراتلار چىڭگىزخانغا خېلى بالدۇرلا ئىتائەت قىلغان "ئورانغۇتلار"نىڭ بىرى ئىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگه كەلگەندە ئويراتلار خەنزۇچه ۋەسىقىلەردە 瓦剌 دېگەن نامدا ئۇچرايدۇ. XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرى يۇەن ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇشى بىلەن ئويراتلارغا باش كۆتۈرۈشنىڭ ياخشى پۇرسىتى تۇغۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئويراتلار چۆللۈكنىڭ غەربىدە قەد كۆتۈرۈپ، موڭغۇل ئېگىزلىكىگه يۇرۇش قىلدى ۋە ئۇ جايدا مۇشتۇمزور بولىۋالدى، ئاندىن سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، XV ئەسىرنىڭ

ئالدىنقى يېرىمىغا كەلگەندە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا كىرىشكە باشلىدى. ئويراتلار چۆللۈكنىڭ غەربىدە باش كۆتۈرۈۋاتقاندا شەرقىي چاغاتاي خانلىقى گۈللىنىش مەزگىلىدە تۇرۇۋاتاتتى، خىزىر خوجا جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈش بەدىلىگە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى تەدرىجىي مۇستەھكەملەپ، قۇدرەت تاپقۇزغانىدى. يوڭلې 1 - يىلى (1403 - يىلى) خىزىر خوجا ۋاپات بولۇپ ئوغلى شەمئى جاھان تەختكە ۋارىسلىق قىلدى، بۇ مەزگىلدە خانلىق تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. بۇ ۋاقىتتىكى شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىر تەرەپتىن شەرقتىكى مىڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە بېرىش - كېلىش مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئەتراپىدىكى يېقىن قوشنىلىرىغا قارىتا قاتتىق قول دىپلوماتىيە سىياسىتى قوللاندى. «مىڭ تەيزوڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 66 - جىلدىنىڭ يۇڭلې 5 - يىلى (1407 - يىلى) 4 - ئايدىكى خاتىرىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "بەشبالىق پادىشاھى شەمئى جاھان، تويى بۇقا قاتارلىق ئەلچىلەردىن قاشتېشى ۋە باشقا بۇيۇملارنى ئەۋەتىپ سەمەرقەندنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ زېمىنى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى ۋە ئۇ يەرنى بويسۇندۇرۇپ بېرىشنى ئۆتۈندى". شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربتىكى قۇدرەتلىك قوشۇنىسى بولغان تۆمۈرىيىلەر سۇلالىسى بىلەن قورقماي تۇرۇپ پۈت تېپىشكەنلىكىدىن ئۇنىڭ دىپلوماتىك سىياسەتتىكى ئاكتىپلىقى ۋە قەتئىيلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن، شۇڭا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئويراتلارنىڭ جەنۇبقا سۈرۈلۈشى ۋە غەربكە يۆتكىلىشىگە كۆچلۈك ئىنكاس بىلدۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش قىيىن ئەمەس. بىراق مۇشۇ دەۋردىكى ئالاقىدار ۋەسىقىلەرنى ۋاراقلاپ كۆرسەك ئويراتلارنىڭ شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەن توقۇنۇشقانلىقى توغرىسىدىكى ئېنىق خاتىرىلەرنى ئۇچرىتالمايمىز. پەقەت «مىڭ

تەيزوك دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 41-جىلد يوقىرى 3- يىلى (1405 - يىلى) 4 - ئايدىكى خاتىرىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: " ئەلچى ئارقىلىق بەشبالىق پادىشاھى شەمئى جاھانغا تاۋار-دۇردۇن ۋە پۇل-پوچەك ھەدىيە قىلىندى. قۇمۇلنىڭ ساداقەتمەن پادىشاھى ئەنك تۆمۈرنى گۈيلىچى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكتىن شەمئى جاھان گۈيلىچىدىن ھېساب ئېلىش ئۈچۈن قوشۇن تارتتى. خان ئالسىيلىرى بۇنى ئاڭلاپ قوللاپ-قۇۋۋەتلىدى ۋە ئىنىئام-تارتۇق يوللىدى، ئاندىن توقتودۇنمۇنى ساداقەتمەن ۋاڭ قىلىپ تەيىنلىگەنلىكى توغرىلىق يارلىق ئەۋەتتى". خوۋورت (Howorth) نىڭ ۋە خې تېيەنچىڭنىڭ تەتقىق قىلىپ ئېنىقلىشىچە گۈيلىچى ئويرات سەردارى ئىكەن④. بۇ نەقىل شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ شەرقتىكى قوشنىسى بولغان قۇمۇلغا ئېتىبار بىلەن قارايدىغانلىقىنى، مەزكۇر قاتناش تۈگۈنىنى كونترول قىلىش غەرىزىدىكى ھەرقانداق ئورۇنۇشقا يول قويمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ مەزگىلدىكى شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەن ئويراتلارنىڭ توقۇنۇشقانلىقى ھەققىدىكى خاتىرىلەرنىڭ كەملىكىدىن قارىغاندا، XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئويراتلار تېخى يېتەرلىك دەرىجىدە قۇدرەت تاپالمىغان بولۇپ، شەرقتە تاتارلار بىلەن كۈچ سىنىشىش جەريانىدا ئۇلارنى بويسۇندۇرالمىغان ۋە باشقا كۈچلەر بىلەنمۇ ئېلىشقۇدەك دەرىجىدە قۇدرەت تاپالمىغان. شۇڭا قۇدرەتلىك شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەن تۈتۈشۈپ بېقىشقا تەۋەككۇل قىلالمىغان.

لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئەھۋالدا ئۆزگىرىش يۈز بەردى. يوقىرى 5 - يىلى (1407 - يىلى) شەمئى جاھان ۋاپات بولۇپ، ئىنىسى مۇھەممەد تەختكە ۋارىسلىق قىلدى، شۇنىڭدىن كېيىنلا ئويراتلار بىلەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ توقۇنۇشىشىغا ئائىت خاتىرىلەر

ۋەسىقىلەرگە پۈتۈلۈشكە باشلىدى. «مىڭ تەيزوڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 123-جىلد يوڭلۇ 9- يىلى (1411-يىلى) كەبىسە يىل 12 - ئايدىكى خاتىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "شۇنىڭ بىلەن فۇئەن قاتارلىقلار بەشبالىق ئەلچىسى مۇھەممەد قاتارلىقلارنى ئۇزۇتۇپ قويدى، ئويرات ئەلچىسى بەشبالىق پادىشاھى مۇھەممەد ئويرات قەبىلىلىرىگە ھۈجۈم قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ، دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزگەنلىكتىن (پادىشاھ) فۇئەن ئارقىلىق پادىشاھ مۇھەممەدكە: 'يېقىندا ئويرات ئەلچىسى كېلىپ شاھ ئالىيلىرىنى ئويراتلارغا ھۈجۈم قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ، دەپ مەلۇمات يەتكۈزدى. بۇ گەپ راستمۇ؟ ئويرات ئەلچىلىرىنىڭ سۆزىگە ئىشەنسەك بولامدۇ؟' دېگەن مەزمۇندا نامە ئەۋەتتى". دېمەك، ئىككى تەرەپنىڭ توقۇنۇشىشى روشەنلەشكەن ۋە ئۆتكۈرلەشكەن، يەنە كېلىپ شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بۇ توقۇنۇشتا روشەن ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن. ئەمما بۇ ئەھۋاللار بۇ مەزگىلدىكى ئويراتلارنىڭ خېلىلا كۈچلەنگەنلىكىنى، شەرقتە تاتارلار بىلەن تۇتۇشۇپ تۇرۇپمۇ غەربتىكى قوشنىسى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا قاتتىقلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا قادىر بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئويراتلار كۈنسېرى قۇدرەت تېپىۋاتقان مەزگىللەردە شەرقىي چاغاتاي خانلىقى قەدەممۇقەدەم زاۋاللىققا يۈزلەندى. يوڭلۇ 13 - يىلى (1415-يىلى) مۇھەممەدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن شەرقىي چاغاتاي خانلىقى تەخت ماجىراسىغا پېتىپ قېلىپ، خانلىقنىڭ ئەمەلىي كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى، ئويراتلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربكە قاراپ كېڭىيىشنى تېزلەتتى ۋە شەرق، شىمال ئىككى تەرەپتىن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا بېسىم ئىشلەتتى. تەخت ماجىراسى تۈپەيلىدىن مالىمانچىلىققا پېتىپ قالغان شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ئويراتلارنىڭ بېسىمىنى توسۇشقا ھەرقانچە قىلىپمۇ قادىر

بولالمىدى. «مىڭ تەيزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 196 - جىلد يوڭلۇ 16 - يىلى (1418 - يىلى) 2 - ئايدىكى خاتىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "بەشبالىق ئاتامانلىرىدىن سۇگا، كرامانرا قاتارلىقلار سۇلالىمىزگە بەيئەتكە كېلىپ ئولپان تاپشۇردى ۋە پادىشاھى نەقشى جاھانخانىنى ئىنىسى ئۇۋەيسىنىڭ ئۆلتۇرۇۋەتكەنلىكىنى، غەربكە كۆچۈپ كېتىپ ئۆزىنى ئىلبالىق ئېلى، دەپ ئاتىۋالغانلىقىنى يەتكۈزدى". ئىلبالىق ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غۇلجا تەۋەسىگە توغرا كېلىدۇ. ئويراتلارنىڭ غەربكە سىلجىۋاتقانلىقىدەك قۇدرەتلىك بېسىمى ئاستىدا "خاننى ئۆلتۈرۈپ خان بولۇۋالغان" ئۇۋەيسخان پايتەختىنى ئىلبالىققا كۆچۈرۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان، مىڭ دەۋرىدىكى ۋەسىقىلەردە بۇ خانلىق "ئىلبالىق دۆلىتى" دەپ ئاتالغان. مانا مۇشۇ مەزگىللەردە ئويراتلار شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ موغۇلىستان رايونىغا كىرىپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى ئۇزمەي تالان-تاراج قىلىپ تۇردى، بۇ ئەھۋاللار مىڭ دەۋرىدىكى خەنزۇچە ۋەسىقىلەردە ئازدۇر - كۆپتۇر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەسىلەن: «مىڭ تەيزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 240 - جىلد يوڭلۇ 19 - يىلى (1421 - يىلى) 8 - ئايدىكى خاتىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "ئاغۇات خەي توڭ، مۇشاۋىر بەي جوڭ قاتارلىقلار ئويراتلار ماكانىدىن قايتىپ كېلىپ ئىلبالىق پادىشاھى ئۇۋەيسىنىڭ دانىشمەن ۋاڭ تەيپىڭ بىلەن سوقۇشۇۋاتقانلىقىنى، بىردەم ئۇ يەڭسە بىردەم بۇ يېڭىپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى يەتكۈزدى". دانىشمەن ۋاڭ تەيپىڭ دېگىنى مىڭ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ئويراتلارنىڭ ئۇچ قەبىلىسىنىڭ سەردارلىرىدىن بىرى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئويراتلار يەنە جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىپ قۇمۇلدىكى كارۋان يوللىرىدا بۇلاڭچىلىق قىلغان. «مىڭ تەيزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا

خاتىرىلىرى» نىڭ 238 - جىلد يۈزلۈك 19 - يىلى (1421 - يىلى) 6 - ئايدىكى خاتىرىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "قۇمۇلدىكى ساداقەتمەن خان تۇل تۆمۈر ئويراتلارنىڭ ئۆز تەۋەسىگە بېسىپ كىرىپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلغانلىقىنى، دانىشمەن ۋاڭ تەيپىڭ قاتارلىقلارغا قاتتىق سۆزلەر بىلەن يېزىلغان نامە ئەۋەتىپ ئۇلارنى ئەيىبلىگەنلىكىنى ۋە بۇلاپ كەتكەن نەرسىلەرنى ئۆز ئىدىتى بويىچە قايتۇرۇشنى تەلەپ قىلغانلىقىنى يەتكۈزدى". ئويراتلارنىڭ قۇمۇلنى تالان - تاراج قىلىشىنى توسۇشقا بۇ ۋاقىتتىكى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ قۇربى يەتمىدى، تېخىمۇ يامان بولغىنى ئويراتلار شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ شەرقىدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى تۇرپانغىمۇ ھۇجۇم قوزغىدى، سودا يولىغا بولغان كونترول-لۇقىنى قولىدىن چىقارماسلىق ئۈچۈن ئۇۋەيسخان قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە مەجبۇر بولدى. «تارىخى رەشىدىي» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇۋەيسخان تۇرپان ئەتراپلىرىدا ئويراتلار بىلەن جەڭ قىلغان، ھەر يىلى تۇرپان، تارىم، لوپ، كەتەك قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئوۋ ئوۋلىغان، يەنە تۇرپاندا شەخسەن ئۆزى يەر سۇغىرىپ تېرىقچىلىق قىلغان ۋە ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەشكە كىرىشكەن⑤. ئويراتلارنىڭ تەسىرى غەربكە سۇرۇلۇۋەرگەنلىكتىن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ مەركىزى ئىلى ۋادىسى ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا يۆتكەلدى.

ئويراتلار شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا شەرقتىن بېسىم قىلىش بىلەن بىرگە يەنە ئېمىل دەريا-سى، كۆكتېڭگىس (ھازىرقى بالقاش كۆلى) لىنىيىسىنى بويلاپ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبقا ھۇجۇم قىلدى ۋە يەتتىسۇ رايونىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ ئىلى ۋادىسىغا ئىچكىرىلەپ كىردى. «تارىخى رەشىدىي» دە ئۇۋەيسخان بىلەن ئويراتلارنىڭ مىڭلاق ۋە موغۇلىستان چېگرىسىدىكى قاباق

دېگەن جايلاردا ئىككى قېتىم جەڭ قىلغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ⑥. پېللىئوتنىڭ پىكرىچە "مىڭلاق" دېگەن نام "مىڭ بۇلاق" دېگەن نامنىڭ خاتا ئاتىلىشى، "قاباق" دېگىنى Qabilqaqla ۋە Qabiqalar دېگەن جايلار ئىكەن ⑦. «تارىخى رەشىدي» دە خاتىرىلىنىشىچە، ئۇۋەيسخان ئويراتلار بىلەن ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 61 قېتىم سوقۇش قىلغان، پەقەت بىر قېتىم غەلىبە قىلغاننى ھېسابقا ئالمىغاندا باشتىن - ئاخىر يېڭىلگەن، شۇنداقلا ئۇۋەيسخان ئۆزىمۇ ئاز دېگەندە ئىككى قېتىم ئەسىرگە چۈشكەن⑧.

ئويراتلار توغان دەۋرىدە تېخىمۇ كۈچەيدى. شۇنداق 9 - يىلى (1434 - يىلى) ئويرات ئاقساقىلى توغان شەرقىي موڭغۇللارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى، جېڭتۇڭ يىللىرىنىڭ باشلىرى توغان ئويرات قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، شەرقىي ۋە غەربىي موڭغۇللارنى ۋاقتىنچە بىرلىككە كەلتۈردى. توغان ئۆزىنى خان، دەپ جاكارلارشنى ئويلىغان بولسىمۇ ئەينى دەۋردىكى "چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىدىن غەيرىلەرنىڭ خان بولۇشى مەنئى قىلىنغان" ئەنئەنىسىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئىلاجسىز چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىدىن توقتو بۇقانى خان قىلىپ تىكلىدى، "ئۆزى باش ۋەزىر بولۇپ، شىمالىي دالادا دەۋران سۈردى"⑨. بىراق ئاردىدىن ھېچقانچە ۋاقىت ئۆتمەي يەنى جېڭتوك 4 - يىلى (1432-يىلى) توغان ئۆلدى، ئورنىغا ئوغلى ئىسەن ۋارىسلىق قىلىپ خۇەيۋاڭ خەلپەت بېگى دەپ ئاتالدى، "شىمالدىكى بارچە قوۋملار ئىسەنگە بەيئەت قىلدى، توقتو بۇقا پەقەت قۇرۇق نامغىلا ئىگە بولۇپ قالدى، ۋەزىرلىك تۈزۈمىمۇ قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىدى"⑩. توغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئويراتلار قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان بولسا، ئىسەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن زاماندا ئويراتلار قۇدرەت تېپىپ ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتتى.

تەسىر كۈچىنىڭ ئېشىشى ۋە شىمالىي دالادىكى ھاكىمۇتلەقلىقنىڭ ئورنىتىلىشى بىلەن ئويراتلار تېزدىن غەربكە كېچىدى، ئەمما بۇ ۋاقىتتىكى شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بولسا چەك-چېكىدىن بۆسۈلۈپ كەتكەن تەپرىقچىلىك ھالەتتە ئىدى. شۇەندې 7 - يىلى (1432 - يىلى) ئۇۋەيسخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن تەخت ماجىراسى قايتا ئەۋج ئالدى، ئۇنىڭ كەنجى ئوغلى ئېسەن بۇقا خانلىققا كۆتۈرۈلۈپ، چوڭ ئوغلى يۈنۈس خانلىق تەۋەسىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى، كېيىنچە سەمەرقەندتىكى تۆمۈرىيلەر ئەۋلادلىرىدىن ئەبۇ سەئىدنىڭ قوللىشى بىلەن يۈنۈس شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى خان، دەپ ئېلان قىلدى. بۇ چاغدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي يەنى ئاتالمىش "ماڭلاي سۇيە"نى كونترول قىلىپ تۇرۇۋاتقان دوغلات ئەمىرلىرى بۇ رايونغا مۇستەقىل پادىشاھ بولۇۋالدى، شۇنىڭ بىلەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ئەمەلىيەتتە ئۈچكە بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ ئويراتلارنىڭ غەربكە سۈرۈلۈشى ئۇچۇن ياخشى پۇرسەت بولۇپ قالدى. ئويراتلار جەنۇبتا مىڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىش بىلەن بىرگە شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەنمۇ شىددەتلىك جەڭلەرنى قىلدى ۋە تەڭرىتاغنىڭ شىمالى، يەتتىسۇ رايونلىرىغا ئۇزلۇكسىز ئېچكىرىلەپ كىردى.

«تارىخى رەشىدي» دە ئېيتىلىشىچە، ئېسەن بۇقا تەختكە ۋارىسلىق قىلغان دەسلەپكى يىللاردا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا خان ھوقۇقى ئاجىزلاپ "ھەرقايسى ئەمىرلەر گۈرۇھ بولۇۋېلىپ ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇۋاتاتتى"⑪، شۇڭا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئويراتلارنىڭ ھۇجۇملىرىغا ئۇنۇملۇك قارشى تۇرالمىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. «تارىخى رەشىدي» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: "مىرھەق بەردى بەگ جىغاي ئىسسىقكۆلدىكى كۇيسۇي ناملىق ئارالدا تۇراتتى،

ئۇ بۇ يەردە بىر قەلئە سېلىپ پۇتۇن جەددى-جەمەتىنى ئارالغا كۆچۈرۈپ كەلدى ۋە شۇ ئارقىلىق قالماقلارنىڭ ھۇجۇمىدىن پاناھلاندى... جۇراس جەمەتى ۋە بايىرىن قەبىلىسىنىڭ ئەمىرلىرى قالماق زېمىنىدىكى ئېسەن تەيشىنىڭ ئوغلى ئامازانچ تەيشىنىڭ پاناھلىقىغا ئۆتتى"⑫. بۇ مەزگىلدە ئويراتلار موغۇلىستانىنىڭ شەرقىي قىسمىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىلى ۋادىسى ۋە يەتتىسۇ رايونلىرىغا بۇلاڭ - تالاڭ خاراكتېرلىك جازا يۈرۈشى قىلىۋاتاتتى، ھەتتا غەربىي قىسمىدىكى مۇزارائۇننەھر رايونىغىمۇ پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتاتتى. جەڭتەي 3-يىلىدىن 6 - يىلىغىچە (1452 - 1455) ئويراتلار سىر دەريا ۋادىسىغا ئېچكىرىلەپ كىرىپ، شۇ جايدىكى ئۆزبېكلەرنى مەغلۇپ قىلدى⑬. ئەمما ئويراتلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك گۈللىنىشى ئانچە ئۇزۇن داۋاملىشالمىدى. جەڭتەي 5-يىلى (1454 - يىلى) ئېسەن بۇقا ئىچكى ماجىرادا ئۆلتۈرۈلدى، شەرقىي ۋە غەربىي مۇڭغۇللارنىڭ ۋاقتىنچە بىرلىككە كېلىش ۋەزىيىتىمۇ ئېسەن بۇقانىڭ ئۆلۈمى بىلەن تەڭلا ئاخىرلاشتى، ئويراتلارنىڭ شەرقىي مۇڭغۇللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ ئويراتلاردىكى ئىچكى ماجىرالار بېسىقمىدى. «تارىخى رەشىدىي» گە ئاساسلانغاندا، ھىجرىيە 873-يىلى (1468—1469) ئېسەن بۇقانىڭ ئىچكى نىزالاردا مەغلۇپ بولغان ئوغلى ئامازانچ تەيشى قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ موغۇلىستانغا قېچىپ كەلدى ۋە ئىلى ۋادىسىغا كىردى. بۇ چاغدا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا ئېسەن بۇقا ئالەمدىن ئۆتۈپ، قېرىندىشى يۇنۇسخان پۇتۇن خانلىققا خان بولغانىدى. ئامازانچ تەيشى "ئىلى دەرياسى بويىدا يۇنۇسخان بىلەن دەرقەم بولۇشۇپ ئۇنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. شۇ قېتىملىق جەڭدە نۇرغۇن موغۇل ئەمىرلىرى جان تەسلىم قىلدى"⑭، يۇنۇسخان

جەيھۇن بويلىرىغا قاچتى. ھىجرىيە 877-يىلى (1472—1473) غا كەلگەندە بۇ ئويرات قوشۇنى "ئەسلىي ماكانىغا قايتىتى"، "موغۇلىستان ئىگىسىز پادىشاھلىق بولۇپ قالغاچقا يۇنۇسخان موغۇل قوۋمىنى باشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي ماكانىغا قايتىپ كېلىشتى"⑮. شۇنىڭدىن كېيىن ئويراتلارنىڭ تەدرىجىي زاۋاللىققا يۈزلىنىشىگە ئەگىشىپ ئۇلارنىڭ ئىچكىرىلەپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سېلىشى ۋاقتىنچە توختىدى.

XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن كېيىن شەرقىي موڭغۇللارنىڭ قىستاپ كېلىشى بىلەن ماغدۇرىدىن كەتكەن ئويراتلار تەدرىجىي غەربكە سۈرۈلۈپ، چۆللۈكنىڭ غەربىگە كېلىپ قالدى ۋە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى يايلاق رايونىغا قاراپ تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن مەزكۇر رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كېلىۋاتقان شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنالمىدى. بۇ مەزگىللەردە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى ئەھمەدخان خانلىقىنىڭ شەرقىدە دەۋران سۈرۈپ، تۇرپاننى بازا قىلغان ھالدا سىرتقا كېڭىيىۋاتاتتى، شۇڭا ئۇ جەنۇب تەرەپتىن ئويراتلارنى قىستاپ كەلدى. «تارىخى رەشىدىي» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا ئەھمەدخان كۆپ قېتىم ئويراتلارنى مەغلۇپ قىلغان: "ئۇ (ئەھمەدخان) كۆپ قېتىم قالماقلارغا لەشكەر تارتىپ، قىلغانلىكى جەڭدە نۇسرەت قازاندى، كۆپلىرىنى قىرىپ تاشلىدى ۋە ئەسىر ئالدى... قالماقلارنىڭ يۇرەكلىرى پوكۇلداپ، ئۇنى 'ئالاچاخان' دەپ ئاتىدى، 'ئالاچا' دېگەن سۆز موغۇلچىدا 'كۆشەندە' يەنى 'قانخور' دېگەن مەنىدە. ئۇ بۇ نامدىن قۇتۇلۇشقا قادىر بولالمىدى، ئۇنى ئۆزىنىڭ پۇقرالىرىمۇ ھەمىشە ئالاچاخان، دەپ چاقىرىشىدىغان بولدى. ھازىر موغۇللار ئۇنى سۇلتان ئەھمەدخان دەپ ئاتاشسىمۇ، قوشنا قوۋملار ئۇنى يەنىلا ئالاچاخان

دەپ چاقىرىشىدۇ"⑯. بىراق، ئەھۋالدىن قارىغاندا ئەھمەدخان ئويراتلارنى موغۇلستانىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن قوغلاپ چىقىرالمىغان بولسا كېرەك، بولمىسا «تارىخى رەشىدي» نىڭ ئاپتورى جەزمەن ماختاپ كۆككە كۆتۈرگەن بولاتتى. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرى ئەھمەدخان ۋاپات بولۇپ، چوڭ ئوغلى مەنسۇر تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي مەنسۇرنىڭ ئىنىسى سەئىد يەركەننى مەركەز قىلغان بىر مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرۇپ، ئاقسۇ، كۇچا ئارىلىقىنى چېگرا قىلغان ھالدا مەنسۇرنىڭ شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ھاكىمىيىتى بىلەن تىركەشتى، بۇنىڭ بىلەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەسىر كۇچى تېخىمۇ ئاجىزلىدى. XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى مەنسۇرخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئىككى ئوغلى تەخت تالاشتى، چوڭ ئوغلى شاھ سۇلتان "ئەسلىي مەملىكەتكە ھۆكۈمران بولدى"⑰، ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەد سۇلتان قۇمۇلنى ئىگىلەپ شاھ سۇلتان بىلەن قارشىلاشتى، بۇ كۈرەشتە يامان ئەھۋالدا قالغان مۇھەممەد سۇلتان "قۇدىلمىشىش ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئويراتلاردىن ياردەم سورىدى⑱". شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ئىچكى نىزالار تۈپەيلىدىن تېزلا ھالسىراپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا چېكىنىدى ۋە كۇچانىڭ شەرقىدىكى تۈرپاننى مەركەز قىلغان رايونلارنى كونترول قىلىشقا قادىر بولالمىدى، شۇنىڭ بىلەن موغۇلىستانىنىڭ شەرقىي قىسمى ئويراتلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان يايلىقىغا ئايلىنىپ قالدى.

يەركەن خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن سەئىدخان، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخان موغۇلىستانغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى، ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسىم رايونلار ئۇنىڭ قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان دەسلەپكى نىشانى ئىدى. ئەينى

ۋاقىتتا مەنسۇرخان ئويراتلار بىلەن موغۇلستاننىڭ شەرقىي قىسمىنى تالىشىش ھەلەكچىلىكىدە بولۇپ كېتىپ، موغۇلستاننىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسىملىرىغا قاراشقا ماغدۇرى تەگمەي قالغاچقا ئۇ جايلارنى قىرغىزلار يايلاق ھېسابىدا ئىگىلىۋالغاندى. 1517 - يىلى سەئىدخان موغۇلستانغا قوشۇن تارتىپ، قىرغىزلارنىڭ سەردارى مۇھەممەدنى تىرىك تۇتۇپ قايتىپ كەلدى. 1522 - يىلى يەركەن خانلىقى زېمىن ئىگىلەش مەقسەت قىلىنغان جازا يۈرۈشىنى باشلىۋەتتى، سەئىدخاننىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىد سۇلتان ئاتىسىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە قوشۇن باشلاپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، ھەربىي ئىشلار جەھەتتە بەزى ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ "قىرغىزلارنى تىنچىتىشقا قادىر بولالمىدى"⑲. 1524-يىلى قىشتا ئابدۇرەشىد سۇلتان قوشۇن تارتىپ يەنە ئويراتلارغا ھۇجۇم قوزغىدى ۋە باران تالىش ئىسىملىك ئەمىرنى ئۆلتۈرگەنلىكتىن "غازى" دېگەن شەرەپ نامىغا ئېرىشتى. 1525 - يىلى قازاقلار موغۇلستاننىڭ ئوتتۇرا قىسىملىرىغا كىرگەندە قىرغىزلار قازاقلارغا بەيئەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سەئىدخاننىڭ موغۇلستاننى قايتۇرۇۋېلىش يولىدىكى ھەربىي ھەرىكىتى ئاخىرقى ھېسابتا مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. ئابدۇرەشىدخان تەختكە چىققاندىن كېيىن داۋاملىق موغۇلستاننى قايتۇرۇۋېلىش ئىشىغا بەنت بولۇپ، قازاقلارنىڭ ئاساسىي كۈچىنى بىر يولىلا تارمار قىلغان بولسىمۇ، ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا نۇسرەت قازىنالمىدى، يەركەن خانلىقىنىڭ شىمالىدىكى زېمىنى ئاساسەن تەڭرىتاغ تىزمىسىنى چېگرا قىلدى⑳. XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى يەركەن خانلىقى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى قوشۇۋېلىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بىرلىككە كەلتۈردى ۋە مۇسۇلمانچە دەرىجىدە قۇدرەت تاپتى، ئەمما بۇ ۋاقىتتىمۇ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى ئۆز ئىلكىگە

ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولالمىدى.

ئويراتلار ئۇزۇن مەزگىللىك تەرەققىيات ۋە كۆچۈش جەريانىدا شەرقىي موڭغۇل ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە تەۋە قەبىلىلەرنى كۆپلەپ قوشۇۋالدى، بۇنىڭ بىلەن تەدرىجىي خوشۇت، جۇڭغار، دۆربىت، تۈرغات، خونت قاتارلىق قەبىلىلەر شەكىللەندى ۋە تودچە ۋەسىقىلەردە "دۆربېن ئويراد" ("ئويراتلارنىڭ تۆت قەبىلىسى" ياكى "تۆت ئويرات بىرلەشمىسى" دېگەن مەنىلەردە) دەپ ئاتالدى[21]. XVII ئەسىرنىڭ باشلىرى ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى ۋە كۈنسېرى قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى. ئۇلار جەنۇبتىكى قوشنىسى چاغاتاي ئەۋلادلىرى بىلەن بولغان جەڭلەردە ئىزچىل ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كەلدى، شۇنداقلا ئۇلارنى تەڭرىتاغ يايلاقلىرىدىن پۈتۈنلەي سىقىپ چىقىرىۋەتكەندىن سىرت يەنە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلارغا كۆز قىزارتىپ، پات-پاتلا جەنۇبنى تالان - تاراج قىلىپ تۇردى. بۇ مەزگىللەردە يەركەن خانلىقى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن، ۋەزىيەت قالايمىقانلىشىپ ئىچكى نىزالار ئەۋج ئېلىۋاتقان ھالەتتە بولغاچقا ئويراتلارنىڭ ھۇجۇملىرىغا قارىتا ئۈنۈملۈك تاقابىل تۇرۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئىچكى نىزادا مەغلۇپ بولغۇچىلار ئويراتلاردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئويراتلارغا جەنۇبقا بېسىپ كىرىش ئۈچۈن پايدىلىق پۇرسەت تۇغۇلدى، ئۇلار بۇ ماجىرالاردىن بەزىدە نەپكە ئېرىشسە يەنە بەزىدە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. «تارىخ» تا خاتىرىلىنىشىچە، XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى خۇدابەندى سۇلتان تۇرپاندا ئىسيان كۆتۈرگەندە يەركەن خانى مۇھەممەد ئىنىسى ئابدۇرەھىم سۇلتان ۋە مىرزا شاھنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى، كۈچلۈك ياۋنىڭ بېسىمى ئاستىدا ئەمەلىي كۈچى ئانچە زور بولمىغان خۇدابەندى ئىلاجسىز شىمالدىكى ئويراتلاردىن ياردەم سورىدى.

ئويراتلار ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ بېقىپ، ئۇشتۇمتۇتلا ئاجىز ئورۇندا تۇرۇۋاتقان تۇرپان قوشۇنىغا ياردەم بېرىشنى رەت قىلدى ۋە يەركەن جازا يۈرۈشى قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولۇۋېلىپ "خۇدابەندى سۇلتاننى ئابدۇرەھىمخان بىلەن مىرزا شاھقا تاپشۇرۇپ بەردى"، ئاندىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تۇرپان رايونىنى قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى㉒.

ھىجرىيە 1018 - يىلى (1609—1610) يەركەن خانلىقىدا ئەھمەدخان تەختكە چىقتى، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەيلا خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئۇرۇش يانغىنلىرى كۆتۈرۈلدى. مۇھەممەدخانىنىڭ نەۋرىسى، خۇدابەندى سۇلتانىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد قاسىم چالىش ھۆكۈمرانى بولۇش سۇپىتى بىلەن تۇرپاندىكى ئابدۇرەھىم بىلەن قاتتىق ئۆچەكەشتى. «تارىخ» تا مۇنداق دېيىلىدۇ: "كېيىن مۇھەممەد قاسىم سۇلتان بىلەن ئابدۇرەھىمخان ئوتتۇرىسىدا تالاش - تارتىش يۈز بېرىپ، بۇ ئىككىسى بىر - بىرىگە رەقىب بولدى. مۇھەممەد قاسىم سۇلتان قالماقلاردىن ياردەم سورىغاندا قالماقلار ياردەمگە كەلدى. ئابدۇرەھىمخانمۇ ئۇرۇشۇشقا تەييار بولدى. ئىككى قوشۇن بىر - بىرىگە سەپراس بولغاندا قالماقلار جەڭدىن ئۆزىنى تارتتى. جەڭ باشلاندى، ئاقىبەت مەغلۇبىيەت تەقدىرى مۇھەممەد قاسىم سۇلتانغا يار بولدى. ئۇ جەڭدە يېڭىلىپ ئەمدىلا ئۇھ، دېيىشىگە قالماقلار ئۇنىڭغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى، بۇ ھۇجۇمغا ئابدۇرەھىمخانمۇ بۇ تەرەپتىن ھەمدەم بولدى. مۇھەممەد قاسىم سۇلتان قورۇلغا قامىلىپ قالدى، قالماقلار بۇلايدىغانىنى بۇلاپ بولغاندىن كېيىن يوللىرىغا راۋان بولۇشتى"㉓.

XVII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا كەلگەندە ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ تېزدىن كۈچىيىشى ۋە يەركەن خانلىقىدىكى

مالىمانچىلىقىنىڭ كۈنسېرى ئەۋج ئېلىشى بىلەن ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىشىمۇ كۆپەيگىلى تۇردى. «تارىخ» تا خاتىرىلىنىشىچە، ھىجرىيە 1048- يىلى (1638—1639) يەنى ئابدۇللاخان تەختكە چىقىپ ئۈزۈن ئۆتمەي قونجىن، سېرېن ۋە سۈمىر قاتارلىقلار باشلىغان ئويرات قوشۇنى خوتەن رايونىغا بېسىپ كىردى. خوتەندىكى مۇھەممەد مەنسۇرېەگ قوشۇنى بىلەن ئۇلارغا قارشى جەڭگە چىقىپ جەڭ مەيدانىدا قازا قىلدى. خوتەن ھۆكۈمرانى، ئابدۇللاخاننىڭ ئىنىسى ئىبراھىم سۇلتان داۋاملىق باتۇرلارچە جەڭ قىلىپ ئويرات قوشۇنىنى چېكىندۈردى. ئابدۇللاخان بۇنى ئاڭلاپ ئۆزىنىڭ ئاتالىقى شاھ مەنسۇر بەگ قاتارلىقلارنى قوغلاپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ياۋنى قوغلاپ يېتەلمىدى. ئىككىنچى يىلى ئاشۇ ئويرات قوشۇنى سېرېن ۋە سۈمىر قاتارلىقلارنىڭ قوماندانلىقىدا يەنە بىر قېتىم جەنۇبقا بېسىپ كىرىپ، تەڭرىتاغ بويىدىكى ئاقسۇ شەھىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ئۇلار قولغا چۈشۈرگەن ھارام بايلىقلىرىنى ئېلىپ شىمالغا قايتىۋاتقاندا بايغا يېقىن جايدا يەركەن خانلىقى قوشۇنلىرىنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ سەردارلىرى سېرېن ۋە سۈمىر ئەسىرگە چۈشتى㉔. تودچە ماتېرىيالىلاردىن قارىغاندا، سۈمىر ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ خونت قەبىلىسىنىڭ سەردارلىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ قېرىندىشى سۇلتان تەيشى يۇلتۇز ۋادىسىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئويراتلارنىڭ خونت قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئىدى. سۇلتان تەيشى تەڭرىتاغ ئەتراپىدا "ئىلدان تەيشى" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ، «تارىخ» تىمۇ ئاشۇ نام بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ، قونجىن، سېرېن دېگەنلەرمۇ ئۇنىڭ ئاغزىغا قارايتتى. ئۇلارنىڭ يايلاق رايونى يەركەن خانلىقى بىلەن قوشنا بولغاچقا، ئويراتلار ھەدىسلا جەنۇبقا بېسىپ كىرىپ

بۇلاڭ. تالاڭ قىلاتتى. بىراق، ئويراتلارنىڭ كۈنسېرى قۇدرەت تېپىشى ۋە غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن ئويرات سەردارلىرى بۇنداق ئاددىيغىنە بۇلاڭ - تالاڭغا قانائەتلەنمەيدىغان بولۇپ قالدى.

2. جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى پاراكەندە قىلىشى ۋە تىزگىنلىشى

XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئويرات موڭغۇللىرى بىلەن يەركەن خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى يېڭى بىر باسقۇچقا قەدەم قويدى. ئويرات قەبىلىلىرى يەركەن خانلىقىنى ئاددىيغىنە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشتىن ئومۇمىيۈزلۈك سىڭىپ كىرىش ۋە تىزگىنلەشكە قاراپ تەرەققىي قىلدى.

XVII ئەسىردىن باشلاپ ئويرات موڭغۇللىرى زورىيىشقا باشلىدى، بولۇپمۇ جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى. XVII ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى باتۇر قۇنتەيجى جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ، خوشۇت قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بىلەن بىرلىكتە ئويرات ئىتتىپاقىنىڭ سەردارلىرىدىن بولۇپ قالدى ۋە جۇڭغار ھاكىمىيىتىنىڭ ئەمەلىي گەۋدىسىنى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندۈردى. بۇنىڭ ئالدى - كەينىدە تورغۇتلار يايلاق قوغلۇشۇپ ژولگا دەريا بويلىرىغا كۆچۈپ كەتتى، خوشۇتلارنىڭ غوش خانىمۇ قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىگە كۆچۈپ كىردى، بۇنىڭ بىلەن چاژۇچىلىقنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلىشى بىلەن يايلاق يېتىشمەسلىك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەل بولدى ۋە يەنە شۇ سەۋەبدىن كېلىپ چىققان باشقا ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرمۇ پەسكويغا چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر

ۋاقىتتا باتۇر قۇنتەيجىنىڭ تەشەببۇسى ۋە تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا ئويراتلار بىلەن خالخا قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى 1640 - يىلى 9 - ئايدا تارباغاتايدا قۇرۇلتاي ئۆتكۈزۈپ مەشھۇر «موڭغۇل - ئويرات قانۇنى»نى تۈزۈپ چىقتى، بۇنىڭ بىلەن ئويراتلار بىلەن شەرقىي موڭغۇللارنىڭ خالخا قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت پەسىيىپ، ئويراتلارنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلىشى ۋە زورىيىشى ئۈچۈن نىسپىي تىنچ، مۇقىم ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىلدى. ئەمەلىي كۈچىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئويراتلار سىرتقا بولغان كېڭەيمىچىلىكىنى تەدرىجىي جىددىيلەشتۈردى، يەركەن خانلىقىدىكى تۈگمەس ماجىرالار بۇنىڭغا نىسبەتەن ياخشى پۇرسەت بولدى.

ھىجرىيە 1066-يىلى (1655—1656) بىر بۆلۈك ئويرات قوشۇنى جەنۇبتىكى يەركەن خانلىقىغا بېسىپ كىرىپ، توختىماي ئىلگىرىلىگىنىچە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى كېرىيىگە قەستلاپ كەلدى. ئابدۇللاخان بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن تاقابىل تۇرۇشقا دەرھال قوشۇن ماڭدۇردى، ئەمما ئويراتلار ناھايىتى تېزلىكتە چېكىنىپ كەتكەنلىكتىن يەركەن خانلىقى قوشۇنلىرى چەرچەنگىچە قوغلاپ بېرىپمۇ ئويراتلارنى ئۈچرىتالمىدى ㉕.

بۇ چاغلاردا خورىكى بەكلا ئۆسۈپ كەتكەن ئويراتلار ھە دېسە قوشۇن تارتىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى ساراسىمىگە سېلىپ قويغاندىن سىرت، يەنە يەركەن خانلىقىدىكى ئوڭۇشسىزلىققا ئۈچرىغان بەگ - تۆرىلەر بىلەن بىرلىشۈپلىپ، يەركەن خانلىقىغا قارشى كۈچلەرنى يۆلىدى ۋە شۇ ئارقىلىق تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنى كونترول قىلىۋالدى. ئابدۇللاخاننىڭ سۈرگۈن قىلىنغان ئۇچىنچى ئىنىسى ئىبراھىم سۇلتان يۈلتۇز ۋادىسىدا چارۋىچىلىق قىلىۋاتقان ئويراتلارنىڭ خونت قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى

ئېلىدان تەيشىدىن پاناھلىق تىلىدى، بۇنىڭ بىلەن ئابدۇللاخان خانلىقنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشكە مەجبۇر بولدى. ئويراتلار جەنۇبتىكى كېرىيىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، يەركەن خانلىقى ئوردىسى ئويراتلارنىڭ بىر تارمىقىنىڭ ئاتىبېشى دېگەن جايدا مال بېقىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇلارغا زەربە بېرىشنى قارار قىلدى. ئەمما يەركەن قوشۇنى ئاتىبېشىغا كەلگەندە بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ بولغان ئويراتلار ئاللىقاچان نارىن ۋادىسىغا قېچىپ كەتكەنىدى. ئابدۇللاخان ئاقسايدا ياۋغا توسۇپ زەربە بېرىشنى قارار قىلدى، ئەمما ئۇ قوشۇن باشلاپ ئاقسايغا كېلىپ تۇرۇشقا ئويلىمىغان يەردىن ئىنىسى ئىبراھىم سۇلتان بىلەن ئويراتلار ئارقا تەرەپتىن يەركەن خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغاچقا ئابدۇللاخان ئالدىراپ - تېنەپ قوشۇن چېكىنىدۇرۇشكە مەجبۇر بولدى[26]. ئويراتلارنىڭ قوللىشى بىلەن ئىبراھىم سۇلتان چالىشقا ھۇجۇم قوزغاپ ئابدۇللاخانىنى ناھايىتى خاتىرجەمسىزلەندۇردى. ئۇ دەرھال خوتەن، ئاقسۇدىكى ئەمىرلەرنى يىغىپ چالىشقا جازا يۈرۈشى قىلدى. ئىبراھىم، ئىسمائىل (ئىبراھىم بىلەن بىللە سۈرگۈن قىلىنغان ۋە ئويراتلار ماكانىدا سەرسان بولۇپ يۈرگەن) ۋە خونت ئاقساقىلى ئېلدان تەيشى قاتارلىقلار چالىشنى تاشلاپ، يەركەن قوشۇنلىرى بۇلاڭ-تالاڭ بىلەن بولۇپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ نۇرىدىن سۇلتان باشلاپ كەلگەن ئاقسۇ قوشۇنىنى قورشىۋالدى. ئابدۇللاخان قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ ئاقسۇغا قاچتى، تالاپەت ناھايىتى ئېغىر بولدى. قورشاۋدا قالغان نۇرىدىن ئاخىر ئويرات سەردارلىرى سېرىن، ئېلدان تەيشى قاتارلىقلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈشكە مەجبۇر بولۇپ، تۇرغاق قالدۇرۇپ قويغاندىن كېيىن ئاقسۇغا قايتىپ كېتەلىدى[27]. ھالسىراپ قالغان يەركەن خانلىقىنىڭ ئويراتلاردىن مۇداپىئە

كۆرگۈدەك ماغدۇرى قالمىدى.

بۇ مەزگىلدە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ياپلاق رايوندا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىۋاتقان خوشۇت، جۇڭغار قەبىلىلىرىمۇ پات - پاتلا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلاردا پەيدا بولۇپ قالىدىغان بولدى. تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا چارۋىچىلىق قىلىۋاتقان خوشۇت قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئۇچىرتۇ تەيجىنىڭ ئوغلى غالداما قوشۇن باشلاپ جەنۇبتا تەڭرىتاغدىن ھالقىپ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئاقسۇ ھۆكۈمرانى نۇرىدىن خاننى كېلىشىم تۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى. غالداما بۇ يەردىن يەنە قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى، ئابدۇللاخان بۇنى ئاڭلاپ دەرھال يارەمچى قوشۇن ئەۋەتتى، ئەمما يەركەن ۋە قەشقەر قوشۇنلىرى خوتەننى بىلەلمەي قالغاچقا مۇشۇ ئۇيىرات قوۋمى بىلەن يارىشىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن "غالداما قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىپ"㉘ قاتتىق بۇلاڭ-تالاڭ قىلغاندىن كېيىن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ماكانىغا قايتتى.

جۇڭغار قەبىلىسى سەردارلىرىمۇ قاراپ تۇرمىدى. باتۇر قۇنتەيجى 1653 - يىلى ئۆلگەندە تۆتىنچى ئوغلى سېڭگە جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بولدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قالغان ئوغۇللىرى نارازى بولۇشۇپ ئاخىر جۇڭغار قەبىلىسى قارىمۇقارشى ئىككى گۇرۇھقا پارچىلاندى: بىرىگە سېڭگە ۋە ئۇنىڭ تاغىسى چوقۇر ئوباشى، يەنە بىرىگە سېڭگەنىڭ ئاتا بىر ئانا باشقا قېرىندىشى چېچەن بىلەن جودبا باتۇر باشچىلىق قىلدى. ئەڭ ئاخىرى سېڭگە خوشۇت قەبىلىسىدىكى ئوچىرتۇ تەيجىنىڭ قوللىشى بىلەن غەلىبە قىلىپ، ئۆزىنىڭ جۇڭغار قەبىلىسىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇقىملاشتۇردى. ئۇ غالدامانىڭ غەلىبىسىگە كۆز قىزارتىپ دەرھال "سەرخىل 5000 باتۇر بىلەن كېرىيىگە كەلدى"㉙. ئابدۇللاخان

يەركەن، خوتەن قوشۇنىدىن بىر تۈمەنگە يېقىن كىشىنى كېرىيىگە يارىدەمگە ئەۋەتتى، سېڭگە قورشاۋنى بۇزۇپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئابدۇللاخان بۇنى ئاڭلاپ شەخسەن ئۆزى كېرىيىگە يېتىپ كەلدى ۋە قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ نىيەدە ياۋغا توسۇپ زەربە بەردى. جەڭدە سېڭگە قوشۇنى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى، كېيىن ئارقا - ئارقىدىن ئۇچ قېتىم ھۇجۇمغا ئۆتكەن بولسىمۇ يەركەن خانلىقى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ئەڭ ئاخىرى سېڭگە سۇلھى قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، قوشۇننى چېكىندۈردى ۋە شىمالغا قايتىپ كەتتى.

ئالدىنقى بەتلەردە بايان قىلغىنىمىزدەك، نىيەدىكى توسۇپ زەربە بېرىش جېڭىدىن كېيىن يەركەن خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىپ، تەسىر كۈچى بارغانچە زورىيىۋاتقان قەشقەر ھۆكۈمرانى يولۋاس ئاتىسى ئابدۇللاخانغا ئاشكارا خىرىس قىلغىلى تۇردى. ئابدۇللاخان ئۇنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ قويۇش ئۈچۈن ھىجرىيە 1076-يىلى (1660 - يىلى) قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى. يولۋاس قورقۇپ كېتىپ، شەھەرنى تاشلاپ قاچتى ۋە خوشۇت قەبىلىسىدىكى ئۇچىرتۇ تەيجىنىڭ پاناھىغا كىردى. ئىككى يىلدىن كېيىن يولۋاس يەركەندە خانلىق تەختكە چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خونت قەبىلىسىدىكى ئىلدان تەيشىمۇ ئىسمائىلخاننى يۆلەپ ئاقسۇدا خان دەپ ئېلان قىلدى، بۇنىڭ بىلەن يەركەن خانلىقى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىغا پېتىپ قالدى. سېڭگە بۇ جەڭگى - جېدەللەر داۋامىدا تەدرىجىي ھالدا يولۋاسخاننى تىزگىنلىگۈچى بولۇپ قالدى، ئىلدان تەيشى بولسا ئىزچىل ئىسمائىلخانىنىڭ تاغدەك يۆلەنچۈكى بولۇپ كەلدى. 1670 -يىلى ئىسمائىلخان بۇ جەڭنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، يەركەن خانلىقىنىڭ چوڭ خانى بولدى. بۇ

مەزگىللەردە جۇڭغار خانلىقى بىر مەيدان مالسىمانچىلىق ئىچىدە قالغاچقا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا بولغان پاراكەندىچىلىك ۋە تىزگىنلەشنى ۋاقىتسىنچە توختاتتى.

2 § غالدانىنىڭ يەركەن خانلىقىنى قوشۇۋېلىشى

1. غالدانىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە يەركەن خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى بويسۇندۇرۇشى

1653 - يىلى باتۇر قۇنتەيجى ئۆلگەندىن كېيىن جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زادىلا مۇقىملىق بولمىدى، لەشكىرىي جەھەتتىكى غەلىبە يۈزىسىدىن سېڭگەنىڭ ئورنى ۋاقتىنچە تىكلەنگەن بولسىمۇ[30] ئەمما مۇقىم ھۆكۈمرانلىق ئورنىتىشقا قادىر بولالمىدى، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەرمۇ تۇگىمىگەنلىكتىن يوشۇرۇن كرىزىس خەۋپى ھەرقاچان مەۋجۇت ئىدى. چېچەن تەيجى، جودبا باتۇر قاتارلىق ئۆكتىچىلەر ۋاقتىنچە باش ئەگكەن بولسىمۇ ئۇلار يەنىلا قۇدرەتلىك ئەمەلىي كۈچكە ئىگە بولغانلىقتىن ھەرقاچان ئىسيان كۆتۈرۈشى مۇمكىن ئىدى، دېگەندەك، 1670 - يىلى سېڭگە جودبا باتۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ[31] تىنچىغىنىغا ئۇزۇن بولمىغان ئىچكى نىزا قايتا پارتلىدى، شۇنىڭ بىلەن غالدان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جۇڭغارلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى قولغا كەلتۈرۈۋالدى.

غالدان سېڭگەنىڭ ئىنىسى، باتۇر قۇنتەيجىنىڭ ئالتىنچى ئوغلى بولۇپ 1644 - يىلى تۇغۇلغان[32]، كىچىك ۋاقتىلىرىدا شىزاڭغا ئەۋەتىلىپ "دالاي لامادىن سىرامان ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىشكە تاپشۇرۇلغان"[33]، دالاي لاما ئۇنىڭغا "خوتۇقتۇ"

مەرتىۋىسىنى بەرگەنىدى. ھالبۇكى، غالدانىڭ قىزىقىدىغىنى دۆلەت ئىشلىرى ئىدى، "ئادەتتە سانسكرىتچە نوملارنى ئۆگىنىشكە قارىغاندا كۆپرەك ياراق ئېلىپ جەڭ مەشقى قىلىشنى ياخشى كۆرەتتى"㉞. ئۇ دالاي لامانىڭ بەكلا ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەنىدى، كېيىنچە شىزاڭ سىياسىي سەھنىسىدىكى ئەمەلىي ھوقۇقلۇق شەخسىلەردىن بولۇپ قالغان دېباسان بىلەنمۇ ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئۆزىگە ئارقا تىرەك تەييارلاپ قويغانىدى. سېكگە ئۆلتۇرۇلگەندىن كېيىن غالدان سېكگە ئۇچۇن قىساس ئېلىش باھانىسىدا ھوقۇق تارتىۋېلىش كۈرىشىگە ئاتلاندى. ئۇ ئالدى بىلەن سېكگەنىڭ قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ ھمايىسىنى قولغا كەلتۈردى، يەنە تۇرلۇك ئامالالارنى قوللىنىپ تاغىسى چوقۇر ئوباشى ۋە سېكگەنىڭ كونا ئىتتىپاقدىشى بولغان خوشۇت قەبىلىسى سەردارى ئۇچىرتۇ چېچېنخانىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئالتاي رايونىدا چېچېن ۋە جودبا باتۇرنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنى تارمار قىلدى، چېچېن جەڭدە ئۆلتۇرۇلدى، جودبا باتۇرمۇ قوشۇننى باشلاپ چېگىخەيگە قاچتى.

ھالبۇكى، غالدان بۇنىڭلىق بىلەنلا بولدى قىلمىدى. ئۇ جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن ئىشەنچلىك بەگ - ئاقساقاللار ئوتتۇرىغا قويغان ئاۋۇال يېقىنداكىلەرنى، ئارقىدىن يىراقتىكىلەرنى جايلاشتەك ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان "يېقىنغا ھۇجۇم قىلىش تەدبىرىنى" قوبۇل قىلدى㉟. غالدانىڭ ھۇجۇم نىشانى ئالدى بىلەن جۇڭغار قەبىلىسىدىكى يەنە بىر قۇدرەتلىك فېئودال يەنى يېقىنداىلا ئۆزىنىڭ سىياسىي رەقىبلىرىنى تارمار قىلىشقا يارەملەشكەن تاغىسى چوقۇر ئوباشىغا قارىتىلدى. 1673 - يىلى ئۇ چوقۇر ئوباشىغا ھۇجۇم قوزغىدى، ئەمما دەسلەپكى جەڭدىلا

ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ ئوچىرتۇ چېچەنخاندىن ياردەم سورىدى. ۋە ئۇنىڭ قانات ئاستىغا ئېلىشىغا ئېرىشتى. ئۇچ يىللىق كۈچ توپلاش ۋە قوشۇن كۆپەيتىش ئارقىلىق غالدان لەشكىرىي كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە 1676 - يىلى چوقۇر ئوباشىغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قوزغاپ ئاخىر غەلىبە قىلدى. غالدان جۇڭغار قەبىلىسىدىكى قۇدرەتلىك فېئودالنى مەغلۇپ قىلىپ، جۇڭغار قەبىلىلىرىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتتى ۋە كېيىنكى قەدەمدىكى قوشۇۋېلىش - كېڭىيىش ئىشلىرىدىكى توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلىدى.

ئەينى ۋاقىتتا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئويرات فېئودالىلىرى ئارىسىدا خوشۇت قەبىلىسىدىكى ئوچىرتۇ چېچەن ئەڭ كۈچلۈك ئىدى. چوقۇر ئوباشىنى مەغلۇپ قىلىپ ئىككىنچى يىلى يەنە 1677-يىلى غالدان خوشۇت قەبىلىسىگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىدى، "ئوچىرتۇنى ئۆلتۈرۈپ، قەبىلىسىنى بىتچىت قىلدى". ئوچىرتۇنىڭ جىيەنى ۋە نەۋرىسى قالدۇق قوشۇننىي باشلاپ خېتاۋ رايونىغا قاچتى. ئوچىرتۇنىڭ تورغۇتلاردىن بولغان خوتۇنى دورجىلابۇدان ۋولگا ۋادىسىغا قېچىپ بېرىپ تورغۇت ئاقساقىلى ئايۇچخانىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى. غالدان تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى يايلاق رايونىنى تىنچىتىپ، "ئويرات قەبىلىلىرىنى ئۆز بۇيرۇقىغا بويۇن تولغىيالمايدىغان قىلدى"[36]. 1678-يىلى غالدان يەنە دالاي لاما ھەدىيە قىلغان "بوشۇقتۇخان" دېگەن ئاتاقنى ئېرىشتى[37]. غالدان تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن تىغ ئوچىنى يەركەن خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا قارىتىپ ئالدى بىلەن تۇرپان، قۇمۇل مەركەز قىلىنغان شەرقىي رايونلارنى بويسۇندۇردى.

ئابدۇللاخان غەربتە يەركەنگە يۈرۈش قىلىپ پۈتۈن خانلىقنىڭ

چوڭ خانى بولغاندىن كېيىن خانلىقنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى ئىنىلىرىغا بۆلۈپ بەرگەنىدى: ئىككىنچى ئىنىسى ئوبۇل مۇھەممەد تۇرپان ۋە چالىشقا، بەشىنچى ئىنىسى باباقخان قۇمۇلغا ھۆكۈمران بولغانىدى، كېيىنچە ئالتىنچى ئىنىسى ئاباق سۇلتان ئوبۇل مۇھەممەدتىن چالىشنى تارتىۋالدى.

باباقخان سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىش ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خېشى كارىدورىغا يۈرۈش قىلغان بولۇپ، بۇ ئىشلار خەنزۇچە سالنامىلەرگە پۈتۈلگەنىدى. «ۋاسسالار ھەققىدە ئومۇمىي بايان» دا خاتىرىلىنىشىچە: " شۇنجىنىڭ 6 - يىلى (1649 - يىلى) خېشىدىكى ئىسيانچى تۆڭگانلاردىن دىڭ گودۇڭ قاتارلىقلار قۇمۇل ۋە تۇرپاندىكى قوۋمىلارنى ئىچكىرىدىكى پۇقرالارنى بۇلاشقا كۈشكۈرتتى ۋە قۇمۇلدىكى باباقخانىنىڭ ئوغلى تۇرۇمتاينى بەگ قىلىپ تىكلىۋېلىپ سۈكچىنى ئىگىلىۋالدى... چوڭ قوشۇن ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى ... تۇرۇمتاي ۋە ئۇيغۇر، خەنزۇ، تۆڭگانلاردىن 2000 دىن ئارتۇق كىشىنىڭ بېشىنى كېسىپ... دىڭ گودۇڭنى تىرىك تۇتتى"، بۇ بىر مەيدان توپىلاڭ شۇنىڭ بىلەن تىنچىدى[38]. «تارىخ» قا قارىغاندا، تۇرپانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئوبۇل مۇھەممەدخان باباقخانىنىڭ بۇخىل كېڭەيمىچىلىك قىلمىشىغا مەدەت بەرمەيلا قالماي ئەكسىچە قەتئىي قارشى تۇرغان، "باباقخان لەشكىرىي يۈرۈشكە تەرەددۇتلەنگەن ھامان ئۇ (ئوبۇل مۇھەممەدخان) دەرھال قۇمۇلغا كەتكەن"، بۇنىڭ بىلەن باباقخان يۈرۈشكە چىقىشقا ئىلاجسىز قالغان[39].

1658 - يىلى ئوبۇل مۇھەممەدخان قازا قىلىشىغا باباقخان تۇرپانغا ھۇجۇم قىلدى، بۇ چاغدا تۇرپاندىكى بەگ - تۆرىلەر ئۇنىڭ ئۇچىنچى ئىنىسى ئىبراھىمنى خان قىلىپ تىكلىگەچكە باباقخان

قۇمۇلغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى ۋە ئوغلى مۇھەممەد ئىمىننى پىچاننى ساقلاشقا قويدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئىبراھىم قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن باباقخان يەنە بىر قېتىم تۇرپانغا كىرىپ جايلاشتى ۋە بۇ يەردە 25 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى، تەخمىنەن 1678 - يىلى چالىشتا ۋاپات بولدى(40). باباقخاننىڭ ئابدۇرېشىد، مۇھەممەد ئىمىن، مۇھەممەد مۇئمىن قاتارلىق ئۈچ ئوغلى بار ئىدى، باباقخان ۋاپات بولغاندا ئابدۇرېشىد قۇمۇلدا، مۇھەممەد ئىمىن چالىشتا ئىدى. ئابدۇرېشىد دەرھال تۇرپانغا قايتىپ ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ ئۆزىنى خان، دەپ ئاتىدى مۇھەممەد ئىمىن بۇنىڭغا قايىل بولماي شەرققە قوشۇن تارتتى. ئىككى قوشۇن تۇرپان ئەتراپىدا روبىرو بولغاندىن كېيىن يېڭىش-يېڭىلىش بولمىدى، جۇڭغارلاردىن غالدان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئارىغا قىسىلىپ كىردى ۋە قوشۇن چېقىرىپ بۇ ئىشقا ئارىلاشتى، ئۇ ئابدۇرېشىدخانغا يان باسقانلىقتىن مۇھەممەد ئىمىن تاقابىل تۇرالماي تاغ ئىچىگە چېكىندى(41).

ئويىرات مۇڭغۇللىرى XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا غەربكە يۆتكەلگەندىن كېيىن قۇمۇل، تۇرپان رايونلىرىغا ئۇزلۇكسىز پاراكەندىچىلىك سېلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ تۇردى، XVII ئەسىرگە قەدەم باسقاندىن كېيىن بۇخىل تاجاۋۇزچىلىق ۋە تالان - تاراج تېخىمۇ كۈچەيدى. 1604-1605-يىللىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق مىڭ سۇلالىسىگە كېتىۋاتقان پورتۇگالىيىلىك مىسسىيونېر بېنتودېگويېس (Bento de Goes) بۇ رايوننىڭ جەدۋەلىدە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن: "چالىش (Cialis) بىلەن جۇڭگو چېگرىسى ئارىلىقىدىكى جايلار خەتەرلىك رايونلاردىن ئىكەن، تاتارلار بۇ جايلاردا خالىغانچە تالان - تاراج قىلىدىكەن، سودىگەرلەرمۇ بۇ جايلاردىن ئۆتكەندە ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن

ماڭىدىكەن، ئۇلار ھەمىشە يېقىن ئەتراپتىكى تاغ - جىلغىلارغا ئايىغاقچىلارنى ئەۋەتىپ تاتارلارنىڭ بار - يوقلۇقىنى چارلايدىكەن. يول تىنچ بولسا ئۇلار كېچىسى پەم بىلەن يول ماڭىدىكەن. بېنتو دېگويېس قاتارلىقلار بىرنەچچە ساراسۇنلۇقنىڭ جەسىدىنى ئۇچراتتى، بۇلار قارامتۇق قىلىپ يالغۇز يول مېڭىپ قاراقچىلارنىڭ يېمى بولۇپ كەتكەنلەر ئىدى. تاتارلار يەرلىك كىشىلەرنى ئاساسەن ئۇلتۇرمەيدىكەن، ئۇلار يەرلىك كىشىلەرنى قۇللىرىمىز ۋە چوپانلىرىمىز، دەپ ئاتىشىدىكەن، ئۇلار ئاشۇ يەرلىك كىشىلەر تەمىنلىگەن كالا - قويلار بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىكەن"(42). بۇ يەردىكى تاتارلار ئويرات موڭغۇللىرىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئۇلار چالىشىتىن مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى خېنى كارىدورىغىچە بولغان جايلاردا، جۇملىدىن قۇمۇل، تۇرپاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ رايونلاردا ئىزچىل پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ سودىگەرلەرنى بۇلاپ - تالىغان ۋە يەرلىك خەلقنى قۇل قىلغانىدى.

XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى خوشۇتلاردىن غوشخان قەبىلىلىرىنى باشلاپ چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىگە كۆچۈپ كەتتى، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقى ۋە شىمالىدىكى جايلاردا جۇڭغارلارلا قالدى، ئۇلار مال - مۈلۈكلەرنى بۇلاپ - تالىغاندىن سىرت يەنە پۇقرالارنىمۇ بۇلاپ ئېپكېتەتتى. ئالدىنقى بەتلەردە كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا باباقخان شەرقتىكى خېنى رايونىغا ھۇجۇم قىلغان، ھەتتا 1649 - يىلى "خېشىدىكى ئىسيانكار" دىڭ گودۇڭنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشقانىدى. بۇ ئىشلار كېيىنچە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇلغان بولسىمۇ باباقخان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ زور تۈركۈم يەرلىك كىشىلەرنى بۇلاپ كەتكەنىدى. كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بېسىمى بىلەن 1655 - يىلى "ئىچكىرى

ئۆلكىلىك 15 كىشىنى ھەدىيە قىلدى" ۋە "تەكشۈرۈپ كۆرسەك ئىچكىرىگە مەنسۇپ ئاھالە جەمئىي 150 كىشى ئىكەن؛ بۇلارنى جۇڭغارلاردىن باتۇر قۇنتەيجى بۇلاپ كەلگەنكەن، ئۇلاردىن ھايات قالغانلىرى 15 كىشى بولغاچقا ئېھتىرام بىلەن تەقدىم قىلىندى" دەپ چۈشەندۈرگەن ㊸.

1677-يىلى جۇڭغار سەرداری غالدان كۆچلۈك رەقىبى ئوچىرتۇ چېچەنخانىنى مەغلۇپ قىلىپ تۆت ئويراتنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن تېخ ئۇچىنى قوشنىسى تۈرپان، قۇمۇل رايونلىرىغا قاراتتى ھەمدە خوشۇت قەبىلىسى بېسىپ ياتقان چىڭخەي ۋادىسىنىمۇ ئىگىلىمەكچى بولدى. «چىڭ شېڭزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 72-جىلد كاتكشى 17-يىلى (1678-يىلى) كەلگەن يىلى 3 - ئايدىكى خاتىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "لەشكىرىي ئىشلار پىرقىسى ۋاسسالار مەھكىمىسى مەلۇمات يوللايدۇكى، يىراقنى ئەمىن تاپقۇزغۇچى سانغۇن تۇخەيمىن مۇنداق ئەھۋالنى مەلۇم قىلغان: ئويراتلاردىن غالدان كۆكنورغا ھۇجۇم قىلماقچى. ئويراتلار راستتىنلا كېلىپ، يايلاقلارغا ئورۇنلىشىۋالسا ئۇلارنى تىنچىتماق تەسكە چۈشىدۇ. شەنشى باش ۋالىيسى خاجەنىيى رەئىيەت پىرقىسىغا مەلۇمات سۇنۇپ، ئوردۇسنىڭ غەربىدىكى ئويرات تەيجىلىرى غالداننىڭ ئۇچ ئاي ئىچىدە لەشكەر تارتىش ئېھتىمالى بارلىقىنى ئېيتىشتى. شۇڭا دەرھال كىشى ئەۋەتىپ دالاي تەيجىگە خەۋەر قىلىش، قوشۇنلارنى سەپراس قىلىپ جەڭگە تەييار تۇرۇش زۆرۈر". شۇ يىلى 8 - ئايدا ئاسىيلارنى تىنچىتقۇچى سانغۇن— گەنسۇ باشبۇغى جاڭ يۈڭ ئايغاقچىلىق مەلۇماتلىرىدىن يۇقىرىغا مۇنداق دوكلات سۇنغان: "پېقىر باشبۇغ سۇن سكې، مەھرەم بېگى لادويۇ قاتارلىقلار بىلەن تۇڭچىنى ئەگەشتۈرۈپ غالداننىڭ ئەھۋالىنى يوشۇرۇن چارلاشقا ئاتلاندۇق. بىزگە كەلگەن مەلۇماتتا:

'ئۇچىرتۇخاننىڭ قول ئاستىدىكى دارخانغاشخان دېگەن بىرىنى غالدان ئەسىرگە ئېلىۋالغانىكەن، شۇ كىشى نۆۋەتتە كۆكنورغا مېڭىپتۇ، ئۇ بىزگە ئۇچرىغاندا ئۇنىڭدىن بەزى ئەھۋاللارنى سۈرۈشتە قىلدۇق. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، غالدان ئۇچىرتۇخانىنى قەتل قىلىپ تاشلاپتۇ، بۇ يىل ئىككىنچى ئايدا قول ئاستىدىكى قاۋۇل-يارامليق لەشكەرلەرگە ھەر بىر كىشى 10 ئات ، 3 تۆگە، 10 قوي تەييارلاشنى، شارائىتى ناچارراقلىرى 5 ئات، 1 تۆگە، 5 قوي تەييار قىلىشنى، شۇ جايدىن لەشكەر تارتىدىغانلىقىنى بۇيرۇپتۇ، ئەمما قايسى تەرەپكە قوشۇن تارتماقچى بولغانلىقىنى بىلەلمىگەنلىكىنى ئېيتتى' . كەمىنە يەنە گەنسۇدىكى ۋاسسالارنىڭ سېڭگەگە يەم - بوغۇز توشۇغانلىقىنى ئاڭلىدىم، سېڭگە ھازىر ئۆلۈپتۇ، ئىلگىرى ئۇ غالداننىڭ ئادىمى ئىكەندۇق. شۇنىڭ بىلەن پېقىر ئۇنىڭ كاتتىۋېشى يوڭجۇنى سوراق قىلسام غالداننىڭ كۇنىپىتىشتىكى ئالتاي تېغىدا يەنى جيايۇگۇەنگە ئىككى ئايلىق يول كېلىدىغان جايدىكى قەدىمكى پەرغانە تەۋەسىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. پېقىر يەنە غالداننىڭ ھەرقايسى ۋاسسال كاتتىۋاشلار بىلەن باش قوشۇش ۋە كېيىنكى ئىشلارنى كېڭىشىش ئۈچۈن لاما فاڭچۇننى خېتاۋغا ئەۋەتكەنلىكىنى ئاڭلىدىم. شۇنىڭ بىلەن كەمىنە يوشۇرۇن كىشى ئەۋەتىپ ئۇنى گەپكە سېلىپ باقسام فاڭ چۇن: 'غالدانىڭ قوشنا قوۋملىرىدىن بەزىلىرى جان - دىلى بىلەن ئۇنىڭغا ئەگىشىدۇ، يەنە بەزىلىرى، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بېقىپ كېيىن تاشلاپ كەتتى. غالداننىڭ ئەسلىدە كۆكنورغا ھۇجۇم قىلىش ئويى بارئىدى، بىراق كىشىلەرنىڭ پىكرى بىر يەرگە كەلمىگەنلىكى، كۆكنور يولىنىڭ يىراقلىقى، يىراقتا يۇرۇشكە ئاتلانسىلا ئۆز جايىدا كۇتۇلمىگەن ئىشلارنىڭ يۈز بېرىپ قېلىش مۇمكىنلىكى قاتارلىق سەۋەبلەردىن يەڭگىللىك بىلەن ئىش

تەۋرىتىشكە پېتىنالمىدى، دېدى. كەمىنە قايتا كىشى ئەۋەتىپ مۇرگېن تەيجىدىن سوراشتۇرۇپ باقسام ھەممە ئادەم خاتىرجەم ھالدا ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلىۋېتىپتۇ. ۋاسسالارنىڭ ئەھۋالىرىنى مۆلچەرلەش قىيىن بولغانلىقتىن ئېھتىرام ۋە ئېھتىيات بىلەن ئۇشبۇ مەلۇماتنامىنى يوللىدىم"㊹. ئىككىنچى يىلى 7 - ئايدا جاڭ يۈك چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا يوللىغان دوكلاتىدا يەنە مۇنداق دەيدۇ: "باشبۇغ سۇن سىكېنىڭ كۆپ قېتىملىق سۇرۇشتە قىلىشى ۋە ئايغاقچى بەي جىنيىننىڭ مەلۇماتىدىن يېتىپ سۆزلىرى مەلۇم بولسۇنكىم، غالدان قول ئاستىدىكى ئاردار قوشۇچ قاتارلىق ئۇچ ئاتامانغا ئۇچ تۇمەن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ تۇرپانغا تېگىش قىلىشنى بۇيرۇپتۇ، ئۇلارنىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرى قۇمۇلغا كېلىپ بولۇپتۇ..."㊺. 8 - ئايغا كەلگەندە چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ سانغۇنى يوللىغان مەلۇمات يۇقىرىقى ئاخباراتنىڭ مەزمۇنىنى تېخىمۇ بېيىتتى. «چىڭ شېڭزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 83 - جىلد كاتىشى 18- يىلى (1679 - يىلى) 8 - ئايدىكى خاتىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئاسىلارنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، گەنسۇ باشبۇغى جاڭ يۈك مۇنداق مەلۇمات سۇنىدۇ: 'غالدان قول ئاستىدىكى سايسان ماڭنايدىن پېقىرغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ كۇنپېتىشتىكى جايلار تامام بىزنىڭ ئىدى، يالغۇز كۆكنورنى ئېلىپ ئېيتساق ئاتا بوۋىلىرىم ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بىلەن تەڭ قولغا كەلتۈرگەنىدى. ھازىرقى كۇندە ئۇلار يالغۇز بېسىپ ياتىدۇ. ئۇلاردىن تارتىۋېلىشنى ئويلىساممۇ جانابى سانغۇننىڭ باشقۇرۇشىدىكى دائىرە بولغاچقا يېنىكلىك بىلەن ھەربىرىدە قىلىشقا جۇرئەت قىلالمىدىم' دەپتۇ. ئىلگىرى غالدان ئادەم ئەۋەتىپ گەنجۇ ئەتراپىدىكى ۋاسسالارنى ئوردۇسىنىڭ غەربىگە يۆتكىمەكچى بولغاندا پېقىر تۇڭچى ئارقىلىق غالداننىڭ قانداق پىلان ۋە ئىستەكلىرىنىڭ بارلىقى، كۆكنورغا ھۇجۇم قىلىش

سەۋەبلىرىنى تەكشۈرتكۈزگەن ئىدىم. ئۇ قايتىپ كېلىپ: 'ئۆتكەن يىلى قوشۇن تارتىپ كۆكنور يۇرۇشىگە ئاتلانغانىكەن، ئەمما يول يۇرۇپ 11 - كۈنىگە كەلگەندە چېكىنىپ كېتىپتۇ. بۇ يىل يازدا يەنە ئىككى قېتىم قوشۇن چىقىرىپ ئۇيغۇر- تۆڭگانلار ماكانىغىچە بارغاندىن كېيىن قايتىپ كېتىپتۇ، چېگرىغا يېقىن جايلاردا سەركەردە - سەرۋازلارنىڭ ھەرقاچان سەپراس تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، يېنىكلىك بىلەن تېگىش قىلىشقا پېتىنالماپتۇ' دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ كەلدى". چىڭ سۇلالىسىگە يەتكۈزۈلگەن بۇ ئاخبارات-لاردىن غالدانىڭ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن قوشۇن تارتىپ شەرققە يۇرۇش قىلىپ چىڭخەيگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىنى ۋە ئۇ جايلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خوشۇت قاتارلىق ئويرات موڭغۇللىرىنى قوشۇۋالماقچى بولغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز، ئۇ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ھەيۋىتىدىن تەپ تارتقانلىقى ئۈچۈنلا ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرالماي قالغان، ئەمما يەركەن خانلىقىنىڭ قۇمۇل، تۇرپاننى مەركەز قىلغان شەرقىي رايونىنى پۈتۈنلەي بويسۇندۇرۇپ بولغان.

2. ئافاق خوجىنىڭ سەرگەردانلىق ھاياتى ۋە غالداننىڭ يەركەن خانلىقىنى قوشۇۋېلىشى

1670 - يىلى 4 - ئايدا ئىسمائىلخان قاراتاغلىقلارنىڭ يۆلىشى بىلەن يەركەن خانلىقىنىڭ خانى بولغاندىن كېيىن ئاقتاغلىقلارنى قانلىق باستۇردى، بۇنىڭ بىلەن ئاقتاغلىقلارنىڭ كاتتىۋېشى ئافاق خوجا يەركەن خانلىقىدا تۇرالماي، يات ئەللەردە سەرسان بولۇپ يۇرۇشكە مەجبۇر بولدى.

ئافاق خوجىنىڭ بۇ قېتىمقى سەرگەردانلىق كەچۈرمىشى

ھەققىدە چوقان ۋەلىخانوفنىڭ نۇقتىنىئەزىرى ئەك نوپۇزلۇق قاراش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ «1858ـ1859-يىللاردىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» دېگەن ئەسىرىنىڭ «قىسقىچە تارىخى» قىسمىدا مۇنداق يازىدۇ: "قەشقەرىيە خانى ئىسمائىل تەقۋادار قاراتاغلىق بولۇپ، ئافاق خوجىنى دۆلىتىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر قىلدى. مەزكۇر خوجا ئاۋۋال كەشمىرگە بېرىپ، ئۇ يەردىن تىبەتكە كەلدى ۋە دالاي لامانى تاۋاپ قىلدى. ئۇ دالاي لامانىڭ كۆڭلىنى شۇنچىلىك ئۇتۇۋالدىكى، دالاي لاما ئۇنى ئۆزى يېنىپ بەرگەن مەكتۇپنى ئېلىپ جۇڭغارلارنىڭ قۇنتەيجىسى غالدان بىلەن كۆرۈشۈشكە ئەۋەتتى، مەكتۇپتا غالداندىن ئافاق خوجىنىڭ قەشقەر ۋە يەركەندىكى ئورنىنى تىكلەپ بېرىش تەلەپ قىلىنغانىدى. غالدان بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ 1678 - يىلى كىچىك بۇخارا رايونى (يەنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ـ نەقىل ئالغۇچىدىن) نى بويسۇندۇردى ۋە ئافاق خوجىنى ئۆزىنىڭ نائىبى قىلىپ، يەركەننى ئۇنىڭ پايتەختى قىلىپ بېكىتتى. قەشقەرىكى خان جەمەتىنى تۇتقۇن قىلىپ ئىلىغا ئەپكەتتى ۋە مۇسۇلمانلار شەھىرى غۇلجىغا ئورۇنلاشتۇردى"㊻. ۋەلىخانوفنىڭ بۇ دوكلاتى 1861-يىلى ئېلان قىلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا جون مىكېل ۋە روبېرت مىكېل ئۇنى ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىپ 1865 - يىلىدىكى «روسىيىلىكلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا» دېگەن كىتابقا كىرگۈزدى㊼، شۇنىڭ بىلەن ۋەلىخانوفنىڭ يۇقىرىقى نۇقتىنىئەزىرى كەك تارقالدى.

ن. ئىلىئاسنىڭ تەنقىق قىلىشچە، ۋەلىخانوفنىڭ يۇقىرىقى بىر بۆلۈك دوكلاتى ئاساسەن مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» ناملىق ئەسىرىنى ئاساس قىلغان㊽. ئۇنداقتا «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئەسلى تېكىستىدە بۇ ۋەقە قانداق بايان قىلىنغان؟ ئىلىئاس «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ

ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىنى رەتلەپ ئىزاھلىغاندا ئەسلىي تېكىستتىكى مۇنۇ قۇرلارنى ئىزاھتا سۆزمۇسۆز تەرجىمە قىلىپ قويغان:

"ئىسمائىلخان خوجا ئافاقنى قەشقەردىن ھەيدەپ چىقارغاندىن كېيىن ھەزرەت (ئافاق خوجا - نەقىل ئالغۇچى) شەھەرمۇ شەھەر يۈرۈپ كەشمىردىن كېيىنكى ئۆتكەندىن كېيىن چىن مەملىكىتىگە چۈشتى، ئاندىن جۇ دېگەن يۇرتقا بېرىپ بۇتخانىگە چۈشتى. ئۇ يەردە چىن كاپىرلىرىدىن براھمان شەيخى بار ئىدى... ھەزرەت كاپىرلارغا تۇرلۈك ئاجايىپ - غارايىپ كەشپ - كارامەت كەبى ئىستېداتىنى كۆرسۈتۈپ، ھەممىسىنىڭ كۆزلىرىنى خۇددى جۇلالىنىپ تۇرغان ئاپتاب زەررىسىنى كۆرگەندەك قىلىۋەتتى. كاپىرلارنىڭ بارى كېلىپ ئۇنىڭ پېشىنى كۆزىگە سۈرتتىلەر. ھەزرىتى ئافاق ئۇلارنىڭ ئېتىقادىنى قوغداپ قالماقچى بولدى، ئۆزىمۇ پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن دىنىي ئاپتاپقا ئۆزىنى ئاتىۋەتكەنىدى. شۇنداق قىلىپ ئاجايىپ كارامەتلىرى ۋە مۇنەججىملىكى بىلەن كاپىرلارنى باش ئەگدۈرۈپ بولدى، كاپىرلار ئۇنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى تونۇدى، كۆڭۈللىرىدە زەررىچە گۇمان قالمىدى. كاپىر براھمان ئېھتىرام بىلەن: 'كىمدۇرسىز، قايسى تەرەپتىن كېلۈرسىز' دەپ سورىدى. ھەزرەت ئېيتتىكى: مۇسۇلمان فىرقىلەرنىڭ ئالىم سەئىدزادىسىدۇرمەن. خۇسۇسەن يەركەن، قەشقەر خەلقى مۇرىت - مۇخلىسىم ئىدى. ھالا بۇ شەھەرلەرنى بىراۋ مەندىن يۇلۇۋالدى ۋە مېنى قوغلاپ چىقاردى. سىزدىن ئىلتىماس قىلۇرمەنكى، كىشى بۇيرۇپ مېنىڭ يۇرتۇمنى قولۇمغا ئېلىپ بەرگەيسىز'. براھمان دېدىكى: 'بۇ يەردىن ئۇ يەرگە لەشكەرنىڭ بارمىقى بەكلا مۇشكۇل' ئەجەبكى، ئۇ ئىلىدىكى قالماق تۇرەسىگە خەت پۈتتى: 'ئى بوشۇقتۇ خان! ئافاق خوجا تەڭداشسىز

ئۇلۇغ، ئۆز دىنىدا كامىل مۇكەممەل كىشىدۇر. قەشقەر ۋە يەركەن ئۇنىڭ يۇرتى[49] ئىكەن. ئۇ ئاشۇ يۇرتلارنىڭ خوجىسى ئىكەن. ئىسمائىلخان ئۇنىڭ يۇرتىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى قوغلاپ چىقىرىپتۇ. لەشكەر ئەۋەتىپ يۇرتىنى قولغا ئېلىپ بەرگەيسەن ۋە ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بەرگەيسەن' . 'خوجا ئافاق بۇ خەتنى ئېلىپ قالماق تۆرەسىگە يەتكۈزدى. تۆرە كامال تەۋەزۇ بىلەن خەتكە ئەمەل قىلىپ ئۆز لەشكىرى بىلەن قەشقەرگە يۈزلەندى"[50].

بۇ ماتېرىيالدىن ئافاق خوجىنىڭ قەشقەردىن ئايرىلغاندىن كېيىن قاشقىپ يۇرۇپ كەشمىرگە بېرىپ قالغىنى، ئاندىن "چىن" دىكى "جۇ" دېگەن يەرگە بارغىنى ۋە ئۇ يەردىكى براھماندىن ياردەم سورىغىنى، براھماننىڭ ئىلىدىكى ئويرات خانىغا قوشۇن باشلاپ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا يۇرۇش قىلىش توغرىسىدا كۆرسەتمە بەرگىنى بىزگە ئايدىڭلىشىدۇ.

قارىماققا يۇقىرىقى ئىككى مەلۇماتتا ناھايىتى زور پەرقلەر بارەدەك قىلىدۇ. ۋەلىخانوف مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ ئەسىرىدىكى "چىندىكى جۇ" دېگەن مۇجمەل يەر نامىنى شىزاڭ دەپ ئاتىغان، براھمانلار شەيخىنى دالاي لاما دەپ قارىغان، جۇڭغار خانىنى غالدان دەپ قارىغان. ئىنچىكىلەپ كۆزەتكىنىمىزدە ئىككىسىنىڭ ئەمەلىيەتتە بىر دەكلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقايمىز.

بىزگە مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە پەنجاپ ئۇلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى بەزى مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ قەلىمى ئاستىدا "چىن" دېگىنى شىزاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار رايونىنى كۆرسىتىدۇ. ناھايىتى روشەنكى بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان براھمان دىنى بۇددا دىنىنى كۆرسىتىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا شىزاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ئىچكى ئاسىيا رايونىدا مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بىرقەدەر زور تەسىرگە ئىگە

"كۆپرى دىن" دىن پەقەت بۇددا دىنىلا بار ئىدى. ئالدىنقى بابلاردا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك پامىرنىڭ غەربىدىكى كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئاللىقاچان ئىسلاملىشىپ بولغانىدى، شەرق قىسمىدىكى تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارمۇ مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ئىسلاملىشىشنى تاماملاپ بولغانىدى. ئەمما تەكلىماكاننىڭ شىمالىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئويرات موڭغۇللىرى لاما دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بۇددىستلار بولۇپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى موڭغۇللار ۋە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى خالخا موڭغۇللىرى ئويرات موڭغۇللىرىدىنمۇ بۇرۇنراق لاما دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى. چىڭخەي رايونىمۇ لاما دىنىنى ئاساس قىلغان رايون بولۇپ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى موڭغۇللاردىن ئاندا خانلىڭ تىزگىنلىشىدە بولغانىدى، مىڭ-چىڭ سۇلالىلىرى ئالمىشىۋاتقان مەزگىللەردە ئويراتلار تەدرىجىي كۈچىيىپ غوش خان باشچىلىقىدىكى خوشۇتلار ۋە باشقا ئويرات قەبىلىلىرى بۇ رايونغا كۆچۈپ كىردى ھەمدە شىزاڭنى تىزگىنلەشكە باشلىدى، لاسادا تۇرۇڤاتقان دالاي لاما بولسا جۇڭغار ئويمانلىقى، ئىچكى موڭغۇل ئېگىزلىكى ۋە چىڭخەي-شىزاڭ ئېگىزلىكىدىكى مەنىۋى داھىي بولۇپ قالدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن تارتىپ ئويراتلار قۇدرەت تاپتى، بولۇپمۇ غالدان باش كۆتۇرگەندىن كېيىن پۈتكۈل موڭغۇللار رايونىنى يۇتۇۋېلىش نىيىتىدە بولۇپ كەلدى. بۇخىل ۋەزىيەتتە بۇددا نۇرى بىلەن يورۇغان ئاشۇ كەڭ رايوندا ئىلى تەرەپكە شۇنچە زور تەسىر كۆرسىتەلەيدىغىنى پەقەتلا لاسادىكى دالاي لاما ئىدى. شۇڭا يۇقىرىقى مەنبەدىكى براھمانلار شەيخىنى دالاي لاما، دەپ چۈشەندۇرۇشكىلا بولاتتى. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئويرات خانى جەزمەن جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ سەردارى

غالداننى كۆرسىتىدۇ(51). ئۇنىڭ ئاكىسى سېچگە بىر مەھەل ئويرات قەبىلىسىگە سەردار بولغان بولسىمۇ، 1670 - يىللا ئۆلتۈرۈلگەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئويرات موڭغۇللىرى غالداننىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىگە ئۆتكەن بولۇپ، بۇ مەزگىلدە باشقا بىرەر قۇدرەتلىك سەردار ئوتتۇرىغا چىقمىغانىدى.

ۋەلىخانوفنىڭ نۇقتىنىئەزىرىگە ئۇنىڭ زامانداشلىرىدىن بېللىۋ(52)، خۇۋورت(53) قاتارلىقلار شەك كەلتۈرمىگەنىدى. ئېلىئاس «تەزكىرەئى خوجىگان»نى رەتلەپ ئىزاھلاش جەريانىدا بۇنىڭدىن شۇبھىلەنگەن ۋە ۋەلىخانوفنىڭ "نېمىگە ئاساسەن، 'جۇ ' نى تىبەت دەپ تەسەۋۋۇر قىلغانلىقىنى" چۈشىنەلمىگەنلىكىنى بىلدۈرگەن بولسىمۇ، يەنىلا "شۇنداق بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن، ھەتتا ئىشەنچلىك" دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئېلىئاس مۇشۇ ئاساستا تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ براھمان شەيخىنى دالاي لاما، دەپ قىياس قىلدى، يەنە ۋەقەنىڭ دەۋرىگە ئاساسەن كۆپ تەرەپلىمە مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق "بوشۇقتۇ خان"نى غالدان دەپ قاراشقا قوشۇلدى. ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك نەشردىن چىققان خارتمانىنىڭ تەتقىقاتىدا بۇ پىكىرگە قارىتا شۇبھىلەنمەسلىك پوزىتسىيىسى تۇتۇلدى(54). ھازىرغا قەدەر بۇ قاراشنى كۆپ ساندىكى ئالىملار قوبۇل قىلدى، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە جۇڭگودا نەشر قىلىنغان جۇڭغارلار تارىخى ھەققىدىكى ئىككى پارچە مەخسۇس ئەسەردىمۇ مۇشۇ خىل كۆز قاراش قوبۇل قىلىنغانىدى(55). جۇڭغارلارنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بويسۇندۇرغان ۋاقتىنى تۆۋەندە ئايرىم مۇھاكىمە قىلىمىز.

ۋەلىخانوف باشقا ماتېرىياللاردىنمۇ پايدىلانغان بولسا كېرەك. ئەمما قايسى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغانلىقىنى ئەسكەرتمىگەن. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى پۈتۈلگەن مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىن

«تەزكىرەئى ئەزىزان»[56] ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنرەك پۈتۈلگەن «تەزكىرەئى خوجا ئافاق»[57] قاتارلىقلاردىمۇ ۋەلىخانوفنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان كۆز قاراشلار بايان قىلىنىدۇ. «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا، ئافاق خوجا لەنجۇ مەھكىمىسىگە بېرىپ، ئۇ يەردىن ئالدىغا قاراپ ماڭغان ۋە سالارلار يۈرتىغا كەلگەن، ئاندىن سىچۇەن ئارقىلىق شىزاڭغا كىرىپ، دالاي لاما بىلەن تونۇشقان ۋە ئۇنىڭدىن يارەەم سورىغان، ئۇنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ئافاق خوجا شىمالغا مېڭىپ ئىلى سەرداری بېگتۇنىڭ پاناھىغا كىرگەن[58] دېيىلىدۇ. «تەزكىرەئى خوجا ئافاق» دىمۇ ئافاق خوجا لەنجۇغا بېرىپ، سالارلار يۈرتىغا كەلگەن، ئاندىن بۇ جايدىن مېڭىپ سۇجۇ يولىنى پىيادە كېسىپ ئۆتۈپ، بېيجىڭدىكى ئىمپېراتورنىڭ جۇڭغار سەردارىغا يازغان مەكتۇپىنى ئالغان، مەكتۇپتا سەردارنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قوشۇن تارتىشى يارلىق قىلىنغان، دېيىلىدۇ. "بېيجىڭدىكى ئىمپېراتور جۇڭغار سەردارىغا مەكتۇپ يازغان" دېگەن پىكىرنى ئىسپاتلىغۇدەك بىرەر ماتېريال تېپىلمايدۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئوبيېكتىپ ۋەزىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ بۇنىڭ ھېچقانداق مۇمكىنچىلىكى يوق، بۇ خىل كۆز قاراشنىڭ شەكىللىنىپ قېلىشىغا ئېھتىمال مەزكۇر ئەسەرنىڭ كېيىنرەك يېزىلغانلىقى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ بېيجىڭدىكى ئىمپېراتورنى دالاي لامانىڭ ئورنىغا دەسسىتىۋالغانلىقى سەۋەب بولغان بولسا كېرەك. بۇ ئىككى مۇسۇلمانچە مەنبەنىڭ ۋەلىخانوفنىڭ پىكرى بىلەن ئوخشاشمايدىغان يېرى ئافاق خوجىنىڭ سەرگەردان بولۇپ ماڭغان لىنىيىسىدە بولۇپ، ئۇنى غەربىي يۈرتتىن شەرققە مېڭىپ گەنسۇ، چىڭخەي رايونىغا كىرگەن، ئاندىن بۇ يەردىن شىزاڭغا بارغان (كېيىنكى ئەسەردە بېيجىڭدىكى ئىمپېراتور بىلەن كۆرۈشكەن دېيىلىدۇ) دەپ

قارايدۇ.

بۇ خىل قاراشقا گەنسۇ، چىڭخەي ئەتراپلىرىدىكى ئىسلام دىنىي مەزھەپلىرىگە ئائىت ماتېرىياللاردىن ئىسپات تېپىلىدۇ. بۇ ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، 1671 - 1673 - يىللىرى ئافاق خوجا غەربىي يۇرتتىن ھازىرقى گەنسۇغا كەلگەن، ئاندىن لەنجۇ ئارقىلىق چىڭخەيگە كىرگەن ۋە ئاساسلىق شىنىڭ، خۇاڭجۇڭ ئەتراپلىرىدا مۇرىت توپلاپ، دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بارغان، شۇنداقلا گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قوزغىغان⑤⑨. قارىغاندا، ئافاق خوجىنىڭ گەنسۇ، چىڭخەي ئارقىلىق شىزاڭغا كىرىش ئېھتىماللىقىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمىسا كېرەك.

يۇقىرىقىلاردىن ئومۇملاشتۇرغاندا مۇنداق يەكۈن چىقىرىش مۇمكىن:

I . ئافاق خوجا قەشقەردىن قاچقاندىن كېيىن گەنسۇ، چىڭخەي رايونىغا كەلگەن. بۇنى غەربىي يۇرت ۋە گەنسۇ، چىڭخەيدىكى كېلىش مەنبەسى ئوخشاشمايدىغان ئىككى تۈرلۈك ماتېرىيال ئارقىلىق ئىسپاتلاشقا بولىدۇ.

II . ئافاق خوجا سەرگەردان بولۇپ يۇرگەن مەزگىلىدە شىزاڭغا بارغان، ئېھتىمال گەنسۇ، چىڭخەي ئارقىلىق بارغان بولۇشى مۇمكىن؛ ئۇ شىزاڭدا بەشىنچى ئەۋلاد دالاي لاما بىلەن تونۇشقان، ئۇ ئافاق خوجىغا جۇڭغار سەردارى غالدانغا قارىتىپ تونۇشتۇرۇش خېتى يېزىپ بەرگەن.

III . ئافاق خوجا راستىنلا جۇڭغار سەردارى غالداندىن يارىدەم سورىغان، دېيىشكە تولۇق ئاساس بار.

غەيرەت - شىجائىتى ئۇرغۇپ تۇرغان غالدان 1679 - يىلى شەرقتىكى رايونلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن يەركەنگە لەشكىرىي

يۇرۇش قىلىش، تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلارنى ئۆز كونترولۇقى ئاستىغا ئېلىشقا تەييارلاندى، ئەنە شۇ چاغدا ئافاق خوجىنىڭ يارەم سورىشى غالدانىنىڭ يەركەن خانلىقىنى قوشۇۋېلىشىغا ناھايىتى ياخشى شارائىت يارىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن غالدان قوشۇن تارتىپ جەنۇبقا يۇرۇش قىلدى ۋە ئاقسۇ، ئۇچ قاتارلىق جايلار ئارقىلىق قەشقەر، يەركەنگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. لەشكىرىي يۇرۇشكە ئويرات قەبىلىلىرىدىن باشقا جۇڭغار خانلىقىغا بەيئەت قىلغان تۇرپان، قۇمۇل قوشۇنلىرىمۇ قاتناشتى، ئۇلار ئابدۇرېشىدخان، مۇھەممەد ئىمىن، مۇھەممەد مۇئمىن قاتارلىق قېرىنداشلارنىڭ يېتەكلىشى بىلەن بىرلىكتە يەركەن خانلىقىغا قارشى يۇرۇشكە ئاتلانغانىدى⑥⓪. ئاقتاغلىقلارنىڭ قوللىشى بولغاچقا لەشكىرىي يۇرۇش بەكلا ئوڭۇشلۇق بولدى، قەشقەر ئوڭايلا ئېلىنىپ، يەركەن ئىشغال قىلىندى ۋە ئىسمائىلخان تىرىك تۇتۇلۇپ يەركەن خانلىقى قوشۇۋېلىندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى.

جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىنى بويسۇندۇرغان ۋاقتى توغرىسىدا 1678-يىلى (ۋەلىخانوف)، 1679-يىلى (بىچۇرىن)، 1680-يىلى (پاراس)، 1682-يىلى (نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى» ۋە موللا مۇسا سايرامىنىڭ«تەرىخى ئەمنىيە»)، 1683-يىلى (گىرىگورىيېف) دېگەندەك ھەرخىل قاراشلار بار، خانېدا ئاكىرانىڭ دەللىلىشچە 1680 - يىلى، دېيىش توغرىدەك قىلىدۇ⑥①. مەملىكىتىمىزدە نەشر قىلىنغان جۇڭغار تەتقىقاتىغا دائىر ئىككى مەخسۇس ئەسەر: «جۇڭغارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل) ۋە «ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1 - قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992

- يىل) دەمۇ بىر دەۋك 1680 - يىلى دېگەن قاراش قوبۇل قىلىنغان. شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىنى تەرجىمە قىلىپ ئېزاھلىغان ئاكىمۇشكىنمۇ 1680 - يىلى دېگەن قاراشقا قوشۇلىدۇ، ئۇ ھەرقايسى قاراشلارنىڭ بىر دەۋك بولماسلىقى جۇڭغار خانلىقىنىڭ كۆپ قېتىم جەنۇبقا يۈرۈش قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، جۇڭغارلارنىڭ يەركەن خانلىقىنى بىرىنچى قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك بويسۇندۇرۇشى 1680 - يىلى ئىشقا ئاشقان، 1685 - يىلى ئاندىن ئۇزۇل - كېسىل بويسۇندۇرغان، دەپ قارايدۇ. بىراق زىلاتكىن «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى» ناملىق مەخسۇس ئەسىردە (خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، شاڭخەي نەشرىياتى، 1980 - يىل) 1679 - يىلى، دېگەن قاراشنى قوزۇقتەلەيدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا بەزى ئالاقىدار ماقالىلاردىمۇ مۇشۇ قاراش قوبۇل قىلىنغان[62].

ئۇنداقتا جۇڭغارلارنىڭ يەركەن خانلىقىنى قوشۇۋېلىشى زادى قايسى يىلى بولغان؟ يېقىنقى يىللاردا ئېلان قىلىنغان «زايا بەندەدانىڭ تەرجىمھالى» ۋە «بەشىنچى ئەۋلاد دالاي لامانىڭ تەرجىمھالى» ناملىق موڭغۇلچە، تىبەتچە ۋەسىقە بۇ مەسىلىنى ئېنىق جاۋابقا ئىگە قىلدى. «زايا بەندەدانىڭ تەرجىمھالى» XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تاماملانغان بولۇپ، ئويرات موڭغۇللىرىدىن دىندار لادنابادىلا يازغان، ئۇ باش كاھىن زايا بەندەدانىڭ شاگىرتى ۋە مەھرىمى بولۇپ، ئۇستازىغا ئەگىشىپ كۆپ قېتىم ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلغان، "خاتىرىلەنگەنلىرى پۈتۈنلەي ئۆزى باشتىن كەچۈرگەن ياكى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان ئىشلاردۇر"[63]، شۇڭا ناھايىتى يۇقىرى مەنبەلىك قىممىتىگە ئىگە. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ: "مايمۇن يىلى (1680 - يىلى) ئەتىيازدا بوشۇقتۇخان كۆچىتى، كوكخۇيادا يازلىغاندىن كېيىن خان يەركەننى ھۇجۇم

بىلەن ئالدى. شۇ يىلى قىشتا بوشۇقتۇخاننىڭ بارگاھى بورتالادا قىشلىغۇتكۈزدى". بۇ مەنبەدىن شۇنى ئېنىق بىلىۋېلىشقا بولىدۇكى، غالدان 1680 - يىلى ياز بىلەن قىشنىڭ ئارىلىقىدا يەركەننى ھۇجۇم بىلەن ئالغان، ئاندىن شىمالدىكى ئىلىغا قايتىپ بورتالادا قىشنى ئۆتكۈزگەن.

بۇ خاتىرىنى تەپەتچە ۋەسقە «بەشىنچى ئەۋلاد دالاي لامانىڭ تەرجىمھالى» تېخىمۇ ئەتراپلىق دەلىللەيدۇ. بۇ بەشىنچى ئەۋلاد دالايىنىڭ ئۆزى يېزىپ چىققان تەرجىمھالى بولۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (1672 - يىلىدىن باشلاپ) "مول ئەمەلىي خاتىرىلەر ئاساسىدا تۈزۈلگەن"، شۇڭا "كۆپلىگەن زور ۋەقەلەر توغرىسىدىكى خاتىرىلەردە قوللىنىلغان ۋاقىت ناھايىتى توغرا"[64] بولۇپ، ناھايىتى قىممەتلىك مەنبە ھېسابلىنىدۇ. بەشىنچى ئەۋلاد دالاي لاما مۇنداق يازغان: "تۆمۈر توخۇ يىلىدا (1681 - يىلى) يېڭى يىل. . . (2 - كۈنى) شۇ كۈنى غالدان دانزىڭ بوشۇقتۇخان چېنتۈلارنىڭ يۈرتىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئالغاندىن كېيىن، يەركەننى ئاساس قىلغان 1500 شەھەر - قەلئە ۋە ئىككى مىليون تۈتۈننى ماڭا ھەدىيە قىلدى"[65]. غالدان "چېنتۈلار يۈرتى" يەنى يەركەن دۆلىتىنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن تىبەت كالېندارى بويىچە تۆمۈر توخۇ يىلى (1681-يىلى) يېڭى يىللىق زىياپەتتە دالاي لاماغا "ھەدىيە" قىلغان. بۇ ئەھۋال شۇنى مۇنازىرىسىز ئىسپاتلايدۇكى، غالدان 1681-يىلى تىبەت كالېندارى بويىچە يېڭى يىلنىڭ ئالدىدا يەركەن خانلىقىنى بويسۇندۇرغان، توغرىراقى 1680-يىلى بويسۇندۇرغان.

يۇقىرقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىنى قوشۇۋالغان ۋاقتىنى 1680 - يىلى، دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

§ 3 ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ يەنمۇ روناق تېپىشى

غالدان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ئافاق خوجا باشچىلىقىدىكى ئاقتاغلىقلارنىڭ ئوشۇقى ئالچۇ چۈشتى، ئۇلار رەقىبى قاراتاغلىقلارنى قانلىق باستۇرۇپ، ئۇلارنىڭ پىرىنى كەشمىرگە قېچىشقا مەجبۇر قىلىپلا قالماي يەنە دەھرىي ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى كونترول قىلىشقا ئۇرۇندى، ئەمما غالدان بۇنىڭغا يول قويمىدى. غالدان يەركەننى ئىگىلىگەندىن كېيىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى باشقۇرۇشتا چاغاتاي ئەۋلادلىرى (توغرىراقى يەركەن خانلىقىدىكى خان جەمەتى ئەزالىرى) دىن بىرنى ئۆزىنىڭ نائىبى ھېسابىدا "خان" دەپ تىكلەپ، ئۇنىڭغا "ۋەتىنى" (بۇ ۋاقىتتا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولسىمۇ) نى باشقۇرغۇزۇش ۋە شۇ ئارقىلىق ھەر يىلى ئولپان سۈپىتىدە يۈز مىڭ تەڭگە يىغىۋېلىش ئارزۇسىنى قاندۇرۇش تاكتىكىسىنى قوللاندى[66]. نىسپىي قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ خىل ھۆكۈمرانلىقنى خېلىلا يەڭگىل دېيىشكە بولىدۇ، شۇڭا بەزى مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ قەلىمىدىن جۇڭغارلارنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنىڭ ئىزنالىرىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا غالدان بۇ رايوننىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى، بولۇپمۇ "خان" نىڭ ۋەزىپىگە تەيىنلىنىشىنى كونترول قىلىپ كەلدى، بۇ مۇشۇ رايونغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنىڭ مۇستەھكەم بولغان-بولمىغانلىقىنى بەلگىلەيدىغان ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىدى.

1. ئافاق خوجا بىلەن ئابدۇرېشىدخان ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش

1680-يىلى كۈزدە غالدان ئافاق خوجا باشچىلىقىدىكى ئاقتاغلىقلارنىڭ پائال ماسلىشىشى ۋە قوللىشى بىلەن يەركەننى ئىگىلەپ، يەركەن خانلىقىنىڭ خانى ئىسمائىل ۋە ئۇنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرىنى ئەسىر ئالدى ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بويسۇندۇردى. ھالبۇكى، بۇ يايلاق ئىستىلاچىسى ئەسىر ئالغان ئىسمائىلخاننى ئېلىپ شىمالدىكى يايلىقىغا قايتقاندا يېڭىدىن قوشۇۋېلىنغان بۇ رايوننى ئىدارە قىلىشتەك چوڭ ھوقۇقنى زور تۆھپە كۆرسەتكەن ئافاق خوجىغا ئەمەس، ئۆزى ئاللىقاچان بويسۇندۇرۇپ بولغان تۇرپان رايونىنىڭ ئەسلىدىكى ھۆكۈمرانى ئابدۇرېشىدقا تاپشۇرۇپ، ئۇنى يەركەن خانى قىلىپ بېكىتتى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى باشقۇرۇشىدىكى ۋەكىلى قىلىۋالدى(67).

غالداننىڭ يېڭىدىن قوشۇۋېلىنغان بۇ رايونغا ئابدۇرېشىدخاننى ۋەكىل قىلىپ قويۇشى چوڭقۇر ئويلىنىشتىن كېيىن چىقىرىلغان خۇلاسە ئىدى: موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇيان غەربىي يۇرت ئىزچىل تۇرده چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولۇپ كەلدى، شۇڭا "ئالتۇن جەمەت"نىڭ مۇتلەق ئورنى ئۇزۇن زامان مەۋجۇت بولۇپ چوڭقۇر يىلتىز تارتتى. شۇنداق بولغانلىقتىن ئىستىلاچى غالدان چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بىرەرىنى "خان" قىلىپ تىكلىگەندىلا كىشىلەر ئوڭايراق قوبۇل قىلاتتى. ئابدۇرېشىدخاننىڭ ئاتىسى باباقخان بىلەن يەركەن خانلىقىنىڭ سابىق چوڭ خانى ئىسمائىل قېرىنداش بولۇپ، ئابدۇرېشىدنىڭ

نەسەبى يەركەن خان جەمەتىگە تۇتىشاتتى. شۇڭا كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىدىنمۇ ئوڭايراق ئۆتەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا مەزكۇر چاغاتاي ئەۋلادى سەل ئىلگىرىرەك غالدانغا باش ئۇرۇپ جۇڭغارلارنىڭ بېقىندىسى سۈپىتىدە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى شەرقىي رايونىنى باشقۇرغان ۋە يەركەن خانلىقىدىكى خان جەمەتى ئىچىدىكى جۇڭغارپەرەسلەردىن بولۇپ قالغانىدى، يەنە كېلىپ ئۇ ئەسلىدە تۇرپان رايونىنىڭ ھۆكۈمرانى بولغانلىقتىن غەربتىكى يەركەندە ھېچقانچە ئاساسقا ئىگە ئەمەس ئىدى، قىسقىغىنە ۋاقىتتىلا قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ شەكىللىنىشى يەنى جۇڭغار خانلىقىنىڭ كونتروللۇقىغا تېزدىن تەھدىت پەيدا قىلالىشى قىيىن ئىدى. ئاقتاغلىق خوجىلار بولسا ئۇنداق ئەمەس ئىدى، يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك خوجىلار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا كەڭ ۋە چوڭقۇر ئامما ئاساسقا ئىگە ئىدى، ئۇلارنىڭ تەسىرى يۇقىرىسى ھوقۇقدار ئاقسۆڭەكلەردىن تۆۋىنى ئاۋام پۇقرالارغىچە بولغان جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغا سىڭىپ كەتكەنىدى. ئاقتاغلىقلار قەشقەرنى بازا قىلىپ تۇرۇپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى پۈتكۈل جايلاردا قۇدرەتلىك دىنىي - سىياسىي كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەن ۋە يەركەننى بازا قىلغان قاراتاغلىقلار ھەمدە ئۇلارنىڭ قوللىغۇچىسى بولغان يەركەن ئوردىسى بىلەن كەسكىن ئېلىشىپ يەركەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى مالىمانچىلىقنىڭ تېخىمۇ ئەۋج ئېلىشىغا، شۇنداقلا ئەڭ ئاخىرىدا خانلىقنىڭ ھالاك بولۇشىغا سەۋەب بولغانىدى. جۇڭغارلارنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بويسۇندۇرۇشى دەل ئاقتاغلىقلارنىڭ قاراتاغلىقلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسى ئىدى. ئاقتاغلىقلار جۇڭغارلارنىڭ قوراللىق كۈچىنى ئارقا تېرەك قىلىپ تۇرۇپ قاراتاغلىقلارغا شىددەت بىلەن قايتۇرما زەربىگە ئۇتتى، ئۇلارنى توزغاقتەك توزۇتۇپ قانلىق

باستۇردى، قاراتاغلىقلار يەركەن ئوردىسىنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا تاقابىل تۇرۇشقا قۇربى يەتمەي غايەت زور بەدەل تۆلىدى، "قاراتاغلىق خوجلار يەركەندىن كەشمىرگە قېچىشقا مەجبۇر بولدى"(68)، بۇنىڭ بىلەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى دىنىي رەھبەرلىك ھوقۇقى ئاقتاغلىقلارغا ئوڭچە قالدى. مانا بۇ ئىشلارغا قارىتا غالداننىڭ كۆڭلىدە سان بار ئىدى، شۇڭا ئاقتاغلىقلار تەسىرىنىڭ ھەددىدىن زىيادە زورىيىپ كېتىشىنى چەكلەش ئۈچۈن غالدان يەركەن خانلىقى خان جەمەتىدىن بىرەرسىنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، شۇ ئارقىلىق يېڭىدىن بويسۇندۇرۇلغان بۇ رايوندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشنى قارار قىلغانىدى.

بۇخىل ئەھۋالدا يەركەن خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىگە (ئەمەلىيەتتە جۇڭغار خانلىقىنىڭ بۇ رايوندىكى ۋاكالەتچىلىكىگە) چىقىرىلغان ئابدۇرېشىدخانىنىڭ ئاقتاغلىقلار بىلەن زىتلىشىپ قېلىشىدىن ساقلانغىلى بولمايتتى. مۇسۇلمان مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا ئابدۇرېشىدخان ئاقتاغلىقلار بىلەن ناھايىتى تېزلا دۇشمەنلىشىپ قالغان، ئاقتاغلىقلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئابدۇرېشىدخان ئاقتاغلىقلارغا قارشى دىنىي زات موللا ئابدۇللانى قازىلىققا تەيىنلىگەن. مەزكۇر موللا ئابدۇللا ئاقتاغلىقلارغا كۆچمىنىڭ بارچە ھۇجۇم قىلغان، ئافاق خوجىنىڭ يەركەندىكى تەسىرىنى يوق قىلىشقا جان پىدا قىلغان، شۇنداقلا شەرىئەت دەۋا-دەستۇرلىرىدا ئافاق خوجىنىڭ دەرۋىشلىك تونىغا ئورىلىۋالغان ساختا مۆتىۋەر ۋە تۈتامى يوق تېجىمەل ئىكەنلىكىنى ئاشكارا شىكايەت قىلغان، ئاقتاغلىقلار بۇنىڭغا دەرھال قايتۇرما زەربە بېرىپ، مەزكۇر موللا ئابدۇللانى يەركەندىكى قازىلىقتىن ۋاز كېچىپ، ئاقسۇدا زاھىدلارچە مۆكۈنۈپ ياشاشقا مەجبۇر قىلغان(69). شۇبھىسىزكى، مەزكۇر موللا ئابدۇللا قاراتاغلىقلار

مۇرىتى ئىدى، ئاقتاغلىقلار بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۇلار ئابدۇرېشىدخان بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەنىدى.

مۇللا ئابدۇللانىڭ ۋەزىپىسىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلىنىشى ئابدۇرېشىدخان بىلەن ئاقتاغلىق خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ تېخىمۇ ئۆتكۈرلىشىشىگە ۋە ئاشكارىلىنىشىغا، ئاخىردا ئاشكارا توقۇنۇشقا ئايلىنىشىغا سەۋەب بولدى. قانداقلا بولمىسۇن، ئابدۇرېشىدخان تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەربىي - سىياسىي ھوقۇقىنى تۈتۈپ تۇرۇۋاتقانلىقى، يەنە كېلىپ جۇڭغار ھەربىي ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوللىشى بولغانلىقتىن كۈرەشتە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى. ئاقتاغلىقلار سەرداری ئافاق خوجا ئۇمۇمىي ۋەزىيەتنى دەڭسەپ كۆرۈپ دەمالىققا ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىشكە مۇمكىن ئەمەسلىككە كۆزى يەتتى ۋە تاغ ئىچىگە چېكىنىدى⑦⓪. ئافاق خوجا ئەلۋەتتە ئۆز مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەيتتى، ئۇنىڭ تاغلىق جايلارغا چېكىنىپ تۇرۇشىمۇ پەقەت دېمىسە ئېلىپ ئۆزىنى رۇسلۇۋېلىش ئۈچۈن ئىدى. دېگەندەك ئافاق خوجا ناھايىتى تېزلا قايتۇرما جەڭگە ئاتلىنىشنى پىلانلاپ، يەركەندىكى ئاقتاغلىقلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ توپىلاڭ كۆتۈردى. توپىلاڭ ئۇشتۇمتۇتلا يۈز بەرگەنلىكى، يەنە كېلىپ بەكلا شىددەتلىك بولغانلىقى سەۋەبلىك ئابدۇرېشىدخان ياۋغا تەڭ كېلەلمەي يەركەننى تاشلاپ تاغلىق جايلارغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.

كېيىنكى ۋەزىيەتنىڭ قانداق بولغانلىقى توغرىسىدا مۇسۇلمان مەنبەلىرىنىڭ كەملىكى سەۋەبىدىن بىرنەرسە دېيەلمەيمىز. لېكىن خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، 1694-يىلى غالدان بىلەن جەڭگاھتىكى قارىمۇقارشى سەپتە سەپراس تۇرۇۋاتقان چىڭ سۇلالىسى "غالدان ئەۋەتكەن ئايغاقچى سەئىد ۋە ئۇيغۇر دۆلىتى (回回国) پادىشاھى ئابدۇرېشىد ئەۋەتكەن ئايغاقچى شاھ خوجا"نى

تىرىك تۇتۇۋالغان⑦1. بۇ يەردە ئېيتىلغان "ئۇيغۇر دۆلىتى پادىشاھى ئابدۇرېشىد" ناھايىتى ئوڭايلا يەركەن خانى ئابدۇرېشىدخاننى ئېسىمىزگە سالىدۇ. ئىككى يىلدىن كېيىن، يەنى 1696 - يىلى غالدان چىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە دۇچار بولغاندا قول ئاستىدىكى سەركەردە. سەرۋازلار ئارقىدىن چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى، ئەنە شۇلارنىڭ قاتارىدا "ئۇيغۇر دۆلىتى پادىشاھى ئابدۇرېشىد"مۇ بار ئىدى. «باياۋاندا ئاسىيلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» نىڭ 28 - جىلد كاتىشىنىڭ 35 - يىلى (1696 - يىلى) 8 - ئايدىكى خاتىرىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "ئۇيغۇر دۆلىتى پادىشاھى ئابدۇرېشىدنى بېيجىڭغا ئاپىرىشقا يارلىق قىلىندى. بۇنىڭدىن مۇقەددەم كېپتاۋۇل مەندۇ مەخپىي مەلۇمات سۇنۇپ ئۇيغۇر پادىشاھى ئابدۇرېشىدنىڭ ئوغلى ئەركە سۇلتاننى ئېلىپ ئويرات (ئاقساقىلى) غالداننىڭ قېشىدىن ئەل بولۇشقا كەلگەنلىكىنى، ئابدۇرېشىدخاننىڭ مۇنداق دېگەنلىكىنى دوكلات قىلغان: 'كاتىشىنىڭ 21 - يىلى غالدان ماڭا ئادەم ئەۋەتىپ كېڭەش قىلمىز، دېگەن باھانە بىلەن مېنى ئالداپ ئېلىغا ئاپاردى. غالدان مېنى، ئاتا-بالا ئىككىمىزنى ۋە مۇلازىم - مەھرەملىرىمنى بارغان ھامان نەزەربەندكە ئېلىپ مېنى ھەرجايدا سەرسان بولۇپ يۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى. ھالا بۇگۈنكى كۈندە خان ئالىيلىرىنىڭ شەۋكەتلىك قوشۇنى غالداننى تارمار كەلتۈرگەنلىكتىن مەھكۇملۇقتىن قۇتۇلۇپ ئوردىغا تاۋاپ تەزىم قىلىشقا مۇيەسسەر بولالىدىم. يېقىندا ئويراتلاردىن خەۋەر تېپىشىمچە غالدان 2000دىن كۆپرەك كىشى بىلەن قۇربان تامىر - تىقۇل دېگەن جايدا تۇرۇۋاتىپتۇ، قارارگاھىدا كىچىكلىك لاۋازىملىرى تۇغۇپ قالغان ئوخشايدۇ. غالدانىڭ ئوزۇق - تۇلۇكى تۈگىگەن ئىكەن تامىردا ئۇزۇن

تۇرمايدىغانلىقى بەرھەق. ئۇ جەزمەن چىڭخەي تەرەپكە بارىدۇ دەپ ئويلايمەن. ئۇنىڭ بۇ مەقسەتكە يېتىشىدە قۇمۇل، تۇرپان ۋە يەركەن قاتارلىق ئوچ يولدىن باشقا يول يوق. ناۋادا قۇمۇل ئارقىلىق ماڭسا قۇمۇل بىلەن جىيايۇگۈەن بىر - بىرىگە ناھايىتى يېقىن، يەنە كېلىپ جىيايۇگۈەندە خان ئالىيلىرىنىڭ زور قوشۇنى تەق بولۇپ تۇرۇپتۇ، شۇڭا جەزمەن ئۇ يولدىن ماڭمايدۇ، ئېھتىمال تۇرپان تەرەپ بىلەن مېڭىشى مۇمكىن. يەركەن تەرەپتىن ماڭسا مېنىڭ 20 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇنۇم بۇ جايدا تەييار تۇرۇۋاتىدۇ، تۇرپاندا 5000 كىشىلىك قوشۇن بار، قومۇلدىمۇ 500 چە نەۋكەر بار. يەنە ئاقسۇلتان سېۋان ئارابتان بۆرتالادا بارگاھ قۇرۇپتۇ. ئاتا-بالا ئىككەيلەن غالدانىنىڭ يېنىدا نەزەربەندىنىڭ ئازابىنى 14 يىل تارتتۇق. ئەمدىلىكتە پېقىر قېرىپ قالدى، چىنغا كەلگىنىم بىلەن تۆت كۈنلۈك ئۆمرۈم قالغاندا شاپائەتكە جاۋاب قايتۇرالماسلىقىم ئېنىق. غالداندا مېنىڭ نەزەربەند قىلىنغانلىق ئۆچۈملا ئەمەس يەنە باشقا مۇسۇلمانلارنىڭمۇ ئۆچى بار. ئەمدىلىكتە غالدان تۇمشۇقىغا يەپ سوكۇلداپ قالدى، كەمىنە جەددى - جەمەتىم بىلەن مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشنى خالايمەن. يېنىمدىكى خانىمىم چىمەنبەگنى تۇرپانغا ماڭدۇردۇم، شەۋكەتلىك ئالىيلىرى ئىلتىپات قىلىپ قويغايلا، ماڭا تەئەللۇق مۇسۇلمانلارنى ئۇنىڭ ئىختىيارىغا بەرگەيلا. سېۋان ئارابتان تۇرۇۋاتقان بورتالا تۇرپانغا يېقىن، شۇڭا بورتالاغا بېرىپ سېۋان ئارابتان بىلەن بىرلىشىش تولىمۇ زۆرۈر. ناۋادا غالدان ئازغىنە ئادەم بىلەن كېلىپ قالسا ئۇنى ئۆلتۈرۈپ 14 يىل خارلانغان قىساسىمىزنى ئالغايمىز!". بۇ يەردە نامى زىكرى قىلىنىۋاتقان ئابدۇرېشىد دەل يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مۇسۇلمان مەنبەسىدىكى يەركەن خانى ئابدۇرېشىد ئىدى، چىڭ سۇلالىسىمۇ ئۇ ھەقتە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئىدى. «بۇيۇك چىڭ

سۇلالىسى دەۋرىدە بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن تەزكىرىلەر» نىڭ 355-جىلد «يەركەن» ماۋزۇسىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: "يەركەن (ئۇيغۇر دۆلىتى، دەپمۇ ئاتىلىدۇ، تۇرپاننىڭ غەربىي جەنۇبىغا 2000 چاقىرىمدىن كۆپرەك كېلىدىغان جايدا)... كاڭشىنىڭ 35-يىلى 8-ئايدا پادىشاھ ئابدۇرېشىد خانمىنى ئېلىپ تاۋاپقا كەلدى". «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ 18-جىلد «چېگرا-ھۇدۇدلار (11)» دىكى «يەركەن» ماۋزۇسىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: "كاڭشىنىڭ 21-يىلى شۇ جايدىكى ئۇيغۇر ئاقساقىلى ئابدۇرېشىد غالدان تەرىپىدىن تۇنقۇن قىلىنغان. كاڭشىنىڭ 35-يىلى جۇڭغارلار سۇلالىمىزنىڭ زور قوشۇنى تەرىپىدىن يېڭىلگەندىن كېيىن ئابدۇرېشىد خانمىنى ئېلىپ سۇلالىمىزگە تاۋاپقا كەلگەن"؛ ئابدۇرېشىدخان كاڭشىنىڭ 21-يىلى (1682-يىلى) غالدان تەرىپىدىن "كېڭەش قىلىش" باھانىسىدا ئىلىغا ئالداپ ئاپىرىلىپ تۇنقۇن قىلىنغان ۋە 14 يىللىق نەزەربەندلىك تۇرمۇشىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن كاڭشىنىڭ 35-يىلى (1696-يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى غالدانىنى مەغلۇپ قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چىڭ سۇلالىسى تەۋەسىگە قېچىپ كەلگەن. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ماتېرىيالدىكى ئابدۇرېشىدخاننىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا ئابدۇرېشىدخان يەركەندىلا ئەمەس تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى باشقا جايلاردا جۇملىدىن تۇرپاندىمۇ مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە بولغان، ھەتتا ئۆز نوپۇزىنى تىكلىيەلىگەن، دەپ قاراشقا بولىدىغاندەك قىلىدۇ. قارىغاندا، ئۇنىڭ ھەرىكىتى جۇڭغار خانلىقى ئوردىسى يول قويالايدىغان دائىرىدىن ھالقىپ كەتكەن بولسا كېرەك، ھەتتا ئۇنىڭ تەسىرى جۇڭغار خانلىقىنىڭ بۇ رايوندىكى ھۆكۈمرانلىقىغا تەھدىت پەيدا قىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، بۇنداق ئىشلارغا غالدان ئەلۋەتتە يول قويالمايتتى. دەرۋەقە يۇقىرىقى نەقىل

كەلتۈرۈلگەن مەنبەدىن ئافاق خوجا ياكى دىنىي كۆچلەرنىڭ قانداقتۇر تەسىرىنى كۆرگىلى بولمىغاچقا ئابدۇرېشىدنىڭ تۇنۇقۇن قىلىنىشى بىلەن ئافاق خوجىنىڭ پائالىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم باغلىنىش مەۋجۇت، دەپ قىياس قىلغۇدەك ئاساسسىز بار دېيەلمەيمىز، ئەمما مۇشۇنىڭغا قاراپلا بۇ خىل ئېھتىماللىقنى چەتكە قېقىۋېتىشكىمۇ بولمايدۇ. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، 1682 - يىلىغا كەلگەندە ئابدۇرېشىدخان جۇڭغار ئوردىسى تەرىپىدىن تۇنۇقۇن قىلىنىپ، ئۇنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقان.

2. مۇھەممەد ئىمىنخاننىڭ ئاقتاغلىقلار بىلەن مۇرەسسە قىلىشى

ئابدۇرېشىدخاندىن كېيىن ئىككىنچى ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىن يەركەن خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىگە چىقىپ جۇڭغار خانلىقىنىڭ بۇ رايونىنى ئىداره قىلىشىدىكى قورالىغا ئايلاندى. 1680 - يىلى مۇھەممەد ئىمىن ئاكىسى ئابدۇرېشىد بىلەن بىرلىكتە غالدانغا ئەگىشىپ يەركەن يۇرۇشىگە قاتناشقانىدى، ئىسمائىلخان ئەسىر ئېلىنغاندىن كېيىن ئابدۇرېشىد يەركەن خانى بولۇپ تەينىلەندى، مۇھەممەد ئىمىن بولسا تۇرپان ھۆكۈمرانى بولغانىدى. «چىڭ شېڭزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 98 - جىلد كاڭشى 20-يىلى (1681-يىلى) 10-ئايدىكى خاتىرىسىده مۇنداق دېيىلىدۇ: "تۇرپاندىكى ئوبۇل مۇزەپپەر سۇلتان مۇھەممەد ئىمىن باھادۇرخان ئىسلام خوجا دېگەن كىشىنى ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتىپ: 'بۇنىڭدىن مۇقەددەم ئەۋەتىلگەن ئولپانچى ئەلچىلەر خان ئالىيلىرىغا سۇنغان مەلۇماتىدا بەش يىلدا بىر قېتىم ئولپان تاپشۇرۇدىغانلىقىنى

ئىيتقاندى. بىراق دۆلىتىمىزدە يىلمۇيىل مالىمانچىلىق كۆتۈرۈلۈپ تۇرغاچقا دېگەن قەرەلدە ئولپان تاپشۇرالمىدۇق. بۇ يىل ھەرھالدا ئەمىنلىك بولدى، شۇڭا ئىسلام خوجىنى ئەۋەتىپ تارتۇق يوللىدىم. ئەپسۇسكى پادىشاھلىقىڭلارنىڭ ئاستانىسى بەكمۇ يىراقتىكى كۈنچىقىشتا، كەمىنەنىڭ ماكانى تولىمۇ يىراق جايدىكى كۈنپېتىشتا بولغانلىقى ئۈچۈن بۈنىڭدىن كېيىنكى تارتۇق-ئولپانىنىڭ ۋاقتى-قەرەلىدە بولۇشىغا بىرنەرسە دېگىلى بولمايدىغان ئوخشايدۇ، شۇڭا ئۇنى ئەمەلدىن قالدۇرساق' دېدى". بۇ يەردىكى ئوبۇل مۇزەپپەر سۇلتان مۇھەممەد ئىمىن باھادۇرخان دېگەن كىشى «سەلتەنىتىمىزدىكى ۋاسسالار توغرىسىدا ئومۇمى مەلۇمات» تا ئوبۇل مۇزەپپەر سۇلتان مۇھەممەد ئىمىن باتۇر قاشخان دېيىلىدۇ⑫، ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا يوللىغان مەلۇماتنامىسىدا ئېيتىلىشچە، تۇرپاندا ئىلگىرى "يىلمۇيىل مالىمانچىلىق كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان"، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن بولسا جەمئىيەت نىسپىي ئەمىن تاپقان.

ھالبۇكى، ئاردىدىن بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنى ئابدۇرېشىدخان كەتكەندىن كېيىن مۇھەممەد ئىمىنخان تۇرپاندىن يەركەنگە كېلىپ ئۆزبىنى خان، دەپ ئېلان قىلدى⑬. مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلىنىشچە، ئافاق خوجا "تەخت بىلەن ئۆزبىنىڭ دىنىي مەجبۇرىيىتى ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ بارلىقىنى بايقىغان، شۇڭا ئىسمائىلنىڭ كەنجى ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىننى تەختكە چىقاردى ۋە ئۇلارنىڭ قېرىندىشى خانىم پادىشاھقا ئۆيلەندى"⑭. بۇ يەردىكى "ئىسمائىلخاننىڭ كەنجى ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىن" دېگىنى بىر خاتالىقتۇر، يەنى مۇھەممەد ئىمىنخاننىڭ ئاتىسى باباقخان ئىسمائىلخاننىڭ ئىنىسى بولۇپ مۇھەممەد ئىمىن بىلەن

ئىسمائىلخان تاغا-جىيەنلىك مۇناسىۋەتتە ئىدى. «تەزكىرەئى خوجىگان» دىكى مۇشۇ ئابزاسنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ئابدۇرېشىدخانىنىڭ تاغ ئارىسىغا كەتكەنلىكى بىلەن باغلاپ بېقىشقا بولىدىغاندەك قىلىدۇ، يەنى ئېھتىمال ئافاق خوجا يەركەندە توپىلاڭ قوزغىغاش ئارقىلىق ئابدۇرېشىدخاننى قوغلاپ چىقارغان، ئاندىن يەركەن هاكىمىيىتىنى كونترول قىلغان، بىراق جۇڭغار خانلىقى ئوردىسىنىڭ بۇ ۋەقەنى توغرا چۈشىنىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، تۇرپانغا هۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغاتاي ئەۋلادى، خانىنىڭ ئىككىنچى ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىننى ئالدىغا چىقىرىپ قويۇپ، ئۆزى پەردە ئارقىسىدا ئىش تەۋرىتىشكە مەجبۇر بولغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن شۇنى قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، جۇڭغار ئوردىسى بۇ ئەھۋالغا باشقىچە پىكىردە بولمىغان ۋە ئابدۇرېشىدخاننى ئىلىغا ئالداپ ئاپىرىپ نەزەربەند قىلغان.

لېكىن، يېڭىدىن تەختكە چىققان بۇ خان خوش - خوش دەپ قول باغلاپ تۇرىدىغان قورچاق خان بولۇشقا زادىلا رازى ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ جۇڭغار خانلىقى ئوردىسى ۋە ئاقتاغلىقلار بىلەنمۇ پۈرچىقى پىشمايتتى. ئۇنىڭ يەركەندىكى هاكىمى مۇھەممەد شاهبەگ تۇنجى بولۇپ كۆرەشنىڭ تىغ ئۇچىنى جۇڭغار هۆكۈمرانلىرىغا قاراتتى ۋە يەركەندىكى بىر قىسىم جۇڭغارپەرەستلەرنى ئۆلۈمگە بۇيرۇماقچى بولدى. ئەمما بۇنىڭغا جۇڭغارپەرەست كۈچلەر دەرهال قارشى چىقتى، ئۇلار ئافاق خوجىنىڭ قوللىشى بىلەن توپىلاڭ كۆتۈردى، نەتىجىدە مۇھەممەد شاهبەگ ئۆلتۈرۈلدى، مۇھەممەد ئىمىنخان ئافاق خوجىغا باش ئۇرۇپ ئۇنىڭغا مۇرىت بولدى⑮. «تەزكىرەئى هىدايەت» تە مۇنداق دېيىلىدۇ:

"يەركەن هۆكۈمرانى مۇھەممەد ئىمىنخان ئاقسۇدىكى ئىنىسى

خۇدابەندىگە قارشى چىقتى. ئۇ لەشكىرىي يۈرۈشكە كېتىۋاتقاندا يول ئۈستىدە كېسەل تېگىپ يىقىلدى ۋە بىر ئات قوشۇلغان جىرغىدا ئولتۇرۇپ ئارقىغا قايتتى، ئەپسۇسكى ئۆيىگە كەلمەي تۇرۇپلا يورۇق ئالەم بىلەن ۋىدالاشتى. ئۇنىڭ يارەنلىرى مېيىتنى ئافاق خوجىنىڭ يېنىغا ئېلىپ كېلىشتى. خانىڭ ئانىسى بېگىم پادىشاھ ئەۋلىيانىڭ ئايىغىنى سۆيۈپ تۇرۇپ ئىككى تۇمەن تەڭگە تەقدىم قىلدى ۋە يەنە بىر تۇمەن تەڭگە بېرىشكە ۋەدە قىلدى ھەمدە بۇنىڭ بەدىلىگە ئوغلىنىڭ تىرىلىشى ئۈچۈن دۇئا قىلىشنى ئۆتۈندى. ئافاق خوجا شۇ چاغدا ناشتا قىلىۋاتاتتى، ئۇ چىنىسىدىن بىر قوشۇق ئۇماچىنى ئېلىپلا مېيىتنىڭ ئاغزىغا سالدى. ھايال ئۆتمەيلا مېيىتنىڭ تېنىدىن تەر چىقتى، ئېغىزلىرىمۇ سۇسقىنە مىدىراشقا باشلىدى، ئۇچىنچى كۈنىگە كەلگەندە ھېلىقى ئۆلگەن كىشى سەللىمازا بولۇپ ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىكىدەك ئات مىنەلەيدىغان بولدى. ئەنە شۇنداق كارامەتلىرى بىلەن ھەزرىتى ئافاق ئەل ئىچىدە ھەزرىتى ئەيسا⑯ قايتا ئاپىرىدە بولۇپتۇ، دېگەن شان - شەرەپكە ئىگە بولدى"⑰. گەرچە بۇ بايانلارغا قويۇق دىنىي ۋە ئەپسانىۋى تۈس بېرىلگەن بولسىمۇ، بۇنىڭ ئەمەلىيەتتە مۇھەممەد ئىمىنخان بىلەن ئافاق خوجا ئوتتۇرىسىدىكى رەھىمسىز ۋە جىددىي بىر مەيدان كۈرەش ئىكەنلىكىنى، نەتىجىدە ئافاق خوجىنىڭ ئۈستۈنلۈك قازانغانلىقىنى بايقۇۋېلىش تەس ئەمەس. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان خۇدابەندىنىڭ مۇھەممەد ئىمىننىڭ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىيالمىغۇدەك باشقا ماتېرىيال يوق، ئېھتىمال ئۇ جۈڭغارلاردىن بولسا كېرەك، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ ئافاق خوجا بىلەن ئالاقىسى بارلىقى، ئافاق خوجىنىڭ قوللىشى بىلەن ئاقسۇدا توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان مەنبەلەرمۇ يوق ئەمەس. بۇ نۇقتىنى نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى» ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ،

مەزكۇر ئەسەر مۇئەللىپىنىڭ ئېيتىشىچە، ئافاق خوجا ئاقسۇ ھۆكۈمرانى خۇدابەندى سۇلتانىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىنى قوللىغان⑦⑧، بۇ بولسا مۇھەممەد ئىمىنخانىنىڭ ئاقسۇغا يۈرۈش قىلىشىنىڭ سەۋەبى ئىدى.

«تەزكىرەئى ھىدايەت» كە ئاساسلانغاندا، خۇدابەندى قىرغىزلار ۋە ئويراتلاردىن بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللەپ يەركەنگە يۈرۈش قىلغان. "مۇھەممەد ئىمىن دەرھال ئافاق خوجىدىن ياردەم سورىدى. بۇ ئەۋلىيا كىشى مەزكۇر دۆلەت پاسىبانىنىڭ كۆڭلىدىكىنى مۇنداق بايان قىلدى: 'ھودۇقمىسلا خان! نەپسىلىرىنى يېغىۋالسلا. موغۇلستان⑦⑨ خوجىلارنىڭ چاھار بېغىدۇر. مەن ئۇنى سىلىگە تاپشۇرغان. ئۆزلىرىنى بېسىۋالسلا، غەمىمۇ يېمىسىلە، ئاللانى دوست تۇتسلا. ماڭا بەدنام قىلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئېغىزلىرىنى يۇمدۇرسلا، دۇشمىنىمىزنىڭ دۇشمىنى بولسلا. ناۋادا ھازىر مەجبۇرىيەتلىرىنى ئادا قىلمىسلا سىلىگە ئۇ دۇنيا-بۇ دۇنيا ئازاب-ئوقۇبەت كېلىدۇ. چۇنكى ئەۋلىيا - ئەنبىيالارنىڭ غەزىپى ئاللانىڭ غەزىپىنىڭ سايىسىدۇر. خۇدابەندى سىلىنىڭ قول ئاستىلىرىدىكى ئادەم. ئەجىبا ئۇ قىلمىچنى قىنىدىن سۇغۇرالارمۇ؟ بېرىپ ئۇنىڭغا زەربە بەرسىلە، ئەۋلىيانىڭ روھى سىلىگە مەدەت بېرىدۇ، زەپەر ۋە نۇسرەت سىلىگە مەنسۇپتۇر. قەشقەردىكى ئوغلۇم خوجا مۇھەممەد يەھيا سىلى بىلەن بىللە بارسۇن!". شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىرلىكتە ئاقسۇغا يۈرۈش قىلىپ ئاقسۇنى پەتھ قىلدى ۋە ئىسيانكار خۇدابەندىنى تۇتۇپ كېلىپ قەتل قىلدى⑧⓪.

«تەزكىرەئى ھىدايەت» ئاقتاغلىق مۇئەللىپىنىڭ ئەسىرى بولغاچقا ئۇنىڭدىكى ئافاق خوجىغا ئائىت تەسۋىرلەردە مۇبالىغىنىڭ ئارىلىشىپ قېلىشى تەبىئىي، لېكىن ئاشۇ خاتىرىدىن مۇھەممەد

ئىمىنخان ئافاق خوجىغا تېز پۇككەندىن كېيىن ئافاق خوجىنىڭ ئاقسۇدىكى توپىلاڭنى قوللاش مەۋقەسىنى ئۆزگەرتكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. توپىلاڭنىڭ تىنچىتىلىشىدا ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا مۇھەممەد ئىمىنخاننىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئەھمىيلىي كۈچى رول ئوينىغانىدى.

مۇھەممەد ئىمىنخان تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى جۇڭغار كۈچلىرىنى يوقىتىشقا ئۇرۇنۇپلا قالماي يەنە تەكرىتاغ بويلىرىدىكى جۇڭغارلارغىمۇ ھۇجۇم قىلغانىدى. «تەزكىرەئى خوجىگان» دا خاتىرىلىنىشىچە، مۇھەممەد ئىمىنخان "ئىلى داۋىنىغا ھۇجۇم قىلىپ، نۇرغۇن قالماقنى ۋە ئۇلارنىڭ ئاتامانلىرىنى تۇتۇپ كەلدى"[81]. بۇ خاتىرىدە بۇ ۋەقە يۈز بەرگەن ۋاقىت ئەسكەرتىلمىگەن. ئېھتىمال XVII ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرى بولسا كېرەك، بۇ ۋاقىت غالداننىڭ پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ شەرقتىكى خالخا موڭغۇللىرىغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان، ئاساسىي زېھنىنى ئالتاي بويىدىكى قوبدۇ رايونىغا قارىتانلىقتىن جەنۇبقا قاراشقا چولىسى تەگمەيۋاتقان مەزگىللەر ئىدى، يەنە كېلىپ سېڭگەنىڭ ئوغلى سېۋان ئارابدان غالداننى تاشلاپ كەتكەن ۋە بورتالا رايونىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىۋاتقان بولغاچقا تېخى ھېچقانچە كۈچ توپلىيالمايۋاتقان، قانات - قۇيرۇقى يېتىلىپ بولالمىغان ئەھۋالدا ئىدى، شۇڭا ئىلى رايونى نىسپىي بوش قالغانىدى، مۇھەممەد ئىمىنخان مۇشۇنداق بىر پەيتنى تاللاپ ئىلىغا ھۇجۇم قىلىسا گەپ - سۆزسىز مۇۋەپپەقىيەت قازىنالايتتى.

بۇ مەزگىلدە مۇھەممەد ئىمىنخان بىلەن ئاقتاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ تۈگەش تۈگۈل، جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا بولغان كونترولىلۇقىنىڭ بوشىشىپ قېلىشىغا ئەگىشىپ كۈنسېرى ئۆتكۈرلەشتى، ئاخىر توقۇنۇشنىڭ

پارتلىشىدىن ساقلانغىلى بولمىدى. مۇھەممەد ئىمىنخان ئافاق خوجا تەسىرىنىڭ ئېشىپ بېرىشىدىن بەكلا خاۋاتىرلەندى، شۇڭا ئاۋۋال قول سېلىپ ئاقتاغلىقلارغا ھۇجۇم قوزغىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ قېچىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ھىندىستان ۋە بەدەخشانغا باردىغان يوللارنى قامال قىلدى ۋە خوجىلارنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادىنى قۇرۇتىۋەتمەككە قەسەم قىلدى. ئافاق خوجا ئالدىراپ - تېنەپ قەشقەردىكى چوڭ ئوغلى يەھيا خوجىنىڭ يارەمگە كېلىشىنى تەلەپ قىلدى، شۇنىڭ بىلەن يەھيا خوجا ئاقتاغلىق مۇرتلاردىن تەشكىللەنگەن بىر بۆلەك قوشۇننى باشلاپ قەشقەردىن يەركەنگە كەلدى. ئىككى قوشۇن سەپ تۈزۈشكەندىن كېيىن مۇھەممەد ئىمىنخاننىڭ قوشۇنىدىكى كۆپلىگەن ئاقتاغلىق مۇرتلار بەس - بەستە تىغنى ئارقىغا بۇراپ خوجىلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. مۇھەممەد ئىمىنخان ۋەزىيەتنىڭ يامانلاشقانلىقىنى كۆرۈپ قالغان-قاتقان لەشكەرلىرىنى باشلاپ قاغىلىققا چېكىنىدى، خوجىلار قوشۇنى قوغلاپ كەلگەنلىكتىن بۇ يەردىن قۇلاغان دېگەن جايغا چېكىنىدى، ئاخىرىدا ئاقتاغلىقلارغا ئەسىر چۈشۈپ قېلىپ يەركەن دەرياسى بويىدا ئۆلتۈرۈلدى[82]. بۇ ۋەقە تەخمىنەن 1692 - يىلى يۈز بەرگەنىدى[83].

مۇھەممەد ئىمىنخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئاقتاغلىقلار ۋاقىتسىنچە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى سىياسىي ۋە دىنىي چوڭ ھوقۇقنى كونترول قىلىپ تۇردى، يەھيا خوجا بولسا ئاقتاغلىق خوجىلار تەرىپىدىن قەشقەردە "خان" دەپ ئېلان قىلىنىدى[84].

3. ئاقتاغلىقلاردىكى ئىچكى نىزا ۋە قاراتاغلىقلارنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشى

ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئۇستىدىن قازانغان غەلىبىسى ئاران بىر يېرىم يىللا داۋاملاشتى، ئافاق خوجا ھىجرىيە 1105 - يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ باشلىرى (1694 - يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 3 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە) يەركەندە ئۆلدى[85]. شۇنىڭ بىلەن داھىيسىدىن ئايرىلىپ سەركىسىز پادىغىلا ئوخشاپ قالغان ئاقتاغلىقلار رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىپ ناھايىتى تېزلا ئىچكى نىزاغا پېتىپ قالدى. كۈرەش ئاساسەن ئافاق خوجىنىڭ تۇل قالغان ئايالى خانىم پادىشاھ بىلەن چوڭ ئوغۇل يەھيا خوجا ئوتتۇرىسىدا ئەۋج ئالدى. خانىم پادىشاھ باباقخانىنىڭ قىزى، ئابدۇرېشىد ۋە مۇھەممەد ئىمىنخانلارنىڭ سىڭلىسى[86] بولۇپ، ئافاق خوجا ئۇنىڭغا ئۆيلەنگەندىن كېيىن ئۇنىڭدىن مەھدى خوجا ئىسىملىك بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەنىدى. ئافاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن بۇ ئايال ئۇزۇنىنىڭ خان جەمەتىدىكى ئېسىلزادە "كاتتىلار نەسەبى" دىن ئىكەنلىكىنى پەش قىلىپ يۇرۇپ مەھدى خوجىنى يەركەن خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى سىياسىي - دىنىي چوڭ ھوقۇقنى قولغا ئالدى. يەھيا خوجا بولسا ئافاق خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، خېلى بالدۇرلا ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ بولۇۋالغان ۋە ئافاق خوجا تەرىپىدىن ئاقتاغلىقلارنىڭ بازىسى بولغان قەشقەرنى ساقلاشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئافاق خوجا ھايات ۋاقىتتا قەشقەردە خان دەپ ئاتالغان بولغاچقا قۇدرەتلىك بىر كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەنىدى. ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ تەبىئىي

هالدا ئاقتاغلىقلارنىڭ داهىيسى بولۇپ قالدى، شۇنداقلا خانلىق هوقۇقىنى قەشقەردىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى پۈتكۈل رايونغا كېڭەيتمەكچى بولدى. مانا مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىككى تەرەپ يەركەن ۋە قەشقەرنى مەركەز قىلغان هالدا جىددىي كۈرەشنى باشلىۋەتتى.

خانىم پادىشاه ئۆزبەكنىڭ خان نەسەبى ئىكەنلىكىدەك ئۈستۈنلىكى ۋە ئافاق خوجىنىڭ تۇل ئايالىلىق سالاهىيىتى بىلەن كۆپلىگەن بەگ - تۆرىلەرنىڭ ۋە ئاقتاغلىق مۇرىتلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، مەهدىنى يەركەن خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى شۇنداقلا خانلىق تەختكە كۆز قىزارتىۋاتقان يەهيا خوجىغا شىددەت بىلەن هۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. ئافاق خوجا ئۆلۈپ سەككىز ئايدىن كېيىن يەنى هىجرىيە 1106 - يىلى سەپەر ئېيىنىڭ ئاخىرى (1694 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى) يەهيا خوجا خانىم پادىشاه تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى[87]. هالبۇكى كۈرەش بۇنىڭلىق بىلەنلا ئاخىرلاشمىدى ياكى پەسكويغا چۈشمىدى، ئەكسىچە تېخىمۇ ئۆتكۈرلەشتى. خانىم پادىشاه يەهيا خوجىنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى ۋە ئەگەشكۈچىلىرىنى شەپقەتسىزلەرچە قىرغىن قىلدى، يەركەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى قورقۇنچ ۋە پاتىپاراقچىلىق قاپلىدى، شۇڭا خانىم پادىشاه "جاللات خانىم" دەپ ئاتالغاندى. يەهيا خوجا ئۆلتۈرۈلۈپ ئالتە ئايدىن كېيىن خانىم پادىشاهمۇ جەڭگى - جېدەل ئىچىدە جېنىدىن ئايرىلدى[88]. بۇنىڭ بىلەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى تېخىمۇ ئېغىر مالىمانچىلىققا پېتىپ قالدى.

مانا مۇشۇ ۋاقىتتا تۇرپان ۋە يەركەندىكى بەگلەر بىرلىشىپ باباقخاننىڭ ئۇچىنچى ئوغلى مۇهەممەد مۆئمىننى يەركەن خانى دەپ جاكارلىدى، كىشىلەر ئۇنى ئاقباشخان دەپ ئاتىدى. ئۇ هەرقايسى

بەگلەرنىڭ ھەمدەم بولۇشى بىلەن تۇرپاندىن يەركەنگە كېلىپ كىشىلەرنىڭ مالىمانچىلىقتىن بىزار بولۇش ۋە ئاقتاغلىق خوجىلارغا نارازى بولۇش كەيپىياتىدىن پايدىلىنىپ ئاۋۇال ھۇجۇم قوزغىدى. ئافاق خوجىنىڭ جەددى - جەمەتىنى شەھەردىن قوغلاپ چىقىرىپ ئاقتاغلىقلارنى قانلىق باستۇردى. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى «تەزكىرەئى خوجىگان» دا ئاقباشخان "يەركەنگە كېلىپ بۇ جايىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى، ئارقىدىنلا يەركەندە دەرۋىشلەردىن 1000 كىشىنى تۇتۇپ كېلىپ ئۆستەڭ بويىغا يالاپ كېلىپ قوي بوغۇزلىغاندەك بوغۇزلاپ تاشلىدى، ئۇلارنىڭ قېنى بىلەن تۇگمەن چۆرگىلىتىپ ئۇن تارتىپ يېدى"(89) دەپ تەسۋىرلەيدۇ. «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىگە ئىشلەنگەن ئىزاھتىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان خاتىرە بار: "... ئاخىرى ئاقباشخان كەلدى ۋە يەركەننى پەتھى قىلىپ تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇ نەچچە مىڭ مۇرىتنى تۇنقۇن قىلىپ قاپاغانقۇ دەرۋازىسى بويىدا ئۇلارنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى ھەمدە ئۇلارنىڭ قېنىدا تۇگمەن چۆرگىلەتتى"(90). بۇ بايانلاردىكى مۇبالىغە ئېلېمېنتلىرىنى چىقىرىۋەتكەندىمۇ يەنىلا ئەينى ۋاقىتتىكى يەركەندە يۈز بەرگەن كۈرەشنىڭ نەقەدەر ئېچىنىشلىق بولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

يەركەندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن ئاقباشخان دەرھال قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى ۋە ئاقتاغلىقلارنىڭ بۇ قورغىنىنى ئىگىلەپ، ئوغلى سۇلتان ئەھمەدنى مەزكۇر جايىنى ساقلاشقا قويدى(91)، شۇ ئارقىلىق ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشى ۋە بۆلگۈنچىلىك قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى. ھالبۇكى ئاقباشخاننىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇنۇشلىرى ئاخىرقى ھېسابتا مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. قەشقەر ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ

بازىسى بولۇش سۇپىتى بىلەن ئۇزۇندىن بېرى يەركەن خان ئوردىسى بىلەن تۇرلۇك شەكىلده قارشىلىشىپ كەلگەن ۋە ئايرىلىپ تۇرغاندى، بولۇپمۇ مۇھەممەد ئىمىنخاندىن كېيىن بۇ ئىككى جاي ئاشكارا بۆلۈنۈش ۋە قارشىلىشىش هالىتىده بولۇپ كەلگەندى. ئەمدىلىكته ئاقباشخان هەربىي ئۇستۇنلۇككە تايىنىپ قەشقەرنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئەمەلىي كۇچكە ئىگە يەرلىك بەگلەر شەرقىي قىسىمدىكى بەگلەر يۆلەپ تەختكە چىقىرىپ قويغان بۇ خانغا قۇللۇق بىلدۇرۇشكە زادىلا رازى ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇلار ناھايىتى تېزلا قەشقەرنى ساقلاۋاتقان سۇلتان ئەھمەد بىلەن بىرلىشىپ سۇلتان ئەھمەدنى خان قىلىپ تىكلىدى ۋە يەركەن بىلەن يەنە بىر قېتىم قارشىلاشتى(92).

ئاقباشخان ئاقتاغلىقلارنىڭ تەسىرىنى تېخىمۇ چەكلەش ۋە ئۇلارغا تېخىمۇ قاتتىق زەربە بېرىش، ئۆزىنىڭ يەركەندىكى هۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش غەرىزىده تەختكە چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا يات ئەللەردە سەرسان بولۇپ يۈرگەن قاراتاغلىق خوجىلارنى چىللىدى ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ئاقتاغلىقلارنىڭ رەقىبلىرىنى يېڭىۋاشتىن يۆلەشكە كىرىشتى.

قاراتاغلىق خوجىلار سەرسان بولۇپ كەشمىرگە كەتكەندىن كېيىنمۇ ئاقتاغلىقلار ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلىشنى بوشاشتۇرۇپ قويمىغانىدى. «تەزكىرەئى خوجىگان» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "ئافاق خوجا باشقا مەزھەپ (مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرىنىڭ مۇرىتلىرى) بىلەن بولغان ئارازلىقلارنى تۇگىتىش مەقسىتىده ئۇلارغا ئادەم ئەۋەتتى. ئۇ خەلىپىلەرنىڭ قەشقەرغە يېقىن جايدىكى فەيزىئاباد، يەركەنگە يېقىن جايدىكى توقۇز كەنت، خوتەندىكى ئاقساراي ۋە ئاقسۇدىكى ئاقيار قاتارلىق جايلاردا ۋەقپە يەرلىرى بارلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، بۇ يەرلەرنىڭ ۋەقپە كىرىمىنىڭ بىر قىسمىنى

ئالتۇن مازار (خوجا شادىنىڭ مەقبەرىسى) دىكى نەزىر-چىراغ ئىشلىرىغا ئىشلىتىشنى تاپىلاپ قالغانلىرىنى مۇرىتلار ئارقىلىق كەشمىردە سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن دىن پېشۋالىرىغا ئۆزىتىپ بەردى، شۇنداقلا ئۇلارغا مەكتۇپ يوللاپ ئۇلارنى قايتىپ كېلىشكە تەۋسىيە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قايتىپ كېلىش سەپىرىگە يول ئالدى، ئەمما غەم - غۇسسىدىن زادىلا خالىي بولالمىدى. ئۇلار تىزنافى دەريالىسى بويىغا كەلگەندە شۇئەييۇب ئىنىسىغا: 'ئەي ئىنىم خوجا دانىيال، بىر قەدەمنى ئىلگىرى قويسام بىر قەدىمىم كەينىگە تارتىۋاتىدۇ. نەسلىمىزمۇ شۇ مەملىكەتتە قۇرۇپ كەتمىسۇن. سىلەر قايتىپ تۇرۇڭلار، مەن ئاۋۋال بېرىپ قاراپ باقاي' دېدى. دانىيال شۇنىڭ بىلەن كەشمىرگە قايتىپ كەتتى. مۇشۇ پەيتتە ھەزرىتى ئافاقنىڭ بىر توپ ئەسەبىي مۇرىتلىرى ئوقتەك ئېتىلىپ كېلىپ بۇيرۇقىنى شۇئەييۇبنى شېھىتلىك سائادىتىگە يەتكۈزدى، ئاندىن ئۇنىڭ جەسىتىنى تاغارغا تىقىپ تىزنافى دەريياسىغا تاشلاشتى"[93]. ئاپتور مۇھەممەد سادىق قەشقەرى خوجىلار مۇرىتى بولغانلىقتىن، ئېھتىمال پىركالانغا بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن بولسا كېرەك، ئافاق خوجىنىڭ بۇ قېتىمقى ئالداپ قەست قىلىش سۈيىقەستىنى ئاقلاشقا ئۇرۇنغان. بىراق ئەنگلىيىلىك روبېرت شاۋ «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىگە ئىشلىگەن ئىزاھتا باشقا ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ بۇخىل ئاقلاش خاھىشىغا رەددىيە بەرگەن. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ:

"يەنە بىر ماتېرىيالدا مۇنداق دېيىلگەن: ئافاق خوجا كەشمىردىكى مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرىدىن ياشلارنى ئالداپ قايتىش سەپىرىگە ئاتلاندۇرغان، ئۇلاردىن ئاي خوجا (شۇئەييۇب) سانجۇدا ئۆلتۈرۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ نەچچە يۈز

مۇرىتىنى قىرغىن قىلغان. كېيىن ئۇ شەخسەن بۇ يەرلەرگە كەلگەن ۋە ۋەقە يۈز بەرگەن جايدا ئوت بىلەن كۆيدۈرۈش ئۇچۇن تەييارلانغان ئوتۇن دۆۋىلىرىنى كۆپەيتكەن. بۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭ 'جاللات خانىم' لەقەملىك خوتۇنى داۋاملىق ئۆزىنىڭ قانلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن، ئۇنىڭ قولچوماقلىرىمۇ خالىغانچە مۇشتۇمزورلۇق قىلىپ، يۈرىكى بەكلا يوغىناپ كەتكەن. ئاخىر ئاقباشخان كېلىپ يەركەننى ئىشغال قىلغان ۋە تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن"⑭. ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا قېلىپ قالغان قاراتاغلىق مۇرىتلارغا كەڭ كۆلەمدە زىيانكەشلىك قىلغاندىن سىرت يەنە يات ئەللەردە سەرسان بولۇپ يۈرگەن قاراتاغلىقلارنىڭ خەلىپىلىرىنىمۇ بوش قويۇۋەتمىگەنىدى.

شۇڭا رىسقى پۇتمەي ئامان قالغان خوجا دانىيال كەشمىرگە قايتقاندىن كېيىن، ئۇ جايدا ئۆزۈن تۇرماي سەمەرقەندكە كەلدى ۋە "ئامان ئېسەن سەمەرقەندنىڭ يېنىدىكى دەھبىد دېگەن جايدىكى مەخدۇم ئەزەم مەقبەرىسىدە ئىستىقامەت بىلەن شۇغۇللاندى"، كېيىنچە خوجەندتە ماكانلىشىپ ئۆيلەندى ۋە بالىلىق بولدى، بالىسىغا ياقۇب دەپ ئىسىم قويدى، دىنىي نامىنى خوجا جاھان، دەپ ئاتىدى ۋە ئۇنىڭ "بىر جاھانگىر⑮ بولۇپ خوجىلار جەمەتىنىڭ شان-شەۋكىتىنى قايتا جەۋلان قىلدۇرۇشنى ئۇمىد قىلدى"⑯.

1694 - يىلى ئافاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن ئاقتاغلىقلار ئىچكى نىزا بىلەن بولۇپ كەتتى، ئاقباشخان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ يەركەن خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىگە چىقىۋالدى. ئاقتاغلىقلارنى قاتتىق باستۇرغاندىن كېيىن، دەرھال خوجەندكە مەكتۇپ يوللاپ "ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئىزچىل تۇرده خوجا دانىيالنىڭ ئەجدادلىرىغا مۇرىت بولۇپ كەلگەنلىكىنى قەيت قىلدى"⑰ ۋە قاراتاغلىقلارنىڭ مەزكۇر داھىيسىنى يەركەنگە قايتىپ كېلىشكە تۆۋەنچىلىك بىلەن

تەكلىپ قىلدى. شۇنداق قىلىپ دانىيال خوجا ئون نەچچە يىللىق سەرسانلىق ھاياتىغا خاتىمە بېرىپ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا يېڭىشتىن پەيدا بولدى. ئەمما بۇ ۋاقىتتا قەشقەر يەنىلا ئاقتاغلىقلارنىڭ قولىدا بولۇپ، "ئۇلار ئۆز خەلىپىسىنى قەتئىي قوللايتتى[98]"، شۇڭا ئۇلار دانىيال خوجىنى قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن يېڭىشتىن باش كۆتۈرگەن قاراتاغلىق خوجىلار بۇ رايونغا كىرىشكە مۇۋەپپەق بولالمىدى، ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسى پەقەت ئاقباشخان كونترول‌لۇقىدىكى يەركەن قاتارلىق جايلارنىڭ شەرقى بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى.

ئىزاھلار:

① بەزى ئالىملار باتۇر قۇنتەيجى 1635 - يىلى دادىسى قاراقۇرانىڭ ئورنىغا جۇڭغار ئاقسۈڭلىق بولغاندىن كېيىنلا ئويرات قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، تەكرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ سەردارى بولغان، دەپ قارايدۇ (زىلاتكىن: «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، شاڭخەي نەشرىياتى 1980 - يىل؛ ياپون ئالىمى روسوكىۋەن: «جۇڭغار خانلىقىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى» - «شەرقىي ئوكيان تارىخى تەتقىقاتى»، 41 - جىلد، 1983 - يىل). ئەمەلىيەتتە ئەينى ۋاقىتتا تورغۇتلارنىڭ كۆپ قىسمى غەربكە كۆچۈپ كەتكەن بولسىمۇ زور ئەمەلىي كۈچكە ئىگە بولۇۋاتقان، ئويرات ئىتتىپاقىنىڭ ئاساسلىق ئاقساقاللىق ئورنىنى ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقان خوشۇتلار يەنىلا مۇشۇ جايلاردا ياشاۋاتاتتى. كېيىنچە غوشخان خوشۇتلارنىڭ بىر قىسمىنى باشلاپ چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىگە كەتكەندىن كېيىنمۇ تەكرىتاغنىڭ شىمالى قىسمىدا خوشۇتلار يەنىلا قۇدرەتلىك كۈچلەردىن ھېسابلىناتتى، خوشۇت ئاقساقلىق ئوچىرتۇ تەيجى يەنىلا ئىتتىپاق سەردارى بولۇپ، باتۇر قۇنتەيجى بىلەن ئۇزۇمگە سوقۇشتۇرۇۋاتاتتى، كىشىلەر بۇ ئىككىسىنى ئويراتلارنىڭ "خايور تەيجىسى" (ئىككى تەيجىسى) دەپ ئاتاشقانىدى.

② بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ قارىشى ئوخشاش

ئەمەس، بىرقەدەر ئومۇملاشقان قاراشلاردىن مۇنداق ئىككى خىلنى كۆرسۈتۈش مۇمكىن: بىرى "قېرىنداشلار"، "ئىتتىپاقداشلار" دېگەن مەنىدە؛ يەنە بىرى "ئورمان پۇقرالىرى" دېگەن مەنىدە. موڭغۇللار دەۋرىدە ئويراتلار سېلىنگا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىم رايونىدىكى ئورمانلىقلاردا بېلىقچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان، شۇڭا ئىككىنچى خىل قاراش بىرئاز ئەقىلگە مۇۋاپىق كېلىدۇ.

③ "قالماق" سۆزى كەڭ ۋە تار مەنىلەرگە ئىگە. كەڭ مەنىدىكى "قالماق" سۆزى ئومۇمەن ئويراتلارنى كۆرسىتىدۇ، تار مەنىدىكى "قالماق" سۆزى ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىم رايونىدىكى تورغۇتلارنىڭ قالدۇق قوۋمىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق. بارتولد بۇ سۆز ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تۈركچە ئاتلىشى، تۈركىي تىللىق مۇسۇلمانلار ئويراتلارنى "قېلىپ قالغان كۇفارلار" دېگەن مەنىدە "قالماق" دەپ ئاتىغان ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى مۇسۇلمان بولغان تۈركلاردىن پەرقلەندۈرگەن، دەپ قارايدۇ (ۋ.ۋ بارتولد: «قالماق» — «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» لوندون. 1927 - يىل).

④ خ.خ. خوۋورت: «موڭغۇل تارىخى»، 1 - توم، 357 - بەت. لوندون 1876-يىلى؛ خې تېەنچېڭ: «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇل تارىخىغا ئائىت ماقالىلار توپلىمى»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 1 - قىسىم، 180 — 185 - بەتلەر. شاڭخەي نەشرىياتى، 1984 - يىلى.

⑤ «تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 248 — 249 - بەتلەر. ئەسەردە ئۇۋەيسخان بىلەن جەڭ قىلغان ئويرات سەردارى "ئېسەن تەيشى" دېيىلگەن. ئەمما ئۇۋەيسخان بىلەن ئويراتلارنىڭ داڭلىق سەردارى ئېسەن تەيشى زامانداش ئەمەس. پىللىئوتنىڭ شەرھلىشچە، ئېسەن تەيشى مەيلى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا بولسۇن ياكى موڭغۇل ئېگىزلىكىدە بولسۇن ئوخشاشلا داڭدار شەخس بولغاچقا بىر ئەسىردىن كېيىنمۇ غەربىي يۇرت مۇسۇلمانلىرى "ئىشقىلىپ ئۇنىڭ ئالدى ۋە كەينىدىكى زامانلاردا بولغان ۋەقەلەر بولسىلا ھەممىسىنى شۇ ئىسىم بىلەن باغلىۋالغان"، («قالماق تارىخىغا ئىزاھ»، 82 - بەت، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1994 - يىل).

⑥ «تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 246—247 - بەتلەر.

⑦ پېللىئوت: «قالماق تارىخىغا ئىزاھ»، 81 - بەت ۋە 85 - بەتتىكى 12 -، 13 - ئىزاھ.

⑧ «تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 246—248 - بەتلەر.

⑨ «مىڭ سۇلالىسى تارىخى»، 328 - جىلد، «ئويراتلار تەزكىرىسى».

⑩ يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

⑪ «تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 267 - بەت.

⑫ يۇقىرىقى ئەسەر، 268 — 269 - بەتلەر.

⑬ خ.خ. خوۋورت: «موڭغۇل تارىخى»، 2 - توم، 688 - بەت.

⑭ «تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە نۇسخا، 1 - قىسىم، 290 - بەت.

⑮ يۇقىرىقى ئەسەر، 295 - بەت.

⑯ يۇقىرىقى ئەسەر، 338 - بەت.

⑰ «مىڭ شىزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 307 - جىلد، جياچىڭنىڭ 15-يىلى (1536 - يىلى) 1 - ئاي.

⑱ يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

⑲ «تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە نۇسخا، 2 - قىسىم، 325 - بەت.

⑳ ژوبي لياڭتاۋ: «يەركەن خانلىقىنىڭ تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، 92 —، 94 - بەتلەر.

㉑ «ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 - قىسىم، 4 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل.

㉒ «تارىخ»، 176 - بەت؛ 155 - ئىزاھ، 288 —، 289 - بەتلەر.

㉓ «تارىخ»، 179 - بەت.

㉔ «تارىخ»، 212 —، 213 - بەت. بۇ ۋەقە نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان «قەشقەر تارىخى» دىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ۋە "سىرىن جەگدە ئىغىر يارىلاندى" دەپ قوشۇمچە قىلىنغان. «تارىخ»، 308 - بەتتىكى 264 - ئىزاھقا قارالسۇن.

㉕ «تارىخ»، 225 —، 226 - بەتلەر.

㉖ «تارىخ»، 226 —، 227 - بەتلەر.

㉗ «تارىخ»، 227 ــ، 230 - بەتلەر.

㉘ «تارىخ»، 232 - بەت.

㉙ «تارىخ»، 232 - بەت.

㉚ رۇسچە ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، سېڭگە كاڭشىنىڭ 4-يىلى (1665-يىلى) ئۆزى بىلەن كۆرۈشكەن رۇسلارغا "ئاتام قۇنتەيجى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن مەن سېڭگە پۈتكۈل ئۇلۇسنى ئىداره قىلىۋاتىمەن" دېگەن (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەتلىك مەركىزىي كلاسسىك ئارخىپلار ئامبىرى سىبىرىيە يامۇلى بۆلۈمى قىسمى، 623-توم، 94-، 95-ۋاراقلار ــ زىلاتكىننىڭ «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى»، خەنزۇچە نۇسخا، 215- بەتتىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل؛ بادالاي: «روسىيە - موڭغۇلىيە - جۇڭگو»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 1213 - بەت، شاڭخەي نەشرىياتى، 1981- يىل).

㉛ روسىيە مەركىزىي كلاسسىك ئارخىپلار ئامبىرى سىبىرىيە يامۇلى بۆلۈمى، 623-توم، 350 - بەت ــ زىلاتكىننىڭ «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 229 - بەتتىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل؛ پاررلاس: «موڭغۇل تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 1 - توم، 39 - بەت ــ بادالاي: «روسىيە-موڭغۇلىيە- جۇڭگو»، خەنزۇچە نۇسخا، 1234 - بەتتىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

㉜ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 48 - جىلد، «ئارىلاش خاتىرىلەر» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: "غالدان ــ باتۇر قۇنتەيجىنىڭ ئالتىنچى ئوغلى". غالداننىڭ ھاياتى ۋە نەسەبى توغرىسىدا خانبالىق ئاكرانىڭ «غالداننىڭ تەرجىمھالى» توغرىسىدا تەتقىقات» («موڭغۇل تارىخى تەتقىقاتىغا ئائىت پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى»، بېيجىڭ 5 - توپلام) ۋە «غالداننىڭ تەرجىمھالى،غا ئېنىقلىما» («شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 15 يىللىقىغا بېغىشلانغان شەرقشۇناسلىققا دائىر ماقالىلەر»، 1962 - يىل) دېگەن ئەسەرلەرگە قارالسۇن.

㉝ «باياۋاۋانىدىكى ئاسىيلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 1 - جىلد، كاڭشىنىڭ 16 - يىلى (1677 - يىلى) 6 - ئاي.

㉞ لىياڭ فېن: «چىن چېگرىسى ھەققىدە خاتىرىلەر»، 6 - جىلد، «غالداننىڭ تەرجىمھالى»، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل.

㉟ لـيـاڭ فـەيـن: «چىن چېگرىسى ھەققىدە خاتىرىلەر»، 6-جىلد، «غالدانناڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "شۇ ۋاقىتتا خۇاشيا زېمىنىدا ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر بولۇۋاتاتتى، غالدان شۇ تەرەپكە كۆز تىكىشكە باشلىدى. دالاي لاما راھىبتىن بىرنى ئەۋەتىپ: 'ۋاقتى ئەمەس! ۋاقتى ئەمەس! ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ' دېۋىدى غالدان نىيىتىدىن يانىدى. ئۇنىڭ مۇشاۋىرلىرى: ' دۆلەت بەرپا قىلىشتا ئاساس بولۇشى كېرەك، ھۇجۇم نىشانىدا ئىلگىرى - كېيىنلىك بولىدۇ، كاللىغا نېمە كەلسە شۇنى قىلىشقا بولمايدۇ' دەپ مەسلىھەت بەردى، شۇنىڭ بىلەن غالدان ئۇلارنىڭ سۆزىگە كىرىپ يېقىندىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى قوللاندى".

㊱ چى يۈنشى: «سەلتەنەتىمىزدىكى ۋاسساللار توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، 9 - جىلد، «ئويراتلار ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات»(1).

㊲ بەشىنچى ئەۋلاد دالاي لاما ئاۋاڭ لوسساڭ جاسو يازغان «بەشىنچى ئەۋلاد دالاي لاما» (چىن چىكىيىڭ، مالىيەنلوك، مالىن قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان، جۇڭگو تىبەتشۇناسلىق نەشرىياتى، 1997 - يىلى) نىڭ 1052 - بېتىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "تىبەت كالېندارى بويىچە ئات يىلى (1678 - يىلى) 5 - ئايىنىڭ 12 - كۈنى دالاي لاما غالدان قۇنتەيجىگە 'غالدان دانزىڭ بوشۇقتۇخان' دېگەن مەرتىۋىنى ۋە مۆھۈرنى ھەدىيە قىلغان". لياڭ فېن: «چىن چېگرىسى ھەققىدە خاتىرىلەر»، 6 - جىلد، «غالداننىڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "غەربىي يۇرت ئەمىن تاپقاندىن كېيىن بارچە ئەللەر ئۈنى خان دەپ بەيئەت قىلدى، غالدان دالاي لامانىڭ يارلىقى بويىچە 'بوشۇقتۇخان' دېگەن نامدا ئش تەۋرىتىشكە باشلىدى". «بايازاندىكى ئاسىيلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» نىڭ 1 - جىلد، كاڭشىنىڭ 18 - يىلى (1679 - يىلى) 9 - ئايدىكى خاتىرىسىدە: "غالدان تەيجى نامىنى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدا ئەلچى ئەۋەتىپ مەلۇمات سۇندى ۋە ئولپان تاپشۇردى" دېيىلىدۇ.

㊳ چى يۈنشى: «سەلتەنەتىمىزدىكى ۋاسساللار توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، 15 - جىلد، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە خاتىرە» (1).

㊴ «تارىخ»، 224 - بەت.

㊵ ۋېي لياڭتاۋ: «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن يەركەن خانلىقىغا ئائىت بايانلارنى تەھقىقلەش».

㊶ نامەلۇم ئاپتور يازغان: «قەشقەر تارىخى»ـ ۋ.ۋ بارتولد: «ئەسەرلەر»، 8 ـ توم، 187 ـ بەتتىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

㊷ لى مادۇ، جىن نىگې: «لى مادۇنىڭ جۇڭگو ھەققىدىكى خاتىرىسى»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 558ـــ559 ـ بەتلەر، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1983 ـ يىل.

㊸ چى يۈنشى: «سەلتەنەتىمىزدىكى ۋاسسىللار توغرىسىدا ئومۇمى بايان»، 15 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە خاتىرە»(1).

㊹ «چىڭ شېڭزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 76 ـ جىلد، كاڭشىنىڭ 17 ـ يىلى، (1678ـيىلى)، 8 ـ ئاي.

㊺ «بايا‌ۇاندىكى ئاسىيلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 1 ـ جىلد. «چىڭ شېڭزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، كاڭشىنىڭ 18 ـ يىلى (1679 ـ يىلى) 7 ـ ئايدىكى خاتىرە ئاساسەن ئوخشاپ قالدۇ.

㊻ چ.چ. ۋەلىخانوف: «تاللانما ئەسەرلەر»، Ⅲ توم، 127 ـ 128 ـ بەتلەر. ئالمۇتا 1985 ـ يىلى.

㊼ «ۋەلىخانوف ۋە باشقا رۇس سەيياھلىرى» ـ «رۇسلار ئوتتۇرا ئاسىيادا»، لوندون، 1865 ـ يىل.

㊽ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە قىسقارتىلما تەرجىمە، 59 ـ، 60 ـ بەتلەر.

㊾ "yurt" موڭغۇلچە سۆز بولۇپ "چېدىر، رايون"دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە.

㊿ TKh 36 ـ بەتتىكى 15 ـ ئىزاھ.

(51) خەنزۇچە مەنبەلەردە غالدان "بوشۇقتۇخان" دەپ ئاتىلىدۇ، ئەمما "بىشۇكەتى" دېيىلگەن ئەمەس. بۇ ئېھتىمال ئۇنىڭ ئوخشاشمىغان ئىككى خىل ئاتاق نامى بولسا كېرەك. بىراق «تەزكىرەئى خوجىگان»، «تەزكىرەئى ھىدايەت» قاتارلىق چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى قوليازمىلاردا بۇ خەتنىڭ بېشى بوشۇقتۇخان ياكى شۇقتۇخان، دەپ باشلىنىدۇ (ئەنۋەر بايتۇرنىڭ «مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1982 ـ يىللىق 5 ـ سانىدىكى «ئافاق خوجا ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن).

(52) خ.ۋ. بېللېۋ: «قەشقەر تارىخى» ـ «1873 ـ يىلىدىكى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، كالكۇتتا، 1875 ـ بەت.

(53) خ.خ. خوۋورت: «موڭغۇل تارىخى»، 1 - توم، 623 - بەت.

(54) م. خارتمان: «ئىسلام شەرق دۇنياسى»، بېرلىن 1905 - يىلى، 321—326 - بەتلەر.

(55) زىلاتكىن: «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 251 - بەت؛ لوجىپىڭ، دوروڭكۇن: «جۇڭغارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 90 - بەت. ئۇيغۇرنىڭ مەرھۇم قىرغىز ئالىمى ئەنۋەر بايتۇر بۇ ھەقتە ماڭالا يېزىپ باشقىچە قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ «تەزكىرەئى خوجىگان»، «تەزكىرەئى ھىدايەت» قاتارلىق چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى قوليازمىلار (بۇلار جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ) غا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ئافاق خوجا ھەققەتەنمۇ شىزاڭغا بارغان، دەپ قارايدۇ، ئەمما ئافاق خوجا لاسادا كۆرۈشكەن كىشى دالاي لاما ئەمەس، بەلكى دىباساڭجى جاسو، ئۇ دىبانىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن سۇجۇغا كەلگەن، ئاندىن دىبانىڭ سۇجۇدىكى ۋاكالەتچىسى غالدانغا خەت يېزىپ بەرگەن، دەپ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ ئافاق خوجىنىڭ سەرگەردان بولۇپ ماڭغان يولىنى مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ، قەشقەر ← دەھبىت (ئوتتۇرا ئاسىيا) ← كەشمىر ← لاسا ← سۇجۇ ← ئىلى ← قەشقەر. قاراڭ: ئەنۋەر بايتۇر:«ئافاق خوجا توغرىسىدا» —«مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1982 - يىللىق 5 - سان.

(56) «تەزكىرەئى ئەزىزان»، 13 —، 16 - بەتلەر.

(57) «تەزكىرەئى خوجا ئافاق» — «ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى»، 4 - توپلام، 84—88 - بەتلەر. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئىنستىتۇتى، 1985 - يىل.

(58) بېگتۇ بوشۇقتۇخان يەنى غالداننى كۆرسىتىدۇ.

(59) ماتوك: «جۇڭگو ئىسلام دىنىدىكى دىنىي مەزھەپلەر ۋە ئۇلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1995- يىل، 2 - نەشرى؛ «جۇڭگو ئىسلام دىنىدىكى مەزھەپلەرنىڭ مەنبەسى»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل، 2 - نەشرى.

(60) نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى»-ۋ.ۋ.بارتولد: «تۈركستان كاماندروپكىسىدىن ئۇمۇمىي دوكلات» («ئەسەرلەر»، 8 - توم، 187—188 - بەتلەر) تىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(61) خانبدا ئاكىرا: «غالداننىڭ تەرجىمھالى» ھەققىدە تەتقىقات» ـ «شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 15 يىللىقىغا بېغىشلانغان شەرقشۇناسلىققا دائىر ماقالىلەر» ؛ «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى شەرقىي تۇركىستان» ، «شەرقىي ئوكيان تارىخى تەتقىقاتى» ، 7 ـ جىلد، 5 ـ توپلام. 1942 ـ يىل.

(62) خ.گ.شۇارز «شەرقىي تۇركىستان خوجىلىرى» («ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى» ، 20 ـ جىلد، 4 ـ سان، 1976 ـ يىل) ناملىق ماقالىسىدا 1678 ـ يىلى، دېگەن قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ، ئېلىمىزنىڭ قەرغىز ئالىمى ئەنۋەر بايتۇر «ئاپاق خوجا ھەققىدە» («مىللەتلەر تەتقىقاتى» ، 1982 ـ يىللىق 5 ـ سان) ناملىق ماقالىسىدا 1682 ـ يىلى، دەپ قارايدۇ.

(63) نوربو، فېڭ شىشى:« زىيابەندىدانىڭ تەرجىمھالى» دىكى بىرنەچچە مەسىلە»— «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1985 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(64) «بەشىنچى ئەۋلاد دالاي لامانىڭ تەرجىمھالى» ، («خاتىمە») .

(65) يۇقىرىقى ئەسەر، 1234 ـ بەت.

(66) سېلىشتۇرمىنىڭ مىقدارى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بىردەك ئەمەس. «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىدە ھەر يىلى 100 مىڭ تەڭگە دېيىلىدۇ، «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئەسلىي تېكىستىدە ھەر ئايدا 4000 تەڭگە دېيىلىدۇ، ۋەلىخانوف ھەر ئايدا 400 مىڭ تەڭگە ئىدى، دەيدۇ («تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىدىكى 16 ـ ئىزاھقا قارالسۇن) . ئەمەلىيەتتە ۋەلىخانوف « XIX — XVIII ئەسىرلەردىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» نىڭ «قىسقىچە تارىخى» دېگەن قىسمىدا 100 مىڭ تەڭگە، دېگەن (129ـبەت) . «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» (رەسمىي نۇسخا 77ـجىلد) دە: "... يەركەن غالدان سېرىن دەۋردە ھەر يىلى 100مىڭ تەڭگە سېلىق تاپشۇرغان" دېيىلىدۇ. «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدە (100 ـ بەت) "غالدان دەۋردە بېكىتىلگەن ھەر يىلى 100 مىڭ تەڭگە تاپشۇرۇشتەك يامان سېلىق تاپشۇرۇش ئادىتى ھالا بۇگۈنگە قەدەر داۋاملاشتى" دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا غالدان ۋە غالدان سېرىن دەۋرلىرىدىكى سېلىق مىقدارىدا ئۆزگىرىش بولمىغان، شۇڭا بىزمۇ ھەر يىلى 100 مىڭ تەڭگە تاپشۇرغان، دېگەن قاراشنى قوبۇل قىلدۇق.

(67) نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى» ، ۋ.ۋ. بارتولد: «ئىسەرلەر» ، 8 ـ توم،

188 - بەتتىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(68) چ.ۋەلىخانوف: « XVIII – XIX ئەسىرلەردىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» («قىسقىچە تارىخى» قىسمى).

(69) «تەزكىرەئى ھىدايەت» – «1873 - يىلى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» 176 - بەتتىن ئېلىنغان نەقىل.

(70) نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى» – ۋ.ۋ. بارتولد: «ئەسەرلەر»، 8 - توم، 188 - بەت.

(71) «چىڭ شىڭزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 163 - جىلد، كاگشىنىڭ 33 - يىلى (1694 - يىلى) 5 - ئاي.

(72) چى يۈنشى: «سەلتەنەتىمىزدىكى ۋاسسالار ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، 15 - جىلد، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە خاتىرە»(1).

(73) نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى»، – ۋ.ۋ. بارتولد: «ئەسەرلەر»، 8 - توم، 188 –(9) 189 - بەتلەردىن ئېلىنغان نەقىل.

(74) «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 100 - بەت.

(75) نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى»— ۋ.ۋ. بارتولد: «ئەسەرلەر»، 8 - توم، 189 - بەتتىن ئېلىنغان نەقىل.

(76) پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى، ئۆلۈكنى تىرىلدۈرۈشتەك يۇكسەك تېببىي ماھارىتى بىلەن مەشھۇر بولغان، يەنى خرىستىئان دىنىدىكى ئەيسا.

(77) «1873 - يىلىدىكى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، 176 - بەت.

(78) نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى»— ۋ.ۋ. بارتولد: «ئەسەرلەر»، VIII توم، 188 —— 189 - بەتلەردىن ئېلىنغان نەقىل.

(79) يەنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي رايونىنى كۆرسىتىدۇ. XII ئەسىردىكى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن چاغاتاي ئەۋلادلىرى غەربىي يۇرتتا قۇرغان ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھەممىسى موغۇلىستان، دېيىلگەنىدى.

(80) «1873 - يىلىدىكى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، 177 - بەت.

(81) «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 100 - بەت؛ چ. ۋەلىخانوف: «

XVIII ـ XIX ئەسىرلەردىكى تەرىققىياتىغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» («قىسقىچە تارىخى» قىسمى).

(82) «تەزكىرەئى ھىدايەت» ـ بېللېۋنىڭ «قەشقەر تارىخى» («1873 ـ يىلىدىكى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» 177 ـ بەت) دىن نەقىل ئېلىنىدى. TKh نىڭ 37 ـ بېتىدە مۇھەممەد ئىمىنخان يەركەندىن قاچقاندىن كېيىن مۇلازىمى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، دېيىلدۇ. ۋەلىخانوفمۇ مۇشۇ قاراشقا مايىل (« XIX ـ XVIII ئەسىرلەردىكى تەرىققىياتىغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» ـ «قىسقىچە تارىخى» قىسمى).

(83) بېللېۋ «قەشقەر تارىخى» دا بۇ ۋەقە ھىجرىيە 1043 ـ يىلى (1633—1634) يۈز بەرگەن، دەپ يازىدۇ، بۇ پۈتۈنلەي خاتا، بېللېۋنىڭ ھىجرىيەنى ملادىيەگە ئايلاندۇرۇشىمۇ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ، يەنى ئۇ ملادى 1630 ـ يىلى، دەپ بېكىتىدۇ. يۇسۇپ مۇنشى «تەزكىرەئى مۇقىمخان» دا ھىجرىيە 1102 ـ يىلى قەشقەر خانى مۇھەممەد ئىمىن بۇخارا خان ئوردىسىغا بىر ئەلچى ئەۋەتكەن (TKh نىڭ 37 ـ 38 ـ بەتلىرىدىكى 17 ـ ئىزاھقا قارالسۇن). ئەمما ئېلىئاسىنىڭ ئۇنى ملادىيە كالېندارىغا ئايلاندۇرغاندا 1693 ـ يىلى قىلىپ قويغىنى خاتا، 1690—1691ـيىللىرى بولۇشى كېرەك. شۇڭا مۇشۇ ئىزاھتىن پايدىلانغاندا دەللىلەپ كۆرمىگەن، يەنە كېلىپ ھىجرىيە 1102ـيىلى دېگەننى چىقىرىۋېتىپ ملادىيە 1693ـيىلى، دېگەن يىلنامىنىلا قوللانغان («شەرقىي تۈركستان خوجىلىرى» غا قارالسۇن)، بۇنىڭ بىلەن خاتانى تېخىمۇ خاتا قىلىپ قويغان، بۇنىڭ بىلەن 1693 ـ يىلى مۇھەممەد ئىمىنخان يەنىلا تەختتە باردەك بىر ھالەت پەيدا قىلىپ قويغان. ئەمەلىيەتتە ئۇ ئاپاق خوجىدىن بىر يېرىم يىل بۇرۇنلا ئۇ دۇنياغا كەتكەنىدى، ئاپاق خوجا 1694 ـ يىلى باھاردا ئۆلگەن، مۇھەممەد ئىمىنخان 1692 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئۆلگەن بولسا كېرەك.

(84) نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى» ـ ۋ.ۋ. بارتولد: «ئەسەرلەر»، 8 ـ تۇم، 189 ـ بەتتىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(85) «تەزكىرەئى ھىدايەت» كە ئاساسلانغان («1873 ـ يىلى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، 177 ـ بەت). لېكىن بېللېۋنىڭ ھىجرىيىنى ملادىيىگە ئايلاندۇرۇپ 1693 ـ يىلى، قىلىپ قويۇشى خاتا. ۋېمبري لىياكتاۋ: «غەربىي يۇرت تارىخىدىكى بىر كۆلەڭگە»

ـ «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1992 ـ يىللىق 4 ـ سانغا قاراڭ.

(86) «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 100-بەت. «تەزكىرەئى ھىدايەت» تە ئۇنى ئابدۇرېشىدخاننىڭ قىزى، سەئىدخاننىڭ نەۋرىسى، دەيدۇ («1873 ـ يىلدىكى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، 178-بەت)، بۇ پۈتۈنلەي خاتا، چۈنكى ھىجرىيە 967-يىلى (1559—1560) ئابدۇرېشىدخان ئاللىقاچان ۋاپات بولغانىدى.

(87) «تەزكىرەئى ھىدايەت» («1873 ـ يىلدىكى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» 178 ـ بەت)؛ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 102 ـ بەت. نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى» دا يەھيا خوجىنى جۇڭغارلار ئۆلتۈرگەن، دېيىلدۇ. بۇ ۋاقىتتا جۇڭغارلارنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدا پۈتۈن كۈچىنى يىغىپ چىڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقى سەۋەبىدىن تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرگە قاراشقا چولىسى تەگمەيۋاتقانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ بۇ قاراش قوبۇل قىلىنمىدى.

(88) «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 102-بەت؛«تەزكىرەئى ھىدايەت» («1873-يىلدىكى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، 178-بەت).

(89) «ئويىرات، موڭغۇللىرىنىڭ تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى»، 4-توپلام، 120 ـ بەت.

(90) TKh، 38 ـ، 39 ـ بەتلەردىكى 19 ـ ئىزاھ.

(91) «قەشقەر تارىخى» دا مەزكۇر سۇلتان ئەھمەدنىڭ نەسەبى توغرىلىق ھېچنەرسە ئەسكەرتىلمىگەن، ئەمما «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ 48 ـ جىلدى ۋە «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» نىڭ 11 ـ جىلىدىدا ئۇ ئاقباشخان (مۇھەممەد مۆئمىن) نىڭ ئوغلى دېيىلدۇ، خارتمان ئىشلىگەن قولىيازمىنىڭ 40 ـ بېتىدىمۇ شۇنداق خاتىرە بار (داۋۇتيەن شياڭپىڭ: «تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەر خوجىلىرى ۋە خانلىرى» ـ «شەرقىي ئوكيان مەجمۇئەسى»، 34- جىلد، 1952 ـ يىل، توكيو). ئەمما مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» ناملىق ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنىدىغىنى "خوجا ئەھمەد" يەنى يەھيا خوجىنىڭ ئوغلى («تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسى 22 ـ ئىزاھ، 39-بەت). ۋەلىخانوفنىڭ بايانلىرىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشايدۇ: "قەشقەرلىكلەر ھەرقاچان ئاقتاغلىقلارنىڭ ئەسەبىي مۇرىتلىرى ئىدى،

ئۇلار ئەھمەد خوجىنى چىللاپ كېلىپ خان، دەپ ئېلان قىلدى" (« XIX – XVIII ئەسىرلەردىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» – «قىسقىچە تارىخى» قىسمى). TKh نىڭ تەرجىمىسىدە شاۋ بەزى ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ سۇلتان ئەھمەدنى ئاقباشخانىنىڭ ئوغلى، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئەمما ئېلىئاس ئىزاھاتا ئەسلىي تېكىستتىن نەقىل كەلتۈرۈپ بۇنى تۈزىتىپ قويغان. ئەمەلىيەتتە مۇسۇلمانلاردا ئىسمداش كىشىلەر ناھايىتى كۆپ، بۇ يەردىكى ئەھمەد سۇلتان يەھيا خوجىنىڭ ئوغلى ئەمەس، بەلكى مۇھەممەد مۆئمىنخاننىڭ ئوغلى. بۇلاردىن خوجا-ئىشانلار تەزكىرىلىرىدە تارىخ بىلەن رېئاللىقنىڭ ماسلاشماسلىق ۋە كېيىنكىلەرنىڭ خاتانى خاتالاشتۇرۇۋېتىش ھادىسىلىرىنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

(92) نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى» – «قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1 – قىسىم، 222 – بەت.

(93) «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 100—101 – بەتلەر.

(94) يۇقىرىقى ئەسەر، 125 – بەت.

(95) "جاھان-"پارسچە سۆز، مەنىسى "دۇنيا"، "جاھانگىر" — "دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچى" دېگەن مەنىدە.

(96) «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 101 – بەت.

(97) يۇقىرىقى ئەسەر، 102 – بەت.

(98) TKh، 40 – بەت.

VII باب خوجلارنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى پائالىيەتلىرى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

§ 1 سېۋان ئارابتاننىڭ خوجلارنى تىزگىنلىشى ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقنىڭ كۈچەيتىلىشى

غالدان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى قوشۇۋېلىپ قازاق، قىرغىز قاتارلىق كۈنپېتىش قوۋملىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆز قىزارتىشقا باشلىدى، ئاخىر 1688-يىلى شەخسەن 30 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى باشلاپ شەرقتىكى قانغاي تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتتى ۋە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى خالخا موڭغۇللىرىغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى، خالخالار ھاپلا-شاپلا جەڭگە چىققان بولسىمۇ ياۋغا تاقابىل تۇرالماي پۈتۈن قەبىلە بويىچە ئىچكىرىگە كۆچتى. غالدان چۆللۈكنىڭ شىمالىنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن جاھانغا پاتماي قالدى ۋە خالخالارنى تاپ بېسىپ قوغلاپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن بۇاستە توقۇنۇشۇپ قالدى، ئاخىر بېرىپ بۇ توقۇنۇش چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن كەڭ كۆلەملىك بىر مەيدان ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىمپېراتور كاڭشىنىڭ "شەخسەن قوماندانلىق قىلىشى" بىلەن 1690-يىلى ئۇلانبوتوڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم

رايونىنىڭ كەشكەتەڭ خوشۇنى دائىر بىسىدە) دا غالدانىڭ ھەيۋىسىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋەتتى، 1696-يىلى جامودو (ھازىرقى ئۇلانباتور)نىڭ جەنۇبىدىكى زۇڭمۇدى) دا غالداننى يەنە بىر قېتىم قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى تاپتىن مەھرۇم قىلىنغان غالدان قالغان-قاتقان تېرىندى لەشكەرلىرى بىلەن تامىر دەريا سى بويلىرىغا قېچىپ كەلدى، "ئوزۇق-تۇلۇك، ئۆي-ماكانى قالمىغاندىن كېيىن بارارغا يېرى يوق"① ھالدا 1697-يىلى ئاچامۇتاتاي دېگەن جايدا ئۆلدى②.

غالدان ئۆلگەندىن كېيىن سېۋان ئارابتان جۇڭغار خانلىقىنىڭ سەردارى بولدى. سېۋان ئارابتان سېڭگەنىڭ ئوغلى بولۇپ 1665-يىلى تۇغۇلغان③، ئاتىسى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندا ئۇ تېخى گۆدەك بالا ئىدى، كېيىن غالدان سېڭگەنىڭ ئىلگىرىكى قەبىلىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ جۇڭغار قەبىلىسىگە ئاقساقال بولغاندا سېۋان ئارابتان ئىنىلىرى سونۇم ئارابتان ۋە دانجىن ئومبۇلار بىلەن بىللە جۇڭغارلارنىڭ ھاميلىقىغا كىرگەنىدى. 1679-يىلى غالدان "بوشۇقتۇخان" دەپ ئاتالغاندىن كېيىن سېۋان ئارابتان ئۆيلەنمەكچى بولغان قىزنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالغان، شۇنىڭدىن تارتىپ ئىككىسىنىڭ زىددىيىتى كۈچىيىپ كەتكەنىدى. 1688-يىلى غالدان شەرقتىكى خالخالارغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان مەزگىللەردە سېۋان ئارابتان قاتارلىق قېرىنداشلار قورامىغا يېتىپ غالداننىڭ خانلىق تەختىگە نىسبەتەن يوشۇرۇن تەھدىت بولۇپ قالغانىدى. غالدان ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن سونۇم ئارابتاننى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە سېۋان ئارابتاننىمۇ قەستلەپ ئۆلتۈرمەكچى بولدى. شۇ يىلى قىشتا سېۋان ئارابتان سېڭگەنىڭ قول-قاناتلىرىدىن بولغان يەتتە كىشى بىلەن بىرلىكتە 5000 ئادەمنى باشلاپ ئېرەن قابىرغا (ھازىرقى ساۋەن

تەۋەسىدە) كۆچۈپ كەتتى ۋە غالداندىن ئوچۇق-ئاشكارا بۆلۈنۈپ چىقتى. غالدان 2000 لەشكەرنى قوغلاپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتكەن بولسىمۇ ئۇلان ئۇسۇ (ھازىرقى ساۋەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە) دا سېۋان ئارابتان تەرىپىدىن يوقىتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن سېۋان ئارابتان غالدانىنىڭ ئەسلىدىكى قىشلىق قارارگاھى بولغان بورتالادا چارۋىچىلىق قىلدى ۋە مۇشۇ يەرنى بازا قىلىپ تۇرۇپ جۇڭغارلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنى توپلاپ ئۆز كۈچىنى تولۇقلىدى ھەمدە غالدان بىلەن قارشىلاشتى.

غالدان بىلەن بولغان كۈرەشتە سېۋان ئارابتان يەنە قۇدرەتلىك چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ قوللىشى ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشتى. غالدان بىلەن ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى جۇڭغارلارغا قارشى كۈچىنىڭ باش كۆتۈرۈشىنى خالايدىغانلىقى تەبىئىي ئىدى. قانات-قۇيرۇقى تېخى يېتىلمىگەن، تۇتۇشۇشتا پايدىسىز ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقان سېۋان ئارابتان چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك قوللىشىنى تېخىمۇ ئارزۇ قىلاتتى. چىڭ سۇلالىسى بىلەن سېۋان ئارابتانىنىڭ بىرلىشىشى ۋە ئامبۇرسمان ھۇجۇم قىلىشى غالدانىنىڭ ھالاكىتىنى تېزلەتتى، شۇنداقلا سېۋان ئارابتانىنىڭ كۈچ توپلاپ زورىيىشىغا ياخشى پۇرسەت يارىتىپ بەردى. 1697-يىلى غالدان ئاغرىپ ئۆلگەندىن كېيىن سېۋان ئارابتان تېزدىن ئۆز كۈچىنى تولۇقلاپ، جۇڭغار دۆلىتىنىڭ ئەڭ ئالىي رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا ئالدى، بىراق ئۇ يەنىلا ئۆزىنىڭ غەلىبە قازىنىشىغا يارىدەم بەرگەن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا "بەيئەت قىلىدىغانلىقى"نى بىلدۈردى. بۇنداق قىلغاندا قۇدرەتلىك چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى يۆلەك قىلىپ تۇرۇپ ئۆزىنىڭ جۇڭغار خانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىگىلى بولاتتى، شۇنداقلا چىڭ

سۇلالىسى بىلەن نىسپىي تىنچ، دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قېلىش، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقىمۇ پايدىلىق بولۇپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سېۋان ئارابتان غالدان ئۆلگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭ قەبىلىلىرىنى قوشۇۋالدى ۋە ئۆز تەسىرىنى زورايتىپ سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا ئىنتىلدى. كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تولۇقلىنىشىغا مۇھتاج ئىدى. جۇڭغار خانلىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن نورمال، مۇۋاپىق ئىقتىساد ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىشنى خالايتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى تالان-تاراج قىلىپ تۇرۇشتىن ۋاز كېچەلمەيتتى. غالدان دەۋرىدە جۇڭغارلار خېلى بىر ۋاقىتلارغىچە ئاساسلىق زېھنىنى خالخا موڭغۇللىرى ۋە چىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان تۇرۇشلارغا، شۇنداقلار ئىچكى كۆرەشلەرگە قاراتقان بولغاچقا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قاراشقا زادىلا چولىسى تەگمىگەنىدى، نەتىجىدە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمى خېلى بىر مەزگىلگىچە ئاساسەن مۇستەقىل بولۇپ كەلگەنىدى، ھەتتا ئىلىغا لەشكەر تارتىپ غالدانىنىڭ ئارقا سېپىنى پاراكەندە قىلغانىدى. سېۋان ئارابتان تەختكە چىققاندىن كېيىن دىققەت-نەزىرىنى مۇشۇ رايونغا قارattى.

غالدان ئۆلۈشتىن ئىلگىرىلا سېۋان ئارابتان تۇرپان، قۇمۇل رايونلىرىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنىڭ شەرقىي قىسمىنى كونترول قىلىشقا ئۇرۇنغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ جايلارنىڭ كونتروللۇق ھوقۇقى يەنىلا غالدانىنىڭ قولىدا ئىدى.

«چاك شېكىزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ناملىق 160-جىلد كاتتىشىنىڭ 32-يىلى (1693-يىلى) 9-ئايدىكى خاتىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "قۇمۇل مۇسۇلمانلىرى موڭغۇللاردىن غالدانغا ئولپان تاپشۇرىدۇ. ئۇنىڭغا بىرقانچە يىل بولۇپ قالدى، مۇشۇ بىر-ئىككى يىلدىن تارتىپ يولغا قويۇلغان ئەمەس. مەزكۇر موڭغۇللار كۆپىنچە ۋاسساللاردىن ئولپان يىغىۋالىدۇ". يەنە كاتتىشىنىڭ 31-يىلى (1692-يىلى) 9-ئايدىكى خاتىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "يېقىندا جىيايوگۇەندىن مەلۇمات كەلدى. مادىنىڭ ھەمراھلىرىدىن باشۇ قايتىپ كېلىپ مۇنداق دېدى: 'بىز 8-ئاينىڭ 11-كۈنى قۇمۇلغا يېتىپ كەلدۇق. ئويراتلاردىن غالدانىڭ قول ئاستىدىكى توكسۇچى قاشقا، خارمىدايان ئېرىك دېگەن ئىككىسى 500دىن كۆپرەك نەۋكەر بىلەن كېلىپ غەيرىي رەسمىي ئامبال مادى قاتارلىقلارنىڭ ئات-ئۇلاقلىرىدىكى يۈك-تاقلارنى تامام بۇلاپ كەتتى، غەيرىي رەسمىي ئامبال مادى ۋە بىتىكچى بوشقۇ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. قالغان لەشكەرلىرىمىزنىڭ ئۆلىدىغىنى ئۆلدى، بىر قىسمىنى بۇلاپ كەتتى. يەنە بىر قىسمى قۇمۇلدا تۇرۇپ قالدى'". چىڭ ئوردىسى غالداندىن ئايرىلىپ چىققان جۇڭغار سەردارى سېۋان ئارابتان بىلەن بىرلىشىش مەقسىتىدە مادى قاتارلىقلارنى ئىلىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن، ئەمما ئويلىمىغان يەردىن، قۇمۇلدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا غالدانىڭ بۇ يەردىكى ئادەملىرىگە ئۇچراپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلگەن. غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىدە چىڭ سۇلالىسىگە ناھايىتى يېقىن جايلاشقان قۇمۇلنى غالدان شۇنچىلىك قاتتىق كونترول قىلىپ تۇرغان يەردە، مۇھەممەد مۆئمىن (ئاقباشخان) ھۆكۈمرانلىقىدىكى تۇرپاندا ئەھۋالنىڭ قانداقلىقى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇملۇق ئىدى. 1696-يىلى غالدان جامودوا ئېچىنىشلىق مەغلۇبىيەتكە دۇچار بولغاندىن كېيىن

پۈتكۈل شىمالىي دالا ۋە غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى سېۋان ئارابتان ئىسىگىلەپ غالدان تامىر دەريا ۋادىسىغا قاچتى ۋە كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ ماڭارغا يول تاپالماي قالدى. «چىڭ شېڭزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 175-جىلد كاڭشىنىڭ 35-يىلى (1696-يىلى) 8-ئايدىكى خاتىرىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "نائىب ۋەزىر كەپتاۋۇل مەندونىڭ مەخپىي ئاخباراتىدىن شۇنى بىلدىكى، ئەل بولغان ئۇيغۇر دۆلىتى پادىشاھى ئابدۇرېشىد مۇنداق دەيدۇ: 'ئۆتمۈشته غالدان مېنى ئالداپ يېنىغا ئەپكېلىۋالغاندىن كېيىن 14 يىل نەزەربەند قىلغانىدى. هالا بۈگۈنكى كۈندە غالدان مەغلۇپ بولۇپ كەمىنە ئازادلىققا چىقالىدىم. يېقىندا ۋاقىپلىنىشىمچە غالدان قۇربان تامىر تەكلى دېگەن جايدا تۇرۇۋېتىپتۇ، ناھايىتى مۇشكۈل ئەھۋالدا ئىكەن، شۇنداق بولغاچقا ئۇ جايدا ئۇزاق تۇرالماي جەزمەن چىڭخەيگە قاچىدۇ. چىڭخەيگە بېرىشتا قۇمۇل، تۇرپان ۋە يەركەن دېگەن جايلاردىن ئۆتىدىغان ئوچلا يول بار. قۇمۇل جىيايۇگۈەنگە ئەڭ يېقىن، يەنە كېلىپ ئۇ يەردە شەۋكەتلىك سۇلالىنىڭ زور قوشۇنى بار؛ يەركەندە مېنىڭ 20 مىڭدىن كۆپرەك ئۇيغۇر قوشۇنۇم بار. شۇڭا ئۇ بۇ ئىككى جايغا كېلەلمەسلىكى ئېنىق، ئەمدى گەپ تۇرپاندا قالدى. كەمىنە مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرپانىنى ساقلىسام شۇ ئارقىلىق شاھىنشاھ ئالىيلىرىنىڭ شەپقىتىگە جاۋاب قايتۇرسام، دېگەننى بەكمۇ ئارزۇ قىلىمەن. سېۋان ئارابتان تۇرۇۋاتقان بورتالا تۇرپانغا يېقىن. مەن ئۇنىڭغا ئادەم ئەۋەتىپ بىرلىشىشنى تەكلىپ قىلدىم، بىز چوقۇم غالداننى تىرىك تۇتۇپ ئار-نومۇسىمىزنى يۇيىمىز'". سابىق يەركەن خانى ئابدۇرېشىدنىڭ چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىگە يوللىغان بۇ دوكلاتىدىن غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىنىڭ ئىلگىرىكىگە ئوخشىمايلا

قالغانلىقىنى ھېس قىلمىمىز. بورتالانى بازا قىلغان سېۋان ئارابتان بۇ ۋاقىتتا ئاللىقاچان تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى ئىگىلەپ، غالداننىڭ "تـۆپ" ئاساسىي تېررىتورىيىسىنى پۈتۈنلەي ئۆز قولىغا ئېلىپ بـولـغاندى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى بويسۇندۇرۇلغان رايونلار بولسا بىردەك "يۇز ئۆرۈپ" غالداننىڭ كونترولىدا بولمىغان، سېۋان ئارابتان تەرىپىدىنمۇ ئىگىلەنمىگەنىدى. شۇڭا ئابدۇرېشىدخان "تـۇرپـانغا قايتىپ" بورتالادىكى سېۋان ئارابتان بىلەن بىرلىكتە غالداننى بىر يولىلا تارمار قىلىشنى ئۈمىد قىلغانىدى.

ھالبۇكى، ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ رايون سېۋان ئارابتان تەرىپىدىن كونترول قىلىنىشقا باشلىدى. قۇمۇل ھۆكۈمرانى ئەبەيدۇللا چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن سېۋان ئارابتان خوجايىنلىق سـالاھـىـيـەت بـىـلـەن قۇمۇلنى تەڭلىكتە قويغانىدى. «بابا ۋاندا ئاسىيلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» نىڭ 40-جىلد كاڭشىنىڭ 36-يـىـلى (1697-يـىـلى) كەبىسە 3-ئايدىكى خاتىرىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "ئەبەيدۇللا شاھىنشاھقا شۇنى مەلۇم قىلىدۇكى، سېۋان ئـارابـتـان ئـەلـچـىـلىرىدىن ئورتلاڭچان، جۇڭبنجى قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ: 'بوشۇقتۇخان ساڭا پەرمان قىلسا سەن مېنى پىسەنتكىگمۇ ئـېلىپ قويماستىن ئۆز ئىشىگىنى قىلىۋەردىڭ، سەبىتىن بالچور بـىـلـەن شۇنچە كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىۋالغانىدىمۇ بىرەر ئادەمنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ ئىشلارنىڭ تەپسىلاتىدىن خەۋەردار قىلمىدىڭ. يەنە تېخى مېنىڭ ئادەملىرىمنى تۇتۇشقا بۇيرۇق قىلىپ كۆرۈشۈشكە يول قويمىدىڭ... ئەمدى دەرھال تۇتقۇنلار ئارىسىدىن بىر كىشىنى تاللاپ ئۆزۈڭنىڭ ئەلچىسى بىلەن قوشۇپ ئەۋەت! يەنە سەبىتىن بـالچور بىلەن مېنىڭ ئەلچىلىرىمنى كۆرۈشتۇر، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى تۇرپانغا ئەكىلىپ قوي!' دېدى".

سېۋان ئارابتان تۇرپانىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، تېخىمۇ

شەرقتىكى قۇمۇلغا بەكلا قوپاللىق بىلەن مۇئامىلە قىلغان. شۇڭا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا كۈچلۈك ئىنكاس قايتۇرۇپ سېۋان ئارابتانغا "قول ئاستىدىكىلەرنى قۇمۇلنى پاراكەندە قىلىشتىن قاتتىق توسۇش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى"، شۇنداقلا "ئەبەيدۇللا تارقانبەگكە سېۋان ئارابتان تەۋەلىكىدە تۇتۇلغان كىشىلەرنى سوراپ تۇرۇۋالسا تېگىشلىك تەدبىر قوللانسا‌ق بولىدۇ، دېگەن مەزمۇندا نامە يوللىدى"④. سېۋان ئارابتاننىڭ قۇمۇلنىمۇ ئىگىلەش غەرىزى بولسىمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ يېنىكلىك قىلىشقا پېتىنالمىدى. شۇنداق قىلىپ قۇمۇل سېۋان ئارابتانىنىڭ تەھدىتلىرىگە ئۇچراپ تۇرسىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ چىقتى.

XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى خۇددى ئالدىنقى ماۋزۇلاردا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ئىغىر تەپرىقىچىلىق ۋە مالىمانچىلىق ئىچىدە تۇرۇۋاتاتتى. ئاقباشخان تۇرپان، يەركەن بەگلىرىنىڭ يۆلىشى بىلەن يەركەن خانلىقىنىڭ خانى بولۇپ، ھاكىمىيەتنى تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان ئاقتاغلىق خوجىلارنى باستۇردى ۋە ئۇلارنىڭ رەقىبى بولغان قاراتاغلىق خوجىلارنى يېڭىۋاشتىن يۆلەپ ئۇلارغا قارشى سالماقچى بولدى، ئەمما قەشقەر ئاھالىسى بۇنىڭغا كۈچلۈك قارشى تۇرۇپ، قاراتاغلىقلار مەزھىپىنىڭ بۇ رايونغا كىرىشىنى چەكلىدى، شۇنداقلا ئاقباشخانغا قارشى چىقىپ ئاقباشخاننىڭ ئوغلى، قەشقەر ھۆكۈمرانى سۇلتان ئەھمەدنى خان قىلىپ تىكلىدى ۋە يەركەن خانلىقى بىلەن ئاشكارا قارشىلاشتى.

مۇشۇ مەزگىللەردە جۇڭغار خانلىقى ئىچكى-تاشقى جەھەتلەردە ئۇرۇش ۋە مالىمانچىلىققا پېتىپ قېلىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا قاراشقا چولىسى تەگمىگەن بولسىمۇ، قىرغىزلار

پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇ رايونغا كىردى ھەمدە بۇ جايدىكى تەپرىقىچىلىك ۋە مالىمانچىلىقتىن پايدىلىنىپ سىياسىي ۋەزىيەتنى تىزگىنلىۋالدى. «تەزكىرەئى خوجىگان» دا خاتىرىلىنىشچە، قاراتاغلىق دانىيال خوجىنى قىرغىزلار يەركەنگە قەدەر مۇھاپىزەت قىلىپ ئەكېلىپ قويغانىدى، يەنە كېلىپ "قەشقەردە خوجا ئەھمەد⑤ پەقەت ئاتاقتىلا خان ئىدى، ئەمەلىيەتتە ھەقىقىي ھۆكۈمران يەركەنگە توختىماي تاجاۋۇز قىلىپ تۇرغان قىرغىزلارنىڭ بىرنەچچە ئاتامانى"⑥ ئىدى. قىرغىزلار قەشقەر بىلەن يەركەن ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقتىن پايدىلىنىپ قەشقەرگە كىرگەن ۋە بۇ رايوندىكى ئەمەلىي ھوقۇقنى كونترول قىلىۋالغانىدى. ئۇلار تۇرپاندىن كۆچۈپ كەلگەن نۇرغۇن ئاھالىنى قىرغىن قىلدى ۋە يەركەنگە توختاۋسىز ھۇجۇم قىلدى. ئاقباشخان ۋە تۇرپان بەگلىرى بۇنىڭغا قارىتا قەشقەرگە يۇرۇش قىلىشنى قارار قىلدى، ئەما ئۇلار قەشقەرلىكلەر بىلەن قىرغىزلارنىڭ بىرلەشمە ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئېغىر تالاپەت يېدى، ئاقباشخان ئەسىرگە ئېلىنىپ يېڭىسارردا قىرغىز ئاتامانى ئارزۇ مۇھەممەد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى⑦. قەشقەرلىكلەر ۋە قىرغىزلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى غەلىبىدىن پايدىلىنىپ شەرققە قاراپ ئىلگىرىلىدى ۋە يەركەننى پەتھى قىلىپ سۇلتان ئەھمەدنى يەركەن خانى، دەپ جاكارلىدى⑧. يەركەن بەگلىرى مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي خوجايىنى خوجايىنى بولغان جۇڭغارلاردىن ياردەم سورىدى. بۇ ۋاقىتتا سېۋان ئارابتان غالدانىنىڭ ئورنىغا جۇڭغار خانلىقىنىڭ پادىشاھى بولغانىدى. ئۇنىڭ تۇرپانىنى كونترول قىلغاندىن كېيىن، قۇمۇلغا تېگىش قىلىش نىيىتى چىڭ سۇلالىسى تۇپەيلىدىن كۆپۈككە ئايلانغانلىقتىن، ئۇ دىققەت-نەزىرىنى تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلارغا قارىتىپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ بۇ رايونغا بولغان كونترولىنى ئەسلىگە

كەلتۈرۈش چوتىنى سوقۇۋاتاتتى. «چىڭ شېجۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 201-جىلد كاتىشىنىڭ 39-يىلى (1700-يىلى) 10-ئايدىكى خاتىرىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "قۇمۇلدىكى جاساق ئەبەيدۇللا تارقان بەگ مەلۇم قىلىدۇكى، سېۋان ئارابتان قازاق ۋە بويرۇتلار بىلەن بىرلىشىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ". بۇ نەقىلدىن 1700-يىلى سېۋان ئارابتانىنىڭ قازاق، قىرغىز قوۋملىرىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەسلىگە كەلگەنلىكىنى ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنىڭ غەربىي قىسمىغا يۇرۇش قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يەركەن بەگلىرىنىڭ ياردەم سوراش تەكلىپى سېۋان ئارابتانىنىڭ جەنۇبقا يۇرۇش قىلىشىغا تولىمۇ پايدىلىق پۇرسەت يارىتىپ بەردى. تەڭرىتاغ ۋادىسىدىكى كۈچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلار ئويراتلارنىڭ يايلاقلىرىغا يېقىن بولۇپ، جۇڭغار خانلىقى بىلەن ئىزچىل قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنىدى، بۇ يەرلەردە جۇڭغار پەرەستلەرنىڭ تەسىر كۈچىمۇ زور ئىدى. سېۋان ئارابتان قوشۇنى جەنۇبقا يۇرۇش قىلىپ تەڭرىتاغدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئاقسۇ، كۈچا قوشۇنلىرىمۇ سەپكە قوشۇلدى ۋە بىرلىكتە يەركەنگە يۇرۇش قىلدى. يەركەننى بېسىپ يانقان قىرغىزلار يېۋغاتىڭ كېلەلمەي غەربكە قاچتى، سېۋان ئارابتان يەركەننى ئىگىلەپ بۇ رايوننى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى⑨.

سېۋان ئارابتان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا جازا يۇرۇشى قىلغاندىن كېيىن، بۇ رايونغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىپ ۋاستىلىك ھۆكۈمرانلىقنى بېۋاستە ھۆكۈمرانلىققا ئۆزگەرتتى. ئۇ مۇراد بەگنى يەركەننىڭ ھاكىملىقىغا، مىرزا ئەلەم شاھ بەگنى يەركەننىڭ ئىشكىئاغىلىقىغا، پولادبەگنى قەشقەرنىڭ ھاكىملىقىغا، مىرزا ئازبەگنى خوتەننىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلىدى. جۇڭغار خانلىقىنىڭ

بۇ خىلدىكى بىۋاستە ۋەزىپىگە تەيىنلەش شەكلىدىكى ھۆكۈمرانلىقى كىيىنكى ۋاقىتلاردا چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش سىياسەتلىرىدە ئەكس ئەتتى. «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» نىڭ رەسمىي نۇسخا 61-جىلىدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: "مۇسۇلمانلار رايونى بىلەن ئىلى رايونىدىكى ئەھۋال ئوخشىمايدۇ. ئىلى ھازىرقى كۇندە تەۋەلىكىمىزگە ئۆتتى، دائىرىسى ناھايىتى كىچىك، شۇڭا كۆپلەپ ئەسكەر تۇرغۇزماق زۆرۇر. مۇسۇلمانلار تىنچىتىلغاندىن كېيىن ئاقساقاللىرىدىن بىرنەچچىسىنى تاللىۋېلىپ شەھەر-قەلئەلەرنى ساقلاشقا تەيىنلىسەك، بۇلار ئىلىدىكى كاتتىلارغا بويسۇنسا يەنى ئىلگىرىكى جۇڭغارلارنىڭ مۇسۇلمانلارنى باشقۇرغىنىدەك بولسا ناھايىتى دانالىق بولاتتى". يەنە «چىڭ گاۋزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 571-جىلد چىەنلوڭنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى) 9-ئايدىكى خاتىرىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "گاۋزۇڭ يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق دېدى: 'جاۋخۇينىڭ كونا شەھەرنى ئەمىن تاپقۇزۇش ئۈچۈن ھادىنى باشبۇغلىقتا تەيىنلەش كېرەك، دېگەن سۆزى ھېلىمۇ يادىمدا، ھازىر ھەرقايسى جايلار تېخى ئەمدىلەتىن ئەل بولۇۋاتقان بولغاچقا ھادى ۋاقتىنچە باشبۇغلىقنى ئۆتىسىمۇ بولىدۇ، لېكىن يەركەن، قەشقەرنى تىنچىتىپ مۇسۇلمانلارنى ئەمىن تاپقۇزۇشتا مېنىڭچە مۇسۇلمانلارنى باشبۇغلىقتا تەيىنلەش ھاجەت ئەمەس. يەنىلا كونا تۈزۈم بويىچە ھەرقايسى شەھەرلەرنى بىرنەچچە يۇرت كاتتىسىغا بۆلۈپ بەرسەك، ئاندىن ئۇلار ئىلى جىياڭجۇننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلسە ناھايىتى جايىدا بولغان بولىدۇ، كۆچاغا ئىش بېجىرگۈچى ۋەزىردىن بىرنى ئەۋەتسەك كۇپايە قىلىدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرى ئاساسەن تۇگەپ قالدى، ئۇلاردىكى قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشتا يەرلىك ئەھۋالغا پىششىق

كىشىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ مۇڭاپىق بىر تەرەپ قىلىنسۇن ". غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە كۈچەڭاتقان چىڭ خاندانلىقى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىق مەسلىسىدە جۇڭغارخانلىقىنىڭ مۇشۇ رايوندىكى ھۆكۈمرانلىق سىياسىتىنى قوبۇل قىلدى، يەنى كونا ئۇسۇل بويىچە ھەرقايسى شەھەرلەرنى بىرنەچچە كاتتىڭاشقا بۆلۈپ بېرىپ ئۇلارنى ئىلى جياڭجۈنگە بويسۇندۇرغان قىلدى.

سېڭان ئارابتان ھەرقايسى شەھەرلەرگە بولغان بىڭاستە كونترولىنى ئارقىلىق تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتتى. سېڭان ئارابتان غالدانىڭ ڭاستىلىك ھۆكۈمرانلىق سىياستىنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن ساڭاق ئېلىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قارىتىلغان ھۆكۈمرانلىق شەكلىنى ئۆزگەرتتى، ئۇ كەڭچىلىك بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىش تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى نىسپىي مۇستەقىل ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويىدۇ، چاغاتاي ئەۋلادلىرى (يەركەن خانلىرى) نىڭ بۇ رايوندىكى ھەربىي-سىياسىي ھوقۇقلارنى بىڭاستە ئىگىلەپ، ۋەزىيەتتە كىچىككىنە ئۆزگىرىش بولسىلا ئىسيان قىلىش ئېھتىماللىقى بار، دەپ قارايتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ڭاقىتتا ئوبىيېكتىپ ۋەزىيەتمۇ سېڭان ئارابتانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى؛ غالدان ھالاك بولغاندىن كېيىن جۇڭغار خانلىقى سېڭان ئارابتانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تېز تەرەققىي قىلىپ قۇدرەت تاپتى ۋە قازاق، قىرغىز قاتارلىق قوۋملارنى بويسۇندۇردى، شۇنداقلا قۇدرەتلىك چىڭ خاندانلىقى بىلەن نىسپىي تىنچلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەچكە بويسۇندۇرغان جايلاردىكى ھۆكۈمرانلىقنى مۇستەھكەملەشكە قادىر بولالىدى ۋە شۇنداق پۈرسەت چىقىرالىدى، يەنە كېلىپ بۇ مەزگىلدە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ئەملىي

كۆچى ۋە تەسىرى بار چاغاتاي ئەۋلادلىرى مەۋجۇت بولمىغاچقا ھەمدە پۈتكۈل تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي بۆلۈنۈپ چاك-چېكىدىن ئاجراپ كېتىشتەك ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقاچقا سېۋان ئارابتانىنىڭ بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزىشگە پايدىلىق شارائىت يارىتىلغانىدى.

ئاقباشخان خوجەنددىن قاراتاغلىق خوجا دانىيالنى چىللاپ كەلگەندىن كېيىن ئاقتاغلىقلار بىلەن قاراتاغلىقلار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا يېڭىۋاشتىن تىركىشىشكە باشلىدى ۋە غالدان ئىستىلاسىدىن كېيىن ئاقتاغلىقلار دىنىي ساھەگە يالغۇز خوجايىن بولۇۋېلىشتەك ۋەزىيەت بۇزۇپ تاشلاندى، كېيىنچە ئاقباشخان ئۆلتۈرۈلۈپ يەركەننى ئاقتاغلىقلارنىڭ قوللىغۇچىسى بولغان قەشقەرلىكلەر ۋە قىرغىزلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى ئىگىلىگەندىن كېيىن قاراتاغلىقلار بەلگىلىك دەرىجىدە زەربىگە ئۇچرىدى. جۇڭغار خانلىقى يەركەننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن قاراتاغلىقلار ئاقتاغلىقلارنىڭ بېسىمىدىن قۇتۇلۇپ، سېۋان ئارابتانىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. لېكىن سېۋان ئارابتانىنىڭ بۇنداق قىلىشى قاراتاغلىقلار ئاقتاغلىقلاردىن ئۈستۈن كەلسۇن، دېگەننى مەقسەت قىلمايتتى، بەلكى ئىككى مەزھەپنىڭ كۈچىنى تەڭپۇڭ ھالەتتە ساقلاش ئېھتىياجىدىن بولۇۋاتقان ئىش ئىدى. ئۇ ئۇلاردىن ھەم پايدىلىناتتى ھەم چەكلەپ تۇراتتى، قايسى مەزھەپ بولمىسۇن ئۇلارنىڭ بەكلا كۈچلىنىپ كېتىشىدىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلاتتى. شۇڭا ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا قاراتاغلىقلار ۋە ئاقتاغلىقلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا يەركەن ۋە قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى.

بۇ مەزگىلدە قەشقەرنى بازا قىلغان ئاقتاغلىقلار ئافاق خوجىنىڭ نەۋرىسى، يەھيا خوجىنىڭ ئوغلى بولغان خوجا

ئەھمەدنىڭ رەھبەرلىكىدە تۇرۇڤاتاتتى ⑩، ئافاق خوجىنىڭ تۇل ئايالى خانىم پادىشاھ دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈڤاتقاندا يەھيا خوجىنىڭ مۇرىتلىرى خوجا ئەھمەدنى بىر غارغا يوشۇرۇپ قويغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ قىرغىنچىلىقتىن ئامان-ئېسەن قالغانىدى⑪. كېيىنچە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئۇنى ئاقتاغلىقلارنىڭ سەرداری قىلىۋالدى ۋە قەشقەرنى بازا قىلىپ تۇرۇپ يەركەندكى ئاقباشخان ھەمدە ئۇنى ھىمايە قىلىۋاتقان قاراتاغلىقلار بىلەن قارشىلاشتى. سېۋزان ئارابتانىڭ زور قوشۇنى قەشقەرگە كىرىپ كەلگەندە خوجا ئەھمەد باشچىلىقىدكى ئاقتاغلىقلار قۇدرەتلىك لەشكىرىي كۈچىنىڭ ئالدىدا ئىلاجسىز بەيئەت قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى. ئەمەلىيەتتە "ھىيلە-نەيرەڭى تولا، كىشىلەرنىڭ قەلبىنى ئوڭايلا رام قىلىۋالىدىغان"⑫ خوجا ئەھمەد جۇڭغار خانلىقىنىڭ تۇرلۇك چەكلىمىلىرىگە قول قوشتۇرۇپ قاراپ تۇرمىدى، ئۇ يەنىلا دىنىي كۈچ ئارقىلىق قەشقەر قاتارلىق جايلاردكى ئەمەلىي ھوقۇقنى تىزگىنلەپ كونترول قىلىپ تۇردى. ئۇ جۇڭغار خانلىقىنىڭ قاراتاغلىقلارنى يۆلىشىدىن نارازى ئىدى، شۇڭا ئۇنىڭ پۈرسەت تېپىپ جۇڭغار خانلىقىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇپ كېتىش ئىرادىسى تېخىمۇ كۈچەيدى.

بۇ ۋاقىتتىكى قاراتاغلىقلارنىڭ داھىيىسى ئاقباشخان چىللاپ كەلگەن دانىيال خوجا ئىدى. ئۇ جۇڭغار ھەربىي ئاقسۆكەڭلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەچكە خوجىلار جەمەتىدكى جۇڭغارپەرەسلەردىن بولۇپ قالدى. سېۋزان ئارابتان چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن باشقۇرۇش ئاپپاراتى بولغان يەركەن خانلىقى ھۆكۈمىتىنى قايتا تەسىس قىلمىغاچقا ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ھاكىملىرى بىر-بىرىگە بويسۇنمايتتى، پەقەت جۇڭغار خانلىقى ئالدىدا ئۆز مەجبۇرىيىتىنى بىۋاستە ئادا قىلاتتى، بۇنداق ئەھۋال

تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى تېخىمۇ ئېغىر پارچىلىنىشقا ئېلىپ باراتتى. بۇ تەبىئىي يوسۇندا جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا پايدىلىق ئىدى. ھالبۇكى، خوجلار يەرلىك ئاھالىنىڭ ناھايىتى كەڭ ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە مەنىۋى داھىيلىرى بولغاچقا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئىجتىمائىي-سىياسىي ۋەزىيەتنى تىزگىنلەپ جۇڭغار خانلىقىنىڭ بۇ رايوندىكى ھۆكۈمرانلىقىغا تەسىر كۆرسەتتى ۋە توسقۇنلۇق قىلدى. شۇڭا تەخمىنەن 1713 -يىلى سېۋان ئارابتان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا يەنە بىر قېتىم قوشۇن تارتتى⑬. مۇھەممەت سادىق قەشقەرى بۇ ھەقتە مۇنداق تەپسىلىي بايانلارنى بېرىدۇ:"[جۇڭغار ھەربىي ئاقسۆڭەكلىرى] زور قوشۇننى باشلاپ قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى. ئاندىن بۇ يەردىن يەركەنگە قاراپ توختىماي ئىلگىرىلىدى. خوجا دانىيال ئۆزلىرىنىڭ ئاجىز ئىكەنلىكىنى، تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىپ كۇفارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئەلھۆكمىلىللا، دېدى. شۇنىڭ بىلەن كۇفارلار ئۇلارنى باشلاپ قەشقەرگە ھۇجۇم قوزغىدى. بىر مەھەل قىسقا قارشىلىقتىن كېيىن قەشقەر ئەل بولدى. دانىيال خوجا مەزكۇر ئەلدىكى دىنىي ئىشلارغا تالاپەت يېتىپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ قالماقلارغا خوجازادىلەرنى ئۆلتۈرمەسلىك ھەققىدە نەسىھەت قىلدى. قالماقلار ئۇنىڭ نەسىھىتىگە كىرىپ پەقەت قەشقەر ھۆكۈمرانى ئەھمەد خوجا (يەھيا ⑭خوجىنىڭ ئوغلى) نىلا قاماقتا ئالدى، ئورنىغا ئۆزلىرى مۇڭاپىق دەپ قارىغان بىر كىشىنى قويدى. لېكىن ئۇلار كېيىنچە ئەھمەد خوجا ۋە دانىيال خوجىلارنى بىرلىكتە ئىلىغا ئېلىپ كەتتى. ئۇ جايدا قالماق سەردارى دانىيال خوجىغا يۈكسەك ئىززەت-ئېكرام بىلدۈردى، خوجا ئەھمەدنى بولسا ئېرەن قابىرغا دېگەن جايدىكى چېگرىغا ئاپىرىپ ئورۇنلاشتۇردى⑮". روشەنكى سېۋان ئارابتانىنىڭ

بۇ قېتىمقى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قوشۇن تارتىشتىكى مەقسىتى جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان خوجىلارنىڭ تەسىر كۈچىنى سۇپۇرۇپ تاشلاش ئىدى. گەرچە قاراتاغلىقلاردىن دانىيال خوجا ھەمكارلىشىش پوزىتسىيىسىدە بولغان ۋە جۇڭغار قوشۇنىنىڭ ئاقتاغلىقلارنىڭ بارگاھى بولغان قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشىغا ماسلاشقان بولسىمۇ ئاقىۋەت يەنىلا ئىستىلاچىلار تەرىپىدىن ئىلىغا ئېلىپ كېتىلگەن، پەقەت سەل-پەل ياخشىراق مۇئامىلىگە ئېرىشكەن، خالاس. ئاقتاغلىقلارنىڭ "ھىيلە-نەيرەڭى تولا" سەردارى خوجا ئەھمەد بولسا قاتتىق نەزەربەند ئاستىغا ئېلىنغان.

سېۋۈان ئارابتان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ۋەزىيەتكە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرۇۋاتقان خوجىلار جەمەتىدىن ئىبارەت بۇ دىنىي كۆچىلەرنى تازىلىغاندىن كېيىن يېڭىۋاشتىن جۇڭغارلارغا مايىل يەرلىك ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە قويۇپ بۇ رايونغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتمەكچى بولدى. بىراق ئاردىن ئۇزۇن ئۆتمەي غەربىي يۇرتنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىدىكى تەرەققىيات، ئۆزگىرىشلەر سېۋۈان ئارابتاننى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىق سىياسىتىنى يېڭىۋاشتىن تەڭشەشكە مەجبۇر قىلدى. XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ جۇڭغار خانلىقى مىسلىسىز قۇدرەت تاپتى ۋە سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىكنى جىددىيلەشتۈردى، نەتىجىدە ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تىنچلىقتا بىللە تۇرۇشتىن ھەربىي سوقۇشلىشىلەرگە يۆزلەندى، سېۋۈان ئارابتانىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ قۇمۇلغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىشى بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى بارغانسېرى جىددىيلىشىپ كەتتى. 1715-يىل چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلغان جۇڭغار قوشۇنىنى

چېكىندۈرگەندىن كېيىن غەربكە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىنىپ تىغ ئۇچىنى تۈرپانغا قاراتتى⑯. 1720-يىلغا كەلگەندە تۈرپاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنىڭ شەرقىي قىسمىنى مانجۇلار ئىگىلەپ غەربىي يۈرتنى زىلزىلىگە كەلتۈردى⑰. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تاشقى كىرىزىس ئېغىرلاشتى، چارروسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزى كۈچەيىپ 1720-يىل ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى بويلاپ جۇڭغار خانلىقى تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرىپ جۇڭغار خانلىقىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ئېغىر تەھدىت سالدى. مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا سېۋان ئارابتان ھۆكۈمرانلىق سىياسىتىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى. تەڭرىتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدا مەھكەم پۇت تىرەپ تۇرۇش ئۈچۈن بۇ رايوندا بىر قەدەر كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە خوجىلارنى بۇ رايوننى باشقۇرۇشقا يارەملىشىشكە، ئاساسلىقى غەللە-پاراق، باج-سېلىق يىغىشقا مەسئۇل قىلىپ قويدى. لېكىن ئۇ ئىككى مەزھەپتىكى خوجىلارنىڭ ھەممىسىنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قويۇۋەتمىدى. بەلكى جۇڭغار خانلىقى ئوردىسىغا ھەمكارلىشىش پوزىتسىيىسىدە بولغان قاراتاغلىق دانىيال خوجىنى تاللىۋالدى. تەخمىنەن 1720 - يىلى⑱ دانىيال خوجا چوڭ ئوغلى جوجا جاھاننى تۈرغاق ھېسابىدا ئىلىدا قالدۇرۇپ ئۆزى يەركەنگە قايتتى. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى «تەزكىرەئى خوجىگان» دا مۇنداق دەيدۇ: "دانىيال خوجا يەركەنگە پادىشاھ بولۇپ قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن خەلقىگە ھۆكۈملىرى جارى بولدى. ھەزرىتى ئافاق خوجا دەۋرىدە بېكىتىلگەن ھەرىيلى قالماقلارغا يۈز مىڭ تەڭگە سېلىق تاپشۇرۇشنى دانىيال خوجا داۋاملاشتۇردى. مۇشۇ تەرىقىدە يەتتە يىل ئۆتتى"⑲.

دانىيال خوجا جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قورالى بولۇش سۈپىتى بىلەن يەركەن قاتارلىق جايلاردىكى

بەگ-سىپاھلارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. ئۇ ئۆزىنىڭ دىنىي ئورنى ۋە جەمئىيەتتىكى تەسىرىدىن پايدىلىنىپ جۇڭغار خانلىقى ئۈچۈن باج-سېلىق يىغدى ۋە جۇڭغار خانلىقى بىلەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەپ تۇردى. ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى، يۇقىرىقى نەقىلدىكى "خوجىنىڭ ھۆكۈملىرى... جارى بولدى" دېگەن سۆز ھەقىقىي مەنىدىكى ھۆكۈمران يەنى مەمۇرىي-ھەربىي ئەمەلدار بولدى دېگەنلىك ئەمەس ئىدى، بەلكى ھۆرمەتكە سازاۋەر خوجىلىق سالاھىيىتىگە ئىگە ئىسلام مەنىۋى داھىيىسى (دىنىي ئۇستاز) ۋە باج-سېلىق يىغقۇچى بولدى، دېگەنلىك ئىدى. مۇسۇلمان ئاپتورلار خوجىلارغا ئوخشاش ئىسلام مۆتىۋەرلىرىنى سۈپەتلىگەندە ھەمىشە ئۇلارنىڭ دىنىي تەسىرى ياكى ئابرۇيىنى مۇبالىغەلەشتۈرۈپ، دەھرىي جەمئىيەتكىچە كېڭەيتىپ مۇشۇ دىنىي مۆتىۋەرلەرنى ئەينى ۋاقىتتىكى دەھرىي جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرى قىلىپ قويىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا ئەينى ۋاقىتتا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەربىي-مەمۇرىي ھوقۇقلار ھەرقايسى ھاكىملارنىڭ قوللىرىدا بولۇپ، ئۇلار بىۋاسىتە جۇڭغار خانلىقى ئوردىسى ئالدىدا جاۋابكار ئىدى، بۇ نۇقتا جۇڭغار خانلىقىدىكى ئىچكى ماجىرا ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى قاتارلىقلار بايان قىلىنغان تۆۋەندىكى تېكىستلەردە تېخىمۇ تولۇق ئەكس ئېتىدۇ.

§ 2 جۇڭغار خانلىقىدىكى ئىچكى ماجىرا ۋە قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ قارشىلىقلىرى

1727-يىلى سېۋان ئارابتان ئۆلگەندىن كېيىن جۇڭغار خانلىقى ئۇنىڭ ئوغلى غالدان سېرىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا داۋاملىق مۇقىم

ھالدا تەرەققىي قىلدى. جەمئىيەتتە ئەمىلىك ئورنىتىلىپ دۆلەت قۇدرەت تاپتى. ئەمما 1745-يىلى غالدان سېرىن كېسەل بىلەن ئۆلگەندىن كېيىن جۇڭغار خانلىقى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى نىزالىرى سەۋەبىدىن مالىمانچىلىققا پېتىپ قالدى.

غالدان سېرىن ئۆلگەندىن كېيىن ئىككىنچى ئوغلى سېۋان دورجى نامزال ھوقۇقدار بەگلەردىن گۇمبۇ، داشى داۋا قاتارلىقلارنىڭ يۆلىشى بىلەن 1746-يىلىنىڭ بېشىدا ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغانىدى. ئەمما ئۇ ئەيش-ئىشرەت بىلەن بولۇپ كېتىپ سىياسىي ئىشلارنى تاشلاپ قويغانلىقى، ھەددىدىن زىيادە گۇمانخورلۇق قىلىپ كىشىلەرنى قارا-قويۇق ئۆلتۈرۈۋەرگەنلىكى ئۈچۈن قول ئاستىدىكىلەرنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى. ئۇنىڭ قېرىندىشى لامادارجا ئەسلىدىلا ئۇنىڭ تەختكە چىقىۋالغانلىقىغا قايىل ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنى قوللايدىغانلار بارغانسېرى كۆپەيگەنلىكتىن، ئۇ دورجى نامجالغا نىسبەتەن ئەڭ زور تەھدىت بولۇپ قالدى. 1750-يىلى سېۋان دورجى نامجال بۇ رەقىبىنى يوقاتماقچى بولغاندا ئەكسىچە ئۆزى مەغلۇپ بولۇپ، ئىككى كۆزى ئويۇپ تاشلاندى ۋە ئاقسۇدا زىندانغا سولاندى. شۇنىڭ بىلەن لامادارجا جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ قالدى.

ھالبۇكى، كۆرەش بۇنىڭ بىلەنلا تۈگىمىدى. يېڭىدىن پادىشاھ بولغان لامادارجا ئانا تەرەپتىن ئېسىلزادىلەر پۇشتىدىن بولمىغاچقا زور تەسىرىي كۈچكە ئىگە چوڭ-كىچىك سېرىن دوندوب ئەۋلادلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. بۇ ئۆكتىچىلەرگە كىچىك سېرىن دوندوبنىڭ ئوغلى داشى داۋا ۋە خونت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى ئامۇرسانا باشچىلىق قىلىپ، غالدان سېرىننىڭ كەنجى ئوغلى

سېۋان داشىنى ئاقساقاللىققا كۆتۈرمەكچى بولدى. لامادارجا ئاۋۇال تىغ كۆتىرىپ سېۋان داشى ۋە داشى داۋانى قەتل قىلدى ھەمدە چوڭ سېرىن دوندوبنىڭ نەۋرىسى، تارباغاتاي ئەتراپىدا يۈرت كاتتىسى بولۇپ تۇرۇۋاتقان داۋاچىدىن شۇبىھلىنىشكە باشلىدى. داۋاچى ئامانسانانىڭ مەدەت بېرىشى ۋە ماسلىشىشى بىلەن ئىسيان كۆتىرىپ 1753-يىلى 1-ئاينىڭ 1-كۈنى ئىلىغا تۈيۇقسىز بېسىپ كىردى ۋە لامادارجانى ئۆلتۈرۈپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى.

داۋاچى تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ تارباغاتايدىكى يايلىقىنى ئامانسانىغا ئىنئام قىلىپ، ئۇنىڭ تۆھپىسىگە بولغان مىننەتدارلىقىنى بىلدۈردى. ئەمما قارا نىيىتى چېكىگە يەتكەن ئامانسانا بۇنىڭغا قانائەتلەنمەي، شۇ يىلىلا داۋاچىغا جۇڭغار خانلىقىنى بۆلۈۋېلىش تەلىپىنى قويدى، تەلىپى رەت قىلىنغاندىن كېيىن قوشۇن تارتىپ داۋاچىغا ھۇجۇم قىلدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا ئۇرۇش-جېدەللەر قايتىدىن باشلاندى.

جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەخت تالىشىش كۈرىشى جۇڭغار خانلىقىنىڭ كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلىتىۋەتتى. قۇدرەتلىك جۇڭغار خانلىقى مالىمانچىلىق ئىچىدە تېزلا زاۋاللىققا يۈزلەندى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقىمۇ لىڭشىپ قالدى. 1720-يىلى قاراتاغلىق خوجىلاردىن دانىيال خوجا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قايتىپ كېلىپ، ھەرقايسى شەھەر ھاكىملىرىنىڭ بۇ رايونىنى باشقۇرۇشىغا يارەملەشكەندى. ئۇنىڭ ھەمكارلىشىپ كۈچ چىقارغانلىقىدىن رازى بولغان سېۋان ئارابتان ئۇنىڭ ئورنىنى ئۆزگەرتمىدى. 1727-يىلى غالدان سېرىن سېۋان ئارابتاننىڭ ئورنىغا جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى بولغاندىن كېيىن يەنىلا دانىيال خوجىنى

تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى ئۇمۇمىيۈزلۈك باشقۇرۇشقا قويىدى. ئەمما، قاراتاغلىق خوجىلار جۇڭغار ئوردىسىغا بويسۇنۇش ۋە ھەمكارلىشىش پوزىتسىيىسىدە بولغان بولسىمۇ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ئۇزۇن مەزگىل تەنھا يۇرت سوراش جەريانىدا ناھايىتى زور دىنىي كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەچكە جۇڭغار خانلىقىنى بارغانچە تەشۋىشكە سېلىپ قويىدى. ئاخىر غالدان سېرىن دانىيال خوجا قازا قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىۋەتمەكچى بولدى. «تەزكىرەئى جوجىگان» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "قالماق سەردارىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن يەركەن خوجا جاھانغا، قەشقەر يۇسۇپ جوجىغا، ئاقسۇ خامۇش جوجىغا، خوتەن جوجا ئەبەيدۇللاغا تەقسىملەپ بېرىلدى"⑳. بۇ خوجىلار دانىيال جوجىنىڭ جىنىڭ ئوغۇللىرى ئىدى، غالدان سېرىن "بۆلۈپ ئىدارە قىلىش" ئۈسۈلىنى قوللىنىپ دانىيال جوجا ئۆلگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئوغۇللىرىنى ھەرقايسى يۇرتلارغا ئەۋەتىۋەتتى ۋە شۇ ئارقىلىق جوجىلارنىڭ تەسىرىنى تارقاقلاشتۇرىۋەتتى.

دانىيال خوجىنىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە قەشقەردىكى جوجا يۈسۈپ ئەڭ كۈچلۈك ئىدى. ئۇ ئۇلۇغۋار ئىرادىگە ئىگە بولۇپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ بويۇنتۇرۇقى ئاستىدا ياشاشقا زادىلا رازى ئەمەس ئىدى. «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا خاتىرىلىنىشىچە، جوجا يۈسۈپنىڭ "ئىلىغا بارماق-كەلمەك باھانىسى شۇ ئىدىكى، كۈفارلارنىڭ ھالىنى چاغلاپ، ۋاقىتنى غەنىمەت بىلمەك، شۇنداقلا سۇبھانەۋەتەئەلا بىر ۋاقىت ئاتا قىلغاندا، كۈفارلارغا ئۆز ئىشلىرىدىن بىر تەپرىنچىلىك يۈزلەنگەندە ئىسلام تىغىنى چېپىش ئىدى"㉑. ئەينى ۋاقىتتا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى جوجىلار بولسۇن ياكى ھەرقايسى ھاكىملار بولسۇن ھەممىسىلا ئىلىدا تۇرغاق قالدۇرۇشى، بۇنىڭدىن سىرت يەنە ۋاقتى قەرەلىدە شەخسەن

ئۆزلىرى ئىلىغا بېرىپ جۇڭغار ئوردىسىنى تاۋاپ قىلىشى كېرەك ئىدى. 1753-يىلى داۋاچى لاما دارجانى ئۆلتۈرۈپ قۇنتەيجى بولۇۋېلىپ ئۆزۈن ئۆتمەيلا ئەسلىدىكى ئىتتىپاقدىشى ئامۇرسانا بىلەن قىر-چاپقا چۈشۈپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن جۇڭغار خانلىقى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىغا پېتىپ قالدى. مۇشۇ ۋاقىتتا ئىلىدا قوبۇلنى كونتۇۋاتقان جوجا يۈسۈپ "كۆكتۇل ئىچرە نەچچە يىلدىن بېرى ئارزۇ قىلىپ كېلىگەن ئەسىرلىك گىرىپتارلىقىدىن خالاس بولۇش پۇرسىتى يېتىپ كەلدى㉒، دەپ قارىدى". ئۇ دەرھال ھەربىكەتكە كېلىپ، ئەينى ۋاقىتتا ئىلىدا تۇرۇۋاتقان قەشقەر ھاكىمى خوش كېپەك بەگنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈردى ھەمدە ئۇنى "قەشقەرگە بېرىپ شەھەرنىڭ سېپىل-قەلئەلىرىنى راستلاپ، جەڭ-جېدەلگە مۇھەييا ۋە ئامادە تۇرۇشنى جېكىلىدى"㉓. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جوجا يۈسۈپ ئىلى رايونىدىكى قىرغىز-قىپچاق سەردارى ئۆمەر مىرزىغا مەكتۇپ يوللاپ ئوكتۇشلۇق ھالدا ئۇلارنى قولغا كەلتۈردى ھەمدە "ئىلىدا يايلاۋاتقان قىرغىز-قىپچاقلارنىڭ كۆچاغا، ئۇ يەردىن خوتەنگە بېرىشىغا ئىجازەت ئالدى"㉔. بۇ ئىشلارنى تۈگەتكەندىن كېيىن جۇڭغارلارنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلۇش ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قايتىش ئۈچۈن قىرغىزلار قەشقەرگە ھۇجۇم قىلماقچى، دەپ گەپ تارقاتتى. ئامۇرسانا بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ھالسىراپ قالغان داۋاچى خوجا يۈسۈپنى قەشقەرگە قايتىپ بۇ ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشقا بۇيرۇغاندا، جوجا يۈسۈپ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىلىدا تۇرغاقلىقتا تۇرۇۋاتقان ئوغلى ئابدۇللانى ئەۋەتىسلا كۈپايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئابدۇللا قەشقەرگە قايتقاندىن كېيىن دەرھال ئالدىنئالا كېلىشۈالغىنى بويىچە ئىلى تەرەپكە ئۆزىنىڭ تاقابىل تۇرۇشقا ئاجىز كېلىۋاتقانلىقىنى، ئاتىسى قايتىپ تېغ تۇتمىسا بولمايدىغانلىقىنى يەتكۈزدى㉕، شۇنىڭ بىلەن

خوجا يۈسۈپمۇ قەشقەرگە ئەۋەتىلدى.

بۇ مەزگىللەردە خوجىلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدىكى قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىلا بىرقەدەر زور دىنىي-ئىجتىمائىي كۈچكە ۋە تەسىرگە ئىگە ئىدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالى يەنى تەڭرىتاغ ۋادىسىدىكى ئۇچ، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا پەقەت قىسمەن دىنىي تەسىرگىلا ئىگە ئىدى، بۇ جايلاردىكى ھەربىي-سىياسىي چوڭ ھوقۇق جۇڭغارپەرەس يەرلىك فېئودالالاردىن خوجەسى بەگ قاتارلىقلارنىڭ قولىدا بولۇپ، ئۇلار ئىلى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە ئىدى. خوجا يۈسۈپ بۇ قېتىم ئىلىدىن قەشقەرگە قايتىش سەپىرىدە ئىلىغا تاۋاپ-تەزىمغا ماڭغان ئۇچ ھاكىمى خوجەسى بەگكە ئۇچراپ قالدى. خوجەسى بەگ خوجا يۈسۈپنىڭ ئىش-ھەرىكىتىدىن شۈبھىلىنىپ ئالدىراپ-تېنەپ ئىلىدىكى داۋاچىغا "يۈسۈپ خوجا يۇز ئۆرۈپ بېشىڭىزغا تىغ تارتماقچى" دەپ مەلۇمات سۈندى. داۋاچى دەرھال قوغلاشقا لەشكەر ئەۋەتتى، ئەمما بەكلا كېچىككەنىدى. شۇڭا ئارقىدىنلا قەشقەرگە "ئىلى ئامۇرسانانىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، ياردەم بەرگەيسىز"، دەپ نامە يوللاپ، خوجا يۈسۈپنى ئىلىغا قايتىشقا چاقىردى، سىياسىي ھىيلە-نەيرەڭلەرگە يېتۈك خوجا يۈسۈپ دامىغا چۈشمىدى ۋە "پۈتۈمىنىڭ مۇقاسىل كېسىلى بار، ساقايغاندىن كېيىن باراي"[26] دەپ ئۆزرە ئېيتتى.

بۇ ۋاقىتتا جۇڭغارلار تەينلىگەن قەشقەر ئىشكىئاغىسى خۇدايار ۋە ئاتۇشتىكى يەنە بىر جۇڭغارپەرەس ئۇنسۇر يۈسۈپ خوجىنى جايلىۋېتىشنى يوشۇرۇن مەسلىھەتلەشتى. ئاتۇشتىكى بۇ جۇڭغارپەرەس خۇدايارنى خوجا يۈسۈپكە قارشى چىقىشقا قۇتراتىپ دەي-دەيگە سالدى، ھەتتا قالماقلار تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن، دەپ بىر ساختا مەكتۇپ تەييارلاپ خۇدايار ۋە ئۇنىڭ مۇخلىسلىرىنى "خوجا

يۈسۈپنى تۇتۇپ، قەتل قىلىشقا پەرمان قىلدى". بىراق، بۇ ۋاقىتتا قەشقەر بەگلىرىنىڭ كۆپىنچىسى خوجا يۈسۈپ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن بولغاچقا سۈيىقەست پاش بولۇپ قېلىپ خۇدايار ئۆلتۈرۈلدى. خوجا يۈسۈپ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قەشقەردىكى ھاكىمىيەتنى قولغا ئالدى ۋە قوشۇن ئەۋەتىپ ئاتۇشتىكى جۇڭغارپەرەس كۈچلەرگە ھۇجۇم قىلدى. جۇڭغارپەرەسلەر تاقابىل تۇرالماي ئاقسۇغا قاچتى. جۇڭغارپەرەس ئاقسۇ ھاكىمى ئابدۇۋاھاپ ۋەزىيەتنىڭ جىددىيلىكىنى كۆرۈپ دەرھال ئىلىغا نامە يوللاپ ياردەم سورىدى ۋە "دەرھال ھەمدەمگە لەشكەر كەلمىسە قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەنلەرنىڭ ياۋ قولغا چۈشۈپ كېتىدىغانلىقىنى" يەتكۈزدى. ئەمما بۇ ۋاقىتتا ئامۇرسانا ئاللىقاچان چىڭ ئوردىسىغا بەيئەت قىلغان بولغاچقا چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى چېينلوڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىلىغا لەشكەر تارتىش ۋە جۇڭغارلارنى تەل-تۆكۈس تىنچىتىش قارارىغا كەلگەنىدى. داۋاچى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قولدىن بېرىپ قويۇشنى خالىمىسىمۇ "ئامۇرسانانىڭ مانجۇ ئوردىسىغا مەنسۇپ بولغانلىقىنى، ئېغىر لەشكەر بىلەن كەلمەكچى بولغانلىقىنى ئىشتىپ، كېڭەش قىلدى ۋە بىر كىشىنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىشكە قارار قىلدى"㉗.

ئەلچى داۋاچىنىڭ قەشقەر ۋە باشقا يەرلىك ئاقساقاللارغا يوللىغان جوجا يۈسۈپنى تۇتۇپ ئىلىغا ئاپىرىپ بېرىش مەزمۇنىدىكى خېتىنى ئېلىپ ئۈچ يۈز لەشكەر بىلەن ئۈچ ئارقىلىق قەشقەرگە ئاتلاندى. خوجا يۈسۈپ ئايغاقچىلاردىن ئۇلارنىڭ خەۋىرىنى ئالغاندىن كېيىن دەرھال جەڭگە تەييارلاندى. جۇڭغار ئەلچىسى ئۈچ يۈز لەشكەر بىلەن قەشقەر سىرتىدا توسۇۋېلىنىپ، پەقەت بەشلا كىشىنىڭ شەھەرگە كىرىپ خوجا يۈسۈپ بىلەن كۆرۈشۈشىگە ئىجازەت قىلىنىدى. قەشقەر بەگلىرى ۋەزىيەتنىڭ جۇڭغارلارغا

پايدىسىز تەرەپكە يۇزلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، جۇڭغار ئەلچىسىگە ئاساسەن سوغۇق مۇئامىلىدە بولۇشتى. ئەلچى بەگلەرگە داۋاچىنىڭ يارلىقىنى يەتكۈزگەندە ئۇلار يۇزتۇرانە رەت قىلدى. جۇڭغارلار ئىلاجسىز يەرلىك جۇڭغارپەرەسلەرنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، يەركەنگە بېرىپ خوجا يۈسۈپنىڭ قەبرىنىدىشى خوجا جاھاننى تۇتماقچى بولدى. چۈنكى "خوجا جاھان سادداد دىل ئىدى، ھەزرىتى يۈسۈپ خوجا بولسا مۇرغى زىرەك ئىدى"㉘.

جوجا جاھان خوجا يۈسۈپتىن مەلۇمات ئېلىپ تەييارلىق كۆرۈپ قويغانىدى، لېكىن جۇڭغار ئەلچىسىگە يەركەندىكى غازىبەگ ھەمدەم بولدى، بۇ يەردە قارارگاھ تىكىپ تۇرۇۋاتقان جۇڭغارلارنىڭ قاراخانىمۇ پۇتۇن كۈچى بىلەن ياردەم بەردى. سېۋان ئارابتان دەۋرىدە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن جۇڭغار خانلىقى ھەرقايسى شەھەرلەردە تۇرۇشقا قاراخان ئەۋەتكەنىدى. چىڭ سۇلالىسى ۋەسىقىلىرىدە بۇ ھەقتە مۇنداق دېيىلىدۇ: "ھەرقايسى شەھەرلەردىكى مۇسۇلمانلارغا ئويراتلار زامانىسىدا قاراخانلار ئەۋەتىلگەن، ھەرقايسى جايلاردا تۇرۇشلۇق قاراخانلار ئاۋامغا ئېغىر ئازاب-ئوقۇبەتلەرنى سالغان"㉙. ئىلگىرى قاراخانلار ئويراتلارغا ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىپ ئۇيغۇرلارنى ئانىي تاپقان، شۇڭا ئۇيغۇرلار بىرنەچچە قېتىم ئۇلارغا قارشى چىققانىدى"㉚. "قاراخان" دەپ ئاتىلىدىغان بۇ مەنسەپدارلارنىڭ ۋەزىپىسى ئاساسەن غەللە-پاراق، باج-سېلىق يىغىش ئىشلىرىغا نازارەتچىلىك قىلىش ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ۋەسىقىلىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "ئىلگىرى ئويراتلار زامانىسىدا ھەر يىلى قاراخاندىن بىرنى، جوجىدىن بىرنى ئەۋەتىپ، ھەرقايسى شەھەردىكى تۇتۇن سانىنى رويخەتكە ئالغان ۋە ئاجىز، قەبرى كىشىلەرنى رويخەتتىن ئۆچۈرگەن"㉛ ئەمما، قاراخانلارنىڭ

ۋەزىپىسى ئىقتىسادىي ئىشلار بىلەنلا چەكلەنمەيتتى. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى «تەزكىرە»ئى ئەزىزان» دا: "ئۇ ۋاقىتلاردا ھەربىر شەھەر-قورغاندا ئون بەشتىن قالماق بەگلىرى تۇراتتى. ئۇلار ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان جايلاردىكى ھەربىر ئۆزگىرىشلەرگە ھەر زامان كۆز تىكىپ تۇراتتى. بۇ قالماق بەگلىرى قاراخان، دەپ ئاتىلاتتى" دەپ خاتىرىلەنگەن. دېمەك، قاراخانلارنىڭ يەنە ھەرقايسى جايلاردىكى ئۆزگىرىشلەرگە كۆز-قۇلاق بولۇپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتى بار بولۇپ، ئۇلار جۇڭغار ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ھەربىي-سىياسىي ئىشلىرىغا بىۋاسىتە ئىشتىراك قىلاتتى ۋە ئارىلىشاتتى. كېيىنكى جۇڭغار خانلىقىنىڭ پادىشاھلىرى كۆپ قېتىم ئالماشقان بولسىمۇ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قاراخان ئەۋەتىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلمىدى. بۇ قېتىم جۇڭغار ئەلچىلىرى يەركەنگە كەلگەندىن كېيىن خوجا جاھاننىڭ قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى، ئۇنى ئاشكارا تۇتۇشنىڭ قىيىنلىقىنى كۆرۈپ، يەركەندىكى جۇڭغارپەرەسلەرنىڭ مۇھىم كاتتىۋېشى غازىبەگ ۋە قاراخان بولۇپ تۇرۇۋاتقان جۇڭغارلار بىلەن بىرلىشىشنى لايىق تاپتى. ئالدىن تۇزۇلگەن پىلان بويىچە "قالماق ئەلچىسى غازىبەگنىڭ قەسىردە ئاغرىغان بولۇپ يېتىۋالدى. بۇرۇنقى قاراخان ئورنىدا تۇرغان قالماقنى ۋە سودىگەر قالماقنى پىنھان جار بېرىپ ئېلىپ كەلدى ۋە تولۇق قوراللاندۇرۇپ تەييار قىلىپ تۇردى[32]. غازى توڭگۇز بېرىپ ھەزرىتى خوجا جاھاننى: 'كۇففار قاتتىق كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئۆلگىلىۋاتىدۇ، تۇرەنىڭ يارلىقى ۋە تامغىسى بار، كۆرسىتىۋالسام بولاتتى' دەۋاتىدۇ، دېگەنىنى باھانە قىلىپ، ئۇنى تۇرالغۇسىغا ئېلىپ كەلدى ۋە تۇتۇۋالدى"[33].

ۋەقەدىن كېيىن خوجا جاھاننىڭ ئوغلى خوجا سىدىق جۇڭغارلار ۋە ئۇلارنىڭ قوللىغۇچىلىرىنىڭ تۇتۇۋېلىشىدىن قېچىپ خوتەنگە بېرىۋالدى، ئاندىن غازىبەگنىڭ خوتەندىكى ئايۇۋان-سارايلىرى ۋە ئائىلە-تاۋابىئاتلىرىنى گۆرۈ ئورنىدا تۇتۇپ تۇرۇپ غازىبەگنى خوجا جاھانغا قول سالالماس قىلىپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن خوجا سىدىق "خوتەندە جايلىشىپ قالغان قىپچاقلار ۋە مەزكۇر ئەل (خوتەن رايونى-نەقىل ئالغۇچ) دىكى ئاھالىلەردىن 6000—7000چە قوشۇن تۇزۇپ" يەركەنگە يۈرۈش قىلدى. شۇ ۋاقىتتا قەشقەردىكى خوجا يۈسۈپ بۇ ئىشلاردىن خەۋەر تېپىپ يەركەندىن كەلگەن ئەلچىنى قاماقتا ئېلىپ "قىرغىز قوشۇنىنىڭ يەركەنگە ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى"، "مۇشۇنداق قىلىپ خەلقنى تەڭرىتىپ غايەت زور بىر قوشۇن تەشكىللىدى" ㉞ ۋە يەركەنگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ تەييارلىقىنى پۈختىلىدى، شۇنداقلا خوجا جاھاننىڭ بىر تال مويىغمۇ چېقىلماسلىق توغرىسىدا غازىبەگنى جىددىي ئاگاھلاندۇردى. جۇڭغارلارنىڭ خوجا جاھاننى ئالمادىس ئىلىغا ئەپكېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن خوجا يۈسۈپ 500 كىشىلىك قوشۇننى بارچۇقتا تۇسۇپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. قەشقەر ۋە خوتەن تەرەپلەردىن كېلىۋاتقان زور بىسىم ئالدىدا جۇڭغارلار ۋە غازىبەگ خوجا جاھاننى قويۇۋېتىشكە مەجبۇر بولدى، جۇڭغار ئەلچىلىرىمۇ ئىلىغا قايتىپ كەتتى، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن شۇ پېتى قاراتاغلىقلارنىڭ قولىدا قالدى.

بۇ قېتىمقى غەلىبىدىن كېيىن خوجا يۈسۈپ ھەتتا "ئىلىغا قوشۇن تارتىش ۋە ئەنجان، قىرغىزلاردىن يارىدەم سوراش خىيالىغا كەلگەن"㉟ بولسىمۇ، ئۇنىڭ ۋاپات بولۇشى بىلەن بۇ پىلان ئىشقا ئاشمىدى.

§ 3 چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

1. چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە ئاقتاغلىق جوجىلارنىڭ بەيئەت قىلىشى

جۇڭغار خانلىقىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئىچكى مالىمانچىلىق ۋە لەشكەر تارتىشلار ئويرات قەبىلىلىرىگە ئېغىر بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى. ھەرقايسى قەبىلىلەردىكى پۇقرالار ۋە كۈرەشلەردە يېڭىلگەن فېئودالالار ئارقا-ئارقىدىن شەرققە سۈرۈلۈپ قۇدرەتلىك ۋە ئاساسىش چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشتى. چېينلوڭنىڭ 15-يىلى (1750-يىلى) جۇڭغار ھەربىي ئاقسۆڭەكلىرىدىن داشى داۋا ئىچكى نىزادا يېڭىلىپ زىنداندا تاشلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا تەۋە قەبىلىلەر تەقسىملىۋېلىندى، نۇسرەت قازانغۇچىلارغا ئىنئام قىلىپ بېرىلدى. داشى داۋانىڭ قول ئاستىدىكى زەيسان سالار خورلۇقتا چىدىماي شۇ يىلى 9-ئايدا قول ئاستىدىكى مىڭ تۈتۈندىن كۆپرەك ئاھالىنى باشلاپ چىڭ سۇلالىسىگە بېقىندى ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ يۇكسەك ئېتىبار بىلەن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى، شۇنداقلا "چاخارغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، سالارغا سانچىن ۋەزىرى ئۇنۇۋانى بېرىلدى"㊱. داۋاچى قورال كۈچى بىلەن جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، سىياسىي رەقىبلىرىنى قاتتىق ئەدەپلىگەچكە دۆربىت تەيجىسى چېرىڭ، چېرىڭ ئوباشى، چېرىڭ مۆڭكە قاتارلىقلار ئىلاجسىز قول ئاستىدىكى بىر تۈمەندىن ئارتۇق كىشىنى باشلاپ چېينلوڭنىڭ 18-يىلى (1753-يىلى) 10-ئايدا چىڭ سۇلالىسىدىن پاناھلىق

تىلىدى. چىڭ گاۋزوڭ بۇنىڭغا تولىمۇ ئېتىبار بىلەن قاراپ ئۇلارنى مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە ئىككىنچى يىلى چېگدىدىكى بىشۇ يازلىق ئوردىسىدا چېرىك ئۇچ بىر تۈغقان قېرىنداشلارنى قوبۇل قىلىدى، شۇنداقلا ۋەنشۇيۇن بېغىدا ئۇلارغا ئاتاپ ھەشەمەتلىك زىياپەت راسلىدى. ئويرات قەبىلىرىنىڭ ئىچكىرىگە بېقىنىشى جۇڭغار خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئاممىنىڭ نەزىرىدىن چۈشكەنلىكىنى كۆرسەتكەن سىرت يەنە ھەرقايسى قوۋملارنىڭ ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن بىزار بولغانلىقىنىڭ ۋە تىنچ، خاتىرجەم مۇھىتقا بولغان تەشنالىقىنىڭ ئىنكاسى ئىدى.

ئومۇمىيۈزلۈك گۈللىنىش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان چىڭ خاندانلىقىمۇ ئىزچىل تۇردە جۇڭغارلار ۋەزىيىتىدىكى تەرەققىياتتا كۆرۈلگەن ئۆزگىرىشلەرنى كۆزىتىپ كېلىۋاتاتتى ۋە بىر ئەسىردىن بۇيان چىڭ سۇلالىسىنىڭ بېشىنى ئاغرىتىۋاتقان غەربىي شىمال چېگرا مەسىلىسىنى ھەل قىلىۋېتىشنىڭ پۇرسىتىنى كۈتۈۋاتاتتى. جۇڭغار خانلىقىدىكى ئىچكى مالىمانچىلىقنىڭ بارغانچە ئەۋج ئېلىشى، بولۇپمۇ بىر تۈغقان چېرىكلارنىڭ بەيئەت قىلىشىدىن كېيىن چىڭ خاندانلىقى جۇڭغارلار مەسىلىسىنى ئۆزۈل-كېسىل ھەل قىلىپ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش پۇرسىتىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ھېس قىلدى. «چىڭ گاۋزوڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 464-جىلد چېيىلوڭنىڭ 19-يىلى (1754-يىلى) 5-ئايدىكى خاتىرىسىدە گاۋزوڭنىڭ تۆۋەندىكى پەرمانى خاتىرىلەنگەن: "جۇڭغارلار خېلى ۋاقىتلاردىن تارتىپ ئۆزئارا قىر-چاپقا كىرىشىپ كەتتى، قازاقلارنىڭمۇ ھالىنى قويمىدى، بۇ بولسا ئۇلارنى بىر ياقلىق قىلىشتىكى ياخشى پۇرسەتتۇر. ناۋادا بۇ پۇرسەتتىن قولدىن بېرىپ قويۇپ بۇنىڭغا كۈچ چىقارمىساق يەنە بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلاردىكى مالىمان ئاستا-ئاستا تىنچىشى مۇمكىن، شۇ

چاغدا ئۇلار ئالمادىس ئەقلى-هوشىنى يېغىپ مۇستەهكەم مۇداپىئە قۇرۇۋالسا ئۇ ۋاقىتتا ئۇلارنى ئىتتائەت قىلدۇرۇشقا هازىرقىدىن نەچچە هەسسە كۆپ كۈچ كېتىشى مۇمكىن. هالا بۈگۈنكى كۈندە ئۇرۇق ئاقساقاللىرىدىن چېرىك، چېرىك ئوباشى قاتارلىقلار ئۆز ساداقىتىنى بىلدۈرۈپ ئەل بولۇپ كەلدى، ئۇلار باشلاپ كەلگەن بىر تۈمەندىن ئارتۇق كىشىنى دەرهال مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇردۇق. مېنىڭ پىكرىم، پۈرسەتنى قولدىن بەرمەي كېلەر يىلى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ قوشۇن تارتىش، ئۇدۇل ئىلىغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن چېرىك قاتارلىقلارنى شۇ يەردە تۇرغۇزۇپ، ئاۋامنى شۇنىڭ ئىلكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشتۇر. ئىلگىرىكى يىللاردا، كۆرۈلۈپ باقمىغان مۇشۇنداق ۋەزىيەتنى ئەستايىدىل ئويلىنىپ كۆرۈش كېرەك، مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە ئىش تەۋرەتمەسلىككە هەرگىز بولمايدۇ".

چىڭ گاۋزۇڭ جۇڭغار خانلىقىدا ئىچكى جەدەل-ماجىرا تىنچىمايۋاتقان، هەممە ئادەم ئۇلاردىن بىزار بولۇۋاتقان ياخشى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىككىنچى يىلى ئىلىغا لەشكەر تارتىش، ئەڭ ئاخىرى "نەچچە يىللاردىن بېرى ئىشقا ئاشمىغان غەربىي شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇلۇغۋار ئىشنى تاماملاشقا تەييارلانغانىدى".

دەل چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى مۇشۇ ئىستراتېگىيىلىك پىلانغا پائال تەييارلىق كۆرۈۋاتقاندا داۋاچى بىلەن بولغان ماجىرادا يېڭىلىپ ماڭارغا يول تاپالمايۋاتقان ئامۇرسانا شۇ يىلى (1745-يىلى) 7-ئايدا چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ سىياسىي رەقىبىنى يوقىتىپ جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئالىي هوقۇقىنى قولغا ئېلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولدى. ئۇ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىن دەرهال قوشۇن چىقىرىپ داۋاچى

ھاكىمىيىتىنى يوقىتىشنى كۆپ قېتىم ئىلتىماس قىلدى ۋە تەشەببۇسكارلىق بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇرشاۋۇل قىسمى بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئامۇرسانانىڭ چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇشى شەك-شۈبھىسىزكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش قەدىمىنى تېزلەتتى. چىيەنلۇڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىلى) 2-ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ داۋاچىغا جازا يۈرۈشى قىلدى. بەن دى شىمالىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن، ئامۇرسانا چېگرانى تىنچلاندۇرغۇچى سول قول ئورۇنباسار سانغۇن بولۇپ شىمالدىن يولغا چىقتى. يۈڭ چاڭ كۇنپېتىشنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن، سالار چېگرانى تىنچلاندۇرغۇچى ئوڭ قول ئورۇنباسار سانغۇن بولۇپ غەربتىن يولغا چىقتى. ئىككى قوشۇننىڭ ھەربىرىدە 25 مىڭچە ئادەم، 70 مىڭچە ئات بار ئىدى. شىمالىي يول قوشۇنى ئۇلاستايدىن، غەربىي يول قوشۇنى باركۆلدىن يولغا چىقىپ بورتالا دەرياسىدا ئۇچراشماقچى بولدى. " ئىككى ئورۇنباسار سانغۇن جۇڭغار سەردارلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ تۇغ كۆتەرگەن قىسمى ئەڭ ئالدىدا تۇرشاۋۇل بولۇپ ماڭدى. ھەرقايسى قوۋملار ئۇلارنىڭ سۇر-ھەيۋىسىنى كۆرۈپ"㊲ ئارقا-ئارقىدىن ئەل بولدى. 5-ئايدا ئىككى يول قوشۇنى بورتالادا ئۇچراشتى. داۋاچى ئېغىر چىقىم تارتىپ يەكەنلىرىنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن ئىلىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى گېدىن تېغى (ھازىرقى موڭغۇلكۇرە ناھىيىسى تەۋەسىدە) غا چېكىندى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بۇ يەردە ئۇلارغا يەنە بىر قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. 5-ئاينىڭ ئاخىرى داۋاچى 2000 دىن كۆپرەك قالدۇق كۈچلىرى بىلەن قاتمۇقات مۇھاسىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، جەنۇب تەرەپتىكى قۇرۇقتاغ ئارقىلىق ئاقسۇغا قاچتى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى قاراپ بېقىش پوزىتسىيىسىدە

بولۇپ كېلىۋاتقان ئۇچ ھاكىمى خوجەسى بەگ ئاللىقاچان چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇنى بەن دىنىڭ داۋاچىنى تۇتۇشقا يارەملىشىش پەرمانىنى تاپشۇرۇۋالغانىدى، يەنە كېلىپ بۇ ۋاقىتتا ۋەزىيەتنىڭ يامانلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، داۋاچىنى ئالداپ ئېپكېلىپ باغلىۋالدى ۋە چىڭ قوشۇنلىرى بارگاھىغا ئاپىرىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن تەڭرىتاغنىڭ شىمالى تىنچىتىلىپ داۋاچى ھاكىمىيىتى يىمىرىلدى، جۇڭغارلارنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقىمۇ شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئاخىرلاشتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يول قوشۇنى ئىلىغا قاراپ ئىلگىرىلەش يولىدا جۇڭغارلارغا تۇرغاق بولۇپ تۇرۇۋاتقان خوجىلارنى يولۇقتۇردى. «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» نىڭ رەسمىي نۇسخا 10-جىلد چېنلوڭنىڭ 20-يىلى(1755-يىلى) 4-ئايدىكى خاتىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "سالار قاتارلىقلار مۇنداق مەلۇمات سۇندى: كەمىنە قوشۇن تارتىپ ئىلگىرىلەش يولىدا ھەرقايسى قوۋملاردىن كۆپلەپ كىشىلەر ئەل قىلدۇرۇلدى ... 4-ئاينىڭ 6-، 7-كۈنلىرى ئاباغاس، قادان، دامچى پۇرچۇ قاتارلىقلار 3000 تۇتۇندىن كۆپرەك قوۋم بىلەن كېلىپ ئەل بولدى. 8-كۈنى يەركەن، قەشقەر خوجىلىرى سېۋان ئارابتان دەۋرىدە ئاتىمىزنى تۇتقۇن قىلىۋالغانىدى، ھالا بۇگۈنكى كۈندە بىزنى ھەم قايتۇرمايۋاتىدۇ، بىز قول ئاستىمىزدىكى ئوتتۇز نەچچە كىشى بىلەن خان ئالىيلىرىنىڭ قۇللىرى بولۇپ خىزمەت قىلىشقا رازىمىز، دەپ ھال-ئەھۋال ئېيتتى ھەمدە قاشتېشى تەخسىسىدىن بىرنى سۇۋغا قىلدى. كەمىنە شاپائەتلىك شاھ ئاتىمىزنىڭ كۆرسەتمە ۋە يارلىقلىرىغا بىنائەن ئۇلارغا ئىنئام-مۇكاپات تەسەددۇق قىلىپ، ھەرقايسى جايلاردىكى مۇسۇلمانلار يايلاقلىرىغا

ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدۇم". بۇ نەقىلدىن مەلۇمكى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرانى تىنچىتقۇچى ئوڭ قول ئورۇنباسار سانغۇنى سالار غەربىي يول تۇرشاۋۇلى بولۇپ 3-، 4-ئايلار ئارىلىقىدا ئېرەن قابىرغا ئەتراپلىرىغا كەلگەندە㊳ جۇڭغار سەردارلىرى، جۇملىدىن يەركەن، قەشقەر جوجىلىرى ئارقا-ئارقىدىن بەيئەت قىلغان، ئەمما بۇ خوجىلار جۇڭغارلار تەرىپىدىن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا نەزەربەند قىلىنىۋاتقان ئىككىنچى ئەۋلاد جوجىلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاتىلىرىنى سېۋان ئارابتان "تۇنقۇن قىلمۇالغاندى". بۇ يەردە ئۇلارنىڭ ئىسىم-شەرىپى، نەسەبى، ھەتتا ئۇلارنىڭ جۇڭغارلار تەرىپىدىن نەزەربەند قىلىنغان يېرىمۇ تىلغا ئېلىنمىغان، لېكىن، جۇڭغار سەردارلىرىدىن ئاباغاس، قادان قاتارلىقلار ئېرەن قابىرغادىكى زەيسانلار بولغاچقا، جۇڭغارلار تەرىپىدىن نەزەربەند قىلىنىپ كېلىۋاتقان خوجىلار ئاشۇ ئاباغاس قاتارلىقلارغا ئەگىشىپ چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان، مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇلارنىڭ نەزەربەند قىلىنغان جايى ئېرەن قابىرغا بولسا كېرەك.

ئالدىنقى بابلاردا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە خاتىرىلىنىشچە، سېۋان ئارابتان ئىككىنچى قېتىم قوشۇن ئەۋەتىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى قاراتاغلىق، ئاقتاغلىق خوجىلارنى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىغا ئېلىپ كەتكەن، "ئىتائەتچان" شۇنداقلا ھەمكارلىق پوزىتسىيىسىدە بولغان قاراتاغلىق جوجا دانىيالنى ئىلىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، "ئۆز نېسۇبىسىگە شۈكرى قىلمايدىغان" ئاقتاغلىق جوجا ئەھمەدنى ئېرەن قابىرغا دېگەن چەت-ياقا جايدا نەزەربەند ئاستىغا ئالغاندى㊴. بۇ ھەقتە خەنزۇچە مەنبەلەردىمۇ ئاز-تولا خاتىرىلەر بار. «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» نىڭ 6-جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: "كونا جوجىلاردىن ئەھمەد پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن بولۇپ يەركەن، قەشقەر

دېگەن جايلاردا تۇرۇپ ئۇيغۇرلارنى باشقۇرغان. جۇڭغارلار ئۇنى ئالداپ تۇتقاندىن كېيىن ئاباغاس قاتارلىقلار بىلەن بىللە نەزەربەندكە ئالغان، كېيىنچە ئاچچىق يۈتۈپ ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، چوڭىنىڭ ئىسمى بۇرھانىدىن، كىچىكىنىڭ ئىسمى خان خوجا، ئاباغاس ئۇلارنىمۇ نەزەربەند قىلىشقا تاپشۇرۇۋالغان. زور قوشۇن كەلگەندە ئاندىن قويۇپ بېرىلگەن". بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان "كونا خوجىلاردىن ئەھمەد"—دەل ئاقتاغلىق خوجا ئەھمەدنى كۆرسىتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن يىللاردا جوجىلارنىڭ تارىخىنى ئانچە بىلىپ كەتمىگەنلىكى، ئۇلاردىكى قاراتاغلىق، ئاقتاغلىق دېگەن پەرقلەردىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكى، يەنە كېلىپ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ ئالدى-كەينىدە چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى قاراتاغلىق جوجىلار بىلەن ئۇچرىشىپ باقمىغانلىقى ئۈچۈن مۇشۇ مەزگىلدىكى چىڭ سۇلالىسى ۋەسىقىلىرىدە ئاقتاغلىقلار ھەققىدىلا خاتىرىلەر پۈتۈلگەن، قاراتاغلىقلار توغرىسىدا بولسا بىر نەرسە دېيىلمىگەن. جوجا ئەھمەدنى جۇڭغارلار ئەسىر ئېلىپ تەكرىتاغنىڭ شىمالىغا ئېلىپ كەتكەندىن كېيىن، نەزەربەند ئىچىدە ئۆمرىنى ئاخىرلاشتۇرغان، بۇرھانىدىن ۋە خان خوجىمۇ ئاباغاس تۇرۇۋاتقان جايغا بىللە نەزەربەند قىلىنغان. يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئاباغاسنىڭ يايلىقى ئېرەن قابىرغا دېگەن يەردە ئىدى. بۇ نام ھەققىدە «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» نىڭ 4-جىلدىدا "ئېرەن قابىرغا" غا مۇنداق ئىزاھ بېرىلىدۇ: "جۇڭغارچە سۆز، ئېرەن دېگىنى رەڭگىرويى، دېگەن گەپ؛ قابىرغا دېگىنى بېقىن، قوۋۇرغا، دېگەن مەنىدە. بۇ تاغ بوغدانىڭ تارماق چوققىلىرىدىن بولۇپ، بەجايىكى ئادەمنىڭ ئوڭ-سول قوۋۇرغىلىرىغا ئوخشايدۇ". مۇشۇ ماۋزۇنىڭ ئاستىغا بېرىلگەن

"ئۇيغۇر يېزىقى" دىكى شەكىلدىمۇ "ئېرەن قابىرغا" دېيىلىدۇ. شۇبھىسىزكى، بۇ «تەزكىرەئى خوجىگان» دىكى ئېرەن قابىرغا بىلەن بىر جايىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنداق بولغاندا يۇقىرىقى نەقىلدىكى چاك سۇلالىسىنىڭ غەربىي يول قوشۇنىغا ئەل بولغان خوجىلارنى ئاباغاسنىڭ نەزەربەند قىلىشىغا تاپشۇرۇلغان بۇرھانىدىن ۋە خان خوجا قەبرىنداشلارنىڭ دەل ئۆزى، جۇڭغار سەردارلىرىدىن ئاباغاس ۋە قادانلار چاك سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندا ئۇلار تەرىپىدىن نەزەربەند قىلىنىۋاتقان خوجىلارمۇ بىللە كەلگەن، دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ نۇقتىنى چاك سۇلالىسىنىڭ شىمالىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇنى بەن دىنىڭ شۇنىڭدىن ئۇزۇن ئۆتمەي يازغان مەلۇماتى ئارقىلىقمۇ دەللەشكە بولىدۇ. بەن دى ئۆز مەلۇماتىدا بۇرھانىدىنى تاۋابگارلار قاتارىغا كىرگۈزگەن ۋە مۇنداق ئەسكەرتىش بەرگەن: "قەشقەرلىك خان خوجىنىڭ قەبرىندىشى بولغان بۇرھانىدىن غەربىي يول قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قولغا چۈشۈرۈلگەن ئۇيغۇر خوجىلىرىدۇر. بۇلاردىن بىرىنى يايلاق رايونىغا مەسئۇل قىلىپ قويماق جايىزدۇر"④⓪. خاتىرە-تەزكىرىلەرنى ئومۇميۈزلۈك ژاراقلاپ كۆرسەك، غەربىي يول قوشۇنلىرىغا پەقەت يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئىككى خوجىنىڭلا بەيئەت قىلغانلىقىنى بىلىمىز. بۇ ئەھۋال سالارغا ئەل بولغان خوجىنىڭ دەل ئاقتاغلىق ئەھمەد خوجىنىڭ ئوغلى بۇرھانىدىن ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئىپادە قىلىدۇ. ئۇ مۇشۇ قېتىمقى ئەل بولۇش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ جۇڭغارلارنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلماقچى بولغان. ئەمما سالار ئاددىيلا بىر تەرەپ قىلىپ: "ئۇيغۇر يايلاقلىرىدا ماكانلاشتۇرۇشقا بۇيرۇغان"، يەنى ئەسلىي ھالىتىنى ساقلاپ قالغان.

4. ئاينىڭ ئاخىرلىرى چاك سۇلالىسىنىڭ شىمالىي يول

قوشۇنى شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن بەن دى، چېگرانى تىنچلاندۇرغۇچى سول قول ئورۇنباسار سانغۇن ئامۇرسانانىڭ قوماندانلىقىدا بورتالاغا كېلىپ، بارگاھ تىكتى، ئەل بولغان جۇڭغار سەردارلىرىمۇ ئارقا-ئارقىدىن بۇ يەردىكى چىڭ سۇلالىسى سەركەردىلىرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ "قوشۇن باشلاپ ئەجىر-تۆھپە كۆرسەتمىشكە تەييار" ئىكەنلىكلىرىنى بىلدۈرۈشتى④1. بۇلاردىن زەيسان قاداننىڭ قەشقەر خوجىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قوبۇلغا كەلگەنلىكى توغرىسىدا سانغۇن بەن دى مۇنداق مەلۇمات يوللىدى: "سانچى ۋەزىر قادان قەشقەرلىق بارات خوجىنى ئەگەشتۈرۈپ سەمەمىيەتىنى ئىپادىلەشكە كەلدى. خوجا ئېيتىدۇركى، 'پېقىرنىڭ ئۇلۇغسىدىكىلەر جۇڭغارلارغا ئەل بولغىلى 50 يىلدىن ئاشتى، ھەزرىتى ئاتامنىڭ ۋاقتىدا غالدان سېرىن خوجىلىقنى بىكار قىلىۋېتىپ ئاباغاسنىڭ ئۆتۈكىدە نەزەربەند ئاستىدا تۇتۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەنىدى. ئاتام قازا قىلغاندىن كېيىن پېقىر قېرىندىشىم بۇرھانىدىن بىلەن تا ھازىرغا قەدەر نەزەربەند ئاستىدا تۇرۇپ كەلدۇق ۋە زەيسان ئاباغاسنىڭ ئىنىسى قاداننىڭ بارگاھىدا چارۋا باقتۇق. ھەممەتلىك قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ساماۋى پادىشاھلىقىغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى، لەشكەر باشلاپ سەپەرگە چىققانلىقىنى ئاڭلاپ بىز ئىككى قېرىنداشمۇ لەشكەر باشلاپ تۆھپە كۆرسىتىشنى، خان ئالىيلىرىنىڭ شاپائىتىگە جاۋاب قايتۇرۇشنى ئىستىگەچكە خىللانغان قىرىق نەۋكەر بىلەن قادانغا ئەگىشىپ بىللە كەلدۇق. يەنە بىرى، بىز ئەسلىدە قەشقەر خوجىلىرىدىن ئىدۇق. ئىلى ئەمىن تاپقاندىن كېيىن يۇرتىمىزغا قايتىش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولغانلىق ھاياجىنىمىزنى قەشقەر، يەركەن قوۋملىرىنى بەيئەت قىلدۇرۇپ، بىرلىكتە تىزلىنىش ئارقىلىق ئىپادىلىسەك، دېگەن ئارزۇدا بىز' دېدى. نۆۋەتتە ئۇلارنىڭ ئېلىپ كەلگەن قىرىق

ئادەمنى جۇڭغار قوشۇنىنىڭ ئەلەم تۇتقۇچى تۇرشاۋۇل قىسمى قىلىپ ماڭدۇردۇق. ناتاۋان ۋەزىرىمىز ئامۇرسانا 'ئىلىدا ئۇيغۇرلار بەك كۆپ، ناۋادا بارات خوجا جۇڭغارلارنىڭ تۇغ-ئەلەملىرىنى كۆتۈرۈپ ئالدىن يۇرسە ئۇيغۇرلار يىراقتىن ئۇلارنى كۆرە-كۆرمەيلا ئەل بولىدۇ' دەيدۇ"㊷. بۇ ئابزاستىكى سانچى ۋەزىر قادان ئىرەن قابىرغادىكى ئەل بولغان جۇڭغار سەردارى زەيسان قادان بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن سانچى ۋەزىرلىككە تەينىلەنگەنىدى. بۇ قېتىم قادانغا ئەگىشىپ بەن دىگە ئىتائەت قىلغان بارات خوجا شۇبھىسىزكى، سالارغا ئەل بولغان خوجىلاردىن خان خوجا ئىدى. ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا ئاباغاس، قادان دېگەنلەرنىڭ ئۆتۈكلىرىگە نەزەربەند قىلىنغانىدى. بەن دى كېيىنرەك يولىلىغان يەنە بىر مەلۇماتنامىسىدا بۇ ھەقتە مۇنداق ئەسكەرتىش بېرىدۇ:

"كەمىنەنىڭ تەكشۈرۈپ كۆرۈشچە، جوجىلار دېگىنى ئاباغاسنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن بۇرھانىدىن، خان جوجىلار ئىكەن. ئىككى يول قوشۇنى ئىلگىرىلىگەندە ئۇلار ئارقا-ئارقىدىن ئەل بولغان"㊸ يەنى سالار باشلىغان قوشۇن ئىرەن قابىرغاغا كەلگەندە قېرىنداش خوجىلاردىن بۇرھانىدىن ئاباغاس ۋە قادانلارغا ئەگىشىپ ئەل بولغان، بەن دى باشلاپ ماڭغان شىمالىي يول قوشۇنى بورتالادا بارگاھ تىككەندىن كېيىن خان خوجىمۇ قادانغا ئەگىشىپ ئۆز سەمىمىيىتىنى ئىپادىلەشكە كەلگەن. بارات دېگىنى بولسا خان خوجىنىڭ يەنە بىر ئىسمى بولسا كېرەك ياكى بولمىسا ئۇنىڭ ئەسلىي ئىسمى بارات، كىشىلەر ئارىسىدىكى ھۆرمەت نامى "خان خوجا" بولسا كېرەك. شۇنداق بولغاندا "ھەزرەت" دېگىنى مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىكى ئەھمەد خوجا بولۇپ چىقىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى بەيئەت قىلغان خوجىلارغا بەكمۇ ئېتىبار بىلەن قارىدى. چېيەنلوڭخان سالارنىڭ ئالاقىدار

مەلۇماتلىرىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئالاھىدە مۇنداق يارلىق چۈشۈردى: "سەمىمىيىتىنى بىلدۈرگەن خوجىلار ئەسلىدە يەركەن، قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ كاتتا يولباشچىلىرىدىن بولۇپ، جۇڭغارلار ئۇلارنى بارىمتاي ھېسابىدا تۇتۇۋالغان، ئۇزۇن مەزگىل يۇرتىغا قايتالماي جىق جەۋر-جاپا تارتقان. سالار ئۇلارنى تاۋابگارلار قاتارىدا ئەۋەتمەكچى بولۇۋېتىپتۇ. تاۋاپ تۇگەپ ئۇلار ئۆز ماكانىغا قايتقاندا ئۇلارنىڭ مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى ئورنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلسۇن. بۇ ھەقتە ئۇلارغا ئالدىنئالا ئۇچۇر بېرىلسۇن، ئۇلارنىڭ خاموش كۆڭۈللىرى تەسكىن تاپتۇرۇلسۇن!"㊹ ، يەنى چىيەنلوڭخان خوجىلار ئارقىلىق تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى ئىداره قىلىشقا تەييارلانغاندى. كېيىن بەن دى قاتارلىقلار يېڭىدىن ئەل بولغان بارات خوجا (خوجا خان) نى ئىلىدىكى مۇسۇلمانلارنى بەيئەت قىلدۇرۇشقا خىزمەت قىلدۇرۇشنى تەكلىپ قىلغاندا چىيەنلوڭخان بۇنىڭغا تامامەن قوشۇلدى ۋە مۇنداق كۆرسەتمە بەردى: "قەشقەرلىك بارات خوجا نۆۋەتتە لەشكەرلەر ئارىسىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئىش نۇسرەت بىلەن ئاخىرلاشقاندا ئۇنى يەنە يەركەندىكى مۇسۇلمانلارنى بەيئەت قىلدۇرۇشقا سېلىڭلار"㊺، بۇ داۋاچى يوقىتىلغاندىن كېيىن خوجىلاردىن پايدىلىنىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى قولغا ئېلىڭلار، دېگەنلىك ئىدى. 6-ئاينىڭ باشلىرى ئىلى ئاساسەن تىنچىتىلغاندىن كېيىن چىيەنلوڭخان بەن دىگە خان خوجا قاتارلىقلارنى تېزدىن ئاستانىگە سالامغا ئېلىپ كېلىشنى يارلىق قىلدى، بەن دى تۇزگەن تاۋابگارلار رويخېتىدە خان خوجىنىڭ ئىسمى يوقلۇقىنى كۆرۈپ بەكلا خاپا بولغان خان: "مەن خان خوجىنى تاۋاپقا ئەپكېلىش توغرىسىدا ئالدىنئالا پەۋقۇلئاددە پەرمان چۈشۈرگەن... ھازىرقى 25 كىشىنىڭ ئىچىدە ئۇ يوق ئىكەن"㊻ دېدى. بۇنىڭغا قارىتا بەن دى جاۋابەن يوللىغان مەلۇماتنامىسىدە:

"قەشقەرلىك خان خوجىنىڭ قەبرىندىشى بۇرھانىددىن غەربىي يول قوشۇنلىرىغا ئەل بولغانىكەن. بۇ ئىككى قەبرىنداشنىڭ بىرى يايلاققا مەسئۇل ،ولۇپ قەلىپ زۆرۈر بولغاچقا بۇرھانىددىن ئىككىنچى تۇركۇمدىكى تاۋابگارلار قاتارىغا كىرگۈزۈلدى"(47) دەپ ئەسكەرتىش بەرگەن.

2. چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى ئىگىلىشى

ھالبۇكى، بۇرھانىددىننىڭ سالامغا بېرىشى ئەملگە ئاشمىدى، چىڭ سۇلالىسىنى بۇ قارارنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلغىنى ئۇچ، ئاقسۇ ۋەزىيىتىنىڭ جىددىيلىشىشى ئىدى. «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» نىڭ رەسمىي نۇسخا 14-جىلد چىەنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىلى) 6-ئايدىكى خاتىرىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "بەن دىنىڭ مەلۇماتى: ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھاكىمبېگى ئابدۇبەگ قاتارلىقلار: 'يەركەن، قەشقەردىكى لەشكىرىي ئۆزگىرىشلەردىن خەۋەردار بولغان ۋە باسمىچىلىق قان-قىنىغا سىڭىپ كەتكەن قىپچاق، خوشۇت قوۋملىرى تىل بىرىكتۈرۈپ، ئاقسۇ، تۇرپان، دولان، سايرام خەلقلىرىنى بۇلاپ-تالاپ بوزەك قىلدى. تاقابىل تۇرۇشقا ئۇ جايلاردىكى لەشكەرلەر ۋە سەرۋازلار ئاجىزلىق قىلىپ قالدى، شۇڭا ئۇلار بىلەن كۈچ ئېلىشقىلى بولمايۋاتىدۇ. شۇڭا ھەزرەتلىرىنىڭ يارەمگە قوشۇن ئەۋەتىپ كەمىنە بەگ-خوجىلارنى ئۇشبۇ دىشۋارچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىشلىرىنى تىلەيمىز' دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. كەمىنەنىڭ تەكشۈرۈپ كۆرۈشچە ئاباغاسىنىڭ نەزەربەند قىلىنىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن بۇرھانىددىن، خان خوجا دېگەنلەر ئىككى يول قوشۇنى يۇرۇشتە كېتىۋاتقاندا جۇڭغارلارغا

ئەگىشىپ ئەل بولغانىكەن. ئەرزىمەس قۇللىرى شاھ ئاتىمىزنىڭ پەرمانىغا لايىق بۇرھانىددىننى سالامغا ئەۋەتىپ خان خوجىنى يايلاققا مەسئۇل قىلىپ بېكىتتۇق. ئەمدىكى ئەھۋالدا ئۇ خوجىلار قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ كاتتىۋاشلىرىدىن بولغاندىكىن يەركەن، قەشقەر ئاھالىسىنىڭ ئۇلارغا مايىللىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ ئاقسۇغا بېرىشى ۋە يەركەن، قەشقەر ئاھالىسىنى بويسۇندۇرۇشىغا ئىجازەت بېرىلىشىنى سورايمىز. پېقىر قۇللىرىنىڭ ئورتاق مەسلىھەتتىن ھاسىل قىلغان چولتا پىكرىچە ئۇلارنى ھازىرچە ئاقسۇغا ئەۋەتىپ ئاھالىسىنى ئەمىن تاپتۇرساق، ئىش پۈتكەندىن كېيىن سالامغا ماڭدۇرساقمۇ كېچىككەن بولماس". بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئاقسۇ ھاكىمبېگى ئابدۇبەگ ئالدىنقى ماۋزۇلاردا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن ئابدۇئاھاب ئىدى. بۇ كىشى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئابرۇيلۇق جەمەت بولغان خوجەسى بەگ جەمەتىنىڭ مۇھىم ئادىمى، جۇملىدىن خوجەسى بەگنىڭ قېرىنداشى بولاتتى. خوجەسى بەگ بولسا ئۇ ۋاقىتتا ئۇچ ھاكىمبېگى ئىدى، بۇ ئاكا-ئىنى قېرىنداشلار ئۇچ، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى ھەربىي-سىياسىي چوڭ ھوقۇقلارنى تۇتۇپ تۇرۇۋاتاتتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئېلىغا قوشۇن تارتقاندا خوجەسى بەگ داۋاچىنىڭ ئىككى پۇتى بىر ئۆتۈككە تېقىلغانلىقىنى كۆرۈپ قېيىقنى سۇنىڭ ئېقىشى بويىچە ھەيدەشنى لايىق تاپتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار داۋاچىنى ئالداپ ئېلىپ كېلىپ چەمبەرچاس باغلىدى ۋە چىڭ قوشۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ ئۆزلىرىنىڭ بەيئەت قىلىشىنى ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنى كاتتا تارتۇقلار بىلەن تارتۇقلىدى. ئۇلار ئەسلىدىنلا جۇڭغارپەرەسلەر بولۇپ، يەركەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان قاراتاغلىق خوجىلار بىلەن قارىمۇقارشى مەيدانغا ئىدى. بۇ ۋاقىتلارغا كەلگەندە قاراتاغلىقلار

خوجا يۈسۈپنىڭ يېتەكچىلىكىدە جۇڭغار خانلىقى ھالاك بولغان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالدىكى ئۇچ، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قوزغاش ۋە ئۇ جايلارنى قاراتاغلىقلارنىڭ كونترولىدىن ئۆتكۈزۈش كويىدا بولۇۋاتاتتى. بۇ ھەقتە مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان خاتىرىلەر بار. «تەزكىرەئى خوجىگان» دا ئېيتىلىشىچە، قاراتاغلىق خوجا يۈسۈپ "ئىلىغا ھۇجۇم قىلىش ۋە ئەنجان، قىرغىز قاتارلىقلاردىن ياردەم سوراش نىيىتىگە كەلدى"㊽. بۇ خىل ئەھۋالدا مەككار خوجەسى بەگ جەمەتى قاراتاغلىقلار بىلەن زادىلا پۈرچىقى پىشمايدىغان، شۇنداقلا قاراتاغلىقلارغا ئوخشاشلا قۇدرەتلىك دىنىي تەسىرگە ئىگە بولغان ئاقتاغلىق خوجىلارنى ئېسىگە ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ ھاكىمبېگى ئابدۇۋاھاب ئىلىدىكى چىڭ قوشۇنلىرى بارگاھىغا ياردەم تىلەپ ئادەم ئەۋەتتى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىلىدىكى ئاقتاغلىق خوجىلار ۋە داۋاچىنى تەقدىم قىلغان خوجەسى بەگ قاتارلىقلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى شۇ ئارقىلىق يەركەندىكى قاراتاغلىقلارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇشنى ئۈمىد قىلدى. بەن دى، ئامۇرسانا قاتارلىقلار "ئورتاق مەسلىھەتلىشىپ كۆرۈپ" ئاقسۇ تەرەپنىڭ ئىلتىماسىغا قوشۇلدى ۋە چوڭ خوجا بۇرھانىددىننىڭ ئاستانىگە سالامغا بېرىشنى ۋاقتىنچە توختىتىپ، ئۇنىڭغا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى يەركەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى تىنچىتىش يارلىقىنى يەتكۈزدى، كىچىك خوجا داۋاملىق ئىلىدا تۇرۇپ مۇشۇ رايوندىكى "مۇسۇلمانلارنى" باشقۇرىدىغان بولدى. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى «تەزكىرەئى خوجىگان» دا، بۇرھانىددىننىڭ بىر مانجۇ ئەلچى بىلەن بىرلىكتە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بەيئەت قىلدۇرۇشقا ماڭغىنىنى، ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ چىڭ لەشكەرلىرى ۋە قالماقلار (ئويراتلار) دىن تۈزۈلگەن بىر قوشۇنىنىڭمۇ بىللە يولغا

چىققانلىقىنى ئېيتىدۇ[49]. بۇ ئەلچىلەرنىڭ تەشكىللىنىش ئەھۋالى توغرىسىدا «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ يەنە بىر يېرىدە تەپسىلىي قىلىپ بۇرھانىددىن بىلەن بىللە ماڭغانلاردىن تۆرۈمتاي داربن باشچىلىقىدىكى 400 مانجۇ قوشۇنى ۋە دان جىڭجىڭ باشچىلىقىدىكى 1000 كىشىلىك قالماق قوشۇنى بارلىقىنى ئېيتىپ ئۆتىدۇ[50]. «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىنى ئىزاھلىغان ئېلىئاس "تۆرۈمتاي" دېگەننى يېشەلمىگەن، ئەمما "داربن" دېگەننى يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئاتىلىشى بولغان 大人 بولۇشى مۇمكىن، دەيدۇ. ئۇ يەنە "دان جىڭ-جىڭ" دىكى danنىTan ياكى tang دېگەن فامىلە بولۇشى مۇمكىن، جىڭ-جىڭ دېگىنى شۇبھىسىزكى سانغۇن (将军) دېگەن سۆز دەپ قارايدۇ. «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ خەنزۇچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىدە "تۆرۈمتاي داربن" نى 大人泰伦托 دەپ، جىڭ-جىڭ دېگەننى 大将军 دەپ ئالغان، بۇنىڭدىكى كېيىنكى سۆزنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدە نېمىنى ئاساس قىلغانلىقى بىزگە نامەلۇم، ئەمما ئالدىنقى سۆزنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى پۈتۈنلەي توغرا. خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ھەقىقەتەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۆرۈمتاي ئىسىملىك بىر ياساۋۇل بېشى "مۇسۇلمانلارنى بەيئەت قىلدۇرۇش" ئۈچۈن بۇرھانىددىن بىلەن بىللە تەڭرىتاغنىڭ خەنۇبىغا ئاتلانغان، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ماڭغانلاردىن يەنە ئويراتلارنىڭ تېلېنگىن زەيسانى گويىن قاشقامۇ بار ئىدى[51]. دەرۋەقە، خەنزۇچە مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ ياساۋۇللار بېشى تۆرۈمتاي دەل مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىكى "تۆرۈمتاي داربن" نىڭ ئۆزى ئىدى، ئۇ چېگرانى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن بەن دىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن قوشۇن تارتىپ بۇرھانىددىن بىلەن بىللە "قەشقەر، يەركەن قاتارلىق

جايلارنى تىنچلاندۇرۇشقا ئاتلانغان". ئۇلار ئالدى بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ خوجەسى بەگ باشچىلىقىدىكى يەرلىك بەگلەرنىڭ قىزغىن قارشى ئىپادىسىغا سازاۋەر بولدى، بۇرھانىدىننىڭ خوجىلىق سالاھىيىتى ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ خەلقنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە ئېرىشتى. خوجەسى بەگ جەمەتى كونترولۇقىدىكى يەنە بىر شەھەر ئۇچمۇ تۇرۇمتاي، بۇرھانىدىن قاتارلىقلارنىڭ قەدەم تەشرىپ قىلىشىنى سوردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىكى ئاقسۇ، ئۇچ قاتارلىق شەھەر-قەلئەلەرنى ئوڭۇشلۇق ئىگىلىدى. «تەزكىرەئى خوجىگان» دا بۇ توغرىلىق بۇرھانىدىننىڭ يېنىدا تۇرۇمتاي ۋە ئۇ باشلاپ ماڭغان مانجۇ، ئويىرات قوشۇنىدىن باشقا يەنە "ئاقسۇ، تۇرپان (ئۇچ)، كۇچا، سايرام، دولان ۋە قىرغىز سەردارلىرىمۇ بار ئىدى" دېيىلىدۇ(52). يەرلىك بەگلەرنىڭ قوللىشى بىلەن بۇرھانىدىن قاتارلىقلار ئاقسۇ، ئۇچ قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالىلاردىن كۇچلۇك بىر قوشۇن تەشكىللەپ، مۇشۇ جايدىن قاراتاغلىقلار كونترول قىلىپ تۇرۇۋاتقان قەشقەر، يەركەن قاتارلىق شەھەرلەرگە يۇرۇش قىلدى.

ئەينى ۋاقىتتا قاراتاغلىقلارنىڭ سەردارى خوجا يۈسۈپ يەركەندە كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغانىدى. بۇرھانىدىننىڭ بېسىمى ئالدىدا ئۇ كېسەل ئىكەنلىكىگە قارىماي جەڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى، "ئەينى ۋاقىتتا قىرغىزلار، خوتەنلىكلەر ۋە يەركەنلىكلەر قەشقەرنى قوغداشقا چاقىرىلدى"(53). ئەمما بەزى ھوقۇقدار ئاقسۆڭەكلەر خوجا يۈسۈپنىڭ مۇداپىئەلىنىش تاكتىكىسىغا قوشۇلماي، قوشۇن چىقىرىپ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۇچ ۋە ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇمغا چىقىش پىلانىغا خوجا يۈسۈپ

قارشى چىققان بولسىمۇ ئۇلار يەنىلا بىر تارماق قوشۇننى شىمالغا جەڭ قىلىشقا ماڭدۇردى. بۇ قوشۇن خوجا يۈسۈپنىڭ جىيەنى خوجا يەھيانىڭ باشچىلىقىدا يەركەندىن يولغا چىقىپ يېڭسارغا كەلگەندە شۇ يەردىكى قىرغىزلارمۇ سەپكە قوشۇلدى. كۈتۈلمىگەن پېشكەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلار ئاسىيلىق قىلىش ئېھتىماللىقى بار دەپ قارالغان يېڭسار ھاكىمبېگىنى قاماپ قويدى، ئاندىن ئۇ جايدىن ئاتۇشقا بېرىپ ئۇچقا يۈرۈش قىلدى.

مانا مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە خوجا يۈسۈپ بەختكە قارشى كىيىم بىلەن قازا قىلدى، بۇ قاراتاغلىقلار ئۈچۈن غايەت زور يوقىتىش ئىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قولىدىن ھېچقانچە ئىش كەلمەيدىغان خوجا جاھان قاراتاغلىقلارنىڭ سەردارى بولدى. ئۇ ئەسلىدىلا شىمالغا قوشۇن تارتىپ جەڭ قىلىشقا قارشى ئىدى، ھەتتا يولغا چىقىپ بولغان قوشۇننى قايتۇرۇپ كەلمەكچىمۇ بولغانىدى، لېكىن ھەرقايسى بەگ-تۆرىلەرنىڭ نەسىھەت قىلىشى بىلەن يەنە يارىدەمگە قوشۇن ئەۋەتتى. بۇ قوشۇن خوجا يەھيا باشلاپ ماڭغان قوشۇنغا يېتىشىۋېلىپ بىرلىكتە ئۇچقا قىستاپ كەلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى، جۇڭغار قوشۇنى ۋە ئاقسۇ، ئۇچ قوشۇنلىرىنى ھىمات قىلغان بۇرھانىدىن جەڭگە چىقتى. ئىككى قوشۇن روبىرو بولغاندىن كېيىن يەركەن قوشۇنى بۇرھانىدىن قوشۇننىڭ ھەربىي كۈچى ئالدىدا ئېسىنكىرەپ تۇرۇپ قالدى. گەرچە خوجا يەھيا ۋەز-تەبلىغ ئارقىلىق نەۋكەرلەرگە ئىلھام بېرىپ باققان بولسىمۇ جەڭ باشلىنىش بىلەنلا يەركەن قوشۇنى يەنىلا "توپ-توپ بولۇپ ياۋ تەرەپكە قاچتى"، "قالغانلارمۇ ئىشنىڭ ئەپلەشمەيۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئارقا-ئارقىدىن بەدەر قېچىشتى"[54]. يەركەن تەرەپ قوشۇنى ئېغىر تالاپەت يەپ، خوجا يەھيا قالغان-قاتقان لەشكەرلىرى بىلەن ئالاقزادىلىك ئىچىدە قاچتى، نۇرغۇنلىغان قىرغىزلار بۇرھانىدىن

تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى، خوجا يەھياغا ئەگىشىپ قاچقان قىرغىزلار بولسا ھەممە جاي پات-پاراقچىلىققا تولغان مالىماندىن پايدىلىنىپ يەركەن رايونىنى قاتتىق تالان-تاراج قىلدى. بۇرھانىدىن غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ قەشقەرگە قىستاپ كەلدى ۋە يەرلىك ئاقتاغلىق مۇرتىلارنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى، "يەرلىك بەزى مۇخلىسلار شەھەر قۇۋۋىتىنى ساقلاۋاتقان قىپچاق-قىرغىزلار بىلەن ئالاقىلىشىپ"[55] ئۇلارنى قاراتاغلىقلارغا ياردەم بېرىشتىن توختاتتى. قەشقەرنى ساقلاۋاتقان قاراتاغلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ قوللىغۇچىلىرى ۋەزىيەتنىڭ قىل ئۈستىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئىلاجسىز قەشقەرنى تاشلاپ يەركەنگە چېكىندى. شۇنىڭ بىلەن ئاقتاغلىق خوجىلار ھېچقانداق توسالغۇسىز دېگۈدەكلا شەھەرگە كىردى. بۇ ئەلۋەتتە بۇرھانىدىننىڭ ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ سەرداری بولۇشتەك سالاھىيىتىنىڭ مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى غايەت زور تەسىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى، بىراق تېخىمۇ مۇھىمى يەنىلا قۇدرەتلىك چىڭ سۇلالىسىنىڭ بولغانلىقى ئىدى. «تاشقى ۋاسسالىلاردىن موڭغۇل-مۇسۇلمان ۋاڭ-گۇڭلىرىنىڭ نەسەبنامىسى» 117-جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: "خۇش ئەسلىي خوتەنلىك، دەسلەپ قەشقەر ھاكىمبېگى بولغان ۋە جۇڭغارلارغا بېقىنغان. زور قوشۇن جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن بۇرھانىدىننى يۇرتىغا قايتۇرغىنىمىزدا خۇش بەگ قاتارلىق بەگلەر ئۈنى توسۇۋالغان، قوشۇنىمىزنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن كىرىشكە ئىجازەت قىلغان". خۇش بەگ دېگىنى «تەزكىرەئى خوجىگان» دىكى خۇش كېپەك بەگنىڭ دەل ئۆزى، ئۇ قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى ۋە شۇ جايدىكى ئەڭ ئالىي لەشكىرى-مەمۇرى ئاتامان بولۇپ، تېخى يېقىندىلا قاراتاغلىقلارنىڭ جۇڭغارلارنىڭ كونترولىلۇقىدىن قۇتۇلۇشىغا ياردەملەشكەنىدى. ئۇ

ئاقتاغلىق بۇرھاندىننى قوبۇل قىلىشنى خالىمىسمۇ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئىلاجسىز نىيىتىدىن يانغاندى.

بۇرھاندىن قەشقەرنى ئىگىلىگەندىن كېيىن قاراتاغلىقلارنىڭ باش بارگاھى بولغان يەركەنگە ھۇجۇم قىلدى. ئاقتاغلىقلارنىڭ كۈچلۈك ھۇجۇمى ئالدىدا قاراتاغلىقلارنىڭ سەردارى بولغان خوجا جاھان چېكىنىش نىيىتىگە كەلدى. ئۇ ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە: "ۋاقىپلىنىشىمىزچە ھەزرىتى ئافاق ئۆلادلىرىدىن بىرەيلەن مانجۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەرنى پەتھى قىلىپتۇدەك، ئۇ يەركەنىگىمۇ ساھىبى بولۇشنى ئىستەۋېتىپتۇ. جەمەتىمىزنىڭ كۈففارلارغا باش ئىگىشى دۇرۇس ئەمەس، نۆۋەتتە بىز كۈتۈۋاتقىلى ئۇزۇن بولغان ئارزۇيىمىز—ھەزرىتى بۇزرۇكۋارىمىزنىڭ يېنىغا بېرىش پۇرسىتى كېلىۋاتىدۇ "(56) دېدى، كېيىن يەركەن بەگ-سپاھلىرىنىڭ نەسىھىتى بىلەن خوجا جاھان قېچىش نىيىتىن ۋاز كېچىپ يەركەن مۇداپىئەسىنى تەشكىللەشكە كىرىشتى. دىنىي تۇغ ئاستىدا يەركەن قوشۇنى ھەدەپ قىستاپ كېلىۋاتقان بۇرھانىدىننىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇرھاندىن ھۇجۇم قوزغاش بىلەن بىرگە خوجا جاھانغا ئەلچى ئارقىلىق "ئەگ ئاخىرقى ئولتىماتوم" يوللىدى. بۇ ئالدى بىلەن چىن خاقانى، ئاندىن ئامۇرسانالارنىڭ نامىدا يېزىلغان مەكتۇپ بولۇپ، "ئۆتمۈشتە قالماقلارغا بېقىنغان ۋاسسال ئەللەر چىن ئۇلۇسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇشى كېرەك، بويۇنتاۋلىق قىلمىسا چىن پادىشاھى يېڭى-يېڭى قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ بۇ يۇرتنىڭ ئىت-مۈشۈكىگىچە قىرىپ تاشلايدۇ" دېگەن مەزمۇندا ئىدى(57). خوجا جاھان بۇرھاندىننىڭ ئەگ ئاخىرقى ئولتىماتومىنى رەت قىلدى، ئەمما قاراتاغلىقلار بارگاھىدا بۆلۈنۈش

يۈز بېرىپ، غازىبەگ باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم يەركەن تۆرىلىرى بۇرھانىدىنغا ئەل بولدى، ئۇلارنىڭ ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىشى بىلەن بۇرھانىدىن ئاخىر يەركەنگە بېسىپ كىرىپ قاراتاغلىقلارنى قانلىق باستۇردى. خوجا جاھان باشچىلىقىدىكى قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ جەددى-جەمەتى دەھشەتلىك قىرغىن قىلىنىپ، خوجا جاھانىنىڭ ئىنىسى ئابدۇللا ئىككى بالىنى ئېلىپ قېچىپ كېتىشكىلا قادىر بولالىدى ۋە ياقا يۇرتلارغا مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كەتتى[58]. شۇنداق قىلىپ چىڭ سۇلالىسى ئاخىرقى ھېسابتا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى پۈتۈنلەي بويسۇندۇرۇپ بۇ رايونغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى باشلىدى.

ئىزاھلار:

① «بايانۇلا ئاسىيلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 30-جىلد، كاڭشىنىڭ 35-يىلى (1696-يىلى) 9-ئاي.

② «جۇڭغارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 119-بەت، خەلق نەشرىياتى، 1985-يىل.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 121-بەت.

④ «چىڭ شىلىزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 182-جىلد، كاڭشىنىڭ 36-يىلى (1697-يىلى) كەبسە 3-ئاي.

⑤ بۇ خاتىرىدە خاتالىق بار، بۇ سۇلتان ئەھمەد بولۇشى كېرەك، ئالدىنقى بابتىكى ئىزاھقا قارالسۇن.

⑥ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 102-بەت.

⑦ «تەزكىرەئى خوجىگان»-«1873-يىلدىكى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، 1798-بەت.

⑧ نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى»-«قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1-قىسىم، 222-بەتتىن نەقىل ئېلىندى.

⑨ نامەلۇم ئاپتور يازغان «قەشقەر تارىخى»، بىراق مەزكۇر ئەسەردە قوشۇن تارتىپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلغان جۇڭغار قۇنتەيجىسىنىڭ ئىسمى سېۋان ئارابتان دېيىلمەستىن چۇكۇلا دېيىلگەن.

⑩ مۇسۇلمانلار مەنبەلىرى ۋە «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»، «سەلتەنەتىمزدىكى ۋاسساللار توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، «تاشقى ۋاسساللاردىن موڭغۇل، مۇسۇلمان ۋاڭ-گۇڭلىرىنىڭ نەسەبنامىسى» قاتارلىق خەنزۇچە ۋەسقىلەردە بىردەك ئەھمەد دېيىلدۇ، ئەمما «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى»، «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» قاتارلىقلاردا مۇھەممەد دېيىلدۇ.

⑪ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 102-بەت.

⑫ چۇنيۇەن چىشيى: «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىم»، 6-جىلد.

⑬ TKh نىڭ «مۇقەددىمە» سىگە قارالسۇن.

⑭ يەھيا خوجىنى كۆرسىتىدۇ، بەزىدە 雅雅 دەپ يېزىلىدۇ.

⑮ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 103-بەت.

⑯ «چىڭ شېڭزۇ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 264-جىلد، كاڭشىنىڭ 54-يىلى (1715-يىلى) 6-ئاي.

⑰ «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 7-جىلد.

⑱ «تەزكىرەئى خوجىگان»دا مۇنداق دېيىلدۇ: "دانىيال خوجا... ئىلدا ئىززەت-ئېكرام ئىچىدە يەتتە يىلنى ئۆتكۈزدى" («ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى»، 4-قىسىم، 122-بەت). 1713-يىلىدىن باشلاپ ھېسابلىغاندا يەتتە يىلدىن كېيىنكى ۋاقىت 1720-يىلى بولىدۇ. مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە يەنە دانىيال خوجا يەركەنگە قايتىپ يەتتىنچى يىلى سېۋان ئارابتان ئالەمدىن ئۆتتى، دېيىلدۇ («تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 105-بەت)، «چىڭ شىزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 64-جىلد، يۈكچېكنىڭ 5-يىلى (1727-يىلى) 12-ئايدىكى خاتىرىدە سېۋان ئارابتاننىڭ 1727-يىلى ئۆلگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. مۇشۇ يىلنامىنى ئالدىغا يەتتە يىل سۇرسەك 1720-يىلغا توغرا كېلىدۇ.

⑲ «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە نۇسخا، 105-بەت.

⑳ يۇقىرىقى كىتاب، 106-بەت.

㉑ يۇقىرىقى كىتاب، 31-ئىزاھ، 126-بەت.

㉒ يۇقىرىقى كىتاب،107-بەت.

㉓ يۇقىرىقى كىتاب، 107-بەت.

㉔ يۇقىرىقى كىتاب، 109-بەت.

㉕ يۇقىرىقى كىتاب، 108-بەت.

㉖ يۇقىرىقى كىتاب، 108-بەت.

㉗ يۇقىرىقى كىتاب، 108-،109-بەتلەر.

㉘ يۇقىرىقى كىتاب، 109-،110-بەتلەر.

㉙ «چىڭ گاۋزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ، 1070-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 43 -يىلى (1778-يىل) 11-ئايدىكى خاتىرە .

㉚ يۇقىرىقى ئەسەر، 1067-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 43-يىلى (1778-يىل) 9-ئايدىكى خاتىرە.

㉛ يۇقىرىقى ئەسەر، 1067-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 43-يىلى (1778-يىل) 9-ئايدىكى خاتىرە.

㉜ «تەزكىرەئى خوجىگان»-«ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» ، 4-قىسىم، 130-، 134-بەتلەر.

㉝ «تەزكىرەئى خوجىگان» ، خەنزۇچە نۇسخا، 110-بەت.

㉞ يۇقىرىقى كىتاب، 110- 111-بەتلەر.

㉟ يۇقىرىقى كىتاب، 112-بەت.

㊱ «چىڭ گاۋزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ، 373-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 15 -يىلى (1750-يىل) 9-ئاي.

㊲ ۋېي يۈەن: «زەپەرنامە» ، 4-جىلد، «چىيەنلوڭخاننىڭ جۇڭغارلارنى تىنچىتقانلىقى» .

㊳ «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، رەسمىي نۇسخا 9-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىل) 3-ئايدىكى خاتىرە، 10-جىلد، 4-ئايدىكى خاتىرە.

㊴ TKh، 40-، 41-بەتلەر.

㊵ «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، رەسمىي نۇسخا، 14-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىلى) 6-ئايدىكى خاتىرە.

㊶ يۇقىرىدىكى ئەسەر، 11-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىل) 5-ئايدىكى خاتىرە.

㊷ يۇقىرىقى ئەسەر، 11-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىل) 5-ئايدىكى خاتىرە.

㊸ يۇقىرىقى ئەسەر، 14-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىل) 6-ئايدىكى خاتىرە.

㊹ يۇقىرىقى ئەسەر، 10-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىل) 4-ئايدىكى خاتىرە.

㊺ يۇقىرىقى ئەسەر، 11-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىل) 5-ئايدىكى خاتىرە.

㊻ يۇقىرىقى ئەسەر، 14-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىل) 6-ئايدىكى خاتىرە.

㊼ يۇقىرىقى ئەسەر، 14-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىل) 6-ئايدىكى خاتىرە.

㊽ «تەزكىرەئى خوجىگان» ، خەنزۇچە نۇسخا، 112-بەت.

㊾ TKh، 50-بەت.

㊿ TKh، 50-، 51-بەتلەر.

(51) «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، رەسمىي نۇسخا 29-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىل) 6-ئايدىكى خاتىرە، 32-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىل) كەبسە 9-ئايدىكى خاتىرە.

(52) «تەزكىرەئى خوجىگان» ، خەنزۇچە نۇسخا، 114-بەت.

(53) يۇقىرىقى ئەسەر، 113-بەت.

(54) يۇقىرىقى ئەسەر، 114-بەت.

(55) يۇقىرىقى ئەسەر، 115-بەت.

[56] يۇقىرىقى ئەسەر، 115-بەت.

[57] يۇقىرىقى ئەسەر، 117-بەت.

[58] يۇقىرىقى ئەسەر، 120- 121-بەتلەر. ئابدۇللانىڭ ئىككى ئوغلى بىلەن نەگە قېچىپ كەتكەنلىكى ھەققىدە «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ ئىنگلىزچە قىسقارتىلما تەرجىمىسىدە ئېسكەرتىش بېرىلمىگەن. مشېل قاتارلىقلار تۇزگەن «رۇسلار ئوتتۇرا ئاسىيادا» ناملىق ئەسەردە بۇ ۋەقە بايان قىلىنغان ۋە ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى، دېيىلگەن، بىراق، قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئىككى ئوغۇلنى ئېلىپ قېچىپ كەتكۈچىنى ئابدۇللا ئەمەس، نەزەر دېگەن كىشى، دەپ كۆرسىتىدۇ («1873-يىلدىكى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، 180-بەت).

VIII باب چاك سۇالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى ئاقتاغلىق خوجىلار توپىگىلى ۋە ئۇنىڭ مەغلۇبىيىتى

§ 1 چوك-كىچىك خوجىلار توپىلىڭى

چوك خوجا بۇرھانىدىن تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ئەۋەتىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا تەكرىتاغنىڭ شىمالىدا ئامۇرسانا باشچىلىقىدا توپىلاڭ كۆتۈرۈلدى. ئامۇرسانا چاك سۇالىسىگە تەسلىم بولۇشتا چاك سۇالىسىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ داۋاچىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەشنى كۆزلىگەنىدى. لېكىن چاك سۇالىسى ئوردىسى داۋاچى ھاكىمىيىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن "ھەرقايسى ۋەزىر-ۋۇزرالارنىڭ ئويراتلارنى بۆلۈپ تاشلاش ھەقىقىدىكى تەكلىپى"نى قوبۇل قىلىپ "ئويراتلارنى تۆت خانغا تەقسىم قىلىپ بەردى"①، ئامۇرساناغا خونت خانى مەرتىۋىسى بېرىلىپ سىياسىي سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشماي قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ چاك سۇالىسى تەكرىتاغنىڭ شىمالىدا تېخى مۇستەھكەم پۇت دەسسەپ تۇرۇپ بولالمىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەل بولغۇچىلارنى ئەتراپىغا توپلىدى، ھەقەمسايىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ تەسىر دائىرە ئىگىلىدى ۋە ئۆز كۈچىنى تولۇقلىۋالغاندىن كېيىن، شۇ يىلى 8-ئايدا چاك سۇالىسىگە ئاشكارا قارشى چىقتى. ئەينى ۋاقىتتا ئوزۇق-تۇلۇك يېتىشمىگەنلىكتىن چاك سۇالىسى قوشۇنىنىڭ ئاساسىي قىسمى

چېكىنىپ كەتكەن بولۇپ، پەقەت سانغۇن بەن دى باشچىلىقىدىكى بەش يۈز لەشكەر ئىلىدا قارارگاھ قۇرۇپ قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش بىلەن ئالدىراش بولۇۋاتاتتى. ئامۇرسانا ئىسيانچى قوشۇننى باشلاپ ئىلىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى، بەن دى قاتارلىقلار تاقابىل تۇرالماي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى باركۆلنىڭ غەربىي قىسمىغا بولغان كونترولللۇقىنى قولدىن بېرىپ قويدى. لېكىن ئامۇرسانا ھەرقايسى قەبىلىلەرگە ئۆز گېپىنى ئۆتكۈزەلمىگەچكە تەڭرىتاغنىڭ شىمالى يەنە بىر قېتىم مالمانچىلىققا پېتىپ قالدى.

ئامۇرسانا ئىسيان كۆتۈرگەندىن كېيىن ئىلىدا تۇرۇپ يەرلىك "مۇسۇلمانلار"نىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇۋاتقان كىچىك خوجا يەنى خان خوجا " ئۆز قوۋمىنى باشلاپ ئىسيانچىلارغا ھەمدەملەشتۇردى"②، شۇنداقلا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى بۇ بىر مەيدان توپىلاڭغا پائال ئىشتراك قىلدى. «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، رەسمىي نۇسخا 24-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىلى) 1-ئايدىكى خاتىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ : "(چىيەنلوڭنىڭ 20-يىلى) 12-ئاينىڭ 15-كۈنى سانغۇن سالار ۋە نوربۇ دوندوك، شىكېشارغا قاتارلىقلار ئىلىدىكى نورۇز ھاجىبەگ دېگەن جايدا ئامۇرسانا بىلەن ئۇچراشتى. 15-، 16-كۈنلىرى قانلىق قىر-چاپ بولدى، ئامۇرسانا بىلەن مۇسۇلمان خوجام بىرلىشىپ جەمئىي 4000 دىن ئارتۇقراق كىشى بولدى. ئۇلارنىڭ كۈچ-ھەيۋىتى بەكلا زور ئىدى. بىزنى ھەر تەرەپكە توزۇتۇۋەتتى". مەزكۇر مۇسۇلمان خوجام دەل ئىلىدا تۇرۇپ مۇسۇلمانلارنى باشقۇرۇۋاتقان كىچىك خوجا—خان خوجا ئىدى. ئۇ توپىلاڭغا قاتنىشىپلا قالماي يەنە مۇسۇلمان قوۋمىنى باشلاپ ئامۇرسانا بىلەن بىرلىكتە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى

ئوك قول ئورۇنباسار سانغۇن سالار قوماندانلىقىدىكى چاك سۇلالىسى قالدۇق كۈچلىرىنى تېرىپسىرەن قىلىۋەتتى.

ئامۇرسانا ئىسيان كۆتۈرگەندىن كېيىن چاك گاۋزوك 9-ئايدىلا ئويراتلارنىڭ تۆت خانىنى يەكگۈشلىۋەتتى. غالساك دورجىنى جوروس خانى، چېرىكتىنى دۆربىت خانى، شاغدۇر مانجىنى خوشۇت خانى، بايارنى خونت خانى قاتارلىق تەينىلەپ ئويرات خانلىرى، ئويرات قوۋمىنىڭ بەيئەت قىلىشى ۋە قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىنى قولغا كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چاك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلىغا قايتىدىن جازا يۈرۈشى قىلىپ توپلاڭنى تىنچىتىشقا جىددىي تەييارلىق كۆردى. چېيەنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىلى) 1-ئاينىڭ باشلىرى چاك سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ غەرب ۋە شىمال يوللىرىدىكى ئۇچ-تۆت تۈمەنچە كىلىدىغان زور قوشۇنى بىرلىكتە يۈرۈشكە ئاتلىنىپ توختىماستىن ئىلگىرىلەپ بىراقلا تېكەس دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدى. ۋەزىيەتتىكى جىددىي ئۆزگىرىش ۋە قۇدرەتلىك چاك سۇلالىسى قوشۇنىنى كۆرۈش بىلەنلا ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگىرىشكە پىشىپ كەتكەن خان خوجا دەرھال مەۋقەسىنى ئۆزگەرتىپ 1-ئاينىڭ 17-كۈنى "بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بىلەن چاپچالدا ئامۇرسانىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى"③. 2-ئاينىڭ ئاخىرى چاك سۇلالىسى قوشۇنى ئىلىنى قايتۇرۇۋالدى، ئامۇرسانا ئالدىراپ-تېنەپ قازاقلار تەرەپكە قاچتى. چاك سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ بىر يىلدىن ئارتۇق ئىز بېسىپ قوغلىشى ۋە ھۇجۇم قىلىشى ئارقىسىدا ئامۇرسانا ماڭارغا يول تاپالماي چېيەنلوڭنىڭ 22-يىلى (1757-يىلى) يازدا چارروسىيەگە كەتتى ۋە شۇ يىلى 9-ئايدا چېچەك كېسىلى بىلەن ئۆلدى.

چاك سۇلالىسى قوشۇنى چېيەنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىلى) ئەتىيازدا ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ ئالدى-كەينىدە خان خوجا

خوجا ۋەزىيەت قالايمىقانلاشقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىلىدىن تەكرىتاغىنىڭ جەنۇبىغا قاچتى. «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» نىڭ رەسمىي نۇسخا 27-جىلد، چىەنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىلى) 4-ئايدىكى خاتىرىدە كۇنپېتىشنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن سېرىننىڭ بۇرھانىدىن خوجا قاتارلىقلارنى ئەل قىلدۇرۇش ھەققىدىكى مەلۇماتنامىسى خاتىرىلەنگەن: "سېرىننىڭ مەلۇماتى: مۇسۇلمانلارنىڭ ئاتامانلىرىدىن ھادىس، ياساۋۇل يۈسۈپ، ئابدۇرېھىم قاتارلىقلار: 'ئۆتكەن يىلى سالامغا بارىدىغاندا ئىلى رايونىنىڭ مالىماندا قالغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ماكانلىشىپ قېلىشنى ئىلتىماس قىلىشىدۇق، بۇ ھەقتە كېيىن ماقۇللۇق جاۋابىنى ھازىر بولغانىدى. ئەمدىلىكتە بۇرھانىدىن، خان خوجا قاتارلىقلارنىڭ مۇسۇلمانلار ۋە بىزلەرنىڭ خوتۇن-بالىلىرىمىزنى ئېلىپ ئاشۇ تەرەپكە كېتىپ قالدى. ۋاقىپ بولۇشىمىزچە بۇرھانىدىن، خان خوجا قاتارلىقلارنىڭ يەركەن، قەشقەر تەۋەلىرىدە قان-قىساسى بولغاچقا، ئۇ جايلارغا بارماسلىقى دۇرۇستۇر. بەلكى كۆچا، سايرام، جىمىسار قاتارلىق جايلاردا تۇرۇپ قېلىشى بەرھەق جائىزدۇر. ئۇ جايلاردا ئەل بۇلۇش ھەققىدە ئەلچىدىن يارلىق ئەۋەتسەكلا ئىش تامام ۋەسسالام بولىدۇ، ئاندىن ئۇلارنى تۇرپانغا كۆچۈرۈپ ماكانلاشتۇرۇش زۆرۈردۇر' دەپ سۆز يەتكۈزدى. پېقىر قازاق بەگلىرىدىن شىرا بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرۈپ مۇنداق خۇلاسىگە كەلدىم: مۇسۇلمانلار ئۆتمۈشتە جۇڭغارلارنىڭ خىزمىتىدە بولغان، ھازىر ئۇلار ئىلىنى تاشلاپ كېتىپ قالدى، ئۇلارنىڭ جەزمەن قايتىپ كەلگۈسى يوق. شۇڭا دەرھال ھادىسقا كىشى قوشۇپ ئەۋەتىپ ئەل بۇلۇش پەرمانىنى جاكارلاش كېرەك، خوجلارنى تۇرپانغا بېرىپ ماكانلىشىشقا بۇيرۇماق كېرەك". سېرىننىڭ 4-ئايدىكى بۇ مەلۇماتنامىسىدە خان

خوجىنىڭ مۇشۇنىڭدىن ئىلگىرىلا ئىلىدىن قېچىپ كەتكەنلىكىنى، ئىلىدىكى مۇسۇلمانلار ۋە مۇسۇلمانلار ئاتامانى ھادىس قاتارلىقلارنىڭ بالا-چاقىلىرىنى بىللە ئېلىپ كەتكەنلىكىنى بىلمەيتتۇالالايمىز. سېرىن ۋە ھادىس قاتارلىقلار ئەينى ۋاقىتتا تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ۋەزىيەتتە يۇز بېرىۋاتقان ئۆزگىرىشلەرنى چۈشەنمىگەچكە خان خوجىنىڭ ئىز-دېرىكىنى زادىلا بىلمەيتتى.

ئامۇرسانا توپىلىڭى ناھايىتى تېزلا تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا يامرىدى. «جۇڭغالارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» نىڭ رەسمىي نۇسخا، 29-جىلد چېيەنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىلى) 6-ئايدىكى خاتىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "يەركەنگە ئەۋەتىلگەن تېلېنگېت زەيسان گويىن قاشقانىڭ مەلۇم قىلىشچە، ئۆتكەن يىلى سانغۇن ئالىيلىرى ياساۋۇل بېشى تورۇمتاي بىلەن بىللە يەركەن قاتارلىق جايلارنى ئەل قىلدۇرۇشقا ئەۋەتكەن خوجىلار كېيىن يەركەن مۇسۇلمانلىرى بىلەن دۇشمەنلىشىپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى قىرىپ تاشلىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە كۆتۈلمىگەن يەردىن ئامۇرسانانىڭ ئەلچىلىرى كېلىپ قېلىنىڭ مۇشكۇلاتنا قالغانلىقىنى ئاسىيلارغا ئېيتىپ قويۇپتۇ. تورۇمتاي قاتارلىقلارنى ھازىر مۇسۇلمانلار تۇتۇۋاپتۇ. ئۆزى بىرىنچى ئايدا يايلاققا قايتىپ كېلىۋاپتۇ. زەيسانلىق ئىشلىرىنى ئۆتەۋاتقان دوندوك ئەسلىدىنلا ئامۇرسانا دېگەن مۇناپىقنىڭ قول چومىقى بولغاچقا ئۇنىڭ بالا-چاقىسىنى بۇلاپ كېتىپتۇ". بۇ نەقىلدىكى تورۇمتاي، گويىن قاشقا دېگەنلەر ئالدىنقى يىلى شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن بەن دىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە بۇرھانىددىنغا ھەمراھ بولۇپ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مۇسۇلمانلارنى ئەل قىلىشقا ئەۋەتىلگەن مەنسەپدارلار ئىدى. ئۇلار دەل بۇرھانىددىنغا ھەمدەملىشىپ قاراتاغلىقلارنىڭ بارگاھى بولغان يەركەنگە ھۇجۇم قىلىۋاتقاندا ئامۇرسانانىڭ

ئەلچىلىرى يېتىپ كەلگەن، نەتىجىدە تورۇمتاي قاتارلىق چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى تۈتۈپ قېلىنغان. بۇ نەقىلدە ئاشۇ ۋەقەلەرگە بۇرھانىدىننىڭ قانداق پوزىتسىيىدە بولغانلىقى تىلغا ئېلىنمىغان، قارىغاندا ئامۇرسانانىڭ ئەلچىلىرىگە قارىتا ماسلىشىش ئىپادىسىدە بولغان بولسا كېرەك. يۇقىرىقى نەقىلدە بۇ ۋەقەنىڭ يىل دەۋرى ئەسكەرتىلمىگەن، ئېھتىمال چىەنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىلى) 8-، 9-ئايلار بولۇشى مۇمكىن.

خان خوجىنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قېچىپ كېلىشى شەك-شۇبھىسىز مەزكۇر رايونىڭ ۋەزىيىتىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى. بىراق "ھىيلە-نەيرەڭى تولا" بۇ كىچىك خوجا بۇ ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ھېچقانداق ئىپادىدە بولمىدى، ئەكسىچە چىن دىلىدىن بەيئەت قىلغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ شۇ ئارقىلىق ئاسىيلىق نىيىتىنى نىقابلىدى، بۇ ھال راستىنلا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكىلەرنى بىخودلاشتۇرۇپ قويدى. چىەنلوڭخان ئۆز يارلىقىدا مۇنداق دەيدۇ: "سېرىنىڭ مەلۇم قىلىشچە، مۇسۇلمانلاردىن بۇرھانىدىن، خان خوجا قاتارلىقلار بارگاھىمىزغا ئىككى قېتىم ئادەم ئەۋەتكەن بولسىمۇ يېتىپ كېلىشكە مۇۋاپىق بولالمىغان. نۆۋەتتە زور قوشۇنىمىزنىڭ ئىلىغا كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئالغاندىن كېيىن ئويراتلاردىن سېرابەگنى ئەۋەتىپ سەممىي ساداقىتىنى ئىپادىلەش ئارزۇسىدا بولۇۋاتىپتۇ. بۇرھانىدىن قاتارلىقلار بۇ ھەقتە كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆز كۆڭلىنى ئىزھار قىلغان، ناۋادا ئۇنىڭ ئەل بولۇش سەمىمىيىتى راست بولسا سېرىن قاتارلىقلار دەرھال ئەل قىلدۇرۇشقا لەشكەر ماڭدۇرسۇن، خوجىلار راستىنلا بارگاھىمىزغا قەدەم تەشرىپ قىلسا بۇ ئۇلارنىڭ ئەل بولۇش سەمىمىيىتىنىڭ راستلىقىنى كۆرسىتىدۇ"④. خان خوجا

سەممىيەتىنى بىلدۇرۇش نامىدا ئىلىغا ئادەم ئەۋەتىپ تەكرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى كۆزەتكەن ھەم چاك سؤالىسى ئوردىسىدىكىلەردە "سەممىيەتىنى بىلدۇرۇش ئارزۇسى بىلەن كەلگەن" دېگەن ساختا تۈيغۇ پەيدا قىلغان. شۇ ئارقىلىق توپىلاڭ نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان چاك سؤالىسى بىلەن بولغان جىددىيلىك كەيپىياتىنى يۇمشاتقاندى. چاك سؤالىسىنى تېخىمۇ بىخودلاشتۇرۇش، ھەرقايسى كۇچلەر بىلەن قويۇق ئالاقە باغلاش، ئۆز شايكىسىدىكىلەرنى كېڭەيتىش ۋە باش كۆتۈرۈپ چىقىش پۇرسىتى ئىزدەش مەقسىتىدە خان خوجا يەنە بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللاندى. «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» نىڭ رەسمىي نۇسخا 32-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىل) كەبىسە 9-ئايدىكى خاتىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "ئىلگىرى مۇسۇلمانلار يۇرتىغا ئەۋەتىلگەن ياساۋۇل بېشى تۇرۇمتايىنىڭ مەلۇماتنامىسىدىن ۋاقىپ بولۇشۇمچە، تۇرۇمتاي ئۆتكەن يىلى قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنى ئەل قىلدۇرغانىكەن، دەل يەركەن مۇسۇلمانلىرى بىلەن تۇتۇشۇاتقاندا ئاسىي ئامۇرسانانىڭ ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ئۇلارنى تۇتۇۋاپتۇ، كېيىن ئۇلارنى بۇرھانىدىن ئۆتكۈزۈۋاپتۇ. بۇ يىل 5-ئايدا خان خوجا شۇ يەرگە بېرىپ ئاسىي ئامۇرسانانىڭ ئەلچىلىرىنى قىرىپ تاشلاپتۇ ۋە تورۇمتايىنى ئادەملىرى ئارقىلىق ئەۋەتىپتۇ، ئورۇنباسار سانغۇن سالارنىڭ قېرىندىشى تېگوس ۋە بىللە ئەۋەتكەن باشقا ئويراتلار ھېلىھەم ئاشۇ يەردە ئىكەن. خان خوجىنىڭ مەلۇم قىلىشچە، ئويراتلارغا ئىشەنگىلى بولمىغاچقا ئۇلارنى بارگاھىمىزغا قايتۇرۇشنى لايىق كۆرمەپتۇ. پەرمان يېتىپ بارغاندىن كېيىن ئىشلار ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە بولسۇن". يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكۈنىمىزدەك، چاك سؤالىسىنىڭ ياساۋۇل بېشى تۇرۇمتاي قاتارلىق ئەلچىلىرىنى ئامۇرسانا ئەۋەتكەن ئەلچىلەر

تۇتۇۋالغان ۋە بۇرھانىدىنىڭ قېشىغا سولاپ قويغان، ئامۇرسانانىڭ يېڭىلىگەنلىكىنى تېخى يېڭىلا كۆرگەن خان خوجا دەرھال بۇرھانىدىنىڭ قېشىغا يېتىپ كېلىپ ئۇ يەردىكى ئامۇرسانا ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگەن، ئاندىن قاماقتىكى تۇرۇمتاينى ئاپىرىپ قويۇپ شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى، ئامۇرسانانىڭ توپلىڭى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا "ئويراتلارغا ئىشەنگىلى بولمايدۇ" دېگەننى باھانە قىلىپ تورۇمتاي بىلەن بىرگە جەنۇبقا يۈرۈش قىلغان ئويراتلارنى تۇتۇپ قېلىپ ئۇلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان ۋە ئۆز كۈچىنى تولۇقلىغان.

تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ۋەزىيەتنىڭ ئاستا-ئاستا مۇقىملىشىشىغا ئەگىشىپ، چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئىشلارغا كۆڭۈل بۆلۈشكە باشلىدى. 6-ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تېلېنگېت زەيسانى گويىن قاشقانىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي توغرىسىدىكى يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن دوكلاتىنى تاپشۇرۇۋېلىپ يېرىم يىلنىڭ ئالدىدىلا ئامۇرسانانىڭ ئەلچىلىرىنىڭ بۇرھانىدىنىڭ قېشىغا كەلگەنلىكىنى، ياساۋۇل بېشى تۇرۇمتاي قاتارلىقلارنىڭ تۇنقۇن قىلىنغانلىقىنى بىلدى. 9-ئايغا قەدەر تۇرۇمتاي قاتارلىقلارنىڭ ھېچقانداق دېرىكى بولمىغاچقا ئەينى ۋاقىتتىكى چېگرانى تىنچلاندۇرغۇچى ئوك قول ئورۇنباسار سانغۇن جاۋخۇي ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولۇپ قېلىشتىن ئەندىشە قىلىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئىشلارنى دەرھال بىر ياقلىق قىلىۋېتىشكە تەييارلاندى. ئۇنىڭ چېيەنلوڭخانغا يازغان مەلۇماتنامىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "ئۆتكەن يىلى مۇسۇلمانلار يۇرتىغا ئەۋەتىلگەن ياساۋۇللار بېشى تۇرۇمتاي ھازىرغا قەدەر يېنىپ كەلمىدى. يېقىنقى ئۇچتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ بېگى گادامەت ۋە يارغۇچى شىكېشارغا

قاتارلىقلاردىن سۈرۈشتە قىلىپ باقسام، ئۇلار ئەلچىلەرنىڭ ئۆز ۋەنغچە قايتىپ كەلمىگەنلىكىدىن قارىغاندا مۇسۇلمانلار يۇرتىدا بىرەر ۋەقە بولدىمىكىن، بۇرھانىددىنىڭ ئۇلار بىلەن جاڭجاللىشىپ قالغانلىقىنى ياكى يېرىم يولدا بۇيرۇتلارنىڭ پاراكەندىچىلىك سالغانلىقىنى بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ. ناۋادا قوشۇن ماڭدۇرۇلۇپ ئاقسۇ، كۇچا، ئۈچ قاتارلىق جايلارغا ئەل بولۇش يارلىقى يەتكۈزۈلسە ئۇ جايلاردىكى ئاۋامنى قولغا كەلتۈرگىلى، يەركەن، قەشقەردىكى مۇسۇلمانلارنى چۆچۈتكىلى بولىدۇ، دېگەندەك سۆزلەرنى قىلدى. پېقىر تۆۋەنچىلىك بىلەن ئويلاپ كۆرسەم يەركەن، قەشقەردىكى مۇسۇلمانلارنى ئۆز ۋاقتىدا بىر ياقلىق قىلمىغاندا ئۇلار كەلگۈسىدە بۇيرۇتلار بىلەن بىرلىشىۋېلىپ ئىشنىڭ چوڭىنى چىقىرىشى مۇمكىن. بىزنىڭ كېڭىشىپ كۆرۈشىمىزچە، ئورۇنباسار تۆتۈق ئامىنداۋۇنى يۇز لەشكەر بىلەن، يارغۇچى شىكېشارغانى كۇنەس، يۇلتۇز بويلىرىدىكى چارۋىچى ئويراتلارنىڭ 3000 لەشكىرى بىلەن ئۈچ بېگى گادامەتكە قوشۇپ ئەۋەتسەك، ئۇلار 9-ئاينىڭ 15-كۈنى يولغا چىقىپ ھەرقايسى جايلاردىكى مۇسۇلمانلارنى تېزلا بەيئەت قىلدۇرىدۇ ۋە تۇرۇمتاينىڭ ئىز-دېرىكىنى ئالالايدۇ. ناۋادا ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى مۇسۇلمانلار راستتىنلا دەۋەتنى قوبۇل قىلىپ بەيئەت قىلسا ئۇلاردىن ھەر يىلى باج-سېلىق ئېلىش كېرەك، باج-سېلىقنى تۇرپاندىكى ئىمىن خوجىغا تاپشۇرسىمۇ، ئىلىدىكى ئىش بېجىرگۈچى ئامبالغا تاپشۇرسىمۇ بولىدۇ، ئۇنىڭ مىقدارىنى بارغاندىن كېيىن كېڭىشىپ كۆرۈپ بېكىتسەك بولىدۇ. توسقۇنلۇق قىلغۇچىلار بولسا دەرھال ئۇجۇقتۇرماق كېرەك"⑤.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئۈچ مۇسۇلمانلىرىنىڭ بېگى گادامەت "ئىلگىرى باينىڭ ھاكىمبېگى بولغان"⑥ ۋە جۇڭغارلارنىڭ

كونترولللۇقىدا بولۇپ كەلگەنىدى. ئامۇرسانا توپىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن گادامەتكە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزىگە بېقىنىدى بولۇش ھەققىدە بېسىم ئىشلەتكەن، گادامەت بۇنى رەت قىلغان ۋە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئىلىنى تىنچىتقانلىقىنى ئاڭلاپلا "ھادى بەگ قاتارلىقلار بىلەن ئەل بۇلۇشقا كەلگەن"⑦. جاۋ خۇي تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئىشلارغا كۆڭۈل توختىتالماي چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ بارگاھىدا تۇرۇۋاتقان گادامەت قاتارلىقلاردىن مەسلىھەت ئالغاندا گادامەت "مۇسۇلمانلار يۇرتىدا ئىش چىقتىمىكىن" دەپ قىياس قىلغان ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق شىمالىي رايونغا لەشكەر ئەۋەتىپ ئەل قىلدۇرۇش، شۇ ئارقىلىق يەركەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى چۆچۈتۈپ قويۇش تەكلىپىنى بەرگەن. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئەسلىدە ئاقتاغلىق خوجا بۇرھانىدىن ئارقىلىق تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى قولغا ئېلىشقا تەييارلىق كۆرۈۋاتقانىدى، ئەمدىلىكتە بولسا ۋەزىيەتتىكى ئۆزگىرىش تۈپەيلىدىن ئىلىدا قارارگاھ تىككەن چېگرانى تىنچلاندۇرغۇچى ئوك قول ئورۇنباسار سانغۇن جاۋخۇي قاتارلىقلار ئامىنداۋ باشچىلىقىدىكى قوشۇننى ماڭدۇرۇپ بەيئەت قىلدۇرۇش، باج-سېلىق يىغىپ ئەمەلىي ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشكە تەييارلىنىش قارارىغا كەلدى، شۇنداقلا مەسىلىنى قوراللىق بويسۇندۇرۇش يولى بىلەن ھەل قىلىشتەك ئىككىنچى لايىھىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ھالبۇكى، ئىككىنچى ئېيى يەنى كەبسە 9-ئايغا كەلگەندە ئامىنداۋ سەپەر ئۇستىدە كېتىۋېتىپ تۇرۇمتايىنىڭ يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتىنى تاپشۇرۇۋالدى، خان خوجا ئامۇرسانانىڭ ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تۇرۇمتايىنى ئېكىلىپ قويغاندىن كېيىن جاۋخۇي سۇغارغان قىلىچىنى غىلىپىغا قايتا سالدى. جاۋخۇي

قاتارلىقلار بۇ مەلۇماتقا ئاساسەن "مۇسۇلمانلار يۇرتىدا ھېچ ئىش بولمىغاندىكىن كۆپلەپ لەشكەرنى باشلاپ بېرىش ھاجەتسىز"⑧ دېگەن خۇلاسىگە كەلدى ۋە "پەرمان بىلەن ئەل قىلدۇرۇش" لايىھەسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، ئامىنداۋۇ ۋە شىكېشارغا قاتارلىقلارنى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا بېرىپ "مۇسۇلمانلارنى تەسكىن تاپقۇزۇش، ئويراتلارنىڭ خالىغانچە زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىپ باش-باشتاقلىق قىلىشىغا چەك قويۇش" قا يارلىق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئامىنداۋۇ قاتارلىقلارنى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج-سېلىق سانىنى ئېنىقلاپ چىقىش ۋە ئۇنى تاپشۇرۇشنى تېزلىتىشكە بۇيرۇدى. "ئىلغا بېرىپ يەر تېرىشقا تېگىشلىك تارانچىلار بۇ يىل 12-ئايدا قوش-ساپان قاتارلىق دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئېلىپ كۆرسىتىلگەن جايغا يىغىلسۇن، ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرى شەخسەن ئالدىنئالا ئىلغا كېلىپ، ئەھۋال سۈرۈشتۈرۈشكە تەييار تۇرسۇن" دېگەن مەزمۇندا پەرمان ⑨ چۈشۈردى ، جاۋخۇي قاتارلىقلار تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتۈپ بولدى، دەپ قارىغاندى.

ھالبۇكى، تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئەمەلىي ئەھۋال چىڭ سۇلالىسى ئويلىغاندەك ئەمەس ئىدى، "ئۆز نېسىۋىسىگە شۈكرى قىلمايدىغان" خان خوجىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا بەيئەت قىلىش نىيىتى يوق ئىدى. ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ پەرمان-يارلىقلىرىنى بىر ياقتا قايرىپ قويۇپ، ئىلدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قېچىشىغا قۇتراتقۇلۇق قىلدى ۋە يارەملەشتى، شۇنداقلا قول ئاستىدىكى ئىلى مۇسۇلمانلىرىدىن 2000 چە كىشىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ يەرلىك ھېئىوداللار بىلەن ئالاقە باغلىدى ۋە ئىلى رايونىدىكى رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولىغا ئالدى، ئاندىن چىڭ سۇلالىسىگە "بەيئەت

قىلغان" بۇرھانىدىننى ئىككىنچى قول ئوغۇنغا قويۇپ چىقىپ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان قىلىپ خان بولۇشقا جىددىي تەييارلىق كۆردى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر كېيىن مۇنداق دېگەنىدى: "خان خوجا قاتارلىقلار دىنىي تەرغىباتچىلار بولسىمۇ، مۇسۇلمانلىقىنى تاشلاپ پادىشاھ بولماقچى بولدى، ئۇشبۇ مەقسەتتە قالماقلار زامانىسىدىكى تەيجى-سۇلتانلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى تامام قىرىپ تاشلىدى". "سۇلتان"—ئەرەبچە سۆز بولۇپ مۇسۇلمان ھاكىمىيەتلىرىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئاتاق نامى ئىدى. مىڭ سۇلالىسىدىن كېيىن شەرقىي چاغاتاي خانلىقى، يەركەن خانلىقىدىكى موغۇل ھۆكۈمرانلىرى يەرلىك تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ كېتىپ، ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران خان، دەپ ئاتىلىدىغان بولغانىدى. 1680-يىلى جۇڭغارلار يەركەن خانلىقىنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن يەنىلا يەركەن خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىكىلەردىن يەنى چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن پايدىلىنىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى ئىدارە قىلدى. سېۋان ئارابتاندىن كېيىن جۇڭغارلار ھەرقايسى شەھەرلەرگە بۇاستە بەگ تەينىلەپ مەركۇر رايونىنى بىۋاستە ئىدارە قىلغان بولسىمۇ چاغاتاي ئەۋلادلىرى كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە يەنىلا يۇكسەك ئورۇنغا، مۇئەييەن سىياسىي تەسىر كۈچكە ئىگە ئىدى. خان خوجا دىنىي مەزھەپنىڭ رەھبىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىلىدىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قايتقاندىن كېيىن "ئۆزىنى چاغلاپ كۆرمەيلا ئۆزىنى باھادۇرخان"⑩ دەپ ئاتىۋالدى ھەمدە مەركۇر رايوندىكى ھەقىقىي چاغاتاي ئەۋلادلىرىنى تىرىلىش ئېھتىماللىقى بولغان سىياسىي رەقىبلەر ۋە كىشىلەرنىڭ سىياسىي ئىدىئولوگىيىسىدىكى پۈتلىكاشاڭ دەپ قاراپ بىراقلا يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خان خوجا ئاكا-ئۇكىلار ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ساھەدىكى مۇتلەق نوپۇزىنى كۈچەيتتى.

«جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» نىڭ رەسمىي نۇسخا، 57 - جىلد، چېيەنلوڭنىڭ 23-يىلى (1758-يىل) 6-ئايدىكى خاتىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "يارخاشەن تۆتۈلغان ئوغرىلارنى سوراق قىلغاندا ئۇلار: 'ئىككى خوجام يەككە خوجىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، ئۇنىڭ ئوغلى بۇيرۇتلار ئارىسىغا قېچىپ كەتتى، ھازىر تىكەندەك يالغۇز قالدى' دېدى". يەككە خوجا توغرىسىدا «تاشقى ۋاسساللاردىن مۇڭغۇل-مۇسۇلمان ۋاڭ-گۇڭلىرىنىڭ نەسەبنامىسى» نىڭ 117-جىلد، «ئابدۇراھماننىڭ تەرجىمالى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "ئەڭ دەسلەپكى يەركەن خوجىسى ئەھمەد دېگەن كىشى ئىدى، كېيىن سېۋان ئارابتان ئۇ كىشىنى خوجىلىقتىن قالدۇرۇۋەتتى. ئەھمەد ئۆلگەندىن كېيىن سېۋان ئارابتان ئۇنىڭ ئوغۇللىرى بۇرھاندىن ۋە خان خوجىنى نەزەربەند قىلىۋالدى. يەركەن قوۋمى يەككە خوجا دېگەن كىشىنى ئاقساقال قىلىۋالدى، بۇ كىشى ئابدۇراھماننىڭ بوۋىسىدۇر. چېيەنلوڭنىڭ 20-يىلى زور قوشۇنسىز جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندا بۇرھاندىننى قويۇپ بېرىپ يەركەنگە يولغا سېلىپ قويدى. يەككە خوجا ئۇنى كىرگۈزمىگەن، كېيىن قوشۇنسىزنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ كىرىشكە ئىجازەت بەرگەندى. خان خوجىدا خېلى بۇرۇنلا ئاسىيلىق قىلىش خىيالى تۇغۇلغانىدى. بۇرھاندىن بىلەن ئايرىم-ئايرىم ھالدا يەركەن ۋە قەشقەرنى ئىگىلەپ تۇرغانىدى. ئۇلار يەككە خوجىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەندە ئابدۇراھمان بۇيرۇتلار ئارىسىغا قېچىپ كەتتى. خان خوجا ئىزچىل ئۇنى تۇتۇش كويىدا يۈرگەنىدى. 24-يىلى بۇيۇك قوشۇنسىز يەركەننى تىنچىتقاندىن كېيىن ئابدۇراھمان قولغا چۈشتى، 25-يىلى تاۋاپقا ياردى. خان ئالىيلىرى ئۇنى كونا خوجىلار ئەۋلادىدىن ئىكەن، دەپ ئىككىنچى دەرىجىلىك تەيجىلىك مەنسىپىنى ئىلتىپات قىلدى". يەككە خوجىنىڭ ئىسمى «تەزكىرەئى خوجىگان» دا كۆزگە

چىلىقمايدۇ، ئىككىنچى دەرىجىلىك تەيجىلىك مەنسىپى بىرىلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭ نەۋرىسى ئابدۇراھماننىڭ ئىسمى خەنزۇچە ۋەسىقىلەردە ئۇچراپ تۇرىدۇ. كىتابىمىزنىڭ ئالدىنقى بابلىرىدىكى ئىزدىنىشلەرگە ئاساسلانغاندا يەككە خوجىنىڭ يەنە بىر ئىسمى ئۇچ خوجا بولۇپ، ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ پىر ئۇستازى ئىشان كالان، قاراتاغلىقلارنىڭ پىرى خوجا ئىسھاقنىڭ ئىنىسى دوست خوجىدىن كېيىن ياشىغان. ئۇ ئاقتاغلىقلارغىمۇ ياكى قاراتاغلىقلارغىمۇ تەۋە ئەمەس ئىدى. ئاقتاغلىق ۋە قاراتاغلىق خوجىلارنى جۇڭغارلار تەڭرىتاغنىڭ شىمالىغا ئېلىپ كەتكەندىن كېيىن يەككە خوجا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى پۈتكۈل خەلق ئېتىراپ قىلغان دىنىي داھىي بولۇپ قالغانىدى. جۇڭغارلار كېيىنچە قاراتاغلىق خوجىلارنى قويۇپ بەرگەندە يەككە خوجىنىڭ نېمە ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولغانلىقى نامەلۇم. ئېھتىمال قاراتاغلىق خوجىلارغا يول قويغان بولسا كېرەك، شۇنداقتىمۇ ئۇ يەنىلا مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە ئىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بۇرھانىددىننى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ئەۋەتكەندە يەككە خوجا باشقا قاراتاغلىق خوجىلارغا ئوخشاش يەكلەش پوزىتسىيىسىدە بولغان بولسىمۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ ئىلاجسىز يول قويغانىدى. ئاكا-ئۇكا خوجىلار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چىڭ تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن ئۆكتىچى مەزھەپ بولغان قاراتاغلىقلارنى قانلىق باستۇرۇپلا قالماي يەنە يەككە خوجىغا ئېچىنىشلىق ھالدا زىيانكەشلىك قىلدى ۋە بۇ يوشۇرۇن ئاپەتنى تۇغدۇردى.

تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا "خوجىلارغا تەڭ كېلەلەيدىغان"⑪، ئاكا-ئۇكا خوجىلارغا نىسبەتەن بىر تۇرلۇك يوشۇرۇن تەھدىت ھېسابلىنىدىغان يەنە بىر كۈچ بار ئىدى، ئۇ بولسىمۇ چىڭ

سۇلالىسىگە داۋاچىنى تۇتۇپ بەرگەن خوجەسى جەمەتى ئىدى. بۇ جەمەت ئۇچ ۋە ئاقسۇدىكى ھەربىي-مەمۇرىي ھوقۇقلارنى تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان بولۇپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا سەل قارىغىلى بولمايدىغان ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئىگە ئىدى. ئاقتاغلىق خوجىلار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ئەۋەتىلگەندە مۇشۇ جەمەتنىڭ قوللىشىغا تايانغانىدى، ئەمما خوجەسى جەمەتىنىڭمۇ ئۆزىگە چۈشلۈق قارا نىيىتى بار ئىدى. داۋاچىنى تۇتۇپ ئىلىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بارگاھىغا ئېلىپ بارغاندا خوجەسى "ئامۇرسانادىن يەركەن، قەشقەر ئەل قىلىنغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئاشۇ جايلارنىڭ باش خوجىدارى قىلىپ تەيىنلەشنى تەلەپ قىلغانىدى"⑫. كېيىن بۇرھانىدىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن "خوجەسى ۋە ئابدۇڭاھاپ بەگلىكىنى ياخشىلىقىغا تەشەككۇر بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئۇنى داۋاملىق ۋەزىپىگە قويدى"⑬. قارىغاندا خوجەسى جەمەتى دەمالللىقا "ئالا كۆڭۈللۈك" قىلمىغان بولسا كېرەك. لېكىن ئىلىدىن توپىلاڭ قىلىپ قېچىپ كەلگەن خان خوجا بۇ جەمەتكە زادىلا ئىشەنمەيتتى، شۇڭا ئۇلارغا قارىتا ئۆزىگە رام قىلىش ئەمما ئاستىرتتىن تىزگىنلەش پىرىنسىپىنى قوللاندى. «تاشقى ۋاسساللاردىن موڭغۇل-مۇسۇلمان ۋاڭ-گۇڭلىرىنىڭ نەسەبنامىسى» نىڭ 117-جىلد، «خوجەسىنىڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "خان خوجا ئاسسىيلىق قىلىشنى پىلانلاۋاتقاندا خوجەسى ئۇرۇقىدىن خاۋاتىرلەندى. شۇڭا ئۇلارنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇرۇق-تۇغقانلارنى پارچىلاپ ھەرقايسى شەھەرلەرگە جايلاشتۇردى: خوجەسى بەگنى خوتەن بېگى، چوڭ ئوغلى مۇزەپپەرنى ئۇچ بېگى، ئابدۇڭاھاپ بەگنى يەركەن بېگى، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇساتتارنى ئاقسۇ بېگى قىلىپ تەيىنلىدى ۋە لەشكەرلىك يالاپ ئۇلارنى ئاشۇ جايلارغا ئاپىرىپ قويدى. خوجەسى بۇنىڭغا چىش يېرىپ بىرنەرسە دېيەلمەي

ئىلاجسىز بويسۇندى".

بۇ بىر ئاپىراس خاتىرىدىن خان خوجىنىڭ بۇ قۇدرەتلىك جەمەتنى پارچىلىۋېتىپلا قالماي يەنە يەرنىڭ تېگىدىكى يىلاننىڭ كۆشىگىنىنى بىلمىدىغان، يەتتە ئۆلچەپ بىر كېسىدىغان خوجەسى ۋە ئۇنىڭ قېرىندىشى ئابدۇۋاھاپ بەگدىن ئىبارەت بۇ ئىككى غوللۇق شەخسنى ئۇچ ۋە ئاقسۇدىكى كونا ئۇۋىسىدىن ئايرىۋېتىپ ھېچ ئىش قىلالماس قىلىپ قويغانلىقىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن. كېيىن چىڭ سۇلالىسىگە قايتا ئەل بولغان خوجەسمۇ مۇنداق دېگەنىدى: "خان خوجا ئەسلىدە مېنىڭدىن ۋايىم يەپ، ئۇرۇق-تۇغقانلىرىمنى ھەرقايسى شەھەرلەرگە تارقاقلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. ھازىرقى ئەھۋالدا پېقىرنىڭ ئەل بولغانلىقىنى ئاڭلىسا جەزمەن قېرىندىشىم ئابدۇۋاھاپ، جىيەنىم ئابدۇساتتارلارنى نەزەربەندكە ئالىدۇ"⑭.

كۇچا، ياي شەھەرلىرىمۇ ئۇچ، ئاقسۇغا ئوخشاشلا تەڭرىتاغدىن تارىم ئويمانلىقىغا كىرىشتىكى دەرۋازا بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا ئاكا-ئۇكا خوجىلارنىڭ كونتروللۇقىدا ئىدى. سابىق كۇچا ھاكىمبېگى ھادى بەگ، ياي ھاكىمبېگى گادامەت قاتارلىقلار بولسا ئاللىقاچان تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئەل بولغانىدى. ھادى بەگ قاتارلىقلار توغرىسىدا «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: "ھادى بەگ —كۇچادىن. بوۋىسى مىرزامەت، ئاتىسى پولاد ئەۋلادتىن-ئەۋلاد كۇچادا ياشاپ كەلگەن. ھادى جەمەتى جۇڭغارلارنىڭ تەھدىتى تۈپەيلىدىن ئىلى بويلىرىغا كۆچۈپ كېتىپ، دەريانىڭ شىمالىدىكى غۇلجىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. چىيەنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىلى) زور قوشۇنىمىز جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندا ھادى ئەل بولۇشنى تەلەپقىلغان..."(5-جىلد «ھادىنىڭ تەرجىمىھالى») ؛ "گادامەت—ئۇچتىن. ئىلگىرى باينىڭ ھاكىمبېگى بولغان ۋە

جۇڭغارلارغا بېقىنغان. چىەنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىلى) زور قوشۇنىمىزنىڭ جۇڭغارلارنى تىنچىتقانلىقىنى ئاڭلاپ شەھەرنى تاشلاپ بەيئەتكە كەلگەن. يولدا ئاسىي ئوغرى ئامۇرسانانىڭ ئەلچىسىگە ئۇچراپ ئۇنىڭ ئەل بولۇش ھەققىدىكى تەھدىت سۆزلىرىگە پىسەنت قىلماي ئىلىغا كەلگەن ۋە ئەھۋالنى مەلۇم قىلغان" (5-جىلد، «گادامەتنىڭ تەرجىمىھالى»)؛ "سېتىۋالدى— ئۇچىتىن، بوۋىسى غوجامقۇل، ئاتىسى چېرىك ئەسلىدىكى باي بەگلىرىدىن. سېتىۋالدى جەمەتى جۇڭغارلارنىڭ قىستىشى بىلەن ئىنىسى ئاق بەگنى ئېلىپ ئىلىغا بارغان. چىەنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىلى) زور قوشۇنىمىز جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندا سېتىۋالدى ئەل بولۇشىنى تەلەپ قىلغان. ئامۇرسانا ئىسيان كۆتۈرۈپ مالىمانچىلىقتا قالغاندا سېتىۋالدى بارىكۆلگە كەتكەن..." (5-جىلد «سېتىۋالدىنىڭ تەرجىمىھالى»). بۇ ماتېرىياللاردىن شۇ نەرسە مەلۇم بولىدۇكى، ھادى قاتارلىقلار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى شىمالىي رايونىنىڭ يەرلىك كاتتىلىرىدىن بولۇپ، زور تەسىرگە ئىگە ئىدى. جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە ئۇلارنىڭ ھەممىسى جۇڭغارلارنىڭ تىزگىنلىشىدە بولغان، كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندا ئۇلار ئۆز قوۋملىرىنى باشلاپ بەيئەتكە كەلگەن. رايون جەھەتتىن قارىغاندا كۇچا، باي قاتارلىق جايلار يەركەن ۋە قەشقەردىن بىرقەدەر يىراقتا بولۇپ، مەخدۇم خوجا جەمەتى بىلەن ئانچە قويۇق مۇناسىۋەتتە ئەمەس ئىدى. چۇنيۇەن چىنشىيى «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىم» نىڭ 6-جىلدىدا ئۇلار بىلەن خان خوجا ئوتتۇرىسىدا "ئەزەلدىن قانىتىق ئۆچمەنلىك بار" دەيدۇ. بۇ ئەھۋالنى پۇقرىنىڭ ماتېرىياللاردىن ئىلغا قىلغىلى بولمايدۇ، قارىغاندا راست بولسا كېرەك، «چىڭ گاۋزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» دا بۇ ھەقتە بەزى ئۇچۇرلار

بار: "يارخاشەننىڭ مەلۇماتى: كۆچا، ئۈچ قاتارلىق جايلاردىكى مۇسۇلمان بەگلەردىن ھادى، سېيتۇالدى قاتارلىقلار ئەل بولدى. سېيتۇالدى: 'ئۆتكەن يىلى مۇسۇلمانلار يۈرتىغا ئەۋەتىلگەن ياساۋۇللار بەشى تۈرۈمتاينى يەركەن، قەشقەر مۇسۇلمانلىرى تۇتقۇن قىلىۋالدى' دەپ شىكايەت قىلدى. بۇ سۆزنىڭ ھېچقانداق دەللىلى يوق بولغاچقا سېرىن، جاۋۇخۇي قاتارلىقلاردىن سۈرۈشتە قىلىپ باقتىم. سېرىن: 'ئەل بولغان ھادى قاتارلىقلار ئەسلىي ماكانىغا قايتىدىغان بولسا خوجا خان ئۈلارنى يەپ تاشلايدۇ' دەيدۇ ..." (517-جىلد، چېيەنلوڭنىڭ 21-يىلى 7-ئايدىكى خاتىرە). سېيتۇالدى يەركەن، قەشقەرنى بېسىپ ياتقان ئاكا-ئۇكا خوجلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى تۇتۇپ قالغانلىقىنى، خوجلار بىلەن ئۆزلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۆچمەنلىك بارلىقىنى شىكايەت قىلغان، سېرىننىڭ مەلۇماتىدا بولسا ھادى قاتارلىقلارنىڭ خان خوجا بىلەن بولغان تۇپلۇك قارىمۇقارشى مۇناسىۋىتى تېخىمۇ ئوچۇق ئەسكەرتىلگەن. ھادى قاتارلىقلار شەھەرنى تاشلاپ چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىن ئاكا-ئۇكا خوجىلار يېقىن ئۇرۇق-تۇغقانلىرىدىن ئىككى كىشىنى ھاكىمبەگلىككە تەينىلەپ، مۇھىم جۇغراپىيىلىك ئورۇنغا ئىگە بولغان كۇچا ۋە بايىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئالغان. شۇنداق قىلىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ئەمەلىيەتتە پۈتۈنلەي خوجلارنىڭ ئىلكىگە چۈشۈپ كېتىپ ئۇلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشىدىكى تەييارلىقلار ھازىرلاندى. «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» نىڭ رەسمىي نۇسخا، 58-جىلد، چېيەنلوڭنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى)6-ئايدىكى خاتىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "بۇنىڭدىن مۇقەددەم خان خوجا ھەرقايسى ئاتامانلار بىلەن كېڭىشىپ فۇمىيەننى ئويرات ئەلچىسى قىلىپ ئەۋەتسەك، ئەل بولغان ھامان ئولپان تاپشۇرۇشقا توغرا

كېلىدۇ، ئۇنىڭدىن كۆرە بىرەر جايىنى ئىگىلەپ، يەر تېرىپ سېپىلنى پۇختىلىساق ياۋدىن مۇداپىئەلەنگىلى تامامەن بولىدۇ، دېيىشتى. بۇرھاندىن: 'ئىلگىرى ئويراتلارنىڭ خورلىشىغا ئۇچرىدۇق، بۇيۇك دۆلەتنىڭ لەشكەرلىرى بولمىغان بولسا يۇرتىمىزنىڭ خۇشبۇي تۇپرىقىنى قايتا پۇرىيالايتتۇقمۇ؟ شاپائەتكە ۋاپاسىزلىق قىلساق دۇرۇس بولمايدۇ. لەشكىرىي كۆچتىمۇ بىز ئۇلارغا تەڭ كېلەلەيمىز' دېدى. خان خوجا ئۇنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالمىدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرمۇ ئۇنىڭغا ھەمھۇ دېيىشىپ بۇلاڭ-تالاڭغا شېرىك بولدى".

تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مۇسۇلمانلارنى تىزگىنلەشتەك ئەمەلىي ھوقۇقنى ئاللىقاچان ئۆز قولىغا ئېلىپ بولغان خان خوجا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ يارلىقلىرىنى چۆرۈپ تاشلاپ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرمەكچى بولغاندا يەرلىك بەگلەر ۋە فېئودالالار توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاش غەرىزىدە كىچىك خوجىنى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتتى. ۋەزىيەتكە قارىتا بىرقەدەر ئېنىق تونۇشقا ئىگە بۇرھاندىن خوجا توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى خالىمىغان بىلەن قولىدا ھېچقانداق ھوقۇق بولمىغاچقا خان خوجىنى توسۇشقا قادىر بولالمىدى. شۇنىڭ بىلەن خان خوجا ئۆزىنى "باھادۇر خان " دەپ جاكارلاپ، ئاكىسى بۇرھاندىننى قايىل قىلىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈردى.

بۇ مەزگىلدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاساسلىق دىققىتىنى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىغا مەركەزلەشتۈرگەن بولۇپ، ئامۇرسانانى قوغلاپ تۇتۇش بىلەن ھەلەك بولۇپ كەتكەچكە، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئىشلارغا قارىغۇدەك چولىسى يوق ئىدى، يەنە كېلىپ ئىككى خوجا ئويدۇرۇپ چىققان ساختا كۆرۈنۈشلەرگە ئالدىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ۋەزىيەت توغرىسىدا،

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك بىر تەرەپلىمە يەكۈن چىقىرىپ قويغانىدى. ھالبۇكى، ئاردىن ھېچقانچە ۋاقىت ئۆتمىدى، 10-ئايغا كەلگەندە ئىلىدا تۇرۇشلۇق چەك سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئاقتاغلىق خوجلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈش نىيىتىنى ئاز-تولا سەزدى. چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئوك قول ئورۇنباسار سانغۇن جاۋ خۇي 10-ئايدىكى بىر پارچە مەلۇماتنامىسىدە مۇنداق يازىدۇ: "يەركەن، قەشقەرگە ئەۋەتىلگەن ياساۋۇللاردىن تىچىتۇ، تاكېشبىن، جىڭجاڭ دوندوك، لەنلىڭ ئەيشىنتەي، ئورۇنباسار تۇرشاۋۇل خوتۇلى قاتارلىقلار بارگاھقا يېنىپ كەلدى. تىچىتۇنىڭ مەلۇم قىسمىچە، سانغۇن سىرىن تىچىتۇ بىلەن خۇتۇلىنى بۇرھانىدىن، خان خوجلارغا سالامغا بارغۇچى قىلىپ كىمنى بېكىتىشنى ئويلىشىش، باج-سېلىق تاپشۇرۇپ قائىدىلىرىنى تېزدىن تۈزۈپ چىقىش، قوشۇن تۇرۇشلۇق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇش قاتارلىق ئىشلار ھەققىدىكى پەرمانىنى يەتكۈزۈشكە يەركەنگە ئەۋەتكەن. ئۇلار خان خوجا بىلەن كۆرۈشكەندە نامىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان، بىراق خان خوجا بۇنىڭغا قارىتا تېگىشلىك ھۆرمەتتە بولمىغان ۋە ياساۋۇل تۇرۇمتاي بىلەن بىللە بېرىشقا ئادەم قوشۇپ قويغانلىقىنى، پۇتۇن ئىشلارنى شۇ كىشىنىڭ ئورۇنلاشتۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ تۇرۇۋالغان. ئۇلار قايتىپ ماڭغاندا بىللە كېلىشكە تېگىشلىك ئويراتلار ئاشۇ يەردە قېلىپ قالغان. خان خوجا ئىلگىرى 3000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن بۇيرۇتلارغا قارشى جەڭگە چىقىپ ئىككى قېتىم تۇمشۇغىغا يېگەن. دوندوكىنىڭ مەلۇم قىلىشچە، سانغۇن سىرىن يەركەنگە نامە ئەۋەتىپ خان خوجىنى تېرىقچىلىق قىلغۇچى تارانچىلارنى تېزدىن ئىلىغا يەتكۈزۈشكە بۇيرۇغاندا خان خوجا بۇيرۇقنى ئىجرا قىلمىغان. تاكېشبىننىڭ مەلۇم قىلىشچە، ئورۇنباسار تۇتۇق

ئامىنداۋ سانغۇن سېرىننىڭ مەكتۇپىنى ئېلىپ مۇسۇلمانلار يۇرتىغا كەلگەن ۋە بۇرھانىدىننى ئاسىي مۇناپىق ئامۇرسانانىڭ ئەلچىسى داشى مېڭكۇنى تۇتۇشقا بۇيرۇغان. ئۇنى ئېلىپ ئاقسۇغا كەلگەندە ئابدۇساتتار نەزەربەند قىلىۋېلىپ تېخى يېقىندىلا قويۇپ بەرگەن. خوتۇلىنىڭ مەلۇم قىلىشچە، ئۇ ئاقسۇدىكى ۋاقتىدا بۇرھانىدىننىڭ خان خوجىغا: 'بىز قېرىنداشلار ئۇچ ئەۋلاد ئاتا-بوۋىمىزغا قەدەر جۇڭغارلارنىڭ نەزەربەندىدە بولدۇق. تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن ئەركىنلىككە چىقىپ يەنىلا مۇسۇلمانلارنىڭ سەردارلىرى بولۇپ قالدۇق، بىز مۇشەررەپ بولغان شاپائەت تاغدىن زور، دېڭىزدىن چوڭقۇردۇر، ئەمدىلىكتە سەن ساماۋى خانلىققا قارشى چىقساڭ پەقەت ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭ قىلىسەن. مەن ھەرگىزمۇ ساڭا ئەگەشمەيمەن' دېگەنلىكىنى ئاڭلىغان"⑮ . ئەلچىلەرنىڭ بۇ مەلۇماتلىرىدىن جاۋخۇي "بۇرھانىدىننىڭ سەممىي سادىق ئىكەنلىكىنى، خان خوجىنىڭ ئەزەلدىن ئۆز نېسىۋىسىگە شۈكرى قىلمايدىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى"، "مۇشۇ چاغقىچە باج-سېلىق تاپشۇرۇش قائىدىلىرىنى تۈزمىگەنلىكى ۋە ئادەم ئەۋەتمىگەنلىكىدىن ئاسىيلىق قىلىش نىيىتىنىڭ ئېنىقلىقىنى" ھېس قىلىپ، ئامىنداۋ قاتارلىقلارغا" تېزدىن قوشۇن تارتىپ ئاقسۇ ۋە كۇچانى تىنچلاندۇرۇڭلار، خان خوجىنىڭ شەخسەن ئۆزىنىڭ ئالدىڭلارغا سالامغا كېلىشىگە پەرمان قىلىڭلار، ئۇنىڭ ئىلىدىكى تارانچى مۇسۇلمانلىرىمۇ بۇرۇنقى قائىدە بويىچە سالامغا كەلسۇن، سەللا قارشىلىق كۆرسەتسە دەرھال قىرىپ تاشلاڭلار" دەپ بۇيرۇدى⑯.

ئەمما ئەينى ۋاقىتتا قاتمۇقات ئوردىنىڭ ئىچكىرىسىدە شاھانە تەختتە ئولتۇرۇپ غەربىي يۇنىلىشتىكى ئومۇمىي ۋەزىيەتكە قوماندانلىق قىلىۋاتقان چېغىنلوڭخان خان خوجىنىڭ چاك سۇلالىسىگە قارشى ئىسيانىغا قارىتا يېتەرلىك تونۇشتا ئەمەس

ئىدى. ئۇ ئالدى بىلەن جاۋخۇينىڭ ھەربكتىنى مۇئەييەنلەشتۇردى ۋە "ئامىنداۋنىڭ تېزدىن قوشۇن تارتىشىغا يارلىق چۈشۈرۈلسۇن، كېڭىشىپ كۆرۈپ ئىش قىلىڭلار، ئەڭ ياخشى تەدبىرنى قوللىنىڭلار" دېدى، ئەمما ئۇلاپلا "ھازىر خان خوجا ئەۋەتكەن ئەلچى شاھنىياز ئاستانىگە كېلىپ ماڭا چوڭقۇر سەمىمىي ساداقىتىنى بىلدۈرۈۋاتىدۇ. خان خوجىغا بەك ئىشىنىپ كەتكىلى بولمىسمۇ ئۇنىڭ شۇنچە يىراقتىن ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىدىن ساماۋى خاندانلىقىمىزدىن ئەيمىنىدىغانلىقى ئاشكارا بولماقتا" دەپ قوشۇمچە قىلدى. شۇڭا چىيەنلوڭخان جاۋخۇيغا كۆرسەتمە قىلىپ: "پەرمان يەتكەن ۋاقىتتا خان خوجا تۇتۇلغان بولسا ياكى ئىلىغا بېرىپ ئۆزلۈكسىدىن باش ئۇرسا جاۋخۇي پاراسەت بىلەن ئۇنىڭغا تەسەللىي بېرىپ كۆڭلىنى تەسكىن تاپقۇزسۇن ۋە كىشى قوشۇپ بېيجىڭغا ئەۋەتسۇن. ناۋادا ئامىنداۋ ئاشۇ يەردە قارارگاھ تىككەن بىلەن خان خوجىنى تېخى تۇتالمىغان بولسا جاۋخۇي دەرھال ئاشۇ يەرگە بېرىپ ئۇنىڭغا ئۆز ساداقىتىنىڭ چىنلىقىنى بىلدۈرۈشكە يارلىق ئەۋەتسۇن. ئەمما ھەر يىلقى باج-سېلىقنىڭ نىزام-قائىدىلىرىنى تۈزۈپ كېلىپ مەلۇم قىلسۇن، كۆپلەپ لەشكىرىي كۈچ ئاجرىتىش ھاجەتسىز، ئىشلار جايىدا ھەل قىلىنسۇن"⑰ دېدى. چىيەنلوڭخان ئاساسىي كۈچىنى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىغا قارىتىش ئۈچۈن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئىشلاردا يەنىلا ئالدىنقى سەپ قوماندانلىرىغا "ئەل بولۇشقا دەۋەت قىلىش"، "ئارتۇقچە لەشكىرىي كۈچ ئاجرىتىپ ئاۋارە بولماسلىق" دېگەن ئاساسىي پرىنسىپنى بېكىتىپ بەردى.

ئەمەلىيەتتە، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنىڭ بۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيىتى جاۋخۇيىنىڭ ئويلىغىنىدىنمۇ خەتەرلىك ئىدى. كەبىسە يىلى 9 - ئايىنىڭ باشلىرى ئامىنداۋ قوشۇنىنى باشلاپ كۇچاغا يېقىن

كەلگەندە ئايغاقچىلار ئارقىلىق خان خوجىنىڭ شەخسەن 3000—4000 كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئۇچ شەھىرىدە قارارگاھ تىككەنلىكىنى، ئۇنىڭ قولچومىقىدىن خوجەسى بەگنىڭ جىمەنى، ئاقسۇ بېگى ئابدۇساتتارنىڭ 1000چە كىشى بىلەن ئالدىنقى توساق ھېسابلىنىدىغان مۇشۇر دەريا‌سى بويىغا جايلاشقانلىقىنى بىلدى. ئۇلارنىڭ ئىلىدىن تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كىرىشتىكى ئۇچ، ئاقسۇ قاتارلىق مۇھىم ئېغىزلارنى ئاشۇنچىۋالا زور لەشكىرىي كۈچ بىلەن بېقىپ ياتقانلىقى ئۇلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان قىلىش نىيىتىدە بولۇۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. ئامىنداۋ قاتارلىقلار قوشۇن تارتىپ كۈچاغا قىستاپ كەلگەندە قارشىلىققا دۇچ كەلگەنلىكتىن كۇچانى قورشاۋغا ئېلىشقا بۇيرۇق قىلدى. شەھەرنى ساقلاۋاتقان 1000غا يېقىن ئەسكەر جەڭگە چىققان بولسىمۇ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن چېكىنىدۇرۇلدى. ئامىنداۋ كۈچادىكىلەرنى بەيئەت قىلىشقا ۋە باج-سېلىق تاپشۇرۇش قائىدە-مىزانلىرىنى يوللاشقا بويرۇغاندا كۇچانى ساقلاۋاتقان سانغۇن، خوجەسى بەگنىڭ ئوغلى خودابەردى ئۆزىنىڭ ئاللىقاچانلا بەيئەت قىلىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى، پەقەت ئويرات لەشكەرلىرىدىن قورقۇپ چىقالمايۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. ئامىنداۋ ئۇنىڭ سۆزىگە يەڭگىللىك بىلەن ئىشىنىپ قېلىپ ئويرات لەشكەرلىرىنى ئەسلىدىكى يايلىقىغا قايتۇرۇۋەتتى، پەقەت "يۇزدىن ئارتۇقراق ئادەمى بىلەن كۇچا شەھىرىدە چۇشكۇن قىلىپ، مۇسۇلمانلارنى بەيئەت قىلدۇرۇش ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتتى"⑱، نەتىجىدە خان خوجا تەرىپىدىن زىندانغا تاشلاندى.

جاۋخوي 10-ئاينىڭ باشلىرى ئامىنداۋنىڭ يەڭگىللىك بىلەن كۇچاغا كىرگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئىشنىڭ چاتاقلىقىنى سەزدى ۋە ئامىنداۋغا: "ئويراتلار ئالدىدا ماڭسۇن، مۇسۇلمانلار تۇتامى يوق

خەق، شۇڭا مۇشۇنداق بولغاندا مەيلى ئۇلارنى يوقىتىش بولسۇن ياكى تەسكىن تاپقۇزۇش بولسۇن ھەر ئىككىسىگە پايدىلىق. ھازىرچە ئۇلارنىڭ قارشىلىق كەيپىياتى سېزىلگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىنىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ گېپىگە ئىشىنىپلا لەشكەرلەرنى تارقىتىۋېتىش ئاقىلانىلىق ئەمەس" دەپ نامە ئەۋەتتى. جاۋخوي "ئامىنداۋنىڭ لەشكىرىي كۈچى يېتەرلىك ئەمەس، نۇسرەت قازىنىش قىيىن، شۇڭا مۇسۇلمانلارنىڭ ئەھۋالىنى دەڭسەپ كۆرۈپ ئەمىن تاپقۇزۇش ياكى يوقىتىشنى ئويلىشىش كېرەك، ئەل بولسا ئىشىنىڭ ئۆزلۈكىدىن ھەل بولغىنى شۇ، قالدى ئىشلارنى كېيىن يېلى قوشۇننى رەتكە سېلىۋالغاندىن كېيىن يىغىم ۋاقتىدا قوشۇن باشلاپ بېرىپ بېجىرسەكلا بولىدۇ" دەپ قارايتتى. ئەمما پادىشاھ چېيەنلوڭنىڭ بۇ ئىشقا بولغان ئىنكاسى جاۋخوينىڭكىگە ئوخشىمايتتى، ئۇ "مۇسۇلمانلار ئويراتلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قورقۇۋاتىدۇ، مانا بۇ ئۇلارنىڭ ئەل بولۇشقا جۈرئەت قىلالماسلىقىدىكى ئاساسلىق سەۋەب، بۇ ئىشنىڭ ۋەزنى ئەنە شۇنىڭدا، شۇڭا ئەل بولۇشقا قايتا دالالەت قىلىپ، لەشكىرىي كۈچ ئىشلىتىشتىن ئىبارەت بىلەن ساقلانماق زۆرۈر" دەپ قارايتتى ھەمدە خان خوجىنىڭ "سانغۇن جانابلىرىنى كۆرگەندىن كېيىن بارگاھقا ئەلچى ئەۋەتىپ باج-سېلىق تاپشۇرۇش قائىدە-نىزاملىرىنى مەلۇم قىلىشىنى" خام خىيال قىلاتتى. شۇنىڭدىن ئۇزۇن ئۆتمەي خان خوجىنىڭ ئەلچىسى شاھنىياز بېيجىڭدىن قايتىپ كەلدى. چېيەنلوڭخان تۇرۇمتاي قاتارلىق كىشىلەرگە شاھنىياز بىلەن بىللە يەركەن، قەشقەرگە بېرىشنى كۆپ قېتىم پەرمان قىلدى، يەنە تۇرپاندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ كاتتىسى بولغان ئىمىن خوجىدىن ئادەم ياكى مەكتۇپ يوللاپ ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىشنى، چوڭ-كىچىك خوجىلارنى ئىمىن تاپقۇزۇپ ئۇلارنى "غەللە-پاراق، باج-سېلىق

مىقدارى ھەققىدىكى قائىدە-نىزاملارنى بېكىتىشكە ئۇندەشنى تەلەپ قىلدى" ئەمما بۇ ئىشلار يېرىم يولدا توسۇلۇپ قېلىپ ئىشقا ئاشماي قالدى⑲.

بۇ مەزگىلدە ئاكا-ئۇكا خوجىلارنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كۈنسېرى مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەسىرىنىڭ زورىيىشى بىلەن ئۇلارنىڭ چاك سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش پائالىيەتلىرىنىڭ سالمىقى تەدرىجىي ئېشىپ باردى. تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ۋەزىيەتتە كۆرۈلگەن ئۇشتۇمتۇت ئۆزگىرىشمۇ ئۇلارنىڭ خورىكىنى ئۆستۈرۈپ قويدى: چېنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىلى) 8-ئايدا چاك سۇلالىسىنىڭ ئامۇرسانانى قوغلاپ تۇتۇشقا يۇرۇش قىلغان ئىككى يول قوشۇنى قاتتىق سوغۇق سەۋەبىدىن چېكىنىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى خالخا موڭغۇللىرىدىن چىڭگۈن زاپونىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىشقا يارەملىشىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەنلىكتىن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا چاك سۇلالىسى قوشۇنى ئاجىزلاپ قالدى. چاك سۇلالىسى ئوتۇغات بەرگەن جوروس خانى غالساڭ دورجى، خونت خانى بايار قاتارلىق ئويىرات قەبىئودوللىرى چاك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ خوشۇن تۇزۇمىنى يۇرگۈزمەكچى بولغانلىقىغا نارازى بولۇپ، چاك سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان قىلىشنى پىلانلىدى ۋە 11-ئايدا ئۇرۇمچىدە توپىلاڭ كۆتۈردى. ئەينى ۋاقىتتا ئىلدا تۇرۇۋاتقان چېگرانى تىنچلاندۇرغۇچى ئوك قول ئورۇنباسار سانغۇن جاۋخۇي قوشۇن باشلاپ شەرققە يۇرۇش قىلدى، ئىككىنچى يىلى 1-ئايدا ئىسيانچى قوشۇن تەرىپىدىن ئۇرۇمچىدە قورشۇۋېلىنىپ ھالاكەت گىرداۋىغا كېلىپ قالدى، كېيىن باركۆلدىن كەلگەن يارەمچى قوشۇنىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن باركۆلدىكى چاك سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ بارگاھىغا كېلىۋالالىدى. بۇ ۋاقىتتا قازاقلار رايونىدا

قېچىپ يۈرگەن ئامۇرسانا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەلدى ۋە غالسالڭ دورجى قاتارلىق توپىلاڭچىلار بىلەن بورتالادا ئۇچرىشىپ بىر مەھەل ئۇستۇنلۇكنى ئىگەللىدى. غەربىي يۇرتنىڭ بۇ خىل ۋەزىيىتى شۇبھىسىزكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئاكا-ئۇكا خوجىلارغا غايەت زور مەدەت بولدى. ئۇلار خاتا ھالدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى چىقىپ مۇستەقىل بولۇش پۈرسىتى يېتىپ كەلدى، دەپ قاراپ، ئاۋۋال ئامىنداۋ باشچىلىقىدىكى يۇزدىن ئارتۇقراق مانجۇ قوشۇنىنى كۇچادا نەزەربەند قىلدى، ئارقىدىنلا چىيەنلوڭنىڭ 22-يىلى (1757-يىلى) 3-ئايدا ئۇلارنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاپ⑳ توپىلاڭ بايرىقىنى ئاشكارا كۆتۈرۈپ چىقتى.

2 § چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى قايتۇرۇۋېلىشى ۋە چوڭ-كىچىك خوجىلارنىڭ ھالاكىتى

1. چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىنى ئىگىلىشى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ نەزىرىدە، جۇڭغارلار ئەسلىدە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى ئىدارە قىلغان، ئەمدىلىكتە ئىلى تىنچىتىلىپ جۇڭغارلار ئەل بولغاندىن كېيىن جۇڭغارلانىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلگەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمىمۇ تەبىئىي رەۋىشتە چىڭ سۇلالىسىگە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭا دەسلەپ بۇرھانىددىننى يەركەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى "ئەل قىلدۇرۇش" قا ئەۋەتىپ، شۇ ئارقىلىق تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىنى ئورنىتىشقا

تەييارلانغانىدى. ئارقىدىنلا "باج-سېلىق مىقدارى ھەققىدىكى قائىدە-نىزاملارنى بېكىتىش"نى سۆيلەپ بۇرھانىدىنغا كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى ۋە كونكرېت ھۆكۈمرانلىق تەدبىرلىرىنى يۈرگۈزمەكچى بولدى. لېكىن چوڭ-كىچىك خوجىلار چاك سۇلالىسىنىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەۋەتىلگەن سەرۋاز-نەۋكەرلەرنى قىرىپ تاشلاپ چاك سۇلالىسىگە قارشى ئاشكارا توپىلاڭ كۆتۈردى. ئەينى ۋاقىتتا تارىم قۇدرەت تېپىۋاتقان چاك سۇلالىسى بۇنىڭغا ھەرگىزمۇ قاراپ تۇرالمايتتى، شۇڭا شۇ يىلىلا توپىلاڭنى باستۇرۇپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى قورال كۈچى بىلەن تىنچىتىش قارارىغا كەلدى. لېكىن ئەينى ۋاقىتتا چاك سۇلالىسى پۈتۈن دىققەت-نەزىرىنى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئامۇرسانا توپىلىڭىنى تىنچىتىشقا قارىتىۋاتقاچقا جەنۇبقا قاراشقا چولىسى تەگمىدى، شۇڭا قوشۇن تارتىپ چوڭ-كىچىك خوجىلارنى تېنچىتىشنى ئىككىنچى يىلى ئەتىيازغا پىلانلىدى.

شۇنداقتىمۇ، چاك سۇلالىسى ئوردىسى يەنىلا "قوشۇن چىقىرىپ ئاۋارە بولمايلا" چوڭ-كىچىك خوجىلار مەسلىسىنى ھەل قىلىۋېتىش كويىدا بولدى. شۇڭا خېلى بۇرۇنلا چاك سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان تۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ "ئاقساقىلى" ئىمىن خوجىغا بۇ ھەقتە تىرىشچانلىق كۆرسىتىش توغرىسىدا كۆرسەتمە بېرىلدى: "سانغۇن چېڭگۇن زابۇ خان خوجا ۋە بۇرھانىدىنىنى جايلىۋېتىشنى ئىلتىماس قىلدى. مېنىڭ ئويلىشىمچە كېلەر يىلى ئەتىيازدا قوشۇن تارتىش كېرەك. بۇ ھەقتە سانغۇن چېڭگۇن زابۇغا يارلىق يەتكۈزۈلدى. بۇ ئىككى ئوغرى... شاپائەتنى ئۇنتۇپ ئاسىيلىق يولىغا ماڭدى، ئورۇنباسار تۇتۇق ئامىنداۋۇنى ئۆلتۈردى، ئۇلارنىڭ جىنايىتىنى كەچۈرگىلى بولمايدۇ. ئەمما بۇ ئىككى ئوغرىنىڭ چوتۇرى تولا بولغاچقا پۈتكۈل مۇسۇلمانلار ئۇلارغا

ئەگىشىدۇ، شۇڭا ئۇلارنى يەنىلا ئەپۇ قىلىشقا بولىدۇ. سەن بولساڭ مېنىڭ يۈكسەك ئىلتىپاتىمغا ئېرىشتىڭ، يەنە كېلىپ مۇسۇلمانلارنىڭ كاتتىسى بولغاچقا ئاۋام ساڭا ئىشىنىدۇ. ناۋادا ئامال قىلىپ ئۇلارنى ئىندەككە كەلتۈرەلىسەڭ ياكى بولمىسا مۇسۇلمانلار ئاممىسىنى ئۇلاردىن يىراقلاشتۇرۇپ ئىككى ئوغرىنى تۇتالىساڭ لەشكەر چىقىرىپ ئاۋارە بولۇشنىڭ ھاجىتى قالمايتتى. ئۆزۈڭ چاغلاپ كۆرۈپ بىر ئىش قىلارسەن"㉑. نەتىجىدە قۇرۇق ئېغىز ئۈپراتقانلىقىڭ پايدىسى بولمىدى، ئەمدىلىكتە ئاخىرقى بىرلا يول قالغانىدى. چىەنلوڭنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى) ئەتىيازدا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى يارخاشەننى ئاسىيلارنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، ئىمىن خوجا، خانىڭا قاتارلىقلارنى مەسلىھەتچى ئامبال قىلىپ تەيىنلەپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا جازا يۈرۈشى قىلدى، قۇمۇل مۇسۇلمانلىرىنىڭ "ئاقساقىلى" يۈسۈپ بىللە بېرىشنى ئىلتىماس قىلغاچقا شۇنداىنا، ئەيلوڭنا قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئاغلاقچى ئامبال بولۇپ بېرىشقا پەرمان قىلىندى. بۇ ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى لاگىرىدىكى سابىق كۆچا، باي بەگلىرىدىن ھادى بەگ قاتارلىقلارنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى چوڭ-كىچىك خوجىلار ئۆلتۈرۈپ تۈگەتكەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ قالغان-قاتقانلىرى تەشەببۇسكارلىق بىلەن زور قوشۇن بىلەن بىللە جازا يۈرۈشىگە ئاتلىنىشنى تەلەپ قىلىشتى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ياراملىق يول باشلىغۇچىلىرى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خان خوجىنىڭ جىنايىتىنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا توختىماستىن جاكارلاپ "بۇ قېتىمقى قوشۇن تارتىشىمىزنىڭ مەقسىتى پەقەت خان خوجىنى تۇتۇش بىلەنلا چەكلىنىدۇ"، "بۇرھانىدىن ئۇنىڭغا مەجبۇرىي ئەگىشىپ قالغان بولغاچقا ئايرىم بىر تەرەپ قىلىشقا يارلىق بېرىلدى"، "ھەرقايسى

مۇسۇلمان پۇقرالار بۇ ئىشتا گۇناھسىز، پەقەت نادانلارچە ئۇلارغا ئەگىشىپ قالغانلا يېرى بار"㉒ دەپ تەشۋىق قىلىپ تۇردى ھەمدە شۇ ئارقىلىق چوڭ-كىچىك خوجىلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى يىرىكلەشتۈرۈپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ چۈشىنىشىنى ۋە ماسلىشىشنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى.

يارخاشەن 8000 كىشىلىك قوشۇن㉓ بىلەن تۇرپاندىن يولغا چىقىپ بورتۇ داۋىنى ئارقىسىق 4-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى قاراشەھەرگە يېتىلدى. ئاندىن ئىمىن خوجا شۇنداقلا، يۇسۇپ قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى 1700 كىشىلىك قوشۇن تۇرشاۋۇل قىسىم بولۇپ ئالدىن يولغا چىقتى، يارخاشەن قوشۇنى ئارقىدىن مېڭىپ 5-ئاينىڭ باشلىرى چوڭ-كىچىك خوجىلارنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى ھېسابلىنىدىغان كۆچاغا يېتىپ كەلدى. تاغقا يانداپ سېلىنغان كۆچا قەلئەسىنىڭ چىغ ئارىلاشتۇرۇپ سېلىنغان توپا سېپىلى ناھايىتى قېلىن ۋە مۇستەھكەم بولغاچقا مۇداپىئەلىنىشكە قولاي، ھۇجۇم قىلىشقا ئەپسىز ئىدى. خان خوجىمۇ بۇ لەشكىرىي قەلئەگە بەكلا ئېتىبار بىلەن قارايتتى. شەھەردە ئەسلىدە توققۇز يۇز تۇتۇن بار بولۇپ خان خوجا ئالدىنقى يىلى ئامىنداۋ قاتارلىق يۇز نەچچە سەرۋاز-نەۋكەرنى قىرىپ تاشلاپ چىڭ سۇلالىسىگە ئاشكارا قارشى چىققاندا مۇسۇلمانلار ۋە ئۆز ئىتائىتىدىكى ئويرات موڭغۇللىرىدىن بولۇپ سەككىز يۈزدىن ئارتۇق كىشىنى مەزكۇر شەھەرنى مۇداپىئە قىلىشقا كۆپەيتىپ ئەۋەتكەنىدى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ يېقىن تۇغقىنى ئابدۇكېرىمنى كۆچا ھاكىمبېگى قىلىپ ئەۋەتىپ، لەشكەر ۋە پۇقرالارغا باشچىلىق قىلىپ شەھەرنى مۇداپىئە قىلىشقا مەسئۇل قىلىغانىدى㉔. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى 5-ئاينىڭ 6-كۈنى كۆچانىڭ شەرقىدىكى ياقا توقنايى دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىپ مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇرۇشقا تەرەددۇتلىنىۋاتقانلىقىنى بايقىدى.

ئەتسى زور قوشۇن كۆچا سېپىلى تۆۋىگە كېلىپ مۇداپىئەچى قوشۇنغا ئەل بولۇش يارلىقى ئەۋەتتى، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ تەلىپى رەت قىلىنىپ ئەل بولۇش يارلىقىنى ئېلىپ بارغان ئەلچىلەر تۇنۇقۇن قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. مۇداپىئەچى قوشۇن شەھەردە قاتتىق قارشىلىق كۆرسۈتۈپ تۇرۇۋالغاچقا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ ياققان بولسىمۇ، شەھەرنى ئالالمىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىر تەرەپتىن كۆچانى قورشاۋغا ئېلىپ توختىماي ھۇجۇم قىلىش بىلەن بىرگە شەھەرنىڭ سۇ مەنبەسىنى ئۈزۈپ تاشلاپ مۇداپىئەچى قوشۇننىڭ ئۆزلۈكسىز ھالاك بولۇشىنى كۈتتى، يەنە بىر تەرەپتىن ھادى بەگنىڭ مەسلىھەتى بويىچە سايرام، شايارغا تۇتىشىدىغان مۇھىم جايلارغا لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇپ، دۇشمەنلەرگە ئاقسۇ تەرەپتىن كېلىدىغان ياردەمچى قوشۇندىن مۇداپىئە كۆردى.

6-ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئاقسۇغا يېقىن ئوسقايا دېگەن جايدا قارارگاھ تىككەن ئابدۇخالىق (ئابدۇكېرىمنىڭ ئىنىسى) 3000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ياردەمگە كەلدى، ئاقسۇەت چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى كۆچانىڭ خېلىلا نېرىسىدا ئۇلارغا توسۇپ زەربە بەردى، ئابدۇخالىق بارى-يوق ئوتتۇز نەچچە ئادەمى بىلەن قېچىپ كەتتى. بۇ ۋاقىتلاردا، خوجا بۇرھاندىن بۇيرۇت (قىرغىز) لارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن 2000 نەۋكەر بىلەن قەشقەردە مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتاتتى، خان خوجا بولسا قوشۇن بىلەن ئۈچ شەھىرىنى ساقلاۋاتاتتى. خان خوجا شەرقىي دەرۋازا بولغان كۆچاغا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىۋاتقانلىقىنى، ۋەزىيەتنىڭ ناھايىتى جىددىيلىكىنى ئاڭلاپ شەخسەن ئۆزى ھەرقايسى شەھەرلەردىكى ئاتلىق-پىيادە نەۋكەرلەر ۋە جۇڭغارلارنىڭ

بـەيئەتچى قوشۇنىدىن 3000 كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ ئاقسۇ ئارقىلىق چۆللۈكتىن كېسىپ ئۆتتى ھەمدە شايار تەرەپتىن كۇچانى قوتـقـۇزۇشقا يارەمگە كەلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جەڭگە چىقىپ كۇچانىڭ جەنۇب تەرىپىدە خان خوجىنىڭ يارەمچى قوشۇنىنى تارمار قىلدى ۋە ئۆگەن دەرياسى بويىغىچە قوغلاپ كەلدى. خان خوجىغا جەڭدە ئوق تەگدى ۋە سەككىز يۇزچە قالدۇق قوشۇنى بىلەن تىرىشىپ-تىرمىشىپ يۇرۇپ كۇچا شەھىرىگە قېچىپ كىرىۋالدى. ئەتىسى خان خوجا يەنە قوشۇن تارتىپ ھۇجۇمغا ئۆتكەندە يەنە بىر قېتىم چىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى ۋە 200 دىن كۆپرەك ئادەمى تالاپەتكە ئۇچرىدى. خان خوجا ئادەملىرىنى باشلاپ شەھەرگە كىرىۋالدى ۋە ھۇجۇمغا چىقماي يېتىۋالدى.

چـىـڭ سـۇلالـىـسـى قـوشـۇنـلىرى نەچچە كۈنلەپ ھۇجۇم قىلىۋەرگەچكە خان خوجا بارغانچە بىئارام بولۇپ قېچىش كويىغا چـۈشتى. مانا مۇشۇ ۋاقىتتا ھادى بەگ ئاسىيلارنى تىنچىتقۇچى سـانـغـۇن يـارخـاشەننى كۇچادىن قاچقان دۇشمەنلەرنىڭ ئاقسۇغا بېرىشىدا ئۆتۈش مۇمكىنچىلىكى بولغان جايلارنى لەشكەر ئەۋەتىپ قاتتىق ساقلاش ۋە خان خوجىنىڭ قېچىپ كېتىشىدىن ساقلىنىشقا ئاگـاھلاندۇردى. يارخاشەن بۇنىڭغا ئېرەن قىلماي بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلمىدى. خان خوجا 6-ئاينىڭ 23-كۈنى كېچىدە تۆت يۇزچە نەۋكىرى بىلەن كۇچانىڭ غەربىي قۇۋۇقىدىن چىقىپ شايار تەرەپكە قـاچتى. غەربىي قوۋۇقتا مەسئۇل بۇلۇڭاتقان ئورۇنباسار تۇتۇق شـۇنـدىـنـا كېچە قاراڭغۇلۇقىنى كۆزدە تۇتۇپ قوغلاشقا لەشكەر ئەۋەتمىدى، ئەتىسى تاڭ يورۇغاندا ئاندىن يۇز لەشكەرنى قوغلاشقا چىقارتتى، ئەمما بۇ ۋاقىتتا خان خوجا غەربتە ئۆگەن دەرياسىدىن ئـۆتـۈپ چـۆلـلـۈك ئارقىلىق ئاقسۇ تەرەپكە كېتىپ بولغانىدى. يارخاشەن شۇندىنانىڭ جىنايىتىنى ئەيىبلىدى ۋە شەھەرگە ھۇجۇم

قىلىشنى جىددىيلەشتۈردى. شەھەرنى بالدۇررىق ئىگىلەش ئۈچۈن ياساۋۇل بېگى مادېشېك يېشىل چېدىرلىق قوشۇنغا لەخمە كولاپ، سېپىلنى يەر ئاستىدىن پارتلىتىۋېتىشنى بۇيرۇدى، لەخمە پۈتمەي تۇرۇپلا دەشمەنلەر ئۇنى سېزىپ قېلىپ توغرىسىغا يەنە بىر خەندەك كولاپ لەخمىنىڭ ئاغزىنى ئېتىۋەتتى ۋە لەخمە كولاۋاتقان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تامام كۆيدۈرۈۋەتتى.

كۈچادىكى جەڭنىڭ ئەھۋالى ئوردىغا مەلۇم قىلىنغاندا چىيەنلوڭخان قاتتىق چۆچۈپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن يارخاشەن، شۇندېنا قاتارلىقلارنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ سوراققا قالدۇردى ۋە مەسلىھەتچى ئامبال، دىۋانبېگى نامجارنى ئاسىيلارنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، يانداش بەگ سەنتەينى مەسلىھەتچى ئامبال قىلىپ تەينىلەپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا بېرىپ تېزدىن ۋەزىپىنى ئۆتەكۈزۈۋېلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا ئامۇرسانا ئىسيانىدىن قالغان كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن جاۋخۇينى دەرھال قوشۇن باشلاپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىش ۋە كۈچاغا ھۇجۇم قوزغاشقا بۇيرۇدى. تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى توپلاڭ ئالدىنقى يىلى ئاساسەن تىنچىتىلىپ بولۇنغانىدى، ئامۇرسانا مۇشۇ يىلى يازدا چارروسىيىگە قېچىپ كەتكەن ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي چېچەك بىلەن ئۆلگەنىدى، ئۇنىڭ قالدۇق كۈچلىرىمۇ داۋاملىق تازىلىنىۋاتاتتى. چىڭ سۇلالىسى ئەسلىدە جاۋخۇينى چېگرانى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن قىلىپ تەينىلەپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى "مۇسۇلمانلار توپىلىڭى"نى تىنچىتىشقا ئەۋەتمەكچى بولۇپ تۇرغانىدى، بىراق شىمالدىكى قالدۇق ئويراتلار يەنە پاراكەندىچىلىك سالغانلىقتىن جاۋخۇينى شىمالنى ساقلاشقا بۇيرۇپ يارخاشەننى قوشۇن باشلاپ

جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. ئەمدىلىكتە جۇڭغار توپىلاڭچىلىرى پاك-پاكىز تازىلىنىپ بولغاچقا پادىشاھ چىەنلوڭ جەنۇبتىكى خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتىشتەك مۇھىم ۋەزىپىنى جاۋخۇيغا ھاۋالە قىلدى ۋە ئېنىق قىلىپ "نامجار ئاسىيلارنى تىنچىتقۇچى سانغۇن بولسىمۇ مۇسۇلمانلار ئىشلىرىنى بىر ياقىلىق قىلىشتا يەنىلا جاۋخۇينىڭ ئاغزىغا قارايدۇ، نامجار بارغان كۇنىلا جاۋخۇينىڭ ھۇزۇرىغا بارسۇن" دەپ كۆرسەتتى㉕.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى كۇچاغا ھۇجۇم قوزغاپ خان خوجىنىڭ يارەمچى قوشۇنىنى تارمار قىلىۋاتقان مەزگىلدە يېقىندىكى سايرام خەلقى خان خوجىنىڭ مەجبۇرىي لەشكەر ئېلىشىغا نارازى بولۇپ تۇرۇۋاتاتتى، ئۇلار خان خوجىنىڭ ئاھالىنى باشلاپ ئاقسۇغا ماڭماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ئاغاز بەگنىڭ باشلامچىلىقىدا 6-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى قوزغىلاڭ قىلدى ۋە خان خوجا ۋەزىپىگە قويغان بەگ ئەلى قاتارلىق كىشىلەرنى باغلاپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا شەھەرنى تەقدىم قىلدى. شۇ ۋاقىتتا خان خوجا ۋەزىپىگە قويغان شايار بېگى ئەبۇلھاشىم چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ بالا-چاقىلىرى بىلەن قېچىپ كەتتى، شەھەردە تۇرۇۋاتقان سابىق بەگ مۇھەممەد شەھەردىكى ئۇچ يۈز تۇتۇننى باشلاپ سايرامدىن كېيىنلا چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. بۇنىڭ بىلەن چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قورشاۋىدىكى كۇچا تېخىمۇ يېتىم قېلىپ تايانچسىز ھالغا چۈشۈپ قالدى، 8-ئاينىڭ باشلىرىغا كەلگەندە كۇچا شەھىرىنىڭ داۋاملىق مۇداپىئەلەنگۈدەك كۇچى قالمىدى، شەھەرنى ساقلاۋاتقان ئابدۇكېرىم يېقىنلىرىدىن 40—50چە كىشىنى باشلاپ كېچە قاراڭغۇلىقىدىن پايدىلىنىپ قېچىپ كەتتى، شەھەردىكى 3000 دىن ئارتۇق ئاھالە قوۋۇقنى ئېچىپ چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى كۇچانى ئىگىلىدى. بۇ ۋاقىتتا

سايرام، شايار قاتارلىق شەھەرلەر ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاچقا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى يۇسۇپنى مىڭ لەشكەر بىلەن كۇچانى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، قالغان ئاساسلىق كۈچ بىلەن 8-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى داۋاملىق غەربكە ئىلگىرىلەپ تىغ ئۇچىنى ئاقسۇغا قاراتتى.

خان خوجا كۇچادىن ئاقسۇغا قېچىش يولىدا باي ئاھالىسىنى خوتەن، ئۈچ قاتارلىق جايلارغا يۆتكىدى، يەنە يەركەن قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالىدىن 3500 كىشىلىك قوشۇن، ئۈچ، ئاقسۇ ئاھالىسىدىن 1000 كىشىلىك قوشۇن تۈزۈپ، سايرام ئارقىلىق كۇچاغا يارەمگە ئەۋەتمەكچى بولغانىدى. بۇ ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى كۇچانى ئىشغال قىلىپ غەربكە ئىلگىرىلەۋاتاتتى، خان خوجىنىڭ ئىسيانچى قوشۇنىدىكى ئايغاقچىلار چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سەپ تارتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئايىغىنىڭ ئاستىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ-توپىنىڭ يەر-جاھانىنى قاپلىغانلىقىنى كۆرۈپ تېزدىن خان خوجىغا مەلۇم قىلدى. خان خوجا بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن پۈت-قولىدا جان قالماي دەرھال قوشۇننى باشلاپ غەربكە قاچتى ۋە ئاقسۇدا ۋاقىتلىق توختاپ ئاقسۇ ئاھالىسىنى ئۇچقا يۆتكىمەكچى بولدى، ئاقسۇ ئاھالىسى بۇنىڭغا ئۇنىمىدى. بۇ ۋاقىتتا ئاقسۇ ھاكىمبېگى ئابدۇساتتار خان خوجىغا ئەگىشىپ لەشكىرىي يۇرۇشكە چىقىپ كەتكەن بولغاچقا شەھەر ئاھالىسىنى كونترول قىلىشقا ئامال قىلالمىدى. خان خوجا بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ 8-ئاينىڭ 17-كۈنى قوشۇن باشلاپ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى، ئاقسۇ ئاھالىسى ئاخۇن موللا ئاشۇرنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئابدۇساتتارنىڭ شەھەردىكى يېقىن-يورۇقلىرىدىن سەكسەن نەچچە كىشىنى ئۆلتۈرۈپ پولادنى چوڭ بەگ قىلىپ تىكلىدى، ئاندىن بىر ياقتىن خان خوجىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرسا يەنە بىر ياقتىن يېقىنلاپ

كېلىشۋالقان چاك سۇلالىسى قوشۇنىغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خان خوجا شەھەرنى ئالالمىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە چاك قوشۇنلىرىنىڭ قىستاپ كېلىشى نەتىجىسىدە ئىلاجسىز ئۇچقا قاچتى.

بۇ ۋاقىتتا چاك سۇلالىسىنىڭ چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇنى جاۋخۇي قوشۇن باشلاپ تېزدىن خەنۇبقا يۈرۈش قىلىۋاتاتتى، ئۇلار 8-ئاينىڭ 20-كۈنى ئالتان-قوستان داۋىنىدىن تېزلىكتە ئۆتۈپ، يارخاشەننىڭ قوشۇن باشلاپ سايرامدىن ئۆتۈپ ئاقسۇغا يۈرۈش قىلغانلىقىنى ئاڭلىدى ۋە كېچىلەپ يول يۈرۈپ شۇ كۈنى كېچىدە يارخاشەن قوشۇنى بىلەن ئۇچراشتى، يارخاشەندىن ئاسىيلارنى تىنچىتقۇچى سانغۇن مۇھۇرىنى قايتۇرۇۋېلىپ چاك سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەربىي ئىشلىرىغا قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋالدى، بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى چاك سۇلالىسى قوشۇنىدىن بەش يۈزچە كىشى ئاقسۇغا تەسلىمنى قوبۇل قىلىشقا كەتكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن جاۋخۇي بىر پاي ئوقمۇ ئاتماستىن 8-ئاينىڭ 25-كۈنى قوشۇننى باشلاپ ئاللىقاچان ئەل بولغان ئاقسۇ شەھىرىگە كىرىدى. ئاھالىنى ئەمىن تاپقۇزغاندىن كېيىن جاۋخۇي سانچى ۋەزىر ھادى بەگنى ئاقسۇنىڭ باشبۇغلىقىغا، پولادنى ئۇنىڭ ئورۇنباسارلىقىغا تەينىلىدى، يەنە كۈچانى ساقلاۋاتقان يۈسۈپنى ئاقسۇنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا يۆتكەپ كەلدى، يېشىل چېدىرلىق قوشۇندىن سەككىز يۈز كىشىنى شەھەرنى ساقلاشقا قويدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇچقا تەسلىم بولۇش ھەققىدە نامە يوللاپ، غەربكە يۈرۈش قىلىشنىڭ تەييارلىقىنى جىددىيلەشتۈردى.

خان خوجا قوشۇن باشلاپ ئۇچقا كەلگەندىن كېيىن شەھەردىكى بەگلەر زىياپەت تەييارلاپ خان خوجىنى ئالداپ تۇتماقچى ۋە

بارغانسېرى يېقىنلاپ كېلىۋاتقان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا تەقدىم قىلماقچى بولدى. كۈتۈلمىگەندە سۇيىقەست پاش بولۇپ قېلىپ، شەھەرگە كىرىشكە جۈرئەت قىلالمىغان خان خوجا قوشۇنغا ئەگىشىپ تۇرۇۋاتقان خوتەن بېگى خوجەسىنى شەھەرگە كىرگۈزدى ۋە ئۇنىڭ ئۇچىتىكى پەۋقۇلئاددە تەسىرىدىن پايدىلىنىپ ۋەزىيەتنى كونترول قىلماقچى، ئاندىن شەھەردىكى ئاھالىنى قەشقەرگە يۆتكىمەكچى بولدى. قۇزغۇن-شۇملۇقتا كامالەتكە يەتكەن خوجەسى بەگ ئەزەلدىن خان خوجىغا غۇم ساقلاپ كېلىۋاتاتتى، خان خوجىنىڭ ئۆكتەملىكىگە ۋە ئۆزىنى چەتكە قېقىپ كەلگەنلىكىگە ئىچ-ئىچىدىن غەزەپلىنەتتى، ئەمدىلىكتە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبقا يۈرۈش قىلۋاتقانلىقىنى، مۇھىم شەھەر-قەلئەلەر بولغان كۇچا، سايرام، شايار، ئاقسۇ قاتارلىقلارنىڭ ئارقا-ئارقىدىن ئەل بولغانلىقىنى كۆرۈپ، خان خوجىنىڭ مەغلۇبىيەتلىك تەقدىرىنىڭ مۇقىملاشقانلىقىنى، ئومۇمىي ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى ۋە چىڭ سۇلالىسىگە قايتا ئەل بولۇش قارارىغا كەلدى. ئۇ ئۇچىتا چوڭقۇر ئاساسقا ئىگە بولغاندىن سىرت يەنە ئوغلى مۇزەففەر مەزكۇر شەھەرنىڭ ھاكىمبەگلىكىنى ئۆتەۋاتاتتى، ئۆزى نامدا خوتەننىڭ ھاكىمبېگى بولغىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە ئۇچىنىڭ خوجايىنى ئىدى.

ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈشكە ئادەتلەنگەن خوجەسى بەگ ئۇچقا كىرىپلا ئۇچ يىل ئىلگىرى كونا خوجايىنى داۋاچىنى تۇتقاندەك خان خوجىنى دەرھال دۇشمەن قاتارىغا قويدى ۋەئالمان-تالمان قەشقەرگە قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. خوجەسى بەگ دەرھال چوڭ ئوغلى خۇدابەردىنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى كۈتۈۋېلىشقا ماڭدۇردى. 8-ئاينىڭ 30-كۈنى خۇدابەردىنىڭ يول باشلىشى بىلەن جاۋخۇي قوماندانلىقىدىكى قوشۇن ئۇچقا چۈشكۈن قىلدى ۋە

خوجەسى بەگ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلدى، شۇنداق قىلىپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىكى بوستانلىق شەھەرلىرى چىڭ سۆلالىسىنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى. چىڭ سۆلالىسى قوشۇنى ھەرقايسى شەھەرلەردە مۇداپىئەچى لەشكەر تۇرغۇزدى ۋە مۇشۇ ئاساستا چوڭ-كىچىك خوجىلارنىڭ كونا ئۇۋۇسى جايلاشقان يەركەن ۋە قەشقەرگە قىستاپ كەلدى.

2. قاراسۇدا مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىش ۋە قۇرماندىكى غەلىبە

جاۋخۇي قوشۇن باشلاپ ئۇچقا كىرگەندىن كېيىن دەرھال خوجەسىدىن خان خوجا لەشكەرلىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە مۇددىئاسىنى سۈرۈشتە قىلدى. خوجەسى مۇنداق مەلۇمات بەردى: "خان خوجا يېڭىلىپ قاچقاندىن كېيىن ئۇنىڭ قەشقەرگە بېرىپ بۇرھانىددىن بىلەن قوشۇلىدىغانلىقىنى ياكى يەركەنگە كېتىشىنى كېسىپ بىرنەرسە دېگىلى بولمايدۇ، ئاشۇ ئىككى شەھەردىنلا بىر تۇمەن ئادەمنى توپلىغىلى بولىدۇ. ناۋادا ھازىر ئۇچ ئارقىلىق قەشقەرگە بارىمىز دېسەك خەتەرلىك تاغ يوللىرىدا مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە خوجىلار چۆچۈپ كېتىپ يەركەن ئارقىلىق ھىندىستان، قاراتىبەت، بەدەخشان تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىشى مۇمكىن. ناۋادا بىز يەركەنگە قىستاپ كەلسەك خوجىلار جەزمەن قەشقەرگە توپلىنىدۇ، ئەمما ئۇ تەرەپتىكى بۇيرۇت، ئەنجان بىلەن ئاداۋۇتى بولغاچقا ئۇلار تەرەپكە ماڭالماي جەزمەن يەركەن تەرەپكە قاچىدۇ، شۇ چاغدا ئۇلارنى زور قوشۇن بىلەن توسۇپ تۇتۇۋېلىش قىيىنغا چۈشمەيدۇ. بۇرھانىددىنغا كەلسەك بۇ كىشى ئەزەلدىن ئېھتىياتچان، زور قوشۇن قەشقەرگە بارغاندا ئۆزلۈكىدىن ئەل بۇلۇشى جەزمەن!"㉖ . خوجەسىنىڭ ئاشۇ سۆزلىرىدىن

چوڭ-كىچىك خوجىلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىچكى-تاشقى مۇشكۈلاتىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز: چوڭ-كىچىك خوجىلارنىڭ قولىدا قەشقەر ۋە يەركەنلا قالغان، يەنە كېلىپ بۇ ئىككى شەھەردىكى كىشىلەر بىر تۈمەنچە چىقىدىغان بولۇپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا تاقابىل تۇرۇشقا قادىر ئەمەس ئىدى؛ خوجىلارمۇ ئۆزئارا پېتىشمايدىغان بولۇپ زورىغا ئەگىشىپ قالغان بۇرھانىددىنىڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ئەل بولۇش ئېھتىماللىقى بار ئىدى؛ خان خوجا بىلەن غەربتىكى قوشۇنلىرى قىرغىز (بۇيرۇت) ۋە ئەنجاننىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى بولمىغاچقا سىرتقا قېچىشتا يەركەن ئارقىلىق ماڭىدىغان بىرلا يول بار ئىدى. خوجەسى سىزىپ چىققان بۇ كارتىنا بىلەن رېئال ۋەزىيەت ئۆزئارا ماس كېلەتتى، مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ مۇقەررەر ھالاك بولۇشىنى بەلگىلىدى. بۇ خىل ۋەزىيەت يەنە جاۋخۇيدا تېزدىن ھۇجۇم قىلىشتەك يەڭگىلتەكلىك خىيالىنى پەيدا قىلىپ قويدى، ئۇ خوجەسى بەگنىڭ مەلۇماتنامىسىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، يېتىپ كەلمەكچى بولغان چىڭ قوشۇنىنى كۈتمەيلا ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ 4000 لەشكەرنى ئېلىپلا خوجەسىنى ئەگەشتۈرۈپ يەركەنگە قاراپ يۈرۈش قىلدى.

خان خوجا ئۇچتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 3000 چە ئادىمىنى ئەگەشتۈرۈپ بۇرھانىددىن ساقلاۋاتقان قەشقەرگە قېچىپ كەلدى. قىلدىن ئىنچىكە ھالدا تۈرۈۋاتقان پايدىسىز ۋەزىيەت ئالدىدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتىرىش غەرىزى يوق خوجا بۇرھانىددىن "خان خوجىنىڭ تەلۈلىكىنى قاتتىق ئەيىبلىدى"، شۇنىڭ بىلەن بالانىڭ چوڭى تېرىلدى. ئاكا-ئۇكا ئىككەيلەن گەپ تالىشىپ ھەرقايسىسى بىردىن شەھەرنى ساقلايدىغانغا كېلىشىپ مۇڭگۈزسىمان ھالەتنى شەكىللەندۈردى، بۇرھانىددىن ئاتلىق ۋە

پىيادە بولۇپ بىر تۈمەندىن كۆپرەك لەشكەر بىلەن قەشقەرنى ساقلىدى، خان خوجا قوشۇنلىرى بىلەن يەركەنگە جايلاشتى. خان خوجا شەھەر ئەتراپىدىكى ئاھالىلەرنى شەھەر ئىچىگە كۆچۈرۈپ كەلدى، زىرائەتلەرنى پاك-پاكىز ئورۇۋالدى، پىشپ تەييار بولمىغانلىرىنى كۆيدۈرۈۋەتتى، پۇختا مۇداپىئە كۆرۈپ چاك سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن تىركىشىشكە تەييارلاندى، شۇنداقلا بەگلەردىن ئابدۇكېرىم، ئابدۇخالىق، نىياز سۈپى قاتارلىقلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ شەھەر ئاھالىلىرىنى يۈرەكئالدى قىلىپ قويدى. ئاندىن ئىغۋا تارقىتىپ چاك سۇلالىسى قوشۇنلىرى "مۇسۇلمانلارنى تامام قىرىپ تاشلايدۇ، خوجەسى بەگ ئاللىقاچان ئۆلتۈرۈلدى"㉗ دەپ بىلجىرلىدى ۋە شۇ ئارقىلىق پۇقرالارنىڭ چاك سۇلالىسىگە قارشى كەيپىياتىنى ئۇرغۇتتى. خوجەسى بەگ چاك سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقتىن خان خوجا ئۇنىڭ يەركەن ھاكىمبېگى بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئىنىسى ئابدۇۋاھاپ ۋە ئوغلى ئابدۇساتتار قاتارلىقلارنى قاماققا ئېلىپ، يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئىچكى ئۆزگىرىشتىن ساقلاندى.

10-ئاينىڭ 5-كۈنى خاۋخۇي باشچىلىقىدىكى چاك سۇلالىسى قوشۇنى ئۇچتىن بارچۇق ئارقىلىق يەركەنگە يېتىپ كەلدى، نەتىجىدە ئىشلار جاۋخۇي، خوجەسى قاتارلىقلار پۈتۈنلەي ئويلىمىغان يەردىن چىقتى؛ بۇ يەردە ئاقسۇ، ئۇچتىكىگە ئوخشاش تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلىشتىن ئەسەرمۇ يوق ئىدى، بۇرھانىددىنمۇ چاك سۇلالىسىنىڭ تەسەۋۋۇر قىلغىنىدەك خان خوجىنى باغلاپ كېلىپ ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلمىدى، ئەكسىچە ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ 5000 لەشكەرنى باشلاپ قەشقەردىن خان خوجىغا ياردەم بېرىشكە كەلدى. جاۋخۇي يەركەننىڭ "كۆچادىن كۆپ چوڭلۇقىنى، سېپىلنىڭ تۆت تەرىپىدە جەمئى 12 قوۋۇق

بارلىقىنى"㉘، چىڭ سۇلالىسىنىڭ 4000چە لەشكىرىنىڭ شەھەر سىپىلىنىڭ بىر تەرىپىنى قورشاۋغا ئېلىشقىلا يېتىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يارەمگە لەشكەر ئەۋەتىش توغرىسىدا جەددىي نامە يوللىدى، ھەمدە قوشۇن بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتۈش، ياۋنى ئالداپ جەڭگە ئېلىپ چىقىقاندىن كېيىن ئاكا-ئۇكا خوجىلارنى بىراقلا تۇتۇش كويىدا بولدى. 6-كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى توپىلاڭچىلارغا ھۇجۇم قوزغاپ ئۇلارنىڭ شەھەر سىرتىدىكى ئىستىھكاملىرىنى تارتىۋالدى، بىر كۈنلۈك جەددىي جەڭدىن كېيىن دۇشمەنلەرنى شەھەرگە بېكىنىۋېلىشقا مەجبۇر قىلدى. مۇشۇ ۋاقىتتا ئاسىيلارنى تىنچىتىقۇچى سانغان نامجار ۋە مەسلىھەتچى ئامبال سەنتەي باشچىلىقىدىكى قوشۇن يېقىنلاپ قالغانلىقتىن خاۋخۇي ئورۇنباسار تۇتۇق ئەيلوڭئانى 800 لەشكەر بىلەن غەربىي شىمالغا بېرىپ قەشقەر تەرەپتىكى دۇشمەننىڭ يارەمگە كېلىش يولىنى كېسىپ تاشلاشقا ئەۋەتتى، شۇنداقلا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئاقسۇغا بارىدىغان لىنىيىسىدە چارلىغاچ نامجار قاتارلىقلارنىڭ كېلىشىنى كۈتتى ۋە كۈتۈۋېلىشقا ئادەم ئەۋەتىپ، كەلگەن ھامان يەركەندىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بارگاھىغا باشلاپ كېلىشىنى بۇيرۇدى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىكىلەر توپىلاڭچى خوجىلار قوشۇنىنىڭ بىر قىسىم مال-چارۋىسى ۋە توپىلاڭچىلارغا بەيئەت قىلغان جۇڭغارلارنىڭ بىر قىسمى يەركەنىڭ جەنۇبىدىكى يېڭى چېپان دېگەن يەردە ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىش، شۇ ئارقىلىق دۇشمەننىڭ ئازراق بولسىمۇ كۈچىنى خورىتىش قارارىغا كەلدى. جاۋخۇي قوشۇننى باشلاپ يەركەنىڭ شەرقىدىكى دەريادىن ئۆتۈپ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىدى، 13-كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شەھەرنىڭ جەنۇبىغا يېتىپ كېلىپ خان خوجا لەشكەرلىرىنىڭ زەرەپشان دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىدا سەپ

تۈزگەنلىكىنى كۆردى. جاۋخۇي دەرھال قوشۇننى باشلاپ دەريادىن ئۆتۈپ ياۋغا ھۇجۇم قىلىشقا تەمشەلدى، بىراق ئەمدىلا تۆت يۈزچە كىشى كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ بولۇشىغا كۈتۈلمىگەن يەردىن كۆۋرۈك قاق ئوتتۇرىدىن ئۆرۈلۈپ چۈشتى. توپىلاڭچىلار قىقاس-چۇقان سالغىنىچە ئۇلارغا تاشلاندى. چاك سۆلالىسى قوشۇنلىرى باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى ۋە ھۇجۇم قىلغاچ چېكىندى. جاۋخۇي ھەرقانچە قىلىپمۇ ئىككى تەرەپكە يېتىشىپ بولالمىدى، نۇرغۇن ئادەملىرىگە ئوق تەگدى، كۆپ ئادەم يارىلاندى، چاك سۆلالىسى قوشۇنى ئېغىر تالاپەت يىدى، "سەرۋاز-نەۋكەرلەردىن يۈزدىن ئارتۇق كىشى ئۆلدى، يارىلانغانلار تېخىمۇ كۆپ. باشبۇغ گاۋ تېنشى، سابىق تۇرشاۋۇل قوشۇن سەردارى ياساۋۇل بېشى، سابىق ئورۇنباسار تۇتۇق سانگى، ياساۋۇل تېتوڭئى قاتارلىقلار جەڭدە ئۆلدى، پاتىپاراقچىلىق ئىچىدە سازلىققا چۈشۈپ كەتكەنلەر تېخىمۇ كۆپ بولدى"㉙. چاك سۆلالىسى قوشۇنى خوجىلارنىڭ بىر تۇمەنچە لەشكىرىنىڭ قورشاۋىدا قالدى، ئات يېتىشمىگەنلىكتىن مانجۇ قوشۇنى قورشاۋنى بۆسۈپ تاشلاشقا مۇۋاپىق بولالماي، دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا بارگاھ قۇرۇپ بېكىنىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى، مانا مۇشۇ بارگاھ مەشھۇر قاراسۇ بارگاھى ئىدى㉚. توپىلاڭچىلار ئۇلارنى چۆرىدەپ قورشاۋ ھالەتتە قارارگاھ تىكىپ چاك سۆلالىسى قوشۇننى ئۇچار قۇشمۇ ئۆتەلمەس قىلىپ قورشۇالدى. ئەينى ۋاقىتتا قاراسۇ بارگاھىدا مۇشكۈلاتتا قالغان چاك سۆلالىسى قوشۇنىدا ئاران 3000 چە ئادەم قالغانىدى، گەرچە "ھەربىي لاۋازىمەت ۋە ئات-تۆگىلەر ئىككى ئاي جان ساقلاشقا يەتسىمۇ ئوق-دورىلار يېتىشمەيتتى"، ئۇزۇنغىچە بەرداشلىق بېرىش قىيىن بولۇپ ئەھۋال ناھايىتى جىددىي ئىدى㉛.

مانا مۇشۇ پەيتتە ئاسىيلارنى تىنچىتقۇچى سانغۇن نامجار،

مەسلىھەتچى ئامبال سەنتەي قاتارلىقلار جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ 13 - كۈنى كۈتۈۋېلىشقا مەسئۇل ئورۇنباسار تۈتۈق ئەيلۈكنى بىلەن ئۇچراشتى. ئەيلوكنا 250 ئاتلىق لەشكەر، 200 پىيادە لەشكەر بىلەن ئۇلارنى جاۋخۇينىڭ بارگاھىغا ئاپىرىپ قويماقچى بولغاندا نامجار تېز بېرىشقا ئالدىراپ ئاتلىق لەشكەرلەرنى باشلاپلا ئالدىراپ-تىنەپ يولغا چىقتى. ئويلىمىغان يەردىن ئوتتۇرا يولدا بۇرھانىدىن باشچىلىقىدىكى قوشۇنغا ئۇچراپ قېلىپ ھارقانچە قىلىپ باقسىمۇ كۈچ ئېلىشالمىدى، ئاقىۋەت نامجار ۋە سەنتەي جەڭدە ئۆلدى. ئەيلوكنا بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ تېزلا يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، توپىلاڭچىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، ئارقىدىنلا جاۋخۇينىڭ قاراسۇ بويىدا مۇشكۈلدە قالغانلىقىنى ئاڭلاپ قوشۇنلىرىنى يىغىشتۇردى ۋە ئاقسۇغا ماڭدى.

توپىلاڭچى قوشۇن 10-ئاينىڭ 13-كۈنىدىن باشلاپ قاراسۇ بارگاھىغا توختىماي ھۇجۇم قىلغىلى تۇردى، ئەمما چىڭ قوشۇنلىرى ئۇلارنىڭ ھۇجۇملىرىنى چېكىنىدۇرۇپ تۇردى، توپىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قورشىما ھۇجۇمى نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەنلىكتىن ھۇجۇمنى بوشاشتۇرۇپ قويدى. جاۋخۇي بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى ۋە توپىلاڭچىلارنى قارامىلىق قىلىشقا پېتىنالماس قىلىپ قويدى، شۇنداقتىمۇ قاراسۇدىكى قورشاۋنى بۇزۇپ تاشلاشقا مۇمكىن بولمىدى.

11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە خوجىلار بۇيرۇتلار (قىرغىزلار) نىڭ قەشقەرگە تەۋە يېڭىسارنى تالان-تاراج قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرىنى مەسلىھەتلىشۇاتقاندا خاۋخۇي قوشۇن باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆتتى ۋە توپىلاڭچىلارنىڭ ئىككى جايدىكى ئىستىھكامىنى تارتىۋالدى. خوجىلار قاتتىق چۆچۈپ كېتىپ بۇيرۇتلار چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىكىلەر بىلەن بىرلىشىپ

ھەربىر-تەلىنىۋاتقان بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ قالدى ۋە چىك سۆلالىسى قوشۇنى بىلەن سۆلھىلەشمەكچى بولدى. جاۋاخۇي كەسكىنلىك بىلەن ئىككى خوجىنىڭ سالامغا كېلىشى سۆلھىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى. بۇ ۋاقىتتا قەشقەردىكى ۋەزىيەتنىڭ جىددىيلىشىپ قالغانلىقىدىن ۋاقىپلانغان بۇرھانىدىن ئالىمان-تالمان قوشۇن چېكىنىدۇرۇپ بويرۇتلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن مۇداپىئەلىنىشكە ئاتلاندى.

10-ئاينىڭ 20-كۈنى چىڭ سۆلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق خان ئامبىلى شۇ خىدىي جاۋاخۇينىڭ جىددىي مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋېلىپ ئوردىغا جىددىي مەلۇمات سۇندى ۋە يارەمگە قوشۇن ماڭدۇردى، شۇنداقلا مەسلىھەتچى ئامبال فۇدىي باشچىلىقىدىكى قوشۇننىڭ ئىلگىرىلەش ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇردى. پادىشاھ چىيەنلۇڭ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن فۇدېنى چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئۇڭ قول ئورۇنباسار سانغۇن، ئارگۇن، شۇخىدېنى مەسلىھەتچى ئامبال قىلىپ تەينىلەش توغرىسىدا جىددىي يارلىق چۈشۈرۈپ قاراسۇدىكى جاۋاخۇيلارنى تېزدىن قۇتقۇزۇشقا پەرمان بەردى.

11-ئاينىڭ 11-كۈنى ئۇرۇمچىدىن يولغا چىققان فۇدىي كېچە-كۈندۈز يول يۈرۈپ 12-ئاينىڭ 16-كۈنى ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. شۇخىدى بولسا 4-كۈنلا 3500 چېرىك، 1700 ئات بىلەن مال باقتاچ يول يۈرۈپ بارچۇقتا كېلىپ بولغانىدى. فۇدىي 300 دىن ئارتۇق چېرىكنى باشلاپ 25-كۈنى شۇخىدىغا يېتىشۋالدى ۋە يەركەنگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. يول ئۈستىدە چىڭ سۆلالىسىنىڭ يارەمچى قوشۇننىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەردار بولغان خان خوجىنىڭ جاۋاخۇينىڭ قاراسۇدىكى بارگاھىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن جان تىكىپ ھۇجۇم قىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى. فۇدىي قاتارلىقلار

قوشۇنغا يېنىك قوراللىنىپ تېز ئىلگىرىلەشكە پەرمان قىلىپ ئىككىنچى يىلى 1-ئاينىڭ 6-كۈنى يەركەننىڭ شىمالىدىكى قۇرمان دېگەن جايغا يېتىپ كەلدى ۋە توسۇپ زەربە بېرىشكە كەلگەن خوجىلار باشچىلىقىدىكى 5000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنغا دوقۇرۇشۇپ قالدى. بىر كۈنلۈك جىددىي جەڭ ئارقىلىق دۇشمەنلەرنىڭ يۇزدىن ئارتۇق ئادىمى ئۆلتۈرۈلدى، چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ زىيىنىمۇ ئاز بولمىدى، جەڭ ئاتلىرى ئۇزۇن يول بېسىپ كەلگەنلىكىگە قارىماي بىراقلا جىددىي جەڭگە سېلىنغانلىقى ئۈچۈن كۆپىنچىسى ئۆلدى، كارغا كەلگىدەك ئاتتىن پەقەت بىرەر يۈزچە قالدى. ئەتىسى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئالغا ئىلگىرىلەپ چۆللۈكە كىرگەندە خوجىلارنىڭ قوشۇنى ئۇلارنىڭ ئالدىنى توستى، كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىكىلەردە ئات يېتىشمەيدىغانلىقىنى بىلىپ قېلىپ ئۇلارنى چۆللۈكتە قورشىۋالدى ۋە ئىككى كېچە-كۈندۈز جەڭ قىلدى. 9-كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىلگىرىلەپ چىندار دېگەن يەرگە كەلدى، بۇ ۋاقىتتا توپلاڭچى قوشۇننىڭ سانى بارغانچە كۆپىيىپ مانجۇ قوشۇنىنى قاتمۇقات قورشىۋالدى ۋە ئىلگىرىلەشكە ئىمكانىيەت بەرمىدى. مانا مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە ئارگون باشچىلىقىدىكى 600 كىشىلىك قوشۇن ئات-تۆگىلەرنى ھەيدىگىنىچە ياۋ لاگىرىغا بىۋاستە تېگىش قىلدى، ئاندىن فۇدېنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ دۇشمەنلەرنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى، ئەتىسى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ ھۇجۇمغا ئۆتتى، توپلاڭچى قوشۇن پاتىپاراق بولۇشۇپ توزۇپ كەتتى. مۇشۇ قېتىملىق جەڭدە دۇشمەنلەرنىڭ باتۇرلىرى (سەركەردىلىرى) دىن 15 كىشى، بەگلەردىن نەچچە ئون كىشى، توپلاڭچى لەشكەرلەردىن 1000 دىن ئارتۇق كىشى ئۆلتۈرۈلدى. بۇرھانىدىن مۇشۇ جەڭنىڭ بېشىدىلا

ئۇۋ مىلتىقىنىڭ ئوقىدا زەخمىلىنىپ شەھەرگە بېكىنىۋالدى، ئۇزۇن ئۆتمەيلا قەشقەرگە قايتىپ كەتتى.

1-ئاينىڭ 8-كۈنى يەنى قۇربان جېڭى بولۇۋاتقاندا جاۋخۇي باشچىلىقىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قاراسۇدا شىمالدىن كېلىۋاتقان توپ-زەمبىرەك ئاۋازىنى ئاڭلاپ يارداەمچى قوشۇننىڭ كەلگەنلىكىنى جەزملەشتۇردى. شۇ كۈنى كېچىسى خىللانغان 1000 چېرىك بىلەن ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ جان تىكىپ جەڭ قىلدى ۋە دۇشمەن قارارگاھىغا ئوت قويۇپ بېرىپ 1000دىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە شىمالدىكى فۇدې قوشۇنى بىلەن ئالاقە باغلاشقا كىشى ئەۋەتتى. فۇدې بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن غەلبىسىرى ئىلگىرىلەپ 13-كۈنى قاراسۇ بارگاھىنىڭ شىمالىغا 20 چاقىرىم كېلىدىغان جايغا كېلىپ قارارگاھ تىكتى. ئەتىسى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ دۇشمەن لاگېرىغا ھۇجۇم قوزغىدى ۋە جاۋخۇي قوماندانلىقىدىكى قاراسۇ بارگاھىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشتى. شۇ كۈنى ئاخشىمى جاۋخۇي، فۇدې قاتارلىقلار قوشۇننى باشلاپ شىمالدىكى ئاقسۇغا چېكىندى، شۇنىڭ بىلەن داۋاملاشقىنىغا ئۇچ ئايدىن ئاشقان قاراسۇ مۇھاسىرىسى بىكار قىلىندى. قاراسۇ مۇھاسىرىسى ھەققىدىكى چىڭ سۇلالىسى ۋەسىقىلىرىدە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تۆھپىسى سەل مۇبالىغىلەشتۇرۇۋېتىلگەن، مەغلۇبىيىتى پەردازلاپ كۆرسىتىلگەن. بۇ ھەقتە مېڭ سېن ئەپەندى خېلى بۇرۇنلا ئۆز پىكرىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان㉜. ئەمەلىيەتتە مۇشۇ قېتىملىق قورشاۋ مۇشكۈلاتى پۈتۈنلەي جاۋخۇينىڭ تۆھپە قازىنىشقا ئالدىراپ تەۋەككۈلچىلىك بىلەن يۈرۈش قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىكىلەردىن نۇرغۇن سانغۇن ۋە چېرىكلەر چىقىم بولغان بولسىمۇ، بەختكە يارىشا ھەربىي لاۋازىمەتنىڭ

يېتەرلىك بولۇپ قالغانلىقىغا تايىنىپلا بەرداراشلىق بەرگەنىدى. شۇڭا جاۋخۇي قاراسۇ مۇھاسىرىسى توغرىسىدا جازاغا تارتىلغاندا "پىقىر دەسلەپتە ئاقسۇ ۋە ئۇچنى تىنچىتىپ ئۆز ئىلىكىمىزگە ئالغاندىن كېيىن پۈرسەتنى قولدىن بەرمەسلىك كېرەك دېگەنىلا ئويلاپ لەشكەرلەرنىڭ ئەھۋالى قانداقراق، ئات-ئۇلاق يېتەرلىكمۇ دېگەنلەرنى دەڭسەپ كۆرمەيلا دۇشمەننى سەل چاغلاپ قېلىپ تەۋەككۇلچىلىك بىلەن يۈرۈش قىلىپتىمەن. كەمىنە جاۋخۇي ئۆلۈمگە مەھكۇم"㉝ دېگەنىدى. خوجىلار قوشۇنىنىڭ ئۇچ ئاي قورشاپمۇ ياۋنى يېڭەلمىگەنلىكى ئۇلارنىڭ ئەمەلىي كۈچىنىڭ ئاجىزلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، ئۇلارمۇ پەقەت چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى يەككە-يىگانە ھالدا تۇرۇپ قالغان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپلا ئۇلار بىلەن تىركىشەلىگەنىدى.

3. چوڭ-كىچىك خوجىلارنىڭ ھالاكىتى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ تىنچىتىلىشى

چېيەنلوڭنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى) 9-ئايدا، جاۋخۇي ئۇچنى ئىگىلەپ، غەلبىسىرى جەنۇبتىكى يەركەنگە ئىلگىرىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا ھادى بەگنى ياساۋۇل چىلىك جابۇ، گېبۇشۇ قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا خوتەننى ئەل قىلدۇرۇشقا ئەۋەتكەنىدى. ئەينى ۋاقىتتا خوتەن گەرچە چوڭ-كىچىك خوجىلارغا تەۋە بولسىمۇ خان خوجا ۋەزىپىگە قويغان ھاكىمبەگ خوجەسى ئۇچتا چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ كەتكەچكە خوتەننىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى يەرلىك بەگلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەنىدى. 9-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ھادى بەگ قاتارلىقلار خوتەنگە يېقىنلاشقاندا خوتەندىكى يۇرت كاتتىلىرى بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، خان خوجا ئەۋەتكەن 40—50 چە

كىشىنى شەھەردىن قوغلاپ چىقاردى، ئاندىن ھادى بەگلەر كېلىشتىن ئۈچ كۈن ئاۋۋاللا ئەل-يۈرتنى باشلاپ كۈتۈۋېلىشقا چىقتى㉞. ھادى بەگ قاتارلىقلار شەھەرگە كىرىپ جايلاشتى، 9-ئاينىڭ 24-كۈنىگە كەلگەندە خوتەنگە قاراشلىق قاراقاش، يۈرۈڭقاش، تاغ، چىرا، كىرىيە قاتارلىق بەش شەھەر ھادى بەگكە ئۆز ساداقىتىنى بىلدۈرۈشتى، شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۆلالىسى قورال ئىشلەتمەيلا خوتەندىكى ئالتە شەھەرنى ئىگىلىدى.

لېكىن ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا جاۋخۇينىڭ قوشۇنى قاراسۇدا قامىلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەنمۇ خوجىلارنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. خان خوجا يېقىن تۇغقانلىرىدىن ئابدۇكېرىم، ئابدۇخالىق، ئوسمان قاتارلىقلارنى 600 لەشكەر بىلەن يەركەندىن يولغا سالدى، ئۇلار 11-ئاينىڭ ئاخىرلىرى خوتەنگە يېتىپ كېلىپ قاراقاش بىلەن ئىلچى ئوتتۇرىسىدا قارارگاھ تىكتى ۋە خوتەندىكى ئالتە شەھەرگە توختىماي ھۇجۇم قىلغىلى تۇردى. ھادى بەگ بىلەن بىللە كەلگەن چېرىكلەر ئاز بولغاچقا ئىلاجسىز يەرلىك بەگلەر ۋە ئاھالىلەرنى قارشىلىق كۆرسىتىشكە تەشكىللەپ شەھەرنى مەھكەم ساقلىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئاقسۇدىكى چىڭ سۆلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ چوڭ بارگاھىدا لەشكەر كۆپ بولمىغاچقا خوتەن تەرەپكە ياردەم بېرىشكە مۇمكىن بولماي قالدى، نەتىجىدە كېرىيە ۋە چىرانى يەركەن قوشۇنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئىككىنچى يىلى 1-ئايدا قاراقاش، يورۈڭقاش، ئىلچى شەھەرلىكلەر ئابدۇكېرىم ۋە ئابدۇخالىقلارنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرى تۈپەيلىدىن قىيىن ئەھۋالدا قالغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات يوللىدى. ئەينى ۋاقىتتا مانجۇلار قاراسۇدا قامىلىپ قالغان جاۋخۇي باشچىلىقىدىكى چىڭ سۆلالىسى قوشۇنلىرىنى قۇتقۇزۇشنىڭ ھەلەكچىلىكىدە قالغاچقا خوتەنگە قاراشقا چولىسى

تەگمىدى. 1-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى قاراسۇدىكى قورشاۋ تارمار قىلىنغاندىن كېيىن ئۇلار 900 كىشىلىك بىر تارماق قوشۇننى خوتەنگە يارىدەمگە ئەۋەتتى. 2-ئايدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ يارىدەمچى قوشۇنى يېتىپ كېلەلمىگەچكە خوتەننىڭ ۋەزىيىتى تېخىمۇ يامانلىشىپ كەتتى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەن ئىلچى ۋە قاراقاشتىن باشقا شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى توپلاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى، چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئوق قول ئورۇنباسار سانغۇن فۇدې بۇنى ئاڭلاپ تېزلىكتە قوشۇن باشلاپ يارىدەمگە ماڭدى. 3-ئاينىڭ باشلىرى توپلاڭچىلار قاراقاشنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن ۋەزىيەت تېخىمۇ يامانلىشىپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ يارىدەمچى قوشۇنى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن دەرھال مۇناسىپ ھەرىكەت قوللىنىپ دۇشمەنلەرنى تارمار قىلدى ۋە مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان ھادى بەگ، گېبۇشۇ قاتارلىقلار بىلەن قوشۇلدى، ئاندىن قاراقاشقا يېقىن جايدا توپلاڭچىلارنىڭ 600 كىشىلىك چەۋەندازلار قوشۇنى، 100 كىشىلىك پىيادە قوشۇننى تارمار قىلىپ دۇشمەن كاتتىۋاشلىرىدىن ئابدۇخالىقنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. غوجا غىياس، ئوسمان قاتارلىقلار ئوق تەگكەندىن كېيىن بەدەر قاچتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىر يولىلا قاراقاش، يۇرۇڭقاش، چىرالارنى ئىگىلەپ كېرىيە بىلەن تاغقا بەيئەت قىلىش ھەققىدە يارلىق ئەۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى شەھەردىكىلەر شۇ ئاينىڭ ئىچىدىلا شەھەرنى ساقلاۋاتقان يەركەن توپلاڭچى قوشۇنىدىكىلەرنى تۇتۇپ كېلىپ ئەل بولدى. 4-ئايدا فۇدې زور قوشۇننى باشلاپ خوتەنگە كىردى، خوتەندىكى ئالتە شەھەرنىڭ ۋەزىيىتى ئاساسەن مۇقىملاشتى.

خوتەندىكى ئالتە شەھەرگە يارىدەمچى قوشۇن ئەۋەتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى چوڭ-كىچىك خوجىلارغا يەنە

بىر قېتىم ھۇجۇم قوزغاشقا جىددىي تەييارلىق قىلدى. جاۋاخۇي مۇھاسىرىدىن قۇتۇلۇپ قوشۇننى ئاقسۇغا چېكىندۈرۈۋاتقان ۋاقىتتىلا پادىشاھ چىەنلوڭ "ھەرقايسى ئىقلىمدىكىلەرگە يەتكۈزۈش"كە پەرمان تەييارلاتقۇزۇپ چوڭ.كىچىك خوجىلارغا يەنە بىر قېتىم جازا يۈرۈشى قىلىش ۋە توپىلاڭنى ئۇزۇل.كېسىل تىنچىتىش ئىرادىسىنى ئىپادىلىگەندى: "ئۆتكەن يىلى جاۋاخۇي ئازغىنە قوشۇن بىلەن يۈرۈشكە ئاتلىنىپ چاقماقتەك يول يۈرگەن، ئەمما پىشكەللىكىنىڭ ئۇستىدىن چۈشۈپ تۇمەن چاقىرىم يول بېسىپ ھېرىپ.ئېچىپ كەلگەندە بىر مەھەل مۇشكۈلدە قالغان. تەلىيىگە ئىشقا ئالدىئالا تەييارلىقىنىڭ بولغانلىقى، لەشكەر ۋە ئاتلار سىرتتا تەق بولۇپ تۇرغانلىقى سەۋەبىدىن ئۇلارنى ئۆز ۋاقتىدا يۆتكەپ ئىشلىتىشكە مۇمكىن بولغان... ھالبۇكى بىر قوشۇن مۇشكۈلاتتىن قۇتۇلۇشنى ئىستىگەندە ئارقىدىكى قوشۇن ئادەم كۆچى ۋە ئوزۇق.تۇلۇك بىلەن ياردەم بېرىشى كېرەك، ھازىر بۇ جەھەتتىكى ئىشلارنى ئاساسەن قولدىن چىقاردۇق، سەل.پەل دېمىسىزنى ئېلىۋالساقمۇ بولىدۇ، كۆچنى بىر يەرگە توپلاپ ئىشنى بىر يولىلا تۈگىتىشكە تامامەن مۇمكىن بولۇر. ھەرقايسى سەرۋاز.چېرىكلەرگە ئۆزىگە يېقىن شەھەردە قارارگاھ قۇرۇپ جەڭ ئاتلىرىنى تەق قىلىپ تۇرۇش، ئەتىيازدا ئاتلار سەمرىگەندە داۋاملىق يۈرۈش قىلىشقا ھازىرلىنىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈلدى، ئەنسىرەيدىغىنىم توخۇ يۇرەك يارىماسلارنىڭ ئىشقا قويۇلۇپ قېلىشىدۇر، ۋاقىپلىنىشىمچە ئەينى ۋاقىتتا ياردەمچى قوشۇن مۇھاسىرىنى بىتچىت قىلغاندا ۋەزىيەت پۈتۈنلەي ئۆزگەرسىمۇ ئاساسەن چېرىكلەرنى دەم ئېلىشقا قويۇپ بېرىش ھادىسىسى يۈز بەرگەن، ئەمدى ئوندىق ئەھۋال يۈز بەرمەسلىكى كېرەك. شاپائەتكە ئاسىيلىق قىلىپ ۋەزىر.ۋۇززالىرىمىزنى ئۆلتۈرگەنلەرنى كەچۈرۈشكە بولمايدۇ،

ئۆتكەن يىلى قىشتا لەشكەرلىرىمىز دەريادىن ئۆتۈپ ھۇجۇمغا ئۆتكەندە ئۇلار جاھىللارچە قارشىلىق كۆرسۈتۈپ خورىكى بەكلا ئۆسۈپ كەتتى. ھالا بۇگۈنكى كۈندە بارچە قوشۇن رەتكە سېلىنىپ ھەممەيلەن ئاشۇ ئىشلارغا سەپراس قىلىندى، ئۇغرىلارنىڭ كاتتىۋاشلىرى چوڭقۇر جىنايەتكە پاتقان پاسىقلاردۇر، ئۇلارنىڭ ۋەھشىيانە قىلمىشىنى بۈيۈك چىڭ دۆلىتىنىڭ پۇقرالىرىدىن بىرەرىمۇ كەچۈرەلمەيدۇ. ئۇلار بىر قېتىملىق جەڭدە غەلىبە قىلىش بىلەنلا كۆرەڭلەپ تېرىلىرىگە سىغماي قېلىشتى ۋە سۈلالە قوشۇنىنىڭ قانچىلىك سۇر-ھەيۋىتى بارلىقىغا، قولغا ئالغان ئىشنىڭ ئاخىرىنى چىقىرالايدىغانلىقىغا، بۇ ئىشنىڭ سىياسىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش ئىكەنلىكىگە قارىماي ئاخىرغا قەدەر جەڭ قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا بىلجىرلىشىپتۇ... ھازىر ئوزۇق-تۈلۈك تەل بولدى، ياز بىلەن كۈزنىڭ ئارىلىقىدا نۇسرەت قازىنىشىمىز مۇلچەرلەنمەكتە. ئەمدى ئىش بۇ يەرگە كەلگەندە ئارقىغا داجىش ماڭا خاس ئەمەستۇر"㉟.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن جاۋخۇي قاتارلىقلارغا لەشكەر ۋە ئاتلارنى رەتكە سېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا چەت ئەللەرگە تۈتىشىدىغان مۇھىم يول ۋە ئېغىزلارنى قاتتىق ساقلاپ چوڭ-كىچىك خوجىلارنىڭ قېچىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش، ۋاقتى كەلگەندە ئۇلارنى بىر يولىلا يوقىتىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى مەسلىسىنى پۈتۈنلەي ھەل قىلىۋېتىش توغرىسىدا ئايرىم يارلىق بېرىلدى. غەربكە قوشۇن تارتقان جاۋخۇي، فۇدې قاتارلىق چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى سەپ قوماندانلىرى جەڭگە پائال تەييارلىنىپ 5-ئاي ۋە 6-ئاينىڭ ئارىلىقىدا يەنى بۇغداي پىششىقىدىن ئىلگىرى قوشۇننى باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە كېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى

ئوردىسى يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە جىددىي ھەربىكەتكە كېلىپ ئالدىراشلىق بىلەن قوشۇن يۆتكەپ ئات-تۆگە قاتارلىق ھەربىي لاۋازىمەتنى غەملىدى، شۇنداقلا بۇيرۇتلارغا نامە يوللاپ توپىلاڭچى قوشۇننىڭ سىرتقا قاچقانلىرىنى تۇتۇشقا يارەملىشىشكە بۇيرۇدى.

قۇرماندىكى غەلىبە ۋە جاۋخۇينىڭ قاراسۇ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلۇپ كېتىشى توپىلاڭچى قوشۇننى ھەيرەتتە قالدۇردى ۋە ئۇلارغا چاك سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قالتىس كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، تاقابىل تۇرۇش قىيىن ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇردى. خوجا بۇرھاندىن قۇرمان جېڭىدە يارىلىنىپ قەشقەرگە قايتقاندىن كېيىن يەركەننى ساقلاۋاتقان خان خوجىغا چاك سۇلالىسىگە ئەل بولۇش ھەققىدە نامە ئەۋەتكەن بولسىمۇ توپىلاڭچىلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان خان خوجا بۇنىڭغا قەتئىي قوشۇلمىدى ۋە چاك سۇلالىسى بىلەن ئاخىرقى نەپىسى قالغۇچە دۇشمەنلىشىشكە نىيەت قىلدى. لېكىن ئۇ چاك سۇلالىسى قوشۇنى قايتا ھۇجۇم قوزغىسا تاقابىل تۇرۇشنىڭ بەسىي مۇشكۈلگە چۈشىدىغانلىقىنى ناھايىتى ئوبدان بىلەتتى، شۇڭا بەدەخشان، قوقەند قاتارلىق جايلارغا ئايرىم-ئايرىم ئەلچى ماڭدۇرۇپ يېتىپ كەلگۈسى مەغلۇبىيەتكە چېكىنىش يولى تەييارلاپ قويدى. 4-ئايغا كەلگەندە "زور قوشۇنىنىڭ خوتەنگە كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ يەركەنلىكلەرنى تىترەك باستى"[36]، خان خوجا ئالدىراش-تىنەش ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە يۈك-تاقلارنى يەركەننىڭ غەربىدىكى چاڭقۇل دېگەن جاينىڭ قىزىلتاغ (ھازىرقى ئاقتۇ، تاشقۇرغان، يەركەن قاتارلىق ئۈچ ناھىيىنىڭ چېگرىسى) دېگەن يېرىگە ئاپىرىپ قويۇپ، چاك سۇلالىسى قوشۇنى قىستاپ كېلىپ قالسا غەربىي جەنۇبتىكى پامىرنىڭ بەدەخشان تاغلىرىغا قېچىشقا تەييارلاندى. بۇرھاندىنمۇ قېچىشنىڭ تەييارلىقى بىلەن ئالدىراش

بولۇپ كەتتى، قەشقەردە ئات-ئۇلاق، ئوزۇق-تۇلۇكنى غەملەپ 6 -ئاينىڭ 10-كۈنى بالا-چاقىسى ۋە ھەربىي لاۋازىمەتلىرىنى قەشقەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تەلۈنچۈك دەريا‌سى بويىغا يۆتكىدى، ئۆزى بولسا بىر قىسىم يېقىن-يورۇق ۋە ھەقەمسايىلىرى بىلەن شەھەردە مۇداپىئەدە تۇرۇپ ھەرقاچان شەھەرنى تاشلاپ قېچىشقا تەييار تۇردى.

چىەنلوڭنىڭ 24-يىلى (1759-يىلى) 6-ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ توپىلاڭچىلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا قايتا ئاتلاندى؛ بىر يولدىكىلەر چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن جاۋخۇيىنىڭ باشچىلىقىدا ئۈچتىن قەشقەرگە ئىلگىرىلىدى؛ يەنە بىر يولدىكىلەر چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئوڭ قول ئۇرۇنباسار سانغۇن فۇدېنىڭ يېتەكچىلىكىدە خوتەندىن يولغا چىقىپ گۇما ئارقىلىق ئۇدۇل يەركەنگە قىستاپ كەلدى. 6-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى خان خوجا ئىشەنچلىك ئادىمى ئابدۇكېرىمنى قەشقەردىكى بۇرھانىددىنغا تېز ھەركەت قىلىش، "يەركەن ۋە قەشقەردىكى ئاھالىنى كۆچۈرۈش، شەھەرنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىش" كە دالالەت قىلىشقا ئەۋەتتى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا بۇيرۇتلار يەنە قەشقەرنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقا كېلىگەچكە بۇرھانىددىن لەشكەر چىقىرىپ تاقابىل تۇرۇش نامىدا شەھەر ئاھالىسىنىڭ مۇلكىنى كۆپلەپ قاقتى-سوقتى قىلىۋالدى. 6-ئاينىڭ 27-كۈنى بۇرھانىددىن قەشقەر ئاھالىسىنى بەدەخشانغا كۆچۈشكە مەجبۇرلىغاندا ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمى كۆچۈشنى خالىماي قېچىشقا باشلىدى. قەشقەرگە تەۋە پەيزاۋات بۇرھانىددىنغا بويسۇنۇشنى رەت قىلدى، خوجىلارنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ تۇرغان كۆپ سانىدىكى ئاھالە قەشقەردىن پەيزاۋاتقا قېچىپ كەلدى ۋە يەرلىك، بەگ نېيازنىڭ باشلامچىلىقىدا قوۋۇقنى تاقاپ توپىلاڭچىلار بىلەن قارشىلاشتى. بۇرھانىددىن قەشقەر خەلقىنى

بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ كوچا-كويلارغا ئوت قويۇۋەتتى، يەرلىك ئاھالىنى يولۇقۇاش داۋنى ئارقىلىق قېچىشقا مەجبۇرلىدى. شۇ ۋاقىتتا خان خوجىمۇ يەركەن خەلقىنىڭ مال-مۈلكى ۋە مال-چارۋىسىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ 4000 سەر كۆموش قاقتى-سوقتى قىلىۋالدى، كەينىسە 6-ئاينىڭ 2-كۈنى تىنەپ-تەمتىرەپ يەركەننى تاشلاپ بەگلەرنىڭ كېچىكى ئارقىلىق چاڭقۇلغا كەلدى. ئاكا-ئۇكا ئىككى قېرىندىش جەم بولغاندىن كېيىن يېقىن-يورۇقلىرىدىن نەچچە مىڭ كىشىنى باشلاپ بەدەخشانغا قاراپ قاچتى. مەجبۇرىي ئەگەشكەن بەگ-پۇقرالاردىن نۇرغۇن كىشى يېرىم يولدا ئامال قىلىپ قېچىپ كەتتى ۋە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ئەل بولدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىر پاي ئوق ئاتمايلا كەينىسە 6-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئوڭۇشلۇق هالدا قەشقەر، يەركەننى ئىگىلىدى.

كەينىسە 6-ئاينىڭ 14-كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قەشقەرگە كىردى، پادىشاھ چېنلوڭنىڭ ئالدىن بەرگەن كۆرسەتمىسى بويىچە جاۋخۇي ئازغىنە لەشكەر بىلەن شەھەرنى ساقلاپ قەشقەر، يەركەن قاتارلىق يېڭىدىن ئەل بولغان جايلاردىكى ئاھالىلەرنى ئەمىن تاپقۇزۇش، قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل بولدى، مەسلىھەتچى ئامبال مىڭ رۇي قاتارلىقلار 2000 لەشكەر بىلەن ياۋنى قوغلاپ يوقىتىشقا ئاتلاندى. مىڭ رۇي قاتارلىقلار كەينىسە 6-ئاينىڭ 15-كۈنى يولغا چىقىپ يەرلىك ئاھالە ۋە بۇيرۇتلار (قىرغىزلار) نىڭ يول باشلىشى بىلەن شۇ ئاينىڭ ئاخىرلىرى 900 نەپەر قاۋۇل لەشكەرنى باشلاپ ئالدىن غوزقۇرۇق تېغىغا يېتىپ بېرىپ، بەدەخشانغا قېچىپ كېتىۋاتقان ئاكا-ئۇكا خوجىلارغا يېتىشىۋالدى. ئەينى ۋاقىتتا توپىلاڭچىلار قوشۇنىدا 6000 چە ئادەم بولۇپ، تاغ-جىلغىلارنى دالدا قىلىپ تۇرۇپ قارشىلىق كۆرسەتتى. چىڭ

سۇلالىسى قوشۇنى ئۇلارنى ئالداپ جەڭگە چىقارماقچى بولغان بولسىمۇ مەقسىتىگە يېتەلمىگەچكە قاتتىق ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى، ئالتە سائەتلىك جىددىي جەڭدىن كېيىن توپىلاڭچىلار يېڭىلىپ قاچتى، ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەيلا يېڭىۋاشتىن توپلىنىپ ئادەمسىنىڭ كۆپلىكىگە تايىنىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا يوپۇرۇلۇپ كەلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جەڭ قىلغاچ چېكىنىپ ياۋنى ئالداپ ئىچكىرىگە ئەپكىردى، پىستىرما قوشۇن ئۇلارنىڭ يولىنى كېسىپ تاشلاپ ئۇلارنى يەنە بىر قېتىم مەغلۇپ قىلدى. غوزقۇرۇق جېڭىدە دۇشمەندىن 500 دىن كۆپرەك كىشى ئۆلتۈرۈلدى، 300 دىن كۆپرەك ئادەم تىرىك تۇتۇلدى، 100 تۇياقتىن ئارتۇق ئات ۋە تۆگە ئولجا ئېلىندى، شۇ ئاخشىمى توپىلاڭچىلار قوشۇنى تاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ قېچىپ كەتتى. مىڭ رۇي لەشكەر باشلاپ داۋاملىق قوغلاپ زەربە بەردى ۋە فۇدېغا خەۋەر قىلىشقا جىددىي ئادەم ئەۋەتتى.

كەبسە 6-ئاينىڭ 18-كۈنى فۇدې قوشۇن باشلاپ يەركەننى ئىگىلىگەندىن كېيىن خان خوجا ئاكا-ئۇكىنىڭ بەدەخشان تەرەپكە قاچقانلىقىنى ئاڭلىدى، يەركەن خەلقىنى ئەمىن تاپقۇزۇپ بولۇپلا فۇدې قوشۇن باشلاپ تاپ بېسىپ قوغلىدى. ئىلگىرى يەركەن بىلەن قەشقەرنىڭ ئارىلىقىدىكى مۇھىم ئۆتكەللەرنى ساقلاشقا ئەۋەتىلگەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىمۇ بۇ چاغدا مەسلىھەتچى ئامبال ئارگونىڭ باشلامچىلىقىدا توپىلاڭچىلارنى قوغلاپ يوقىتىشقا ئاتلاندى. 7-ئاينىڭ باشلىرى فۇدې، مىڭرۇي، ئارگون قاتارلىقلارنىڭ ئۆچ يول قوشۇنى ئۇچراشقاندىن كېيىن 4000 كىشىلىك خىللانغان قوشۇن تەشكىللىنىپ تېز ئىلگىرىلىدى ۋە 7-ئاينىڭ 9-كۈنى ئارچۇر تېغىدا دۇشمەنلەرگە يېتىشتى. دۇشمەنلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە ھەربىي لاۋازىمەتنى ئالدىن ماڭدۇرۇۋەتتى ھەمدە تاغنىڭ ئىككى قاسنىقىغا پىستىرما قويدى،

تاغ ئېغىزلىرىنى چاك ساقلاپ چاك سۇئالىسى قوشۇنلىرىنى ئالداپ ئۆچكىرىگە كىرگۈزمەكچى بولدى. فۇدې، ماك رۇي قاتارلىقلار لەشكەرلەرنى سول، ئوتتۇرا، ئوڭ دەپ ئۈچ بۆلەككە ئايرىپ سول ۋە ئوڭ قاناتتىكىلەر ئوڭ-سول تەرەپلەردىن جىلغا ئېغىزىدىكى ئىككى تاغنى ئىشغال قىلىدىغان، ئوتتۇرا بۆلەكتىكىلەر دۇشمەنگە ئۇدۇلدىن ھۇجۇم قىلىدىغان بولدى. ئالتە سائەت جىددىي جەڭدىن كېيىن توپىلاڭچىلار مەغلۇپ بولۇپ 30 چاقىرىمچە چېكىندى ۋە يەنە بىر تاغنى دالدا قىلىپ قوغلاپ كەلگەن قوشۇندىكىلەر بىلەن قارشىلاشتى. فۇدې قوشۇننى رەتكە سېلىپ دۇشمەنگە قارشى سەپ تۈزدى، ماك رۇي ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ تاغ چوققىسىنى ئىگىلىمەكچى بولدى، ئەمما توپىلاڭچىلار جان تىكىپ جەڭ قىلىپ قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن فۇدې توپىلاڭچىلارنىڭ يۇك-تاقىسىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ توپىلاڭچىلارغا قاتتىق ھۇجۇم قوزغىدى، توپىلاڭچىلارنىڭ تاغ ئېغىزىنى ساقلاۋاتقان لەشكەرلىرى قېچىشقا باشلىدى، ئارگون دۇشمەنلەرنىڭ يۇك-تاق قىسمىغا يېتىشۋالغاندا توپىلاڭچىلار يەنە بىر تاغنى دالدا قىلىپ توسۇپ زەربە بەردى. فۇدې دەرھال مۇناسىپ تەدبىر قوللاندى، ماك رۇيمۇ ئايلىنىپ دۇشمەننىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ مۇھاسىرىگە ئالدى، شۇنىڭ بىلەن دۇشمەنلەر يەنە بىر قېتىم مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. بۇ جەڭدە دۇشمەندىن 1000چە كىشى ئۆلدى، ئەللىكچە كىشى ئەسىر ئېلىندى، توپىلاڭچىلار قوشۇننىڭ ئاساسلىق كاتتىۋاشلىرىدىن ئابدۇكېرىم قاتارلىقلار ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى.

چاك سۇئالىسى قوشۇنى ئارچۇردا توپىلاڭچىلارنى تارمار قىلغاندىن كېيىن غەلىبىسىرى ئىز قوغلاپ كۇنىگە يۇز چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۇردى، 10-كۇنى قاش قارايغان مەھەلدە بۇلۇڭكۆلگە

كەلدى ۋە ئالدى تەپتىكى يېشىل كۆل بويلىرىدا قاچقان دۇشمەنلەرنىڭ ئىزىنى بايقىدى، ئۇلار ئىز بېسىپ قوغلاپ ئەتىسى يېشىل كۆلگە يېتىپ كەلدى. بۇ جاي بەدەخشان چېگرىسىغا يېقىن بولۇپ يەر شەكلى تولىمۇ خەتەرلىك، يەر يۈزىدىن بەكلا ئېگىز ئىدى، كۆلنىڭ بويىدىكى يان باغىرىدا پەقەت تاق ئاتلىق بىرلا كىشى ماڭغۇدەك يول بار ئىدى، خان خوجا باشچىلىقىدىكى توپلاڭچى قوشۇن ئاللىقاچان كۆلنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى تاغ باغرىنى ئىگىلىۋالغان بولۇپ، يول ئاغزىنى توسقىنىچە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇرھانىدىن ئىككى يۈزچە كىشىنى باشلاپ كۆلنىڭ شىمالىدىكى تاغنى ئېگىلىدى، ئۇلارنىڭ ھەربىي لاۋازىمەت ۋە بالا-چاقىلىرى ئالدىراپ-تېنەپ قېچىشقا باشلىدى، بەزىلىرى تاغنىڭ كەينى تەرىپىدىن يامىشىپ ئۆتتى، بەزىلىرى كۆلنىڭ بويىغا قاپسىلىپ قالدى. فۇدې باشچىلىقىدىكى قوشۇن شىددەتلىك ئوت كۈچى بىلەن ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ يەر شەكلى خەتەرلىك بولغانلىقى ۋە توپلاڭچىلارنىڭ تاغ چوققىسىنى مەھكەم ساقلىشى تۈپەيلىدىن ئەتىگەندىن چۈشكىچە ھۇجۇم قىلىپمۇ ئالالمىدى. فۇدې بىر تەرەپتىن تاغنىڭ يان تەرىپىدىن يامىشىپ چىقىشقا لەشكەر ئەۋەتىپ، ئوت كۈچى ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ دۇشمەنگە بولغان ھۇجۇمنى كۈچەيتكىلى تۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن خوجەسى، ھادى بەگ قاتارلىقلارنى ئالدىغا ئۆتۈپ ئىلگىرىكى تۇغنى تىكلەپ ئاھالىلەرنى ئەل بولۇشقا دەۋەت قىلىشقا بۇيرۇدى. گۇگۈم ۋاقىتىدا مەجبۇرىي قاچقان نەچچە مىڭ كىشى بالا-چاقىلىرى ۋە يۈك-تاقلىرىنى كۆتۈرگىنىچە ئارقا-ئارقىدىن تاغدىن چۈشۈپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئەل بولدى. خان خوجا تاغدا تۇرۇپ ئۇلارنى توسۇپ باقتى، ئەل بولۇشقا قاچماقچى بولغانلارنى چېپىپ تاشلىدى، ئاقىۋەت ئۇلارنى توسۇپ قېلىش تۈگۈل، ئەكسىچە

تېخىمۇ كۆپ ئادەم ئەل بولۇشقا چۇشتى. خان خوجا ئامال قىلالماي ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە كېچە قاراڭغۇلىقىدا داۋاندىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ ئاكىسى بۇرھانىدىن بىلەن ئۇچراشتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غەلىبىسىرى قوغلاپ تاغ چوققىسىنى تارتىۋالدى، خوجىلار پاتىپاراقچىلىق ئىچىدە ئۇچ-تۆت يۈزچە قالدۇق لەشكەر بىلەن بەدەخشان تەرەپكە قاچتى.

خوجىلارنىڭ يىراق جايلارغا قېچىپ كېتىپ يوشۇرۇنۇۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلار بەدەخشان تاغلىرىغا قېچىپ كىرىشتىن ئاۋۋالالا جاۋخۇي قوقەند، مەرغىلان، ئەنجان، نەمانگان قاتارلىق شەھەرلەرگە ۋە بۇيرۇتلارغا خوجىلار ئۆز تەۋەلىكىگە قېچىپ كىرگەن ھامان يارەملىشىپ تۆتۈشۈپ بېرىش ھەققىدە يارلىق ئەۋەتكەنىدى. كېيىن خوجىلار فۇدې قاتارلىقلارنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى نەتىجىسىدە بەدەخشان تاغلىرىغا قېچىپ كىرىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى دەرھال مەزكۇر جايغا يارلىق ئەۋەتىپ چوڭ-كىچىك خوجىلارنى تۆتۈپ تارتۇق قىلىشنى بۇيرۇدى، ئارقىدىنلا سامۇداننى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، قوغلاپ تۆتۈشقا تەق بولۇپ تۇردى.

چوڭ-كىچىك خوجىلار بەدەخشان تەۋەسىگە قېچىپ كىرگەندىن كېيىن يول بويىدىكى گوندا، شېكنان قاتارلىق يېزا-قىشلاقلار چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ يارلىقىنى تاپشۇرۇۋالغانلىقتىن خوجىلارنى توستى ۋە قوغلاپ زەربە بەردى. 7-ئاينىڭ ئاخىرلىرى بەدەخشان خانى سۇلتانشاھ بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ ئارقۇنە چوققا داۋىنىدا خوجىلارنى توستى ۋە بىرنەچچە قېتىم جەڭ قىلدى، چوڭ-كىچىك خوجىلار جەڭدە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن سۇلتانشاھقا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزلىرىنى قويۇۋېتىشنى تەلەپ قىلدى، مانا مۇشۇ ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئەلچىسى سامۇدان سۆزلىشىشكە

كەلدى. سۇلتانشاھ شۇنىڭ بىلەن 7-ئاينىڭ 28-كۈنى خوجىلارنى شەھەرگە كىرىشكە تەكلىپ قىلدى. خوجا بۇرھانىدىن دەرھاللا كىردى، خان خوجا بولسا شەھەر سىرتىدا سۇلتانشاھ چىڭ سۇلالىسى ئەلچىسىنى تاپشۇرۇپ بەرسە شەھەرگە كىرىپ پۇقرا بولۇشقا رازى ئىكەنلىكى توغرىسىدا گەپ تارقاتتى، سۇلتانشاھ بۇنى رەت قىلدى، شۇنىڭ بىلەن خان خوجا شەھەر سىرتىدىكى يېزا-قىشلاقلارنى تالان-تاراج قىلغىلى تۇردى. سۇلتانشاھ دەرھال بۇرھانىدىننى كۆشەنلەپ، نەچچە مىڭ لەشكەرنى باشلاپ توپلاڭچىلار قوشۇننى تارمار قىلدى، خان خوجا جەڭدە يارىلىنىپ ئەسىرگە چۈشتى. بۇ ۋاقىتتا ئەھۋالدىن خەۋەردار بولغان قوشنا دۆلەت ھىندىستان ئادەم ئەۋەتىپ خوجىلارنى تەلەپ قىلدى، خان خوجىمۇ بەدەخشانغا رەقىب دۆلەت تارباس بىلەن يوشۇرۇن ئىتتىپاقلاشماقچى بولغاندا سۇيىقەستى پاش بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتانشاھ دەرھال بۇرھانىدىن بىلەن خان خوجىنى قەتل قىلدۇرۇۋەتتى. ئېھتىياتسىزلىقتىن بۇرھانىدىننىڭ جەسىتىنى باشقىلار ئوغرىلاپ كەتتى، خان خوجىنىڭ بېشى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا تەقدىم قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقتاغلىق كاتتىلاردىن بۇرھانىدىن-خان خوجا توپىلىڭى پۈتۈنلەي تىنچىتىلدى.

بۇرھانىدىن ۋە خان خوجىلار توپىلاڭ كۆتۈرگەن مەزگىلدە خوجىلار جەمەتىدىكى ئەيسا (ئەركە خوجا دەپ ئاتىلىدۇ)، مامۇت (ئوتتۇرانچى خوجا دەپ ئاتىلىدۇ)، تۇردى قاتارلىقلار توپىلاڭغا قاتنىشىشنى خالىماي چوڭ-كىچىك خوجىلاردىن چەك-چېگرىنى ئېنىق ئاجراتقانىدى. ئۇلارمۇ ئاقتاغلىقلارغا مەنسۇپ بولسىمۇ لېكىن بۇرھانىدىن، خان خوجىلاردەك ئاپاق خوجا نەسەبىدىن بولمىغانلىقتىن، ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدە رەھبەرلىك ئورۇنغا ئىگە

ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئاپاق خوجىنىڭ ئىنىسى كارامەت خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدە بويسۇنغۇچى ئورۇندا تۇراتتى. ئۇلارمۇ چوڭ-كىچىك خوجىلارغا ئوخشاشلا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا جۇڭغارلار تەرىپىدىن نەزەربەند قىلىنغان، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى داۋاچى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىنلا ئاندىن بويۇنتۇرۇقتىن قوتۇلغانىدى. كېيىن "خان خوجا ئامۇرسانانىڭ توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ قوڭمى-قېرىنداشلىرىنى ئىلىدىن يەركەنگە يانداۋرۇپ كەلدى. ئەيسا ئۇنىڭغا ئەگىشىشنى رەت قىلىپ بۇيرۇت، قوقەند، مەرغىلان، نەمەنگان، تاشكەنت قاتارلىق جايلاردا پاناھلىنىپ يۈردى، ئىنىسى پەرسا ۋە ئاكىسىنىڭ ئوغۇللىرىدىن مامۇت، تۇردى قاتارلىقلار ئۇنىڭغا ئەگەشتى"(37). چوڭ-كىچىك خوجىلار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا توپىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن جەمەتكە ئاسىيلىق قىلىپ بۇيرۇتلار ئارىسىدا قېچىپ يۈرگەن بۇ خوجىلارنى "ئەسكىرىي كۈچكە تايىنىپ قولغا ئالماقچى" ۋە ئۇلارنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا مەجبۇرىي ئېلىپ كەتمەكچى بولدى. لېكىن "خان خوجا بىلەن بۇيرۇتلار ئارىسىدا ئۆچمەنلىك بولغاچقا" بۇيرۇتلار ئۇنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ نىيىتى ئىشقا ئاشماي قالدى.

ئەيسا قاتارلىقلار بۇ ۋاقىتتا پۈتۈنلەي يوشۇرۇنۇش، قېچىش ھەلەكچىلىكى بىلەنلا بولۇپ كەتمىدى، ئۇلارمۇ ئىزچىل تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى كۆزىتىۋاتاتتى. «تاشقى ۋاسسالاردىن موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋاقى-گۈڭلىرىنىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ 117-جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: "چىەنلوڭنىڭ 23-يىلى زور قوشۇن خان جوجىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ يەركەنگە كەلدى. ئەيسا بۇنى ئاڭلاپ تۇردى ۋە بۇيرۇتلاردىن قوشچى ئوتوك

ئۇرۇقىنىڭ ئاقساقىلى ئاراباتۇنىڭ ھەمراھلىقىدا لەشكەر باشلاپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە يېڭىسارغا تېگىش قىلدى". ئالدىنقى ماۋزۇدا بايان قىلغىنىمىزدەك، جاۋخۇي قاراسۇدا قامىلىپ قالغاندا بۇيرۇتلار قەشقەرگە تەۋە يېڭىسارنى تالان-تاراج قىلغان، بۇنىڭ بىلەن چوڭ-كىچىك خوجىلار خاتا ھالدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى "بۇيرۇتلار بىلەن بىرلىشىۋالغان" ئوخشايدۇ"[38] دەپ ئويلاپ قالغان ۋە لەشكەرلەرنىڭ روھى چۈشۈپ كەتكەنىدى. ئەمما بۇ ۋاقىتتا ئەيسا قاتارلىقلار تېخى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىكىلەر بىلەن ئالاقە ئورناتمىغانىدى، ئىككىنچى يىلى 1-ئايدا قاراسۇ قورشاۋى بۇزۇپ تاشلىنىپ جاۋخۇي قوشۇنىنى باشلاپ ئاقسۇغا قايتىپ دەم ئالغان ۋە 6-ئايدا يەركەن، قەشقەرگە قايتا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلانغان، مانا مۇشۇ مەزگىلدە ئەيسا جىيەنى مامۇتنى بۇيرۇت ئەلچىسىگە ئەگىشىپ ئاقسۇدىكى جاۋخۇينىڭ ھۇزۇرىغا ئەل بولغانلىقىنى بىلدۈرۈشكە ئەۋەتكەن ۋە "ھازىرمۇ بۇيرۇتلاردىكى ئاراباتۇنىڭ يېنىدا تۇرۇۋاتىمەن، لەشكەرلەرنىڭ يولغا چىققانلىقى ھەققىدىكى ئەخبارنى ئالغان ھامان ئۆز كۆچۈمنى ئايمايمەن"[39] دېگەنىدى. جاۋخۇي ئۇنى بىرگە بېرىشقا بۇيرۇغان ۋە ئەيسانىڭ نامە يوللاپ "قوشۇن تارتىپ ھەمدەمدە بولۇش" قا، شۇنداقلا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىكتىگە ماسلىشىشقا بۇيرىغانىدى. 6-ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بۇرھانىدىن، خان خوجىلارغا قايتا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئاتلىنىپ قەشقەرگە كېتىۋاتقاندا يولدا ئەيسا قاتارلىقلار كېلىپ ئەل بولغان ۋە 6-ئاينىڭ 18-كۈنى بۇرھانىدىنىڭ قول ئاستىدىكى يۈزدىن ئارتۇق كىشى بىلەن جەڭ قىلغانلىقىنى، "نۇرغۇنىنى ئۆلتۈرگەنلىكى"نى مەلۇم قىلغان. جاۋخۇي بۇ ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئەل بولۇشىنى قىزغىن قارشى ئالغان. "ئۇلارغا تەسەللىي بېرىپ، ئۇلارغا

ئائىلە-تاۋابىئاتلىرىنى ئەپكېلىشۈېلىشنى، سالامدىن كېيىن ئارزۇسى بويىچە ئورۇنلاشتۇردىغانلىقىنى ئېيتقان"⑩.

ئەيسا قاتارلىقلارنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئەل بولۇشى مەيلى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى دىنىي ساھەدە بولسۇن ياكى مۇسۇلمانلار ئاممىسى ئىچىدە بولسۇن ئىجابىي تەسىر پەيدا قىلدى، توپىلاڭنى تىنچىتىش، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە نىسبەتەن مۇئەييەن تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. بىراق چوڭ-كىچىك خوجىلار توپىلىڭىدىن ساۋاق ئالغان چەك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خوجىلار تەسىر-كۈچىنىڭ تارىم ۋادىسىدىكى مۇقىمسىزلىقنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان بولغاچقا، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئەل بولغان ۋە پائال ماسلاشقان بۇ بىر تۈركۈم خوجىلاردىن تازا خاتىرجەم بولالمىدى، شۇڭا چەك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارغا قارىتا بەكمۇ ئېھتىياتچان پوزىتسىيىدە بولدى. توپىلاڭ تىنچىتىلغاندىن كېيىن چەك سۇلالىسى ئوردىسى ئۇلارنى بېيجىڭغا سالامغا چىللاپ نەسەبلىك مەرتىۋە ئىنئام قىلىپ بېيجىڭدا ئېلىپ قالدى ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن ئايرىۋەتتى.

توپىلاڭچىلارنىڭ كاتتىۋېشى خان خوجىنىڭ پۇشتى يوق ئىدى، بۇرھانىدىننىڭ ئايالى ۋە پەرزەنتلىرى قولغا چۈشكەندىن كېيىن، بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىلدى، ئۇلاردىن پەقەت سامساق خوجىلا قېچىپ كېتەلىدى. خوجىلار جەمەتى شۇنىڭ بىلەن چەك-چېكىدىن بۆسۈلۈپ، سىياسىي ۋە دىنىي كۈچ بولغان خوجىلار جەمەتى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تارىخ سەھنىسىدىن چېكىندى.

3 § خاتىمە

1759-يىلى بۇرھاندىن ۋە خان خوجلار ئۆلتۈرۈلۈپ چىقىپ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈردى، بۇ جۇڭگو تارىخى ۋە ئۇتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى بىر چوڭ ۋەقە بولغاچقا پادىشاھ چىيەنلوڭ يەشىل كۆل بويىغا ئابىدە ئورناتتى. ئەمما مۇشۇ ۋاقىتلاردا غەربتىكى كاپىتالىزم تاجاۋۇزچى كۈچلىرى ئاتالمىش "يېقىن شەرق"، "ئوتتۇرا شەرق"تىن "يىراق شەرق"كە يېتىپ كەلدى ۋە شۆلگەيلىرىنى ئېقىتىپ "جۇڭخۇا ئىمپېرىيىسى"نىڭ دەرۋازىسىنى قېقىشقا باشلىدى. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا فېئودال كۈچلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ خوجلار ئەۋلادىنى تىزگىلىدى ۋە ئۇلاردىن پايدىلاندى، ئارقا-ئارقىدىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ كىشىلەرنى قايمۇقتۇردى، بۆلگۈچىلىك پەيدا قىلىپ جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىنى ئەنسىزلىككە سېلىپ قويدى، ئاۋام-پۇقرالار خانۇەيران بولدى، تاكى زوزۇڭتاڭ ياقۇبەگنى يوقىتىپ 1882-يىلى شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغانغا قەدەر بۇ مەسىلە زادىلا ئۈزۈل-كېسىل ھەل بولماي كەلدى. بىر ئەسىردىن ئاشىدىغان مۇشۇنداق ئۇزۇن بىر مەزگىلدە جۇڭگو تارىخىدىكى پەۋقۇلئاددە ھادىسە بولغان "خوجلار جەمەتى" مۇستەقىل دىنىي-سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدى، ئۇنىڭدىن سىرت ئۇلار چەت ئەلگە قاچقاندىن كېيىن دەسلەپتە ئەنگلىيە، روسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ۋە قوقەند فېئودالىلىرىنىڭ قوللىرىدىكى بىر-بىرىگە ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان قورچاقلىرى بولۇشتىن قورچاقلىق قىممىتىنىمۇ يوقىتىپ قويدى. مانا مۇشۇ بىر باسقۇچ ھەققىدە جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرى

چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ مول ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقتى، بولۇپمۇ شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئىككى مەخسۇس باب ۋە ئىككى مەخسۇس پاراگراف ئاجرىتىپ مۇشۇ مەزگىلدىكى خوجىلار توپىلىڭى ۋە ئۇلارنىڭ بېسىپ كىرىشىنى تەپسىلىي شەرھلىدى، جۈملىدىن ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتىدىكى نەتىجىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئاساسىي تارىخىي رېئاللىققىنى توغرا ئەكس ئەتتۈردى. مەن جىپىڭ ئەپەندىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەند خانلىقى ۋە چاڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭ» ناملىق ئەسىرىدە بولسا مەزكۇر مەسىلە تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىنىپ، غەربىي يۇرت تەتقىقاتىدىكى يېڭى نەتىجىلەردىن بولۇپ قالدى. بىز بۇ يەردە ئالدىنقىلارنىڭ ۋە زامانىمىزدىكى ئاقىل-دانىشمەنلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، قىسقىغىنە بىر پاراگراف تەييارلىدۇق ۋە خوجىلار مەقبىرىسىدىكى بايانلىرىمىزنىڭ خاتىمىسى سۈپىتىدە كىتابخانلارغا سۇندۇق.

چاڭ سۇلالىسى قوشۇنى چوڭ-كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتقاندا، بۇرھاندىن خوجىنىڭ سامساق ئىسىملىك بىر ئوغلىنى ئىنىكئانىسى ئەنجانغا ئېلىپ قېچىپ كەتكەنىدى، شۇ ۋاقىتتا ئۇ ئەمدىلا بەش ياشتا ئىدى، كېيىنچە ئۇلار قوقەندتە ماكانلىشىپ قالدى. چاڭ سۇلالىسى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئۇنى قايتۇرۇپ بېرىشنى قوقەندتىن بىرنەچچە رەت تەلەپ قىلدى، كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ پىكىرلەشكەن بولسىمۇ نەتىجىسى بولمىدى. قوقەند ھۆكۈمرانلىرى سامساق خوجىنى خوجىلار ئەۋلادى، دەپ قاراپ "ئۆزلىرىگە دەسمايە قىلىۋالدى" ۋە پۈرسەت كېلىشىنى كۈتۈپ ياتتى. ئەمما ئەينى ۋاقىتتا چاڭ سۇلالىسى قۇدرەتلىك بولغاچقا قوقەند ھۆكۈمرانلىرى سامساق خوجىنىڭ "خوجا"لىق سالاھىيىتىنى دەستەك قىلىپ جۇڭغوغا تاجاۋۇز قىلىشقا پېتىنالمىدى، شۇڭا سامساق خوجا

ئۇمۇرىنى جەمجىتقىنە ئاخىرلاشتۇردى، ئۇنىڭدىن يۇسۇپ، جاھانگىر، باۋۇدۇن قاتارلىق ئۈچ ئوغۇل پەرزەنت قالدى.

1820—1826-يىللىرى جاھانگىر قارا نىيىتى چېكىگە يەتكەن قوقەند ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن (ھەتتا شەخسەن قوشۇن تارتىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغان) ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، تۆت قېتىم تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى ۋە توپىلاڭ قوزغىدى. جاھانگىر ۋە ئۇ باشلاپ كەلگەن قوقەند قوشۇنى بۈيرۇتلار بىلەن بىللە قىرغىنچىلىق، بۇلاڭ-تالاڭ، باسقۇنچىلىق ۋە ئوت قويۇش بىلەن شۇغۇللىنىپ خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، خەلق ئاممىسى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ توپىلاڭچىلارنى تىنچىتىشىغا ماسلىشىپ جاھانگىرنى تىرىك تۇتتى.

1830-يىلى قوقەند خانى مەدەلىخان يۇسۇپنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا يانتاياق بولدى. يۇسۇپ ئەسلىدە بۇخارادا ئاخۇن بولۇپ، "مېنىڭ قەشقەرگە بېرىشىم بىر زاغرا نانغىمۇ دال بولالمايدۇ"④، دەپ يۇرگەنىدى. مەدەلىخان تۇرلۇك ئامالالارنى ئىشلىتىپ ئۇنى قوقەندكە "چىللاپ" كەلدى. قوقەند خانلىقىنىڭ بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزچىلىقى يەرلىك ئارمىيە ۋە خەلقنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. بۇخارا ھۆكۈمرانلىرى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوقەندگە ھۇجۇم قىلغانلىقتىن قوقەند ھۆكۈمرانلىرى ئالدىراپ-تېنەپ قوشۇن چېكىنىدۇرۇشكە مەجبۇر بولدى، بۇ ۋاقىت زىمىستان قىش مەزگىلى بولغاچقا نۇرغۇن كىشى توڭلاپ ئۆلدى، قورچاق يۇسۇپمۇ بەش ئايدىن كېيىن قوقەندتە ئۆلدى.

1847-يىلى "يەتتە خوجا توپىلىڭى" يۈز بەردى. ئاتالمىش "يەتتە خوجا" دېگىنى يۇسۇپنىڭ ئوغۇللىرى ۋە جىيەنلىرى بولغان كاتتا تۆرە، ۋەلىخان، كىچىكخان، تەۋەككۈل، سابىرخان، ئاقتاجىخان، ئىشانخان قاتارلىقلار ئىدى. ئۇلار قوقەندتىن يولغا

چىقىپ مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق لەشكەرنى توپلاپ قەشقەر رايونىغا بېسىپ كىردى. مال-دۇنياغا كۆزى تويمايدىغان بۇ مۇرتىلار ئىگىلىگەن جايلىرىدا "ئەر-ئاياللارنى دەررىلەپ، ھەممە نەرسىنى بۇلاپ-تالىدى". روسىيە ئوفىتسېرى كروپاتكىن بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ: "قوقەندلىكلەرنىڭ قورشاۋىدا تۇرۇۋاتقان ۋە چىرىكلىكتىن ھالاكەتكە يۈزلەنگەن خوجىلار خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشەلمىدى، يەرلىك خەلقنى گەپكىمۇ كىرگۈزەلمىدى... خوجىلار ئۈمىد قىلغان قەشقەرىيىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك قوزغىلاڭ ئىشقا ئاشمىدى"㊷. ئۇلار چىڭ سۇئالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كۆچلۈك ھۇجۇمى ئاستىدا كەڭ ئاھالىنى قوقەندكە قېچىشقا مەجبۇرلىدى. ئۇلار قېچىپ ئوشقا يېقىن سوپى قۇرغان دېگەن جايغا كەلگەندە قوقەند ھۆكۈمرانى ئەۋەتكەن ئاتامانلارغا ئۇچرىدى، ئۇلار خوجىلار بۇلاپ كەلگەن 16 تۆگىلىك كۈمۈشنى يىغىۋېلىپ ئۇلارنىڭ قوشۇنىنى تارقىتىۋەتتى ۋە كاتتا تۆرەنى مەھبۇس ھارۋىسىغا سېلىپ قوقەنكە يالاپ قايتتى.

شىەنفېڭ يىللىرى (1851—1861) خوجا ئەۋلادلىرى قوقەند ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن توختىماستىن جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرىسىغا دەخلى-تەرۇز قىلىپ تۇردى، ئوت قويۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىپ، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىدى، بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ ئۇلارغا قاتتىق غەزىپى قوزغالدى، ئەمما ھەمىشە دېگۈدەك باسمىچىلىق خاراكتېرىدە بولىدىغان بۇ پاراكەندىچىلىكلەرنى "تىنچىتىشقا لەشكەر ئەۋەتىلگەن ھامان ئۇلار قاراۋۇلخانىلارنىڭ سىرتىغا قېچىپ كېتەتتى"㊸. شۇلارنىڭ ئىچىدە كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ بولغىنى 1857-يىلدىكى "ۋەلىخان تۆرە توپىلىڭى" بولدى. بۇ توپىلاڭنى قوقەند ھۆكۈمرانلىرى قوللىغاندىن سىرت چارروسىيەمۇ قوللىدى ۋە پايدىلاندى، ئەمما، ۋەلىخان تۆرە يەرلىك خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەچكە تۆت ئايغا قالمايلا چىڭ سۇئالىسى

قوشۇنلىرىنىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن قوقەندكە قېچىشقا مەجبۇر بولدى. ۋەلىخان تۆرە بىرنەچچە قېتىملىق مەغلۇبىيەتتىن كېيىن نېرۋىسىدىن ئادىشىپ "غالجىرلىق كېسىلگە مۇپتىلا بولدى".

1864-يىلى تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كۆتۈرۈلگەن داغدۇغىلىق دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تۈرتكىسىدە غەربىي يۇرتتا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى چوڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ يۈز بەردى. قوزغىلاڭ يالقۇنلىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا يېلىنجاپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ رايونلارغا بولغان كونترولىلىقىنى يوقاتتى. ئەمما قوزغىلاڭچى دېھقانلاردا ئىستىخىيىلىك سىنىپىي ئاڭ ۋە ئېنىق ئىنقىلابىي نىشان كەمچىل بولغاچقا قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ناھايىتى تېزلا فېئودال تۆرىلەر ۋە دىنىي مۆتىۋەرلەرنىڭ ئالقىنىغا چۈشۈپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن داغدۇغىلىق خەلق قوزغىلىڭى ھەرقايسى فېئودال تەپرىقىچىلەرنىڭ بىر-بىرىگە ھۇجۇم قىلىشىدىغان سورۇنغا ئايلىنىپ قالدى. قەشقەرنىڭ ئەھۋالى ئەڭ مۇرەككەپ بولۇپ، ھەرقايسى كۈچلەر قەشقەر كونا شەھەرنى ئىگىلىۋېلىشنى خىيال قىلاتتى. قوقەند سودىگەرلىرى ئاقتاغلىق خوجىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ قوقەند دۆلىتىدىن ياردەم سوراپ ئەلچى ماڭدۇردى، بۇيرۇت ئاتامانلىرىمۇ قوقەندتىن ياردەم تىلەپ ئادەم ئەۋەتتى. بۇ مەزگىللەردە روسىيە قوشۇنلىرى تاشكەنتكە قىستاپ كېلىپ قالغانلىقتىن قوقەند خانلىقى خەۋپتە قالغانىدى، ئەمما ئۇلار جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش پۇرستىدىن ۋاز كېچىشنى زادىلا خالىمىدى. قوقەند ھۆكۈمرانى موللا ئالىمقۇل قوقەندتە زاھىدلارچە ياشاۋاتقان بۇزرۇك خوجا (جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى) نى چاقىرتىپ "سىزنى قەشقەر خانى قىلىپ تەينىلىدىم، بىراق بارچە مۇلكىي ئىشلارنى ياقۇپبەگ ئىشلەيدۇ. باشقىلارنىڭ

ئارىلىشىشقا بولمايدۇ"(44) دەپ ئېلان قىلدى، ئۇ يەنە بۇ ھەقتە بۇزرۇك خوجىغا قەسەمياد قىلىش بۇيرۇقى چۈشۈردى. ياقۇپبەگ ئېھسىلزادىلەردىن بولمىسىمۇ قوقەندتىكى تىنچسىز سىياسىي ۋەزىيەتتە ماھىرلىق بىلەن ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرگەن ۋە توختاۋسىز ئۆستۈرۈلۈپ ئەمەلىي كۈچكە ئىگە (ئوفىتسېرلەردىن) بولۇپ قالغانىدى. ئۇ قوقەندتە بىر تۈركۈم كاللا كېسەرلەرنى توپلاپ ئۆز يېقىنلىرى قىلىۋالغانىدى، 1865-يىلى 1-ئايدا بۇزرۇك خوجىنى ھىمايە قىلىپ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى، قەشقەرنى ئىگىلەپ تۈرۈپانقان بۇيرۇت ئاتامىنى سىدىقبەگ ئۇلارنى قارشى ئېلىپ شەھەرگە باشلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ياقۇپبەگ سىدىقبەگ بىلەن ئۆچەكىشىپ تېغ كۆتىرىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى، ئاخىر ياقۇپبەگ غەلىبە قىلىپ قەشقەرنى تىزگىنلىدى، ئارقىدىنلا بۇزرۇك خوجىنى يېڭىسارىدا تەقىپ ئاستىغا ئالدى ۋە "ھەج قىلىش" باھانىسى بىلەن چېگرىدىن قوغلاپ چىقاردى، بۇزرۇك خوجىنىڭ كېيىنكى ئەھۋاللىرى ئېنىق ئەمەس. يەنە بىر خوجا ۋەلىخانمۇ ياقۇپبەگ تەرىپىدىن يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ئەھۋاللار XIX ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىغا كەلگەندە غەربىي يۇرتتىكى بىر تۈرلۈك سىياسىي-دىنىي كۈچلەردىن بولۇپ تۈرۈپانقان خوجىلار جەمەتىنىڭ ئەمەلىيەتتىلا ئەمەس، نام جەھەتتىنمۇ ئۆز رولىنى پۈتۈنلەي يوقاتقانلىقىنى، چەت ئەل مۇداخىلىچىلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا خوجىلارنىڭ قۇرچاقلىق قىممىتىمۇ قالمىغانلىقىنى ئىپادىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ ئۆزىگە "بەدۆلەت غازى" دېگەن مەرتىۋىنى بېرىپ، ئاتالمىش "يەتتە شەھەر دۆلىتى"نى قۇرۇپ چىقتى. ياقۇپبەگ "ھاكىمىيەتى" گەرچە روسىيە، ئەنگلىيە تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنىڭ ھەربىي، ماددىي، دىپلوماتىيە جەھەتلەردە زور كۈچ بىلەن قوللاپ قۇۋۋەتلىشى ۋە ماسلىشىپ بېرىشىنى قولغا

كەلتۈرگەن بولسىمۇ (مەسىلەن، روسىيىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بېسۋېلىشى، ئەنگلىيىنىڭ زور مىقداردىكى قورال-ياراق ۋە ئوق-دورا بىلەن تەمىنلىشى، بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىش ۋە ئۆزئارا شەرتنامە تۈزۈشكەنلىكى) ئەمما، ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ خەلقئە قارشى ماھىيىتى يەرلىك ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئومۇميۈزلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ھۇجۇمغا ئۆتكەندىن كېيىن ھەممىلا كىشىنىڭ قارغىشىغا كەتكەن ياقۇپبەگ 1877-يىلى قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆزۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى، ئۇنىڭ قالدۇق قوشۇنى بۇ مەزگىلدە ئاللىقاچان روسىيىگە تەۋە بولۇپ بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىگە قېچىپ كىردى، ئەنە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تۈرلۈك تاشقى كۈچلەرنىڭ "خوجا" نامىدىن پايدىلىنىپ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش قىلمىشى مەڭگۈگە ئاخىرلاشتى. خوجىلار قورچاق بولۇشقا رازى بولغانلىقى ۋە يامانغا يانتايىاق بولغانلىقى ئۈچۈن ئابرۇيى يەر بىلەن يەكسان بولۇپ خەلق تەرىپىدىن تۈكۈرۈپ تاشلاندى، خوجايىنلىرىمۇ ئۇلارنى تاشلىۋەتتى. تارىختىكى ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىپ دۈشمەن قوينىغا ئۆزىنى ئېتىشتىن شەرەپ ئىزدىگۈچىلەرنىڭ تەقدىرى مانا شۇنداق ئاقىۋەتتىن قۇتۇلغان ئەمەس! شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىش سىياسىي جەھەتتىلا ئەمەس، نەزەرىيە ۋە ئۇقۇم جەھەتتىمۇ دۆلەت ئىچى-سىرتىدىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ خوجىلاردىن پايدىلىنىپ توپلاڭغا قۇتراتقۇلۇق قىلىش ۋە بۆلگۈنچىلىك قىلىش پائالىيەتلىرىنى چەكلەپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملىدى، شۇنداقلا ھەر مىللەت خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى ئىلگىرى سۈردى.

ئىزاھلار:

① «چىڭ گاۇزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 491-جىلد، چېنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىلى) 6-ئاي.

② ۋېي يۈەن: «زەپەرنامە»، 4-جىلد، «چېنلوڭ خاننىڭ مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتقانلىقى».

③ «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، رەسمىي نۇسخا، 25-جىلد، چېنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىلى) 2-ئاي.

④ يۈقىرىقى ئەسەر، 27-جىلد، چېنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىلى) 4-ئاي.

⑤ يۈقىرىقى ئەسەر، 31-جىلد، چېنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىلى) 9-ئاي.

⑥ «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»، 5-جىلد«گادامەتنىڭ تەرجىمھالى».

⑦ «چىڭ گاۇزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 512-جىلد، چېنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىلى) 5-ئاي.

⑨⑧ «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، رەسمىي نۇسخا، 32-جىلد، چېنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىلى) 9-ئاي.

⑩ يۈقىرىقى ئەسەر، 49-جىلد، چېنلوڭنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى) 1-ئاي.

⑪ يۈقىرىقى ئەسەر، 51-جىلد، چېنلوڭنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى) 3-ئاي.

⑫يۈقىرىقى ئەسەر، 16-جىلد، چېنلوڭنىڭ 20-يىلى (1755-يىلى) 8-ئاي.

⑬ «تاشقى ۋاسساللاردىن موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋاڭ-گۈڭلىرىنىڭ تەرجىمھالى»، 117-جىلد، «خوجەسىنىڭ تەرجىمھالى».

⑭ «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، رەسمىي نۇسخا، 62-جىلد، چېنلوڭنىڭ 23-يىلى(1758-يىلى) 9-ئاي.

⑱⑰⑯⑮ يۈقىرىقى ئەسەر، 33-جىلد، چېنلوڭنىڭ 21-يىلى (1756-يىلى) 10-ئاي.

⑲ يۇقىرىقى ئەسەر، 36-جىلد، چېخنلوگنىڭ 22-يىلى (1757-يىلى) 1-ئاي؛ 37 -جىلد، 2-ئاي؛ 38-جىلد، 4-ئاي.

⑳ يۇقىرىقى ئەسەر، 39-جىلد، چېخنلوگنىڭ 22-يىلى (1757-يىلى) 4-ئاي.

㉑ يۇقىرىقى ئەسەر، 41-جىلد، چېخنلوگنىڭ 22-يىلى (1757-يىلى) 7-ئاي.

㉒ يۇقىرىقى ئەسەر، 49-جىلد، چېخنلوگنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى) 1-ئاي.

㉓ «چىڭ گاۇزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ، 554-جىلد، چېخنلوگنىڭ 23 -يىلى (1758-يىلى) 1-ئاي؛ «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، رەسمىي نۇسخا، 60-جىلد، چېخنلوگنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى) 8-ئاي.

㉔ «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، رەسمىي نۇسخا، 56-جىلد، چېخنلوگنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى) 5-ئاي.

㉕ يۇقىرىقى ئەسەر، 59-جىلد، چېخنلوگنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى) 7-ئاي.

㉖ يۇقىرىقى ئەسەر، 62-جىلد، چېخنلوگنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى) 9-ئاي.

㉘㉗ يۇقىرىقى ئەسەر، 63-جىلد، چېخنلوگنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى) 10-ئاي.

㉙ يۇقىرىقى ئەسەر، 64-جىلد، چېخنلوگنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى1) 1-ئاي.

㉚ شۇسۇڭ: «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا-ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» ، 1-جىلد، «لوپنورغا قۇيۇلىدىغان دەريالار» (1) دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "زەرەپشان دەرياسى يەنە شەرقىي شىمالغا ئېقىپ شىبو (يەركەننىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 70 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا—ئەسلىي ئەسەردىكى ئىزاھ) دا توختام سۇغا ئايلىنىدۇ. بۇ جايدا سۇ ۋە يايلاق گىرەلىشىپ كەتكەن بولۇپ 水黑 دېيىلىدۇ، مۇسۇلمانلار قاراسۇ دەپ ئاتايدۇ، جاۋ تۆرەم مانا مۇشۇ يەردە قامىلىپ قالغان، ئوغرىلار قاراسۇدىن بارگاھقا سۇ قويۇپ بەرگەن بولسىمۇ، ئېرىق كولاش ئارقىلىق سۇ سىرتقا چىقىرۋېتىلدى".

㉛ «چىڭ گاۇزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ، 575-جىلد، چېخنلوگنىڭ 23 -يىلى (1758-يىلى) 11-ئاي.

㉜ مېك سېن: «مىڭ-چىڭ تارىخىدىن لېكسىيە» ، 2-قىسىم، 521–524-بەتلەر، جۇڭخۇا كىتابخانىسى 1981-يىلى.

㉝ چىڭ گاۇزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ، 575-جىلد، چېخنلوگنىڭ 23-يىلى

(1758-يىلى) 11-ئاي.

㉞ «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، رەسمىي نۇسخا، 65-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى) 12-ئاي.

㉟ يۇقىرىقى ئەسەر، 69-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 24-يىلى (1759-يىلى) 2-ئاي.

㊱ يۇقىرىقى ئەسەر، 74-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 24-يىلى (1759-يىلى) 6-ئاي.

㊲ «تاشقى ۋاسسالاردىن موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋاڭ-گۇڭلىرىنىڭ تەرجىمھالى» ، 117 -جىلد.

㊳ «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، رەسمىي نۇسخا، 66-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 23-يىلى (1758-يىلى) 12-ئاي.

㊴ يۇقىرىقى ئەسەر، 74-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 24-يىلى (1759-يىلى) 6-ئاي.

㊵ يۇقىرىقى ئەسەر، 75-جىلد، چىيەنلوڭنىڭ 24-يىلى (1759-يىلى) 7-ئاي.

㊶ «قالاڭسا قاتارلىقلارنىڭ چېگرا سىرتىنى چارلاشتىن بەرگەن مەلۇماتى» — «تولارگىن ئەيمەننىڭ بۇيرۇتلارنىڭ بىبىلىقىغا يوللىغان پەرمانى» غا قوشۇمچە. ھازىر جۇڭگو 1-ئارخىپ سارىيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

㊷ ن.كروپاتكىن: «قەشقەريە» ، 118-بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.

㊸ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، 2-قىسىم، 40-بەت.

㊹ مۇھەممەد زىبرىي: «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى» — «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، 2-قىسىم، 133-بەتتىكى نەقىل.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

I تارىخىي ماتېرىياللار

(1)

«كونا تاڭنامە»، جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ تىنىش بەلگىلىك نۇسخىسى.
«يېڭى تاڭنامە»، جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ تىنىش بەلگىلىك نۇسخىسى.
«لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ تىنىش بەلگىلىك نۇسخىسى.
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ تىنىش بەلگىلىك نۇسخىسى.
«يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، خۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ تىنىش بەلگىلىك نۇسخىسى.
«ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى»، جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ تىنىش بەلگىلىك نۇسخىسى.
«مۇقەددەس لەشكىرىي يۇرۇش خاتىرىلىرى»، ۋاڭ گوۋېي ئىزاھلىغان نۇسخا.
«ئىۋلىيا چۇچۇجىنىڭ غەربكە قىلغان زىيارەت خاتىرىسى»، لى جىچاڭ، ۋاڭ گوۋېي ئىزاھلىغان نۇسخا.
«غەربكە سىياھەت خاتىرىسى»، ياللۇغ چۇساي يازغان، شياڭدا ئىزاھلىغان، چېن دىجى ۋە جاڭ گۇاڭدا تولۇقلاپ ئىزاھلىغان، جۇڭخۇا كىتابخانىسى 1981-يىل.
«مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، تەيۈەن تارىخ-تىل تەتقىقات ئورنى ئىشلىگەن نۇسخا.
«مىڭ سۇلالىسى تارىخى»، جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ تىنىش بەلگىلىك نۇسخىسى.
«بۇيۇك مىڭ سۇلالىسى قانۇنلىرى»، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى نۇسخىسى.
«بۇيۇك مىڭ سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كەلگەن تەزكىرىسى»، مىڭ سۇلالىسىنىڭ تەيەنشۇن نۇسخىسى.
«خۇاشيا ۋە يات قەۋملەر تىلى سۆزلۈكى»، خۇيۈەنجى نۇسخىسى.
«ئىددىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، ئەسلىي نۇسخا.
«ئىددىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، خۇ جىنخۇا، خۇاڭ رۇنخۇالار تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلىغان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىل.
«غەربىي يۇرتتىكى قارام ئاللەر تەزكىرىسى»، چېن چېڭ، لى شيەن، بېيپىڭ

كۆتۈپخانىسىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى.
«غەربىي يۇرتقا سەپەر خاتىرىسى» ، چېن چېڭ، لى شيەن، بېيپىڭ كۆتۈپخانىسىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى.
«جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ لەشكەرلىرى ئىشلار مەلۇماتنامىسى» ، مىللەت سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ 23 - يىلدىكى ئويما نۇسخا.
«خۇددۇمنىڭ ھەرىكىتىنىڭ يۇقىرىغا سۇنغان مەلۇماتلىرى» ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ نۇسخىسى.
«جىن يۈشەننىڭ قوليازمىلىرى» ، مىللەت سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى ئويما نۇسخىسى.
«شەنشى باشبۇغى يى ئەن ھەرىكىتىنىڭ مەلۇماتلىرى» ، مىللەت سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى ئويما نۇسخىسى.
«گۈمن جۇڭنىڭ مەلۇماتلىرى» ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ ۋۇ خۇايۇەن نۇسخىسى.
«ۋاسساللارنى تىنچىتىشنىڭ باش-ئاخىرى» ، شۇجىن، جىن شېڭيۇ باستۇرغان نۇسخا.
«قۇمۇلنى قايتا روناق تاپقۇزۇش خاتىرىسى» ، ماۋېنشېڭ، جىن سېڭيۇ باستۇرغان نۇسخا.
«يات ئىقلىم ھەققىدە مەلۇماتلار توپلىمى» ، گۈگوگ مۇزىيى نۇسخىسى.
«چېگرا رايون ھەققىدە تەتقىقات» ، بېيپىڭ كۆتۈپخانىسىدىكى ئەسلىي نۇسخا.
«مىللەت سۇلالىسى دەۋرىدىكى توققۇز ئىقلىم ھەققىدە تەتقىقات» ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى يىللىرىدىكى چاڭشا شەھەرلىك يۇڭفېڭ كىتابخانىسى.
«چېگرىلار ھەققىدە قىسقىچە خاتىرە» ، بېيپىڭ كۆتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخا.
«شاھىنشاھلارنىڭ يازما خاتىرىلىرى» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ فاكسىمل نۇسخىسى.
«شاھىنشاھلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلارغا دائىر يازما خاتىرىلىرى» ، مىللەت سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ يىللىرىدىكى نۇسخا.
«چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ فاكسىمل نۇسخىسى.
«چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ تىنىش بەلگىلىك نۇسخىسى.
«چىڭ سۇلالىسى تارىخىدىكى تەرجىمھاللار» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ تىنىش بەلگىلىك نۇسخىسى.
«بۇيۇك چىڭ دەۋرىدىكى بىرلىككە كەلگەن تەزكىرىلەر» ، گۇاڭشۇ نۇسخىسى.
«بايازىدا ئاسىيلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، ۋۇيېڭدىيەن نۇسخىسى.
«جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، تەيۋەندە نەشر قىلىنغان فاكسىمل نۇسخىلىق توپ چوڭ مەجمۇئە.

«غەربىي يۇرتتىكى ئۇخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» ، تەيۋەندە نەشر قىلىنغان فاكسىمل نۇسخىلىق تۆت چوڭ مەجمۇئە.

«غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ، تەيۋەندە نەشر قىلىنغان فاكسىمل نۇسخىلىق تۆت چوڭ مەجمۇئە.

«تاشقى ۋاسسالىلاردىن موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋاڭ-گۇڭلىرىنىڭ تەرجىمھالى» ، سۇلالە ۋەسىقلىرىنىڭ دەسلەپكى رەتلەنگەن مەجمۇئەسى.

«مۇسۇلمانلار چېگرىسى» ، داۋگۇاڭ نۇسخىسى.

«مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تەنچىتىش-ئاسىيلار ئەۋلادلىرىنى تۆتۈش تەدبىرلىرى» ، داۋگۇاڭ دەۋرىدىكى ۋۇدىگىيەن نۇسخىسى.

«شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان باندىتلىرىنى تەنچىتىش تەدبىرى» ، گۇاڭشۇ نۇسخىسى.

«ناۋبنىي ھەزرەتلىرىنىڭ مەلۇماتنامىسى» ، داۋگۇاڭنىڭ 14-يىلىدىكى نۇسخا.

«زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرىنىڭ قوليازمىلىرى» ، گۇاڭشۇ نۇسخىسى.

«چىن چېگرىسى ھەققىدە قىسقىچە خاتىرە» ، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1987-يىل.

«غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىگە ئىلاۋە» ، يەنبيەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992-يىل.

«سەلتەنەتسىمزدىكى ۋاسسالار توغرىسىدا ئومۇمىي مەلۇمات» ، يۇلۇشەن نۇسخىسى.

«سەلتەنەتسىمزدىكى زەپەر خاتىرىلىرى» ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ جەنىتىڭ نۇسخىسى.

«غەربىي چېگرىنى باشقۇرۇشقا ئائىت ئىشلاردىن قىسقىچە خاتىرە» ، جۇڭگو كىتابخانىسىنىڭ فاكسىمل نۇسخىسى، 1958-يىل.

«غەربىي چېگرا ھەققىدە قىسقىچە خاتىرە» ، يۇلۇشەن نۇسخىسى.

«مۇسۇلمانلار يۇرتى ھەققىدە خاتىرە» ، چېگرا رايون چاتما كىتابلىرى مەجمۇئەسىنىڭ داۋامى.

«مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» ، جياچىڭ نۇسخىسى.

«شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ، يۇەن داخۇا باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن نۇسخا، 1923 -يىل.

«شىنجاڭدىكى ۋىلايەت-ناھىيىلەر تەزكىرىسى» ، گۇەنجۇڭ چاتما كىتابلىرىنىڭ 4-قىسمى.

«شىمال تەرەپتىن مۇداپىئە كۆرۈش خاتىرىسى» ، شىيەنفېڭ نۇسخىسى.

«غەربىي يۇرتنىڭ دەريا-ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» ، داۋگۇاڭ نۇسخىسى.

«زەپەرنامە» ، شۇ سۇڭ، جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ تىنىش بەلگىلىك نۇسخىسى، 1980-يىل.

«بورانلىق كۆلبە خاتىرىلىرى. داۋامى» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ تىنىش بەلگىلىك نۇسخىسى،

1980-يىلى.

«قەشقەر ھەققىدە قىسقىچە بايان» ، كۆچۈرمە نۇسخا.

«غەربىي يۇرتتا كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىم» ، چېنىلوك نۇسخىسى.

«موڭغۇل پادىچىلىقىدىن خاتىرىلەر» ، شېنخېك نۇسخىسى.

«مۇسۇلمانلار يۇرتى ھەققىدە ئارىلاش كۆيلەر» ، جاۋدەي چاتما كىتابلىرىنىڭ 54-جىلدى.

«شىنجاڭدىكى بېزا-قىشلاقلارنىڭ تەزكىرىسى» ، جۇڭگو تارىخ-جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماتېرىياللار.

«قۇمۇل تەزكىرىسى» ، يۈگوك نۇسخىسى.

«خوتەننىڭ بېزا-قىشلاقلىرى تەزكىرىسى» ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ تارىخ-جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماتېرىياللار (8).

«قاغىلىقنىڭ بېزا-قىشلاق تەزكىرىسى» ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ تارىخ-جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماتېرىياللار (9)

«شىنپىڭنىڭ بېزا-قىشلاق تەزكىرىسى» ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ تارىخ-جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماتېرىياللار (10)

«سۇڭ يۇننىڭ شىنجاڭ ھەققىدىكى مەلۇماتلىرى» ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ تارىخ-جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماتېرىياللار (21).

«بۇيانتاينىڭ يەركەن ھەققىدە يوللىغان مەلۇماتلىرى» ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ تارىخ-جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماتېرىياللار (22).

«يى شەننىڭ شىنجاڭ ھەققىدىكى مەلۇماتلىرى» ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ تارىخ-جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماتېرىياللار (23).

«سايبۇئانىڭ شىنجاڭ ھەققىدىكى مەلۇماتلىرى» ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ تارىخ-جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماتېرىياللار (24).

«چېنىلوك-جىياچىك-داۋگۇاڭ ئۇچ پادىشاھ زامانىسىدىكى قازاقلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار» ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ تارىخ-جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماتېرىياللار (25).

«يەركەننى مۇداپىئە قىلىشتىن قىسقىچە خاتىرە» ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ تارىخ-جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماتېرىياللار (27).

«ئۇرۇمچىنى مۇداپىئە قىلىشتىن قىسقىچە خاتىرە» ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ تارىخ-جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماتېرىياللار (28).

«تارغاباتاي تەزكىرىسى» ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ

تارىخ-جۇغراپىيەسكە ئائىت ماتېرىياللار (29)،
«ئوردىغا قايتىش سەپرىدىن خاتىرىلەر»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى مىللىي قەدىمكى ئەسەرلىرى.
«شەنىخەي يىلىدا يېڭى مۇساپە»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى گەنسۇ، شىنجاڭ سايامەتنامىلىرى.
«رېنزى يىلىدىكى قايتىش سەپىرى»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى گەنسۇ، شىنجاڭ سايامەتنامىلىرى.
«تۇمەن چاقرىملىق سەپەر خاتىرىسى. مېڭچى خاتىرىلىرى. غەربىي چېگرا قەسىدىلىرى»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى گەنسۇ، شىنجاڭ سايامەتنامىلىرى.
«دەريا، دېڭىز ۋە كۆتىنلۇن خاتىرىلىرى»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى گەنسۇ، شىنجاڭ سايامەتنامىلىرى.
«شىن لياۋشىنىڭ سەپەر خاتىرىسى»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى گەنسۇ، شىنجاڭ سايامەتنامىلىرى.
«غەربكە يۈرۈش قىلىش خاتىرىسى»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى گەنسۇ، شىنجاڭ سايامەتنامىلىرى.
«ئىلىغا پالىنىش خاتىرىسى»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى گەنسۇ، شىنجاڭ سايامەتنامىلىرى.
«غەربكە سەپەر قىلىش»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى گەنسۇ، شىنجاڭ سايامەتنامىلىرى.
«چېڭخەينىڭ يەرلىك كونا تەزكىرىلىرىدىن بەش كىتاب»، چېڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1989 -يىل.
«شىڭژۇبي تەزكىرىسى. شىنىڭ تەزكىرىسى»، چېڭخەي خەلق نەشرىياتى 1993-يىل.
«تارىخى جاھانكۆشاي»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1980-يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
«جامىئۇل تەۋارىخ»، شاڭخەي نەشرىياتى، 1983—1986-يىل.
«ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇل تارىخى—تارىخى رەشىدىي»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتى تەرجىمە قىلغان نۇسخا، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983-يىل.
«تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، («مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى»، 1980-يىل 8-توپلام).
«تەزكىرەئى ئەزىزان»، «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 16-توپلام، 1986-يىل.

«تـەزكـىرەئـى خـوجا ئافاق» ، «ئويـرات موڭغۇللىرىنىڭ تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» ، (مىللىي تىلىدىكى قىسمى) 4-توپلام، 1985-يىل.
«قۇرئان كەرىم» ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى،1996-يىل.
«جـالالىدىن بۇخارى قاتارلىقلارنىڭ تارىخىغا دائىر پاراڭلار» ، «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى» ، 16-توپلام، 1986-يىل.
«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىل خەنزۇچە نۇسخا.
«بـەشـىنچى ئەۋلاد دالاي لامانىڭ تەرجىمھالى» ، جۇڭگو تىبەتشۇناسلىق نەشرىياتى، 1997 -يىل.
«لى مادونىڭ جۇڭگو ھەققىدىكى خاتىرىلىرى» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1983-يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
«پـىلانـوكـاپـىننىڭ موڭغۇلىيىگە سايياھىتى. رۇبرۇكنىڭ شەرققە سايياھىتى» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1985-يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
«مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل-تۇرپانغا ئائىت ماتېرىياللار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984-يىل.
«مـىڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتقا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى» دىن كۆچۈرمە» ،كيوتو، 1974-يىل ياپونچە نەشرى.
«چىڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭغا ئائىت كەم ئۇچرايدىغان مەنبەلەر توپلىمى» ، جۇڭگو چېگرا رايون تارىخ-جۇغراپىيىسىگە دائىر چاتما ماتېرىياللار.
«« چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» دىكى شىنجاڭغا ئائىت ماتېرىياللار» ، شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزگەن نۇسخا.
«ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981-يىل.
«جۇڭغار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردىن دەسلەپكى توپلام» ، تەييبي «ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە» نەشرىياتى، 1976-يىل.
«يـۇەن سـۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر، قارلۇقلارغا دائىر ماتېرىياللار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل.
«بەش دەۋر مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982-يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
«جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ ئالاقە تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» .

(2)

شاھ مـەھمۇد ئىبن مىرزا فازىل جۇراس: «ئەنسەتتالىبىن» (پارسچە قولىيازما،

ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخا، نومۇرى №45(.
مۇھەممەد ئىۋەز: «زىيائۇل قۇلۇب» (پارسچە قوليازما).
مەۋلانە شاھ مۇھەممەد ئىبن مەۋلانە ھېسامىدىن: «جالىسۇل مۇشتاقىن»، (پارسچە قوليازما).
«تارىخى قەشقەر» (چاغاتايچە قولىيازما، ۋ.ۋ. باتولد: «ئەسەرلەر»، VIII توم).
مىرخالىدىن يەركەندى: «تەزكىرەئى ھىدايەت» (پارسچە قوليازما).
«ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇل تارىخى—تارىخى رەشىدىي»، لوندون، 1972-يىل.
«شەرقىي تۈركستان خوجىلىرى»، 1897-يىل.
نىزامىدىن شامى: «زەپەرنامە»، 1937-يىل.
شەرەفىدىن ئەلى يەزدى: «زەپەرنامە»، تاشكەنت، 1972-يىل.
«موڭغۇل-تاتارلارنىڭ تارىخى»، سان پېتربۇرگ، 1874-يىل.
تۈركستانىدىكى موغۇل خانلىرىنىڭ تارىخى»، پارىژ، 1853-يىل.
«ئىبنۇل ئەسىر: «تارىخى كامىل»، جەمئىي 14 توم، 1868—1975-يىللار.
مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1982—1985-يىللار.
مۇئىننىدىن ناتانزى: «مۇنتەخەبەتتەۋارىخ مۇئىننى»، تېھران، 1957-يىل.
پاللاس: «موڭغۇل تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار توپلىمى»، سان پېتربۇرگ 1776-يىل.
ماركوپولو: «دۇنيا ھەققىدە خاتىرە»، لوندون 1938-يىل.

(3)

شاھ مەھمۇد ئىبن مىرزا فازىل جۇراس: «تارىخ»، موسكۋا، 1976-يىل.
بابور: «بابۇرنامە»، تاشكەنت، 1958-يىل.
«تارىخى ئەمنىيە»، قازان، 1905-يىل.
« XV — XVIII ئەسىرلەردىكى قازاق خانلىقىغا دائىر ماتېرىياللار»، ئالمۇتا، 1969-يىل.
«قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، موسكۋا، 1973-يىل.
« XVII — XVIII ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەر»، موسكۋا، 1989 -يىل.
«1607—1636-يىللاردىكى رۇس-موڭغۇل مۇناسىۋىتى»، موسكۋا، 1959-يىل.

II تەتقىقات ۋە ۋەسىقىلەر

(1)

ئـــو.ف.ئاكـــمۇشكىن: «چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ يىلنامىسى (تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ شەجەرىسى)»، «ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر توپلىمى»، 1985-يىل.

ئەلى مەزھەرى:«يىپەك يولى:جۇڭگو بىلەن پارسلارنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخى» جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1993-يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.

ئـابـي تاكبئو: «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985-يىل، خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.

ئەنۋەر بايتۇر: «ئافاق خوجا ھەققىدە»، «مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1982-يىللىق 5-سان.

بادالاي: «روسىيە. موڭغۇلىيە. جۇڭگو»، شاڭخەي نەشرىياتى، 1981-يىل، خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.

بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى تارىخىغا دائىر 12 لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984-يىل، خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.

بەي شوۋيى: «جۇڭگو ئىسلام دىنى تارىخىغا دائىر ۋەسىقىلەر»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1982-يىل.

پىللىئوت: «قالماق تارىخىغا ئىزاھ»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1994-يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.

بولگېر: «ياقۇبېەگنىڭ تەرجىمھالى»، شاڭخەي نەشرىياتى، 1976-يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.

بۇۋا: «تۆمۈر ئىمپېرىيىسى»، ۋەنيۇ نۇسخىسى.

سەي جيابيى: «چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى جۇڭغارلار بىلەن ئېچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ سودا مۇناسىۋىتى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى»، 1-قىسىم، 1983-يىل.

خـەن يـۈمـبـي: «ســېۋان ئارابىتانىنىڭ تۆھپىسى ۋە گۈناھى»، «مىللەتلەر تەتقىقاتى» 1980 -يىللىق 2-سان.

سەي مېيبياۋ: «جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 9-قىسىم، خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل.

چېن گاۋخۇا: «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرپانـغا دائىر بىرنەچـچە مەسىلە»، «مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1983-يىللىق 2-سان.

ـ: «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل، تۇرپانـغا دائىر ماتېرىيالـلار توپلىمى»نىڭ كىرىش سۆزى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984-يىل.
چېن گوگۇڭ: «مەخدۇم ئەزەمنىڭ نەسەبنامىسى ھەققىدە بايانلار»، «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 15-توپلام، 1978-يىل.
ـ: «شىنجاڭ ئىسلام دىنى تارىخىدىكى ئىسھاقىيە»، «دۇنيا دىن تەتقىقاتى»، 1987-يىللىق 1-سان.
ـ: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەقشبەندىيە تەرىقىتى ۋە شىنجاڭدىكى خوجىلار»، «دۇنيا دىن تەتقىقاتى»، 1988-يىللىق 1-سان.
چېڭ سۇلۇ: «چوڭ-كىچىك خوجاملار ھەققىدە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987-يىللىق 1-سان.
دەي بى: «چىڭ سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، خەلق نەشرىياتى، 1984-يىل.
دۇرۇڭكۇن: «غەربىي موڭغۇل تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل.
«دوسساننىڭ موڭغۇل تارىخى»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1962-يىل تەرجىمە نەشرى.
فېي جېڭچىڭ: «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىنىڭ تارىخى»، 1-توم، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1993-يىل.
فېڭ شىشى: «چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چوڭ-كىچىك خوجىلارنى تىنچىتقان يىل دەۋرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980-يىللىق 3-سان.
ۋېلادىمىرسوۋ: «موڭغۇللارنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلاتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1980-يىل.
فرانىچ: «جۇڭگو سوپىزمىدىكى «تۆيۈق»»، «جۇڭگو خۇيزۇ تەتقىقاتى»، 1-قىسىم.
گروسسات: «يايلاق ئىمپېرىيىسى»، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1991-يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
گوگشى تىگزى: «غالداندىن ئىلگىرىكى ئويراتلار—يەنە روسوڭغا تەنقىد»، «موڭغۇلشۇناسلىق ماتېرىياللىرى ۋە ئاخباراتلىرى»، 1985-يىللىق 3-4-سان.
خەن رۇلىن: «چېدىر خاتىرىلىرى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1982-يىل.
ـ: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل.
خې تېيەنچىڭ: «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇلـلار تارىخىغا ئائىت ماقالىلەر توپلىمى»، شاڭڭۇ نەشرىياتى، 1984-يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
خۇاتاۋ: «جامال قارشى ۋە ئۇنىڭ «سۇراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» ناملىق ئەسىرى»، «يۈەن

سۇلالىسى ۋە شىمال مىللەتلىرى تارىخىغا دائىر تەتقىقات مەجمۇئەسى» ، 11—12 توپلام، 1987—1990-يىللار.
غاپۇرۇف: «ئۇتۇرا ئاسىيا تاجىك تارىخى» ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1985 -يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
جىن يىجيۇ: «ئىسلام دىنىنىڭ تارىخى» ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1990-يىل.
جىن جاۋفېڭ: «چىڭ سۇلالىسى تارىخىدىن تېزىسلار» ، شياڭگاڭ تەپىڭ كىتابخانىسى، 1963 -يىل.
تېرېنتيېۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى» ، شاڭخەي نەشرىياتى، 1982—1986-يىللار.
كرۇپاتكىن: «قەشقەريە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
لى مادۇ: «لى مادۇنىڭ جۇڭگو ھەققىدىكى خاتىرىلىرى» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1983 -يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
لىيۇيىڭشېڭ: «يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى چاغاتاي خانلىقى» ، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ، 1986-يىللىق 1-سان.
ـــ: «ئۇيغۇر سۆزلۈكى ھەققىدە تەتقىقات» ، «يۇەن سۇلالىسى ۋە شىمال مىللەتلىرى تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقات مەجمۇئەسى» ، 12—13، 1989—1990-يىل.
ـــ: «شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ (ئەنسەتتالىبن) ناملىق ئەسىرىنىڭ تەرجىمىسى ۋە ئۇنىڭغا ئىزاھ» ، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ، 1993-يىللىق 2-سان.
لىيۇجېگىيەن: «غەربىي يۇرت خوجىلىرى ھەققىدىكى ئۇچ مەسىلە» ، نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ياقلانغان ماگىستىرلىق دىسسېرتاتسىيىسى، 1990-يىل.
ـــ: «جۇڭغار خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمى» ، نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ياقلانغان دوكتۇرلۇق دىسسېرتاتسىيىسى، 1993-يىل.
ـــ: «قەشقەر خوجىلىرىنىڭ نەسەبنامىسى» ، «يۇەن سۇلالىسى ۋە شىمال مىللەتلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات مەجمۇئەسى» ، 13-12 سان، 1989—1990-يىل.
ـــ: «خوجىلارنىڭ غەربىي يۇرتتا باش كۆتىرىشى» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1991-يىللىق 2-سان.
ـ: «خوجىلار باش كۆتىرىشتىن ئىلگىرىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى» ، «دۇنيا دىن تەتقىقاتى» ، 1991-يىللىق 4-سان.
ـ: «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئويراتلار بىلەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى» ،

«موڭغۇل تارىخى ھەققدە تەتقىقات» ، 1993-يىللىق 4-سان.
ـ:«سېۋان ئارابتانىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بويسۇندۇرۇشى ۋە ئىدارە قىلىشى» ، «جـۇڭگو چېگرا رايونلىرىنىڭ تارىخ-جۇغراپىيىسى ھەققدە تەتقىقات» ، 1994-يىللىق 2 -سان.
ـ: «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى ئىدارە قىلىش جەريانى» ، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ، 1993-يىللىق 4-سان.
ـ: «غالدان ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمى» ، «مىللەتلەر تەتقىقاتى» ، 1994-يىللىق 5-سان.
ـ:«جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى خوجلارنىڭ پائالىيىتى ۋە غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر» ،«مىللەتلەر تەتقىقاتى» ، 1996-يىللىق 5-سان.
ـ: «غەربىي يۇرت ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىدىكى خوجلار تەسىرىنىڭ ئېشىشى ۋە يەركەن خانلىقىنىڭ ھالاكىتى» ، «غەربىي شىمال تارىخ-جۇغراپىيىسى» 1996-يىللىق 4-سان.
ـــ: «غەربىي يۇرتتىكى ئاقتاغلىقلار ۋە قاراتاغلىقلارنىڭ كۈرىشى ھەمدە ئۇنىڭ يەركەن خانلىقىغا بولغان تەسىرى» ، «جۇڭگو چېگرا رايونلىرىنىڭ تارىخ-جۇغراپىيىسى ھەققدە تەتقىقات» ، 1996-يىللىق 1-سان.
ـ: «غەربىي يۇرت خوجلىرى ھەققدىكى تەتقىقاتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» ، «جۇڭگو تارىخى ھەققدىكى تەتقىقاتنىڭ ئەھۋالى» ، 1996-يىللىق 6-سان.
لىيۇزىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» ، 1-كىتاب، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985-يىل.
لۇيىرمن: «غالداننىڭ زەھەر ئىچىپ ئۆلتۈرگەنلىكىنىڭ راست-يالغانلىقى توغرىسىدا» ، «تارىخ تەتقىقاتى» ، 1980-يىللىق 6-سان.
«ماداجىك: «جـۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1981-يىللىق 2-سان.
ماروۋېەن: «شىنجاڭدىكى خوجلارنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھالاكىتى» (1،2) «نىڭشيا ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1984-يىللىق 3-2-سانلار.
ـــ: «ياقا يۇرتلاردا سەرسان بولغان مىللەت: XVII —XVIII ئەسىرلەردىكى تۇرغۇت موڭغۇللىرى» ، جوڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1991-يىل.
ماتۇك: «جۇڭگو ئىسلام مەزھەپلىرىنىڭ مەنبەسى» ، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1995-يىل،

2-نەشرى.
-: «جۇڭگو ئىسلام مەزھەپلىرى ۋە مەزھەپ تۈزۈمىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1995-يىلى 2-نەشرى.
مېڭ سېن: «چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى»، تەيۋەن جېڭجۇڭ كىتابخانىسى، 1983-يىل.
مۇفۇلى: «مىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1992-يىل.
نېيېتېڭ خۇسلاڭ: «چىن چېگرىلىرى ھەققىدە قىسقىچە خاتىرە» دىكى «غالدانىنىڭ تەرجىمھالى»»—«موڭغۇل تارىخى تەتقىقاتىغا دائىر پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى»، يېڭى توپلام 5-قىسىم، 1975-يىل.
نۇربۇ، فېڭ شىشى: «زايا بەندىدانىڭ تەرجىمھالى» ھەققىدىكى بىرنەچچە مەسىلە»
-«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1985-يىللىق 1-سان.
فەن جېڭ: «قوقەند خانلىقى ۋە چىڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭ»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1991-يىل.
روسۇڭكۇەن: «XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى قالماقلار ۋە شەرقىي تۈركىستان»، «موڭغۇلشۇناسلىق ماتېرىياللىرى ۋە ئاخباراتلىرى»، 1985-يىللىق 2-سان.
-: «جۇڭغار خانلىقىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى»، موڭغۇلشۇناسلىق ماتېرىياللىرى ۋە ئاخباراتلىرى»، 1985-يىللىق 4—3-سان.
تەن چىشياڭ: «جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى»، 8-7-قىسىم، 1982-، 1987-يىللار.
تيەن شەنماۋ: «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇللارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى»، شاڭڭۇ نەشرىياتى، 1987-يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
«ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، (1-قىسىم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 -يىل.
ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ تارىخىدىن تېزىسلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل.
-: «قاراقىتان تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1987-يىل.
-: «قاراقىتان تارىخىدىن ئۇمۇمىي بايان»، خەلق نەشرىياتى، 1991-يىل.
-: «يەركەن خانلىقىنىڭ تارىخىدىن ئۇمۇمىي بايان»، خېيلۇڭجياڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1994-يىل

ـ: «غەربىي يۇرت تارىخىدىكى كۆلەڭگە—"مۇقەددەس ئىسلام دۆلىتى" ياكى "خوجىلار دەۋرى"گە ئېنىقلىما»، «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلىرى»، 1992-يىللىق 4-سان.
ـ: «تېما. مەنبە. مېتود»، «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلىرى»، 1993-يىللىق 6-سان.
ـ: «مىڭ-چىڭ دەۋرلىرىدىكى تۇرپان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى—قوشۇمچە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى ئۆزگىرىشلەر»، «تارىخ تەتقىقاتى»، 1986-يىللىق 6-سان.
ـــ: «شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ۋە يەركەن خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988-يىللىق 2-سان.
ـ: «چىڭ دەۋرىدىكى خەنزۇچە ۋەسىقىلەرگە پۈتۈلگەن يەركەن خانلىقىغا ئائىت بەزى بايانلارغا ئېنىقلىما»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990-يىللىق 4-سان.
ـ: «يەركەن خانلىقىنىڭ چېگرىسى ھەققىدە»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» 1991-يىللىق 1-سان.
ـ: «يەركەن خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە مۇستەھكەملىنىشى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1991-يىللىق 3-سان.
ـ: «يەركەن خانلىقىنىڭ رونىق تېپىشى ۋە گۈللىنىشى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1991-يىللىق 4-سان.
ـ: «يەركەن خانلىقىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشى ۋە ھالاك بولۇشى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992-يىللىق 1—2-سان.
ـــ: «دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھالاكىتى»، «يۇمەن سۇلالىسى ۋە شىمال مىللەتلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات مەجمۇئەسى»، 13—12-سان، 1989—1990-يىل.
ـ:«مىڭ دەۋرىدىكى قوچۇغا دائىر بىرقانچە مەسىلە»،«يۇمەن سۇلالىسى ۋە شىمال مىللەتلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات مەجمۇئەسى»، 11-سان، 1987-يىل.
ـــ: «شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ «تارىخ» نامىلىق ئەسىرى»، «مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1987-يىللىق1-سان.
ھېنتتى: «ئەرەب ئۇمۇمىي تارىخى»، شاڭۇ نەشرىياتى، 1979-يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
سۇيىشەن: «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇمۇمىي تارىخى»، 1-قىسىم، تەيۇەن شاڭۇ نەشرىياتى، 1985-يىل.

«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، 1—2-قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىل.
يۇداللى:«كۆچلۈكنىڭ ھالاك بولغان جايى توغرىسىدا» ،«يۇمن سۇلالىسى ۋە شىمال مىللەتلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات مەجمۇئەسى» ، 5-سان، 1981-يىل.
يۇ تەيشەن: «غەربىي يۇرتنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ، جوڭجۇ قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1996-يىل.
زېڭ ۋېنۇۋ: «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى» ،شاڭۋۇ نەشرىياتى، 1936 -يىل.
ساگۇچى تورۇ: « XIX — XVIII ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
زىلاتكىن: «جۇڭغارلار خانلىقىنىڭ تارىخى» ، شاڭۋۇ نەشرىياتى، 1980-يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.

(2)

ئابدۇكېرىم بۇخارى: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» ، پارىژ، 1876-يىل.
ئەھمەد شاھ نەقشىبەندى: «كەشمىر ۋە لاداختىن يەركەنگە بارىدىغان يول» ، «پادىشاھلىق ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1849-يىللىق 1-سان.
ئەھمەد تېمىر:«1722-1741-يىللاردىكى تۇرپانغا ئائىت شەرقىي تۇركچە (ئۇيغۇرچە) ھۆججەت» ، «ئۇرال-ئالتاي مەجمۇئەسى» .
بارتولد: «موڭغۇل ئىستلاسىغچە بولغان تۇركىستان» ، لوندون، 1970-يىل.
ـ: «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىغا دائىر تۆت تۇرلۇك تەتقىقات» ، I ، II توم، لېيدىن 1956—1963.
بىللېۋ:«قەشقەر تارىخى» ،«1873-يىلدىكى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» ، كالكۇتتا، 1875-يىل.
ئى. بىرتېشنېيدىر: «ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى» ، لوندون، 1888-يىل.
ج. بروۋن: «دەرۋىشلەر» ، لوندون، 1968-يىل.
ئا. بۇرنېس: «بۇخاراغا سەپەر» ، لوندون، 1834-يىل.
م.كزاپلىكا: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ بۇگۈنى ۋە ئۆتمۈشتىكى تارىخى» ، ئوكسفورد، 1918-يىل.
ج. دارېس:«موڭغۇل ئىمپېرىيەسىدىن يۇمن سۇلالىسىگىچە: ئىمپېرىيەنىڭ موڭغۇلىيە ۋە

ئـوتتۇرا ئاسيادىكى ھۆكۈمرانلىق شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشى» ، «خەنزۇ ئەۋلادلىرى» ، 30 -جىلد، 1970-يىل.
گ. دورفېر: «يېقىنقى زامان پارس تىلىدىكى تۈركچە ۋە موڭغۇلچە ئېلېمېنتلار» ، ۋېسبادىن، 1963-يىل.
«ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، لېيدىن-لېيپزىگ، 1908—1938.
ئـېـنوكى كازۇئو: «چېغىنلوڭ دەۋرىدىكى جۇڭگو تۈركستانى ھەققدە تەتقىقات» ، 1995 -يىل. «شەرقىي ئوكيان تەتقىقات بۆلۈمىنىڭ خاتىرىلىرى» ، 14-جىلد.
ج. فلېتچېر: «جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسيا، 1368—1884» ، كامبرىج، 1968-يىل.
ت.فورسىت: «1873-يىلىدىكى يەركەنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» ، كالكۇتتا، 1875-يىل.
فۇچ: «پادىشاھ كاگىشى دەۋرىدىكى غالىدان توپىلىڭى ۋە ئۇنىڭ تىنچىتىلىشى»— «خەنزۇ ئەۋلادلىرى» ، 1944-يىللىق 4-جىلد.
گلادنى: «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» ، خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى» ، 1991-يىل.
ئې. خانىچ: «تۈرپاندىكى تۈركچە ۋە موڭغۇلچە تىللار» .
خانېدا ئاكىرا:«ياپونىيە تارىخى ھەقىقىدىكى تەتقىقات» ،«ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1978-يىللىق 34-سان.
م. خارتمان: «مۇقەددەس ئىسلام دۆلىتى: چاغاتاي ئەۋلادلىرى ۋە خوجلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى قەشقەرىيە» ، بېرلىن، 1905-يىل.
ـــ: «خارتمان ساقلىغان شەرقىي تۈركستان قوليازمىلىرى» ، 1904-يىل، VII توم، بېرلىن.
ـ: «تۈركستاندىن تېپىلغان قوليازمىلار ۋە تۈرلۈك ۋەسىقىلەر» ، VII توم، 1904-يىل، بېرلىن.
ئا. خېرمان: «شەرقىي تۈركستاندىن تېپىلغان ئېككى پارچە قوليازما» ، «جەنۇبىي تىبەت» ، VII توم.
ك. خىلدېن:«شەرقىي تۈركستانىدىكى ئابدالار:ئانتروپولوگىيىلىك نۇقتىدىن نەزەر» ، پادىشاھلىق ئوتتۇرا ئاسيا ژۇرنىلى» ، 1949-يىللىق 1-سان.
م. خولدۇورس: « XIX ئەسىردىكى تۈركستان» ، لوندۇن، 1959-يىل.
خ. خوۋورت: «موڭغۇل تارىخى» ، لوندون، 1876-يىل.

ئىززەتۇللا: «1812-1813-يىلىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا سەپىرى» ، كالكۇتتا، 1872-يىل.
گ. يارىنك: «شەرقىي تۈركىستاندىكى دائىر ماتېرىياللار» ، I — IV تومىلار، 1946—1951.
ج. لىدېل: «جۇڭگو تۈركستانى» ، لوندون، 1893-يىل.
د. لېسلى: «ئىسلام دىنى جۇڭگودا» ، كانبېررا، 1986-يىل.
مىيىاۋاكى جۇنكو: «ئويغۇرات خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى» ، «ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى» ، 1997 -يىللىق 1-سان.
پ.پېللىئوت: «مىڭ سۇلالىسى ۋەسىقلىرىدىكى سەئىد ھۇسەيىن خوجا» ، «تۇڭباۋ» ، 1948 -يىل 38-سان.
ـ: «« مارکوپولونىڭ سايياھەت خاتىرىسى» گە ئىزاھ» ، پارژ 1973-يىل.
گ. راكۇتتې: «شەرقىي تۈركستان خوجازادىلىرىگە دائىر ۋەخپە ھۆججەتلىرى» ، لۇند ۋە لېيپزىگ، 1930-يىل.
ـ: «ئىنگلىزچە-تۇركچە لوغەت» ، لۇند، 1927-يىل.
ئې.د.روس: «ئاسىيانىڭ يۇرىكى: روسىيە تۈركستانىنىڭ تارىخى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خانلىقلىرى» ، لوندون. 1899-يىل.
م.روسابى: «جۇڭگو ۋە ئىچكى ئاسىيا. 1368-يىلدىن ھازىرقى زامانغا قەدەر» ، لوندون، 1975-يىل.
ـ:«مىڭ سۇلالىسى ۋە تۇرپان 1405—1517» ،«ئوتتۇرا ئاسىيا ژورنىلى» ، 1972-يىللىق 3-سان.
ئې.چۇلىبر: «تۈركستان: روسىيە تۈركستانى، قوقەند، بۇخاراۋى غۇلجىغا قىلىنغان سايياھەتنىن خاتىرە» ، لوندون، 1871-يىل.
خ.گ.شۋارز: «شەرقىي تۈركستان خوجىلىرى» ،«ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى» ، 1976-يىللىق، 4-سان.
د. سىنور: «ئىچكى ئاسىيا تارىخى» ، لوندون، 1980-يىل.
ـ: «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىغا كىرىش» ، ۋېسبادىن، 1963-يىل.
ـ: «ئىچكى ئاسىيانىڭ تارىخ-جۇغراپىيىسىگە ئىزاھ» ، «ئاسىيا تارىخى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1973-يىللىق 2-سان.
سەردار ئىقبال ئەلى شاھ: «ئىسلام سوپىزمى» ، لاھور، 1934-يىل.

ف. ستەپنگاس: «پارسچە-ئىنگلىزچە لۇغەت».
ج. تېكېل: «مۇسۇلمان مىستىزمغا يېقىنلىشىش»،«مۇسۇلمانلار دۇنياسى»، 1916-يىللىق 8-توپلام.
د.سېرسانت: «جۇڭگو ۋە شەرقىي تۈركستاندا مۇھەممەد ئىزم»، پارىژ، 1878-يىل.
ئا. ۋامبېرىي:«ئوتتۇرائاسيادىكى مۇھەممەد ئىزم»،«دىن ۋە ئېتىكا ئېنسىكلوپېدىيىسى»، XII توم.
ـ: «بۇخارا تارىخى»، لوندون، 1873-يىلى.
ۋ.ۋاتسېن: «جۇڭگو تاتارلىرى ۋە خوتەن ھەققىدە ئەسلىمە»، «بېنگال ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1835-يىللىق 4-سان.
خ. يۇلې: «جۇڭگو ۋە ئۇ يەرگە باردىغان يول»، لوندون، 1914-يىلى.

(3)

ب.ئا. ئەھمەدوف: «XVI — XVIII ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسيانىڭ تارىخ-جۇغراپىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار»، تاشكەنت، 1985-يىل.
ۋ.ۋ. بارتولد: «ئەسەرلەر» توققۇز تومлۇق، موسكۋا، 1963—1976-يىل.
بارتولد: «تۈركستان كاماندىروپكىسىدىن خاتىرە»، «ئەسەرلەر»، VIII توم، موسكۋا، 1973 -يىل.
چ.ۋەلىخانوۋ: «تاللانما ئەسەرلەر»، بەش تومлۇق، ئالمۇتا، 1984—1985-يىللار.
ـ: «تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتەشەھەرنىڭ 1858—1859-يىللاردىكى ئەھۋالى»، «تاللانما ئەسەرلەر»، 3-توم، ئالمۇتا، 1985-يىل.
ب.گ.غاپۇرروف: «تاجىكلار»، موسكۋا، 1972-يىل.
ئا. م. مۇگنوف: «ئاسيا خەلقلىرى ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇرچە قولىازمىلار تىزىملىكى»، موسكۋا، 1972-يىل.
ۋ. ۋ. رادلوف: «تۈركىي تىللارنىڭ تەجرىبە لۇغىتى»، سانكت پېتېربۇرگ، 1911—1888-يىللار.
ك.رىتر:«ئاسيا مەملىكەتلىرىنىڭ جۇغراپىيىسى»،«شەرقىي ياكى جۇڭگو تۈركستانى»، 1873 -يىل.
ئا. خوجايېف: «XVIII ئەسىردىكى تۈركستان ۋە چىڭ ئىمپېرىيىسى»، تاشكەنت، 1991 -يىل.

(4)

داۋتىيەن شياڭپىك:«تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتەشەھەر خوجىلىرى ۋە خانلار»، «شەرقىي تۈركيان ئىلمىي ژۇرنىلى»، 34-جىلد، 1-4-سانلار. 1952-يىل.

ـ: «خوجىلار دەۋرىدىكى بەگلەر»، «شەرقىسۇناسلىق»، 3-توپلام، 1952-يىل.

خانىپدا ئاكىرا: «ئۇنتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، لىنچۇەن كىتابخانىسى، 1982 -يىلى.

ـ: «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى شەرقىي تۈركىستان— ئىسلام تارىخى بويىچە تەكشۈرۈشلەر»، «شەرقىي تۈركيان تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، 7 -جىلد، 5-سان، 1942-يىل.

ـــ:«مۇسۇلمانلار ئاقساقىلى ئابدۇرېشىد ۋە شىنىڭ»،«شىمالىي ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1944 -يىللىق 3-سان.

ـــ: «يات مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىدىن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلارغا قارىتىلغان سىياسەتلەرگە نەزەر»—«يات مىللەتلەرنىڭ جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ھەققىدە تەتقىقات.چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا رايون سىياسەتلىرى»، جۇبىنتاڭ، 1944 -يىل.

ساگۇچى تورو: «روسىيە ۋە ئاسىيا يايلىقى»، جىچۇەن خۇڭۇبن سارىيى، 1966-يىل.

ـ: «جۇڭگو ئىسلامىيىتىدىكى مىستىزم»، «شەرقشۇناسلىق»، 1954-يىللىق 9-سان.

ـ: «قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى»، «شەرقىي تۈركيان ئىلمىي ژۇرنىلى»، 42-جىلد، 4-نومۇر، 1960-يىل.

ـ: «شەرقىي تۈركىستان فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ تارىخىغا مۇقەددىمە»، «تارىخشۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى»، 134-سان، 1948-يىل.

ـ: «تۈركىستانىدىكى دۆلەتلەر»، يەنبو لېكسىيسى، دۇنيا تارىخى (13).

ـــ: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، توكيو جىچۇەن خۇڭۇبن سارىيى، 1986-يىل.

本书根据中国社会科学出版社 1998 年 12 月第一版北京第一次印刷版本翻译出版。

بۇ كىتاب جۇڭگۇ ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1998 ـ يىلى 12 ـ ئاي بېيجىڭ 1 ـ باسمىسىنا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

تەكلىپلىك تەھرىر : ئابلىز ئورخۇن
مەسئۇل مۇھەررىر : قەيسەر قۇربان
مەسئۇل كوررېكتور : خۇدابەردى خېلىل

خوجىلار جەمەتى ھەققىدە

تەرجىمە قىلغۇچى : قۇربان تۇران

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى : بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14 ـ قورۇ
پوچتا نومۇرى :100013، تېلېفون نومۇرى : 64290862 _ 010
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : بېيجىڭ دېشىن باسما زاۋۇتى
نەشرى : 2006 ـ يىل 5 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2006 ـ يىل 5 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 850×1168م م. 32كەسلەم
باسما تاۋىقى : 16.75
سانى : 2000 _ 0001
باھاسى : 26.00 يۈەن

责任编辑：凯赛尔·库尔班
责任校对：胡达百尔的

图书在版编目(CIP)数据

西域和卓家族研究/刘正寅，魏良弢 著；库尔班·土兰译.
—北京：民族出版社，2006.4
ISBN 7-105-07648-8

Ⅰ.西… Ⅱ.①刘…②魏…③库… Ⅲ.家族—西域—研究
—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.K820.9

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2006)第 035859 号

出版发行：民族出版社 http://www.e56.com.cn
社 址：北京市和平里北街 14 号 邮编：100013
电 话：010-64290862 (维文室)
印 刷：北京迪鑫印刷厂
版 次：2006 年 5 月第 1 版 2006 年 5 月北京第 1 次印刷
开 本：850 毫米×1168 毫米
印 张 16.75
印 数：0001-2000 册
定 价：26.00 元